

**AMARNA MEKTUPLARI IŞIĞINDA AKDENİZ DÜNYASI'NIN
SİYASİ VE SOSYAL GÖRÜNÜMÜ**

Cemal YILMAZ

**Şubat 2020
DENİZLİ**

**AMARNA MEKTUPLARI IŒIĐINDA AKDENİZ DÜNYASI'NIN
SİYASİ VE SOSYAL GÖRÜNÜMÜ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı**

Cemal YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

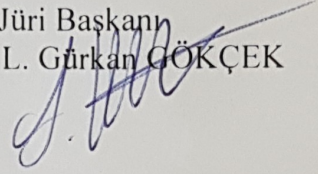
Şubat 2020

DENİZLİ

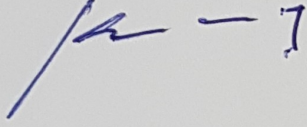
DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programı öğrencisi Cemal YILMAZ tarafından Prof. Dr. Yusuf KILIÇ yönetiminde hazırlanan “*Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi Ve Sosyal Görünümü*” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 07.02.2020 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

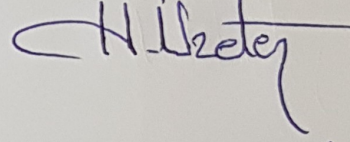
Jüri Başkanı
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

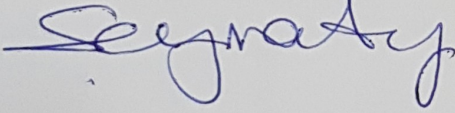
Jüri-Danışman
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

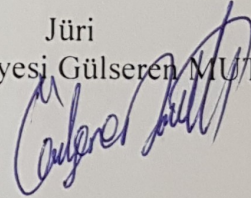
Jüri
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Jüri
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN

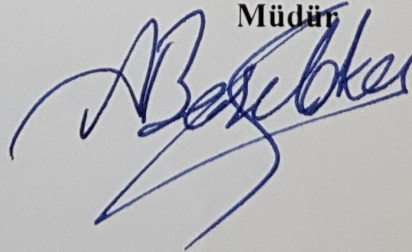
Jüri
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun
03/03/2020...tarih ve 09/01... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

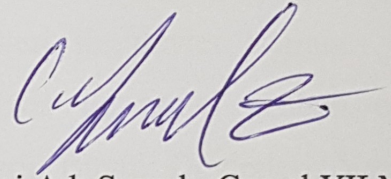
Müdür

Etik Beyanı

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza :

Öğrenci Adı Soyadı: Cemal YILMAZ

ÖNSÖZ

Çalışmamız “*Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi Ve Sosyal Görünümü*” adını taşımaktadır. Çalışmamıza konu olan yazışmalar MÖ 1390-1322 yılları arasında yaşanan ve Eski Yakınoğu literatüründe Amarna Çağı olarak adlandırılan süreçte Akdeniz Dünyası'ndaki irili ufaklı pek çok devletin kraliyet ailesi ve onların yönetim kademesinde görevli kişiler ile III. Amenhotep, IV. Amenhotep, Smenkhare, Tutankhamon gibi firavunlar ve onların aile fertleri ile devlet adamları arasında yapılmıştır. Bu noktada yazışmaları incelediğimizde üç temel grubun olduğunu görmekteyiz. Bunlar: Mısır, Vasal Krallıklar ve devrin Büyük Devletleri. Yazışmaları içeren çivi yazılı tabletler ise 1887 yılında *Tell el-Amarna* bölgesinde bulunmuştur. Amarna günümüzde Orta Mısır'da yer alan bir kasabadır ve bölge ismini burada yaşayan *Beni Amran* isimli bir kabileden almaktadır. Buranın asıl önemi IV. Amenhotep zamanında Mısır'ın başkentliğini yapmasından ve bir inanç reformu olan Aten inancının temellerinin atıldığı bir yer olmasından gelmektedir. Adı geçen firavunun reformuna bağlı olarak kentin adı da *Akhetaten* (Aten'in Ufku) olarak verilmiştir. Amarna ismi ise bölgenin günümüzdeki adıdır. Buradan gün ışığına çıkarılan tabletler de bulunduğu yerden dolayı *Amarna Tabletleri* veya *Amarna Mektupları* adını almıştır. Çalışmamızda bu mektuplarda yer alan bilgiler doğrultusunda Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde (MÖ. 14. yy.) Akdeniz Dünyası'nın siyasi ve sosyal açıdan bir panoraması çizilmeye gayret edilmiştir.

Çalışmamız Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından 2018SOBE014 proje numarasıyla desteklenmiştir. Bu açıdan Pamukkale Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü'ne teşekkürü bir borç biliyorum.

Çalışmamızın en başından son noktasına kadar büyük emekleri olan çok değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Yusuf KILIÇ'a minnettar olduğumu özellikle belirtmek istiyorum. Hocamızın üzerimizde çok büyük bir emeği vardır. İyi ki sizi tanıdık. Diğer yandan çalışmamız boyunca desteklerini hiç eksik etmeyen ve fikirleriyle bize yol gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN'e, Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK'e, Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN'a ve Dr. Öğr. Ü. Murat ORHUN'a en derin

şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışma sizin yol göstericiliğiniz ve değerli tavsiyeleriniz sayesinde son halini aldı. Hepinize çok minnettarım.

Öte yandan en önemli desteğin sahipleri olan ve dularını hiçbir zaman eksik etmeyen çok kıymetli anne-babama, dedeme en kalbi duygularıyla teşekkür ediyorum. Ayrıca okul hayatım süresince adeta ikinci annem yerine geçen Gülhan teyzeme de hassaten müteşekkirim. Bilhassa her zaman yanımda olarak bana can yoldaşlığı yapan, moral veren çok değerli yakınım güzel insan Mehtap METE'ye en kalbi şükranlarımı sunuyorum. Çok kıymetli yakınlarım Mehmet METE, Nazım GÜNGÖR ve Talat CENGİZ'e de teşekkürü bir borç biliyorum. Kardeşliğin en güzel örneğini gösteren ve her daim yanımda olan çok değerli dostlarım Hamit ÇETİN, Hüsrem ÇELİK, Nuh ÖKTEN, Hacı ÖREN ve ismini sayamadığım diğer bütün arkadaşlarıma ve yakınlarıma da yürekten teşekkür ediyorum. Sizlerin desteği ve duaları olmasaydı eminim buraya kadar gelecek gücü kendimde bulamazdım. Hepinize minnettarım...

Denizli Şubat 2020

Cemal YILMAZ

ÖZET

AMARNA MEKTUPLARI IŞIĞINDA AKDENİZ DÜNYASI'NIN

SIYASİ VE SOSYAL GÖRÜNÜMÜ

YILMAZ, Cemal
Doktora Tezi, Tarih ABD
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Şubat 2019, xii+552 sayfa

Amarna Çağı (MÖ 1390-1322) Eskiçağ Yakınoğu tarihinde uluslararası ilişkilerin ilk defa en yoğun biçimde yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Akdeniz Dünyası'nda yer alan siyasi teşekküller Mısır firavunlarıyla çeşitli konular çerçevesinde yazışmalar yapmışlardır.

Yazışmaları içeren tabletler Amarna Çağı'nda Akhetaten adıyla Mısır'ın başkentliğini yapan bölgede bulunmuştur. Bunların sayısı 382 olup büyük çoğunluğu Mısır'a gönderilen mektuplardır. Tabletlerin az bir kısmı Mısır firavunlarınca yazılan mektuplardan ve bazıları da Yakınoğu toplumlarına ait edebi, bilimsel içerikli metinlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada bahsi geçen mektuplar ışığında Akdeniz Dünyası'ndaki siyasi yapıların genel manzarası mukayeseli bir biçimde çizilmeye çalışılmış ve mektuplardan coğrafyanın toplumların değişmez bir kaderi olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Suriye coğrafyası Amarna Çağı'nda olduğu gibi günümüzde de ciddi bir kaos ortamındadır.

Diplomasi çağı olarak da ifade edebileceğimiz bu dönem sadece tarih ilmiyle değil uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimiyle de alakalıdır. Bu mektuplar incelendiğinde bunların daha pek çok alana hitap eden bilgiler içerdideği görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Amarna Çağı, Amarna Mektupları, Diplomasi, Yeni Krallık, Eski Mısır, Akdeniz Dünyası.

ABSTRACT**POLITICAL AND SOCIAL VIEW OF THE MEDITERRANEAN WORLD IN
THE LIGHT OF AMARNA LETTERS**

YILMAZ, Cemal

Phd Dissertation, Department of History
Adviser of Thesis: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
February 2019, xii+552 pages

The Age of Amarna (1390-1322 BC) was the first time in which the history of international relations was most intense in the history of the Near East. In this period the political organizations in the Mediterranean World have made correspondence with Egyptian pharaohs on various topics.

Tablets that containing correspondence were found in Amarna Age as Akhetaten, the capital of Egypt. And the number of these is 382 and the vast majority are letters sent to Egypt. A small amount of the tablets consists of letters written by Egyptian pharaohs and some of which contain literary, scientific texts belonging to Near Eastern societies. In this study, in the light of the letters mentioned the general landscape of the political structures in the Mediterranean World was tried to be drawn in a comparative manner. And from letters it is understood that geography is an unchanging destiny of societies. As a matter of fact, the geography of Syria is in a serious chaos as it is in the Amarna Age.

This period, which can be expressed as the era of diplomacy, is not only related to history but also to international relations and political science. When these letters are analyzed, it will be seen that they contain information that addresses more areas.

Key Words: Age of Amarna, Amarna Letters, Diplomacy, New Kingdom, Ancient Egypt, Mediterranean World.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TRANSKRİPSİYON VE DİĞER YERLERDE KULLANILAN İŞARETLER	xii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI VE ARŞİVİ

1.1.1. AMARNA ÇAĞI	10
1.1.2. AMARNA ARŞİVİ.....	14
1.1.2.1. Tell El-Amarna'da Yapılan Kazılar ve Tabletlerin Çıkarılması.....	16
1.1.2.2. Amarna Arşivi'ndeki Tabletlerin Muhteviyatı.....	19
1.1.2.3. Tabletlerin Muhafaza Edildiği Müzeler ve Bazı Koleksiyonlar	23
1.1.3. AMARNA TABLETLERİ'NDE DİL VE YAZI.....	24
1.1.4. AMARNA TABLETLERİ'NİN TASNİFİ.....	38
1.1.5. AMARNA TABLETLERİ'NE DAİR YAYINLANAN BELLİ BAŞLI KİTAPLAR.....	39

II. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI'NDA AKDENİZ DÜNYASI'NIN SİYASİ MANZARASI VE YAZIŞMALAR

2.1. AMARNA ÇAĞI'NDA AKDENİZ DÜNYASI: GENEL TABLO.....	41
2.2. GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NIN BAŞLANGICINDAN AMARNA ÇAĞI'NA GİDEN SÜREÇTE AKDENİZ DÜNYASI	46
2.2.1. Bir İmparatorluğun Oluşumu: Hiksosların Kovulması ve Yeni Krallık Dönemi Mısır'ı.....	51

2.2.1.1. Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır'ın Dış Dünyaya Açılması ve Uluslararası İlişkilerin Temellerinin Atılması.....	53
2.3. AMARNA DİPLOMASİSİ VE BUNUN TEMELLERİ.....	70
2.3.1. Amarna Çağı Öncesinde Diplomatik Yazışmalara İki Örnek (Ebla-Mari) ve Bunların Amarna Yazışmalarına Tezahürleri	71
2.3.1.1. Ebla Örneği	71
2.3.1.2. Mari Örneği.....	82
2.4. AMARNA ÇAĞI'NIN VE MISIR DİPLOMASİSİNİN MİMARİ: III. AMENHOTEP VE DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER	89
2.5. IV. AMENHOTEP (AKHENATEN) DÖNEMİ: BİR REFORM HAREKETİNİN “ATON İNANCI” OLUŞUMU VE BUNUN AMARNA ÇAĞI'NA YANSIMALARI	96
2.6. AMARNA MEKTUPLARI'NIN GENEL ÇERÇEVESİ, BUNLARI GÖNDERENLER VE ALICILARI.....	109

III. BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDAN AMARNA ÇAĞI'NA KADAR BÜYÜK GÜÇLER TOPLULUĞU VE ONLARIN AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ MEKTUPLARI

3.1. HİTİTLER: AMARNA DİPLOMASİSİNE FARKLI BİR DENGE UNSURU ...	137
1.1. Amarna Arşivi'ndeki Hitit Mektupları ve Bunların Siyasi ve Sosyal Açından Değerlendirilmesi.....	152
1.1.1. EA 41: İki Güneş Kralı ve Aralarındaki Yakın İlişkiye Dair.....	153
1.1.2. EA 42: I. Şuppiluliuma'yı Öfkeliendiren Diplomatik Bir Nezaketsizlik ve Onun Buna Cevabı	157
1.1.3. EA 43: Bir Cinayet Vakası ile Alakalı Mektup	159
1.1.4. EA 44: Hitit Prensi Zita'dan Mısır Firavununa Bir Mektup	160
3.2. ARZAVA KRALLIĞI VE AMARNA ÇAĞI'NA KADAR ARZAVA MEMLEKETİ'NDEKİ GELİŞMELER.....	164
3.2.1. Amarna Arşivi'ndeki Arzava Mektupları Işığında Mısır, Arzava ve Anadolu Münasebetlerine Bir Bakış	169
3.2.1.1. III. Amenhotep'in Bir Evlilik İlişkisi İçin Yazdığı Mektup: EA 31 ve Ardındaki Gizli Oyunlar	171

3.2.1.2. EA 32: Tarhundaradu'nun III. Amenhotep'e Cevabı	175
3.3. MİTANNİLER'İN ÖN ASYA'YA GELİŞLERİ, POLİTİK SÜREÇ VE AMARNA YAZIŞMALARINA DAHİL OLUŞLARI	178
3.3.1. Amarna Arşivi'ndeki Hurri-Mitanni Mektupları Işığında Mısır, Suriye ve Anadolu Üçgenindeki Gelişmeler	189
3.3.1.1. EA 17: Mitanni Kralı Tuşratta'nın Bir İttifak Teklifi Üzerine Yazdığı Mektubu	190
3.3.1.2. EA 18 (Kırık Bir Tablet)	194
3.3.1.3. EA 19: Altın Aşk ile Diploması Arasında Bir Mitanni Kralı	195
3.3.1.4. EA 20: Hayal Kırıklığı ve Utanma	199
3.3.1.5. EA 21: Mısır Firavunuyla 100.000 Yıl Dost Olma Dileği Adına	203
3.3.1.6. EA 22: Geniş Kapsamlı Bir Hediye Listesi	205
3.3.1.7. EA 23: Bir Tanrıça Heykelinin (İştar/ Šauška) Mısır'a Yolculuğu	208
3.3.1.8. EA 24: Tuşratta'dan "Hurrice" Yazılmış Bir Mektup	213
3.3.1.9. EA 25: Tuşratta'dan İkinci Bir Hediye Listesi	222
3.3.1.10. EA 26: Tuşratta'nın III. Amenhotep'in Dul Eşi Tiye'ye Mektubu	227
3.3.1.11. EA 27: Altın Heykellerin Tekrardan İstenmesi	233
3.3.1.12. EA 28: Mısır ve Mitanni Arasında Diplomatik Kriz	239
3.3.1.13. EA 29. Mektup Işığında Mısır-Mitanni İlişkilerinin ve Siyasi Evliliklerin Bir Değerlendirmesi	242
3.3.1.14. EA 30: Tuşratta'dan Kenan Bölgesi Krallarına Hitaben Yazılmış Bir Mektup	249
3.4. BABİLLİ KASSİTLER: SİYASİ TEŞEKKÜLLERİ, AMARNA ÇAĞI'NDAKİ POZİSYONLARI VE MISIR'LA YAZIŞMALARI	251
3.4.1. Amarna Mektupları Işığında Mısır-Babil İlişkileri ve Kassit Kralları'nın Diploması Becerisi	264
3.4.1.1. EA 2: Karşılıklı Kız İsteme Durumu	268
3.4.1.2. EA 3: Bir Evlilik İlişkisi ve Bazı Meselelere Dair	272
3.4.1.3. EA 4: Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'i Tehdit Etmesi	274
3.4.1.4. EA 6: Dostluk Teklifine Dair Bir Mektup	278
3.4.1.5. EA 7: Babil Kervanının Soyulması ve Geciken Adalet Üzerine	280
3.4.1.6. EA 8: Tüccarların Öldürülmesi ve Bunun İntikamı Üzerine	285

3.4.1.7. EA 9: Sadakat ve Dostluk Üzerine Yazılmış Bir Mektup	289
3.4.1.8. EA 10: Altın Aşk ve Çeşitli Hayvan Heykellerinin Talep Edilmesi Üzerine	293
3.4.1.9. EA 11: Babil Prensesi ile Akhenaten'in Nişanlanmasına Dair	296
3.4.1.10. EA 12: Babil Prensesinden Mısır Firavununa Bir Mektup	301
3.4.1.11. EA 13: Mısır'a Gönderilen Yüklü Bir Hediye Kervanı	305
3.4.2. Mısır'dan Babil/Kassit Krallığı'na Gönderilen Mektuplar	307
3.4.2.1. EA 1: Kralların Kardeşliği, III. Amenhotep'ten I. Kadaşman-Enlil'e Yazılan İlk Mektup	308
3.4.2.2. EA 5: Mısır'dan Babil Sarayına Gönderilen Hediyeler	314
3.4.2.3. EA 14: IV. Amenhotep'ten II. Burnaburiaş'a Başlık Hediyesi	316
3.5. TÜCCAR ASURLULAR'DAN DİPLOMATİK KRALLAR DÖNEMİNE GEÇİŞ: AMARNA ÇAĞI VE ASURLULAR	323
3.5.1. EA 15: Asurluların Amarna Diplomasisine Dahil Oluşu: "Tanrı Aşşur'un Ülkesinin Kralı" I. Aşşur-Uballit'in İlk Mektubu	330
3.5.2. EA 16: "IV. Amenhotep'e Kardeş Olmak" "Büyük Kral" I. Aşşur-Uballit'in İkinci Mektubu	334
3.6. ALAŞİA MEMLEKETİ'NİN KEŞFİ VE AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ ALAŞİA MEKTUPLARI	341
3.6.1. Alaşia Krallığı'nın Bölgesel Sistemdeki Yeri ve Önemi	344
3.6.2. Alaşia Kralları'nın Amarna Arşivi'ndeki Mektupları	350
3.6.2.1. EA 33: Alaşia Kralı'ndan Yeni Firavun IV. Amenhotep'e (Akhenaten) Kutlama Mesajı	350
3.6.2.2. EA 34: Alaşia Kralı'ndan Akhenaten'e Bir Anlaşma Teklifi	353
3.6.2.3. EA 35: Alaşia Krallığı'nda Yaşanan Bir Veba Salgını ve Bunun Mısır'a Yansımaları	355
3.6.2.4. EA 36: Mısır'ın Daha Fazla Bakır Talep Etmesi ve Alaşia'nın Tahıl İsteği Hakkında	359
3.6.2.5. EA 37: Daha Fazla Gümüş Talebi Hakkında Yazılmış Mektup	362
3.6.2.6. EA 38: İki Kardeş Kral Arasında Geçen Bir Münakaşaya Dair	363
3.6.2.7. EA 39: "Alaşia'nın En Büyüğünün Mektubu"	365
3.6.2.8. EA 40: Alaşialı Devlet Adamından Mısır'lı Eşitine Mektup	367

IV. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI'NDA SURİYE-FİLİSTİN BÖLGESİ

4.1. DEVLERİN GÖLGESİNDE KAOTİK BİR DÜNYA: SURİYE-FİLİSTİN COĞRAFYASI.....	369
4.2. MISIR'IN SURİYE-FİLİSTİN'DEKİ ŞEHİR DEVLETLERİNE YÖNELİK POLİTİKALARI VE ONLARIN YÜKÜMLÜLÜKLERİ	377
4.3. AMARNA MEKTUPLARI IŞIĞINDA VASALLAR/ŞEHİR DEVLETLERİ	383
4.4. AMARNA ARŞİVİNDE VASALLARIN MEKTUPLARI VE BÖLGENİN GENEL MANZARASI.....	385
4.5. SURİYE-FİLİSTİN BÖLGESİNDE ÜÇ CAMBAZ: BİBLOS, AMURRU VE HABİRULAR	389
4.5.1. Amarna Çağı'nın Politik Toplumu Amurrular.....	390
4.5.2. Amarna Arşivi'nde En Çok Mektubu Olan Şehir: Biblos (URU Gu-ub-la)....	405
4.5.2.1. Biblos Kralı Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki Mektupları	408
4.5.3 Tarihi Süreç İçerisinde Habirular/Apîrular ve Onların Amarna Çağı'nın Siyasi ve Sosyal Konjonktürüne Olan Tesirleri.....	416
4.5.3.1. Amarna Mektupları'nda Habirular (LÚ.SA.GAZ/Apîru).....	428
4.6. TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE UGARİT ŞEHİR DEVLETİ VE AMARNA ÇAĞI'NDAKİ POZİSYONU	437
4.6.1. URU Ú-ga-ri-ta: Ugarit Şehir Devleti'nin Amarna Arşivi'ndeki Mektupları	441
4.7. URU DÍ-MAŠ-QA (ŞAM) VE AMARNA ARŞİVİNDEKİ MEKTUPLARI.....	449
4.7.1. Amarna Çağı'nda Kentin Durumu ve Mısır'la Yazışmaları	451
4.8. URU QÀT-NA VE KRALLARI AKİZZİ'NİN AKHENATEN'E GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR	457
4.8.1. Akizzi'nin Amarna Arşivi'ndeki Mektupları.....	460
4.9. URU ŞUR-RÎ: SUR MEMLEKETİ VE ONUN FİRAVUNA SADIK HİZMETKARI ABİ-MİLKU'NUN AMARNA ARŞİVİNDEKİ MEKTUPLARI....	466
4.10. URU ŞÍ-DU-NA VE KRALI ZİMREDDA'NİN AMARNA ARŞİVİNDEKİ MEKTUPLARI.....	479

4.10.1. Zimredda'nın Mektupları	481
4.11. URU LA-Kİ-ŠA VE KRALLARININ AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ MEKTUPLARI	484
4.11.1. Zimredda(i)'nin Mektupları (EA 294-329)	488
4.11.2. EA 328: Yabni-İlu'nun Bir Mektubu	490
4.11.3. Šipti-Ba'lu'nun Mektupları (EA 330-331-332)	491
4.12. MİSİR'DAN VASALLARA GÖNDERİLEN MEKTUPLAR VE BUNLARDA BAHSEDİLEN KONULAR	493
4.12.1. EA 96: Mısırlı Bir Görevliden Bibloslu Ribhadda'ya	494
4.12.2. EA 99: Mısır Firavunu'ndan (III. Amenhotep/IV. Amenhotep) Ammiya Şehrine	495
4.12.3. EA 162: Akhenaten'den Amurru Kralı Aziru'ya	496
4.12.4. EA 163: Mısır'dan Kenan Bölgesine	496
4.12.5. EA 190: Mısır'dan Kadeş Kralı Etakkama'ya	497
4.12.6. EA 367: Akhenaten'den Ak-ša-pa'nın Yöneticisi Intaruta'ya	497
4.12.7. EA 369: Bir Mısır Firavunundan (III. Amenhotep/Tutankhamon?) Gezer'in Yöneticisi Milkilu'ya	498
4.12.8. EA 370: Mısır'dan Aš-qá-lu-na'ya Bir Mektup	500
SONUÇ	501
KAYNAKÇA	507
EKLER	542
ÖZGEÇMİŞ	552

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age. Adı Geçen Eser

agm. Adı Geçen Makale

AÜ DTCF Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Bkz. Bakınız

C. Cilt

CAD: The Assyrian Dictionary of the University of Chicago

CAH: Cambridge Ancient History

çev. Çeviren

EA. El Amarna

ed. Editör

Eds. Editörler

Kbo: Keilschrifttexte aus Boghazköi

LA: Le lettere di el-Amarna

MÖ Milattan Önce

MS Milattan Sonra

s. Sayfa

ss. Sayfalar

S. Sayı

TTK: Türk Tarih Kurumu

VAT: Vorderasiatische Teil der Staatlichen

Vol. Cilt

yy. Yüzyıl

Yay. Yayımlayan

TRANSKRİPSİYON VE DİĞER YERLERDE KULLANILAN İŞARETLER

[]	Tabletin kırık kısmını gösterir.
[()]	Yuvarlak parantez içerisindeki kısmın metnin dublikatı ya da paralelinden tamamlandığını belirtir.
[x]	Kırık metin yerlerinde sayısı hesaplanamayan işaretler için kullanılmıştır.
[. .]	Kırık metin yerlerinde sayısı takriben hesaplanabilen işaretler için kullanılmıştır.
()	Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir.
+	Direkt “join”lari gösterir.
(+)	İndirekt “join”lari gösterir.
< >	Metni yazan kâtip tarafından unutulmuş olan işaretleri içine alır.
?	Tercümenin şüpheli olduğunu gösterir.
??	Tercümenin çok şüpheli olduğunu gösterir.
!	Kendinden önce gelen işaretin anormal olduğunu gösterir.
— X	Tabletin paragraf ayrımını gösterir. Okunamayan işaret veya işaretleri gösterir.
x + 1	Tabletin ilk satır sayısında görülür. Tabletin baş kısmın tam olmadığını numaralamanın görülen bu ilk satırdan başladığını belirtir.
,	Satır sayısı üzerinde kullanılır. Tabletin baş kısmının tam olmadığını, numaralamanın görülen ilk satırdan başladığını belirtir.
.	Sumerce birden fazla işaretlerden oluşan kelimelerde işaretlerin arasına konur.
-	Hititçe ve Akadça kelimeleri oluşturan işaretlerin arasında konur.

GİRİŞ

1. Konu ve Zaman Aralığı

Bu çalışma Amarna Arşivi'nden çıkarılan diplomatik mektuplar ışığında Akdeniz Dünyası'nın¹ siyasi, sosyal ve diplomatik ilişkiler bağlamında bir değerlendirmesidir. Çalışmamızın esas kaynağını Amarna Çağı'nda (MÖ 1390-1322) çok çeşitli konular dâhilinde yapılan diplomatik yazışmalar oluşturmaktadır. Sumerlilerin icadı olan Çivi Yazısı ile Akad, Hurri, Asur, Babil, Hitit ve Kenan dilleri kullanılarak kaleme alınmış olan bu tabletler Eskiçağ Yakınoğu literatüründe “Amarna Mektupları” olarak adlandırılmıştır. Mektupların yazımında ise genel olarak devrin uluslararası yazışma dili olan Akadca kullanılmıştır.

Tabletler modern ismi “*Tell-el Amarna*” olan yerleşim alanında 1887 yılında bulunmuştur. Bunların toplam sayısı 382 olup büyük çoğunluğunu mektuplar az bir kısmını ise edebi ve bilimsel içeriğe sahip metinler teşkil etmektedir.² Arşiv genel olarak mektuplardan oluştuğu için modern eskiçağ literatüründe Amarna Mektupları olarak isimlendirilmiştir. Amarna adı ise burada yaşayan “Beni Amran” isimli bir kabileden gelmektedir. Ötea yandan bölge günümüzde *El-Till* (höyük, tepe³) şeklinde kısa bir isimle de anılmaktadır.⁴ Burası MÖ 14 yy.'da ise IV. Amenhotep⁵ tarafından uygulamaya konulan Aton inancına bağlı olarak “*Akhetaten*” (Aten'in Ufku⁶) olarak isimlendirilmiştir. Amarna Yazışmaları Akhenaten'in babası III. Amenhotep⁷ zamanında başlamış ve Tutankhamon döneminde sona ermiştir. III. Amenhotep'in zamanında Teb

¹ Akdeniz Dünyası'nın Eskiçağındaki siyasi teşekküllerinin gösterildiği harita için Bkz: Ekler: Harita 3

² Amarna Arşivi'nde yer alan tabletlerde mektupların dışındaki belgeler şu şekilde ifade edilmektedir: Bulunan 382 adet tabletin 32'sinin mit ve destanlar (EA 340? 356-359), hece işaretleri listesi (EA 348, 350, 379), sözcük listeleri (EA 351-354, 373), bir tanrı listesi (EA 374), Hurri kökenli bir hikâye (EA 341), hecesel ve logografik olarak yazılmış bir Mısırca sözcük listesi, bir amulet (EA 355) ve ayrıca içeriği tam olarak belirlenemeyen bazı tabletlerden (EA 342-7, 349, 360-61, 372, 376-7, 380-81) oluşmaktadır. Tabletlerin bazıları da hediye listesi mahiyetindedir. Bunlar da EA 13-14, 22, 25, 120'dir. Emanuel Pfoh, *Syria-Palestine In The Late Bronze Age*, Routledge, New York 2016, s. 31

³ <https://www.osmanice.com/osmanlica-32435-nedir-ne-demek.html>. (ET. 9.08.2019)

⁴ Anna Stevens, “Tell el-Amarna”, *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Willeke Wendrich (ed.), Los Angeles 2016, s.1, 2.

⁵ Bkz: Ekler bölümü: Resim 2.

⁶ Akhet ufuk anlamına gelmektedir. *Akhet-Aten* ise Aten'in Ufku olarak ifade edilmektedir. A. Stevens, agm. Los Angeles 2016, s.1, 3.; Kentin planı için Bkz: Ekler: Plan 1.

⁷ Bkz: Resim 1.

kenti başkent olduğundan yazışmalar buradan yürütülüyordu. Onun halefi Akhenaten zamanında ise başkentini değiştirmesiyle diplomatik ilişkiler *Akhetaten* kentinden devam ettirilmiştir.

Eskiçağ tarihinde “*ilk defa en yoğun biçimde yaşanan bir uluslararası ilişkiler dönemi*” olarak ifade edebileceğimiz Amarna Çağı, Akdeniz Dünyası’ndaki irili ufaklı pek çok siyasi yapının Mısır firavunlarıyla yaptıkları diplomatik yazışmalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu cümleden hareketle Amarna diplomasisinin Akdeniz Dünyası’nda bir ilk olmadığını, bunun öncesinde de benzer nitelikte yazışmaların yapıldığını (Ebla ve Mari gibi arşivlerdeki örnekler) belirtmek isteriz. Dolayısıyla çalışmamızın temel kaynağı Amarna Mektupları olsa da bu dönemin öncesinde oluşan Mari ve Ebla Arşivleri bu konuda büyük bir önem teşkil ettiğinden bunlardan da yeri geldiğinde faydalanılmıştır. Nitekim bu iki arşivde yer alan vesikalar incelendiğinde bunlarda da uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirilen bilgilerin yer aldığı görülecektir. Bunların Amarna Arşivi’nden farkı ise geniş olmayan bir coğrafyada bulunan az sayıdaki siyasi teşekkül tarafından yapılan yazışmalar olmasıdır. Ancak bu iki arşivdeki belgelerin verdiği bilgiler Amarna Çağı’na ışık tuttuğundan ayrı bir önem taşımaktadır. Amarna öncesindeki bu periyotlar sayesinde MÖ 14. yy.’daki siyasi ve sosyal konjonktür çok daha iyi bir biçimde anlaşılacaktır. Öte yandan Amarna Arşivi ile çağdaş belgeleri de içeren Hitit Devleti’nin siyasi anlaşmaları⁸ ve mektupları da çalışmamızda faydalanılan kaynaklar arasında yer almıştır.⁹

Amarna Çağı’nın oluşum aşamasının ve bu süreç içerisinde yaşananların daha iyi anlaşılması için Mısır’ın Yeni Krallık Dönemi’nde hangi politikaları uyguladığı ve bunun diğer devletler üzerindeki tesirlerinin neler olduğu vurgulanmıştır. Burada özellikle Hiksosların Mısır’dan kovulması ve bunun akabinde Mısır’ın uluslararası alanda lider pozisyona gelmeye başlamasına yer verilmiştir. Geç Tunç Çağı’nın başlarında yaşanan bu gelişme gerek Mısır gerekse diğer devletler açısından bir milat olarak kabul edilebilir. Çünkü Hiksosların kovulması sayesinde Mısır bölgenin en önemli gücü olmaya başlamış ve bu olay Yakındoğu’nun kaderinin şekillenmesini sağlamıştır. Öte yandan Geç Tunç Çağı ile birlikte Akdeniz Dünyası’nın politik manzarasında çok önemli gelişmelerin birbiri

⁸ Hititlerin anlaşma metinleri için bkz: Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti’nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

⁹ M. Liverani, *age.* 2001, s. 2.; Burada bahsedilen Yakındoğu Arşivleri konusunda detaylı bilgi için bkz: E. Pfoh, *age.* 2016, s. 30-34.

ardınca yaşandığı da görülmektedir. Amarna Çağı'na doğru giden süreçte birer yapı taşı mahiyetinde olan bu gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Mısır'dan Hiksosların kovulması ardından Eski Mısır tarihinde Yeni Krallık Dönemi olarak adlandırılan önemli bir evrenin başlaması. Bu dönem Mısır'ın İmparatorluk Çağı olarak da bilinir ve Amarna Çağı bu zaman diliminde yaşanmıştır.

2- Hitit kralı I. Murşili'nin Babil'deki Hammurabi Hanedanlığı'na son vermesi. Bilindiği gibi I. Murşili sefer dönüşünde öldürülmüş ve bu olayın ardından Hitit ülkesinde Gasıp Krallar Devri başlamıştır. Babil'de ise kısa bir zaman sonra Kassitler iktidara gelmiştir.

3- Hint-Avrupa kökenli bir halk olan Mitanniler'in Yakındoğu'ya gelmesi ve bölgede çok uzun zamandan beri yaşamakta olan Hurriler'le birleşmeleri sonucu Hurri-Mitanni adında güçlü bir devletin ortaya çıkması.

Görüldüğü gibi Geç Tunç Çağı'nın başlarında Yakındoğu'da çok önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Hitit ülkesinde istikrarın ortadan kalkması Mısır'ın büyümesi için büyük bir fırsat olmuş ve onlar Doğu Akdeniz'de lider pozisyona ulaşmışlardır. Kazandıkları başarılarla Yakındoğu krallarından kutlama mesajları alan III. Tutmosis zamanında ise Amarna Çağı'nın temelleri atılmaya başlamıştır. Başka bir deyişle Amarna Çağı'nı Hiksosların Mısır'dan kovulmasının ardından başlayan Yeni Krallık Dönemi (MÖ 1539-1069¹⁰) ile birlikte Mısır'ın hızlı bir biçimde dış dünyaya açılma hamlesi ve bunun akabinde yoğun bir biçimde yaşanan uluslararası ilişkiler ağı olarak tanımlayabiliriz. Bu açıdan Amarna Çağı'nın daha iyi anlaşılabilmesi için bu çalışmada Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin başlangıcına, Mısır'ın çağdaşı olan devletlerin Geç Tunç Çağı'ndan Amarna Çağı'na kadarki süreçte başlarından geçen gelişmelere de yer verilmiştir.

Temel dayanak noktamız ise Yeni Krallık Dönemi'dir. Bu dönem Ahmose ile (MÖ 1539-1514) başlamış olup Mısır'da birbiri ardınca güçlü firavunlar başa geçmiştir. Bu sayede Mısır orduları Fırat kıyılarına kadar uzanacakları başarılı askeri seferlere imza atmışlardır. Özellikle III. Tutmosis'in (MÖ 1479-1425) yapmış olduğu pek çok sefer Mısır'ı geniş sınırlara ulaştırmış ve böylelikle bir Mısır İmparatorluğu vücuda gelmiştir.¹¹

¹⁰ Toby Wilkinson, *Eski Mısır M.Ö 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, İstanbul 2013, s. 16, 17.

¹¹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 16.

Bu aynı zamanda Mısır'a büyük bir prestij kazandırmıştır öyle ki devrin büyük devletleri Mısır firavununu tebrik etmek için elçilerini göndermeye başlamışlardır. Suriye-Filistin bölgesindeki pek çok şehir devleti de Mısır'a bağılılıklarını bu dönemde bildirmişler ve bu sayede Doğu Akdeniz'de yer alan küçük şehir devletleri Mısır'ın vasalı haline gelmiştir. Süreç ilerledikçe Yakınoğu krallarının Mısır'la olan ilişkileri yoğunluk kazanmış ve bu da kısa bir süre sonra Amarna Çağı'nda yaşanacak olan diplomatik yazışmalar devrine kapı aralamıştır. Burada Mısır'ın altın zengini bir ülke olması çağdaş krallıkların onlarla yakın ilişkiler geliştirmesinde çok önemli bir faktör olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Amarna yazışmalarında altın vurgusu sıkça yapılmıştır.

Öte yandan Suriye-Filistin coğrafyasındaki şehir devletlerinin Amarna Çağı'ndaki yazışmalara dahil olması ile Eskiçağ literatüründe farklı terimler kullanılmaya başlamıştır. Bunlar “büyük devlet” ve “küçük devlet” kavramları olup birinci ifade ile devrin süper güçleri olan Hitit, Mitanni, Asur, Babil ve kısmen Arzava ile Alaşia krallıkları, “küçük devlet” terimiyle de Suriye-Filistin bölgesinde yer alan vasallar kastedilmiştir. Bir yanda Mısır firavunlarıyla “kardeşim” hitabını kullanarak yazışmalar yapan büyük devletlerin kralları diğer yanda ise “efendim, güneşim, kralım, tanrım” gibi kendilerinin zayıflığını cümlelerine döken şehir devletlerinin yöneticileri yer almıştır. Bu çalışmanın esasını ise ilk grubta yer alan devletlerin mektupları teşkil etmiş olup vasallar ikinci planda tutulmuştur. Bu açıdan onların göndermiş olduğu mektupların tamamına yer verilmemiştir.

Amarna Çağı'nda yukarıda zikredilen siyasi teşekküllerin gönderdikleri mektupların merkezinde Mısır yer almıştır. Ancak bu durum yazışmaların sadece Mısır'la yapıldığı anlamına gelmez. Yönümüzü daha doğuya, Kassitlerin egemen olduğu Babil dünyasına çevirdiğimizde onların İran'daki Elam krallarıyla da yazışmalar yaptığı, evlilik bağları kurduğu ve ticari ilişkiler geliştirdiği görülmektedir. Bu açıdan Geç Tunç Çağı'nda Amarna'dan başka benzer dünyaların var olduğu da unutulmamalıdır. Burada dikkat çeken ve nedenini bilmediğimiz bir husus da Elam krallarının Amarna yazışmalarına katılmamış olmalarıdır.

Öte yandan Mısır Amarna yazışmalarının merkezinde yer alarak güçlü bir devlet imgelemi oluştursa da aslında onların bu dönemde günden güne güçten düşmekte olduğu bilinmektedir. Öyle ki Hititler'in Suriye bölgesindeki yayılmacı politikalarının bile görmezden gelinmiş olması Mısırlıların bu aşamada büyük bir devletle savaşacak

durumda olmadıklarını ve zayıf olduklarını göstermektedir. Bu handikaplı durum ise Amarna Çağı firavunlarının diplomatik ilişkileri çok iyi bir biçimde kullanmaları sayesinde kapatılmıştır denilebilir. Hakikaten devrin firavunları büyük devletlerin krallarıyla yoğun bir şekilde yazışmalar yapmış, onların kızlarıyla siyasi evlilikler gerçekleştirmiş, karşılığında ise onlara Mısır'ın “kum gibi çok olan altınlarından” vermiştir. İşte bu yüzden diğer devletler de sürekli olarak Mısır'dan daha çok altın koparmanın derdine düşmüşler ve bu konuda adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bununla birlikte kızlarını Mısır firavunlarıyla evlendiren Akdeniz Dünyası'nın büyük kralları eşit devlet olmanın verdiği bir durum gereği kendileri de Mısır firavunlarının kızlarını almak için uğraşmışlardır. Ancak onların aldığı cevap “*eski zamanlardan beri hiçbir Mısır kralının kızı başkasına verilmedi*”¹² şeklinde olmuştur. Bu açıdan Amarna Mektupları'nda göreceğimiz en önemli detaylardan biri büyük devletlerin birbirlerine karşı eşitlik anlayışıyla hareket etmek istemeleridir. Fakat Mısır'ın bazı konularda buna riayet etmedikleri göze çarpmaktadır. Bununla birlikte aynı zaman zarfında eşitlik mefhumunun dışında tutulan siyasi teşekküller de vardı. Bunlar ise Suriye-Filistin coğrafyasında yer alan vasallar idi. Amarna Çağı'nın bu cephesinde yer alan küçük krallıklar sürekli olarak birbirleriyle mücadele halindeydi. Öte yandan bu mücadelelere Habirular gibi eşkiya unsurların da dahil olması ile onların yaşadığı coğrafyada sürekli kaos halinde olmuştur. Bu sebeple vasallar Mısır'dan yardım almak amacıyla çok sayıda mektup yazma ihtiyacı hissetmişlerdir. Amarna Arşivi'ndeki mektupların çoğunun vasallara ait olması onların içinde bulunduğu bu istikrarsız ortam yüzündendir. Hakikaten vasalların mektupları incelendiğinde genel olarak sorunlar yumağıyla karşı karşıya olan bir coğrafyanın panoramasıyla karşılaşılacaktır. Bu dönemde yaşananlar aynı zamanda günümüze de ışık tutar mahiyettedir. Çalışmamızda varılan en önemli neticelerden biri de Geç Tunç Çağı Suriye'sinin siyasi ve sosyal yapısının günümüzdekinden pek farklı olmadığıdır. Nitekim bölge ticaret yollarının geçiş güzergahında yer alması ve Asya'nın Akdeniz'e açılan bir kapısı niteliğinde taşımasından ötürü çağlar boyunca büyük devletlerin gözünün burada olmasına neden olmuştur. Bu sebeple Suriye-Filistin veya Doğu Akdeniz coğrafyası tarihin hemen hemen her döneminde barışa hasret kalmıştır denilebilir. Bu da İbn-i Haldun'un “coğrafya kaderdir” sözünü akla getirmektedir.

Bu minvalde çalışmamıza konu olan zaman zarfına bakıldığında büyük devletlerin Suriye-Filistin topraklarına sahip olmanın derdinde olduğu görülürken küçük şehir

¹² Bkz: EA 4: William L. Moran, *Amarna Letters*, 1992, s. 8, 9.

devletlerinin ise var olma mücadelesi verdiği anlaşılmaktadır. Bu durum en iyi biçimde vasalların mektuplarında görülmektedir. Bu mektuplar aynı zamanda bölgenin ilk elden yazılmış ayrıntılı bir tarihiydi olarak da nitelendirilebilir. Dolayısıyla MÖ 14. yy'ın Suriye-Filistin coğrafyasına dair çalışma yapacak olanlar için en önce başvurulacak kaynak grubunu bu mektuplar oluşturmaktadır. Çünkü bölge hakkında hiçbir kaynaktan bulunmayan ayrıntılar bu mektuplarda yer almaktadır. Öte yandan bu bilgi akışının Amarna Çağı sona erince aniden kesilmesi mektupların önemini daha da ortaya koymaktadır. Bu aşamadan sonra çevre kavimlerin belgelerinde bölgeye dair bilgi verilmiş olsa da bunlarda Amarna Mektupları'ndaki kadar detaylar yoktur.

Bu çalışmada ele alınan bir konu da IV. Amenhotep zamanında uygulamaya konulan Aten inancıdır. Eski Mısır tanrılarının terk edilmesi ve yalnızca Aten kültüne bağlı kalınmasını ilke edinen bu reform hareketinin bilinmesi dönemin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Nitekim bu reformla birlikte Mısır'ın iç dinamiklerinde önemli sarsıntılar yaşanmış, dahilde meydana gelen gelişmeler hariçte Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'nin ihtişamlı günlerini kaybetmesinde önemli bir rol oynamıştır. Böylelikle Mısır hem uluslararası arenada büyük bir prestij kaybı yaşamış hem de sınırlarında bir daralma meydana gelmiştir. IV. Amenhotep'in (Akhenaten) ölümünün ardından ise eski günlerin özlemine çeken Mısır elitleri (veya Amon inancına mensup kimseler) Tutankhamon zamanında bir restorasyon hamlesiyle Amon inancına yeniden dönüşü sağlamışlardır. Bu Aten Reformu'nun akıbetinin başarısızlıkla sonuçlandığı anlamına gelmekteydi.

2. Amaç, Yöntem ve Nedenler

Bu çalışmanın amacı Amarna Çağı'nda yaşanan diplomasi tarfiğini siyasi ve sosyal ilişkiler ağı çerçevesinde ortaya koymaktır. Çalışmamıza konu olan temel kaynak ise bu dönemde yapılan diplomatik yazışmalardır. Bu yazışmaların yazılı olduğu kil tabletler ise IV. Amenhotep zamanında bir inanç reformunun hayata geçirmek için kurulan ve aynı zamanda Mısır'ın başkenti de olan *Akhetaten* kentinden gün yüzüne çıkarılmıştır. Toplamda 382 adet olan bu tabletlerin büyük çoğunluğunu mektuplar teşkil etmektedir. Bazı tabletler ise edebi ve bilimsel içeriğe sahip olup bunlar çalışmamıza dahil edilmemiş içerikleri hakkında ilgili kısımlarda bilgi verilmiştir. Çalışmamızın esasını devrin büyük devletleri olarak ifade edilen Hitit, Mitanni, Asur, Babil

(Kassit/Karaduniaş Kralları), Arzava ve Alaşia gibi devletlerden gelen mektuplar teşkil etmektedir.

Yazışmalara katılan siyasi teşekküllerin mektuplarda kullanmış oldukları üsluba ve değindikleri mevzulara bağlı olarak Amarna Çağı'nda iki farklı siyasi grubun oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunların ilki Suriye-Filistin Bölgesi'nde yer alan şehir devletleri olup Eskiçağ literatüründe onlar “Küçük Devletler” veya “Vasal Krallıklar” olarak adlandırılmıştır. İkinci grup ise Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Arzava ve Alaşia gibi devletlerdir. Bunlara da “Büyük Devletler” denilmiştir. Amarna Çağı'nda yapılan yazışmalarda görülen bu ayırım sayesinde Eskiçağ tarihinde belki de ilk kez devletler bağlamında büyük-küçük ayırımı zikredilmeye başlanmıştır. Çalışmamız da buna uygun yapılandırılmış olup önce büyük devletlere, sonrasında ise belli başlı vasallara ve onların mektuplarına yer verilmiştir.

Neden Amarna Çağı ve Mektupları konusunu seçtiğimize gelince. Bilindiği gibi ülkemizde bugüne kadar Eski Mısır Tarihi konusunda çalışmalar çok az yapılmıştır. Amarna Mektupları'na dair yapılan çalışmalar ise yok denecek kadar azdır. Bu vesileyle ülkemizde çok kısır kalan bu alana dair çalışmaların artması amaçlanmıştır. Bu konuyu seçmemde ise hiç şüphesiz en büyük katkı lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimim boyunca derslerini aldığım, çok değerli hocam Prof. Dr. Yusuf Kılıç'a aittir. Kendisine bu vesileyle bir kez daha minnettar olduğumu ifade etmek istiyorum.

Bu çalışma ile Geç Tunç Çağı'nda oluşan yoğun diplomasi ağının ne şekilde geliştiği ve devrin siyasi, kültürel konjonktüründe yaşananların devletlerarası ilişkilerde ne derece etkili olduğu vurgulanarak Akdeniz Dünyası'nda yaşananların genel bir tablosu çizilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, aynı zamanda yazışmalara katılan çağdaş krallıkların mukayeseli bir incelemesi, Amarna Yazışmaları'nın yapıldığı dönemde Akdeniz Dünyası'nda neler olup bittiğinin mektuplar ışığında yapılan genel bir değerlendirmesidir. Bu açıdan sadece Amarna Mektupları değil bu döneme zemin hazırlayan faktörler öncesi ve sonrası ile birlikte incelenmiştir. Hiksoslar'ın Mısır'dan kovulduğu zaman dilimi ve ardından Yeni Krallık Dönemi'nin başlaması, I. Murşili'nin Babil Seferi dönüşünde öldürülmesi, Babil'de iktidarın Kassit/Karaduniaş Kralları'na geçmesi, Mitanniler'in Ön Asya'da varlık göstermesi, Hititler'in I. Şuppiluliuma ile gücün zirvelerine tırmanması, Mısır'da bir din reformunun hayata geçirilmesi, Suriye-Filistin coğrafyasında yaşanan karışıklıklar, Habirular'ın neden olduğu sıkıntılar,

Amurrular'ın uyguladığı denge politikası üzerinde durulan konuların başında gelmektedir. Böylece Geç Tunç Çağı'nın başlangıcından Tutankhamon'un ölümüne kadar Akdeniz Dünyası'nda neler olduğunun bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada yararlanılan bibliyografyaya gelince bunlar çoğunlukla birinci el kaynaklar temel alınarak yazılan Eskiçağ literatürüne ait İngilizce eserlerdir. Daha çok ise Amarna Mektupları üzerinde yazılan kitap ve makaleler ve ayrıca Geç Tunç Çağı hakkında yapılan akademik çalışmalar kullanılmıştır.

Büyük devletlerin yazışmaları incelenirken öncelikle onların Amarna Çağı'nın evvelindeki ahvalleri hakkında genel bir bilgi vererek konuya giriş yapmayı tercih ettik. Burada ise Hiksosların Mısır'dan kovulduğu ve Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin başladığı Geç Tunç Çağı'nı (MÖ yak. 1550'leri) mihenk taşı olarak belirledik. Bu dönem Amarna Çağı'na geçiş süreci olarak da nitelendirilebilir. Çünkü yaşanan gelişmelere bakıldığında Amarna Çağı'nın temellerinin bu tarihlerde atılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Hiksos tehdidinin ortadan kalkmasıyla Mısır Akdeniz Dünyası'nda çok güçlü bir biçimde yer almaya başlamış, elde edilen askeri başarıların ardından komşularının gönderdiği kutlama mesajlarıyla uluslararası ilişkiler dönemi de bu sayede yoğunlaşmıştır. Bunun en güzel örneği de ilerleyen kısımlarda detaylı bir biçimde göreceğimiz gibi III. Tutmosis zamanında kazanılan askeri başarılarından sonra devrin büyük devletlerinin Mısır'a tebrik mesajları göndermiş olmasıdır. Mısır'ın Amarna Çağı'nda yazışmaların merkezi olmasına muhtemelen bu ilişkiler zemin teşkil etmiştir.

3. Çalışmanın Genel Çerçevesi

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Amarna Çağı ve Arşivi, bölgede yapılan kazılar ve tabletlerin ortaya çıkarılması hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonrasında ise tabletlerin diline ve kullanılan yazıya değinilmiş bunun ardından tabletlerin tasnifine dair malumatlara yer verilmiştir. Son olarak Amarna Tabletleri hakkında yapılan çalışmalara dair özet mahiyetinde bilgiler gelmektedir.

İkinci bölümde ise Amarna Çağı'na ev sahipliği yapan Yeni Krallık Dönemi Mısır'ının teşekkülü ve onlarla ilişkisi bulunan Akdeniz Dünyası'ndaki devletlerin siyasi panoraması çizilmeye çalışılmıştır. Bunun ardından ise Amarna'dan önce Yakınoğu'da diplomatik ilişkilerin ilk örnekleri diyebileceğimiz Mari ve Ebla arşivlerinden bazı

örnekler verilmiştir. Ardından Amarna Çağı'nın mimarı olan III. Amenhotep ve IV. Amenhotep zamanlarındaki gidişata yer verilmiştir. Burada Mısır'da yaşanan din reformuna da değinilmiş ve bu reform hareketinin dönemin genel gidişatı noktasında neler getirdiğine, Mısır'ın dahili ve harici politikasına olan tesirlerine bakılmıştır. Neticede Amarna Çağı firavunlarının Yeni Krallık Dönemi'nin Tutmosis'leri kadar güçlü olmadığı anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak da Mısırlılar'ın Akdeniz Dünyası'ndaki siyasi teşekküller ile askeri bir mücadeleye girmedikleri, daha çok diplomatik temaslar geliştirmeye yöneldikleri, siyasi evlilikler yaparak da Yakınoğu'nun güçlü krallarıyla iyi geçinmeye çabaladıkları görülmüştür. Alınan prenseslere karşılık olarak da Amarna Mektupları'nın ifadesiyle "Mısır'ın kum gibi çok olan altınları" hediye olarak verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Mısır firavunlarıyla diplomatik ilişkilere giren büyük devletlerin mektuplarına ve onların Amarna Çağı'nın öncesindeki ve Amarna Çağı'ndaki hallerine bakılmıştır. Burada ayrıca mektupların tercümelerine ve örnek olarak görülmesi için de bazılarının transkripsiyonlarına yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde ise Amarna Çağı'nda Suriye-Filistin coğrafyasının genel görünümüne ve başta Mısır olmak üzere diğer büyük devletlerin bölgedeki emellerine değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca şehir devletlerinin bazılarının mektuplarına da yer vererek bunlar üzerinden vasalların ne tür politikalar sergiledikleri anlatılmaya çalışılmıştır. Burada en çok mektup gönderen Biblos krallığı ve bölgede yaşanan istikrarsızlığın ve kaosun en önemli müsebbibleri olan Amurrular ile Habirular üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar anlatılırken de pek çok şehir devletinin ne durumda olduğu incelenmiştir. Son olarak ise Mısır'ın vasallarına gönderdiği mektuplara yer verilmiştir.

I. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI VE ARŞİVİ

1.1.1. Amarna Çağı

Amarna Çağı, Eskiçağ tarihinde uluslararası ilişkilerin “ilk defa en yoğun biçimde” yaşandığı bir dönem olarak tarif edilmektedir. Bu dönemde Akdeniz Dünyası’nda yer alan irili ufaklı onlarca siyasi yapı arasında çeşitli konular çerçevesinde diplomatik yazışmalar yapılmıştır. Bunlara kız istemeler, hediyeleşmeler, askeri yardım talepleri, doktor istekleri, ticari ilişkiler ve daha pek çok şey dahil edilmiştir.

Yazışmaları içeren arşiv Akhenaten’in (IV. Amenhotep) yeni dini sistemini hayata geçirmek için kurmuş olduğu Akhetaten (Aten’in Ufku¹³) kentinde 1887 yılında bulunmuştur ve bölge günümüzde Arapların buraya vermiş olduğu¹⁴ Tell-el Amarna adıyla bilinmektedir.¹⁵ MÖ 14. yüzyılda ise Akhetaten olarak adlandırılmış olan bu kent Aten inancını hayata geçirmek için kurulmuştur. Bu ise eski Mısır tanrılarının reddini ve bunların yerine Aten adı verilen bir tanrının ön plana çıkarılmasını temel almıştır. Güneş tanrısı olduğu ifade edilen ve güneş diski ile gösterilen¹⁶ Aten’in en büyük savunucusu hiç şüphesiz IV. Amenhotep’ti. Bu firavun onun ismini her yere vermiş en başta kendi ismine Aten’i ilave ederek Amenhotep’ten Akenaten’e dönüştürmüştür. Kurmuş olduğu başkent de Aten’in adına ithafen Akhetaten olarak adlandırılmıştır. Bütün bu yapılar yüzünden Akhenaten sonraki Mısır firavunları nezdinde devletin itibarını zedeleyen ve Mısır’ın geleneksel inanç sistemine karşı hareket eden bir sapkın olarak değerlendirilmiştir. Bu düşünceden ötürü eskiçağ literatüründe de Akhenaten için

¹³ T. Bryce, J. B. Ress, *age.* 2016, s.131.

¹⁴ Jana Mynarova, *Language of Amarna- Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague 2007, s. 15.

¹⁵ Toby Wilkinson, *Eski Mısır M.Ö. 3000’den Kleopatra’ ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 330.

¹⁶ Nicholas Reeves, *Akhenaten: Egypt’s False Prophet*, Thames & Hudsons, 2019, (e-book). s. 10

“heretik kral” tabiri kullanılmıştır. Fakat bazı tarihçilere göre ise o “ilk reformist kral” olarak da nitelendirilmiştir.¹⁷

Amarna Çağı’nda Akdeniz Dünyası’nda yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler bu devrin yaşanmasına imkân vermiştir. Bu dönemde çeşitli toplumlara mensup olan siyasi teşekküller arasında yaşanan diplomatik temaslar Eskiçağ tarihinin bu evresinde uluslararası ilişkiler tabirinin oluşmasını sağlamıştır. Yaşanan gelişmelere bakıldığında ise bunların çok çeşitli konulara bağlı olarak oluştuğu görülmektedir. Devletlerarasında yapılan siyasi evlilikler, hediyeleşmeler, vasalların Mısır’dan askeri yardım talepleri, Suriye kıyısında yer alan bu vasalların birbirleriyle olan mücadeleleri gibi konular bu dönemde yaşanan bazı gelişmelerdir. Böylece Eskiçağ tarihinde uluslararası ilişkiler ağı ilk defa bu kadar yoğun bir biçimde meydana gelmiş oluyordu. Yapılan yazışmaların merkezinde yer alan Mısır ise muhtemelen bu dönemde Akdeniz Dünyası’nın en güçlü devletlerinden biri olarak algılanmaktaydı. Buna neden olan gelişmeler de Hiksoslar’ın¹⁸

¹⁷ Bkz: Trevor Bryce, Jessie Birkett Röss, *Atlas of the Ancient Near East From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, New York and London 2016, s. 131.; James Karl Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, Oxford University Press, New York 2015. s. 254.

¹⁸ Eski Mısır tarihinde XV. Sülaleyi kuran Hiksoslar’ın Mısır’ın yerli halkı olmadıkları, Asya kökenli bir kavim olan Hurri’lerle akraba oldukları düşünülmektedir. Bununla birlikte tarihçiler arasında bu kavmin Hurri kökenli olmadığını onların Amoritler’le akraba olabileceğini dil getirenler de vardır. Bu iki sav hakkında kesinleşmiş bir bilgi ise henüz mevcut değildir. Bu halkın verilen Hiksos ismine gelince. Bu kelime Grekçe’de “çoban hükümdarlar” manasına gelmektedir. Mısırlılar ise onlara “yabancı hükümdarlar” anlamına gelen “heka-hasut” adını vermişlerdir. Mısırlıların kullanmış olduğu bu adlandırma Hiksosların başka bir bölgeden gelmelerinden dolayı onlara tam anlamıyla yakışmaktaydı. Hakikaten döneme ait kaynaklardan edinilen bilgilere göz önünde bulundurulduğunda MÖ 2000’lerde Mısır’a doğru bir göç dalgasının olduğu ve bu insanların Mısır’ı terk etmeyerek burada yaşamaya başladıkları anlaşılmaktadır. Zamanla güçlenen bu yabancı halk grubu MÖ 1700’lerde Mısır devlet yapısında meydana gelen zayıflamaları ve otorite boşluğunu fırsat bilerek kendi egemenliklerini tesis etmeye başlamışlardır. Böylelikle MÖ 1630-1520 yılları arasında yaşanacak olan Hyksos hakimiyeti başlamış oluyordu. Eski Mısır tarihçisi ve aynı zamanda bir rahip olan Manetho’nun verdiği bilgilere göre bu halkın Mısır’daki hakimiyeti onların doğudan bu bölgeyi işgal etmesiyle başlamıştır. Bu sebeple Eski Mısır tarihinde Hiksos istilası bilinen en büyük istila olarak anılırken onların geldiği doğu yönü yani Mısırlıların Asya adını verdikleri topraklar daima tehlike unsuru olarak görülmüştür. Öyle ki bu kavim Mısır’ı girdikten sonra bölgeyi tahrip etmiş, yüzlerce yıllık tapınakları yakıp yıkmışlardır. Böylece otoriteyi ele alan Hiksoslar’ın ilk işi kendilerini Mısır’ın firavunları ilan etmek olmuştur. Mısır’ın bu yabancı firavunlarının da ilkinin adı *Salitis* olup onların en ünlü krallarının adı ise *Hayan*’dır. Hiksoslar’ın Mısır’da buldukları zaman zarfında idare merkezi ise aşağı Mısır’da yer alan *Avaris* kenti idi. Onlar Mısır’ı buradan idare etmişler ve yerli halka ağır vergiler ödetmişlerdir. Üstün savaşçı özellikleri ve atlı savaş arabalarını kullanmaları sayesinde onların bölge halkı üzerindeki hakimiyetleri kolay olduğu gibi bu egemenlik uzun bir süre devam etmiştir. Hatta öyle ki atlı savaş arabalarının ilk defa onlar tarafından Mısır’a getirildiği ifade edilmektedir. Mısırlılar onların getirmiş olduğu savaş araç ve gereçlerini sonraki zamanlarda benimsemiş ve düşmanlarını kendi silahlarıyla vurmuşlardır. Onların Mısır’dan kovulması ise Kamose ve ardından gelen Ahmose adlı firavunların liderliğinde gerçekleşmiş bunun ardından ise Mısır’da Yeni Krallık Dönemi başlamıştır. Bkz: Manfred Bietak, *Avaris The Capital of Hyksos Recent Excavations at Tell el Dab^a*, British Museum Press, London 1996, s.vii.; Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014, s. 235, 239.; Anthony J. Spalinger, *War In Ancient Egypt: The New Kingdom*, Oxford UK 2005.; Ronald Wallenfels (ed.), *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students, Vol. I*, New York 2000, s. 182.; Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, (çev. İ. Yerguz), Ankara 2006, s. 68, 71.

Mısır'dan kovulmasıyla başlamıştır. Yeni Krallık Dönemi'nin (MÖ 1593-1069)¹⁹ başlamasıyla birlikte güçlü bir siyasi ve askeri kimliğe bürünen Mısır elde ettiği askeri başarılarla²⁰ gücünü zirveye çıkarmış bölgenin en büyük gücü haline gelmiştir. Öyleki Mısır orduları bu dönemde Fırat kıyılarından güneydeki Nübye bölgesine kadar ulaşmıştır. Bunlardan ilki Yakınoğu krallıklarının nazarında büyük bir etkiye neden olurken ikincisi ile Nübye'nin altın madenleri Mısır hazinesinin emrine geçmiş oluyordu. Böylece ve Amarna Mektupları'nda da ifade edildiği gibi altın Mısır'da kum gibi çok olmaya başlamıştı. Yeni Krallık Dönemi'nin fatih kralları sayesinde kazanılan bu zenginlikle Amarna Çağı'na giren Mısır bu dönemde *Atonizme* adı verilen bir inanç reformu geçmişin ihtişamlı günlerinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamıştı. Bu reform ile din-siyaset (Amon rahipleri ile siyasi iktidar) çekişmesi yaşanmış böylece Mısır'ın iç dinamikleri sarsılmaya başlamıştır.

Amarna Çağı'na III. Amenhotep (MÖ 1390-1353), onun oğlu ve aynı zamanda dönemin en önemli kişisi IV. Amenhotep (MÖ 1353-1336) devrin politik manzarasına şekil vermiştir. Öte yandan Moran'ın "Amarna Letters" adlı eserinde bazı mektupların Tutankhamon'a²¹ gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durulmasından hareketle dönemin tarihi Tutankhamon (MÖ 1332-1322²²) zamanına kadar götürmek mümkündür. Eğer bu tespit doğru ise Amarna Çağı'nın yaşandığı zaman diliminde Mısır ülkesi için şu şekilde bir tablonun oluştuğu görölmektedir: Bu dönem III. Amenhotep'in tahta çıkmasının ardından (MÖ 1390-1353) başladığı anlaşılmaktadır. Bu firavun iktidarının otuz sekizinci yılında ölümünün ve tahtın meşru varisi olan oğlu Tutmosis'in²³ de erken yaşta hayata

¹⁹ T. Wilkinson, *age*. 2013, s.16.

²⁰ Bu fetihler özellikle III. Tutmosis (MÖ 1479-1425) zamanında yapılmıştır. Uzun süre tahta kalmış olan bu firavun zamanında Mısır orduları Fırat kıyılarına kadar ilerlemiş ve böylelikle Mısır bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür. Charlotte Booth, *The Boy Behind the Mask Meeting the Real Tutankhamun*, Oxford 2007, s.2.; T. Wilkinson, *age*. 2013, s.16.

²¹ Bu firavunun ismi Amarna Çağı'nda yaşanan inanç reformunun bir yansıması olarak Tutankhaten şeklinde idi. Burada bir isimler karmaşasına yer vermemek için bu firavunun en çok bilinen ismi olan Tutankhamon'u kullanmayı yeğledik. Burada bilinmesi gereken nokta onun isminin Amon taraftarlarınca eskiye dönüldüğünü göstermek için değiştirilmiş olmasıdır. Yani Aten zamanında kullanılan Tutankhaten ismi, Amarna Çağı'nın son bulmasıyla yani Amon'un dönüşüyle Tutankhamon'a devşirilmiştir.

²² Amarna Çağı'ndaki yazışmalara katılan Mısır Firavunlarının isimleri mektuplaşmalarda çeşitli şekillerde geçmiştir. Bunlar şu şekildedir: III. Amenhotep (prenomen: *Nb-m³t-R'* = çiviyazısı karşılığı: *Nibmuarea/Nimmuria*); IV. Amenhotep (prenomen *Nfr-hprw-R'* = çiviyazısı karşılığı: *Naphur[u]Rea*), Namhurya; Smenkhkare (prenomen *nh-hprw-R'* = çiviyazısı karşılığı: *Hu'urea?*); Tutankhamon (prenomen *Nb- hprw-R'* = çiviyazısı karşılığı: *Nibhurirea*). Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol 1, Leiden-Boston 2015, s. 14, 15.; Namhurya için Bkz: EA 55, W. L. Moran, *age*. 1992, s. 127.

²³ Bu Mısır presinin ne zaman ve nasıl öldüğüne dair bir bilgi yoktur ancak onun bir rölyef üzerinde gösterilen resmi ve aynı zamanda onu uzanmış bir mumya formunda gösteren bir heykel günümüze ulaşmış olup bu eser Berlin Museum'da sergilenmektedir. Bu bilgiden hareketle III. Amenhotep'in Akhenaten'den

gözlerini yummasının ardından muhtemelen tek alternatif olarak IV. Amenhotep (MÖ 1353-1336) tahta geçtiği görülmektedir.²⁴ IV. Amenhotep (MÖ 1353-1336) ise iktidarının 8. veya 9. yılında yeni başkenti ve aynı zamanda Aten inancının merkezi olarak Akhetaten adı verilen kenti kurmuş ve burayı devletin merkezi yapmıştır. Böylelikle Amarna Çağı esas kimliğini kazanmaya başlamıştır. Bu aşamadan itibaren yeni dinini tam anlamıyla uygulamaya koyan IV. Amenhotep adını “Akhenaten” olarak değiştirmiş ve güneş diskiyle simgeselendirilen Aten merkezli bir dünya kurmaya başlamıştır. Fakat bu firavunun da erken ölümü üzerine muhtemelen oğlu olan Smenkhare (MÖ 1336-1332) tahta geçmiştir. Kısa bir dönem iktidarda kaldığı bilinen bu firavunun faaliyetleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.²⁵ Smenkhare'nin ardından ise Tutankhamon başa geçmiştir. Küçük yaşta tahta çıkan Tutankhamon zamanında Aten inancı Amon taraftarlarının güçlenmesiyle birlikte yavaş yavaş sona ermeye başlamıştır.²⁶ O'nun döneminde Teb tekrar başkent yapılmış, hazırlanan bir Restorasyon Steli ile Aten inancının izleri tabir yerindeyse resmi bir şekilde silinmeye başlanmış Tutankhamon da 1322 yılında ölümü üzerine Amarna Çağı sona ermiştir.²⁷

Amarna Çağı'nın sona ermesi Aton inancından eskiye dönüşle yakın bir bağlantı arz eder. Burada en önemli nokta Akhenaten'in ölümünün ardından tahta küçük yaşta bir çocuk kralın²⁸ geçmesi ve bunun Amon rahipleri tarafından çok iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Onlar muhtemelen kısa bir süre sonra bu firavunun Aten'i anımsatan ismi olan *Tutankhaten*'i Amon'a dönüşün bir göstergesi olarak *Tutankhamon* (Amon'un yaşayan temsilcisi)²⁹ olarak değiştirmesini sağlamışlardır.³⁰ Bu firavunun küçük yaşta olması ve Aten inancını savunan bir otoritenin de kalmaması dini ve siyasi otoritenin yeniden rahiplerin denetimine girmesine neden olmuştur. Bu değişim süreci

başka bir oğlunun daha olduğuna dair bilgi edinmiş oluyoruz. Tutmosis adını taşıyan bu prensin zamansız ölümü üzerine tahta IV. Amenhotep geçmiştir. Bkz: James Karl Hoffmeier, *age*. 2015. s.63, 64.

²⁴ James Karl Hoffmeier, *age*. 2015. s.62.

²⁵ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xxxiv.

²⁶ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xxix

²⁷ Buradaki firavunların dönemlerinin tarihleri T. Wilkinson, *age*. İstanbul 2013, s. 16-17'den alınmıştır. Ayrıca bu dönemin tarihlendirilmesi konusunda farklı bir bakış açısı için de bkz: Amélie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu MÖ 3000-330, C. I*, (çev: D. Şendil), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 254.

²⁸ Tutankhamon ve Eskiçağ tarihinde küçük yaşta tahta geçen ve çocuk kral olarak nitelendirilen belli başlı kişiler hakkında bkz: Nurgül Yıldırım, *Filolojik Belgeler ve Arkeolojik Bulgular Işığında Eskiçağ'ın Çocuk Kralları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

²⁹ Douglas J. Brewer and Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, (çev: N. Uzun), Arkadaş Yayınları, Ankara 2011, s.58.

³⁰ Bu isim değişikliği dini bir anlam da taşımından dolayı önemlidir. Bilindiği üzere IV. Amenhotep de Aten inancını ortaya attıktan sonra ismini Akhenaten olarak değiştirmişti. Böylece diğer tanrılar geri plana atılmış oluyordu.

Amarna dininin ve Akhetaten kentinin terk edildiği, dolayısıyla da diplomatik yazışmalar döneminin bitmekte olduğunun en açık emareleriydi.

Bu değişim sürecinde başkentini tekrardan Teb³¹ (Theb) kenti olduğu görülmektedir. Devletin ve Amon inancının merkezine dönüş sağlandıktan sonra Aten inancının hüküm sürdüğü evrenin an azından bir kısmında yaşamış olan Tutankhamon'a muhtemelen Amon rahiplerinin baskısıyla bir çeşit kanunname şeklinde ifade edebileceğimiz Restorasyon Steli³² ilan ettirilmiştir. Bu stel ile birlikte Akhenaten zamanında uygulamaya konulan Atenizme'ye dair izler silinmeye, heykeller ve bu inanca dair yapılar parçalanmaya başlanmıştır. Yani kısaca tasvir kırıcı bir hareket başlamıştır. Böylece Tutankhamon'un babası olduğu düşünülen Akhenaten'in yapmaya çalıştığı reform Tutankhamon zamanında bu konuda emirlerin yazılı olduğu Restorasyon Steli ile resmen son bulmuştur. Tutankhamon'un kısa süren iktidar dönemi hakkında çeşitli spekülasyonlar ortaya atılmıştır. Bunlardan en ilginç Tutankhamon'un ölmeden evvel babasının fikirlerini yani Aten inancını canlandırma gayesinde olduğu ve bunun da Amon taraftarlarınca engellenmeye çalışıldığıdır. Öyle ki Tutankhamon'un bu fikirlerini hayata geçirmeden evvel bir suikasta uğradığı ve bu yüzden genç yaşta öldüğü üzerinde de durulmaktadır.³³

1.1.2. Amarna Arşivi

Eskiçağ literatüründe Amarna Arşivi veya Amarna Tabletleri adı verilen belgeler Kahire'nin yaklaşık 190 mil güneyinde, Nil'in doğu kıyısında yer alan bir bölgede yığılı bulunmuştur. Bu arşiv için kullanılan Amarna ismi tabletlerle alakalı olmayıp civardaki

³¹ Bu kentin yazılışı İngilizce kaynaklarda "Theb" şeklindedir. Biz burada Türkçe'ye uygun olarak ve çevirilerde de genellikle kullanıldığı şekli olan Teb yazımını tercih ediyoruz. Bkz. T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 28.

³² Bu belge *Restorasyon Steli/Yazıtı* olarak bilinmektedir. Bunun hazırlanmasındaki amaç Aten inancına son vermek ve Amon inancına yeniden dönüş sağlanmaktır. Zikrolunan yazıt Akhenaten'in ölümünün ardından Teb'in yeniden başkent yapılması üzerine Amon Tapınağı'na diktirilmiştir. Stel, Horemhep tahta çıkınca onun tarafından gasp edilmiş ve Tutankhamon'un adı silinerek yerine Horemhep'in adı yazılmıştır. Buna ise Tutankhamon'un sapkın olduğu yönünde bir gerekçe gösterilmiştir. Bu muhtemelen Tutankhamon'un bir zamanlar Akhenaten'e inanmış olmasıyla alakalıydı. Bahsi geçen Stel G. Legrain tarafından Karnak'ta bulunmuştur ve günümüzde Kahire Müzesi'nde korunmaktadır. Steldeki metin 1907 yılında G. Legrain, 1909 yılında ise P. Lacau tarafından yayınlanmıştır. Yazıtta yer alan metnin çevirisi ise aşağıda künyesini vermiş olduğumuz J. Bennett'in makalesinde yer almaktadır. Bkz: James B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1969, s. 251, 252.; John Bennett, "The Restoration Inscription of Tut'ankhamun", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 25, No. 1, (Jun., 1939), Sage Publications.; David P. Silverman, Josef W. Wegner, Jennifer Houser Wegner, *Akhenaten and Tutankhamun Revolution and Restoration*, University of Pennsylvania Museum of Archeology and Anthropology Publishing, Philadelphia 2006.

³³ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 269, 270.

köylerden “et-Til” ile yerel bir kabile olan Beni-Amran’dan gelmektedir. Böylece bu adlandırmanın bir yakıştırma ibaret olduğu bunun da ilk defa J. G. Wilkinson’un 1830’da yayımlanan kitabındaki bir haritada yer aldığı ifade edilmektedir.³⁴

Amarna Arşivi MÖ 14. yy’da Eski Mısır’ın dış işleri ofisi olarak kullanılan yerde bulunmuştu ve firavunların Yakınoğu saraylarıyla yaptığı yazışmaları içermekteydi. Çivi yazısı ile yazılmış olan arşivdeki belgelerin muhteviyatında ise en başta mektuplar ve ayrıca çeşitli edebi³⁵ eserler ve bilimsel içerikli metinler yer almaktaydı. Bu türler arasında ise hiç şüphesiz diplomatik yazışmaları içeren mektuplar ayrı bir önem arz etmektedir. Bunların içeriğine bakıldığında o zamana kadar hiç duyulmamış şeylerden bahsedildiği ve bir o kadar da ayrıntılı bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır.

Amarna Arşivi’nin gün yüzüne çıkarıldığı bölge IV. Amenhotep tarafından Aten inancını uygulamak amacıyla kurulmuş, Amarna Çağı’nda da Mısır’ın başkentliğini yapmıştır. IV. Amenhotep’in, ölümü üzerine bölge kaderine terk edilmiştir. Ta ki yerlilerin killi toprak bulmak ya da eski eser aramak amacıyla 1887’de³⁶ yaptıkları kazılara kadar. Mısırlı yerliler kazılar sonucunda ahşap sandıklar, her tarafında benzer işaretlerin olduğu kil tabletler ve çeşitli tarihi eserler bulmuşlardır. Bulunan bu eserler bölgedeki eski eser alıcılarına satılmaya başlanmıştır. Çoğu batı ülkelerine mensup olan bu kişiler, almış oldukları eserleri ülkelerine götürmüşler ve böylelikle Amarna Mektupları’nın tanınmasını sağlamışlardır. Bunun ardından ise bölgede kazılar yapılmaya başlanmıştır.³⁷ Ancak ilk kazılar bilindiği kadarıyla profesyonel anlamda bir arkeolojik kazıdan ziyade, amatörce ve kaçak yollarla gerçekleştirilmiştir. Bu da tabletlerin kırılmasına veya tahrip olmasına neden olmuştur. Hatta öyle ki, tabletlerin büyük olanları daha çok para kazanmak amacıyla bilinçli bir biçimde birkaç parçaya bölünerek satılmış, bu da onların zarar görmesine ve okumalarının zorlaşmasına yol açmıştır. Neticede kaçak yollarla yapılan bu kazılar sonucunda bulunan bazı tabletler

³⁴Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1*, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 1.

³⁵ Amarna Arşivi’nden çıkarılan tabletler arasında edebi nitelikli olanların bulunması yazmanların yazı ve dil çalışması yaptığına bağlanmaktadır. Bu yüzden Mezopotamya yazınının en önemli ürünlerinden bazıları kopyalanarak Mısırlı katiplerin kullanımına sunulmuştur. Bulunan bu tabletlerin içeriği şu şekildedir: Adapa Destanı, Akadca olan Nergal ve Ereşkigal Destanları’nın oldukça kısaltmış versiyonları. David M. Carr, *Writing on the Tablet of the Heart Origins of Scripture and Literature*, Oxford University Press, Oxford-New York 2005, s. 51.

³⁶ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xiii.

³⁷ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xiii.; A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s.1.

kaçak yollarla satılmıştır. Bunları satın alan bazı koleksiyonerler ise şunlardır: Rostovitz Bey, Rus Mısır bilimci Vladimir Golenischeff, Amerikan misyoner Chauncey Murch ve Asurbilimcisi Jules Oppert'tir.³⁸

İfade edildiği üzere modern ismi Amarna olan bu kent bir başkent olarak inşa edilmişti. Bu da devlet bürokrasisinin en önemli kurumlarının burada olacağı anlamına geliyordu. Kazılar ilerledikçe buradaki saray ve onu çevreleyen kısımlar da ortaya çıkarılmaya başlamıştı. Buna göre şehrin genel manzarasına bakıldığında şu yapılar göze çarpmaktadır: Kent merkezinde Büyük ve Küçük Aten Tapınağı olarak adlandırılan iki dini yapı, aynı bölgede Büyük Saray³⁹ ve Firavunun Evi olarak adlandırılan iki kraliyet konağı bulunmaktadır. Bunların yanı sıra etrafa dağılmış vaziyette yönetim binaları, askeri amaçlar için inşa edilmiş binalar, endüstriyel binalar yani yiyecek üretim tesisleri gib yerler sıralanmıştır. Ayrıca devrin diplomatik yazışmalarının yürütüldüğü yazışma ofisi de burada yer almaktadır. Buraya yazışma ofisi denilmesinin sebebi ise bölgede bulunan mühürlü bir tuğlada “*Yazışma Evi*” ibaresinin yer almasından kaynaklanmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki Mısır MÖ 14. yy'da yaşanan diplomasi çağında Yakınoğu ile yazışmalarını buradan yürütmüştür. Hiç şüphesiz Akdeniz Dünyası'nın irili ufaklı siyasi teşkilatlarının temsilcileri birbiri ardına buraya gelip gitmişlerdi.⁴⁰ Zira yapılan kazılar sonucunda tabletlerin büyük bir kısmının bu noktada bulunmuş olması buna dair bir kanıt oluşturmaktadır.⁴¹

1.1.2.1. Tell El-Amarna'da Yapılan Kazılar ve Tabletlerin Çıkarılması

Amarna Arşivi'nin keşfinin ardından zamanla tanınmaya başlanması burada akademik anlamda kazıların yapılmasını gündeme getirmiştir. Bu konuda ilk adımı Mısırlı otoriteler atmıştır fakat ilk aşamada pek fazla bir başarı elde edilememiştir.⁴²

³⁸ W. L. Moran, *age*. 1992, s.xiii, xiv.

³⁹ Yapılan arkeolojik kazılar Akhetaten kentinde iki saraya daha olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunların kraliyet ailesinin bireylerinin konaklaması için yapıldığı düşünülmekte olup Kuzey Sarayı ve nehir kenarındaki Kuzey Köşkü olarak adlandırılmıştır. Bu bölgeden kent merkezine gelen bir kral yolu bulunuyordu ve kraliyet ailesinin ulaşımı için hizmet ediyordu. Anna Stevens, “The Archaeology of Amarna”, Oxford Handbooks Online, Online Publication Date: Mar 2015, s. 3.

<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935413.001.0001/oxfordhb-9780199935413-e-31>. Erişim tarihi: 22.05.018)

⁴⁰ A. Stevens, *agm*. Oxford Online, Mar 2015, s. 3.

⁴¹ Barbara Mertz, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, Harper Collins e-book, New York 2007, s.209.

⁴² http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/excavation/map.shtml. (Erişim tarihi: 20.06.2018)

Bunun ardından ise 1891-1892’de Flinders Petri’nin⁴³ çalışmaları başlamıştır.⁴⁴ Petri, Howard Carter, Jesse Haworth ve Martyn Kennard gibi kişiler tarafından maddi anlamda desteklendiğinden dolayı ekonomik açıdan sıkıntı çekmemiş ve kazılarını rahat bir biçimde devam ettirebilmiştir.⁴⁵ Onun kazıları sayesinde önemli başarılar elde edilmiştir. O, tek kazı sezonu boyunca (1891-1892), Merkez Şehir bölgesi adı verilen alanda yoğunlaşmış sonrasında ise bulunan çivi yazılı tabletleri göz önünde de bulundurarak, yerel bir adam tarafından kendisine gösterilen bir yeri hedef almıştır.⁴⁶ Onun kazı alanı olarak seçtiği bu alan No:19 olarak numaralandırılan yerd. Petri tabletlerin güneybatıda yer alan orta büyüklükte bir odada (19-22 metre) olduğunu düşünüyordu. Bu yer, önceki yıl A. H. Sayce tarafından tespit edilen bölgeydi. Petri bu alanda bir odada bir tane tablet parçası buldu. Ayrıca duvarlar inşa edilmeden önce doldurulmuş olan yerde bazı tablet parçalarını içeren iki çöp çukurunun yerini tespit etti. Bu civarda bulunan tabletlerin Tell el-Amarna bölgesinde daha önce keşfedilen tabletlerden farklı olduğu gerçeğinin farkına varan Petri, burada daha fazla çiviyazılı tablet bulmak için büyük çaba sarfetti. Çünkü keşfedilen belgeler arasında, bilimsel metinler-sözlükler ve yazı alıştırmalarının yapıldığı çalışma materyalleri bulunuyordu. Bunların bulunması Amarna Arşivi’nde mektuplardan başka farklı içeriğe sahip tabletlerin olduğunu ortaya çıkardığından Petri bir hayli heyecanlıydı. Bu açıdan daha derine doğru kazılmasını söyledi. Ta ki doğal kum seviyesine varana kadar.⁴⁷

Bu doğrultuda çalışma alanını genişleten Petri, No: 21 olarak adlandırılan alanda kazı çalışmalarına hız verdi. Buranın az ötesinde evler bulunuyordu. Bu bölgede de bir tane tablet bulunabilmişti. Burada toz tabakaları çok ince olduğundan ilerleyen aşamada pek fazla bir şey çıkmayacağına benziyordu. Hakikaten de tüm kalıntılar temizlendikten sonra yeni bir şey bulunamadı. Ardından yakın çevrede herhangi bir tablet bulmanın imkânsız olduğuna karar verildi. Petri’nin Amarna kentinde “Mısır dış işleri ofisi” olarak adlandırılan alanda yaptığı kazılar neticesinde ise bir tablet parçası bulunmuştu. Bu tablet bugün EA 354 olarak bilinmektedir. Bunların dışında bulunduğu diğer tüm tabletler ise çöp çukuru adını verdikleri yazışma ofisinin yakınlarındaki iki alanda bulunmuştur.

⁴³ Petri’nin kazılarına dair detaylı bilgi için ayrıca bkz: <https://www.britannica.com/biography/Flinders-Petrie>; http://www.newworldencyclopedia.org/entry/William_Matthew_Flinders_Petrie; <http://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/archaeology/petriedigsindex.html>. (Erişim tarihi: 5.07.2018)

⁴⁴ A. Stevens, agm. Los Angeles 2016, s. 5

⁴⁵ A. Stevens, agm. Oxford Online, Mar 2015, s. 6.

⁴⁶ J. Mynarova, *age*. 2007, s.33

⁴⁷ J. Mynarova, *age*. 2007, s.34.

Tabletlerin bu kadar farklı bir alana yayılmış olması şehrin terk edilmesinden sonra onların etrafa dağıldığını hatta önemsenmediğini ortaya koymaktadır. Belki de Amon inancını canlandırmaya çalışanlarca önemli olan belgeler alınıp götürülmüş veya tamamen imha edilmişti. Netice olarak Petri'nin 1891-1892 yılları arasında yapmış olduğu arkeolojik kazıların semeresine bakıldığında toplamda 22 tabletin gün yüzüne çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bulunan tabletler Oxford'daki Ashmolean Museum'a götürülmüştür. Bu tabletler ile yine bölgede bulunan bir silindir mühür de A. H. Sayce tarafından çalışılmış ve yayınlanmıştır.⁴⁹

Bölgede kazı yapan bilim insanlarından biri de M. Chassinat'tır. O 1903 yılında Fransa'nın Kahire'deki Doğu Arkeoloji Enstitüsü'nün bünyesinde başlatılan çalışmalarda bulunmuş ve bu kazı sezonunda iki tablet gün yüzüne çıkarılmıştır.⁵⁰

Petri ve Chassinat'ın çalışmalarının ardından ise 1907 yılında German Oriental Society'nin (Deutsche Orient Gesellschaft=DOG) bünyesinde Ludwig Borchard tarafından kazılar yapılmaya başlanmıştır. Bu kazılar 1914'e kadar sürdürülmüş ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kazılara ara verilmek zorunda kalınmıştır. Almanların yedi kazı sezonu boyunca Amarna'da yoğunlaştığı alan kentin kuzey ve güney bölgelerindeki yerleşim alanları olmuş burada yapılan çalışmalar neticesinde iki tablet bulunmuştur. O.47.2 (EA 359) ve N.47.3 (EA 379) olarak numaralandırılan kazı alanlarından çıkarılan bu iki tablet Egyptian Museum'un kataloğuna kaydedilmiştir.

Bununla birlikte 1921 yılına gelindiğinde Egyptian Exploration Society (EES)'ye mensup arkeolog ekibi Amarna'da keşif çalışmalarında bulunmuştur. Bu topluluğun bünyesindeki arkeologlar Thomas Eric Peet'in yönetiminde 1921-1924 yılları arasında yapmış oldukları kazılar neticesinde yalnızca bir tablet bulabilmişlerdir. Bunun ardından EES tarafından yapılan arkeolojik kazılar 1926'dan 1937 yılına kadar⁵¹ sürdürülmüştür. EES'nin John D. S. Pendlebury'nin direktörlüğünde yapmış olduğu kazılar neticesinde sekizi yazılı ikisi ise yazısız olmak üzere toplam 10 adet tablet bulunmuştur. Pendlebury'nin yoğunlaşmış olduğu alan Petri'nin 40 yıl önce kazı yaptığı mekanlardı. Q. 42.1.7.5 ve Q. 42,21 olarak numaralandırılan alanlarda yapılan kazılar sonucunda buraların idari yapı bölgeleri olduğu kanısına varılmıştır. Öyle ki bu bölgede üzerinde

⁴⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1.; W. L. Moran, *age*. 1992, s.xiii, xiv.

⁴⁹ J. Mynarova, *age*. 2007, s.35.

⁵⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1.; W. L. Moran, *age*. 1992, s.xiii, xiv.

⁵¹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xv.

“*Firavun’un Mektuplarının Yeri, Refah ve Sağlıkla Yaşasın*” ibarelerinin yer aldığı tuğlaların bulunması bu düşüncüyü desteklemiştir. Bu yazıtın bulunduğu alanın ise Pendlebury’nin ifadesiyle Records Office (Kayıt Bürosu) olduğu düşünülmüştür. Kötü korunmuş olmalarına rağmen buradaki binaların kalıntıları arasında daha önce de ifade edildiği gibi 10 adet tablet ve bazı tablet parçaları bulunmuştur. Bunlar buradaki en büyük oda olan Q. 42. 21’deydi. Son zamanlarda ise Egyptian Exploration Society (EES) adına John D. S. Pendlebury kazılar yapmış ve bunun sonucunda çeşitli tabletler bulunmuştur. Bunlar ve Petri’nin de bulunduğu tabletlerin üzerinde çeşitli çalışmaları yapılmıştır. Özellikle Petri’nin ortaya attığı fikirler irdelenmeye başlanmıştır. Bilhassa Petri tarafından çöp çukuru olduğu belirtilen alanların böyle olmayacağına dair düşünceler ifade edilmeye başlanmıştır.

Ek olarak şu bilgiyi de ilave etmek gerekmektedir ki Amarna bölgesinin haricinde kalan bir alanda da bir tablet bulunmuştur. Bu tablet Filistin bölgesine lokalize edilen Tell el-Ḥesī’de⁵² Fredrick Bliss tarafından 1891 yılında gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunun yazı, dil, üslup ve form bakımından Amarna Tabletleri ile aynı olduğu belirtilmiştir. Arşivin geri kalanından ayrılan yönü farklı bir coğrafyada bulunmuş olmasıdır. Tell el-Ḥesī’den çıkan bu tablet EA 333 olarak numaralandırılmıştır ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi’nin katalogunda korunmaktadır.⁵³

1977’den günümüze doğru gelen süreçte ise Barry Kemp’in yönetiminde ve Mısır Keşif Topluluğu’nun himayesinde Amarna kazılarının ve araştırmalarının yapılmaya devam ettiği görülmektedir.⁵⁴

1.1.2.2. Amarna Arşivi’ndeki Tabletlerin Muhteviyatı

Bütün bu kazı çalışmalarının sonucunda Amarna Arşivi’nden çıkarılan tabletlerin sayısı toplamda 382’yi bulmuştur. Burada belirtilmesi gereken husus bu belgelerin 350’sinin III. Amenhotep ile onun oğlu ve halefi Akhenaten’a yazılmış olan mektuplardan oluştuğu ile birkaç mektubun da Smenkhare ile Tutankhamon’a

⁵² Tell el-Ḥesī Filistin bölgesindeki Lakiša’da yer almaktadır. Bu bölge günümüz İsrail topraklarında kalmıştır. Flinders Petri burayı Kitabı Mukaddes’te geçen kentlerden biri olarak tanımlamıştır. W. F. Albright da aynı şekilde düşünmüş ve bölgenin Kitabı Mukaddes’te bahsedilen geçen Eglon olduğunu dile getirmiştir. Bölgede ilk kazılar ise 1890 yılında Flinders Petri tarafından yapılmaya başlanmıştır. 1891 yılına gelindiğinde ise Jones Bliss tarafından kazılar devam ettirilmiştir.

Bkz: W.W. Flinders Petri, Tell El Hesy (LACHIS), Published For The Committee of The Palestine Exploration Fund London 1891.; <http://ancientneareast.tripod.com/Hasi.html>. (Erişim tarihi: 27.05.2018.)

⁵³ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 37, 38., W. L. Moran, *age.* 1992, s.356.

⁵⁴ A. Stevens, *agm.* Oxford Online, Mar 2015, s. 6.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. xv.

yazıldığıdır. Mektupların az bir kısmını ise Mısır'dan gönderilenler teşkil etmektedir.⁵⁵ Öte yandan kazılar sonucunda ulaşılan en önemli bilgilerden biri de Amarna Arşivi'nde mektupların haricinde farklı belge türlerinin olduğunun da ortaya çıkarılmasıdır. İfade ettiğimiz üzere bunlar bilimsel ve edebi içerikli tabletlerdir ve en az mektuplar kadar önem taşımaktadır.⁵⁶

Arşivde yer alan bilimsel içerikli tabletler grubuna kısaca değinecek olursak: Bulununan 382 adet tabletin 32'sinin⁵⁷ bu grupta olduğu belirlenmiştir. Bunlar arasında çeşitli yazın türlerine ait metinler vardır fakat içlerinde en çok dikkat çeken Akadlılar'a ait "*Šar Tamhari Metinleri*"dir. Bu epik eser muhtemelen Mısırlı katiplerin yazı ve dil çalışmaları yapmaları için kopyalanmıştır.⁵⁸ Bu grubun geri kalanı ise şu şekildedir: Mezopotamya geleneğine ait mit ve destanlar (EA 340? 356-59, 375?), hece işaretleri listesi (EA 348, 350, 379), sözcük listeleri (EA 351-54, 373), tanrı listesi (EA 374) gibi çeşitli edebi ve dini konuları ihtiva tabletler.⁵⁹ Belgeler arasında bulunan EA 341 numaralı tabletin içeriğinde ise Hurri kökenli bir hikâye yer almaktadır. Farklı bir tablet de EA 355 olup bunun bir Mısır amuleti⁶⁰ olduğu düşünülmektedir. Amarna Arşivi'ndeki 14 tabletin ise (EA 342-47, 349, 360-61, 372, 376-77, 380-381) çok fazla bozuk olmasından dolayı içeriği hakkında detaylı bir bilgi sahibi olunamamıştır. Bir sözlük mahiyetinde olduğu anlaşılan EA 368'de ise hem Mısırca sözcükler hem de bunların Babil çivi yazısı ile karşılıkları yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle Mısır'da Babil Çivi Yazısı'na dair çalışmaların yapıldığını ve muhtemelen kâtiplere bu konuda eğitimler verildiği

⁵⁵ Mısır'ın göndermiş olduğu mektuplar ise şunlardır: EA 1, EA 5, EA 14 Babil'e; EA 31 Arzawa'ya; EA 99, 162, 163, 190, 367, 369, 370 olarak numaralandırılan mektuplar ise Mısır'ın vasallarına gönderilmiştir. Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvii.

⁵⁶ T. Bryce, J. B. R. Ress, *age.* 2016, s.53

⁵⁷ T. Bryce, J. B. R. Ress, *age.* 2016, s.53

⁵⁸ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 3.

⁵⁹ Amarna Arşivinde mektuplar dışında yer alan tabletlere bilimsel tabletler adı verilmiş olup bu konuda en yetkin çalışma Shlomo Izre'el tarafından yapılmıştır. Bu kaynağa göre bahsedilen belgelerin büyük çoğunluğu hece işaretleri listesi ve sözcük listelerinden müteşekkil olup bazıları ise edebi metinler, mitler, tarihi anlatılardan oluşmaktadır. Bkz: Shlomo Izre'el, *The Amarna Scholarly Tablets*, Styx Publication, (Cuneiform Monographs, 9.), Groningen 1997, s. 2.

⁶⁰ Amulet Eski Mısırlılar başta olmak üzere çeşitli eskiçağ toplumları tarafından büyü vb. gibi şeyler ile çeşitli kötülüklerden korunmak için kullanılan nesnelere. En açık ifadeyle bu nesnelere muska olarak ifade edilebilir. Mısırlılar bizim amulet adını verdiğimiz nesnelere "*korumak*" anlamına gelen "*meket, nehet, NA*" ile iyi olmak, esenlik anlamına gelen "*medja*" isimlerini veriyorlardı. Amuletler için her türlü nesneyi kullanmak mümkündür. Bu açıdan Mısırlılar da amulet olarak çeşitli şekillerdeki nesnelere, insan vücudunun kısımlarını kullanmışlardır. Bunlar arasında ayak, el, baş gibi uzuvlar ile merdiven, bok böceği vb. şeyler amulet yapılarak insanlar tarafından bir kolye gibi taşınırdı. Muhtemelen bu nesnelere belirli tılsımlı ifadeler yazılıyor veya üzerine okunuyordu. Ian Shaw and Paul Nicholson, *Dictionary of Ancient Egypt*, British Museum Press, London 2003, 30,31.; Ayrıca çeşitli toplumlardaki Amuletleri inceleyen şu esere bkz: E. A. Wallis Budge, *Amulets and Superstitions*, Oxford University Press, London 1930. Bu kitabın s.133-177 sayfa aralığında Mısır amuletlerinden bahsedilmektedir.

düşünülebilir. Bu açıdan Amarna Çağı'nda Mısır'da görev alan katiplerin bu edebi ve bilimsel eserler üzerinden eğitilmiş olması burada küçük çaplı bir katipler okulunun varlığını da akla getirmektedir. Öyle ki çalışmamıza konu olan Amarna Tabletleri'nde yer alan dillere baktığımızda görüleceği gibi bu yazışmalarda sadece devrin *Lingua Franca*'sı⁶¹ yani "uluslararası dili" olarak nitelendirilen Akadca⁶² ve onun lehçeleri değil, aynı zamanda Hurri, Hitit, Kenan dillerinin⁶³ de kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu da Amarna yazışmalarının merkezi olan Mısır'da zikredilen dilleri bilen uzmanların görevlendirilmesini adeta zorunlu bir hale getirmiştir.

Bununla birlikte Amarna Arşivi'nde edebi-bilimsel içerikli tabletlerin olması Mısırlıların çevre toplumların medeniyet ve kültür değerlerine karşı bir ilgi duyduklarını da göstermektedir. Ayrıca toplumsal birikimin ürünleri olan destan, efsane, hikâye gibi eserlerin Mısır'a kadar ulaşmış olması bir hayli dikkat çekicidir.⁶⁴

⁶¹ *Lingua Franca* terimi farklı dilleri konuşan insanların aralarında iletişim kurmak için kendi dili yerine farklı bir dili kullanılmasına verilen isimdir. Bu terim M.S. 15-19. yüzyıllar arasında İtalyan ve Fransız tacirler tarafından ticari işlerini kolaylaştırmak için Fransızca ile İtalyanca'nın sentezlenmesiyle meydana gelen konuşma dilinden geliyordu. Tarih boyunca Mısırca, Çince, Fransızca, Grekçe, Latince, İbranice, Arapça gibi çeşitli diller belli dönemlerde *lingua franca* olarak işlev görmüştür. Bunun ise Eskiçağ tarihindeki en güzel örneği Amarna Çağı'nda yapılan diplomatik yazışmalarda kullanılan Akadca'dır. Yakın dönemlerin *lingua francası*'nı ise İngilizce olarak ifade etmek mümkündür. Bu bilgilerden hareketle insanların tarih boyunca ortak bir iletişim diline ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Eva Zikmundová, *English As A Lingua Franca: Theory And Practical Implications*, (Bakalářská práce), Západočeská Univerzita v Plzni Fakulta Filozofická, Plzeň 2016, s.7,8. *Lingua Franca* terimi ile alakalı geniş bilgi için ayrıca bkz: Karla Mallette, "Lingua Franca", *A Companion to Mediterranean History*, (edt. Pergrine Horden-Sharon Kinoshita), Wiley Blackwell, Oxford 2014,

⁶² Akad dili Semitik dillerden olup zamanla çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu dilin ilk aşaması MÖ 2350-2000 yılları arasında ortaya çıkmış olup bu evresi için Akadca adlandırması yapılmıştır. MÖ 2. binyıla gelindiğinde ise Akadca'nın iki temel lehçesi olan Asurca ve Babilce ortaya çıkmıştır. Asurca Kuzey Mezopotamya'da, Babilce ise Güney Mezopotamya'da yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu diller de belirli tasniflere tabi tutulmuştur. Buna göre Asurca'nın MÖ 2000-1750 Eski Asurca, MÖ 1500-1000 Orta Asurca, MÖ 1000-600 Yeni Asurca olarak üç evreye ayrıldığı ifade edilmektedir. Babilce de Asur dili gibi üç evreye ayrılmış olup bunlar da şu şekilde belirtilmektedir: MÖ 1900-1500'de Eski Babilce MÖ 1500-1000'de Orta Babilce, MÖ 1000-600'de Yeni Babilce. Bunların ardından da yine bir Sami dili olan Aramice'nin Yakındoğu'da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Benjamin R. Foster, *Before the Muses an Anthology of Akkadian Literature*, CDL Press, Bethesda, Maryland 2005, s. 2.; Arami dilinin de Eski Aramice (yaklaşık olarak MÖ 850-612), Resmi Aramice (bu Emperyal Aramice olarak da ifade edilir) yaklaşık olarak MÖ 600-200, Orta Aramice (yaklaşık olarak MÖ 200- M.S.250), Geç ya da Klasik Aramice (yaklaşık olarak M.S. 200-1200) şeklinde belirli evrelere ayrıldığı ifade edilmektedir. Stephen A. Kaufman, "Aramaic", *The Semitic Languages*, (edt. Robert Hetzron), Routledge, New York and London, 1997, s.114-117. Diğer Semitik diller için bkz: Robert Hetzron (edt.), *The Semitic Languages*, Routledge, New York and London, 1997.; Gottfried Bergsträsser, *Sami Dilleri Tarihi*, (çev. H. Kılıç- E. Tanrıverdi), Anka Yayınları, İstanbul 2006.

⁶³ Amarna Çağında yapılan diplomatik yazışmalardaki Kenan dillerinin tesirine dair kapsamlı bir çalışma olan şu esere bkz: Anson F. Rainey, *Canaanite in the Amarna Tablets A Linguistic Analysis of The Mixed Dialect Used By The Scribes From Canaan Vol. I-IV*, Brill, Leiden, New York, Köln 1996.

⁶⁴ W. L. Moran, *age*. 1992, s.xv, xvi.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Amarna Arşivi'nden çıkarılan tabletlerin büyük çoğunluğu mektup mahiyetindedir. Bunların ise büyük bir ekseriyetinin Mısır'a gönderilen mektuplar olduğu ve az bir kısmının Mısır'da yazıldığı belirlenmiştir. Mısır tarafından yazılan ve muhataplarına yollanan “veya yollanamamış olan” bu mektuplar şunlardır: Babil'e yazılmış iki mektup; bunlar EA 1 ile EA 5 olarak bilinmektedir. Ayrıca bir envanter tableti; Arzava'ya EA 31; vasallara hitaben yazılan EA 99, EA 162-63, EA 190, EA 367, EA 369-70 numaralı tabletler. Bu noktada şu soru akla gelmektedir: Mısır'ın yazdığı bu mektuplar neden Amarna Arşivi'nde bulunmuştu veya neden sadece bunlar vardı? Bu soruya kesin bir cevap bulmak zor olsa da olasılıkla dayalı bazı yorumlarda bulunmak mümkündür. Şöyle ki, Mısır yönetimi mühim meseleleri içeren mektupların bir kısmının kopyalarını yaparak kendi arşivinde muhafaza etmiş olabilir. Arşivde bulunan Mısır mektuplarına dair ifade edilen bir başka düşünce ise neden sadece bu tabletlerin yer aldığıyla alakalıdır. Buna dair en makul açıklama Amarna Çağı'ndan sonra Akhenaten ve zamanına dair izlerin silinmeye çalışıldığı bir dönemde arşivde yer alan mektupların Mısır tarafından yazılanlarının yok edilmesi olarak yapılabilir. Bugün elde mevcut olan mektuplar ise ya önemsiz görülmüştür ya da gözden kaçmış olmalıdır.

Bu mektupların neden burada kaldığına dair konunun uzmanlarının düşüncesi ise şu şekildedir: “EA 162 dışında kalan vasal mektupları kopya değildir ve gönderilmemiştir. Bu sebeple arşivde bulunmuştur.” Gerçekten Mısır'ın vasallarını dikkate alıp da onlara çok seyrek mektup yazdığı anlaşılmaktadır. Büyük devletlerle olan yazışmalar ise bir derece daha önde olsa da bu noktada mektup yazılması evlilik gibi Mısır firavunları için önemli meselelerin olması gerekiyordu. Amarna'daki Mısır mektuplarının arşivde kalmış olmasına dair bir başka yorum ise, bunların önce Mısır diliyle yazıldığı daha sonra tercüme edilerek gönderildiği yönünde yapılmıştır. Bu açıdan en iyi kopyalar hazırlandıktan sonra tablet gönderiliyor olmalıydı. Arivden çıkan tabletler belki de kopyalar hazırlanırken elde kalanlar olabilirdi. Muhtemelen Mısır diliyle yazılanlar da arşivleniyordu. Fakat mektubun tablet yerine Mısırlılar için daha basit ve kolay elde edilebilen malzeme olan papirüse yazıldığı düşünülmektedir. Papirüsler tablet kadar dayanıklı bir malzeme olmadığından kısa zamanda bozulmuş ve kaybolmuş olmalıydı.⁶⁵

⁶⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvii.

1.1.2.3. Tabletlerin Muhafaza Edildiği Müzeler ve Bazı Koleksiyonlar

İlk defa gün yüzüne çıkarıldığı 1887 yılından itibaren gerek kaçak yollarla gerekse bilimsel anlamda yapılan kazılar neticesinde Amarna Arşivi'nin büyük bir kısmı gün yüzüne çıkarılmıştır. Fakat bunlar ilk dönemlerde bir antika mahiyetinde çeşitli koleksiyonerlere satılmaya başlanmış ve bu yüzden dünyanın dört bir tarafına dağılmıştır. Neyse ki yapılan bağışlar ve satın alma yollarıyla Amarna Tabletleri dünyanın önde gelen müzelerinin uhdesinde korumaya alınmıştır.⁶⁶ Bunları ise şu şekilde ifade etmek mümkündür: Amarna Tabletleri'nin en geniş kataloğu Berlin'de yer alan Vorderasiatische Museum'da olup buradaki tabletlerin sayısı 202/203 adettir. (Burada ikili rakam verilmesinin nedeni EA 128'in müze kataloğuna kaydedilmişken 1963 yılında kaybolmasından kaynaklanmaktadır.) Bu grubu British Museum'a kayıtlı 96 adet tablet takip etmektedir. Görece küçük bir koleksiyon da Egyptian Museum'da muhafaza edilmektedir. İlginç bir durum olarak arşivin ortaya çıkarıldığı Mısır'da sadece 52 tablet vardır. Petri'nin 1891-1892 ve 1921 yıllarında Egyptian Exploration Society'nin bünyesinde gerçekleştirdiği çalışmalar sayesinde bulunan ve Oxford'daki Ashmolean Museum'a kazandırılan tabletlerin sayısı ise 23'tür. Bunların yanı sıra yedi tablet de Paris'teki Louvre Museum'da bulunmaktadır ki bu koleksiyonun altısı⁶⁷ 1918 yılında G. Benedict tarafından ismi bilinmeyen bir kişiden alınarak müzeye getirilmiştir. Ayrıca Vladimir S. Golenishcheff'in koleksiyonunda bulunduğu düşünülen üç tabletin uzun zaman nerede olduğu belirsizliğini korumuşken bu koleksiyonerin elinde yer alan Eski Mısır medeniyetine ait diğer eserlerle birlikte üç Amarna Tableti'ni de Rusya'daki Pushkin Museum'un kataloğuna vermesi ile birlikte üç tablet de ortaya çıkmış oldu. Bu tabletler de Shlomo İzre'el'in *The Amarna Scholarly Tablets* başlığını taşıyan eserinde çalışılmıştır. Birkaç tablet de 1924'ten itibaren Metropolitan Museum'da muhafaza edilmektedir. Bunların EA 15 ve EA 153⁶⁸ olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Buradaki tabletler üzerinde ilk defa E. Chassinat çalışmalar yapmıştır. Bunların dışında bir tablet de Revd.

⁶⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xiii, xiv.

⁶⁷ Satın alınan bu tabletler şunlardır: EA 362, EA 364, EA 367, EA366, EA 363, EA 365. Bunların alınmasıyla Louvre Museum'daki tablelerin sayısı 7'ye çıkmıştır. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 37.

⁶⁸ W. L. Moran, *age.* 1992, s.xiv, 37, 240.

⁶⁹ Burada bulunan mektuplardan biri Tyre kralı Abi-milku tarafından yazılmıştır.

Bkz: <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/24.2.12/>. (Erişim tarihi: 22.06.2018.); Bir diğer mektup ise Asur Uballit'in yazdığı mektuptur. Bkz: <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/24.2.11/> (Erişim tarihi: 22.06.2018.)

Chauncey Murch'un elindeydi. İlerleyen süreçte Chicago'daki Oriental Institute'un kataloğuna alınan bu tablet bugün EA 260 olarak bilinmektedir fakat tablet Urbain Bouriant tarafından Julius Oppert'e gönderilirken kaybolmuştur.⁷⁰ Tell el-Ḥeṣī'de bulunan ve EA 333 olarak numaralandırılan bir tablet de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁷¹ Bu arada bir dizi tablet de gerek satın alma gerekse bağışlar sayesinde dünyanın önde gelen müzelerinin koleksiyonlarına dahil edilmeye çalışılıyordu. Bunlardan EA 378 no'lu tablet 1925 yılında British Museum tarafından antikacı Panayotis Kyticas'tan satın alınmış, EA 380 ise Percy E. Newberry tarafından 1926 yılında aynı müzeye hediye edilmiştir. Böylece British Museum'daki tabletlerin sayısı 95'i bulmuştur.⁷² 1933 yılına gelindiğinde ise Jean Capart'ın gözle görülür gayretlerinin sonucunda bir tablet daha Brüksel'deki Musees Royaux d'Art et d'Histoire'nin kataloğuna dâhil edilmiştir.⁷³

1.1.3. Amarna Tabletleri'nde Dil Ve Yazı

MÖ 14. yüzyılın Akdeniz Dünyası'nda yaşanan diplomasi çağında kullanılan yazı türü Sumerliler'in icadı olan çivi yazısıdır. Bunların dili ise devrin *Lingua Franca*'sı olarak tabir edilen Akad Dili ve onun çeşitli lehçeleridir.⁷⁴ Amarna Çağı'nda yapılan yazışmalar neticesinde geniş bir bölgede yoğun bir çivi yazısı kültürü yaşanmıştır. Sumerliler'den beri süregelen çivi yazısı geleneği Akad, Babil, Asur, Hitit, Hurri, Mitanni, Alaşia, Suriye-Filistin toplumlarının katkısıyla zenginlik kazanmış, Amarna yazışmaları sayesinde ismi geçen bu toplumların inançları, efsaneleri, mitleri, yaşam biçimleri, savaşları, ölüme, yaşama ve hastalıklara dair düşünceleri, ekonomik uğraşları hakkında çok detaylı bilgiler öğrenilebilmiştir.

Amarna diplomasisinde Akadca'nın ve bunun bazı lehçelerinin kullanılmasında hiç şüphesiz belli başlı amiller etkili olmuştur. Bu durumun yaşanmasında en önemli neden Akadlılar'ın geniş sınırlara ulaşması ve bu alanda Sami kültürünü yaymak için uğraşmış olmalarıdır. Bu konuda özellikle Sargon'un öncü olduğu anlaşılmaktadır. Onun temellerini attığı Akad Devleti'nin⁷⁵ (MÖ 2334-2279) çevresel açıdan genişleyip bir

⁷⁰ J. Mynarova, *age.* 2007, s.36, 39.

⁷¹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 1.; W. L. Moran, *age.* 1992, s.xiii, xiv.

⁷² <http://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/amarna/cuneiform2.html>. (Erişim tarihi: 22.06.2018)

⁷³ J. Mynarova, *age.* 2007, s.38.

⁷⁴ Shlomo Izre'el, "The Amarna Glosses: Who Wrote What for Whom? Some Sociolinguistic Considerations", *Israel Oriental Studies 15*, (eds. Shlomo Izre'el, Rina Drory) Brill, Leiden 1995, s.101.

⁷⁵ Sargon'un (MÖ 2334-2279) liderliğinde Babil'in kuzey kısımlarında kurulan Akad Devleti Sami kökenli bir teşekküldür. Sargon'un devleti Erken Sumer Dönemi'nin sona ermesinin ardından "Agade" adı verilen

imparatorluk halini almaya başlamasıyla birlikte onların dilinin de bu yayılıma bağlı olarak geniş bir alanda kullanıldığı, ilerleyen süreçte de bir diplomasi dili haline geldiği düşünülmektedir. Akadlılar'ın sahip olduğu topraklara bakıldığında bunun Mezopotamya'nın dışına taşarak batıda Akdeniz'e, doğuda Elam'a, kuzeyde Anadolu sınırlarına kadar ulaşmış olduğu dolayısıyla onların dillerinin de geniş alanda tanındığı görülmektedir. En geniş sınırlara Sargon'un torunu Naram-Sin zamanında ulaşan Akadlılar Naram-Sin'in ölümünden sonra zayıflamaya başlamıştır. Fakat geniş bir coğrafyada yayılım sağlanmış ve otoriter yönetim anlayışıyla hareket edilmiş olduğundan -kısaca Samileştirme politikası uygulanmıştır- Akadca Yakınoğu toplumlari arasında özellikle de diplomasi bağlamında yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında Akad imparatorları kendi yazıtlarını hâkimiyetleri altında yer alan çeşitli bölgelere diktirerek otoritelerini duyurmayı ve güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu gelenek iyi bir hatırlatma aracı olarak hizmet etmiş, zamanla Akadca'nın ve Akad kültürünün yayılmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Bu noktada Akadlılar'ın, yazıtları iyi bir siyasi propaganda unsuru olarak kavradıkları ve bunu kültürel yayılımda güçlü bir araç olarak başarıyla kullandıkları anlaşılmaktadır. Nihayetinde bu ve benzeri politikalarla Mezopotamya'nın kültürel anlamda Samileştirilmesi peyderpey devam etmiş Akad dili uluslararası geçerliliği olan bir dil haline gelmiştir.⁷⁶

Bununla birlikte Akadlılar politik ve kültürel açıdan hızlı bir yayılım gücüne sahip olsalar da onlar bu geniş coğrafyada hâkimiyetlerini uzun bir süre devam

şehirde güçlü bir siyasi yapı olarak ortaya çıkmıştır. Devletin adı da bu şehirden gelmektedir. Agade kentinin lokalizasyonu henüz yapılamamakla birlikte bunun Dicle ve Diyala nehirlerinin kesiştiği yerde olduğu düşünülmektedir. Bu bölge merkez olmak üzere ilerleyen süreçte peyderpey Ön Asya dünyasında hakimiyetlerini sağlamaya başlayan Akadlılar en geniş sınırlara Sargon'un torunu Naram-Sin (MÖ 2254-2218) zamanında ulaşmıştır. Doğuda Elam'a, güneyde Anadolu'nun iç kısımlarına, batıda Akdeniz'e kadar ulaşan büyük bir imparatorluk meydana gelmiştir. Ancak devletin bu kadar geniş sınırlara ulaşması bunun kontrolünü de güçleştirmiş Naram-Sin'in ölümünden sonra isyanlar yüzünden toprak kayıpları yaşanmaya başlamıştır. Naram-Sin'in onun oğlu Şar-kali-Şarri (MÖ 2217-2193) zamanında ise devlet yıkılmıştır. Devleti yıkıma götüren temel sebep ise Mezopotamya başta olmak üzere çeşitli yerlerde isyanların çıkmasıdır. Buna ek olarak devletin devamlılığını sağlayacak bürokratik yapılanmanın yetersiz kalması, sınırların genişlemesine bağlı olarak farklı ulusların devletin nüfusuna dahil olması ve bunları bir arada tutmanın zorluğu ve kaynakları yerinde kullanamama gibi nedenler de çöküşü hızlandırmış son darbeyi de Zagros dağlarından gelen Gutiler vurmuştur. Akadlılar'ın kısa süren bu hakimiyetleri döneminde Yakınoğu toplumlarına önemli tesirleri olmuştur. Bunun da en güzel örneği Ön Asya dünyasında Akad dilinin derin bir şekilde kökleşmesi ve bunun yüzlerce yıl çeşitli toplumlar tarafından diplomasi dili olarak kullanılmış olmasıdır. Hatta yıkılışlarından neredeyse bin yıl sonra yaşanan Amarna Çağı'nda bile devletlerarası yazışmalarda Akadcanın kullanılmış olması onların bölgede bırakmış oldukları tesirin ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından yeterli bir ifadedir. T. Bryce, J. B. R. Ress, *age*. 2016, s.73.

⁷⁶ Gökhan Kağnıcı, "Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Er Hanedanlar Döneminden Eski Babil'in Sonuna Kadar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, Mayıs 2017, s.127,128.; T. Bryce, J. B. R. Ress, *age*. 2016, s.73.

ettirememişlerdir. Zaman zaman çeşitli isyanlar çıkmasından dolayı siyasi otorite yıpranmış ve en nihayetinde Guti'ler tarafından Akad Devleti yıkılmıştır. Onlardan geriye kalan en önemli şey ise dilleri olmuştur. Hakikaten Akadlıların egemen olduğu bölgelerdeki çeşitli siyasi yapılar ve toplumlar Akad dilini ve lehçelerini uzun yıllar kullanmaya devam ettirmişlerdir. Bu da muhtemelen zamanla bir gelenek haline almıştır.⁷⁷ Bu durum kuvvetle muhtemel gelişen siyasi ve sosyal düzende ortak bir iletişim diline ihtiyaç duyulmaya başlanmasından kaynaklanmıştır. Akadca ise bunun için en uygun tercih olmuştur. Çünkü geniş bir bölgede söz sahibi olan Akadlıların dili “tanınırlık kazanmış” ve buna bağlı olarak da gelişen sosyo-politik ortamda uluslararası yazışmalarda bir ihtiyaca cevap olarak görülmüştür. Böylece uluslararası bir dil haline gelmiştir. Akadlılar zamanından beri devam eden bu süreç sayesinde Akdeniz Dünyası'nda yer alan irili ufaklı siyasi yapılar bu ortak diplomasi diliyle iletişim kurabilmişlerdir. Anlaşıldığına göre de bu durum uzun yıllar devam etmiştir ki Akad dilini içeren tabletlerin bulunduğu yerlere bakıldığında bu durum net bir biçimde anlaşılacaktır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: *Alalah, Tel el-Amarna*, Nagar'da yer alan *Tell Barag, Emar, Nuzi, Van Tuşpa* (I. Sarduri'ye ait bir yazı MÖ 832-825), *Ugarit*.⁷⁸ Kuvvetle muhtemel bütün bu saydığımız yerler arasında Akadca'nın kullanımı MÖ 14. yüzyılda yaşanan Amarna Çağı'nda en yoğun seviyeye ulaşmış ve buna bağlı olarak modern bilim insanları tarafından o dönemin *Lingua Franca*'sı olarak nitelendirilmiştir.

Öte yandan Amarna Arşivi'ndeki tabletler incelendiğinde bu dönemde sadece Akadcanın kullanılmadığı görülmektedir. Akad dilinin bir lehçesi olan Babilce'nin MÖ 2. binyılda geniş bir alana yayıldığı ve kozmopolit bir kültürün dili haline geldiği, buna bağlı olarak da Babilcenin hem uluslararası alanda hem de yerel düzeyde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yukarı ve batı Mezopotamya'da da ortak bir dil oluştuğu görülmektedir. Bu dil Akadca'nın bir lehçesi olan ve Orta Anadolu'ya kadar yayılarak Hititlerin çivi yazısı geleneğine kadar tesir eden Asurca'dır.⁷⁹ Akadca, Babilce ve Asurca'nın Yakınoğu'da yayılım göstermesi ise büyük bir Sami kültür genişlemesinin yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu açıdan Amarna

⁷⁷ T. Bryce, J. B. R. Ress, *age*. 2016, s. 73 ve harita için aynı kaynağın 74. sayfasına bakınız.

⁷⁸ T. Bryce, J. B. R. Ress, *age*. 2016, s.53-57.

⁷⁹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xviii.; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 31.

yazışmalarında Akadca'nın yanında onun lehçeleri olan Asurca ve Babilce'nin de yer alma nedeni anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra Amarna Arşivi'ndeki birkaç mektubun ise Yakındoğu'nun önemli siyasi yapılarından olan Hitit ve Hurri toplumlarının diliyle yazılmış olduğu görülmektedir. Bunlar EA 24 (Hurrice) ve EA 31-32 (Hititçe)'dir.⁸⁰ Verilen örneklerden de görüleceği gibi, bazı devletlerin kimi zaman bilinçli olarak yazışmaların temel dili olan Akadca'yı kullanmayıp farklı bir dil tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri Hurri⁸¹-Mitanniler'dir. Onların Mısır'a gönderdikleri pek çok mektup Akadca olduğu halde EA 24'ü Hurrice kaleme almışlardır. Bu da ilgiç bir durumdur. Öte yandan Amarna Arşivi incelendiğinde içerisinde Hurrice sözcük ve kavramların bulunduğu başka mektupların varlığına da rastlanmıştır. Hatta Amarna Arşivi'ndeki tabletlerde yer alan bu yoğun Hurrice tesirinden dolayı batı literatüründe Hurro-Akadian tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Bu iki dilin mektuplarda aynı anda yer alması onların karma dille yazılmış olduğu anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Hurro-Akadian ifadesinden bu tip mektuplarda Hurri dilinin daha baskın olduğu çıkarımında bulunulabilir. Amarna Arşivi'nden çıkarılan ve Mısır'a gönderilen bu mektuplar şunlardır: Asur'dan EA 16, Mitanni'den EA 17, 19-23, 25-30, Hititler'den EA 41-44, Ugarit'ten EA 45-49, Nuhaşşe'den EA 51 ve Qatna'dan EA 52-55 ile Amurru'dan gelen EA 156-161, 164-171.⁸² Bu mektuplarda Hurri dilinin baskın olması onların bölge toplumlari üzerinde önemli kültürel bir tesirinin olduğunu göstermektedir. Amarna Arşivi'ndeki Hurri dilinin

⁸⁰ W. L. Moran, *age.* 1992, s.xix.

⁸¹ Hatti ve Luvi halkları gibi MÖ 3. binyıl Anadolu tolumlarından biri olan Hurriler'in Akadlılar zamanında tarih sahnesine çıktığı tahmin edilmektedir. MÖ 3. binyılda Anadolu'da yazı olmadığından bu dönemin toplumlari dair bilgilerimizi daha çok arkeolojik kaynaklardan ve çevre memleketlerin yazılı kaynaklarından öğrenmek mümkün olmuştur. Bu açıdan ilk defa Akad kaynaklarında adı geçen Hurriler'in Mardin merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu, Musul, Kerkük civarında yaşadıkları anlaşılmıştır. Arkeolojik buluntulara, komşularının onlar hakkında verdiği bilgilere ve de en önemlisi dil bakiyelerine bakılarak Hurriler'in kökeninin Asya'ya dayandığı düşünülmektedir. Bu bakımdan MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da yaşamış olan Urartular'la akraba oldukları ve Urartular'ın Hurriler'in torunları oldukları ifade edilmektedir. Zengin bir kültüre sahip olan Hurri halkı çevre kavimleri de bu anlamda derinden etkilemiştir. MÖ 14. yy'da yaşanan Amarna Çağı'nda yapılan uluslararası yazışmalarda Hurri dilinin kullanılması onların kültürünün zenginliğini ve etki alanını ortaya koymaktadır. Öyle ki onların Hititlerin dininde ve dilinde büyük bir etkisinin olduğu da bilinmektedir. Örneğin Hitit kral isimlerinden Urhi Teşup'un (III. Murşili'nin adıdır) Hurri kökenli olduğu bilinmekle birlikte Hitit dininde de Hurri kültürünün tesiri görülmektedir. Buna ek olarak Hurriler siyasi açıdan en parlak dönemlerini Mitanniler'in MÖ 16 yy'da tarih sahnesine çıkmasıyla yaşadıkları ifade edilmektedir. Fakat bu göz alıcı dönem II. Şuppiluliuma'nın Mitanniler'e egemen olup onları kendine bağladığı MÖ 14. yy'a kadar devam edebilmiştir. Bkz: Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006, 115,116.

⁸² W. L. Moran, *age.* 1992 s. xx.

son örneğine ise EA 341⁸³ numaralı tablette rastlanılmaktadır. Bu vesikanın muhtevasında ise “*Kešši'nin Hikâyesi*” adında Hurri kökenli bir mit yer almaktadır. Bu da Hurri kültürünün çevre toplumların literatüründe yer edindiğini göstermesi açısından önemlidir. Hurrice yazılmış belgelerden Hurrilerin kültürü ve tartışıla gelen kökenlerine ait bilgiler de elde edilmektedir.⁸⁴

Arzavalılar'a ait mektuplarda Hititçe'nin kullanılmasına gelince; bu durum Hurri dilinin kullanılmasından çok daha farklılık arz etmektedir. Neticede Hurriler, Mitannilerle birlik olarak tek bir devletin vücuda gelmesini sağlamışlardır. Fakat Arzava ile Hititler ise tarihleri boyunca düşman ve rakip devletlerdi. Bu yüzden Arzavalıların Hitit diliyle yazmalarındaki maksadın açıklığa kavuşturulması bir hayli zordur. Bu konuda akla gelecek en makul düşünce Hititçe'nin Arzava bölgesinde⁸⁵ baskın bir dil olarak varlık göstermesidir. Bununla birlikte Arzavalıların Akadca'yı kullanmamış olmaları ise onların Akad kültürünün etki alanına bir hayli uzak kalmış olmalarıyla izah edilebilir. Burada milattan önceki üçüncü binyılda Akad İmparatorluğu'nun yayılım alanı hakkında da bir fikir sahibi olmak mümkündür.

Bütün bunların yanı sıra Amarna mektuplarının linguistik analizlerinin yapılmasının ardından yazışmalarda kullanılan diller hakkında daha detaylı bilgilere

⁸³ W. L. Moran, *age.* 1992 s. xvi.; Bu tablette yer alan metin için “*Kešši'nin Hikâyesi*” adı verilmiştir. Bkz: Shlomo Izre'el, *The Amarna Scholarly Tablets*, Styx Publication, (Cuneiform Monographs, 9.), Groningen 1997, s. 111.

⁸⁴ Issam K. H. Halayaqa, *A Comparative Lexicon of Ugaritic and Canaanite*, Ugarit-Verlag, Münster 2008, s. 20.

⁸⁵ Arzava Memleketi'ne dair bilgilerin yer aldığı kaynaklardan bu ülkenin Batı Anadolu'da ve Güneybatı Anadolu'da topraklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölge hakkında ilk bilgilerimizi ise I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) zamanına ait yazılı kaynaklardan edinmekteyiz. Buna göre I. Hattuşili'nin iktidarının üçüncü yılında buraya bir sefer yapılmıştır. Daha sonraki süreçte Hitit kaynaklarında geçen Arzava tabirinin bazen geniş bir bölgeye atfen kullanıldığı, bazen de beş krallık veya devletin bulunduğu alanı ifade etmek için spesifik anlamda yer aldığı görülmektedir. Bu ülkeler ise: Arzava, Mira-Kuvaliya, Seha Nehri Ülkesi, Vilusa, Hapalla olarak ifade edilmektedir. Bu şekilde belirtilen Arzava Memleketi'nin genellikle Hititler'le problemleri bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir. Öyle ki MÖ 14. yy.'ın ilk yarısında Arzava kuvvetleri Hititlerin güney batıda yer alan topraklarını istila etmiştir. Bu ise III. Tudalya'nın zamanına rastlamaktadır. Fakat II. Murşili (MÖ 1321-1295) zamanında Arzava ülkesi Hititlerin vasal bölgesi haline gelmiştir. Arzava ülkesindeki politik durum tarihi süreç içerisinde bu minvalde şekillenmiştir. Bölgede yaşayan halkın kökene bakıldığında ise çoğu bilim insanına göre bu halklar Luvi dili konuşmaktadır ve yine Luvi menşeli krallar tarafından yönetilmektedir. Bunun aksini savunan I. Yakuboviç'e göre ise bölge Arzava Proto Karya halklarına bir araya getirilmiş siyasi bir birlikteliktir. Bunların ise Hint-Avrupalı halkların bölgeye gelmesinden çok daha evvel burada yaşadıkları ifade edilmektedir. T. Bryce, *age.* 2009, s.74.; T. Bryce, J. B. Ress, *age.* 2016, s.121.; ayrıca Arzava Memleketi hakkında yazılmış olan şu makaleye de bkz: Serkan Demirel, “M.Ö. II. Binyıl Batı Anadolu'sunda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme” *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 5, Ocak 2012.

ulaşılmıştır. Bu noktada tabletlerin bazılarında Kenan Bölgesi'nin yöresel dilleri veya lehçeleri şeklinde ifade edilen kullanımlarının olduğu da tespit edilmiştir.⁸⁶

Knudtzon'un *Die El- Amarna Tafeln* adlı çalışmasında da Amarna Arşivi'ndeki mektupların dilinin çeşitliliğine değinilmektedir. Burada, Kuzey Suriye kökenli mektupların Güneydoğu Akdeniz'in kıyı bölgesinden gelenlerden farklı bir dil geleneğini temsil ettiği üzerinde durulmaktadır. Böylece arşivdeki tabletlerin dilinin homojen değil, heterojen olduğunun vurgusu yapılmaktadır. Buna göre Güneydoğu Akdeniz Bölgesi'nden gelen mektupların dilinin Kenanca olduğu, Kuzey Suriye'dekilerin ise Hurrice baskın özellikler taşıdığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda, burada bahsedilen Güneydoğu Akdeniz kıyısının Amarna Çağı'nın en etkili siyasi teşekküllerinden biri olan Amurrular'a ev sahipliği yaptığı ifade edilmiş ve onların mektuplarının dilinin Kenan dilleri üzerindeki tesiri ifade edilmiştir. Bu noktada III. Amenhotep zamanına tarihlenen EA 96'da belirgin örnekler bulunmaktadır. Metnin ilgili satırlarının transkripti şöyledir:

- ...19) ù ú-ul la-a 20) hal-qú mi-im-mi
 21) LUGAL a-di ú-ba-a-šu-nu
 22) be-lu-šu-nu šum-ma
 23) šâr-ru EN-li ANŠE.^{MEŠ}
 24) bu-a-mi ANŠE. 25) LUGAL am-mi-nim-mi.⁸⁷

Mektubun bu bölümünde bazı ifadelerin İbranice ile yakınlık arz ettiği aktarılmaktadır. Örneğin “ul”un İbranice’de “al” ile; “a-di”nin ise “ad” heceleriyle aynı anlamda olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mektubun 22. satırında geçen “šum-ma” kelimesinin ise biçimsel açıdan olmasa da anlamsal açıdan İbranice’de karşılık geldiği kelime “ki” dir. Bunlara ek olarak “be-lu-šu-nu”nun Akadca’da “belşunu”ya denk geldiği belirtilmektedir.⁸⁸ Böylece yakın bölgelerde bulunan Amurru ve Kenan halklarının dillerinin etkileşim halinde olduğu daha da ötesi aynı dil kaynağından beslendikleri (Sami dil kökeni kaynağı) kolaylıkla görülebilir.

⁸⁶ Amarna Tabletleri'ndeki Kenanca kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Anson F. Rainey, *Canaanite in the Amarna Tablets A Linguistic Analysis of The Mixed Dialect Used By The Scribes From Canaan Vol. I-IV*, Brill, Leiden, New York, Köln 1996.; Ronald Youngblood, “Amorite Influence in a Canaanite Amarna Letter (EA 96)”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.168 (Dec. 1962), s. 27.

⁸⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 540.

⁸⁸ Ronald Youngblood, “Amorite Influence in a Canaanite Amarna Letter (EA 96)”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.168 (Dec. 1962), s.27.

Amarna Mektupları'nın dili konusunda üzerinde durulması gereken bir başka ayrıntı da mektuplarda kullanılan açıklayıcı ifadelerdir. Bu kullanım, mektupların diplomatik yazışma mahiyetinde olmasından ve bilhassa farklı coğrafyalarda yaşayan, dilleri ve kültürleri aynı olmayan siyasi yapılar arasında gönderilmesinden dolayı bir anlam karmaşasına mahal vermemek adına yapılmış bir zorunlu ihtiyaç olmalıydı. Tabletlerde net bir biçimde görülen açıklayıcı ifadeler genellikle yöreye özgü terimler yazıldığında, Batı Semitik⁸⁹ ve Hurrice kelimeler kullanıldığında ve aynı zamanda Sumerce logogramların açıklamalarını yapma ihtiyacı duyulduğunda katipler tarafından başvurulan bir yöntem olarak göze çarpmaktadır. Bu konuda ilk olarak Filistin bölgesinde bir şehir devletinin yöneticisi olan Šuwardata'nın Amarna Arşivi'ndeki EA 366 nolu mektubunu örnek olarak vermek mümkündür. Šuwardata'nın bu mektubunun 12.-15. satırlarında bir fiilin açıklaması yapılmıştır. Bahsi geçen metnin ilgili kısmında “yi-na-aš-ši //na-aš-ša-a”⁹⁰ ifadesindeki ilk kısım Kenan dillerine ait olup isyan etmek⁹¹ anlamına gelmektedir. İkinci kısmında ise bu fiili açıklama ihtiyacı duyulmuş ve daha anlaşılır bir biçimde (Akadca) yapılmıştır. Metnin genelinde Kenan dilinin hâkim olması ise açıklayıcı ifadelerin kullanımını arttırmış gözükmektedir. Bu doğrultuda aynı metnin 24. satırında da bir fiilin açıklamasının yapıldığı görülmektedir. Burada ise yardım çağırma anlamına gelen “šu-ni-ma in₄-né-ri-ru/na-az-a-qú” ifadesi yer almaktadır. Mektubun bir başka açıklama ifadesi ise bir zamire ait son ek olarak ifade edilmiştir. Tabletten 34. satırında geçen ‘a’-na ZAG!.HI.<A>-ši\up-sí HI.<A> ifadelerindeki “up-sí HI.” “sınır, komşu olmak” manasına gelmektedir.⁹² Amarna Mektupları arasında önemli bir yere sahip olan Amurruların da bazı mektuplarında açıklayıcı ifadeler kullanılmıştır. Örneğini verecek olduğumuz EA 170 numaralı mektup Amurru lideri Aziru'ya ait olup onun Mısır'ı ziyaret ettiği bir dönemde kendi memleketinden yazılmıştır. Bu mektubu ilginç kılan nokta ise içerisinde bol miktarda Hurrice ifadelerin yer alıyor olmasıdır. Sami kökenli olduğu bilinen Amurru'ların Hurri dilini kullanmış olması kuvvetle muhtemel Aziru'nun veya mahiyetinde yer alan kişilerin (katiplerin) Hurri dilini anladığını kanıtlamaktadır. Bu dilin kullanımını aynı zamanda onun tebasının içinde azımsanmayacak miktarda Hurri nüfusunun olduğunun da bir göstergesi şeklinde değerlendirilebilir. Bu noktada mektubu Mısır'da kimin okuduğu sorusu da akla gelmektedir. Meselenin bu

⁸⁹ Semitik Diller hakkında ayrıntılı bilgi için şu kaynağa bakınız: John Huehnergard, Na‘ama Pat-El (Eds.), *The Semitic Languages*, Routledge, London and New York 2019.

⁹⁰ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s.1244.

⁹¹ W. L. Moran, *age.* 1992 s. 364

⁹² S. Izre'el, *agm.* 1995, s.103-105.

kısmına dair de üç olasılık akla gelmektedir. Birincisi Aziru'nun kendisinin, ikincisi mahiyetindekilerden birisinin,⁹³ son olarak ise mektubu yazan kişinin bizzat tableti getirip kralın huzurunda okumuş olmasıdır. Aziru'ya gelen bu mektupta⁹⁴ Hititlerin bölgede görülmeye başlamasından bahsedilmekte ve Akadca bir ifadenin Hurrice açıklaması yapılmaktadır. Böylece Aziru'nun Hurri dilini bildiği yönündeki ihtimaller kuvvetlenmektedir. Çünkü Akadca bir ifadenin⁹⁵ Hurrice açıklamasının yapılması bu dilin Akadca'dan daha çok anlaşıyor olduğunu akla getirmektedir. Bununla birlikte Aziru'nun bu seyahatten dönüşünde Hurri dilinin konuşulduğu Tunip şehrine saldırması onun bu bölge ve Hurri dili hakkında bilgi sahibi olduğunu desteklediği gibi, Tunipliler'in de Amurruların çıkarını zedeleyen bir faaliyette bulunduğunu göstermektedir.⁹⁶ Buna dair Aziru'ya gönderilen EA 170 numaralı mektuptan bilgi edinmek mümkündür.⁹⁷

Šuwardata ve Aziru'nun mektuplarında yer alan açıklama ifadelerine benzer bir örneği Arzava Krallığı'ndan Mısır'a gönderilmiş olan EA 32'de⁹⁸ de görmek mümkündür. Burada mektubu yazan kâtip açıklayıcı bir ifade olarak değerlendirilen metnin bir kısmında muhatabı olan meslektaşına iyi dileklerini iletmiş ve bir dipnot düşerek ondan mektubu Hititçe yazmasını istemiştir. Bu cümleden Mısır'da Hititçe'yi bilen bir görevlinin olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Arzavalıların Amarna'nın *Lingua Franca*'sı olan Akadca'yı yeterince bilmedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.⁹⁹

Açıklayıcı ifadelerle dair son örneğimiz ise Mısır firavunu tarafından onun bir vasalına yazılan EA 369 no'lu mektupta yer almaktadır. Gezer'in yöneticisi Milkulu'ya gönderilen bu mektubun altın, gümüş, elbise, saki kadınların talep edildiği kısımda açıklayıcı ifadelerle yer verilmiştir. Metnin 8. satırında yer alan ilgili kısım şu şekildedir: “*MUNUS.DÉ / ša-qí-tu₄ SIG₅*.” Burada kelimenin saki kadın manasına geldiği açıklanmaya çalışılmıştır. Buna ek olarak mektup üzerinde yapılan dilbilimsel analizler

⁹³ Aziru ile birlikte Mısır'a giden mahiyetinin en azından 5'inin ismi mektubun sonunda verilmiştir. Bunların adlarından hiçbiri Hurri kökenli değildir ve mektuba Hurri içerikli açıklamaların yer alması bunu kimin okuyacağı ve anlayacağı sorusunun doğmasına neden olmuştur S. Izre'el, *agm*. Leiden 1995, s.107. Buradaki isimler şu şekildedir: Rabi-'ilu, 'Abdi-URASŠ, Binana, Rabišidqi, 'Anatu. Mektubu yazanlar ise Ba'luya ve Beti-ili'dir. A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 7, 833,835.

⁹⁴ Bu mektup EA 170'tir. Detaylı bilgi için bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s.7, 832-835.

⁹⁵ Buradaki ifade EA 170'in 11. satırındaki “*ù pa-ni-šu-nu ša-bat // zu-zi-la-ma-an*” bölümü olup ilk kısımda yer alan *ù pa-ni-šu-nu ša-bat*'in açıklaması yapılmıştır. Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, Leiden-Boston 2015, s. 832.; S. Izre'el, *agm*. 1995, s.106.

⁹⁶ S. Izre'el, *agm*. 1995, s.106, 107, 108.

⁹⁷ W. L. Moran, *age*. 1992 s. Xxviii.

⁹⁸ Bkz: W. L. Moran, *age*. 1992 s.103,

⁹⁹ S. Izre'el, *agm*. 1995, s.106, 107, 108.

bu metnin Mısır'ın yerlisi bir görevli tarafından yazılmadığını ortaya koymuştur. Şöyle ki EA 369:24. satırında “ti-i-de” olarak geçen kelime EA 367:22. satırda “*ti-i-TP*”; EA 369:19’da “*li-iq-ba-ak-ku*” EA 99:16’da “*li-iq-PA-qu*” şeklinde yazılmıştır. Devamla EA 369:5’te “*um-te-še-ra-ak-ku*” EA 367:6’da “*um-te-eš-še-ra-ku*” şeklindedir. Bunun yanında bazı Mısır mektuplarında *š*’nin de değiştiği yerler olmuştur EA 1:3’te “*ul-te-bi-la-ak-ku*” ifadesi EA 367’de “*uš-te-bi-la-ak-ku*” olarak geçer EA 1’de *ul* EA 367’de *uš* olmuştur.¹⁰⁰ Ek olarak mektupların girişinde görmeye alışkın olduğumuz *a-na* prepozisyonun da kimi zaman değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Buna dair EA 367:3’te “*a-nu-ma tūp-pa an-na-a uš-te-bi-la-ku* <a-na> *qá-bé-e*¹⁰¹” ifadesinde altı çizili olan kısmın *a-na*’ya karşılık geldiği belirtilmektedir.¹⁰²

Öte yandan mektupların dili üzerinde yapılan analizler sonucunda bazı kavramların ortaya çıktığı da görülmektedir. Bunlardan biri daha önce kısmen değindiğimiz Suriye’nin kuzeyinden gelen bazı mektuplara atfen söylenmiş olan Hurrice-Akadca ifadesidir. Bu cümleden de anlaşılacağı üzerine bahsedilen mektuplarda hem Hurrice hem de Akadca kullanılmıştır. Ancak metinler üzerinde yapılan incelemeler bunlarda yazı, ses, söz dizimi ve düzeni bakımından Hurri tesirinin daha yoğun olduğunu ortaya koymuştur.

Amarna Çağı’nda yeni filizlenmeye başlayan ve sürekli güçlenme eğiliminde olan Amurrular’ın mektupları için de Hurrice-Akadca kavramına benzer bir biçimde Kenanca-Akadca terimi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Mitanni Mektupları’nda var olan Hurri tesirinin Amurru Mektupları’nda da yer aldığı görülmektedir. Ancak buradaki Hurri tesirinin Mitanni Mektupları’ndaki kadar yoğun olmadığı belirtilmektedir. Amurruların mektuplarında Hurrice, Kenanca ve Akadca’nın yer almış olması onların bu üç dil grubunu konuşan insanların yaşadığı alanda yaşamalarından kaynaklanmıştır. Bir kesişim noktasında kalan Amurruların bu özelliği yazışmalarına da yansiyarak üç dili de kullanmalarıyla sonuçlanmıştır.

Amurru mektuplarında tespit edilen Kenanca ile Hurrice kullanımına bağlı olarak doğmuş olan Kenanca-Akadca ve Hurrice-Akadca tabirlerini Amarna’nın en önemli siyasi aktörlerinden biri olan Alaşia Krallığı’nın gönderdiği mektuplarda da görmek

¹⁰⁰ S. Izre’el, agm. 1995, s.114-116.; W. L. Moran, *age*. 1992 s. 366.; A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1248, 1250.

¹⁰¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s.1248.

¹⁰² S. Izre’el, agm. 1995, s.115.

mümkündür. Bu ise Kıbrıs'ta olduğu artık bilinen Alaşia Krallığı'nın ticaretle uğraşmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bununla birlikte Alaşia mektuplarından EA 36 ve 37¹⁰³ gibi bazılarının da Orta Babil döneminin dil özelliklerine dair ait izler taşıdığı da ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Bu da adanın kozmopolit bir yapı özelliği sergilediğini buna bağlı olarak da çeşitli dillerin konuşulduğunu göstermektedir.¹⁰⁵

Bu bilgiler ışığında bakıldığında meydana gelen dil etkileşimlerinin geniş bir alanda söz sahibi olan devletlerin dillerinin ve kültürlerinin çeşitli toplumların bünyesinde yaşamış olmalarına bağlı olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bilindiği gibi Akadlılar geniş bir alanda yayılım göstermiş bu da onların dilinin yüzlerce yıl farklı toplumlar tarafından kullanılmasına imkân vermiştir. Öte yandan Hurrice'nin ve çeşitli Kenan lehçelerinin de yazışmalarda kullanılmış olması bu toplumların da Yakınoğu coğrafyasında etkili bir pozisyona sahip olmalarıyla açıklanabilir. Bu konuya kısaca değinmek gerekirse; Bilindiği üzere köklü ve zengin bir kültürel geçmişe sahip olan Hurriler uzun zamandan beri Yakınoğu'da¹⁰⁶ varlık göstermişlerdir. Buna bağlı olarak dil ve kültür bağlamında çevre Ön Asya toplumlarının kaderinde büyük tesirler bırakmışlardır. Ayrıca onların Mitannilerle birleşerek müstakil bir devlet vücuda getirmeleri ve Mitanni krallarının Amarna Yazışmaları'nda aktif bir biçimde yer almaları Hurri dilinin yazışmalarda yer almasında etkili olmuştur. Kenan dillerinin ise Amarna tabletlerinde önemli bir oranda yer aldığı görülmüştür. Bunun ise Amarna Mektupları'nın çoğunluğunun Kenan coğrafyasına¹⁰⁷ yakın ve kısmen iç içe olan Suriye Filistin

¹⁰³ Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992 s.109-111. Ayrıca bkz: Hellbing Lennard, *Alasia Problems (Studies in Mediterranean archaeology)*, P. Åström, Göteborg 1979.

¹⁰⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 11.

¹⁰⁵ Philippa M. Steele, *Writing and Society in Ancient Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 44. 148.

¹⁰⁶ Hurri toplumu tüm Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu'nun doğusu Suriye Filistin Bölgesi, Batı İran ve Urmiye Gölü ve Kuzey Irak bölgelerinde Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'nın belli bir kısmına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Hurri Kültürü bu kadar geniş bir alanda uzunca bir süre yaşanmış ve çevre kavimleri etkilemiştir. Onların siyasi olarak zirve noktaya ulaştıkları dönem ise Mitannilerle birleşmelerinden sonraki süreçtir. Akın Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 1 (2013)*, s. 116-117.

¹⁰⁷ Kenan adı Âdem oğlu Şit oğlu Enoş oğlu Kenan'dan gelmektedir. Kenan ise Nuh peygamberin oğlu Ham'ın soyundandır. Bu kişiden adını aldığı düşünülen Kenan Bölgesi ise günümüzdeki Filistin ve Suriye'nin en azından tamamını olmasa da bir kısmını içine alan topraklara verilen bir isim olarak bilinmektedir. Bölge Eski Mısır ve Fenike kaynaklarında *Kena'an*, *Kinahma* olarak geçmektedir. Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, 22, 24. 87.; Kenan kelimesi İbrani, Ugarit ve Fenike kaynaklarında ise kn'n şeklinde geçmektedir. Mari, Biblos ve Tire arşivlerinden çıkarılmış olan Akadca çivi yazılı metinlerde ise ki-na-aḥ-nu(m) şeklinde hecelenmektedir. Alalah belgelerinde ki-in-a-nim, Asur ve Ugarit kaynaklarında māt ki-na-ḥi şeklinde geçtiği belirlenmiştir. Jo Ann Hackett, "Canaan", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. s. 408, 409.; R. Wallenfels (ed.), *age. Vol. 1*, 2000, s. 137, 138.; Kenan bölgesi hakkında başka bir kaynakta geçen coğrafi sınırlar ve bilgiler ise şu

bölgesinden gönderilmesine bağlı olarak gerçekleştiği düşünülmektedir. Bizim Kenanca olarak ifade ettiğimiz¹⁰⁸ bu dil de Amarna Çağı'nda Suriye'deki şehir devletleri, Lübnan, Filistin, Fenike¹⁰⁹ bölgesinde konuşulan dillere verilen bir isimdir. Ve bu dilin çeşitli lehçelerinin olduğu belirtilmekte bunlardan Fenike dili (Punic olarak da ifade edilmektedir) ve Ugaritçe¹¹⁰ bu lehçelerin öne çıkanları olarak belirtilmektedir. Bunlardan Ugaritçe'nin Amarna Çağı'nda yukarıda adı geçen bölgelerde yazılıp konuşulduğu bilinmektedir.¹¹¹ Bu açıdan Eski Kenan Dili'nin Levant bölgesinde ve buradan güneye doğru inen alanlarda konuşulan Sami kökenli bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Bu dil ise Amarna Çağı'nda Kenan bölgesinden Mısır firavununa yazılan mektuplarda yer edinmiştir. Ancak bu özelliği taşıyan metinlerde gramer özelliklerinin Kenanca özellikler taşıdığı, sözcüklerin ise daha çok Akadca olduğu göze çarpmaktadır. Bu da mektupları yazan katiplerin ana dilinin Kenan dillerden biri olmasına bağlanmıştır.¹¹²

şekildedir: Kenan refah seviyesi yüksek olan geniş sınırları olan bölge olup burada gerek bağımsız gerekse belli dönemlerde Mısır'ın vasalı olmuş şehir devletleri bulunuyordu. Bölge günümüzde "Lübnan, Ürdün, Suriye, İsrail topraklarına" lokalize edilmektedir. Bu bilgilerin yer aldığı kaynakta da Kenan isminin kökenine değinilmiştir. Buna göre de kelime Nuh peygamberin torunu Kenan'ın isminden gelmektedir fakat bu konu üzerine bilim insanlarının tamamı aynı fikirde değillerdir. Bir teoriye göre ise Kenan tabiri Hurrilerin dilinde mor anlamına gelen bir kelimedenden gelmektedir. Grek kaynaklarında Kenanlılar Phoenician olarak adlandırılmaktadır. Fenikelilerin ise mor boyasının meşhur olduğu bilinmektedir. <https://www.ancient.eu/canaan/>. (Erişim tarihi: 28.06.2018.); Bu bilgilerden hareketle Kenan bölgesinde çok çeşitli halkların yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Burada yaşayan toplumlar hakkında geniş bilgi için bkz: Jonathan M. Golden, *Ancient Canaan and Israel New Perspectives*, Abc-Clio, Santa Barbara 2004.; Çalışmamıza konu olan Amarna Mektupları'nda Kenan memleketi pek çok yerde şu şekilde geçmektedir: "KUR Ki-na-aḥ-ḥi", Bkz: EA 367: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s.1248.

¹⁰⁸ Mektuplarda kullanılmış olan Kenan dilleri için literatüre ait kaynaklarda Kenanca ifadesi kullanılmaktadır. Kimi zaman da Canaanite şeklinde bir kullanım geçmektedir. Bu dilin Akadca'nın fiil sistemiyle tam olarak uyuşmaması ve aynı zamanda Akadca'ya benzemeyen söz dizimine sahip olması bu dilin Akadca'dan ayrı olarak anılmasına sebep olmuştur. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s.12.

¹⁰⁹ Fenike dili Amarna Çağı'nda konuşulup yazılan Eski Kenanca'dan sonra bu aileye mensup dillerin arasında bilinen en eski örneği olup doğrudan Kenanca'nın bölgesel bir lehçesi kabul edilmektedir. Fenikelilerin yapmış olduğu koloni ticaretine bağlı olarak dilleri ve kültürleri Kuzey Afrika ve Akdeniz kıyılarında büyük bir yayılım göstermiştir. I. K. H. Halayaqa, *age. 2008*, s.18.

¹¹⁰ Kenan dilleriyle bağlantılı olan Ugaritçe yazılmış belgeler Amarna Arşivi'yle zamansal açıdan örtüşmesinden dolayı büyük bir önem arz etmektedir. Ugarit'te bulunan bu arşiv yaklaşık olarak MÖ 1365-1200 yılları arasına tarihlenmektedir. Amarna Çağı'nın da MÖ 1390-1322 arasında yaşandığı göz önünde bulundurulduğunda iki arşivin bilgilerinin birbirini tamamlar niteliktedir. Bu göre iki arşivin de MÖ 14 yüzyılda Akdeniz Dünyasında meydana gelen olayları aydınlatıcı mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Emar'dan çıkarılan çivi yazılı belgeler de aynı zaman dilimindeki gelişmeler hakkında önemli bir arşiv kaynağı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Kenancaya bağlı olan lehçelerin içinde en önemlilerinden biri olan Fenike dilinin ise MÖ 12 yy. ile MS 4. yy. arasına tarihleniyor olması bu dille yazılmış olan belgelerin daha çok Tunç Çağı'nın sonu ile Demir Çağına dair bilgiler içermesi anlamına gelmektedir. Yine Kenan bölgesi dillerinden olan İbranice ise tam anlamıyla MÖ 10. yy'dan itibaren kitabelerde yer almaya başlamıştır. Bu dille yazılmış olan belgeler ise Demir Çağı için kaynak mahiyeti taşımaktadır. I. K. H. Halayaqa, *age. 2008*, s. 19.

¹¹¹ Amarna Arşivinde Kenan dilinin yansımaları hakkında bkz: I. K. H. Halayaqa, *age. 2008*, s. 9.

¹¹² S. Izre'el, agm. 1995, s.102.

Amarna Mektupları'nda kullanılan dil ile alakalı bir husus da yazışmalarda kullanılan üsluptur. Arşivdeki mektupların çoğu bu konuyla yakından alakalıdır ve her mektupta özenle seçilmiş hitaplar kullanılmıştır. Fakat kil tabletler üzerine itinayla yazılmış bu gösterişli cümlelerin çoğu mektupta benzer doğrultuda olduğu açıkça görülmektedir. Bu açıdan Amarna Çağı'ndaki katiplerin belli kalıplar doğrultusunda bu satırları kaleme aldığı dönemin bir başka ayrıntısıdır aslında. Mektupların üslubunu belirleyen en önemli husus iki siyasi teşekkülün birbirlerine karşı olan pozisyonudur. Eşit statüdeki devletlerin kralları olarak birbirlerine “kardeşim” şeklinde hitap etmişlerdir.¹¹³ Küçükler ise efendim, kralım, güneşim, tanrım gibi kendilerinin muhtaçlığının birer yansıması olan çeşitli gösterişli hitap şekillerini kullanmışlardır. Mısır firavunlarının mektuplarında da bu hitap şeklinin mektubun yazıldığı yöne uygun olarak değiştiği görülmektedir. Eğer firavunlar mektubu devrin büyük devletlerinden birine yazıyorsa onlar da eşitlik anlayışına uygun olarak “kardeşim” hitabını kullanmaktaydı.

Bu konuda Mısır firavununun Babil'deki Kassit/Karaduniyaş kralı Kadaşman-Enlil'e yazmış olduğu EA 1'deki şu kısımlar incelenebilir.¹¹⁴

Metnin Transkripti:

- 1- [a-n]a ¹Ka-dá-aš! -ma-an-En-líl šâr KUR Ka-ra-an-du-n[i]-še!
- 2- ¹ŠEŠ¹¹⁵-ia qí-bí-ma um-ma ¹Ni-ib-mu-a-re-a LUGAL GAL
- 3- šâr KUR Mi-iş-ri-i KI ŠEŠ-ka-ma a-na mah-ri-ia šul-mu
- 4- a-na mah-ri-ka ¹lu'-ú šul-mu a-na É-ka a-na DAM.^{MEŠ}-ka
- 5- a-na DUMU.^{MEŠ}-ka a-na LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL.^{MEŠ}-ka ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}-ka
- 6- GIŠ.GIGIR. MEŠ-ka a-na lib-bi KUR.KUR-ka da-an-ni-iš lu-ú šul-mu...¹¹⁶

¹¹³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s.107, 795.; Wayne Horowitz, “The Amarna Age Inscribed Clay Cylinder from Beth-Shean”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 60, No. 2 Jerusalem (Jun., 1997), s. 98.

¹¹⁴ W. L. Moran, *age. 1992* s.1.

¹¹⁵ ŠEŠ= Sumerce bir kelime olup bunun Akadca'daki karşılığı ahu'dur. Her iki kelime de “erkek kardeş” anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Amarna tabletlerinde bu anlama denk gelen [ZAG] ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s.1275.; Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (eds.) *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2000, s. 8. ; ŠEŠ ile ilgili olarak bkz: Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, Create Space Independent Publishing Platform, June 2011, 40, 47. ; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, (Doctoral Thesis), Leiden University, Leiden 2010, s. 103. ; Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden-Boston 2003, s.31. ; John L. Hayes, *A Manual of Sumerian Grammar and Text*, Undena Publications, Malibu 2000, s. 310, 311, 337, 427.

¹¹⁶ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 58.

¹¹⁶ Bkz: EA 162, W. L. Moran, *age. 1992*, s.248.

Metnin Tercümesi:

Benim kardeşim olan Karaduniyaş memleketinin kralına. Böylece Nibmu'are'a, (III. Amenhotep)¹¹⁷ muhteşem kral, Mısır memleketinin kralı senin kardeşindir. Benimle olan her şey iyi, umarın seninle olan her şey de iyidir. Eviniz, hanımlarınız, oğullarınız, devlet adamlarınız, atlarınız ve at arabalarınız, memleketinizin kalbi/ortası (başkenti kastediyor olmalı) umarım son derece iyidir...¹¹⁸

Bununla birlikte firavunların mektubu bir vasala gönderiliyorsa bu kez efendi ile hizmetkarın farkı vurgulanırdı. Metnin hasarlı olmasından dolayı gönderenin ve alıcısının isminin tespit edilemediği fakat Mısır'dan Ammiya şehrinin yöneticisine yollandığı belirlenmiş olan EA 99'da bu vasala açıkça “*senin kralın*” şeklinde yazıldığı ve ardından da onun yapması gereken şeyler (kızını kralın için hazırla, gümüş, semiz atlar, at arabaları vb. istekler) sıralanmaktadır.¹¹⁹ Bunun yanında Mısır firavununun Amurru kralı Aziru'ya göndermiş olduğu mektubunda da “*senin efendin*” şeklinde bir ifade kullanıldığını görüyoruz.¹²⁰ Bunlardan farklı olarak Mısır firavununun daha yumuşak bir dille hitap ettiği vasalların olduğu da anlaşılmaktadır. Bahsi geçen vasala yazılan mektup bugün EA 367 olarak kayıtlarda mevcuttur. Burada “Akşapa memleketinin yöneticisi İntaruta'ya” manasına gelen “a-na ¹In-tar-ú-tá LÚ URU Ak-ša-pa” ifadesi dikkat çekicidir. Çünkü vasallara yazılan mektuplara bakıldığında bunların genelinde “Mısır'ın muhteşem kralı, senin efendin, kralın” gibi övgü dolu giriş cümleleri göze çarparken Endaruta'ya (In-tar-ú-tá)¹²¹ yazılan mektupta neden böyle bir giriş tercih edilmiştir bu bilinmemektedir. Bu

¹¹⁷ Bu kişi III. Amenhotep'tir. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 14,15.

¹¹⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 59.

¹¹⁹ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 171.; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 546, 547.

¹²⁰ Bkz: EA 162, W. L. Moran, *age. 1992*, s.248.

¹²¹ Bu kralın adının W. L. Moran'da “Endaruta”, Rainey'de ise “İntarúta” olarak iki farklı şekilde yazıldığı görülmektedir. Bkz ve karşılaştırmamız: EA 367, W. L. Moran, *age. 1992*, s.364.; A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1248, 1249.

ifade onun diğer vasallardan ötürü ayrı bir yere sahip olduğundan belki de Mısır firavunu ile aralarının iyi olduğundan kaynaklanmış olmalıydı.¹²²

Bu bilgilerin ardından yazışmaların hazırlanması ve gerektiğinde de alıcısına teslim edilmesinden sorumlu olan katipler ve elçiler hakkında da bilgi vermenin faydalı olacaktır. Gerek Mısır’da gerekse diğer devletlerde yazışma tekniklerinden anlayan ve bu dönemde uluslararası geçerliliği olan dilleri bilen kâtiplerin ve elçilerin istihdam edildiği düşünülmektedir. Amarna Arşivi’nin bulunduğu alanda “Yazmanların Ofisi¹²³” adlı bir bölümün olması ve bunun sarayla iç içe geçmesi kâtiplerin Mısır bürokrasisinde önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Bu açıdan görevlilerin krallar nezdinde değerinin çok büyük olduğunu söylemek mümkündür. Hatta öyle ki Amarna Mektupları’nın pek çoğunda tabletleri getirip götüren elçilerden de sık sık bahsedildiği görülmektedir. Bu elçilerden bazılarının ismi şu şekildedir: *Haya, Rilka, Kasi, Şutti, Hua, Zakara, Salmu, Ahutabu, Azuzu, Şindişugab*.¹²⁴

Amarna Mektupları’nda kâtiplerin ve elçilerin fazla bekletilmemesi, geç gönderilmemesi, onlara iyi muamele edilmesi gibi konular üzerinde özellikle durulmuştur. Bu istekler içinde yaşanan dönemde okur yazar oranının az olmasından kaynaklanmış olmalıydı. Kuvvetle muhtemelen çeşitli dilleri bilen ve yazışma jargonundan anlayan bu tip insanları bulmak hiç de kolay değildi.

Bununla birlikte elçilerin ve kâtiplerin yazışmalar esnasında en detaylı bilgilere vakıf olmaları da onların bir devrin sırküpü olduklarını da göstermektedir. Öyle ki evlilik meselelerinden gönderilen hediyelere ve kralların birbirlerine söyledikleri sözlere varıncaya kadar daha pek çok konuda bilgi sahibi oldukları düşünülmektedir. Şüphesiz yeri geldiğinde sözlü mesajlar da taşıdıkları oluyordu.¹²⁵ Bu görevliler ayrıca devletler arasında yaşanan evlilik ilişkilerinde yüklü çeyiz eşyalarının da ulaştırılmasından sorumlu oluyorlardı. Kimi zaman ise kadim Yakındoğu toplumlarının değerli yazma eserlerini efendilerine getiren lojistik işlerden sorumlu bir görevli kimliğine

¹²² A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1248.

¹²³ Bkz: Ekler bölümü Plan 1.

¹²⁴ Oylum Gülmez Dinç, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Babil Diplomatik İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 60, 61.

¹²⁵ Bu konuda bkz: EA 31, A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 327, 329.; Ayrıca Arzava Kralı’nın kızının Mısır’a gelin gitmesinin ardından bir elçisini buraya gönderdiği ve kızın başına yağ sürmesi için elçisine izin verilmesini istediği anlaşılmaktadır. Harry A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009, s. 274.

bürünüyorlardı. Örneğin Amarna tabletleri arasında bulunan Šar-Tamhari Metinleri'nin Anadolu'dan bir elçi vasıtasıyla Mısır'a götürüldüğü belirtilmektedir.¹²⁶ Bu ifadelerden elçi ve katipler zümresine mensup olan bu insanların Amarna Çağı'nda ve buna benzer diplomatik ilişkilerin yaşandığı Eskiçağ Dünyası'nın herhangi bir zaman diliminde çok önemli bir yer edindikleri anlaşılmaktadır.

1.1.4. Amarna Tabletleri'nin Tasnifi

Eskiçağ literatüründe Amarna Tabletleri'ni ifade etmek için EA kısaltması kullanılmaktadır. Bu adlandırma J. A. Knudtzon'un *Die El-Amarna Tafeln* adlı eserinde yer almasının ardından çoğu bilim insanı tarafından kabul görmüş ve kullanılmaya başlanmıştır. Bu eserin yayınlanması ilim camiasında büyük bir yankı uyandırmış, Amarna Tabletleri başta olmak üzere Geç Tunç Çağı, Bereketli Hilal, Mezopotamya, Kıbrıs, Anadolu, Mısır ve Doğu Akdeniz kıyısının tarihi ve coğrafyasına dair çalışma yapanlar için Knudtzon'un kitabı bir başucu kaynağı olarak kabul edilmiştir.¹²⁷ Öte yandan M. Liverani de Amarna Tabletleri'ni temel aldığı "*Le lettere di el-Amarna*" adlı iki ciltten müteşekkil olan kitabında mektuplar için LA (Lettere Amarna) kısaltmasını kullanmıştır fakat Knudtzon'un kısaltması kadar yaygın bir kullanım alanına hitap etmemiştir.¹²⁸

Knudtzon'un eserine bakıldığında Amarna Tabletleri'nin iki temel sistem üzerinde tasnif edildiği görülmektedir. Birinci grupta "*Mısır'a eşit olan ya da daha az eşitlik statüsünde bulunan yabancı güçler*" yer almaktadır. Bunlar Yakındoğu haritasına bakıldığında saatin tersi yönünde *Babil* (EA 1-14) *Asur* (EA 15-16), *Mitanni* (EA 17, 19-30), *Hitit* (EA 41-44), *Arzava* (EA 31-32), *Alašia* (EA 33-40) olarak belirtilmiştir. Diğer grup ise "*Suriye-Filistin bölgesinde bulunan siyasi yapılar olup bunların çoğu Mısır'ın vasallarıdır.*" Amarna Tabletleri'nin bu bölümü ise Levant olarak da bilinen¹²⁹ Doğu Akdeniz coğrafyasının kuzey kısmından başlanarak aşağı doğru inen bir hat takip edilerek tasnif edilmiştir. Bu rota Güney Filistin'de son bulmaktadır. Knudtzon'un hazırlanmış olduğu bu düzenleme paleografiye dayalı olarak yapılmış olduğundan oldukça

¹²⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 3.

¹²⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. xi.

¹²⁸ Bkz: Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna. 1. Le lettere dei ((Piccoli Re))*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1998 ve Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna 2. Le lettere dei ((Grandi Re))*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1999.

¹²⁹ T. Bryce, J. B. Ress, *age. 2016*, s.14.; <https://www.worldatlas.com/articles/where-is-the-levant.html>. (Erişim tarihi: 1.07.2018.)

başarılıydı. Bununla birlikte Knudtzon her bir grup için (örneğin Babil veya Hitit mektupları gibi) bir kronolojik düzen yapmayı da denemiştir.¹³⁰

1.1.5. Amarna Tabletleri'ne Dair Yayınlanan Belli Başlı Kitaplar

Amarna Tabletleri konusunda ilk kapsamlı çalışma 1896 yılında Hugo Winckler tarafından yapılmıştır. Bu eser o güne kadar bilinen bütün tabletleri ve ayrıca yakın dönemde Tell el-Hesi'de bulunan bir mektubu da içermiştir. Winckler mevcut olan bütün bu tabletleri Latin harflerine aktarmış, bunların tercümelerini yapmış ve en önemlisi de tabletlerin çivi yazılı çizimlerine de eserinde yer vermiştir.¹³¹ Eserin orijinali Almanca olarak *Die Thontafeln von Tell-el-Amarna* ismiyle yayınlanmış olup J. Metcalf tarafından İngilizce'ye *The Tell-el-Amarna Letters* başlığıyla tercüme edilmiştir. Winckler'in bu eserinde 240 tabletin çevirilerinin yanı sıra çivi yazılı çizimlerine de yer verilmiş olması kitabın değerini arttırmıştır.¹³²

1896 yılından 1907 yılına kadar geçen zaman zarfında Amarna Arşivi'ne ait yeni belgelerin bulunmasıyla tabletlerin sayısı 358'e ulaşmış oldu. Bu rakam Winckler'in kullanmış olduğu tabletlerin sayısına nazaran bir hayli fazlaydı. 1907 yılı ise Amarna çalışmaları açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu yılda Norveçli Asurbilimci J. A. Knudtzon'un Amarna Tabletleri konusunda bir başyapıt olarak değerlendirilen eserinin birinci cildi "*Die El-Amarna Tafeln*" adıyla yayınlamıştır. Bu eserin 1915'te çıkarılmış olan ikinci cildi ise Otto Weber'in yorumlarını ve Erik Ebeling'in açıklamalı sözlüğünü de içermekteydi.¹³³ Knudtzon'un eserini değerli kılan nokta tabletleri okuma konusunda onun seleflerinin önüne geçmiş olmasından kaynaklanıyordu. Bu bağlamda eseri günümüzde bile öneminden bir şey kaybetmemiş, bu alanda temel kaynak olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bu kapsamlı çalışmanın ardından Amarna Tabletleri'ni çalışanların sayısı zamanla artmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Edmund Gordon idi. Gordon 1966 yılında Kahire'de yer alan Amarna Tabletleri üzerinde yaptığı çalışmalarla adından söz ettirmiş ve bu alanda önemli bir yer edinmiştir. Öyle ki onun ardından gelen Anson F. Rainey, Amarna serisine eklenen yeni tabletlerin üzerinde çalıştıktan sonra Gordon'un çalışmalarından da istifade ederek 1970

¹³⁰ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xvi, xvii.

¹³¹ W. L. Moran, *age*. 1992, s.xiv.

¹³² Bkz Hugo Winckler, *Der Thontafelfund Von El Amarna Heft I-II*, W. Spemann, Berlin, 1889. İngilizce çevirisi için ise bkz: Hugo Winckler, *The Tell- El- Amarna Letters*, (translate: J. Metcalf), Kessinger Publishing, Montana 2010.

¹³³ Bkz: Jörgen Alexander Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig 1915.

yılında eserini yayınlamıştır. Bu eserin ikinci baskısı ise 1978 yılında¹³⁴ yapılmıştır. 1987 yılına gelindiğinde ise William L. Moran tarafından Amarna Mektupları'nın yayınlandığı görülmektedir. İlk önce Fransızca *Les Lettres d'El-Amarna* adıyla yayınlanmış olan bu çalışma 1992 yılına gelindiğinde *The Amarna Letters* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir.¹³⁵ Mario Liverani ise Amarna Tabletlerine yönelik iki ciltlik kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Serinin ilk cildi 1998 yılında *Le lettere di el-Amarna. 1. Le lettere dei {{Piccoli Re}}* adıyla çıkarılmıştır. İkinci cilt ise 1999'da "*Le lettere di el-Amarna 2. Le lettere dei {{Grandi Re}}*" adıyla yayımlanmıştır. Onun bu çalışmasında yazışmalara katılan devletleri büyük ve küçük olarak ikiye ayrılarak tasnif ettiği ve mektuplar için LA kısaltma sistemini kullandığı görülmektedir.¹³⁶

Amarna Mektupları'nın bütünü kapsayan en son yayın ise Anson F. Rainey'in 2015 yılında William M. Schniedewind'in editörlüğünde çıkardığı *The El-Amarna Correspondence* adlı çalışmasıdır.¹³⁷ Bu kitapta Winckler'de olduğu gibi tabletlerin çizimleri yer almasa da tabletlerin Latin harflerine aktarılmış hali ve aynı zamanda bunların tercümeleri bulunmaktadır. Ancak belirtmek lazımdır ki kitabın adından da anlaşıldığı gibi bu çalışmada sadece Amarna Arşivi'ndeki mektuplara yer verilmiştir. Edebi ve bilimsel içerikli tabletler grubuna dahil olan diğer tabletler Rainey'in kitabına dahil edilmemiştir. Bu gruba giren tabletler ise Shlomo Izre'el tarafından çalışılmış ve 1997 yılında *The Amarna Scholarly Tablets* adı altında yayınlanmıştır.¹³⁸ Bunların yanı sıra Amarna Tabletleri'ni temel alan kitapların yanı sıra yüzlerce makale, yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır. Bu bölümde ele aldığımız yayınlar ise daha Amarna Tabletleri'nin bütününi içeren eserlerdir.¹³⁹

¹³⁴ <https://www.tau.ac.il/humanities/semitic/amarna.html> (Erişim tarihi: 4.07.2018.)

¹³⁵ W. L. Moran, *age*. Baltimore and London 1992.

¹³⁶ Bkz: Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna. 1. Le lettere dei {{Piccoli Re}}*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1998 ve Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna 2. Le lettere dei {{Grandi Re}}*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1999.

¹³⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1317.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. xiv, xv.

¹³⁸ Bu çalışma için bkz: Shlomo Izre'el, *The Amarna Scholarly Tablets*. (Cuneiform Monographs, 9.) Groningen: Styx. 1997.

¹³⁹ Bazı yayınlar ise müzelerin kataloğunda bulunan tabletler üzerine yapılmıştır. Buna en güzel ise örnek British Museum Dept. Of Eg. Antiquities'in 1892 yılında hazırlamış olduğu The Tell el-Amarna Tablets in the British Museum with Autotype Facsimiles isimli çalışma olup Oxford Üniversitesi yayınları arasında Londra'da basılmıştır.

II. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI'NDA AKDENİZ DÜNYASI'NIN SİYASİ MANZARASI VE YAZIŞMALAR

2.1. Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası: Genel Tablo

Amarna Yazışmalar'ına girmeden önce Akdeniz Dünyası'nın ne manaya geldiğinden ve çalışmamıza konu olan Akdeniz Dünyası'yla neyin kastedildiğinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Akdeniz Dünyası tarih boyunca çok sayıda devlete ve topluma ev sahipliği yapan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu, öylesine geniş bir alandır ki bünyesinde Adriyatik Denizi, Ege Denizi, Tiren Denizi gibi iç denizleri de barındırmaktadır. Hatta bazı kaynaklarda Karadeniz'in de Akdeniz'in bir kolu olduğu ve böylece yüzölçümünün yaklaşık olarak 2.969.000 km²'ye ulaştığı belirtilmektedir.¹⁴⁰ Bu rakam sadece denizlerin oluşturduğu bir alanıdır. Bunun içerisine karalar da ilave edildiğinde devasa büyüklükte bir alan ortaya çıkmaktadır.¹⁴¹ Zikredilen bu coğrafya adeta küçük bir dünya gibidir ve Akdeniz Dünyası olarak nitelendirilebilir.

Deniz tarihi üzerinde çalışanların ifadesine göre Akdeniz yalnızca büyük bir su kütlesi olmayıp derin manaları da bünyesinde barındırmaktadır. Çünkü insanlık tarihinde en önemli gelişmeler Akdeniz Dünyası'nda meydana gelmiştir. İlk medeniyetler bu coğrafyada vücut bulmuş, imparatorluklar burada kurulmuş ve insanlığın en önemli icatları arasında ön sıralarda yer alan yazı da bu bölgede yaşayan toplumlar tarafından icat edilmiştir. Bütün bu gelişmeler Akdeniz'in derin manalara sahip bir dünya olduğunu ve bu sayede diğer coğrafyalara nazaran daha çok gelişmeye ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Akdeniz Dünyası için “medeniyetler beşiği” tabirini kullanmak mümkündür. Çünkü Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da medeniyetlerin ortaya çıkışında ve serpilip gelişmesinde Akdeniz önemli bir faktör olmuştur. Doğu toplumlarında ortaya çıkan en önemli buluşlar da yine Akdeniz'in aracılığı sayesinde

¹⁴⁰ Mehmet Ali Kılıçbay, “Bir Akdeniz Ütopyası: Akdeniz Birleşik Devletleri”, *Doğu Batı*, S. 34, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005-2006, s. 232,233.

¹⁴¹ Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler için bkz: <https://www.worldatlas.com/articles/which-countries-have-a-coastline-on-the-mediterranean-sea.html>. (Erişim tarihi: 11.11.2018)

batıya taşınmıştır. Bu açıdan bakıldığında Akdeniz'in üç kıtanın ortasında yer alması ve bunların birbiriyle bağlantısını sağlamasından ötürü kaynaklarda onun için *Orta Deniz*¹⁴² nitelendirmesi uygun görülmüştür. Öyle ki Akdeniz'in batı dillerindeki isimlerinden birinin de “*Karaların Arasında Aracı*” anlamına gelen “*Mediterranean*” olması boşuna değildir.¹⁴³

Öte yandan Akdeniz'in etrafında kümelenen, onun nimetlerinden en iyi biçimde faydalanan ve kendilerini onunla iç içe sayan toplumların ona çeşitli isimler verdikleri görülmektedir. Bunlara bazı örnekler vermek gerekirse: Romalılar'ın Akdeniz'e hâkim oldukları MÖ 146-MS 150 yılları arasında¹⁴⁴ ona “Bizim Deniz” manasına gelen “*mare nostrum*” adını verdikleri bilinmektedir. Bu isim verme geleneği Romalılardan sonra bölgeye hâkim olma kudretini gösteren Osmanlılara da sirayet etmiş onlar da bizim bugün kullandığımız Akdeniz ismini tercih etmişlerdir. Hatta Preveze Deniz Savaşı'nın¹⁴⁵ ardından Akdeniz bir “Türk Gölü” adıyla da anılmıştır. Türkler ve Romalılar'dan sonra Akdeniz Dünyası'nın bir başka kadim halkı olan Yahudiler ise burası için “Büyük Deniz” adını kullanmışlardır. Kuzeyli kavimlerden Germenler ise uzak bir bölgede olmalarının vermiş olduğu bakış açısıyla “Orta Deniz” adını tercih etmişlerdir. Kesin olmamakla birlikte Eski Mısırlılar'ın da Akdeniz'e bir isim verdikleri belirtilmektedir. Bu ise “Büyük Yeşil”dir. Onların böyle bir adlandırmaya başvurmaları kuvvetle muhtemeldir ki Nil'in Akdeniz kıyısında oluşturmuş olduğu yeşil delta bölgesinden kaynaklanmıştır. Günümüze doğru gelindiğinde ise modern yazarların da Akdeniz'e bazı isimler verdikleri görülmektedir. Bu isimlerden bazıları şöyledir: İç Deniz, Kuşatılmış Deniz, Dost Deniz, Vefakâr Deniz; İkinci Dünya Savaşı yılları için Acı Deniz; tahrip olan ekolojik dengesinden ötürü Bozulmuş Deniz, tıplı bir kıta gibi pek çok halkı, kültürü, medeniyeti barındırmasından dolayı da Sıvı Kıta olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁶ Tarihi süreç içerisinde bu isimlerle anılan Akdeniz'in en önemli özelliği hiç şüphesiz çeşitli toplumlar arasında bir köprü görevi üstlenmiş olmasıdır.

¹⁴² Akdeniz aynı zamanda Orta Deniz olarak da adlandırılmaktadır. Bkz: Cyprian Broodbank, *Making of the Middle Sea A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, Thames & Hudson, London 2013.

¹⁴³ Mehmet Ali Kılıçbay, agm. s. 232.

¹⁴⁴ David Abulafia, *The Great Sea A Human History of the Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, New York 2011, s. 191.

¹⁴⁵ Bkz: İdris Bostan, “Preveze Deniz Muharebesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, (343-345)

¹⁴⁶ D. Abulafia, *age*. 2011, s. xxiii.

Bilindiği gibi Akdeniz Dünyası'ndaki yerleşimler tarihin en erken zamanlarında başlamıştır. Bu yerleşimler zamanla büyüyüp gelişerek köylere ve şehirlere dönüşmüş, bu süreci de toplumsal yaşamın giderek karmaşık bir hal alması takip etmiştir. En nihayetinde belli başlı kurallar etrafında biraraya gelen insanlar devlet denilen siyasi organizasyonu meydana getirmişlerdir. Bu, ilk başlarda Sumer örneğinde olduğu gibi şehir devletleri şeklinde gelişmiş, sonrasında ise Mısır, Akad, Babil, Hitit vb. gibi merkezi devletler halinde güçlü birer siyasi örgütlenme biçimine dönüşmüştür. Zamanla bunların sayısı artmış ve Akdeniz coğrafyasında pek çok devlet var olmuştur. Bunların aralarında ise siyasi, sosyal, ekonomik konular çerçevesinde çok ilişkiler meydana gelmiştir. Akdeniz Dünyası'nda yer alan irili ufaklı pek çok siyasi teşekkül arasında yaşanan bu ilişkiler içerisinde ise diplomatik yazışmalar ayrı bir yer işgal etmektedir.

Şüphesiz diplomasi geleneği altında incelenebilecek pek çok örnek vardır. İlk devletlerin ortaya çıktığı zamandan itibaren ve elbette yazının olduğu zamanlarda iki veya daha fazla devlet arasında çeşitli nedenlere bağlı olarak birbirleriyle diplomatik temaslarda bulunmuşlardır. Amarna yazışmalarının yapıldığı döneme gelindiğinde (MÖ 1390-1322) Akdeniz Dünyası'da yaşanan diplomatik ilişkiler o zamana kadar ilk defa bu kadar yoğun bir hal almıştır.

Bu dönemde Akdeniz Dünyası'nda Geç Tunç Çağı yaşamaktaydı ve Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Alaşia ve Arzava krallıkları gibi büyük devletler ile Suriye-Filistin bölgesinde yer alan şehir devletleri (vasallar) Mısır firavunlarıyla çeşitli konular dahilinde yazışmalar yapmışlardı. Bu siyasi teşekküllerin egemen oldukları coğrafi alana bakıldığında bunun oldukça geniş bir bölgeyi kapsadığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Güç, kapladıkları alan ve egemen oldukları halklar açısından birbirinden oldukça farklı olan bu krallıkların her biri belli amaçlar doğrultusunda -bu kimi zaman Mısır'dan altın elde etmek, kimi zaman firavunların kızlarıyla evlenmek, kimi zaman da iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek gibi şeyler olmuştur- Mısır'la yazışmalar yapmışlardır.

Bu yazışmaların yapıldığı dönem için en ilginç şeylerden biri de Suriye-Filistin bölgesindeki krallıkların kendi aralarında yaşadıkları sorunlar hariç Mısır'ın büyük devletlerle genellikle iyi ilişkiler içerisinde olmasıdır. Bu da tam anlamıyla olmasa da

¹⁴⁷ Mario Liverani, *age*. 2014, s. 290, 303, 334, 348.; E. Pfoh, *age*. 2016, s. 26.; M. Liverani, *age*. 2001, s. x, xi; Trevor R. Bryce, "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean* (edited by Jeremy McInerney), Wiley-Blackwell, Oxford 2014, s. 128.; Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Medford 2018, s. 123.

Romalılar zamanında yaşanan Pax Romana'yı¹⁴⁸ akla getirmektedir. Şu hâlde Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası'nda yaşanan kısa süreli bu barış dönemi için "*Pax Amarna*" şeklinde bir nitelendirmenin uygun olacağı düşünülebilir. Bu en azından Amarna Çağı'nın lideri konumunda olan Mısır için pekâlâ kabul edilebilir bir durumdur. *Pax Amarna* olarak adlandırdığımız bu süreci Yeni Krallık Dönemi'nin başlangıcından itibaren Mısır'ın askeri, siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmesi ve uluslararası alanda büyük bir prestij elde etmesiyle başlatıp Amarna Çağı'nın bitimiyle sonlandırmak mümkündür. Nitekim Mısırlılar Mitannilerle olan mücadelesini bitirmiş ve aralarında dostluk bağları kurmuş ve bundan sonra da büyük devletlerle herhangi bir mücadele yaşamamışlardır.

Bununla birlikte madalyonun diğer tarafı olan Hitit dünyasına bakıldığında burada barış rüzgarlarının tam anlamıyla hâkim olmadığı görülmektedir. Çünkü Amarna Çağı'nda I. Şuppiluliuma ile en parlak dönemlerini yaşayan Hititler gerek Suriye gerekse Mitanni politikası açısından Mısır'la zıt düşün bir politik anlayışa sahiplerdi. Onlar her ne kadar Amarna Çağı'nda Mısır'la bir sorun yaşamamış olsalar da muhtemelen I. Şuppiluliuma zamanında kendilerini devrin en güçlü devleti, bölgenin jandarması olarak görüyorlardı. Öyle ki Mısır ile yaptıkları yazışmalar incelendiğinde onların bu hissiyata sahip oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Amarna Arşivi'ne bakıldığında Hitit mektuplarının Mitannilere nazaran az olması ve ilk mektuplarda Hitit kralının kardeşim

¹⁴⁸ "Pax Romana" kavramı bir sükûnet dönemi olarak izah edilmektedir. İmparator Augustus Caesar'ın M. Ö. 27'de iç karışıklıkların ve iç savaşın sona ermesiyle Roma hukuk sistemi çerçevesinde ilan ettiği ve M. S. 180-192'de sona erdiği düşünülen barış sürecine bu isim verilmiştir. Fakat bu dönemde Roma sınırları içerisinde barış tamamen hâkim olmamıştır. Çatışmalar Roma lehine sonuçlanmış; ticaret aksamadan devam edebilmiştir. Bu açıdan yaşananlara bakıldığında Roma'da barışın kendisi, savaşın yokluğu anlamına gelmemiştir. Barışı korumak için, askeri gücün varlığı yadsınamaz bir gereklilik doğurmuştur. Meltem Akıncı, "Pax Khazarica", *History Studies*, 11/4, Ağustos 2019, s. 1124.; Bu devir MS 180 yılında Marcus Aurelius'un ölümüne kadar olan 200 yıllık dönemi kapsamaktadır. Roma bu dönemde devletlerin karşı koyamayacağı kadar askeri ve ekonomik açıdan güçlü bir imparatorluk haline ulaşmıştır. [https://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvUGF4X1JvbWFWFuYQ](https://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvUGF4X1JvbWFWFuYQ;); Bunları Mısır'ın Yeni krallık döneminde yaşananlarla benzetmek mümkündür. Bilindiği gibi Mısırlılar Hiksosları kovduktan sonra Yeni Krallık Dönemi olarak bilinen askeri, siyasi ve ekonomik açıdan gücün zirveye ulaştığı bir devre adım atmışlardı. Devrin en güçlü krallıklarından olan Mitannilere boyun eğdirilmiş ve Mısırlılar Doğu Akdeniz'de egemen devlet konumuna ulaşmışlardır. Dış dünyada bunlar olurken Mısır'ın içerisinde ise gösterişli mimari yapılar yapılmaya başlanmıştır. Özellikle tapınaklar ve firavunların devasa heykelleri burada akla ilk gelen sanatsal çalışmalardır. Sonrasında ise Romalılarda olduğu gibi Amarna Çağı'yla bir barış dönemi hâkim olmaya başlamıştır. Akdeniz Dünyası'ndaki büyük ve küçük devletlerle diplomatik ilişkiler geliştirilerek bir barış dönemi yaşanmıştır. Bu açıdan dönem için Pax Amarna ifadesinin uygun bir kullanım olacağını düşünüyoruz. Bu dönem ise Amarna Çağı'nın bitmesiyle sona ermiş Mısır ve tekrardan askeri seferler yapmaya başlamıştır.; Roma Barışı anlamına gelen Pax Romana ifadesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Adrian Goldsworthy, *Pax Romana War, Peace and Conquest in the Roman World*, Yale University Press, New Haven & London 2016.; Pax Romana Roma barışı anlamına gelmektedir. Mehmet Ali Kılıçbay, agm. s. 235.

ifadesine pek de sıcak bakmaması,¹⁴⁹ Mısır firavununun bir mektubunda kendi adını Hitit kralının adından yukarıya yazması¹⁵⁰ ve Şuppiluliuma'nın buna öfkelenmesi Mısır'la içten içe bir rekabet yaşanmasından kaynaklanıyor olmalıydı. Buna rağmen Hitit ve Mısır krallarının birbirine yazdığı mektuplarında “kardeşim” hitabını kullanmaktan geri kalmadıkları da görülmektedir. Bu, muhtemelen diplomatik üslubun bir gereği idi. Hititler Mısır'la diplomatik ilişkilerini sürdürürken Levant bölgesinde yer alan Ugarit ve Amurru gibi birtakım önemli şehir devletlerini kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Diğer yandan da doğudaki Mitanni pürüzünü tamamen ortadan kaldırmakla meşguldüler.¹⁵¹ Amarna Çağı'nın bir diğer önemli unsuru olan Babilliler ile ise Hititlerin arası gayet iyiydi. Öyle ki Hitit sarayındaki kralın eşleri arasında Babilli bir prenses bile vardı. Bu durum Amarna Çağı'nda çok sık görülen siyasi evliliklere başka bir örnek teşkil etmektedir.¹⁵² Anlaşıldığına göre Amarna Çağı'nda Hititler'in Mitanniler hariç diğer büyük devletlerle arasında dostluk ilişkisi vardı. Bir diğer rekabet ise Babil ve Asur arasındaydı. Babil kralının Mısır'a yazdığı mektuplarının birinde Asurlular'dan tebam diye bahsetmiş olması aralarındaki husumeti ve rekabeti açıkça yansıtmaktadır. Doğu Akdeniz ise bilindiği üzere kaynayan bir kazan gibiydi. Buradaki şehir devletleri arasında barış rüzgarlarının esamesi bile okunmuyordu. Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi onlar sürekli olarak birbiriyle mücadele halindeydi. Amarna Çağı'nın baş aktörü olan Mısır'ın ise bu dönemde büyük devletlerle barışa dayalı bir politası vardı bundan dolayı Pax Amarna ifadesini zikretmek galiba mümkündür.

Fakat Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası'nda esen barış rüzgarları çok fazla sürmeyecektir. IV. Amenhotep'in ölümünün ardından Tutankhamon'a kadar geçen süreçte yazışmaların eskisi gibi yoğun olmasa da devam ettiği, genç firavunun ölümünün

¹⁴⁹ Hitit kralı I. Şuppiluliuma Mısır firavununa yazdığı mektuplarının birinde (EA 42. Mektup) ona “neden kendi adının benim adımın üzerine yazdın” demesi onun kendini üstün gören bir psikolojiye sahip olduğunu akla getirmektedir. A. F. Rainey, *age. Vol 1*, Leiden-Boston 2015, s. 363.; Hitit kralları diplomatik yazışmalarda kullanılan dile büyük önem veriyorlardı. Amarna Çağı'nda Mısır firavunuyla birbirlerine her ne kadar kardeşim diye hitap etseler de aradan biraz zaman geçtikten sonra Asur krallarından biri olan Adad-Nirari Mitanni bölgesinin Asur kontrolüne geçmesinin ve Kuzey Suriye'deki Hitit varlığının Asur tehdidinde kalmasının verdiği bir havayla Hitit kralına “kardeşim” hitabıyla bir mektup yazınca aldığı cevap “aynı anadan mı doğduk hangi vesileyle sana kardeşlikten bahsedeyim” demiştir. Böylece Hitit kralının (kralın ismi kaybolduğundan kronolojik karşılaştırmaya göre II. Muvattali, III. Murşili, III. Hattuşil'den biri olduğu tahmin edilmekte.) Asur'u kardeş kral olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Fakat Asur'un yükselişine bağlı olarak Hititler buna mecbur kalacaklardır. Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 215.

¹⁵⁰ Bkz: EA 42. A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 363.

¹⁵¹ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 331.

¹⁵² Babil'den Hitit sarayına gelen bu prenses I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra tahta geçen II. Murşili zamanında büyücülük yaparak kralın karısının ölümüne neden olmakla suçlanmıştır. A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 333.

ardından ise tamamen sona erdiği anlaşılmaktadır. Önce Ay adlı yaşlı vezirin devlet yönetimini üstlendiği, sonrasında ise ordu kökenli Horemhep'in yeni firavun olarak tahta geçtiği görülmektedir. Bu olayların yaşandığı dönemde uluslararası ölçekte cereyan eden bir gelişme Amarna Çağı'nın iki dost devletinin aralarının bozulmasına neden olacaktır. Olayların fitilini ateşleyen gelişme Tutankhamon'un dul eşinin Hitit kralı I. Şuppiluliuma'ya bir mektup göndermiş olmasıdır. Kraliçe kendisine koca, Mısır'a kral olması için Hitit kralından oğullarından birini Mısır'a göndermesini talep etmektedir:

“Kocam öldü, bir oğlum da yok. Senin pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarımdan birini verebilirsin, o da benim kocam olabilir. Hizmetkarlarımdan birini almayacağım, onu koca yapmayacağım.”¹⁵³

Bu ifadelerin Tutankhamon'un dul eşi Mısır kraliçesi Ankhsenamon'a ait olduğu konusunda yaygın bir görüş vardır. Hitit kralı bu olayın gerçekliğini araştırmış ve kraliçenin doğru söylediğine kani olduktan sonra bir Hitit prensini Ankhsenamon'un dediği gibi “kraliçenin kocası ve Mısır'a kral olması için” Mısır'a göndermiştir. Fakat Mısır'da yeni güç odakları (askerler ve rahipler) devletin kaderinde etkili omaya başlamışlardı. Onlar muhtemelen olayı haber almışlardı ve böyle bir evliliğin gerçekleşmesine imkân vermemek için Hitit prensini daha Mısır'a bile girmeden yolda öldürmüşlerdi. Bu olay kısa zaman içerisinde iki devletin arasının açılmasına neden olacak, Amarna Çağı'nda neredeyse pamuk ipliğine bağlı olan dostane ilişkiler ani bir biçimde sona erecekti. Kısa zamanda patlak veren bu kötü gelişme bilindiği gibi Kadeş Savaşı ile neticelenecektir.

2.2. Geç Tunç Çağı'nın Başlangıcından Amarna Çağı'na Giden Süreçte Akdeniz Dünyası

Çalışmamızın bu kısmına Geç Tunç Çağı'yla alakalı bir başlık atmamızın sebebi Amarna Çağı'nın bu zaman dilimi içerisinde yaşanmasından hatta bu dönemde Mısır'ın

¹⁵³A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 333.

bu dönemde dış dünyaya olabildiğince açılması ve diplomatik ilişkiler ağını genişletmeye başlatmasıdır. Bu ilişkiler sayesinde Amarna Çağı'nın temelleri atılmıştır.

Amarna yazışmaları yaklaşık olarak Geç Tunç Çağı'nın ortalarına tarihlenmektedir. Bu devrin temelleri Hiksosların Mısır'dan kovulmasının ardından atılmış olup bu tarih aynı zamanda Geç Tunç Çağı'nın başladığı döneme denk gelmektedir. Bu açıdan Geç Tunç Çağı'nı Mısır'ın dış dünyaya açılmaya başladığı bir milat olarak ele almak mümkündür. Mısır tahtına birbiri ardınca güçlü firavunların çıkması sayesinde Geç Tunç Çağı'nın başlandığından yaklaşık olarak Demir Çağı'na kadar varan süreçte Mısır Akdeniz Dünya'sının en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Hatta bu dönemde Tutmosis adlı firavunların önemli seferleri ile Mısır bir imparatorluk hüviyetine bürünmüş ve Yakındoğu krallarının nazarında büyük bir prestij elde edilmiştir. Amarna Çağı bu prejtij üzerine inşa edilmiştir.

Bu açıdan Amarna yazışmalarında Mısır'ın karşısında iki grup vardır. Bunlar Mısır'ın eşitleri olarak ifade edilen büyük devletler ile Doğu Akdeniz kıyısında kuzey-güney doğrultusunda uzanan şehir devletleridir. Çalışmamız boyunca yer yer ifade edileceği üzere bu yazışmalara benzer nitelikte diplomaik ilişkiler daha önceki zamanlarda da yaşanmıştır. Fakat Amarna Çağı'nın diğerlerinden ayrılan yönü daha yoğun bir görünüm arz etmesidir.

Amarna Çağı'nda böylesine yoğun bir diplomasi trafiğinin neden ve nasıl yaşandığı hususunun daha iyi anlaşılabilmesi için yazışmalara katılan siyasi teşekküllerin Amarna Çağı öncesindeki durumlarının bilinmesi faydalı olacaktır. Bu noktada bilhassa dönemin temellerinin atıldığı Geç Tunç Çağı'nın başlangıcından Amarna'ya doğru gelen süreçte Mısır'da ve onunla eşit statüdeki ülkelerde yaşananlar ele alınacaktır.

Geç Tunç Çağı'nda yapılan Amarna yazışmalarına Akdeniz Dünyası'ndan yedi büyük devlet katılmıştır. Fakat bunlardan biraz sonra sözünü edecek olduğumuz Arzava ve Alaşia krallıkları diğer beşinden farklı özelliklere sahiptir. Amarna literatürüne dair modern kaynaklarda bu devletler "Büyük Güçler Topluluğu" olarak ifade edilmektedir. Bunlar Mısır, Hitit, Babil, Mitanni ile sonradan bunlara dahil olan Asurlular'dır. Bununla birlikte siyasi açıdan bağımsız ve aynı zamanda Geç Tunç Çağı toplumları için hayati önem taşıyan maden rezervlerine sahip olmalarından dolayı ekonomik anlamda oldukça güçlü bir devlet görünüm arz eden Alaşia ve Arzava'nın da bu topluluğa kendilerini kabul

ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu iki krallığın Amarna Arşivi'nde bulunan mektuplarından da tespit edilebildiğine göre onlar Mısır firavunları tarafından da “kardeş”¹⁵⁴ olarak kabul edilmiştir. Arzava Krallığı'nın firavunlar tarafından kardeş krallar olarak kabul görmesinde onların Hitit Devleti'ne karşı Mısır'ın yanına çekilmek istenmesi muhtemelen bir derece etkili olmuş olabilir. Batı Anadolu'da önemli bir stratejik konumda bulunan bu krallığın¹⁵⁵ Mısır'la yakın ilişkiler geliştirmesi iki devletin karşılıklı çıkarlarına uygun olsa da bu durumun Hititler açısından pek hoş karşılanmayacağı açıktır. Bununla birlikte III. Amenhotep zamanından beri Mısır ile Arzavalılar arasında iyi ilişkilerin olduğu ve yazışmaların¹⁵⁶ yapıldığı bilinmekteydi. Bu açıdan Hitit Devleti'nin güçten düşmesi veya düşürülmesi anında Mısır'ın Anadolu ile olan siyasi ve ekonomik ilişkileri Arzava Krallığı'nın vasıtasıyla arttırılmak isteniyor olmalıydı. Ancak Hititlerde I. Şuppiluliuma (MÖ 1350-1322¹⁵⁷) gibi güçlü bir kişinin tahta geçmesi bu düşüncelerin hayata geçirilmesine büyük bir engel teşkil etmiştir diyebiliriz. Buna rağmen ilerleyen süreçte Arzava ile Mısır'ın ilişkileri iyi bir çizgide devam etmiş hatta III. Amenhotep Arzava kralı Tarhundaradu'nun kızını kendine eş olarak alma girişiminde bile bulunmuştur.

Alaşia'nın durumuna gelince, bu önemli siyasi teşekkülün Kıbrıs'ta olduğu bugün artık kesinlik kazanmıştır. Bakır madeni açısından zengin bir bölge olması ve dönemin sosyal ve ekonomik şartları gereği bu madene çok fazla ihtiyaç duyulması

¹⁵⁴ Amarna arşivindeki mektuplarda geçen kardeşim hitabını kullananlar devrin büyük devletleridir. Yazışmalar incelendiğinde Arzava (EA 31-32) ve Alaşia (EA 33-40) krallıklarının da muhataplarına bu şekilde hitap ettiği hatta onlara da kardeşim denildiği anlaşılmaktadır. Bu iki krallığın bu seviyede kabul edilmeleri ise onların ekonomik güçleriyle alakalı olmalıdır. Bilindiği gibi Alaşia bakır zengini bir ülkeydi ve Tunç Çağı için en önemli maden buydu. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 104.; İsmi yazılı olmayan bir Alaşia kralının mektubunun giriş kısmı şu şekildedir. Ve buna bakıldığında da Babil ve Mitanni mektuplarından geri kalır bir yanının olmadığı göze çarpmaktadır. “*Benim kardeşim Mısır kralına. Senin kardeşin Alaşia kralının mesajıdır. Benim için her şey yolunda. Senin için de her şey iyi olsun. Ev halkın, eşlerin, oğulların, atların, savaş arabaların ve ülken, tümü çok iyi olsun...*” [Metnin Akadcası ise şu şekildedir: 1- ‘a’-na LUGAL KUR Mi-iş-ri ŠEŠ-i‘a’ 2- um-ma LUGAL KUR A-la-ši-ia ŠEŠ-ka 3- a-na ia-ši šul-mu— — 4- a-na maḥ-ri-ka lu-ú šul <-mu> 5- a-na É-ka DAM-ka₄ DUMU-ka 6- ‘ANŠE’ KUR.RA-ka GIŠ.GIGIR-ka 7- ‘ù’ a-na lib-bi KUR-ka 8- [ma]-gal lu šul-mu...] (EA 33: 1-8). A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 332-335.

¹⁵⁵ Trevor R. Bryce, *agm.* Oxford 2014, s. 128, 131.

¹⁵⁶ Arzava Krallığına ait iki mektup bulunmaktadır. Bunlar EA 31 ve EA 32'dir. Bkz: J. Mynarova, *age.* Prague 2007, s. 59.; A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 326-331.

¹⁵⁷ Mary R. Bachvarova, *From Hittite to Homer: the Anatolian background of ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 6.; I. Şuppiluliuma'nın burada vermiş olduğumuz iktidar yılları kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir. I. Şuppiluliuma'nın iktidar yılları da Eskiçağ tarihindeki pek çok olayda olduğu gibi kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 66'da onun MÖ 1370-1340 yılları arasında iktidarda olduğu belirtilirken Mary R. Bachvarova, *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 6'da ise MÖ 1350-1322 tarih aralığı verilmektedir.

Alašia'nın hatırı sayılır bir itibara ve zenginliğe kavuşmasına imkân vermiştir. Öyle ki Mısır başta olmak üzere Akdeniz Dünyası'ndaki pek çok krallık Alašia ile irtibat halinde olmuştur.¹⁵⁸ Bu açıdan Alaşialılar Geç Tunç Çağı'nın devletlerarası ekonomik ilişkilerinde göz ardı edilemeyecek bir konuma ulaşmış, böylece devrin büyük devletleri arasında yer edinebilmiştir. Bu durum Amarna yazışmalarına da yansımıştır. Alašia kralının ifadelerinden onun kendisini büyük devletlere eşit gördüğü ve onların da bunu kabullendiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

Bununla birlikte Suriye-Filistin bölgesinde pek çok şehir devleti bulunuyordu ve bunlar Amarna Arşivi'ndeki mektupların büyük çoğunluğu gönderen krallar tarafından yönetiliyordu. Bu siyasi yapılardan en önemlileri ve yazışmalarda en çok bahsi geçenleri ise şunlardır: Amurru, Beyrut, Biblos, Damascus (Şam), Gazze, Gezer, Filistin, Kadeş, Uruselem (Kudüs), Megiddo, Nuhaşşe, Qatna, Sidon, Şumur, Tunip, Sur (Tyre/Tir), Ugarit.¹⁶⁰ Bu saydıklarımız aynı zamanda en çok mektup gönderenlerdir.¹⁶¹ Bu siyasi yapıların her biri kendini büyük bir devletin korumasında görüyordu. Bu genellikle Mısır, Hitit ve kısmen de Mitanniler oluyordu. Bu anlayışla hareket ediliyor olması şehir devletlerinin birbirleriyle olan ilişkilere de yansıyor ve onlar Mısır'a yazdıkları mektuplarda sürekli olarak birbirlerini şikâyet ediyordu. Özellikle Amurrular gibi bazı

¹⁵⁸ Bu konuda Güneybatı Anadolu kıyılarında batan ve Uluburun batığı olarak adlandırılan geminin buluntuları arasında ortaya çıkan yaklaşık on ton bakır külçesi Alašia krallığını akla getirmektedir ki bu batıdaki bakır külçelerinin Kıbrıs'tan yüklendiği düşünülmektedir. Gemide bulunan bir ton kalay ve daha pek çok ürün de bunun ticari bir yük gemisi olduğunu göstermektedir. Kalay ve bakırın 10/1 oranında olması ise tunç üretimi için uygun bir miktar olduğundan bunun bilinçli bir biçimde alındığını göstermektedir. Bakırın alındığı yer az çok bilinirken kalayın kaynağı bilinmemektedir. Geminin çeşitli limanlara uğrayarak satış yapacağı veya devrin büyük devletlerinden biri için bu ürünleri almak amacıyla yola çıktığı tahmin edilmektedir. Fakat birinci seçenek daha makul durmaktadır. M. V. De Mieroop, *age*. Ankara 2004, s. 171.; Geminin kalıntıları arasında şu ürünler bulunmuştur: 354 bakır külçe öküz derisi şeklinde, 121 disk külçe, 150 kenan amforası, 9 büyük küp, 175 adet cam külçe, abanoz, fildişi, su aygırı dişi, 3 adet devekuşu yumurtası, altın, gümüş, kurşun nesnelere, mühürler. <http://www.arskeoloji.biz/2011/12/uluburun-gemi-batigi-uluburun-kazisi.html>. (Erişim tarihi: 16.12.2018); Uluburun Batığı hakkında şu çalışmalara da bakılabilir: Cemal Pulak, "The Uluburun Shipwreck: an overview", *The International Journal of Nautical Archaeology* (1998) 27.3.; Hayah Katz, "The Ship from Uluburun and the Ship from Tyre: An International Trade Network in the Ancient Near East", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 124, H. 2 (2008); Federico Zangani, "Amarna and Uluburun: Reconsidering Patterns of Exchange in the Late Bronze Age", *Palestine Exploration Quarterly*, 148,4, (2016), s. 230, 231.

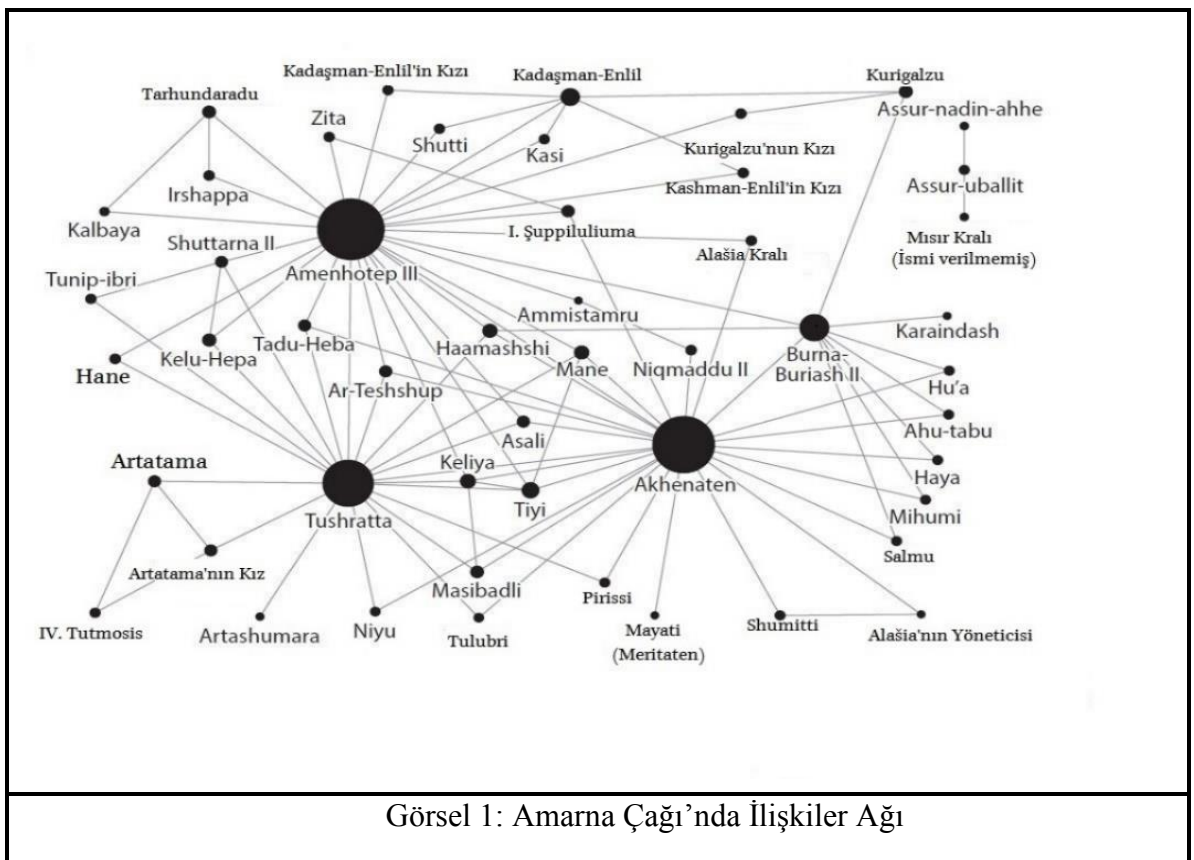
¹⁵⁹ EA 33: "Kardeşim Mısır kralına, senin kardeşin olan Alašia kralının mesajıdır..." Bu ifadeler Alašia kralının gayet kendine güvenen birisi olduğunu ve onların uluslararası yazışma üslubuna uygun bir biçimde mektubunu yazdığını ortaya koymaktadır. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 104.

¹⁶⁰ Bkz: J. Mynarova, *age*. 2007, s. 60-66.

¹⁶¹ Mektupları gönderenlerin listesine bakıldığında bunların büyük bir kısmının Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerine ait olduğu görülmektedir. Şöyle ki: Mısır EA 1, EA, 5, EA 14; Babil EA 2, EA 3, EA 4, EA6-13; Asur EA15 ve EA 16; Mitanni EA 17, EA 18-EA 19; Hitit EA 41, EA 44, Alašia EA 33-EA 40; Arzava EA 31, EA 32 şeklinde bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu da edebi içerikli destan, yazı çalışmaları vb. Bkz: J. Mynarova, *age*. 2007, s. 59.

şehir devletleri ise Mısır ve Hitit krallıkları arasındaki Suriye-Filistin bölgesi üzerindeki rekabetin farkında olduğundan bunu varlığını devam ettirmenin bir anahtarı olarak görüp ikili bir politika sergilemekteydiler. Buna bir çeşit denge politikası da denilebilir.¹⁶²

Özetle yukarıda ifade ettiğimiz siyasi yapıların katılımıyla yaşanan Amarna Çağı'nda belki de ilk defa büyük devlet küçük devlet ayrımı ortaya çıkmış oluyordu. Aynı zamanda bu siyasi yapılar arasında gerçekleşen yazışmalar bu dönemde oldukça karmaşık bir sosyal ilişkiler ağının oluşmasını sağlamıştır. Amarna Çağı'ndaki diplomasi trafiğinin ne kadar yoğun ve kompleks olduğunu anlamak için aşağıdaki görsel fikir vermektedir.¹⁶³

¹⁶² E. Pfoh, *age.* 2016, s. 13,14.

¹⁶³ Tablo Eric H. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, Princeton 2014, s. 55'ten alınmış olup bazı kişi ve yer isimleri Türkçeleştirilmiştir.

2.2.1. Bir İmparatorluğun Oluşumu: Hiksosların Kovulması ve Yeni Krallık Dönemi Mısır'ı

Mısır, Geç Tunç Çağı'nın (MÖ yaklaşık 1550-1150¹⁶⁴) başlarında sancılı bir dönemin son aşamalarını yaşamaktaydı. Bu dönem Eski Mısır Tarihi'nde Hiksoslar¹⁶⁵ Devri veya İkinci Ara Dönem (MÖ 1630-1520)¹⁶⁶ olarak bilinmektedir. Bu evrede yaşananların özünü iç karışıklık, parçalanmışlık ve yabancı bir halkın tahakkümünde geçen yaklaşık bir asırlık dönem olarak ifade etmek mümkündür. MÖ 1630-1520 yılları arasında Mısır'a hâkim olan Hiksoslar'ın Asya kökenli olduğu ve tarihi süreç içerisinde belirli aralıklarla Mısır'a geldikleri ifade edilmektedir. Onların Mısır'a sızmalarını Mezopotamya'daki Sami nüfusunun zamanla çoğalmasına benzetebiliriz. Nasıl ki Sami kökenli Akadlılar bir zamanlar Sumer halkının içinde yaşamışlar ve fırsatını bulduklarında Sargon'un önderliğinde¹⁶⁷ kendi devletlerini kurmuşlarsa Hiksos halkı da kuvvetle muhtemel buna benzer bir biçimde kendi siyasi teşekküllerini oluşturmuş olmalıydı. Böylece Akdeniz Dünyası'nın farklı bir zaman diliminde ve bölgesinde benzer bir olay örgüsüyle cereyan eden gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Akadlıların Sumer toplumunun içine entegre olup zamanla egemen güç konumuna ulaştığı gibi Mısır'ın da zayıf düştüğü bir anda Hiksoslar atların çektiği savaş arabalarıyla Mısır'da egemenliklerini sağlamaya başlamışlardır. Burada atlar ve savaş arabaları Mısırlıların pek aşına olmadıkları savaş araç gerçeriydi bu bakımdan Hiksosların bölgede söz sahibi olmasında bunların büyük bir katkısı olmuştur. Durdurulamayan bir hızla ve hırsla saldıran Hiksoslar Mısır'ın kadim başkenti Memfis'e ulaştıklarında Salitis adlı liderlerinin önderliğinde burada karagahlarını kurdular.¹⁶⁸ Böylece Mısır'da bir asır veya bundan biraz fazla bir süre devam edecek olan Hiksos hakimiyeti başlamış oldu.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Geç Tunç Çağı'nın tarih aralığı konusunda bkz: E. Pfoh, *age.* 2016, s. 1.; A. Kuhrt, *age. C. I*, İstanbul 2013, s. 415.

¹⁶⁵ Hiksoslar çeşitli dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır: MÖ. 3. yy'ın Hellenistik dönemi Mısır'ında yaşamış olan Mısırlı tarihçi ve rahip Manetho'ya göre "Çoban Krallar"; Mısır dilinde "yabancı toprakların şefleri" manasına gelen "hekau khasut" bunlardan en bilinenleridir. Ancak son dönemlerde Çoban Krallar ifadesinin yanlış bir kullanım olduğu konusunda yeni fikirler ortaya atılmıştır. Bunun yerine ise "yabancı toprakların şefleri" demenin daha doğru olduğu belirtilmiştir. Öyle ki Mısır'ın yerlisi olmayan ve buraya başka memleketlerden gelen bu halk için en iyi ifade de onların yabancılığını belirten kullanımlar olmalıdır. Eric H. Cline, *MÖ 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*, (Çev. Ayşegül Kulgin), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. s. 15.

¹⁶⁶ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 16.

¹⁶⁷ C. J. Gadd, B.A., *The Early Dynasties of Sumer and Akkad*, Harrison & Sons, Ltd., London 1921, s.26.

¹⁶⁸ Donald B. Redford, "The Hyksos Invasion in History and Tradition" *Orientalia, Nova Series, Vol. 39, No. 1*, 1970, GBPress, s. 2.

¹⁶⁹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 239.

Hiksoslar, Mısır'a hâkim oldukları dönem boyunca Mısır'ın Akdeniz'e açılan kapısı niteliğindeki Delta bölgesini kendilerine merkez belirlemişlerdi. Onların buradaki başkenti ise Avaris kentiydi. Burası başta ticari faaliyetler olmak üzere çeşitli avantajlar elde etmek için önemli bir yerdi.¹⁷⁰ Hikoslar Avaris'in stratejik konumu sayesinde siyasi ve ekonomik açıdan kısa zamanda güçlenmiştir. Özellikle Akdeniz ticareti sayesinde hatırı sayılır bir zenginlik elde etmişlerdi. Mısır'ın yerlileri ise daha çok ülkenin güney kesimlerinde ve onlara vergi vererek yaşamlarını devam ettirmişlerdi. Bu yabancı halka da onların kendilerinden olmadığını ve dışardan geldiğini vurgulayan bir adlandırmayla “yabancı ülkelerin hükümdarları” manasına gelen Hiksos (Eski Mısır dilinde: *ḥq3-h3swt*¹⁷¹) adını vermişlerdi.¹⁷²

Hiksos istilası altında dış dünyaya kapalı bir halde yaşayan Mısırlılar için bir kırılma noktası bekleniyordu. Bu yabancı istilasından kurtuluş Akdeniz Dünyası'nda ilerleyen süreçte yaşanacak olan pek çok gelişmenin başlaması için adeta bir milat olacaktı. Hikosların Mısırlılar tarafından kovulması ile Geç Tunç Çağı'nın başladığı ve Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin yaşanmaya başladığı tarih kesişim göstermektedir. Bu aşamadan sonra Mısır, Akdeniz Dünyası'nın lider devleti olmaya doğru emin adımlarla ilerlemeye başlamıştır. Yeni Krallık Dönemi olarak anılan bu dönemde önemli askeri başarılar elde edilmiş ve bu sayede diğer toplumları kendilerine hayran bırakan bir yükselme dönemine girilmiştir. Amarna Çağı'nı da bu yükselişin dış dünyaya olan bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür. Hiksosların kovulması ve ardından başlayan Yeni Krallık Dönemi'nde kazanılan askeri başarılar bilinmeden Amarna Çağı'nın tam olarak anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Çünkü Mısır bu istiladan kurtulduktan sonra büyük bir hızla dış dünyaya açılmış ve imparatorluk halini almıştır. Bu açıdan öncelikle Mısırlıların Hiksos tehlikesini ortadan kaldırmasına, bunun ardından Yeni Krallık Dönemi'ne ve Mısır'ın Akdeniz Dünyası'na açılmasına bakılması gerekmektedir.

Mısır'ın yeniden bağımsızlığa kavuşmasında üç kral baş rolde yer almıştır. Bunlar Sekenenre Taa (MÖ 1545-1541), Kamose (MÖ1541-1539)¹⁷³ ve I. Ahmose (MÖ 1550-

¹⁷⁰ D. B. Redford, agm. s. 15.

¹⁷¹ Mario Liverani, *age.* 2014, s. 237.

¹⁷² T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 244.

¹⁷³ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 16.

1525¹⁷⁴)’dir. Onların Hiksoslar ile yaptığı uzun mücadelelerin sonucunda Mısır bu yabancı halkın yönetimden kurtulmuştur.¹⁷⁵ Bu kurtuluşa en büyük pay ise Kamose ile onun erkek kardeşi ve aynı zamanda halefi olan Ahmose’ye aittir. Bu ikilinin sıkı mücadeleleri neticesinde Mısır yeniden birliğine kavuşmuştur. Hiksosların Mısır’dan kovulmasından sonraki iş ise Mısır’ın uluslararası alanda kaybedilen itibarı yeniden kazanmaktır. Hakikaten ilerleyen süreçte meydana gelen gelişmelere bakıldığında çok önemli askeri başarılar elde edildiği görülmektedir. Bu sayede yeni yerler fethedilmiş ve Mısır bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür. Özellikle I. Tutmosis ve III. Tutmosis zamanları bu noktada çok önemlidir.¹⁷⁶ Askeri seferlerin ardından Yeni Krallık döneminin firavunları ekonomiyi de iyileştirecek adımlar atmıştır. Bu noktada Hatşepsut zamanında Punt bölgesine ticari seferlerin yapıldığı bilinmektedir. Buradan getirilen egzotik ve lüks ürünler Mısır’da refah seviyesinin artmasını sağladığı gibi Mısır’ın diğer devletlerin nazarında merak uyandıran bir ülke olmasını da sağlamıştır. Çünkü Punt vb. yerlerden gelen ürünler dış pazarlarda alıcı buluyor ve önemli bir kazanç getiriyordu.¹⁷⁷ Özellikle kralların sevdiği gösterişli yaşam tarzı için Mısır’da gerekli olan çoğu şey mevcuttu bu da onları Mısır’la yakın ilişkiler geliştirmenin yollarını bulmaya yöneltmiştir. Öyle ki bu durum Amarna yazışmalarında çokça karşımıza çıkmaktadır. Yazışmalarda büyük devletlerin krallarının her fırsatta Mısır firavunundan olabildiğince çok altın, altından ve değerli madenlerden yapılmış heykeller istedikleri görülmektedir. Mısır firavunları da altın karşılığında Yakındoğu’daki kralların kızlarını haremine alıyordu. Böylece firavunların haremi uluslararası ilişkiler dönemine uygun olarak çok uluslu bir şekil almış oluyordu.

2.1.1. Yeni Krallık Dönemi’nde Mısır’ın Dış Dünyaya Açılması ve Uluslararası İlişkilerin Temellerinin Atılması

Hiksosların kovulmasının ardından Mısır büyük bir hızla dış dünyaya açılmaya başlamıştır. Bağımsızlığın sağlanmasında büyük emekleri olan Kamose (MÖ 1541-1539) ve I. Ahmose’nin (MÖ 1550-1525) ardından tahta çıkan firavunlar I. Amenhotep (MÖ

¹⁷⁴ Alan B. Lloyd (edt.), “Chronology”, *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. xxxvi.

¹⁷⁵ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 250, 263.

¹⁷⁶ Robert G. Morkot, *The Egyptians An Introduction*, Routledge-Taylor & Francis e-Library, New York 2005, s. 80.; E. H. Cline *age*. 2018, s. 23.

¹⁷⁷ JJ. Shirley, “The Power of Elite The Officials of Hatshepsut’s Regency and Coregency”, *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, (eds. José M. Galán, Betsy M. Bryan, Peter F. Dorman), The University of Chicago Press, Chicago 2014, s. 210.

1525-1504) ve I. Tutmosis (MÖ 1504-1492) devletin otoritesi sağlamlaştırmada başarılı olmuşlar ve bunun ardından çevre bölgelere doğru büyük bir genişleme hamlesine girilmiştir.¹⁷⁸

Bu dönemde meydana gelen gelişmelere bakacak olursak. Öncelikle I. Amenhotep zamanında Mısır ordularının güneye yöneldiği görülmektedir.¹⁷⁹ Bu bölgede hem Mısır ekonomisinin can damarı hem de uluslararası alanda geçerliliği çok yüksek olan Nübye'nin¹⁸⁰ altın madenleri bulunuyordu. Nasıl ki Biblos sedir ağaçlarıyla¹⁸¹ Yakındoğu dünyasında tanınan bir ülke olmuşsa Mısırlılar da genellikle Nübye bölgesinden elde ettikleri altınlar sayesinde Yakındoğu toplumlarının nazarında altın bolluğuyla meşhur bir ülke konumuna ulaşmıştır. Öyle ki Amarna mektuplarında bu açıkça görülmekte altının Mısır'da kum gibi çok¹⁸² olduğunun vurgusu yapılmaktadır.¹⁸³ Bu açıdan siyasi açıdan güçlü olmanın ekonomik güçle doğru orantılı olduğunun farkında olan Mısır firavunları Hiksoslar'ın kovulmasının hemen ardından gözlerini Nübye'ye dikmişlerdi. Burada elde edilen kazanımlar sayesinde hem iç politikada hem de uluslararası alanda önemli bir prestij elde edilmişti. Altının Mısırlılar açısından önemli kabul edilmesinde maddi tarafının yanı sıra mitolojik bir yönü de bulunuyordu. Şöyle ki Eski Mısırlılar tanrılarının vücudunun altından, kemiklerinin ise gümüşten olduğuna inanıyorlardı bundan dolayı bu iki madene ayrı bir önem atfediyorlardı.¹⁸⁴ Onlar altın madenlerini ele geçirdikten sonra tanrılarını onurlandırmak adına tapınaklar ve çeşitli kült merkezleri yapmayı da ihmal etmiyorlardı. I. Amenhotep'in zamanında bu tür peyzaj

¹⁷⁸ Anthony J. Spalinger, "Military Institutions and Warfare: Pharaonic", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (ed. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 438.

¹⁷⁹ A. B. Lloyd (ed.), *age*. 2010, s. xxxvi.

¹⁸⁰ Günümüzde Sudan coğrafyası ile ilişkilendirilen Nübye'nin Mısır'la ekonomik ilişkileri çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Bazı verilere göre Mısır'da Badarian Kültürü'nün yaşandığı MÖ 4400-4000 yılları arasında bu bölgeden altın temin edildiği anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklardan edilen bilgilere göre ise de MÖ 3500-3400'lere doğu çöllerinde yaşayan kabilelerin Nübye'den altın tedarik ettiği belirlenmiştir. Bunun yanı sıra egzotik ürünler olarak belirtilen abanoz, fildişi, devekuşu yumurtaları, çeşitli hayvanların derileri de bu bölgeden getirilen ürünler arasındadır. Mısırlılar ayrıca Punt adı verilen ve yine Sudan sınırları içinde (Sudan'ın güneyi ile Eritre'nin kuzeyine lokalize edilir) olduğu düşünülen bölgeye de altın ve diğer değerli ürünler elde etmek amacıyla çeşitli dönemlerde seferler düzenlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: László Török, *Between Two Worlds the Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500*, Brill, Leiden-Boston 2009, s. 36, 56, 57. Ayrıca Eski Mısır'ın Nübye bağlamında süregelen altın politikası ve ticareti konusunda bkz: Jane Roy, *The Politics of Trade Egypt and Lower Nubia in the 4th Millennium BC*, Brill, Leiden- Boston 2011.; Rosemarie Klemm-Dietrich Klemm, *Gold and Gold Mining in Ancient Egypt and Nubia Geoarchaeology of the Ancient Gold Mining Sites in the Egyptian and Sudanese Eastern Deserts*, Springer, London 2013.

¹⁸¹ László Török, *age*. 2009, s. 73.

¹⁸² EA 19:59-61. Bkz. A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 144, 145.

¹⁸³ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 18, 44.

¹⁸⁴ <http://atensequence.blogspot.com/2013/08/the-importance-of-gold-to-ancient.html>. (Erişim Tarihi: 14.11.2018)

işlerinin yoğun bir biçimde yapıldığı ve bunların da daha çok Deir el-Medina’da olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Amenhotep’in ve pek çok firavunun böyle yaparak tanrılarına karşı vefa borcunu ödemeye çalıştıkları düşünülebilir.

I. Amenhotep’in ardından Mısır tahtına I. Tutmosis’in (MÖ 1504-1493) çıktığı görülmektedir.¹⁸⁶ I. Tutmosis’ten önce gelen üç nesil boyunca tahta yetişkin bir kral çıkmamıştı. Bu kralların yaşlarının küçük olması sarayda etkili olan bazı kişilerin devlet işlerine müdahil olmasına neden olmuştur. Bu da onların kendi otoritelerini oluşturmalarında zorluk yaşamaları gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan yeni kral I. Tutmosis atalarının karşılaştığı durumların bilincindeydi. Bu yüzden ilk iş olarak devlet işlerinde ona zorluk çıkarabilecek olan kişileri ortadan kaldırmakla meşgul oldu. Böylece otoritesini sağlama aldı. Bunun ardından Mısır’a dış bileyen Nübye halkı Kuşiler üzerine gidildi ve onlara yıkıcı bir darbe vuruldu. Öyle ki bu seferin ayrıntılarını içeren yazıtlar incelendiğinde “*onlardan geriye kimse kalmadı, ağızlarından sel gibi kan akıyordu*” şeklinde Mısır’ın alışıldık gururlu ve gösterişli başarı ifadeleri okunmaktadır.¹⁸⁷ Bu askeri hareketin bir başka özelliği de ilerleyen dönemde tahta da çıkacak olan I. Tutmosis’in kızı Hatşepsut’un bu seferlere katılmış olmasıdır.

Nübye’de kazanılan başarıların ardından sırada tam anlamıyla ters istikamette yer alan Asya seferi vardı. Fakat Mısır orduları bu kez Nübye bölgesine yapılan seferde olduğu kadar rahat olamayacaktı çünkü Asya’da güçlü ordulara sahip olan büyük devletler vardı. En azından Nübye’ye Nil üzerinden kolay bir şekilde gidilebiliyordu oysa Asya’ya ulaşım zordu ve burada Nübye’deki Kuşilere nazaran daha güçlü olan bir Mitanni devleti vardı. Mitannilerin Asyası’na yapılan sefer ile Mısır bambaşka dünyaların kapılarını aralamıştı. Burada elde edilecek galibiyet Mısır’ın bir asırdan fazla süren Hiksos istilasının yaralarını sarmaya yetecek türden bir prestij anlamına da geliyordu. Bu açıdan Mitanni seferi zorluğuna rağmen getirileri düşünüldüğünde katlanılmasına değer bir hamleydi. Bu hareketin başka bir amacı da Mitanni yolu üzerinde bulunan Filistin bölgesine de bir çekidüzen ve bir gözdağı vermektir. Bu bölge Hiksosların

¹⁸⁵ Gregory D. Mumford, “Pharaonic Settlements”, *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 339, 340.

¹⁸⁶ A. B. Lloyd (edt.), *age*. 2010, s. xxxvi.

¹⁸⁷ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 282.

geliş istikameti idi. Bu açıdan bir daha Hiksoslar gibi bir tehlikeyle karşılaşmamak için bölgede bir Mısır garnizonunun görevlendirilmesi düşünülmüştü.¹⁸⁸

I. Tutmosis'in iktidarının dördüncü yılında gerçekleştirdiği Mitanni seferiyle Akdeniz Dünyası'nın iki güçlü devleti ilk kez karşı karşıya geldi ve bu mücadelenin galibi Mısırlılar oldu. Mısır kaynaklarının verdiği bilgilere göre (Kuşiler'de olduğu gibi abartılı bir Mısır üslubuyla) düşman bozguna uğratılmış ve savaş arabaları ele geçirilmiştir. Bununla kalmayan I. Tutmosis ileride torunlarının kendisinden övünç duyacağı ve aynı zamanda Mısır'ın uluslararası alanda prestijinin bir timsali olacak bir hamlede daha bulunarak Fırat kıyılarına üzerinde başarılarının yazılı olduğu bir yazıt diktirmiştir. I. Tutmosis bu seferinden dönüşünde ise Mısır firavunlarının bir adeti olan vahşi hayvan avı düzenlemiştir.¹⁸⁹ Bu, onların doğaya da hâkim olduklarını göstermek için yapılan simgesel bir şeydi. Böylece Tutmosis Mitanniler gibi güçlü bir devlete galip gelmenin üzerine bir de boğa ve fil gibi hayvanları avlayarak kralın şahsında Mısırlıların gücünün hem insanlar hem de doğal yaşamın en güçlü canlıları üzerinde etkili olduğunu göstermiş oluyordu. Bu faaliyetler Yeni Krallık Dönemi'nin gücünün bir dışa vurumu olarak da değerlendirilmelidir.

Böylelikle I. Tutmosis'in iktidarının henüz başları sayılabilecek dördüncü yılında iki nehir arası anlamına gelen "Naharin" bölgesinde yaşayan Mitanniler'e karşı önemli bir başarı elde edilmiş oldu. Bu galibiyetin en önemli getirilerinden biri uluslararası alanda Mısır'ın prestijini arttırmış olmasıydı. Mısır'ın Hiksos tahakkümünde geçen bir asırdan sonra böylesine önemli bir başarı kazanması yaşanan kötü günlerin acısını bir nebze olsun azaltmış olmalıydı. Bu başarı aynı zamanda Mitanniler'in Suriye Filistin bölgesine yapmayı düşündükleri olası bir seferin de önüne geçmiş oldu. Bu sayede Mısır'ın bu bölgedeki varlığının uzun yıllar daha devam etmesinin önü açılmıştı.

Mısır'ın Hiksos tehlikesi gibi bir sıkıntıyla tekrar karşılaşmamak amacını da taşıyan Nübye ve Asya seferleri sonucunda istenen başarı sağlanmıştı. Güneydeki Nübye bölgesinin halkı olan Kuşiler erken dönemlerden beri tanıdıktı ve muhtemelen nasıl savaştıkları biliniyordu. Asya seferi ile farklı bir toplumla karşılaşmıştı. Mitanniler Orta Asya bozkırlarından getirmiş oldukları *maryannu* adı verilen atlı savaş arabacılarıyla tanınan savaşçı bir halktı. Onların bölgedeki varlığı ise Mısır kronolojisine göre

¹⁸⁸ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 280, 283, 284.

¹⁸⁹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 285, 286.

Ahmoşe'nin (MÖ 1550-1525) zamanına rastlıyordu.¹⁹⁰ Bu tarih de Mısır'ın Hiksos istilasından kurtulduğu zamana denk gelmesi açısından önemlidir.¹⁹¹ Mitanniler bölgeye geldikten sonra uzun zamandan beri Ön Asya'da varlıkları bilinen savaşçı Hurri halkıyla birleşerek güçlü bir krallığın oluşmasında etkili olmuşlardı. Mısır'dan kovulan Hiksosların da bu birliktelik içerisinde yer aldıkları çok kuvvetli bir ihtimaldir.¹⁹² Öyle ki bu birliktelik(lerin) sayesinde oluşan Hurri-Mitanni Devleti'nin kralları Hititlere saldırıp Anadolu'yu istila edebilecek kadar güçlerine güveniyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Mısır'ın Asya seferinin önemli bir başarı olduğunun altının çizilmesi gerekir. Bununla birlikte Mısır'ın Mitanniler ile olan kötü ilişkileri aynı doğrultuda devam etmemiş yaklaşık bir asır sonra Mitannili prensesler Mısır firavunuyla evlendirilerek iki devlet arasında akrabalık bağlarının kurulması sağlanmıştır.¹⁹³

İktidarda kaldığı süre boyunca önemli başarılarla imza atan I. Tutmosis MÖ 1492'de¹⁹⁴ öldüğünde arkasında güçlü bir devlet ve sınırları Suriye'den sahra altına kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı. Böylece devrin büyük devletleri olan Hitit, Babil, Asur, Mitanni'nin yanına Mısır da eklenmiş oluyordu.

I. Tutmosis'ten sonra Mısır tahtına II. Tutmosis (MÖ 1492-1479) geçti. Fakat Mısır'ın bazı düşmanları I. Tutmosis ölümünü bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Bunların da başında Kuşiler geliyordu. Mısır'a karşı isyan bayrağını kaldıran Kuşiler yeni kralın da babası gibi olduğunu ancak Kuşi erkeklerinin katledilmesinden sonra anlayacaktı.¹⁹⁵

II. Tutmosis Kuşi'lerin isyanını kanlı bir şekilde bastırdıktan sonra iktidarının üçüncü yılında bir hastalığa yakalandı. Bu durum devletin başsız kalması anlamına

¹⁹⁰ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 284.

¹⁹¹ A. B. Lloyd (edt.), *age.* 2010, s. xxxvi.

¹⁹² Hiksoslar Mısır'dan kovulduktan sonra onların gidebileceği en makul bölge Suriye, Irak ve Anadolu'nun güneydoğu taraflarıdır. Bu bölgede Hurri halkının erken zamanlardan beri yoğun bir biçimde yaşadığı bilinmekteydi. Sonradan Mitannilerin de gelmesi ve Hurrilerle birleşmesi ile Yakınoğu'da güç dengelerini değiştirmiş oldu. Hiksosların ise Mısır'dan kovulduktan sonra kendileriyle benzer özellikler taşıyan atlı savaş arabaları kullanan Hurri-Mitanniler'in içerisine dahil olduğunu düşünüyoruz. Aksi bir ihtimalin olmadığı kanaatindeyiz. Fakat bu konuda herhangi bir yazılı belgenin bulunması meseleyi daha iyi aydınlatacaktır.

¹⁹³ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14.; T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 285.

¹⁹⁴ Eskiçağ tarihi söz konusu olduğunda tarihi kesin olan olayların dışında kalan gelişmelerin yılları kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin bu ölüm tarihi Toby Wilkinson'ın *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi* adlı eserinde MÖ 1481'dir fakat Emanuel Pfoh'un *Syria-Palestine in the Late Bronze Age An Anthropology of Politics and Power* adlı çalışmasında MÖ 1492'dir. Biz burada ikincisini tercih edeceğiz. Bkz ve karşılaştırınız: T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 286.; E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14.

¹⁹⁵ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 286, 287.

geleceğinden sorunun derhal çözülmesi için harekete geçildi. II. Tutmosis'in üvey kardeşi ve aynı zamanda eşi olan Hatşepsut (MÖ 1473-1458¹⁹⁶) bu durumu büyük bir fırsat olarak değerlendirmiş, annesinden de aldığı destekle yönetimi eline almıştı. Tahtın esas varisi olan III. Tutmosis'in bu sırada oldukça küçük yaşta olmasının Hatşepsut'a kralın naibesi olarak yönetime geçme kolaylığını sağlamıştı. O bu vesileyle Mısır'ı uzun bir süre "kadın firavun" olarak yönetecekti.

Hatşepsut'un geçmişine bakıldığında onun sarayda günlerini geçiren bir prenses olmadığı, babası I. Tutmosis'in yanında bir erkek gibi savaflara katılan farklı bir karakterde olduğu görülmektedir. Bu açıdan askeri konularda ve kuvvetle muhtemel devlet idaresinde tecrübeli olduğu tahmin edilebilir. Bu bağlamda tahtta tecrübeli birinin geçtiğinden kimsenin şüphesi olamazdı. Görevi devralan Hatşepsut almış olduğu askeri disiplinle devlet ideolojisini uzak diyarlara yaymak amacıyla hareket edecektir. Daha önce birkaç kadının¹⁹⁷ Mısır'da devlet işlerine el attığı görülmüştü fakat Hatşepsut'un durumu onlardan çok farklıydı o "bizzat devletin idaresini devralmış" ve anlaşılan o ki bunu da hiç bırakmak istememiştir.

III. Tutmosis'in (MÖ 1479-1425) üvey annesi olan Hatşepsut¹⁹⁸ kocası ve kardeşi olan II. Tutmosis'in erken ölümü üzerine tahtın esas varisi III. Tutmosis'i en azından geçici bir süreliğine bir kenara iterek devlet işlerini devraldı. Görünürde III. Tutmosis büyüüp sahibi olduğu tahta çıkana kadar kral naibi olarak görev yapacaktı. Fakat Hatşepsut için naiplik kavramının geçerliliği yok gibiydi. O bir kral gibi hareket ediyor Tanrının Eşi, Ra'nin Kızı, Kadın Horus gibi aldığı çeşitli unvanlarla¹⁹⁹ devlet işlerini yürütüyordu.²⁰⁰ Bu açıdan Hatşepsut ile birlikte Eski Mısır'da değişimler devri de başlamıştır demek mümkündür. En başta erkek egemen bir toplumda ve sadece erkeklerin

¹⁹⁶ A. B. Lloyd (edt.), *age*. 2010, s. xxxvi.

¹⁹⁷ Eski Mısır'da Hatşepsut'a kadar tahtta söz sahibi olmuş birkaç kadın olmuştur. Bunlardan XII. Sülale'ye mensup Sobekneferu tahtı kısa süreliğine işgal etmiştir, XIII. Sülale'den Tetisheri, Ahhotep, Ahmose-Nefertari ise devlet işlerinde etkili olmuş diğer kadınlardır. Bkz: T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 288.; R. G. Morkot, *age*. 2005, s. 161.; Bununla birlikte en erken zamanlarda bile kadın yöneticinin olduğuna dair bazı fikirler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Merneith'tir. Bu kraliçenin yaşadığı dönem ise yaklaşık olarak MÖ 2970'lere kadar giden erken bir dönemdir. <https://www.ancient-origins.net/history-famous-people/feminism-and-battle-women-s-rights-ancient-egypt-005895>. (Erişim tarihi: 16.09.2018.); Bununla birlikte 19. Sülaleden Kraliçe Tawosret'in de devleti yönettiği bilinmektedir. R. G. Morkot, *age*. 2005, s. 127, 161.; Joyce Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London 2006, s. 21.

¹⁹⁸ Hatşepsut'un da dahil olduğu 18. Hanedan'ın oldukça karmaşık olan aile bağlantıları hakkında bir nebze olsun açıklayıcı olan şu kaynağa bkz: J. Tyldesley, *age*. 2006, s. 86.

¹⁹⁹ R. G. Morkot, *age*. New York 2005, s. 161.

²⁰⁰ Ludwig D. Morenz and Lutz Popko, "The Second Intermediate Period and the New Kingdom", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 110.

geçtiği bir makamda bir kadının bulunması yaşanan en köklü değişimdir. Bununla birlikte Eskiçağ literatüründe Mısır kralları için kullanılan “*Per-aa*” (firavun) ünvanı da onun zamanından itibaren kralın şahsı için kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Oysa bu isim daha önceleri saray ve hanedan için kullanılıyordu. Hatşepsut’la birlikte Mısır kralı olan kişiye karşılık gelmeye başlamıştır.²⁰¹ Bu da Mısır devlet ideolojisinde krallık kurumunun daha da yüceltildiği şeklinde değerlendirilebilir. Fakat Hatşepsut’un kadınlığına bir perde olması için bu seçimin bilinçli olarak da yapıla ihtimali vardır. Şöyle ki Hatşepsut *Per-aa* ünvanını alarak krallık kurumunun saray ve hanedandan daha üstün bir konumda olduğunu ima ediyordu. Her ne kadar ona karşı gözle görülür bir tepki oluşmamışsa da bir kadının tahta çıkmasına hoş bakılmayacağı aşikardı. Ancak III. Tutmosis’in yaşının küçük olması gibi nedenlerden ötürü Hatşepsut belli bir süre zaman kazanmışa benziyordu.

Hatşepsut’un devrindeki gelişmelere bakıldığında ise onun babası gibi askeri seferler yapıp ülkesinin sınırlarını genişletmek yerine ticari ve mimari işlere ağırlık verdiği görülmektedir. Daha çok da dini yapıların ağırlıkta olduğu mimari eserler göze çarpmaktadır. Bunun arka planında kraliçenin meşruiyetini arttırma amacı yer alıyor olmalıydı. Öyle ki onun yaptırmış olduğu tapınaklarda ibadet eder şekilde kendi heykellerini ve resimlerini yaptırması dindar ve tanrılarının sevdiği bir yönetici olduğunu gösteren ruh halinin bir dışa vurumuydu.

Hatşepsut döneminin bir diğer önemli faaliyeti de ticari seferlerdir. Bu onun devrinin en önemli gelişmelerindendir çünkü Mısır uzak bölgelere kadar ticari amaçlarla gitmiş ve olumlu neticeler elde etmişti. Bu konuda en önemli adım Etiyopya’nın kuzeyinde ya da Eritre’de olduğu düşünülen Punt Seferi’dir.²⁰² Hatşepsut’un Deir el Bahri’deki Ölüm Tapınağı’nın duvarlarında detaylarını görebileceğimiz Punt Seferi’ne²⁰³ bakıldığında buradan egzotik ürünler getirildiği ve bunların daha sonra Akdeniz Dünyası’nda yer alan çeşitli devletlerle ticari ilişkilerin geliştirilmesinde kullanıldığı

²⁰¹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 290.

²⁰² T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 290.; R. G. Morkot, *age.* 2005, s. 114, 216.

²⁰³ Punt Bölgesinin Mısır’ın güneyinde olduğu ve buraya Nil üzerinden gidildiği düşünülmektedir. Güneyden yola koyulan Mısır kaflesi Yukarı Mısır’a doğru ilerledikten sonra Nil yolcuğunun ardından kara yoluyla devam ederek Kızıldeniz’e ilerliyorlardı. Buradan sonra da Punt’a varmış olmalılar. Kaynaklarda Punt ülkesinin yeri tam olarak belirtilmemektedir. Fakat bu konuda bazı tahminler yapılmaktadır. Buna göre Punt’un Somali de olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Robert B. Partridge “Transport in Ancient Egypt”, *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 378.

anlaşılmaktadır.²⁰⁴ Bu ekonomik başarılar sayesinde Hatşepsut babası I. Tutmosis'in yapmış olduğu Mitanni seferini taçlandırılmış oluyordu. Bununla aynı zamanda Mısır'ın Akdeniz Dünyası'ndaki prestiji bir nebze daha arttırıyordu. Ve bu sayede Amarna Çağı'nda yaşanacak olan uluslararası ilişkilerin temelleri de atılmış oluyordu. Lüks ve gösteriş kralların vazgeçilmezleri arasında olduğundan Mısır'ın zengin bir ülke olması komşu ülke krallarını onlarla bir şekilde bağlantı kurmaya yöneltiyordu. Bu sayede Mısır'ın uluslararası arenadaki ilişkileri genişliyor ve tanınırlığı arttırıyordu. Mısır'ın zenginliklerine ulaşmanın da iki yolu vardı ticaret ve firavunlarla akrabalık kurmak. Hatşepsut zamanında birinci yol geçerliyken Amarna Çağı'na doğru iki yola da yoğun bir biçimde müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Öncelikle Mitanniler başta olmak üzere Asur ve Babil gibi devrin büyük devletleri bu konuda ilk sırada yer almışlardır.

MÖ 1458'e gelindiğinde tahtta Hatşepsut'un "üvey oğlu, yeğeni ve aynı zamanda damadı" olan III. Tutmosis'in olduğu görülmektedir.²⁰⁵ Bu dönemde Hatşepsut'un akıbetinin ne olduğu konusunda ise bir belirsizlik vardır. Onun birden ortadan kaybolması tahttan zorla indirilmiş olduğunu hatta öldürülmüş bile olabileceğini akla getirse de bu konuda kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak döneminde yaşananlara bakıldığında onun başarılı bir kadın olarak Mısır'ı uzunca bir dönem yönettiği ekonomik kazanımları fazla olan ticari seferler gerçekleştirdiği ve önemli mimari eserler yaptırdığı görülmektedir. III. Tutmosis ise uzun bir bekleyişten sonra Mısır'ın yönetimini eline alır almaz hiç vakit kaybetmeden sefer hazırlıklarına başlamıştı. Dedesi I. Tutmosis gibi o da Mısır'ı büyük bir imparatorluk hüviyetine kavuşturmak amacıyla harekete edecekti. Ve hakikaten onun başarıları sayesinde Eski Mısır tarihinin en ihtişamlı günleri yaşanacaktı.

Bu doğrultuda III. Tutmosis iktidarının henüz onuncu haftasında sefer hazırlıklarına başladı. Kendisine gelen bir habere göre Mitanniler Mısır'a karşı harekete geçmeye hazırlanıyordu. Onlar muhtemelen Mısır'ın başında bir kadın olduğunu haber almışlardı. Bunu bir fırsat olarak değerlendirerek geçmişte aldıkları yenilginin intikamını almak istiyorlardı. Ancak Mitanni ülkesindeki hareketliliği zamanında haber alan III. Tutmosis onlardan evvel sefer hazırlıklarına başladı.²⁰⁶ Bu evrede Mitannilerin kendi

²⁰⁴ R. B. Partridge, agm. Oxford 2010, s. 378.

²⁰⁵ III. Tutmosis MÖ 1479'da resmi olarak kral oldu ancak Hatşepsut'un naibeliği süresince beklemişti. Bu esnada çocukluk devri geride kalmıştı. Yetişkinliğe vardığında ise (MÖ 1458 yılında Hatşepsut'un tahttan inmesinin/indirilmesinin ardından) fiili olarak devletin yönetimini eline almıştır. L. D. Morenz and L. Popko, agm. Oxford 2010, s. 103. (101-119); T. Wilkinson, *age*. İstanbul 2013, s. 295.

²⁰⁶ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 295.

başlarına hareket etmedikleri görülmektedir. Onlar Doğu Akdeniz’de yer alan bazı şehirleri Mısır’a karşı kıskırtmıştı. İsyanın merkez üssü ise İncil’de Armegeidon olarak geçen Suriye-Filistin bölgesindeki Megiddo kasabasıydı. Amarna Çağı’nda Mısır’a bağlı vasallardan biri olan Megiddo²⁰⁷ Mitanniler’in kıskırtmasıyla Mısır’a karşı düzenlenen isyanın ve isyancıların merkezi olmuştu. Bu kalkışmada bilindiği kadarıyla Mitanniler’in yanında Megiddoluların yanı sıra Kadeşliler²⁰⁸ de vardı. Bu, Mısır’ın bölgedeki varlığını ortadan kaldırmak için bir güç birlikteliğiydi. Eğer isyan başarılı olursa Mitanniler’in Akdeniz’e ulaşabileceği güvenli bir Suriye koridoru oluşmuş olacaktı. Megiddo ve Kadeş gibi şehir devletleri de Mısır’ın üzerlerine düşen gölgesinden ve aynı zamanda vergilerden de kurtulmuş olacaktı.²⁰⁹

Eskiçağ literatüründe Megiddo Savaşı²¹⁰ olarak bilinen bu mücadele için gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra Mısır orduları Amarna Çağı’nda da en hareketli bölgelerden biri olan Gazze’de beklemeye koyuldular.²¹¹ Mısır’ın karşısında olan ittifaka katılanlar²¹² ise başlarına geleceklerden habersiz bir biçimde Megiddo kasabasında bekliyordular. III. Tutmosis ve onbin askeri MÖ 1458 yılı kışının sonunda Megiddo’ya doğru ilerlemeye başladı. Kasabanın dışında gerçekleşen birkaç çarpışmanın ve haftalar

²⁰⁷ Amarna yazışmalarının yapıldığı dönemde Megiddo’dan Mısır’a altı mektup gönderildiği belirlenmiştir. Bu mektuplardan EA 242, EA 243, EA 244, EA 246 ve EA 365 Biridiya; EA 248 ise Yaşdata’dan tarafından gönderilmiştir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 64, 66.; EA 242’nin giriş kısmındaki hitap ifadeleri bir zamanlar Mısır’a isyan eden Megiddoluların Mısır firavunu III. Tutmosis zamanında aldığı cezadan sonra akıllarını başına aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre onlar artık “*Kralım, efendim, Güneşim’e Megiddo’nun yöneticisi, kralımın sadık hizmetkârı Biridiya’nın mesajıdır. Ben kralımın, efendimin, güneşimin ayaklarına kapanırım...*” (EA 242) gibi ifadeler kullanarak Mısır firavununa hitap edecek hale gelmişlerdir. Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 297.

²⁰⁸ Kadeş Hatşepsut’un ölümünün ardından bölgesel bir güç olarak kendini ön plana çıkarma eğilimine girmişti. Hititlerin Babil’i fethinden sonra Babillilerin bıraktığı boşluğu dolduran Mitanniler Suriye-Filistin bölgesinde etkili bir güç olmaya ve buradaki şehir devletlerinin hamiliğini yapmaya çalıştı. Bunlardan biri olan Kadeş Megiddo Savaşı’nda isyancıların liderliğini ve ev sahipliğini üstlenerek bu sayede güç ve prestij elde etmeyi ve sınırlarını genişletmeyi amaçlıyor olmalıydı. Ancak bu hedef III. Tutmosis’in darbesiyle gerçekleşmediği gibi onları Mısır’a bağlı bir vasal konumunda yaşamaya mecbur hale getirmiştir. III. Tutmosis Megiddo’dan sonra dedesi I. Tutmosis’in yaptığı gibi bölgedeki şehir devletleri kıskırtan Mitanniler’e de bir darbe vurdu. Böylece Kadeş başta olmak üzere Aleppo, Qatna, Tunip gibi Mitannilerin hamisi olduğu çoğu şehir devleti Mısır’ın vasalı konumuna gelmiş Mitannilerin Levant üzerindeki baskısı geri püskürtülmüştü. David O’Connor, “Thutmose III: An Enigmatic Pharaoh” *Thutmose III A New Biography*, (Edts: Erich Cline and David O’Connor) The University of Michigan Press, Ann Arbor 2006, s. 12.

²⁰⁹ L. D. Morenz and L. Popko, agm. Oxford 2010, s. 111.

²¹⁰ Bu savaş hakkında detaylı bilgi için bkz: Harold Hayden Nelson, *Battle of Megiddo*, (Phd. Dissertation), Private Edition, The University of Chicago, Chicago-Illinois 1913.; Daha yeni tarihli bir çalışma için ise şu çalışmanın 83.-100. Sayfalarına bakılabilir: Anthony J. Spalinger, *War in Ancient Egypt The New Kingdom*, Blackwell, Oxford 2005.

²¹¹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 296.

²¹² Bunlara “Kenan İttifakı” da denilmektedir. S. Bar, D. Kahn and J. J. Shirley (ed.), “Introduction”, *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3–7 May 2009*, “Introduction”, Leiden, Boston 2011, s. 1.

süren kuşatmanın ardından açlık ve sefalete daha fazla dayanamayan Kadeş kentinin liderliğini üstlendiği isyancı grup teslim olmak zorunda kaldı.²¹³ Mısırlıların isyan edenlere karşı çok acımasız oldukları herkesçe biliniyordu bu açıdan Kadeş prensi de dahil geride kalanlar sürünerek III. Tutmosis'e yalvardılar ancak bu beyhude bir davranıştı. Nihayetinde suçlular gerekli cezaya çarptırılmıştı.²¹⁴ Megiddo Seferi'nin sonucunda Mısır isyancılarla birlikte çevredeki şehirler de denetim altına alındı. Ardından muazzam bir ganimetle²¹⁵ Mısır'a dönüldü.²¹⁶

III. Tutmosis Megiddo galibiyetinin sonraki zaman zarfında Asya topraklarına pek çok sefer yapmıştır. Kaynakların verdiği bilgiye göre 20 yıla yayılan bu seferlerin sayısı 16 olup bunların neticesinde Levant bölgesi (bu bölge Mısır dilinde *Rtwn* olarak ifade edilmektedir) büyük oranda kontrol altına alınmış ve Mısır çok geniş sınırlara ulaşmıştır.²¹⁷ III. Tutmosis'in uygulamış olduğu genişleme politikasına bağlı olarak yapılan bu seferlerden belki de en büyük zararı Mitanniler görmüştü. Kadeş krallığının liderliğinde Suriye Filistin bölgesinde yer alan küçük krallıkları Mısır'a karşı kışkırtan Mitanniler'in cezasız kalmayacağı gayet aşikardı. Bu açıdan III. Tutmosis onların üzerine de bir intikam seferi düzenledi. Bunun sonucunda ise Mitanni kralı büyük bir hezimete uğradı ve tahtını bırakıp kaçtı. Hatırlanacağı üzere Mitanniler daha evvel de III. Tutmosis'in dedesi I. Tutmosis zamanında yenilgiye uğratılmış ve dede Tutmosis bunun bir nişanesi olarak Fırat kıyılarına yazılı bir stel diktirmişti. Aynı şeyi bu kez torun Tutmosis tarafından yapılacak Mitanni galibiyetinin ardından bir stel de onun tarafından diktirilmişti. Seferden dönüşünde de babasının yaptığı gibi vahşi hayvan avı tertiplemişti. Bu yaşananlara bakıldığında tarihin farklı kişilerin şahsında tekerrür ediyor olduğu hissi galip gelmektedir.²¹⁸

Amarna Çağı'na az bir zaman kala gerçekleşen bu askeri başarılar Mısır'ın Akdeniz Dünyası'nın en güçlü devletlerinden biri olduğunun kanıtlamaya yetiyordu. Bu durum aynı zamanda uluslararası alanda büyük bir yankı uyandırmış ve Mısırlılara ciddi

²¹³ R. O. Faulkner, The Battle Of Megiddo, The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 28 (Dec., 1942), s. 2.

²¹⁴ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 296, 298.

²¹⁵ Mısır'ın elde ettiği ganimet şu şekilde belirtilmektedir: İki bin at ve yaklaşık bin savaş arabası, iki bin büyükbaş hayvan, iki bin keçi yirmi binden fazla koyun, 1796'dan fazla kadın ve erkek köle ile bunların çocukları, Kadeş hükümdarının karısı dahil çok sayıda savaş esiri. T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 298.

²¹⁶ A. J. Spalinger, *agm.* Oxford 2010, s. 440.

²¹⁷ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14.

²¹⁸ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 300, 301.

bir prestij kazanımı sağlamıştır. Öyle ki III. Tutmosis'in bu başarılarını kutlamak için Asur, Babil, Hitit gibi devletlerin elçileri çoktan Mısır'ın yolunu tutmuşlardı bile.²¹⁹ Büyük devletlerin elçilerinin bu hareketliliği Amarna Çağı'nda yaşanacak olan diplomasi trafiğinin öncüsü olarak değerlendirilebilir. Kutlama mesajları gönderen devletler de Amarna Arşivi'nde mektupları olan Büyük Güçler Topluluğu'nu oluşturanlardı. Böylelikle onların Mısır'la olan diplomasi trafiği başlamıştı. Mısır da onların arasında lider gayet prestijli bir biçimde yer edinmiş oluyordu. Mısır bir imparatorluk hüviyetine bürünürken bunun sağlanmasında en büyük rolün sahibi olan III. Tutmosis de kendinden sonraki firavunların ve Mısırlıların nezdinde bir kahraman olarak anılmaya layık kişi olmanın gururunu yaşıyor olmalıydı.²²⁰

III. Tutmosis'in ardından Mısır tahtına oğlu II. Amenhotep (MÖ 1427-1400) geçmiştir.²²¹ Kaynaklarda II. Amenhotep hakkında detaylı ve ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre onun henüz bir prens iken (III. Ramses gibi) atlara²²² düşkün olduğu, bizzat kendi atını yetiştirdiği, sportmen ve atletik vücutlu bir kral olduğu anlaşılmaktadır.²²³ Yeni kralın bu kişisel becerilerinden hareketle onun babasıyla birlikte seferlere katıldığı bu sayede savaş tecrübesi kazandığı, savaşların vazgeçilmezi olan atlara ve savaş arabalarına karşı bu sayede ilgisinin artmış olabileceği düşünülebilir.²²⁴

²¹⁹ D. O'Connor, agm. Ann Arbor 2006, s. 30.; T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 301.

²²⁰ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 302.

²²¹ A. B. Lloyd (edt.), *age.* 2010, s. xxxvi.

²²² Atlar ve onların ayrılmaz araçları olan savaş arabaları eski Mısır'a özgü değildir. Bu hayvan ve ekipmanları (savaş arabaları vb.) Hiksoslar zamanında (yaklaşık 1600'lerden itibaren) Mısır'a getirilmiş ve bu tarihten itibaren yoğun biçimde kullanılmıştır. Muhtemelen MÖ 17. yy'dan itibaren de bütün Yakın Doğu'ya yayılmaya başlamıştır. Mısır'da atların yetiştirildiği yer ise bereketli delta bölgesiydi. Bilindiği gibi de bu bölgede yer alan Avaris kenti Hiksosların başkentiydi. Hiksosların Mısır'dan kovulmasından sonra başlayan Yeni Krallık Dönemi Mısır'ında da atların ve savaş arabalarının önemi aynı şekilde devam etmiş korumuş ve askeri seferler başta olmak üzere binicilikte yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Böylece bu dönemde Mısır'ın genişlemesinde ve seferlerde bu iki unsur büyük bir rol oynamıştır. Bu açıdan atlar Yeni Krallık ve sonrasında çok sevilen hayvanlar olmuştur. Özellikle de saray erkanı tarafından değer verilen hayvanlar olarak prenslerin gözdesi haline gelmişlerdir. Bu konuda II. Amenhotep ve III. Ramses'in atlara hayran oldukları kendi atlarının olduğu, bunların bakım ve eğitimlerini yaptıkları bilinmektedir. Atlar ve savaş arabaları uluslararası ilişkilerin yoğun olduğu Yeni Krallık Dönemi Akdeniz Dünyası'nda kralların birbirlerine verdiği hediyeler içerisinde de en değerli olanlarıydı. Bu konuda Mısır firavunlarına Asya krallarından gelen hediyeler içerisinde atların da yer aldığı, bunların çiftlik gibi düşünülmemiş yerlerde beslendikleri bilinmektedir. Sevilen ve hayatın birçok yönünde kullanılan bu değerli hayvanların öldükten sonra gömüldüğüne dair pek fazla veri olmasa da Hatşepsut zamanının en önemli kişilerinden biri olan (kraliçenin aşığı olduğu da belirtilmektedir.) Senemnut'un mezarının yakınına bu devlet adamının atının da gömüldüğü tespit edilmiştir. Fakat bu at mumyalanmamış normal bir biçimde ketene sarmalanarak gömülmüştür. Bu noktada Senemnut'un atını çok seven bir kişi olduğunu ifade edebiliriz. Bkz: R. B. Partridge, agm. Oxford 2010, s. 384.; T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 319.

²²³ Wendy Christensen, *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Egypt*, Infobase Publishing, New York 2009, s. 47.

²²⁴ R. B. Partridge, agm. Oxford 2010, s. 384.; Ayrıca atlar ve savaş arabaları ile ilgili ilk defa düzenlenmiş olan konferans bildirilerinin yer aldığı şu esere bakılabilir: André J. Veldmeijer & Salima Ikram, *Chasing*

Askerî seferler üzerine yoğunlaşan²²⁵ yeni kralın devrinde III. Tutmosis zamanında olduğu kadar geniş çaplı seferler yapılmasa da Mısır'ın gücünün bu dönemde de devam ettiği görülmektedir.²²⁶ Ancak onun zamanında devletin sınırlarının genişlemediği yapılan askeri seferlerin ise daha çok belli başlı yerlerde çıkan isyanlar üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu isyanlardan ilki Mısır'a karşı daima fırsat kollayan Nübyeliler tarafından çıkarılmış buradaki Kuşi halkı daha önceki krallar zamanında olduğu gibi tekrardan isyan etmişti.²²⁷ Bu olayın üzerine hemen müdahalede bulunulmuş ve ele geçirilen yedi Kuşi prensi öldürerek bedenleri Teb ve Napata kentlerinde sergilenmiştir. Kimi tarihçiler II. Amenhotep'in bu faaliyetinden ötürü onun zalim biri olduğunu ifade etmişlerdir. Halbuki onun bu yaptığına benzer bir olay I. Tutmosis zamanında meydana gelen Nübye isyanında da yaşanmıştı. Bu açıdan II. Amenhotep hakkında barbar veya zalim gibi bir nitelendirmenin uygun olmadığını söylemek gerekmektedir. Ona barbar denilmesinin bir nedeni de isyan edenler üzerine yaptığı askeri seferler esnasında ganimet elde etmek amacıyla büyük-küçük ayrımı gözetmeksizin çeşitli yerleşim alanlarını yağmalamış olmasından kaynaklanmıştır.²²⁸

II. Amenhotep'in Nübye'deki isyancılardan sonra ikinci durağı ise Filistin bölgesi olmuştur. Bu civarda yer alan Takhsy adlı yere ağır bir darbe vurulmuş buranın liderleri baş aşağı gemilere asılarak Mısır'a getirilmiştir. Bununla birlikte bölgeden yüklü miktarda ganimet de elde edilmiştir.²²⁹ Böylelikle II. Amenhotep'in daha çok isyancılarla meşgul olduğu görülmekle birlikte onun babasından kalan imparatorluğun geniş sınırlarını da muhafaza etmede oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır.²³⁰ Bu seferlerin ardından ömrünün geri kalan kısmını ise mimari faaliyetlere ayırmış ve diğer devletlerle iyi ilişkiler geliştirmiştir.²³¹

Yirmi yılı aşkın bir süre tahtta kalan II. Amenhotep Akdeniz Dünyası'ndaki büyük devletlerle geliştirdiği yakın ilişkiler sayesinde Mısır'ın uluslararası alanda unutulmamasını sağlamıştır. Bu durum en azından iktidarının ilerleyen zamanlarında

Chariots proceedings of the first international chariot conference (cairo 2012), Sidestone Press, Leiden 2013.

²²⁵ L. D. Morenz and L. Popko, agm. Oxford 2010, s. 112.

²²⁶ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14.

²²⁷ W. Christensen, *age.* 2009, s. 47.

²²⁸ L. D. Morenz and L. Popko, agm. Oxford 2010, s. 112.

²²⁹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 320

²³⁰ W. Christensen, *age.* 2009, s. 47.

²³¹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 321.

yoğunluk kazanmıştır. İlk başlarda Mitanniler'in Akdeniz'e doğru yayılmacı politikalarına karşı mücadele edilmiş olsa da bölgesel ölçekte gelişen olaylar iki devletin yakınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle I. Tutmosis ve III. Tutmosis zamanlarında yapılan Mitanni savaşlarının yerini zamanla dostluğa bırakmış olması Mısır'ın devlet politikasında büyük bir değişim gerçekleşmeye başladığını göstermektedir.²³²

Bu dönemde Akdeniz Dünyası'nda devletler bazında dengelerin değişmeye yüz tuttuğu görülmektedir. Mısırlılar'ın ve dolayısıyla Mitanniler'in politikalarında değişimlerin yaşanmasının ardında yatan en önemli neden hiç şüphesiz Hitit Devleti'nin Orta Anadolu'da büyümeye ve güneye doğru genişlemeye başlamasıdır. Bu durum özellikle Suriye Filistin bölgesindeki Mitanni ilerlemesini durma noktasına getirmiştir.²³³ Böylece Mısırlılar önceki dönemlerde mücadele ettikleri Mitanni tehdidinden başka bir devletin müdahalesiyle kurtulmuş oluyordu. Fakat bu kez başka bir güçle karşı karşıya kalınmıştı. Bunun sonucunda ise Mısır ve Mitanni devletlerinin dost olmaya başlamıştır. Hakikaten Orta Anadolu'dan güneye doğru sarkmaya başlayan Hitit tehdidine bağlı olarak Mitannilerin bu dönemdeki kralı Şauştatar (MÖ 1440-1410²³⁴) ile Mısır firavunu II. Amenhotep'in yakın ilişkiler geliştirdikleri anlaşılmaktadır.²³⁵ Şöyle de bir durum vardır ki Mısırlılar her ne kadar geçmiş dönemde Mitannilerin yayılımına karşı onlarla savaş yapmış olsa da Hititlere karşı böyle bir girişimde bulunmaktan geri durmuşlardır. Bu tanımadıkları bu rakibin gücünden çekinildiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'nde geniş sınırlara ulaşması buraların kontrolünün sağlanmasını belli bir zaman sonra zorlaştırmaya da başlamıştı. Bu açıdan Hititler gibi güçlü bir devletle bir savaş yapılması muhtemelen istenmemiştir. Bunun yerine Mısır'ın dış siyasetinde savaşa değil barış ilişkilerine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu da Amarna Çağı'nda yaşanan barış döneminin ve uluslararası yazışmalar yapılmasının ardında yatan gerçek olarak değerlendirilebilir. III. Tutmosis zamanında uygulanan genişlemeye yönelik fetih politikalarının II. Amenhotep döneminde yerini uzlaşmaya ve dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu da Amarna Çağı'ndaki

²³² W. Christensen, *age.* 2009, s. 47.; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (çev: Z. A. Yılmaz), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 100.

²³³ Bu dönemde Hitit krallarının kimler oldukları konusu oldukça karmaşık bir konudur. Kaynaklarda MÖ 1400'den I. Şuppiluliuma'nın tahta geçtiği MÖ 1350 yılları arasındaki Hitit krallarının şu kişiler olduğu belirtilmekte bunlara ayrı ayrı ve kesin tarihler verilmediği görülmektedir: II. Tuthalya, I. Arnuvanda, II. Hattuşili? III. Tuthalya. Bkz: Billie Jean Collins, *The Hittites And Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 38.

²³⁴ <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm>. (Erişim tarihi: 20.09.2018)

²³⁵ E. Hornung, *age.* 2004, s. 100.

barış ortamına doğru hızla yaklaşıldığının en önemli işareti olarak değerlendirilmelidir. Hatta II. Amenhotep zamanında uluslararası ilişkilerin yoğunlaşmasının getirdiği zaruri bir ihtiyaç olarak Mısır'da çivi yazısı konusunda gerekli eğitimlerin bile verilmeye başlandığı aktarılmaktadır. Bu konuda Mısır prenslerinin (elbette katipler de yetiştirilmiştir) kendi dillerini ve yazılarını iyi bir şekilde öğrendikten sonra Babil çivi yazısı konusunda da eğitimler aldıkları belirtilir. Tıpkı günümüzde devletlerarası ilişkilerde İngilizcenin kullanılması gibi Geç Tunç Çağı'nın (MÖ 1550-1150)²³⁶ Akdeniz Dünyası'nda Akadca ve Sumerlilerin icadı olan Çivi Yazısı'nın uluslararası ilişkilerde geçerli olması bunların bilinmesini mecburi hale getirmiştir.²³⁷ Bunun bilincinde olan Mısırlıların da bu konuda çalışmalar yapması dikkate şayandır. Dil öğretimine dair yapılan bu faaliyetler Mısır'da çivi yazısı uzmanlarının olduğunu da göstermektedir. Muhtemelen bu konuda Yakındoğu'dan uzmanlar getirilmiştir. Böylece bu gelişmelere bakıldığında zamanın ruhunun değişmeye başladığı “*savaş meydanlarından kültürel/politik alanlara doğru bir kayma olduğu*” ve Mısırlıların da buna ayak uydurmak için belli başlı çalışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır.²³⁸

II. Amenhotep'in ardından Mısır tahtına IV. Tutmosis'in (MÖ 1400-1390) geçtiği görülmektedir.²³⁹ Yeni kralın isminin bu şekilde olması Mısırlıların Tutmosisler zamanında (I., II. ve III. Tutmosis'ler Devri) yaşanan ihtişamlı günlere özlem duyduğunun bir dışa vurumu olarak değerlendirilebilir.²⁴⁰ IV. Tutmosis'in iktidarında Tutmosisler devrinde yaşanan askeri başarılarla içten içe bir öykünme olsa da onun zamanında Mısır ordularının büyük fetihler yapmaya imkân bulamadığı görülmektedir. Bunda şüphesiz iç ve dış amiller etkili olmuştur. İlk olarak Mısır'ın en büyük rakibi olan Hititler'in²⁴¹ II. Amenhotep zamanında güçlü bir konumda olduğu ve Kuzey Suriye'deki

²³⁶ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 13

²³⁷ Akadca ve bunun yazılmasında kullanılan Sumerlilerin icadı olan Çivi Yazısı Geç Tunç Çağı'nda devletlerarası ilişkilerde yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu açıdan o devrin Lingua Franca'sının Akadca olduğu ifade edilmiştir. Lingua Franca tabiri için de I. Bölümde ilgilierlerde yapılan açıklamalara bakınız.

²³⁸ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 317.

²³⁹ A. B. Lloyd (edt.), *age.* Oxford 2010, s. xxxvi.

²⁴⁰ Yeni kral IV. Tutmosis'in bu ismi alması bu dönemde Tutmosisler çağına bir öykünme olduğunu göstermektedir. Şöyle ki geçmiş dönemde önemli işler yapan bir devlet adamının/kralın adı devletin güçten düşmüş olduğu sonraki bir süreçte başarılı dönemlerin tekrardan yaşanması arzusuyla tahta geçme ihtimali olan bir veliaht prense verildiği malum bir durumdur. Böylece başarılı yöneticinin ismi verilerek yeni kralın üzerinde onun hallerinin tezahür etmesi amaçlanıyor olmalıdır. Bu, insan psikolojisinin bir ürünü olarak çağlar boyunca devam etmiştir. Tutmosis örneğinde olduğu gibi çeşitli toplumlarda bunun pek çok örneğini görmek mümkündür. Osmanlı'nın son döneminde Fatih Sultan Mehmet zamanındaki ihtişamlı günlere duyulan özlemin bir yansıması olarak Mehmet isminde padişahların olması da buna bir misaldir.

²⁴¹ Hititler bu dönemde Yeni Krallık Dönemini yaşıyorlardı. Bkz: Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford New York 2002, s. xi

etkisini iyiden iyiye arttırmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Mısır'ın Asi sınırı II. Amenhotep döneminde Kadeş'e kadar gerilemiştir. Ancak Mısır'ın denizlerde üstün olması sayesinde Suriye kıyısındaki limanlar onların denetiminde kalabilmiştir. Bu noktada Hititler'in askeri güç olarak karada önde oldukları görülse de onların denizlerde Mısırlıların çok gerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hititler'in Kuzey Suriye'deki yayılımı Mitannilerin bölgedeki etkinliğine de büyük bir darbe vurmuştur. Hitit ölçeğinde gelişen olaylar Mısırlıların ve Mitannilerin bölgedeki çıkarlarına zarar vermiş olsa da iki devletin iyi ilişkiler yaşayacakları bir dönemin temellerinin atılmasına katkı sağlaması açısından iyiye işaret olarak değerlendirilebilir. Böylece bir asırdan fazla devam etmiş olan (MÖ 16. yy'ın ortalarından MÖ 15. yy'ın yarısına kadar) Mısır-Mitanni düşmanlığı aniden son bulmuş ve sonra da dostluğa doğru bir seyir izlemiştir.²⁴² Böylece bunun bir tezahürü olarak Mitanni kralı Artatama, kızını²⁴³ Mısır firavunu IV. Tutmosis ile evlendirerek bu ilişkilerin perçinlenmesine katkıda bulunmuştur.²⁴⁴ İki devlet arasında gerçekleşen evlilik ilişkileri ilerleyen süreçte tahta geçen krallar zamanında da devam ettirilerek bir gelenek haline almıştır. Ancak prensesleri alan taraf sadece Mısır firavunları oluyordu. Bu Mitanniler için bir handikap olarak değerlendirilebilir. Fakat nadir de olsa Mitanniler Mısır'dan bir kadın almıştır. Bu evlilik ise Amarna Çağı'nın en aktif krallarından biri olan Mitannili Tuşratta ile IV. Tutmosis'in halası arasında gerçekleşmiştir. Böylece Mısır'dan bir prenses almak mümkün olmasa da soylu bir kişi Mitanni sarayına gelin olarak gitmiş oluyordu.²⁴⁵

IV. Tutmosis dönemindeki gelişmelerden devam edecek olursak. Mısır ve Mitanni devletleri'nin arasında kurulan akrabalık bağlarından sonra Suriye-Filistin bölgesindeki egemenlik alanlarında da sürtüşmeye mahal vermeyecek bir düzenleme yaptıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda iki devletin arasında bir sınır belirlendiği ve herkesin kendi tarafındaki devletlerden vergi aldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Böylece bakıldığında bu durumdan en çok kazançlı olanın Mısırlılar olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Suriye-Filistin bölgesinde sınır tespitinin yapılması Mısırlılar için bir kalkan vazifesi gördüğü gibi Yakındoğu'nun ürünlerinin Mısır'a haraç olarak gelmesi ayrı bir avantaj anlamına

²⁴² M. Liverani, *age.* 2014, s. 292.

²⁴³ Mısır ile Mitanni arasında gerçekleşen evlilik ilişkileri birkaç nesil devam etmiştir. II. Amenhotep, IV. Tutmosis, III. Tutmosis gibi firavunlar Mitanni sarayından prensesleri eş olarak almışlardır. Brian Kinsey (ed.), *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*, Marshall Cavendish, Singapur/New York, 2011, s.35.

²⁴⁴ E. Hornung, *age.* 2004, s.101.

²⁴⁵ A. Kuhrt, *age. C. I.*, 2013, s. 384.

geliyordu. Mısır'ın bu dönemde Mitanniler'den başka bölgedeki diğer büyük devletlerle de akrabalık bağları kurmuş bu da onların prestijini arttırmıştır. Üstelik savaş yapılmadan elde edilen bu başarıların getirisi Amarna Çağı boyunca da devam etmiştir.²⁴⁶

IV. Tutmosis döneminde Mısır ve Mitanni arasında ilişkilerin iyi bir seyir takip etmesi onların evlilik başta olmak üzere ticari ve kültürel anlamda çeşitli ilişkiler geliştirmesine de yardımcı olmuştur. Böylece birkaç kuşak öncesinde meydana gelen savaşların yerini evlilikler, hediyeleşmeler ve ticari ilişkiler alırken, Akdeniz Dünyası'nın büyük devletleri bundan böyle "kardeşlik" bağlarıyla yakınlaşmaya başlamışlardır.²⁴⁷ Bu bilgiler ışığında IV. Tutmosis zamanında Mısır politikalarının yayılmacı olamayacağı ve en azından Mısırlıların Asya adını verdikleri bölgeye (Suriye, Irak ve Anadolu'nun güneyi) askeri seferlerin yapılmayacağı öngörülebilir. Amarna Çağı'na yaklaşıldığı bu zaman diliminde barış rüzgarlarının esintilerinin yavaş yavaş kendini hissettirmeye başladığı devletlerarasında yaşanan ilişkilerden anlaşılmaktadır. Bundan böyle belirleyici öge savaşlar değil barış ve diplomasi olacaktır.

Böylece IV. Tutmosis'in on yıl süren saltanatı boyunca Mitannili bir prensesin Mısır sarayına gelin gelmesi ve iki devlet arasında bir sınır noktasının belirlenmesini uluslararası ilişkiler bağlamında yaşanan en önemli gelişme olarak değerlendirilebilir. Öyle ki iki devlet arasında ilerleyen zamanda da evlilik ilişkilerinin yaşanmasına bu olayların kapı araladığı ifade edilebilir. Bu ilişkiler aynı zamanda IV. Tutmosis zamanına kadar Asya'da devam eden Mısır Mitanni savaşlarını durdurmaya yetecek türden yakınlaşmalardı. Öyle ki Mitanni kralı Şauštatar'ın²⁴⁸ IV. Tutmosis ile bir anlaşma yaptığı da ifade edilmektedir.²⁴⁹

İki devletin bu şekilde birbirine yakınlaşması Suriye'de bölgesinde etkili olmaya çalışan Hititlerin az da olsa çekingen davranmasına yol açmış olmalıdır. Devrin politik gidişatının savaştan ziyade barış, siyasi evlilikler ve ticari faaliyetler üzerinde şekillenmeye başlaması Mısır ve Hitit devletlerine de yansımış ve onların çeşitli konular dahilinde iletişim kurmalarına yol açmıştır. IV. Tutmosis döneminde iki devleti bu

²⁴⁶ M. Liverani, *age.* 2014, s. 292.

²⁴⁷ W. Christensen, *age.* 2009, s. 45, 46.

²⁴⁸ Mitanni krallarının kronolojisi hakkında bkz: Mirko Novák, "Mittani Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations" M. Bietak-E. Czerny (Hg.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000-2nd Euro Conference (Wien 2007)*, s.390.

²⁴⁹ A. J. Spalinger, *agm.* Oxford 2010, s. 441.

bağlamda biraraya getiren nokta Kuruştamalı²⁵⁰ tüccarların Anadolu'dan Suriye bölgesine ticaret yapmaya gelmeleridir.²⁵¹

Bu aşamada Mısır ile Mitannilerin arasındaki yakınlaşmanın bir örneği Mısır-Hitit arasında yaşanmaya başlamıştı. Bu da Amarna Çağı'na doğru "kardeş krallar" topluluğunun kalabalıklaşmaya başladığının bir göstergesidir. Ancak burada bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Bu da Hititlerin ve Mitannilerin aralarında kardeşlik derecesinde bir münasebet olmadığıdır. Hitit kralı I. Şuppiluliuma zamanına gelindiğinde Mitanniler Hitit gücüne boyun eğmek zorunda bile kalmış ve bir vasallık anlaşması imzalanmıştır. Böylece Mitanniler imparatorluk hüviyetine bürünmüş olan Hititlerin hakimiyeti altına girmiştir.²⁵² Hitit-Mitanni arasında yaşanan ast-üst ilişkisine rağmen Yakındoğu dünyasında genel itibariyle barış ortamının varlığı aşıkardı. Anadolu, Mezopotamya ve Mısır üçgeninde gelişen bu olaylar Kuruştama örneğinde olduğu gibi bölgedeki ticaret hacminin ve ilişkilerinin artmasına vesile olmuştur. Böylece yapılan ticari anlaşmalar sayesinde ticaret kervanları güvenli bir biçimde gidip geliyorlardı. Bu açıdan her devlet I. Şuppiluliuma zamanında Hitit baskısında kalan Mitanniler hariç yaşananlardan dolayı memnuniyet duyuyor olmalıydı. Öyle ki Mısır firavunu IV. Tutmosis devrin barış ortamından istifade ederek yaşamının geriye kalan kısmını hayranı olduğu güneş kültüne²⁵³ yönelik mimari eserler yapmakla geçirecekti. Amarna Çağı'na da damgasını

²⁵⁰ Kuruştama şehri Kuzey Anadolu'da Pontus Dağları'na yakın bir yere lokalize edilmektedir. Bu da bizim bugün Doğu Karadeniz olarak adlandırdığımız bölgeye denk düşmektedir. Bu açıdan Hititlere yakın bir coğrafyada ve muhtemelen de onlara komşu konumda yer aldıklarını akla getirmektedir. Kaynaklarda zikredilme nispetine bakılarak kent halkının en azından azımsanmayacak bir kısmının ticaretle de uğraştığı çıkarılabilir. Bundan dolayı ticari ilişkilere bağlı olarak Mısır ve Hitit gibi iki büyük devletin siyasi ve ekonomik açıdan görüşmeler yapmasında rol oynamışlardır. Bu nedenle IV. Tutmosis zamanında Kuruştamalı tüccarlarla ilgili iki devlet yakın ilişkiler geliştirmiştir. Daha sonraki süreçte ise I. Şuppiluliuma ile III. Amenhotep arasında Kuruştama adını taşıyan bir anlaşma imzalanmıştır. Mısır ve Hitit devleti arasındaki ilişkilerde önemli bir yeri olduğu anlaşılan Kuruştama halkının en azından bir kısmının Mısır'a ve Filistin'e yerleştirildiği ve Mısırlı yapıldığı ifade edilmektedir. Onların paralı asker olması için de takas edildikleri düşünülebilir. Burada iki ülkenin değiş tokuş yaptığı halkların Nübyelilerle Gaşkalılar olduğu da ifade edilmektedir. Bu noktada Kuruştamalılardan içerisinden Gaşka halkına mensup insanların olabileceği de akla gelmektedir ki Kuruştamalılardan Gaşkalıların yaşadıkları alana yakın bir yere lokalize edilmiş olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bkz: B. J. Collins, *age*. Atlanta 2007, s. 213, 214.; Bazı kaynaklarda ise Kuruştamalılar ile ilgili olarak "Hattı'nın oğulları" ifadesine rastlanmaktadır. Bu bilgiden hareketle onların Hititlere vasallıkstatüsüyle bağlı bir halk oldukları fikrine varmak mümkündür. Jason A. Freewalt, *Ay and the Dağamunzu Affair*, A Master's Thesis Submitted to the Faculty of American Public University, American Military University, Charles Town 2017, s. 14.

²⁵¹ A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 425.

²⁵² Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası", *ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2007, Ankara, s. 2824.

²⁵³ Bu, Atenizme adı verilen ve Akhenaten zamanında ön plana çıkarılan bir dini inancın simgesiydi. IV. Tutmosis ve III. Amenhotep'in de buna ilgi duyduğu bilinmektedir. Sonrası ise malum olduğu üzere IV. Amenhotep/Akhenaten zamanında bu inanç sistemi çok daha fazla ön plana çıkarılacaktır. Meryem K. Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı Ve Öte Dünya İnancı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk

vuracak olan Güneş simgeselciliğinin/kültünün IV. Amenhotep zamanında birden ortaya çıkmadığı böylece anlaşılmaktadır.²⁵⁴

2.3. AMARNA DİPLOMASİSİ VE BUNUN TEMELLERİ

Eric H. Cline MÖ 12. yy'da meydana gelen karmaşık olaylar dizisinin sonucunda medeniyet merkezlerinin birbiri ardına çöküşe uğramasının nedenlerini irdelediği (*MÖ 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*) adlı çalışmasında bu yıkımlara yol açan gelişmelerin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için en azından üç asır geriye gidilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Onun bahsettiği tarih yaklaşık olarak Hiksoslar'ın Mısır'da bulunduğu döneme rastlar. Buna benzer bir biçimde biz de Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası'nda yaşanan siyasi ve sosyal ilişkilerin neden yaşandığını ve nasıl şekillendiğini tam anlamıyla anlayabilmek için benzer yöntemin takip edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu açıdan çalışmamızda Hiksoslar'ın Mısır'dan kovulduğu (bu yaklaşık olarak Geç Tunç Çağı'nın başlangıcına denk gelmektedir) zaman dilimini uluslararası ilişkiler devri için bir mihenk taşı olarak belirlemek istiyoruz.

Bilinmektedir ki tarihte çağ ayrımı yapılırken bir dönemin başlangıcını ve bitişini kesin çizgilerle ayırmanın imkânı yoktur. Yaşanan her olayın uzak geçmişle ve yakın gelecekle bağlantısı vardır. Bu sebeple herhangi bir tarihi olayı incelerken onun oluşmasında etkili gelişmelerin özellikle de geçmişle olan bağlarının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Amarna Çağı'nın temellerini Yeni Krallık Dönemi'nin hemen başlangıcında aramak lazımdır. Bir önceki başlık altında ifade etmeye çalıştıklarımızdan da anlaşılacağı üzere Mısır bu dönemin başlamasıyla birlikte imparatorluk hüviyetine bürünmeye ve her açıdan dış dünyaya açılmaya başlamıştır. Bunlar Amarna Çağı'nın yakın bir zaman dilimindeki ayak sesleri olarak değerlendirilmelidir. Bir de bunun uzak geçmişteki örnekleri vardır ki bunlara bakıldığında Amarna yazışmalarına benzer bir biçimde gelişmelerin yaşandığı ve belli bir diplomasi geleneğinin oluştuğu görülecektir. Bunlar ise Amarna Çağı'ndan yaklaşık bin yıl kadar önceye MÖ 2300'lere tarihlenmektedir. İlerleyen kısımlarda göreceğimiz üzere onların yazışmalarda kullanmış olduğu diplomatik üslup Amarna Çağı'nda benzer bir biçimde devam etmiştir. Böylece MÖ 2300 ile 1300 yılları arasında yaşayan Yakınoğu

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s.105.; Ayrıca Güneş Kültü için bkz: Ebru Mandacı, "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü", *History Studies, Volume 5 Issue 1, January 2013*.

²⁵⁴ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 322, 323.

toplumlarının yapmış oldukları diplomatik yazışmalar ile Yakınoğu coğrafyasında uluslararası ilişkiler kavramının temellerinin atıldığı ifade edilebilir. Bu tarihler arasında yaşanan gelişmeler Akdeniz toplumlarının hızla kaynaşmaya başladığını gözler önüne sermektedir. Özellikle Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin yaşandığı dönem muhtemelen bu sürecin zirvesidir denilebilir. Çünkü Yeni Krallık Dönemi'yle birlikte Mısır dış dünyanın kapılarını ardına kadar aralamış ve daha önce görülmemiş bir yoğunlukta diplomasi trafiği yaşanmıştır.²⁵⁵

2.3.1. Amarna Çağı Öncesinde Diplomatik Yazışmalara İki Örnek (Ebla-Mari) ve Bunların Amarna Yazışmalarına Tezahürleri

III. Amenhotep zamanında başlayan Amarna Çağı'nın öncesinde Yakınoğu'da buna örnek teşkil edecek iki önemli yer vardır. Bunlardan biri Ebla diğeri ise Mari'de ortaya çıkarılan arşivlerdir. Bu iki merkez Amarna Çağı'nda yapılan yazışmalarda kullanılan diplomasi dilinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu açıdan bilinmesinde büyük fayda vardır.

Amarna yazışmalarının yapıldığı dönemden yaklaşık bin yıl önceye tarihlenen Ebla kentinde diplomasi tarihini ilgilendiren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Gelişmiş bir siyasi ve ekonomik örgütlenmesi bulunan bu kentte bulunan arşivde Yakınoğu diplomasisinin ilk örnekleri ortaya çıkarılmış olup bunların tarihi yaklaşık olarak MÖ 23 yy'a dayanmaktadır. Göreceğimiz üzere gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı tabletlerdeki metinlerin Amarna Mektupları ile benzer unsurlar içermektedir.

2. 3.1.1. Ebla Örneği

Ebla kenti günümüz Suriye sınırı içindeki İdlib'de bulunmaktadır. Stratejik konumunun verdiği avantaj sayesinde MÖ 3. bin yılın sonlarından MÖ 1650'lere kadar önemini koruyan Ebla bir şehir devleti görünümündedir. 1974 ve 1976 yılları arasında Paolo Matthiae'nin başkanlığındaki İtalyan arkeoloji ekibi tarafından yapılan incelemeler ve ardından gelen arkeolojik kazılar neticesinde 2500 tablet ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletler "Palace G" olarak adlandırılan sarayın kalıntıları arasında bulunmuştur. Çivi yazısıyla Ebla ve Sumer dilleri kullanılarak oluşturulan bu belgelerde çok çeşitli konulardan bahsedilmektedir. Bunlar arasında ekonomik, idari, hukuki içerikli tabletlerin

²⁵⁵ E. H. Cline *age.* 2018, s. 20.; A. H. Podany, *age.* 2010, s. 14.

yanı sıra edebi konuları içerenleri, sözcük listeleri şeklinde olanları ve konumuzla alakalı olarak diplomatik mektup niteliğinde yazılanları bulunmaktadır.²⁵⁶

MÖ 23. yy'da kalabalık bir nüfusa sahip olduğu anlaşılan Ebla'nın bu dönemdeki ve tarihindeki en önemli kralı Irkab-damu'dur. Verimli tarım alanlarına sahip olan kentin zeytinyağı, bira, çeşitli tahıllar, keten, üzüm, hayvancılık gibi farklı ekonomik dallara münhasır gelir kaynakları vardır. Bu açıdan refah seviyesi oldukça yüksektir. Ebla özellikle Irkab-damu zamanında zengin bir şehir devleti görünümündedir. Öyleki bu zenginliğin bir göstergesi olarak kralın altın ve lapiz lazuli ile süslenmiş bir tahta oturduğu, altın ayakkabılar giydiği belirtilmektedir.²⁵⁷ Bu zenginliğin ötesinde Ebla'nın Eskiçağ Yakınoğu'su için taşımış olduğu en önemli özelliği yukarıda içeriğinden bahsetmiş olduğumuz çivi yazılı tablet arşividir. Bu bir devlet arşivi mahiyetinde olup Amarna Çağı'ndan yaklaşık 1000 yıl önce yaşanmış olan diplomatik temasların ilk örneklerini barındırıyor olmasından dolayı büyük öneme sahiptir. Ayrıca bu kayıtlar sayesinde güçlü bir saray ekonomisinin ve çeşitli iş kollarının olduğuna dair de bilgi sahibi olmaktadır. Bu açıdan arşivin komşu devletlerin bölgedeki politikalarına, ticari ve kültürel ilişkilerine dair önemli bilgileri barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu arşiv aynı zamanda Amarna Çağı'nda gelişen devletlerarası ilişkileri anlamamızı ve Suriye-Filistin coğrafyasındaki şehir devletlerinin birbirleriyle olan kavgalarının temel nedenleri konusunda da bilgi edinmemizi sağlamaktadır.²⁵⁸

Bu doğrultuda bilgiler edindiğimiz Ebla Arşivi'ne baktığımızda bunun bulunduğu sarayın Irkab-damu'nun ölümünden 35 yıl sonra yaklaşık olarak MÖ 2250'lerde yandığı anlaşılmaktadır. Bu yangından sonra arşivin bulunduğu noktada bir göçme meydana gelmiş bu sayede el değmeden günümüze ulaşmış ve bu sayede Yakınoğu'da yaşanan ilk diplomatik ilişkiler hakkında bilgi edinme imkânı hasıl olmuştur.

Arşivin tarihlendiği zaman diliminde Ebla'nın çağdaşlarının kimler olduğuna gelince. Gün yüzüne çıkarılan belgelerin okunmasının ardından Ebla ile birlikte bu dönemin en önemli kent devletlerinin doğuda Fırat kıyılarında Mari, kuzeydoğuda Habur Nehri üzerinde Nagar, güneyde yani Mezopotamya'da ise antik Kiş kenti gibi siyasi yapılar olduğu tespit edilmiştir. Ebla kralı Irkab-damu bu kentlerle diplomatik ilişkiler

²⁵⁶ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age.* 2016, s. 53.

²⁵⁷ Amanda H. Podany, *Brotherhood of Kings How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, New York 2010, s. 19, 20.

²⁵⁸ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 22.

geliştirmiştir. Kentler arasındaki iletişim ise özellikle Ebla, Mari ve Kiş'in aynı kültürel özelliklere sahip olmasından ötürü kolay olmuş buralarda konuşulan dilin Semitik kökenli olması aralarındaki iletişimin sağlıklı bir şekilde yürümesini sağlamıştır. Kentlerdeki demografik özelliklerin benzer niteliklerde olması şehir devletleri arasındaki iletişimi kolaylaştırmıştır. Bununla beraber aynı ağırlık ölçülerini ve tarihlendirme sistemini kullanmaları yazışmalarda ve ticari ilişkilerde büyük bir kolaylık sağlamıştır. Hatta aynı tanrılara ibadet edilmesi de aralarındaki bağı kuvvetlendiriyor olmalıydı. Öte yandan Ebla'da bulunan belgelerin bir kısmının Sumerce olduğu belirlenmiştir bu da Sumer kültürünün burada belli bir yoğunlukta yaşandığını ortaya koymaktadır.

Bu dönemin bizim için en çok dikkat çeken yanı ise diplomatik ve uluslararası ilişkiler bağlamına dahil olan yazışmalardır. Ebla'nın bu konuda kültür seviyesinin yüksek düzeye ulaştığı hatta siyasi otoritenin bazı kişileri yazı ve dil eğitimi alması için Mezopotamya'ya gönderdiği ifade edilmektedir. Bu da Mezopotamya'daki Sumer kültürünün uzak coğrafyalara taşınmasına vesile olmuştur. Ebla'dan Sumer ülkesine giden katipler Sumerce kelime listeleri de hazırlamışlar ve bunların Ebla dilinde karşılığını vermişlerdir. Bu çalışmalar dünyanın bilinen ilk sözlük çalışmaları olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁹ Aynı zamanda böyle bir çalışmanın yapılması Sumer-Ebla ilişkilerinin oldukça yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sayede Ebla'da oluşan bu kültür ortamı kent devletleri arasında yoğun bir ilişkinin varlığını ve aynı zamanda Ebla'nın çeşitli kültürlerin harmanlandığı bir bölge olduğunu göstermektedir. Yazılı kültüre dolayısıyla kayıt tutmaya büyük bir önem veren Eblalılar gerek iç gerekse dış politikaya dair pek çok şeyi kaydetmişlerdir.²⁶⁰ Bu belgelerin en önemli yanı bir devletin başka devletlerin politikalarıyla ilgilendiğini göstermesi ve diplomatik yazışmalar açısından bir örnek teşkil etmesidir. Özellikle Suriye bölgesinin Amarna Çağı'nda yoğun bir diplomasi trafiğinde yer almış olması Ebla'dan kalan bir mirasın üzerinde yaşıyor olmalarıyla alakalı da olabilir.

Eblalıların kaydettiği belgelerden anlaşıldığına göre Irkab-damu zamanında sınırlar genişlemiş ve bu sayede etkileşim içinde olunan siyasi yapıların sayısı da artmıştır. Kuzeydoğuda Kargamış, batıda Antakya ovası, güneye Hama onun zamanında sınırların dayandığı yerler olmuştur. Devrin önemli krallıklarından olan Mari ile de çeşitli

²⁵⁹ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 22, 23.

²⁶⁰ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 24.

ilişkilerin olduğu ancak bunun ilk başlarda iyi bir seyir izlemediği, Mari kralından Irkab-damu'ya geldiği düşünülen bir mektupta iki siyasi yapının sınır anlaşmazlıkları yaşadığı anlaşılmaktadır. Mari kralının mektubunda aynı zamanda kendisi tarafından yönetilen şehirlerin de listelenmesi kralların birbirlerine karşı gururlanmasının bir yansıması olmasının yanında Amarna Çağı'ndaki “büyük devlet-küçük devlet” ayrımının ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu noktada iki krallık arasındaki ilişkilere bakıldığında Mari'nin ilk başlarda üstün olan taraf olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Ebla'nın Mari istilasından korunmak için onlara yüklü miktarda (63 kg altın ve 1023 kg gümüş) haraç verdiği de tespit edilmiştir. Bu da Amarna Çağı'nda Mısır'ın vasallarıyla olan ilişkilerini akla getirmektedir. Bilindiği gibi onlar Mısır'a vergi veriyordu.

Aralarında bir hayli mesafe olan²⁶¹ Ebla ve Mari krallıklarının ilişkileri belli bir süre ast-üst şeklinde sürdürülmüş daha sonra iki siyasi yapı yakınlaşmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Irkab-damu zamanında elçiler gönderilmiştir. Bu elçi teatilerinden biri Mari'de bir kralın ölümü üzerine gerçekleşmiştir. Irkab-damu, üst düzey memurlardan oluşan dört kişilik bir heyeti çeşitli hediyelerle birlikte başsağlığı için ve defin merasimi için göndermiştir. İki krallığın ilişkilerinin bu aşamadan sonra iyi bir hal almaya başladığı tahmin edilmektedir. Öyle ki dostluk bağlarının kuvvetlenmesinin ardından hemen hemen her yıl karşılıklı olarak elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Bu, aynı zamanda Eski Yakınoğu kralları arasında vazgeçilmez şeylerden biri olan hediyeleşmeleri de beraberinde getirmiştir. Elçilerin hediyelerle birlikte yanlarında götürdükleri en önemli şey ise kralların birbirlerine yazdıkları mektuplarıydı. İşte bu belgeler ve elçi teatileri diplomasinin ve devletlerarası ilişkilerin Amarna Çağı öncesindeki ilk örnekleri olarak belirtilebilir. Böylece Amarna tabletlerinde gördüğümüz kralların kardeşliğinin, diplomasinin ve hediyeleşmelerin temellerinin MÖ 3. bin yılın son çeyreğinde atılmaya başladığını ifade edebiliriz.²⁶²

Ebla kralı Irkab-damu kendilerine en az Mari kadar uzak olan Kuzeydoğu Mezopotamya'daki Hamazi²⁶³ adı verilen bir diğer müttefikiyle de yazışmalar yapmıştır. Haritaya bakıldığında Ebla'nın Mari ve Hamazi gibi uzak bölgelerde yer alan krallıklarla yazışması ve elçiler göndermesi Yakınoğu toplumlarının bu dönemde kurumsal bir

²⁶¹ Ebla ile Mari krallıkları arasındaki mesafenin anlaşılabilmesi ve onların çağdaşları olan şehir devletleri için bkz: Daniel E. Fleming, *Democracy's Ancient Ancestors Mari and Early Collective Governance*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. xxv.

²⁶² A. H. Podany, *age*. 2010, s. 26, 27.

²⁶³ Hamazi'nin lokalizasyonu için bkz: T. Bryce, J. Birket-Rees, *age*. 2016, s. 59.

devlet anlayışıyla hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.²⁶⁴ Erken Tunç Çağı'nda yaşayan bu şehir devletleri Geç Tunç Çağı'nda yaşanacak olan Amarna diplomasinin şekillenmesinde büyük rol oynamışlar ve örnek teşkil etmişler bir bilgi birikiminin oluşmasını sağlamışlardır.²⁶⁵ Bu da Tunç Çağı'nın iki uç noktasında (Erken ve Geç Tunç) benzer gelişmelerin yaşandığını göstermektedir.

Amarna öncesi diplomatik yazışmaların ilk örneklerinden birini teşkil eden Ebla-Hamazi mektuplaşmalarına bakıldığında bunlardan birinin Irkab-damu'nun üst düzey görevlilerinden biri olan İbibu tarafından Hamazi'nin elçisine yazıldığı belirlenmiştir. İbibu'nun şu ifadelerle muhatabına seslendiği anlaşılmaktadır:

“Sen benim kardeşimsin ben de senin kardeşimim.” Mektup daha sonra şöyle devam etmektedir: *“...kardeşim için arzu edilen bir şey varsa bana desin ben onu temin edeyim, benim için de bir şey olursa ben derim sen de onu temin edersin...”*

Metnin ilerleyen kısımlarına bakıldığında ise Ebla büyüğünün Hamazi elçisinden at istediği anlaşılmaktadır. Bu bilgidен hareketle Hamazi'nin atlarıyla ünlü bir yer olduğu ifade edilebilir. Amarna Çağı'nda olduğu gibi bu dönemde de kralların veya elçilerin kendi ülkelerinde bulunmayan ürünleri talep ettikleri görülmektedir. Bu yazışmalarda karşılaşılan normal bir durumdu. Mektubu yazan kişi muhatabına benden istediğin varsa bana yaz göndereyim diyor sonra da kendi isteklerini dile getiriliyordu. Değerli olan veya ihtiyaç duyulan her ne varsa bu şeyler çekinmeden talep edilebilirdi. Örneğin Afganistan'dan geldiği düşünülen lapis lazuli²⁶⁶ nadir bulunmasından ve değerli olmasından dolayı çok talep ediliyordu.²⁶⁷

²⁶⁴ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 25.

²⁶⁵ T. Bryce, *age.* 2009, s. 210.

²⁶⁶ Bu değerli mavi taşın (lacivert taşı olarak da bilinir) en önemli kaynak bölgesi Afganistan'dır fakat buradan başka yerlerde de bulunmaktadır. Dünya genelinde en çok bulunduğu diğer yerler şunlardır: Sibiryaya, Şili, Kuzey Amerika'dır. Bunların yanı sıra 20'ye yakın yerden de çıkarıldığı ifade edilmektedir. Eskiçağ Yakınoğu toplumları bu taşı Afganistan'dan veya bir ihtimalle Sibiryaya'dan çeşitli bağlantılar sayesinde temin ettikleri düşünülmektedir. M. Favaro & A. Guastoni & F. Marini & S. Bianchin & A. Gambirasi, “Characterization of lapis lazuli and corresponding purified pigments for a provenance study of ultramarine pigments used in works of art”, *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, December 2011, s. 2195.

<https://www.researchgate.net/publication/51926474>. (Published online. Sayfa numarası bulunmamakta. (Erişim tarihi: 3.12.2018)

²⁶⁷ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 27.

Ebla'nın üst düzey görevlilerinden biri olan İbibu'nun mektubunda da hediye isteklerinin yer alması ve buna benzer kalıpların Amarna Çağı'nda da kullanılmış olması geçmiş dönemde oluşmuş bir geleneğin Yakındoğu diplomasisinde devam ettiğini göstermektedir.²⁶⁸ Ebla krallığından Hamazi'ye gönderilen bu mektuptan yaklaşık 1000 yıl sonra Hamazi kentinin bulunduğu bölgede Mitannilerin hâkim olduğu ve yine aynı doğrultuda diplomatik yazışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu kez yazışan taraflar Mısır ve Mitanni krallarıdır ve mektuplardaki ifadeler bin yıl öncesine çok benzemektedir:

*"... benim kardeşim, damadım, beni seven ve benim tarafımdan sevilen, büyük kral, seni seven kayınpederin, kardeşin Mitanni kralı Tuşratta'nın mesajı..."*²⁶⁹

Görüldüğü gibi kalıplar birbirlerine çok yakındır değişen sadece zaman, krallar ve devletlerdir. Bu açıdan Eblalı İbibu'dan Hamazi'e giden mektubundan hareketle bunlarda sonraki kuşaklar için örnek teşkil edecek belli başlı temaların oluştuğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu mektup en erken tarihli diplomatik ilişkilerin bir kanıtıdır ve Amarna Çağı'ndan yaklaşık 1000 yıl önce yazılmıştır.

Bu bilgilerin yanı sıra Amarna Çağı'ndaki yazışmalarda gördüğümüz bir diğer önemli nokta olan büyük devletlerin krallarının birbirlerine veya vasalların efendilerine olan hitap şekillerinin Ebla yazışmalarında da yer almış olmasıdır. İrkab-damu zamanında Ebla'lı üst düzey bir memur olan İbibu'nun Hamazi'deki meslektaşına yazdığı diplomatik mektupta Amarna'dan çok aşına olduğumuz "*kardeşim*" ifadesini kullandığını görülmektedir. Diplomatik yazışmalarda sık sık karşılaşılan bu ifadenin MÖ 3. binyıl sonunda İrkab-damu'nun oğlu İşar-damu zamanında Mari ile yapılan bir anlaşmada da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Amarna Çağı'ndaki "Büyük Güçler Topluluğunun" bir benzerinin Ebla ve Mari ilişkilerinde oluştuğunu söylemek mümkündür. Bunun Amarna Çağı'nda çok sık görüldüğü ve daha çok da Mısır'dan altın talep etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Bu ilişkilerde büyük krallıkların adeta devletlerarası bir kardeşlik kurumu oluşturduğu göze çarparken onların bu ifadeleri adeta bir evin içindeki

²⁶⁸ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 27.

²⁶⁹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 43.

kardeşlerin durumunu andırmaktadır.²⁷⁰ Öyle ki bu ilişkiler birbirlerinden çeşitli miktarda değerli hediyeler talep etmenin yanı sıra yeni yapılan bir sarayın açılışına davet etmeye kadar varıyordu. Ülkeler arasındaki mesafenin çok olması burada göz ardı edilse de nezaketen böyle davetler yapılmaktaydı.²⁷¹ Kassit hanedanına mensup olan ve Babil'i yöneten Burnaburiaş'tan Mısır firavununa gönderilmiş olan EA 9'daki şu ifadeler bu durumun en bariz örneklerinden bir tanesidir:

“... böylece Burnaburiaş senin kardeşindir. Benim için her şey iyi, senin için, eşlerin, oğulların, ülken, üst düzey memurların, atların, savaş arabaların için de her şey iyi olsun. Benim babam ve senin baban karşılıklı olarak dostluk içinde konuştular onlar birbirlerine güzel hediyeler gönderdiler, birbirlerinin isteklerini geri çevirmediler. Şimdi kardeşim bana selamlama hediyesi olarak iki mina altın gönderdi. Eğer altın bol ise babanın gönderdiği kadar gönder. Az ise babanın göndermiş olduğunun yarısı kadar gönder. Neden sen bana iki mina altın gönderdin? ...” (EA 9: 3-14)²⁷²

Bununla birlikte Ebla yazışmalarında kardeşim ifadesinden başka “baba ve oğul” kullanımına da yer verildiği ve bunun Amarna Çağı'nda da aynı şekilde yer kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ebla yazışmalarının yapıldığı MÖ 3. bin yılın sonlarından devamla bu kavrama bakıldığında “baba” olanın “büyük devlet kralı” “oğulun” ise “vasallar” veya otorite ve siyasi prestij bakımından daha aşağı seviyedeki bir devletin yöneticisi olduğu görülmektedir. Aslında bu ve benzeri kullanımlar Mezopotamya ve Suriye krallarının evrensel düzeni tesis etmede kendilerini bir lider olarak gördüklerinin diplomatik yazışmalara olan bir tezahürü olarak düşünülmelidir. Bu durum Eskiçağ Yakındoğu toplumlarının dini inançlarının da bir yansımasıdır. Buna göre bazı toplumların dini düşünce sistemine göre tanrılar aleminde evlilikler olur, bunun sonucunda çocuklar meydana gelirdi. Eğer bu çocuk babaları olan tanrıya itaat etmezse bir “kaos”un meydana geleceğine inanılırdı. Bu anlatıyla muhtemelen evladın atasına yani anne ve babasına itaat etmesi vurgulanmak isteniyordu. Söz konusu saygı ve hürmet

²⁷⁰ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xiv.; A. H. Podany, *age.* 2010, s. 28, 32.

²⁷¹ M. V. De Mieroop, *age.* 2004, s. 169.

²⁷² A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 93.

anlayışı aynı zamanda doğu toplumlarında toplumsal bir görgü kuralıdır ve en erken dönemlerden günümüze kadar devam edegelmiştir.

Diplomatik yazışmalarda kullanılan baba-oğul kavramlarının böylece dini ve toplumsal değerler sisteminden siyasi alana aktarılmış olduğu sonucuna varmak mümkündür. Böylelikle kral ve vasallar arasında büyük-küçük ayrımının olduğu baba-oğul ilişkisinin bu alanda kullanılmaya başladığı düşünülebilir. Bu bağlamda muhatapların birbirlerine karşı hitap ederken seçtikleri bu ifadeleri saygı, hürmet ve duruma göre itaat amacıyla kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Böylece yazışmalarda yer alan hitap şekillerinin özüne dokunak mümkün olmaktadır. Semitik dillerin ağırlıkta olduğu mektuplarda babam, kardeşim gibi kelimerlerin şu şekilde olduğu tespit edilmiştir: “*abum*” (veya: a-bi-ia şeklinde de geçmektedir²⁷³) kelimesinin babam, “*ahum*” kelimesinin ise kardeşim anlamına geldiği görülmektedir.²⁷⁴ MÖ 3. bin yılın bir geleneği olan bu yazışma üslubunun ilerleyen süreçte Yakındoğu krallıklarının yazışmalarında sıkça kullanıldığı tespit edilmiştir. Babam ifadesini kimi zaman büyük devletlerden gelen mektuplarda da yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda en iyi örnek Amarna Arşivi’ndeki bulunan bir Hitit mektubudur. Bilindiği gibi Hititler bu dönemde Mısır’a eşit statüde olan devletlerden biridir. Amarna Arşivi’nde EA 44 katalog numarasıyla kayıtlı olan bu mektup Hititli bir prens olduğu anlaşılan Zita tarafından yazılmıştır. Zita’nın Mısır firavununa babam dediği mektubun ilgili satırları şu şekildedir:

1-) *a-na be-lí šàr KUR [UR]U Mi-iş-ri-‘i’*

2-) *a-bi-ia qí-bí-‘ma’*

3-) *um-ma ‘Zi-‘i’-‘dan’ DUMU LUGAL*

4-) *DUMU-ka-ma...*²⁷⁵

Tercümesi: *Efendime, Mısır memleketinin kralına, babama deyin. Böylece Zita/Zidan kralın oğlu/prens, senin oğlun.*²⁷⁶

²⁷³ Bkz: EA 1 ve EA 2, A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 58.

²⁷⁴ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 28, 29.

²⁷⁵ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 368, 369.: Ayrıca Zita’nın I. Šuppiluliuma’nın kardeşi olduğu ifade edilen şu kaynağa bkz: H. A. Hoffner, *age.* 2009. s. 280.

²⁷⁶ Mektubun farklı kaynaklarda çevirilerinin değiştiği görülmektedir. A. F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence...*’da kralın oğlu şeklinde olan çevirisi H. A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom...*’da prens olarak geçmektedir. Bu açıdan bkz: H. A. Hoffner, *age.* 2009. s. 280.

Devrin en güçlü devletlerinden biri olan Hitit krallığından bir prensin Mısır firavununa babam diye seslenmesi oldukça ilginç bir durumdur. Bu prensin böyle bir hitap şeklini kullanması bir vasalinki gibi itaat anlamı taşımamaktadır. Zita, kuvvetle muhtemel saygı ve hürmet bildirmek amacıyla böyle bir ifadeye başvurmuştur.

Amarna yazışmalarında gördüğümüz “babam” ifadesinin sadece bir krala hitaben kullanılmadığı da göze çarpmaktadır. Şöyle ki Biblos kralı Ribhadda (Ribhaddi) Mısırlı yüksek rütbeli bir memur olduğu düşünülen Amanappa’ya yazdığı mektubunda ona “babam” diye seslenmiş kendisini de “oğul” olarak nitelendirmiştir: “*Amanappa’ya. Senin oğlun Ribhadda’nın mesajıdır. Babamın ayakkalarına kapanırım...*” (EA 73: 1-5.)²⁷⁷

Bu bilgilerden büyük devlet küçük devlet ayrımını ifade eden kullanımların Ebla zamanından beri kullanılmaya devam ettiği ve bunun Amarna Çağı’nda sıkça başvurulan bir hitap şekli haline geldiği anlaşılmaktadır. Hatta öyle ki EA 73 nolu mektupta da görüldüğü gibi mektubu gönderen vasal devletin kralı bunu bağlı olduğu devletin bir memuruna bile yazabiliyordu.

Ebla döneminden itibaren diplomatik ilişkilerde/yazışmalarda elçilerin ve yüksek rütbeli memurların önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Mari’den Ebla’ya gelen bir delegasyon anılmaya değer bir örnek teşkil etmektedir ki bunun benzeri sonraki dönemlerde de görülecektir. Mari krallığından üç önemli görevlinin ve onlarla birlikte farklı statülerde memurların da bulunduğu bir heyet Ebla’ya geldiklerinde adeta krallar gibi karşılanmıştır. Gelen heyeti o esnada muhtemelen çocuk yaşta olan İşardamu, onun annesi Dusigu, kralın bakanı ve çeşitli düzeyde memurları karşılamıştır. Bu topluluk önce Ebla baş tanrısı *Kura*’ya ithafen yapılmış olan şehrin ana tapınağına uğramıştır. Muhtemelen burada küçük çaplı bir tören düzenlenmiş sonrasında tanrı *Kura*’nın huzurunda yeminler edilmiş ve bir anlaşma imzalanarak saraya geçilmiştir. Anlaşmanın metni ise gümüş bir levha üzerine yazılarak tapınağa yerleştirilmiştir. Böylece tanrı huzurunda imzalanan bir anlaşma tanrıya emanet edilmiş oluyordu. Bu aşamadan sonra görevini tamamlayan Mari heyeti yine krallara layık hediyelerle Ebla’dan ayrılmıştır.²⁷⁸ Bu elçilik heyetinin büyük bir ihtiramla karşılanması ve giderken de yüklü miktarda hediyelerle gönderilmiş olması iki krallık arasındaki ilişkilerin iyi bir şekilde

²⁷⁷ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 141.

²⁷⁸ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 32.

devam etmesine önemli bir katkı sağlamış olmalıdır. Böylece Erken Hanedanlar Dönemi²⁷⁹ olarak tarihlendiren bu zaman diliminde devrin iki önemli krallığının “kardeşlik” bağlarıyla yakınlaştığı ifade edilebilir. Elçilik heyetlerinin devletlerin önem verdiği konular arasında yer aldığı, elçilere büyük önem verildiği sonraki dönemlerde meydana gelen gelişmelerde de açıkça görülmektedir. Örneğin Yeni Krallık Dönemi Mısır’ında III. Tutmosis’in yapmış olduğu fetihlerden sonra Asur, Babil, Hitit gibi Yakındoğu’nun büyük devletlerinin her biri onun başarılarını kutlamak için elçilerini Mısır’a gönderdikleri bilinmektedir.²⁸⁰ Amarna Çağı’nda ise elçilere iyi davranılması, onların geciktirilmemesi gerektiği üzerine yazılan pek çok ifade bulunmaktadır.

Buraya kadarki bilgilerden Erken Hanedanlar Devri olarak ifade edilen dönemde Ebla, Mari, Hamazi ve zengin Sumer kültürünün etkisinde bulunan Kiş gibi krallıkların her biri diplomasinin ilk örneklerini sunarak yazışmaların belli bir üslup kazanmasını sağlamış oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde ortaya konulan diplomatik yazışmaların ilk örnekleri sayesinde Yakındoğu diplomasi geleneği ve dili oluşmuş bu ise gerek 2. binyılın ilk yarısında yaşayan Zimri-Līm zamanında gerekse Amarna Çağı’nda yapılan siyasi yazışmalarda kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Amarna Çağı’ndaki yazışmalar hiç şüphesiz bunun en yoğun olduğu dönem olmuştur. Yapılan bu yazışmalar sayesinde Eski Yakındoğu dünyasında bir diplomasi külliyatı ortaya çıkmıştır denilebilir. Yaşanan diplomatik ilişkiler ise krallıklar arasında gerçekleşen evlilik ilişkileriyle daha yakın dostlukların tesis edilmesine imkân vermiş ve böylece devletler savaşmadan da çeşitli meselelerin üstesinden gelebilmenin yollarını bulmuşlardır.²⁸¹

Bu arşivlerde Amarna Çağı öncesi siyasi evliliklerin örneklerine de yer verildiği görülmektedir. Ebla ile Kiş Krallığı arasında bir evlilik bağının tesis edilmesinden söz edilen bir vesikadan Ebla prensesi Keşdut ile Kiş kralının oğlunun evlendiği öğrenilmektedir. Evlilik merasiminden sonra Ebla prensesi yüklü bir çeyiz ile Kiş’e

²⁷⁹ Sumer yazısının önem kazandığı ve peyderpey yaygınlaşmaya başladığı III. Uruk Dönemi’nin (3100-2900) ardından gelen aşamaya Erken Hanedanlar Dönemi denilmiştir. Bu ise 2900-2300 arasına tarihlenmektedir. Bu dönemde Ebla, Mari, Hamazi gibi Mezopotamya’ya komşu Kuzey Suriye krallıklarının yanısıra Güney Mezopotamya’da da çeşitli büyüklükte şehir devletleri vardı. Lagaş, Uruk, Ur bunların bazılarıdır. Bunlar arasında yoğun diplomatik ilişkiler yaşanmış olup yapılan siyasi anlaşmalarda Sumerce “*nam-shesh*” (Akadcası ŞEŞ ia) kelimesi kardeşlik anlamında kullanılmıştır. Böylece bu dönemde yaşanan diplomatik ilişkilerin de diplomasi dilinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca bu aşamada Sami dilleri de kullanılmakla birlikte Sumer kültürünün canlılığı hissedilmektedir. Bkz: A. H. Podany, *age*. 2010, s. 33. ve A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 16.;

²⁸⁰ A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 445.

²⁸¹ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 34.

gönderilmiştir. Hatta buraya gittikten bir yıl sonra bile hediyelerin gönderimi devam etmiştir. Bu evliliğin Ebla takvimine bir yıl adı olarak verilmesi buna büyük bir ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Eskiçağ literatüründe siyasi evlilikler kategorisinde incelenen bu tür durumlar diplomatik ilişkilerin bir sonucu olarak nitelendirilebilir.²⁸² Çünkü bu ilişkilerin öncesinde belli bir süre diplomasi trafiği yaşanmaktadır ve sonraki süreçte de böyle olmuştur. Benzer bir biçimde Zimri-Līm zamanında ve Amarna Çağı'nda yaşanan diplomatik yazışmaların akabinde benzer biçimde evlilik bağları kurulmuştur. Yazışmalardan da net bir biçimde anlaşıldığına göre devrin büyük devletleri olan Mısır, Babil, Asur, Mitanni, Hitit gibi siyasi yapıların aralarında akrabalık bağlarının kurulmasında karşılıklı bir durum söz konusuysen Mısır'ın başka ülkelere bir prensesi vermediği onların sadece alıcı pozisyonda olduğu görülmektedir.²⁸³ Mitanni başta olmak üzere²⁸⁴ çeşitli krallıklardan veya vasallardan Mısır firavununun haremine genellikle statüsü prenses olan kadınlar gelirken Mısır'dan bu konumda bir kadın istenildiğinde buna karşılık olarak verilen cevap şu şekilde olmuştur:

“Eski zamanlardan beri hiçbir Mısır firavununun kızı başkasına verilmedi” şeklinde oluyordu.”²⁸⁵

²⁸² A. H. Podany, *age*. 2010, s. 34, 35.

²⁸³ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 24.

²⁸⁴ III. Amenhotep uzun süren pazarlıklardan sonra Mitanni Kralı Şuttarna'nın kızı Gilukhepa'yı alabilmiştir. Küçük krallıklardan da Mısır sarayına prensesler alındığı yönünde bilgiler vardır. Aynı zamanda devrin en önemli devletlerinden biri olan Babil Krallığı'ndan Mısır haremine bir prenses de alınmıştır. Firavunun saltanatının son dönemlerinde de boş durmadığı ve bir Mitannili prensesle evlendiği anlaşılmaktadır. Bu kez Mitanni kralı Tuşratta'dır ve kızı Tadukhepa'yı III. Amenhotep'e vermiştir. Bu açıdan III. Amenhotep'in dışarıdan en çok evlilik yapan Mısır firavunu olduğu düşünülebilir. Bkz: E. Hornung, *age*. 2004, s.103.

²⁸⁵ Mısır firavununun bu ifadelerinin geçtiği mektup EA 4'tür. Mektup Babil kralı Kadaşmanenlil'den Mısır firavunu III. Amnehotep'e yazılmıştır. Firavundan kendine eş olarak kızını vermesini isteyen Kadaşmanenlil'in almış olduğu cevap “eski zamanlardan beri bir Mısır firavununun kızı başkasına verilmedi” olmuştur. Bunun üzerine metnin devamında bir sitem bildiren “neden verilmiyor? Sen bir kralın istediğini yaparsın.” ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Onun bu şekilde sitem etmesi hayal kırıklığına bağlanabilir. Ayrıca Mısır sarayından bir prenses almanın vereceği prestije kavuşamaması onu kızdırmış olmalıdır. A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1327.; Mektubun tamamı için aynı eserin Vol. 1, s. 72 ve 73. sayfalarına bakınız.; EA 4'ün yanı sıra Mısır firavununun kızının istendiğine dair bilgi veren başka mektuplar da vardır. Bunlardan biri de yine Babil'deki Karaduniaş kralı Kadaşmanenlil'den gelen EA 11 no'lu mektuptur. Metindeki ifadelerden anlaşıldığına Mısır firavunu III. Amenhotep Kadaşmanenlil'den kızını istemiştir. Onun buna verdiği cevap ise kızının kraliyet kanı taşıyan birine verilmesi hatta onu kralın kendisinin alması yönünde olmuştur. Bu cümleden kızını vermeye niyetli olduğu anlaşılırken metnin devamında ise Kadaşmanenlil bu kez “neden sen de bir kızını bana vermedin” demektedir. Bu cümleden de Mısır'dan bir kız istendiği ancak bunun olumlu bir biçimde neticelenmediği anlaşılmaktadır. Bu ise yukarıda değinmiş olduğumuz EA 4 nolu mektuba işaret etmektedir. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 6, 26.; Mısır firavununun kızının isteyenlerden birinin de Mitanni kralı Tuşratta olduğu anlaşılmaktadır. Mısır'a gönderilmiş olan EA 24

Babil kralı Kadaşmanenlil'in mektubundan öğrendiğimiz Mısır'ın bu cevabının üzerine Kadaşmanenlil bu kez çok ilginç bir teklif yapmaktadır:

“Sen kralısın ve gönlünün arzuladığını yapabilirsin. Eğer (kızını) verirsen hiçkimse bir şey diyemez. Onlar bana bunu ilettiklerinde ben kardeşime şunları dedim: Senin ülkende yetişen kızlar ve güzel kadınlar var. Bana herhangi bir kadını senin kızınmış gibi gönder. Kimse o kralın kızı değil diyemez. Ama sen bana onlardan herhangi birini göndermedin...”

Böylece Babil kralının Mısır'dan herhangi bir kadın almaya razı olduğu anlaşılmaktadır. İşin ilginç tarafı ise bu kadının Babil'de Mısır firavununun kızı olarak tanıtılacak olmasıdır. Ancak anlaşılan o ki bu kurnazca plan gerçekleşmemiştir.²⁸⁶ Bunun nedeni de muhtemelen Mısır firavunlarının katı bir evlilik felsefesine sahip olmalarıyla açıklanabilir. Bilindiği gibi firavunlar kardeşleriyle bile evlenebiliyorlardı bu da onların Yakındoğu'nun diğer toplumlarından çok farklı olduklarının bir göstergesidir.

2.3.1.2. Mari Örneği

Ebla'dan sonra Amarna Çağı'na ayna tutan ikinci örneğimiz Mari Arşivi'dir. Mari krallığının tarihi de Ebla kadar eskiye dayanmaktadır ancak burada Eski Babil Dönemi'nde yaşamış olan Zimri-Līm zamanıyla alakalı örneklere yer verilecektir.²⁸⁷ Arşivde diğer krallara ve Zimri-Līm'e (MÖ 1774-1762²⁸⁸) gönderilmiş olan çok sayıda mektup diplomatik ve siyasi ilişkilerin yoğunluğunu göstermesi açısından büyük bir önem arz etmektedir.²⁸⁹

Ebla gibi Suriye sınırları içerisinde yer alan Mari, Eskiçağ Yakındoğu dünyasının en önemli lokalizasyonlarından biridir. Fırat kıyısında önemli kervan rotaları üzerinde bulunmasından dolayı zengin bir şehir devleti haline gelen Mari, çağdaş kralların sahip

no'lu mektubun 51. satırında “...bana kızını eşim olması için ver...” denilmektedir. Ancak tahmin edileceği gibi bu da olumlu bir karşılık bulmayacaktır. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, Leiden-Boston 2015, s. 14, 15.; ve W. L. Moran, *age. 1992*, s. 10, 192.

²⁸⁶ Mario Liverani, *age. 2014*, s. 285.

²⁸⁷ H. A. Hoffner, *age. 2009*, s.5.

²⁸⁸ D. E. Fleming, *age. 2004*, s. 322.

²⁸⁹ Şeyma Ay, “Eski Yakındoğu'da İlahi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *TAD, C. 34/S. 57*, 2015, s. 3.

olmayı arzuladıkları önemli bir kentti. Bunun bir yansıması olarak da tarihi boyunca çeşitli hanedanlar tarafından yönetilmiştir.²⁹⁰ Tell Hariri olarak da bilinen bu bölgede yapılan kazılar sonucunda Mari krallığına ait önemli kalıntılar bulunmuştur. Bunlar arasında büyük bir saray ve binlerce çivi yazılı tabletin yer aldığı bir arşiv ortaya çıkan eserlerin arasında en önemlileri olarak ifade edilebilir.²⁹¹ 1930'lu yıllarda Fransız arkeologlar tarafından başlatılan kazılar sonucunda arşiv gün yüzüne çıkarılmış ve bunların transkrip ve tercümelerinin yapılmasının ardından pek çoğunun (yaklaşık 3000'i) mektup mahiyetinde olduğu anlaşılmıştır.

Bu çivi yazılı belgelerden kentin son ve en önemli kralının²⁹² Zimri-Līm (MÖ 1775-1761²⁹³) olduğu belirlenmiştir. MÖ 1761'de Mari, Hammurabi tarafından ele geçirilmiş²⁹⁴ bunun ardından ise Hammurabi, Mari Arşivi'nde Babil ile alakalı olan tabletleri başkentine götürmüştür. Geriye kalan belgelere dokunmaması bunların günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu belgeler incelendiğinde ise bunların çoğunun Zimri-Līm'e bazılarının ise ondan önce yaşayan diğer krallara ait olduğu ve dilinin Akadca olduğu anlaşılmıştır.²⁹⁵

Bu belgelerin konumuzla alakalı olanları ise MÖ 18. yy'a tarihlenen ve Mari Krallığı'nın çeşitli siyasi yapılarla yaptığı diplomatik yazışmaları içerenleridir.²⁹⁶ Ancak belirtildiği üzere Zimri-Līm'den önceki Erken Hanedanlar Devri'ne tarihlenen belgelerden de Mari ile komşuları arasında çeşitli konular dahilinde yapıldığının bilgisine ulaşılmış, bunlardan Mari ile Ur krallığı arasında ticari ve diplomatik ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Mari kralının kızı ile Ur-Namu'nun oğlunun evlendiği arşivin verdiği önemli bilgilerdendir.²⁹⁷ Bu da yukarıda ifade etmiş olduğumuz diplomatik ilişkilerin evlilikle neticelenmesine başka bir örnek olarak gösterilebilir.²⁹⁸

²⁹⁰ Mari'nin yönetiminde bulunan kişiler ve hanedanlar hakkında bkz: Jack M. Sasson, "Thoughts of Zimri-Lim", *Biblical Archaeologist*/June 1984, s.112.; bu konuda ayrıca şu kaynağa bakınız: Marc Van De Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 5, 6, 9, 16.

²⁹¹ Ronald Wallenfels (ed.), *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students, Vol. III*, Charles Scribner's Sons, New York 2000, s. 71, 72.

²⁹² D. E. Fleming, *age*. 2004, s. 2.

²⁹³ Şeyma Ay, agm. 2015, s. 3.

²⁹⁴ Trevor Bryce, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, New York and London 2005, s. 13.

²⁹⁵ D. E. Fleming, *age*. 2004, s. 2.

²⁹⁶ E. H. Cline *age*. 2018, s. 25.

²⁹⁷ Urnamu'nun Mari prensesi ile evlenen oğlunun adı Şulgi'dir. Bkz: M.V. De. Mieroop, *age*. 2004, s. 104.

²⁹⁸ A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 52, 82.

Öte yandan Zimri-Līm zamanına gelindiğinde bu ilişkilerin daha da yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır.²⁹⁹ Ayrıca Mari Çağı olarak ifade edilen bu dönemde Babil kralı Hammurabi'nin de (iktidar yılları: MÖ 1792-1750³⁰⁰) hayatta olması ve onunla alakalı belgelerin de arşivde yer alması buranın önemini arttırmaktadır. Arşiv incelendiğinde Zimri-Līm'in Yakınoğu'nun önemli siyasi teşekkülleri ile diplomatik yazışmalar yaptığı bunlardan birinin de Elam kralı Sukkal-mah olduğu görülmektedir. Bu yazışmalar diplomatik açıdan önemli olduğu gibi Elamlılar'ın sahip olduğu kalayın Mari aracılığıyla Akdeniz Dünyası'na ulaştırıyor olduklarına dair de bilgi vermektedir.³⁰¹ Öte yandan Mari'ye kalay aktaran Elamlılar'ın bunun karşılığında ise altın, gümüş ve şarap aldıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte Elamlılar'ın bu dönemde oldukça aktif oldukları Mari krallığıyla olduğu gibi Hammurabi ile de çeşitli yazışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır. İlginç olan nokta ise aynı Elam Devleti'nin Amarna yazışmalarında yer almamış olmasıdır.³⁰²

Erken Hanedanlar Dönemi'nin yaşandığı evrede Ebla'daki kadar çok olmasa da Mari Arşivi'nde de bir miktar tablet bulunmuştur.³⁰³ Zimri-Līm dönemine gelindiğinde ise Mari Arşivi'ndeki tabletlerin sayısında büyük bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Bu da devletler arasındaki ilişkilerin daha da yoğunlaştığının bir göstergesidir. Bu ilişkiler sayesinde Mari sarayında Amarna Arşivi'ne benzer nitelikte bir arşiv oluşmuştur.³⁰⁴

²⁹⁹ Zimri-Līm zamanı başta olmak üzere bunun öncesi ve sonrasında yazılan Mari belgeleri hakkında en değerli çalışmalardan biri olan ve Eskiçağ literatüründe kısaca ARM olarak bilinen seriye bakınız: Georges Dossin, *Correspondance de Samsi-Addu et de ses fils Archives Royales de Mari 1*, Paris Imprimerie Nationale 1950; Charles-F. Jean, *Lettres Diverses Archives Royales de Mari 2*, Paris Imprimerie Nationale 1950; J. R. Kupper, *Correspondance de Kibri-Dagan, Gouverneur de Terqa Archives Royales de Mari 3*, Paris Imprimerie Nationale 1950; Georges Dossin, *Correspondance de Samsi-Addu et de ses fils (Suite) Archives Royales de Mari 4*, Paris Imprimerie Nationale 1951; Georges Dossin, *Correspondance de Iasmah-Addu Archives Royales de Mari 5*, Paris Imprimerie Nationale 1952.

³⁰⁰ M. V. De. Mieroop, *age*. 2014, s. xii.

³⁰¹ M. V. De. Mieroop, *age*. 2004, s. 127.

³⁰² M. V. De. Mieroop, *age*. 2014, s. 16, 17.

³⁰³ Erken Hanedanlar Dönemi hakkında bilgi veren arşivler incelendiğinde şu tabloyla karşılaşmaktayız: Ur'da MÖ 2800'lere tarihlenen 280 tablet, Şuruppak'ta 1000 tablet, MÖ 2500'lere tarihlenen Ebu Selabih'te 500 tablet, Lagaş'ta 1500 tablet, Mari'de 40 tablet, Tel Beydar'da 150 tablet, Ebla'da 3600 tablet bulunmuştur. Bu bilgilerden hareketle Ebla kentinin oldukça yoğun bir kültür ortamına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki rakamların haricinde ilerleyen zamanlarda da gelişen toplumsal ve siyasi hayata bağlı olarak yazılı belgelerin sayısında artış olmuştur. Örneğin Fransızlar'ın 1930'lardan beri Mari'de yürüttüğü kazılar neticesinde burada 20.000'i aşkın tablet bulunmuştur. Bu da Mari'deki yazılı kültür ortamının ne denli yüksek bir seviyeye ulaştığını ve aynı zamanda buranın bölgedeki öneminin arttığını göstermesi açısından önemlibir detaydır. M. V. De. Mieroop, *age*. 2004, s. 63, 112.

³⁰⁴ E. Pfoh, *age*. 2016, 2016, s. 44.

Mari Arşivi'ndeki belgeler arasında oldukça ilginç yazışmalar bulunmuştur. Bu konuda Elam kralının Zimri-Līm'e yolladığı bir mektupta geçen şu ifadeler devletler arasında büyük bir rakabetin yaşandığını göstermektedir.

*“Efendine söyle ulakları artık Babil'e gitmesin ve Babililer de efendine gelmesin”*³⁰⁵

Bu sert ve buyurgan ifadeler Elam ile Mari'nin arasındaki ilişkilerin ilerleyen dönemde bozulacağını bir işareti gibiydi. Ayrıca Amarna mektuplarından birinde de buna benzer cümleler bulunmaktadır. Bu ise Babil kralından Mısır firavuna yazılmış bir mektup olup Asurlu tüccarların Mısır'a gidip ticaret yapmalarından duyulan bir rahatsızlığı dile getirmektedir. Mektubun ilgili kısmı şu şekildedir:

*“...şimdi benim vasalım olan Asurlulara gelince, onları sana ben göndermedim. Neden kendi kafalarına göre senin ülkeneye geldiler. Eğer beni seviyorsan onlara iş yaptırmazsın. Onları bana eli boş gönder... (EA 9:31-35)*³⁰⁶

Öte yandan bir dönem Mari ile Elam arasında oldukça iyi ilişkilerin olduğu iki krallığın arasının Mari'nin yükselişe geçmesinin ardından bozulmaya başladığı ve rakip devletler haline geldiği anlaşılmaktadır.³⁰⁷ Mari ve Elam'ın ilişkilerinin kötüye gitmesinde Hammurabi'nin de parmağının olduğu düşünülmelidir. Çünkü bölgenin en önemli gücü artık Hammurabi'ydi ve onun oluru olmadan devletlerin birbiriyle bölge ekonomisini ve siyasetini etkileyebilecek veya yönlendirecek düzeyde bir ilişkiye girmesinin olanağı yoktu. Bu konuda Mari kralı Zimri-Līm'in adamlarından birinin efendisine yazdığı bir mektup açıklayıcı mahiyettedir:

Onun (Hammurabi) önünde durdum ve yanımda şahit olarak Nabum-malik varken şöyle dedim: "Hükümdarım (Zimri-Lim) Elamlı'yla ittifak kurmadı. Un serperken elini Şamaş'a doğru kaldırıp yemin etti:

³⁰⁵ M. V. De. Mieroop, *age.* 2014, s. 17.

³⁰⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 94-95.; A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 461.

³⁰⁷ M. V. De. Mieroop, *age.* 2014, s. 19.

'Elamlı'yla barış imzalamayacağıma yemin ediyorum.' Hükümdarımın yemini böyleydi, öyleyse neden sen de yemin etmiyorsun?

Bu mektuptan devrin politik gidişatının değişmeye başladığı açıkça anlaşılmaktadır. Nasıl ki Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır firavunları Suriye-Filistin bölgesindeki vasallar üzerinde sarsılmaz bir otoriteye sahiplerdi Hammurabi de çevresel ölçekte nüfuzunu genişletmiş ve böylece sözü dinlenen bir kral haline gelmiştir. Bu açıdan III. Tutmosis neyse MÖ 18. yy'ın Hammurabi'si oydu diyebiliriz. Babil'in ön planda yer almaya başladığı ve tek söz sahibi olma yolunda emin adımlarla ilerlediği dönemde Mari'nin de yıldızı sönmeye başlamıştır. Mari'nin Hammurabi'nin safına geçmesi de bunun en açık delilidir.³⁰⁸

Mari yazışmalarında yer alan bir diğer konu da kralların hediyeleşmeleridir. Ebla'da da varlığını gördüğümüz bu uygulamaya Amarna Çağı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Hediyeler esnasında yapılan yazışmalarda ise eşit düzeyde olan kralların birbirlerine Amarna'daki gibi "kardeşim" diye hitap ettiği görülmektedir. Diğer yandan Mari belgelerinde Ebla'da olduğu gibi baba/oğul hitaplarıyla da karşılaşılır.³⁰⁹ Eşnunna kralı İbal-pi-el'den Mari kralı Zimri-Līm'e gönderilen bir mektupta baba-oğul ifadeleri şu şekilde kullanılmıştır:

*"Zimri-Līm'e sesleniyorum, "**baban**" İbal-pi-EI konuşuyor. Senin söyleyeceğini bana söyleyen bir haberci göndermişsin, diyorsun ki "**Babam** bana 3,000 asker göndersin, onları donatayım ki kuşattığım şehirleri ele geçirebileyim ve düşman kuvvetlerden kurtarabileyim." İşte böyle yazmışsın. Hizmetkarının getirdiği mesajı duyar duymaz razı geldim ve bir general komutasında birlikleri gönderdim, artık bu birlikler senin yanında savaşacak."*

Bunun yanında İbal-pi-el'in büyük devlet konumunda olduğunu anladığımız bir başka mektubunda Mari kralı Zimri-Līm'e şunları dediğini okuyoruz:

³⁰⁸ M. V. De. Mieroop, *age.* 2014, s. 21.

³⁰⁹ E. H. Cline *age.* 2018, s. 24, 25.

*“Sana büyük bir taht gönderiyorum, krallığın işaretidir. O tahta otur. Çevrendeki krallar, tahtı görecek ve Eşnunna'nın senin büyük müttefikin olduğunu bilecekler. Tıpkı tanrı Tişpak'ın evinde onun eteğini tutan (ve itaat eden), böylece güçlenip krallığını genişleten **baban** Yahdun-Lim gibi sen de benim **oğlum** olduğunu kabul edersen, bana bakmaktan ve eteğimi tutmaktan çekinmeyeceksin. Seni eksiksiz memnun edeceğim, sınırlarını genişleteceğim, Mari şehrini eski şanına kavuşturacak ve temellerini sağlamlaştıracağım.”*

Buradaki “baban” ve “oğlum” ifadelerinden iki devletin arasındaki statü farkı çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Öte yandan İbal-pi-el'in mektubundan onun “baba” yani “büyük devlet” hüviyetine bürünmüş bir biçimde hareket ettiği, Zimri- Līm'i de “oğul” olarak gördüğü ve Mari krallığını bir vasal konumuna sokmak istediği anlaşılmaktadır. İbal-pi-el'in bu mektubu sayesinde Amarna Çağı'nda çok sık karşılaşılan büyük devlet, küçük devlet ayrımının Zimri-Līm zamanında da olduğu anlaşılmaktadır. Fakat her ne kadar Eşnunna kralı, Zimri- Līm'i kendince oğulluğa kabul etse de ilerleyen süreçte gelişen olaylardan Zimri- Līm'in ona boyun eğmediği anlaşılmaktadır. Hatta Zimri-Līm Yamhad kralı olan kayınpederine Eşnunna kralına itaat etmeyeceğini bildirdiği ve muhtemelen onunla mücadelesinde kendisine yardım etmesini istemiştir. Bu bilgiden hareketle bölgedeki çoğu devletin kralları arasında akrabalık bağının olduğu ve en azından mümkün olduğu sürece birbirlerini kolladıkları anlaşılmaktadır. Fakat ilerleyen süreçte yaşanan gelişmelere bakıldığında Zimri-Līm'in Eşnunna ile bir anlaşma imzalayarak baba-oğul ilişkisini kabul ettiği görülmektedir.³¹⁰

Buraya kadar gördüğümüz diplomatik ilişkilere katılan krallıkların pek çoğunun Sami kökenli olduğu dolayısıyla da yazışmalarda Sami dillerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uzun süre devam eden bu ilişkiler Yakındoğu toplumları arasında sürdürülen diplomatik ilişkilerde Semitik dillerin kullanımının yaygınlaşmasına neden olmuş gibidir. Akad İmparatorluğu'nun Samileştirme politikası da buna eklenince Yakındoğu diplomasisinin lingua franca'sı en nihayetinde yine bir sami dili olan Akadca olmuştur. Nitekim aradan geçen yüzlerce yıl sonra bile Amarna Çağı'na gelindiğinde Akadca'nın hala yoğun diplomasi dili olarak kullanılmış olması hem bunun kökleştiğinin

³¹⁰ M. V. De. Mieroop, *age*. 2014, s. 42, 44.

hem de Yakınoğu'daki Sami kültürünün ne denli yoğun yaşandığının bir göstergesidir.³¹¹

Ebla ve Mari arşivlerine dair ifade etmeye çalıştıklarımızın sonucunda şunları söyleyebiliriz:

1- Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Amarna yazışmaları öncesinde de Yakınoğu coğrafyasında bir diplomasi trafiğı yaşanmaya başlamıştır.

2- Ebla ve Mari krallıklarının gerek birbirleriyle gerekse Mezopotamya ve İran bölgesinde yer alan siyasi yapılarla çeşitli yazışmalar yapmışlardır. Bu yazışmalar sayesinde Yakınoğu'da bir diplomasi geleneğinin oluşmaya başladığı, bunun da Amarna'ya kadarki zaman içerisinde devam ettiği anlaşılmaktadır.

3- Ebla ve Mari krallıklarının yazışmalarda genellikle Sami dillerini kullandıkları böylece bu dillerin Yakınoğu diplomasisinde yaygın bir kullanıma ulaştığı görülmektedir. Bu durum Amarna yazışmalarında da yine bir Sami dili olan Akadca kullanılmasına kadar devam etmiştir.

4- Amarna Çağı'ndaki yazışmaların Ebla ve Mari mektuplarından farkı ise bunların önceki dönemlere kıyasla çok daha geniş bir alandan katılımla ve bu devletlerden bazılarının (Hitit, Mısır, Mitanni gibi) imparatorluk özelliklerini taşımalarıdır. Aynı zamanda Amarna Çağı'nın merkezinin Mısır olması zaman içerisinde devrin politik güç merkezinin en azından yazışmaların yapıldığı dönem zarfında Ebla, Mari bölgesinden Mısır'a kaymış olmasıdır.

5- Mari Krallı Zimri-Lım'in etkinliğinin Hammurabi gibi güçlü bir kralın ortaya çıkmasıyla sona erdiği görülürken benzer bir durum Amarna Çağı'da Mısır'ın başına da gelmiştir. Mısır'ın MÖ 14. yy'da oynadığı uluslararası alandaki liderlik Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile sönükleşmeye kıza bir zaman sonra da Amarna yazışmalarının sonlanmasıyla neticelenmiştir. Bunda elbette devletlerin iç siyasetinde yaşanan gelişmeler de önemli olmuştur. Böylece tarihi süreç içerisinde Yakınoğu coğrafyasındaki güç birikiminin/liderliğin zamana göre belli yerlerde toplandığı anlaşılmaktadır.

³¹¹ M. V. De. Mieroop, *age*. 2004, s. 78.

2.4. Amarna Çağı'nın ve Mısır Diplomasinin Mimarı: III. Amenhotep ve Dönemindeki Gelişmeler

Ebla ve Mari dönemlerinde yaşanan diplomasi örnekleri ve bunun Amarna Çağı'ndaki yansımalarına dair verdiğimiz bilgilerin ardından Amarna Çağı'nın Mısır'daki esas mimarı III. Amenhotep ve dönemi ile devam edecek olursak.

III. Amenhotep'in babası IV. Tutmosis'in ölümünün ardından hiç vakit kaybetmeden MÖ 1390'da tahta geçtiği görülmektedir.³¹² Bu esnada onun yaşının küçük olduğu ifade edilmektedir ve anlaşıldığına göre bir naip yerine tahtın gerçek sahibinin yönetime geçmesi uygun görülmüştür. Yeni kral çocukluk evresini atlattıktan sonra güçlü ve olgun bir kral olduğunu göstermek maksadıyla vahşi hayvan avında becerilerini sergilemiştir. Bunun detayları hatıra niteliğinde çıkarılan bok böceği şeklindeki skarabiustan³¹³ öğrenilmektedir.³¹⁴

³¹² IV. Tutmosis ve Tutankhamon gibi birçok firavunun mezarı Luksor'un batısında yer alan Krallar Vadisi'nde bulunmaktadır. IV. Tutmosis'in mezarı 1903 yılında Theodore Davis ve Howard Carter tarafından bulunmuştur. R. B. Partridge, agm. Oxford 2010, s. 386.

³¹³ Eski Mısır'da bok böceğine "*Kheper*" denilmekteydi. Bu isim aynı zamanda "doğmakta olan" anlamına da geliyordu. Bu açıdan bok böceği "yeniden doğuşu, yaradılışı" temsil etmiştir. Mısırlılar kheperi yükselen güneş ile özdeşleştirmişlerdi. Bu muhtemelen güneşin hayat vermesinden kaynaklanmış olmalıydı. Mısırlılar skarabları birer muska olarak da üretirlerdi ve bu nesne sahibini kötülüklerden uzaklaştırmak amacıyla kullanılırdı. Bunlar aynı zamanda yüzük, kolye olarak taşınabildiği gibi mühür olarak da kullanılırdı. Düz yüzeyinde genellikle bir yazı veya şekil bulunurdu ve eğer bunu kullanan bir memur ise üzerinde memurların isimleri, unvanları yer alırdı. Skarablar sadece bok böceği şeklinde yapılmazdı bunların büyük kalp şeklinde olanları da vardı bu şekilde olanlar kral öldükten sonra mumyalama esnasında beden ile bandaj arasına konulurdu. Bu skarabiustan ölüler kitabından tılsımlar yer alırdı bundaki amaç da ölen kişiyi yargı gününde korumaktı. Firavunlar bu skarabları sadece Mısır'da değil fethedilen bölgelerde de dağıttırmaktaydı. Firavunlar zaman zaman bunlardan çıkartırlardı ve bu skaraplar bazen madalyon tarzında olurdu. Bunlardan bazıları ise firavunların iktidar dönemlerini anmak adına hatıra niteliğinde bastırılırdı. Bir av partisi düzenlendiğinde, yeni bir inşaat yapıldığında, tahta yeni çıkan bir firavun olduğunda skarablar hazırlatılır ve bu sayede gelişmeler duyurulurdu. Bu nesnelere daha sonra hatıra olarak saklanırdı. Skarab çıkarma konusunda en iyi bilinen firavun III. Amenhotep'tir. III. Amenhotep çok defa krallık skarabları çıkartmıştır. Tiye ile evliliğini duyurmak için, iktidarının onuncu yılında Mitanniler'den bir kız alındığında, iktidarının ilk dönemlerinde düzenlediği bir av partisi için hatıra niteliğinde skarablar çıkartmıştır. Hülasa skarablar sadece bir süs eşyası veya tılsımlı bir nesne olmaktan da öte Eski Mısır tarihini aydınlatan bir kaynak niteliği de taşırdı. Öyle ki bunlardan çok detaylı bilgiler edinmek mümkündür. Bkz: Rosalie and Antony E. David, *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London 1992, s. xx.; T. Wilkinson, *age*, s. 324, 325.; Bu konuda yapılmış en kapsamlı yayımlardan bir olan şu esere bkz: Emily Teeter, *Scarabs, Scaraboids, Seals and Seal Impressions from Medinet Habu, with Post Pharaonic Stamp Seals and Seal Impression*, Vol. 118, Chicago, Illinois. 2003.; Skarab kelimesi, *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World* adlı ansiklopedide "*kötülükleri savuşturmak için kullanılan böcek*" olarak tanımlanmaktadır. Bu da bok böceği şeklinde yapılıyordu bu sebeple skarab denildiğinde genellikle bok böceği akla gelmektedir Bkz: Peter Bogucki, Editor in Chief, *Encyclopedia of Society And Culture in the Ancient World*, New York 2008.

³¹⁴ III. Amenhotep'in ve çeşitli Mısır firavunlarının saltanatları boyunca çıkarttığı bok böceği skarabiustan sayesinde Eski Mısır tarihindeki gelişmelerin ayrıntılarına ulaşmak mümkün olmuştur. T. Wilkinson, *age*. İstanbul 2013, s. 324-326.; Mesela Mısır'ın Suriye'nin güneyinde ve kıyı bölgesindeki güçlü olan varlığı hakkında en detaylı bilgileri Levant bölgesinde yer alan Gazze, Gezer, Lakişa, Shechem, Megiddo, Beit

Babasından güçlü bir hazine miras alan III. Amenhotep muhtemeldir ki bunun vermiş olduğu bir rahatlıkla geniş kapsamlı ve getirisi çok olan bir askeri sefer yapmamıştır. O bunun yerine zamanının çoğunu mimari ve kültürel faaliyetlere ayırmıştır. Mesela karısı Tiye için büyük bir yapay göl, tanrıları için tapınaklar, çeşitli heykeller onun yaptırmış olduğu eserlerden bazılarıdır. Bununla birlikte kendisini de ihmal etmeyen III. Amenhotep günümüzde “Gençleşmiş Amenhotep”³¹⁵ adıyla bilinen kendi heykelini yaptırmıştır. Bu onun heykeltraşlarının ustalık eseri olduğu gibi Eski Mısır sanatının da en nadide örneklerinden biri olarak bilinmektedir. Bütün bu sanatsal çalışmalara bakıldığında yapılanların çok çeşitli olduğu göze çarpmaktadır bu da Mısır’ın bu dönemdeki dışa açılmış halini yansıtır bir niteliktedir. Yapılan mimari çalışmalarda her ne kadar kendisi ve karısı için çok sayıda eser yaptırsa da şüphesiz dini mimari bunların içinde en ön sırada yer almıştır. Özellikle Güneş Tanrısı Ra bu noktada en önde gelen Mısır tanrılarında biriydi. Bu da daha önce de ifade ettiğimiz güneş kültürünün Yeni Krallık Dönemi’nde öne çıkarılmasından kaynaklanmış olmalıydı. Amon Ra olarak da ifade edilen güneş tanrısının kült merkezi Teb kentindeydi ve burada onun adına yapılan tapınaklar Nil’in her iki yakasında yükseliyordu. III. Amehotep aynı zamanda kendi heykellerini de tanrısı Ra’nın adeta hemen başucuna Nil’in taşkın alanının içine koydurmuştu. Böylece her taşkından sonra suların çekilmesinin ardından adeta yeniden doğuyormuş gibi bir ambiyans ortaya çıkıyor, Nil’in Mısır’a getirmiş olduğu hayat ve yeniden doğuş kralın heykelleri vasıtasıyla III. Amehotep, Nil ve Ra üçlüsünde tezahür ediyordu. Öte yandan kralın buradaki heykelleri görsel açıdan da Ra ile iyi bir uyum sergilemesi için güneşin renklerini andıran kırmızı kuvarsitten yapılmıştı. Böylece Yeni Krallık Dönemi’nin güneş simgeselciliği ve kültü bu hanedanın ilk kralı Ahmose’nin isminde saklı olan Ay Tanrısı’nın³¹⁶ varlığına rağmen ilginç bir biçimde ön plana çıkmış hanedanın çoğu firavuna buna katkıda bulunmuştur. Bu da Yeni Krallık Dönemi’nin ilk dönemlerindeki firavun Ahmose’nin ay tanrısının geri planda kaldığı ve güneş kültürünün daha fazla tarafar bulduğu anlamına gelmekteydi.³¹⁷

She’an; Suriye kıyısındaki Biblos, Beyrut ve Ugarit ve daha iç bölgelerdeki Qatna, Ebla ve Alalah gibi yerlerde keşfedilen skarablar ile çeşitli anıtlardan elde edilen bilgiler sayesinde öğrenmek mümkün olmuştur. Mario Liverani, *age*. New York and London 2014, s. 235.

³¹⁵ Bkz: T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 339.

³¹⁶ Yeni Krallık Dönemi’nde Güneş Kültü’nün ön plana çıkarıldığı bilinmektedir. Ancak bu duruma tezat teşkil eden bir şey vardır ki bu firavun Ahmose’nin isminde saklıdır. Kralın isminde geçen Ah (veya *iah*) eki “ay tanrısı” ile bağlantılıdır. Bu açıdan Ah/iah= Ay Tanrısı, mose=oğul birleşimiyle “Ay tanrısının oğlu” manasına ortaya çıkmaktadır. Betsy M. Bryan, “The 18th Dynasty Before The Amarna Period”, *The Oxford History of Ancient Egypt*, (edt. İan Shaw), Oxford University Press, Oxford 2000, s. 209.

³¹⁷ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 326, 327, 329

III. Amenhotep'in güneş simgeselciliğine vermiş olduğu önem dış dünyaya da yansımış bu açıdan Amarna Çağı'nda yapılan yazışmalarda ona "güneşim", "efendim" gibi gösterişli ifadelerle hitap edilmiştir.³¹⁸

Kaynaklarda III. Amenhotep'in hakkında Mısır'ın adını yurtdışında yayan firavun nitelendirmesi yapılmaktadır. Mısır onun zamanında uluslararası alanda çok fazla tanınırlık kazanmıştır. Bu başarı III. Tutmosis zamanındaki gibi askeri seferler yapılarak sağlanmamış daha çok diplomatik ilişkiler geliştirilerek elde edilmişti. Onun elçileri diplomatik ilişkilerin yanı sıra Yakındoğu'daki devletlerle Mısır arasında ticari ve siyasi anlaşmalar imzalamakla da görevlendirilmişlerdi.³¹⁹ Çağımızın ifadesiyle Amenhotep ülkesinin reklamını çok iyi yapan bir kraldı.

Bu açıdan bakıldığında 18. Hanedan'ın dokuzuncu kralı olan III. Amenhotep'in dış ilişkilerde aktif bir şekilde yer aldığı ve devrin büyük devletleriyle sürekli iletişim halinde olduğu anlaşılmaktadır. Onun Mitanniler başta olmak üzere Yakındoğu'nun çeşitli saraylarından prensesleri kendine eş olarak alması muhtemelen aynı amaca yönelik olmalıdır. Bütün bunların yanı sıra Mısır'ın bu dönemde dış dünyada tanınırlığının çok olmasında Tutmosisler çağında yapılan fetihlerin de etkili olduğu göz ardı edilmemelidir. Bilindiği gibi askeri başarılarından sonra büyük devletlerin kralları Mısır'a kutlama mesajları göndermişti. III. Amehotep geçmişten gelen bu zenginliği ve prestiji çok iyi bir siyasetle diplomasi sahasına yansıtabilmiştir.

III. Amenhotep'in iktidara geçtiği dönemde Mısır'ın çevredeki devletlerle barış içinde olması da onun için ayrı bir avantaj olmuştur. Dış dünyadaki bu siyasi istikrar sayesinde diplomatik ilişkiler günden güne gelişim göstermiştir. Babil, Asur ve Mitanni saraylarıyla akrabalık bağları tesis edilmiştir. Suriye Filistin bölgesinde yayılmacı siyasetleri tanınan ve bu konuda Mısır'ın en büyük rakiplerinden biri olan Hititlerle bile uzlaşmaya dayalı ilişkiler geliştirilmiştir. Bütün bunlar Mısır'ın bu dönemdeki devlet politikasının iç yüzünü anlamamızı sağlamaktadır. Barışa dayalı politikalar sayesinde Mısır merkezli bir diplomasi çağı yaşanmıştır da diyebiliriz.³²⁰

III. Amenhotep zamanında başlayan Amarna diplomasisinin temeline bakıldığında ise bunun büyük devletlerle iyi ilişkilerin geliştirilmesi esasına dayalı olduğu

³¹⁸ T. Bryce, *age.* 2005, s. 124.

³¹⁹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 324, 329.

³²⁰ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 324.

görülmektedir.³²¹ Vasallara geldiğinde ise onların Suriye-Filistin bölgesinde yer alan Mısır garnizonları aracılığıyla kontrol altında tutulduğu, Mısır firavunlarının onlarla çok fazla diplomatik bir ilişki kurmadığı daha çok bu vasalların Mısır'a mektup gönderdiği görülmektedir. Öyle ki vasalların her bir mektubu bölgede yaşanan gelişmelerle ve aralarındaki rekabete dair bilgi veren satırlarla dolu olması kendilerinden bizzat bu konuda bir istekte bulunulduğunu akla getirmektedir.

Mısır'ın MÖ. 14. yy.'da yaşadığı uluslararası ilişkilerin izlerini Amarna Arşivi'nin yanı sıra III. Amenhotep'in El-Uksur kentinde yaptırdığı heykellerinin kaidelerinde de görmek mümkündür. 1960'larda gerçekleşen bu keşifle birlikte Geç Tunç Çağı'nda Mısır'ın dış dünya ile olan bağlantıları hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.³²² Burada Mısır'ın tanıdığı veya çeşitli ilişkiler geliştirmiş olduğu siyasi yapıların isimleri yazılmıştır. Bu listede yer alan Hitit ve Babil'i Amarna yazışmalarından, Nübye'yi ise Mısır'ın altın kaynağı olmasından dolayı zaten biliyoruz. Bahsi geçen listede Miken (Mykenai), Nafplion, Knossos, Kidonya ve Kythera gibi isimlerin yazılı olması Mısır'ın bu dönemde farklı toplumlarla da bir ilişki ağının varlığını göstermektedir. Bu yerlerin Ege Dünyası'nda olmasından dolayı bu yazıtta Ege Listesi³²³ denilmiştir.³²⁴ Bazı bilim insanları III. Amenhotep'in heykelinin kaidesinde yer alan yazıttaki bu isimlerden yola çıkarak onun zamanında çok geniş bir alanla irtibatta olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte bazı bilim insanları ise bu listenin firavunun böbürlenmesinden dolayı buraya yazıldığını bunların çoğunun sadece ismen tanındığını belirtmişlerdir. Ancak III. Amenhotep'in heykelinin kaidesinde yazılı olan yerlerin bazılarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda buralarda Mısır kökenli bok böceği skarebiuslarının ve kralın adının yazılı olduğu bazı levhaların bulunması Mısır ile bu yerler arasında önemli bağlantılar olduğunu kanıtlamıştır. Bu da III. Amenhotep zamanında yaşanan uluslararası ilişkilerin sınırlarının Amarna yazışmalarında geçen yerlerden daha başka ülkelere de ulaştığını göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır. Böylece Mısır'ın Geç Tunç Çağı'nın bu zaman

³²¹ B. M. Bryan, agm. 2000, s. 255.

³²² Eric H. Cline and S. M. Stannish, "Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el- Hetan, Once More", *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, Vol. 3:2, 2011, s. 6.

³²³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Eric H. Cline and S. M. Stannish, "Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el- Hetan, Once More", *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, Vol. 3:2, 2011.

³²⁴ Bu listede yazılı olan yerlerin tamamı 14 isimden oluşmaktadır ve şu şekildedir: Amnisos, Phaistos, Kydonai, Mycenae, Boeotian Thebes ya da Kato Zakro, Methena (Argolid), Nauplion, Kythera, Ilios (Troya), Knossos, Amnisos, Lyktos. James M. Weinstein, Eric H. Cline, Kenneth A. Kitchen, and David O'Connor, "The World Abroad", *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*, (David O'Connor and Eric H. Cline, eds.), University of Michigan Press, Ann Arbor 2001, s.237, 238.

diliminde Babil'den Yunanistan'daki Miken Dünyası'na,³²⁵ Anadolu'dan Kıbrıs'a ve buradan da Suriye-Filistin'e kadar geniş bir alana yayılan siyasi yapılarla iletişim halinde olduğunu görüyoruz.³²⁶ Bununla birlikte Amarna Arşivi'nden çıkarılan belgelere bakıldığında bunların içinde Ege Dünyası'nda bulunan siyasi teşekküllere ait bir mektup olmaması da oldukça ilginçtir. Örneğin Mısır'ın çok eski zamanlardan beri ticari ve kültürel ilişkilerinin olduğu Girit'i³²⁷ ele aldığımızda onların da Amarna Çağı'nda bir mektubu yoktur. Her ne kadar Girit'te yazılı kültür ortamının varlığı bilinse de onların bazı felaketlere دچار olmasından dolayı Amarna Çağı'ndaki yazışmalarda yer almadığı yönünde tahminler yapılmıştır.³²⁸ Hakikaten yazışmaların yapıldığı döneme yakın bir tarihte adadaki uygarlık merkezlerinin büyük bir yıkıma uğramış olduğu tespit edilmiştir.³²⁹ Adanın MÖ 2. bin yılına bakıldığında refah döneminin ve felaketlerin iç içe

³²⁵ Mısır'ın her ne kadar Ege ve Yunan dünyasıyla ticari ve kültürel ilişkileri olsa da bu bölgeden gelen herhangi bir diplomatik mektup Amarna Arşivi'nde bulunmamıştır. Bu da onların yaşanan uluslararası ilişkiler döneminde kullanılan Akadcaya epeyce uzak kalmış olmalarıyla bağlantılı olmalıdır. Çünkü Amarna yazışmalarına katılan en batıdaki devlet olan Arzava krallığının bile Akadca'ya yakınlığının az olduğu bunun yerine daha çok Hititçe'yi tercih etmesi Akad dilinin yayılım alanının buralara ulaşmadığını göstermektedir. Bu durum Akadlılar'ın siyasi ve kültürel açıdan buralarda söz sahibi olmadığını da göstermektedir. Aynı zamanda Ege ve Yunan toplumlarında yazılı kültürün Mısır ve Mezopotamya'ya göre çok daha sonra yaşanmaya başlaması da ayrı bir mevzudur. Bu da medeniyetin doğudan batıya doğru seyrini göstermektedir.

³²⁶ E. H. Cline *age*. 2018, s. 56, 57, 61.

³²⁷ Girit Adası ise Minos Medeniyeti'ne ev sahipliği yapmış olmasıyla bilinmektedir. Minos ismi bölgenin efsanevi kralı Minos'un adından dolayı adada kazılar yapan Sir Arthur Evans tarafından verilmiştir. MÖ 3. ve 2. binyılda bölgede önemli bir Tunç Çağı kültürü yaşanmıştır. Mısır'da ve Mezopotamya'da Tunç Çağı'nın başlarındaki (MÖ 3000 yılı dolayları) oluşan yüksek kültür seviyesi Yakındoğu toplumlarının aracılığıyla Girit'e kadar ulaşmış ve bu sayede adada da kayda değer bir kültürel sıçrama yaşanmıştır. Burası bu sebeple Akdeniz Dünyası'ndaki adalar içinde en eski medeniyet merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 22, 23.; Bölgede yazılı kültür de gelişmiştir. İlk zamanlarda resimsel özelliklere sahip olan Girit yazısı zamanla çizgisel bir hale dönüşmüştür ki bu yazı sistemi filologlar tarafından çizgisel anlamına gelen linear adıyla anılmıştır. Ayrıca iki farklı yazı olmasından dolayı bunlar A ve B olarak ikiye ayrılmıştır. A yazısı genellikle saraylarda kullanıldığı belirlenmiş ise de henüz deşifre edilememiştir. 88 işarete sahip bir hece yazısı olduğu anlaşılan B yazısı A temel alınarak oluşturulmuştur. Bkz: Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 49-51.; Linear A yazısının MÖ 1600'lerden sonra ortaya çıktığı, Linear A'nın ise MÖ 1450'lerden itibaren Akad'lardan geldiği belirtilmektedir. Öyle ki Yunanistan'daki Mykenai, Pylos gibi Akha merkezlerinde Linear B'nin örneklerine rastlanmıştır. Bütün bu bilgilerden hareketle şöyle bir tablonun oluştuğu görülmektedir: Girit'te önce bir çeşit resim yazısı kullanılmış, bunun ardından Linear A, daha sonrasında ise Yunanistan'dan gelen Akhaların MÖ 1450'lerdeki istilasından sonra Linear B yazısı kullanılmaya başlanmıştır. Oğuz Tekin, *age*. 1998, s. 27.

³²⁸ A. Bernard Knapp, "Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 55, No. 3. (Sep., 1992); Helen Dawson, *Mediterranean Voyages The Archaeology of Island Colonisation and Abandonment*, Left Coast Press, Walnut Creek, California 2014.; I.N. Vogiatzakis, G. Pungetti, A.M. Mannion (Editors), *Mediterranean Island Landscapes Natural and Cultural Approaches*, Springer, Berlin- New York 2008.

³²⁹ Tell el-Amarna'da yapılan kazılarda Miken dünyasına ait seramiklerin çıkarılması onların da yazışmalara katılmış olma ihtimalini düşündürmüştür. Fakat bilindiği kadarıyla ne Miken ne de Girit-Minos uygarlığındaki siyasi teşekküllerin Amarna'da bir mektubu bulunmamıştır. Buluntular muhtemelen daha evvel yapılan ticari ilişkilerin kalıntıları veya Mısır'da yaşadığı düşünülen Mikenli zanaatkarlar tarafından yapılmış ürünlerdi. Akdeniz Dünyası'nın ada medeniyetlerinden sadece Kıbrıs'ın (Alaşia) yazışmalarda yer aldığı bilinmektedir. Jorrit M. Kelder, "The Kingdom of Mycenae A Great Kingdom in the Late Bronze

geçtiği görülmektedir. Öncelikle MÖ 17. yy'ın başlarında büyük bir olayla karşı karşıya kalınmış, bölgedeki saraylar tahrip olmuştur. Bunun dışarıdan gelen bir istila veya doğal bir afet olabileceği ifade edilmiştir. Muhtemelen önce bir afet sonrasında ise istila yaşanmıştır. İlerleyen zaman zarfında ise yaklaşık olarak MÖ 16. yy. başlarında adada bir dizi deprem yaşanmıştır ve öncekilerde olduğu gibi saraylar ve yerleşim yerleri tahrip olmuştur. Bu felaketin ardından Peloponnesos'taki Akha'ların adaya geldiği ve bölgeyi yağmaladıkları belirlenmiştir. Bu saldırılar yaşanan depremden sonra ada halkı için ikinci büyük darbe olarak ifade edilmektedir. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Giritliler ticari ve kültürel faaliyetlerden geri kalmamışlar Anadolu kıyıları başta olmak üzere çeşitli yerlerde koloniler kurmaya devam etmişlerdir. MÖ 1400'lere gelindiğinde ise Girit saraylarında daha büyük felaketlerin yaşandığının izlerine rastlanmıştır. Öyle ki bunun ardından adadaki medeniyetin sona erdiği tespit edilmiştir. Amarna Çağı'nın yaklaştığı zamana tarihlenen bu son felaketlerden dolayı Girit'in bu yazışmalara katılmadığı anlaşılmaktadır.³³⁰

Öte yandan Akad dilinin yayılım alanına yakın bir bölgede olmasına rağmen kadim geçmişe sahip olan Elam Krallığı gibi önemli bir devletin de Amarna yazışmalarında yer almadıkları göze çarpmaktadır. Bu durum ilginç ve bir o kadar da yanıtlanması zor bir meseledir. Oysa Elamlılar'ın MÖ 2. binyılın sonlarından itibaren gelen süreçte Kassitlerle diplomasi başta olmak üzere çeşitli ilişkiler geliştirdikleri, iki krallığın evlilik bağlarıyla yakınlaştığı bilinmektedir.³³¹ Onların Mısır firavunlarıyla

Age Aegean" CDL Press Bethesda, Maryland 2010, s. 87, 141.; Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, (çev. Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1991, s. 12, 13.; Amarna Arşivi'nde Miken Uygarlığı'nın ve onunla iç içe olan Minos Uygarlığı'nın krallarından birine ait mektubunun bulunmamış olması Girit Uygarlığı'nın MÖ 1450'lerde veya 1400'lerde büyük bir felakete sona ermiş olmasına bağlanabilir. Felaket sonrasında adadaki meşhur Knossos Sarayı da yerle bir olmuş ve bundan sonra da tekrar inşa edilmemiştir. Girit'in bu felakete (muhtemelen büyük bir deprem) maruz kalması ve üstelik birde Akhalar'ın istilasına uğramış olması bölgedeki karmaşayı iyice arttırmış olmalıdır. Bununla birlikte MÖ 1200'lere doğru da Dorlar'ın adayı istila etmesi ise kültürel açıdan büyük bir gerilemeye neden olmuştur. Özellikle Dor istilası büyük bir felaket olarak anılmaktadır. Bu açıdan sürekli olarak felaketlere maruz kalan Girit'in özellikle Amarna Çağı başlarken bir yıkıma uğraması ve sonrasında da istikrara kavuşamaması bölgenin diplomatik yazışmalara katılmaktan çok daha önemli sorunlarla uğraştığını ortaya koymaktadır. Böylece Kıbrıs hariç olmak üzere Akdeniz Dünyası'nın en önemli medeniyet merkezlerinden olan Girit ve Miken dünyasından herhangi bir diplomatik mektup en azından şu an için bulunamamıştır. A. M. Mansel, *age*. 1999, s. 58, 92.

³³⁰ A. M. Mansel, *age*. 1999, s. 32,33, 45, 58.

³³¹ Pahir-işhan adını taşıyan Elam kralı Kassit kralı I. Kurigalzu'nun kızıyla evlenmiştir. Bu evlilik iki devletin (Elam ve Babil) yakın ilişkiler geliştirmesine yardımcı olduğu gibi Amarna Çağı'nın yaşandığı dönemde yazışmalara katılan Babil gibi bazı devletlerin Amarna diplomasisinde yer almayan çeşitli devletlerle de türlü ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir. Böylece Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde Yakınoğu toplumları arasında çok yönlü bağlantılar kurulduğu anlaşılmaktadır bunun da en iyi göstergelerinden birisi Elam-Kassit münasebetleridir. Bununla birlikte Babil'de egemen güç olan Kassitler'den Mısır firavunun sarayına da iki prenses gitmesi Kassitlerin Eski Yakınoğu'da yer alan pek

yazışmalar yapmamalarına ise en makul neden muhtemelen aradaki mesafenin çokluğuna bağlanabilir.³³²

Devletler arasında tesis edilen bu bağlantılar hiç şüphesiz karşılıklı bir çıkar ilişkisinin sonucuydu. Kuvvetle muhtemeldir ki III. Amenhotep devletinin çıkarları gereği ve aynı zamanda haremdeki kadınların sayısını da arttırmak amacıyla Ege Listesi'ndeki siyasi yapılardan da kendisine eş almıştır. Neticede III. Amenhotep'in yabancı prenseslerle evlenmeye düşkün biri olduğu bilinen bir şeydi. Böylece daha yakın ilişkiler kuruluyor, firavunun müstakbel kayınpederi olan kişi de bununla gururlanıyor ve ayrıca Mısır'ın altınlarından kendi payına düşeni alıyordu. Ayrıca ifade etmek gerekmektedir ki Mısır'ın altınlarına ulaşmanın en kolay yolu da Mısır sarayına bir prenses göndererek yapılan evliliklerden geçiyordu. Bu konuda en iyi örneği ise Mitanniler ve Babil ilişkilerinde görmek mümkündür.³³³

III. Amenhotep hükümdarlığının 38. yılı olan MÖ 1353'te kırklı yaşlarında öldüğünde babasının ona bıraktığı gibi o da oğluna zengin bir devlet bırakmıştı. O ölmeden evvel kendini tanrılaştırmıştı. Onun bu davranışı kendi halkının ve muhtemelen de vasalların üzerinde etkili bir propoganda aracı olarak kullanılmış olmalıydı. Öyle ki Amarna Mektupları'nın bazılarında firavun III. Amenhotep'e "tanrım" denilmiş olması bunun bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.³³⁴

çok devletle evlilik başta olmak üzere çeşitli konularda ilişkide olduğunu göstermektedir. D. T. Potts, *The Archaeology of Elam Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 207.; Kassit Babil'inin haritası için de bkz: Ekler: Harita 4.

³³² D. T. Potts, *age.* 2004, s. 43, 257, 438.

³³³ Mısır firavunu III. Amenhotep'in Mitanniler'den kendisine eş alması onun başlattığı bir gelenek değildi. Bu firavunun babası olan IV. Tutmosis de Mitanni kralı Artatama'nın kızı Mutemmiwa ile evlenmişti. Hatta III. Amenhotep'in bu evlilikten dünyaya geldiği ifade edilmektedir. Bkz: Charlotte Booth, *age.* Oxford 2007, s. 1.

³³⁴ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 340, 344.

2.5. IV. Amenhotep (Akhenaten) Dönemi: Bir Reform Hareketinin “Aton İnancı” Oluşumu ve Bunun Amarna Çağı’na Yansımaları

III. Amenhotep ile bir dönem ortak krallık³³⁵ yaptığı düşünülen IV. Amenhotep babasının ölümü üzerine yönetimi tamamen kendi eline almıştır. O çoktan beridir siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmiş olan Amon rahiplerinin bu gücünü kırmak istiyordu. Bir yandan babası zamanından kalan diplomatik ilişkileri sürdürürken bir yandan da inanç reformunu hayta geçirmeye çalışıyordu. Amon rahiplerinin din ve siyaset üzerindeki gücünün ortadan kaldırılması ancak onlara alternatif bir güneş tanrısı ve sadece krala bağlı rahipler sınıfının teşekkülüyle mümkündü.³³⁶Bu doğrultuda Aten adı verilen bir tanrının etrafında yeni din şekillenmeye başlamıştır. Fakat işler planlandığı gibi gitmeyecek bu reform ülkede iç istikrarın bozulmasına neden olacaktır. Bununla birlikte Mısır’ın dış dünyadaki prestiji de çok büyük zarar görecektir. Özellikle bu dönemde Hititlerin güçlenmesi ve Suriye-Filistin bölgesinde etkisini iyiden iyiye hissettirmesi Mısır’ın bu bölgede eskisi gibi etkili olmadığı en bariz göstergesiydi.

Bu bilgiler ışığında Akhenaten’in zamanına ve dinde reform hareketinin özüne daha detaylı bakabiliriz: Bilindiği gibi Amarna Çağı bir diplomasi dönemidir ancak bu dönemde en az diplomatik ilişkiler kadar önemli olan bir gelişme vardır ki bu da Mısır’da yeni bir inanç sisteminin ortaya atılmış olmasıdır. IV. Amenhotep (Akhenaten) tarafından uygulamaya konulan Atonizme (Aten inancı) güneş simgeselciliği üzerine kurulmuş olup

³³⁵ Akhetaten kentinin III. Amenhotep’in ölümünden sonra veya henüz hayattayken inşa edilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak ikinci ihtimal daha makul durmaktadır çünkü III. Amenhotep ve karısı Tiye’yi Aton güneş diskinin altında gösteren duvar resimlerinin bulunması onların bir dönem Amarna’da olduklarına dair çağrışım yapmaktadır. W. R. Johnson, agm. s. 81.; Hatta öyle ki Huya adlı bir asilzadenin mezarında III. Amenhotep, IV. Amenhotep ve onların ailelerinin bir arada olduğu bir duvar resmi oldukça ilgi çekicidir. Bu konuda bkz: N. DE G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna Part III- The Tombs of Huya and Ahmes*, (edt. F. LL. Griffith), Printed by Gilbert and Rivington Limited, London 1905’te yer alan plate xviii. (kaynağın bu kısmında sayfa belirtilmemiş.)

³³⁶ Amarna kentinde III. Amenhotep’e ait çeşitli nesnelere bulunmuş olması onun bir dönem Amarna’da yaşadığı anlamına gelmektedir. Ve kaynakta ifade edildiğine göre III. Amenhotep sağlığının kötü olmasından dolayı iktidarının son on yılında oldukça zayıf ve pasif bir durumdadır ve muhtemelen bu yüzden yönetimle fazla ilgilenememiştir. Hatta III. Amenhotep’in, oğlunun tahta çıkışından evvel veya hemen sonra öldüğü düşünülmektedir. W. Raymond Johnson, “Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations” *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 82 (1996), s. 65, 66, 81.;

Eski Mısır medeniyetinin tarihinde derin izler bırakmıştır. Akhenaten bu kült için yeni bir merkez şehir inşa ettirmiş ve buraya da tanrısı Aten'e atfen Akhetaten adını vermiştir. Burası aynı zamanda Amarna Çağı'nın belli bir kısmında Akhenaten'in iktidarda olduğu dönemde Mısır'ın yeni başkenti olarak hizmet etmiştir.

Akhenaten yapmış olduğu bu dini reformdan dolayı günümüz Eskiçağ literatüründe hakkında en çok çalışma yapılan Mısır firavunlarından biri olmuştur. Bu bilimsel çalışmalarda onun hakkında "reformist kral"³³⁷ ve sapkın manasına gelen "heretik kral"³³⁸ ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Onun ortaya attığı inanç sistemine bakıldığında bunun birden ortaya çıkmadığı köklerinin çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır.³³⁹

Eski Mısır tarihinde hanedanlar devrinin başlangıcından Aton inancı'nın uygulamaya konulduğu Geç Tunç Çağı'na kadar güneş merkezli bir Mısır tarihi yaşanagelmiştir. Akhenaten'in getirmiş olduğu inanç sisteminin özelliklerine bakıldığında bunda yine Mısır'ın en temel değerlerinden biri olan güneşin merkeze konulduğunu görmek mümkündür. Bu açıdan Aton kültürünün bir çeşit güneş tapımını esas almış olması Mısır tarihi göz önünde bulundurulduğunda gayet normal bir durum olarak değerlendirilmelidir. Aton'un simgesinin de güneş diski olarak belirlenmesi geçmişten gelen teolojik kültüre bağlı adetlerin yeni inanç sistemimin özünde yer aldığını göstermektedir. Bu durum aynı zamanda toplumun yeni inancı kabullenmesini kolaylaştırmak için yapılan bir şey olarak değerlendirilmektedir. Hatta güneşle özdeşleştirilen Aton'un tasvirlerinde ışık huzmelerinin uçlarına ankh³⁴⁰ sembolünün de

³³⁷ J. K. Hoffmeier, *age*. 2015. s.212.

³³⁸ Nora Griffith "Akhenaten and the Hittites", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 9, No. 1/2 (Apr., 1923), s. 78.

³³⁹ Adolf Erman, *A handbook of Ancient Egyptian Religion with 130 Illustrations*, Archibald Constable, London 1907, s. 64.

³⁴⁰ Bu simge ile gösterilen *ankh* eski Mısır inancında ölümsüzlüğe ve yaşama karşılık gelmektedir. Bu şeklin nereden geldiği, neyi temsil ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte bunun bir anahtardan ilham alınarak oluştuğu veya insan vücudunun bir parçasına karşılık geldiği düşünülmektedir. Şeklin hiyeroglif olarak karşılık geldiği anlamlar ise *yaşam, ölümsüzlük, korunmadır*. Eski Mısır toplumunda ankh sembolünün yaşamın ve ölümün her anında yoğun bir biçimde kullanılmış olması buna bağlıdır. Mezarlarda ve duvar resimlerinde bu simgenin firavuna ölümsüz bir yaşam sunacağı düşünülerek resmedildiği de belirtilmektedir. Aynı zamanda firavunlar çeşitli törenlerde ankh şeklinde bir nesne taşırlardı. Bunun yanı sıra ankh sembolü kişi öldükten sonra mumyalama aşamasının ardından mumyanın eline tutuşturulur ve beden daha sonra defnedilirdi. Bu, muhtemelen daha çok firavunlar için uygulanıyor olmalıydı. Bunun yanında ankh antik Mısır'ın elitleri tarafından (firavunlar ve üst tabaka saray memurları) bir *amulet* (müska/tılsım) olarak da kullanılmıştır. Bunlar toplumun az bir kısmı olan üst tabaka tarafından kullanıldığından amuletlerin bu türü nadir bulunan eserler arasında yer almaktadır. Eski Mısır tarihinin çoğu döneminde kullanılan ankh sembolü Amarna Çağı'nda Akhenaten ve ailesinin resmedildiği bir duvar resminde karşımıza çıkar. Bu sahnede Akhenaten ve Nefertiti çocuklarıyla beraber oturmakta ve Aton

eklenmesi Aton'un hayat veren bir varlık olduğunu vurgulamaktaydı. Şüphesiz böyle bir tasvir bu inancı geniş kitlelere daha kolay kabul ettirmek ve diğer Mısır tanrılarının reddedilmesinden dolayı doğacak olan tepkileri minimuma indirmek için yapılmış olmalıydı.

Aton inancının neden ön plana çıkarıldığına ve onun kadim Mısır tanrısı Amon Ra'dan farkına bakıldığında bunlara net bir biçimde cevap vermenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Açık olan bir nokta ikisinin de güneşe dayalı inanç sistemleri olduğudur. Bununla birlikte bilim insanlarının bunlara dair bazı yorumlarda buldukları görülmektedir. Bir fikre göre Aton kültürünün kökeni 18. Hanedan Dönemi'nde oluşmaya başlamıştır. Bilindiği gibi Güneş tanrısı³⁴¹ olan Ra en önemli tanrılardan biri olarak kabul edilmekte var olduğuna inanılan diğer bütün Mısır tanrılarının özelliklerini de kendi bünyesinde barındırmaktadır. Böylece bir çeşit tek tanrı inancına benzer bir inanç sistemi meydana getirilmiş oluyordu. Öte yandan da diğer tanrılara Ra'nın bir parçası olarak tapınılmaya devam edilmesi bunu monoteist anlayıştan uzaklaştırıp politeist temelli bir sisteme dönüştürmektedir. Bazı tanrıların isimlerinde Ra adının da yer alması (örneğin: Ra Hrakhti, Amon Ra gibi.) onların Ra'ya bağlı olduğunu ve Ra'nın da temel gövde görevi gördüğünü akla getirmektedir.³⁴² Bu noktada Aton'un da Ra'nın bir parçası olduğuna dair bir çıkarımda da bulunulabilir. Bu bilgidен hareketle Eski Mısır'ın tanrılar dünyasında Ra'nın en tepede yer aldığı anlaşılmaktadır.

güneş diskinin uçlarında ankh sembolü olan ışınlar onların üzerine düşmektedir. Burada Aton'un hayat veren özelliği vurgulanmaktadır. İlginç bir bilgi olarak şunu da belirtmek lazımdır ki ankh kelimesi "el aynası" manasına da gelmektedir. Ayna şeklinde yapılmış bir ankh sembolüne ise Tutankhamon'un meşhur hazinesinde karşılaşılmıştır. Genç firavun elinde ankh şeklinde bir ayna tutmuş vaziyette defnedilmiştir. Bu nesne firavunun yaşarken kullandığı eşyalarından biri olmalıydı ve Tutankhamon muhtemelen ona baktıkça hayat ve yaşam enerjisi aldığını hissediyordu. Bununla birlikte ankh kelimesinin taşıdığı yaşam, ölümsüzlük korunma gibi anlamlardan ötürü de Eski Mısırlılar'ın isimlerinde bu kelimenin çok sık kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Ankhtify (I. Ara Dönem), Wawankh (11. Sülale), Tut-ankh-amon veya Tut-ankh-aten, Nefertiti'nin üçüncü kızı Ankhesenpaaton (18. Sülale), Piankhi (25 Sülale Kuşu Kökenli) gibi. Pat Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, Facts On File, Inc., New York 2006, s.8, 16.; T. Wilkinson, *age*. 2013, s.19, 368.; R. G. Morkot, *age*. 2005, s. 26.

³⁴¹ Güneş kültü Eskiçağ toplumlarının çoğunda yer edinmiştir. Bu kültürün Mısır'daki yansıması olan Ra Sumer ve Akad toplumlarındaki güneş kültlerinden çok daha kuvvetli olmuştur. Bunun yanında Ra Mısır inancında ilk kral olarak, Atum adıyla da dünyanın yaratıcısı sıfatıyla anılmıştır. Burada geçen Atum kelimesinin Amarna Çağı'nda ortaya atılan din reformunun tanrısı Aton ile olan isim benzerliği bunların aynı şeyler olma ihtimalini akla getirmektedir. Ya da bu durum Aton'un Ra'nın bir parçası olduğu yönünde ortaya atılan düşünceye dayanak noktası yapılabilir. Samuel Henry Hooke, *Orta Doğu Mitolojisi Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, (çev: Alaaddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.72.

³⁴² A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 261.

Ra'dan sonra Eski Mısır toplumunda en üstün konuma sahip olan kişi Ra'nın yaşayanlar arasından seçmiş olduğu firavun unvanlı yöneticilerdir. Bu kişi “ufkun tekeri” onun ikamet ettiği saray ise “tekerin konutu” olarak nitelendirilmiştir. Böylece güneşle özdeşleşmiş olan Ra'nın yeryüzündeki temsilcisi ile güçlü bir bağlantı kurulmuş oluyordu. Firavunlar kimi zaman ise Ra'nın cisimleşmiş bir tezahürü olarak düşünülüyordu. İşte bu düşünce sistemi Amarna Çağı'nda daha da öne çıkmıştı. Bu kez Ra yerine Aton ondan sonra ise Akhenaten geliyordu fakat Eski Mısır'ın güneş merkezli inanç sistemi benzer biçimde devam etmekteydi.

Ra'nın ve Amarna Çağın'ın tanrısı Aton'un güneş kültü olarak bu denli yüceltilmiş olmasını eski toplumların mitolojik anlatılarından faydalanarak açıklamak da mümkündür. Buna göre mitlerin birçoğunda güneş dişil³⁴³ bir valık olarak ifade edilmektedir. Böylece onun, doğurganlığın ve bereketin simgesi olduğu vurgulanmaktadır. Güneşe atfedilen bu mitsel yakıştırmalar muhtemelen Eskiçağ toplumları içinde en çok Mısırlılar'da görülmüştür. Güneş (dişil) ve Nil (eril) (veya bu ikili ateş ve su) canlıların hayat bulmasında bu iki varlığın dengeli bir şekilde biraraya gelmesi, Mısırlıların zihin dünyasında bereketin ve yaşamın kaynağının bu varlıklara bağlanmasına neden olmuştur. Böylece Mısır medeniyetinin neden bu iki unsur üzerinde yükseldiği anlaşılabilir. En başta dinsel yaşamda olmak üzere bereketin ve üretkenliğin kaynağı olarak düşünülen güneş Amarna Çağı'nda ortaya atılan Aton kültüründe de bariz bir biçimde yer alması Mısır'ın güneşe olan bağımlılığından dolayıdır. Güneşin dişil özellikleri Akhenaten zamanında Mısır'lı sanatkarların oldukça ilginç bir sanat anlayışına yönelmesine de katkı yapmış gibidir. Onlar Akhenaten'in heykel ve kabartmalarında onu kadınsı bir biçimde göstermeleri onun Mısır'ın hem anası hem de babası rolünde olduğunu vurgulama çabasının bir ürünüdür. Böylece güneşin ve dolaylı olarak da Ra'nın dişil özelliği ona aktarılmış oluyordu.³⁴⁴ Bu şekilde Aton'un da dişil bir özellik arz ettiği anlaşılıyordu. Akhenaten'in bu inanç sisteminde kendine de yer ayırmış olması bunu onun icad ettiği anlamına gelmemektedir. Aton inancı Akhenaten'in şahsıyla bütünleşse de kaynaklarda yer alan bilgiler incelendiğinde bu inancının temellerinin Yeni Krallık

³⁴³ Atilla Kartal, *Anadolu Sahası Türk Folklorunda Gökyüzü Varlıklarının Oluşum Hikayeleri ve Bunlara Bağlı İnanmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2011, s. 15, 19.; Aynı zamanda gökyüzündeki varlıkların dişil ve eril şeklinde tasnifi konusunda farklı örnekler için bkz: Jeremy Black, Antony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, (Yayına Hazırlayan: Necdet Hasgöl), Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 31, 112.

³⁴⁴ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 262, 263.

Dönemi firavunlarından I. Amenhotep ve halefleri zamanındaki teologlar tarafından atıldığı anlaşılmaktadır. I. Amenhotep'in din adamlarının ve çevresindeki edebiyatçıların oluşturduğu ve güneşin yeraltına inerek yaptığı yolculuğu anlatan “*Öte Dünyada Olan Şeylerin Kitabı*” isimli bir eser bu konuda en önemli kaynaklarından biridir. Bu eser daha sonraları “*Amduat*” adıyla da anılacaktır. Bu edebi eserde güneşin temel alınması Aton ile ilişki kurulmasına neden olmuştur. Aynı zamanda III. Amenhotep ve eşi Tiye'nin de bu inancın temelinde yer aldıkları Amarna'dan çıkarılan bir stelden anlaşılmaktadır. Buna göre III. Amenhotep ve eşi Tiye Aton'dan yayılan ışık huzmelerinin altında durmakta ve sunuları kabul etmektedir. Bu da IV. Amenhotep veya namı diğer Akhenaten'in anne ve babasından da destek aldığını, onların da Aton'la bağlantılarının olduğunu göstermektedir.³⁴⁵

Dini temalı eserler açısından zengin bir dönem olan MÖ 1500'lere ait başka bir eser de “*Güneş Duası*”dır. Bu da Yeni Krallık Mısırı'nda güneş kültünün ne denli ön plana çıkmış olduğunu göstermektedir. Bu açıdan yazılmış olan bu ve benzeri edebi ürünlerde her gün doğan ve batan güneş için söylenen şarkılar, ilahiler, şiirler geniş oranda yer almıştır. Bütün bu gelişmeler Akhenaten zamanında ilan edilen Aton kültünün temellerinin Yeni Krallık Dönemi'ni müteakip bir zamanda atıldığını göstermekte ve bunun özünde de güneşin yer aldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁶

Bu olaylara Yeni Krallık Dönemi'nin yayılcı politikaları çerçevesinden bakıldığında ise krallık kurumunun ve güneş kültünün kol kola yüceltilmesinde firavunun otoritesini arttırma ve bunun sonucunda da büyük bir imparatorluk tesis etme amacının olduğu ifade edilmektedir. Hiksoslar'ın kovulmasının ardından milli birliğin ve aynı zamanda güçlü bir devlet otoritesinin ancak Mısır'ın temel dinamikleri olan din ve siyaset ekseninde sağlanabileceğinin bilincine varan elit zümre buna uygun politikalar geliştirmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Nasıl ki Güneş ve Nil ikilisi Mısır'a hayat vermişse güçlü bir dini sistem ve siyasi irade Mısır'ın bir imparatorluk olmasını sağlayacak ikili olarak düşünülmüştür. Elbette ikisine de tartışmasız itaat edilmelidir. Bu ikili zamana göre “din ve siyaset”, “Ra ve firavun” veya “Aton-Akhenaten” olarak değişkenlik göstermiştir.

Böylece tesis edilmiş olan ve zamanla güçlenen güneş teolojisi Akhenaten zamanında Aton ve aynı zamanda Ra Harahti adlarıyla anılmış ve güneş diskiyle tasvir

³⁴⁵ B. M. Bryan, agm. Oxford 2000, s. 255.

³⁴⁶ E. Hornung, *age*. 2004, s. 87, 88.

edilmiştir. Akhenaten'in babası III. Amanhotep'in zamanında da tazim gördüğü anlaşılan Aton'un Mısır'ın devlet dini olarak belirlenmesi en üst konuma çıkarılması IV. Amenhotep/Akhenaten'in saltanatında gerçekleşmiştir. Bu cesurca bir adımdır çünkü o Mısır'ın geri kalan tanrılarını terk ederek yalnızca Aton'un varlığını kabul etmiştir.

Akhenaten tanrısına özgür bir biçimde ibadet edebilmek ve bu kültü yüceltebilmek amacıyla iktidarının dördüncü yılında büyük bir işe koyuldu. IV. Tutmosis zamanından itibaren gücünde bilinçli bir azaltma planı uygulanan Amon rahibi, Aton inancının temellerinin atılacağı dönemde bir engel teşkil etmesin diye orduyla birlikte bir sefere gönderilerek merkezden uzaklaştırıldı. İşte bu noktadan itibaren reform çalışmaları hızlı bir ivme kazandı. IV. Amenhotep henüz Teb'den ayrılmamışken bir tapınak inşa ettirdi ve bunu Aton inancına uygun bir biçimde dizayn ettirdi. Bu faaliyetle hedeflenen amaç yeni tanrısını yavaş yavaş ön plana çıkarmaktı. Süreç ilerledikçe Aton'un ne şekilde tasvir edileceği de gündeme gelmiş olmalıydı. Bu doğrultuda geçmişi çok eskilere dayanan şahin başlı tanrı "Ra Harahti Aton"un şahin görünümlü tasvirinin yerine ışınli güneş diski Aton'un yeni tasviri olarak kullanılmaya başlandı. Güneş ve ondan yayılan ışıklar ve bu ışıkların ucunda ankh sembolü Akhenaten'in yeni dininin sembolü olmuştu. Şahin başlı Aton imgesinin yerine güneş diskinin getirilmesi eski Mısır'ın tanrılar alemindeki hayvan figüründen de uzaklaşmaya çalışıldığının göstergesidir. Bunun ardından ise sırada yeni inanç sisteminin ilan edilmesi vardı. Yakın bir süre içinde kutlanan bir Sed Festivali³⁴⁷ bunun için en uygun andı ve burada yeni dinin mesajı açık bir biçimde verildi. Ayrıca bu aşamada reform için siyasi adımlar da atılmaya başlanmıştı. Muhtemelen koyu Amon taraftarı olan eski memurlar tasfiye edilmiş, onların yerine her şeyleri kral olan yeni memurlar sınıfı halkın alt tabakasından insanlardan seçilerek oluşturulmuştu. Döneme ait tasvirlerden de anlaşıldığına göre bu yeni kadro Aton'un ve

³⁴⁷ Heb Sed Festivali veya Jübile Festivali adı verilen bu organizasyonun kökeni tam olarak bilinmese de bunun Hanedan Öncesi zamanlara kadar giden köklü bir geçmişinin olduğu tahmin edilmektedir. Bir çeşit bayram, kutlama niteliğinde olan bu festival Mısır'ın yöneticisi olan kral veya firavun ünvanlı kişinin iktidarının 30. yılında düzenlenirdi. Festivalin amacı çeşitli ritüeller yaparak kralın yönetme erkini arttırmak ve aynı zamanda onun (muhtemelen ruhen) gençleşmesini sağlamaktı. Eğer kral 30. yıldan sonra ölmezse festival bundan böyle sık sık tekrar edilirdi. Çünkü bir sonraki festivalin gelmesi için bir otuz yılın daha gelmeme ihtimali vardı. Ve ayrıca firavunun 30. yıldan sonra sürekli gençleşmeye ihtiyacı olduğundan sık aralıklarla yapılırdı. Morris L. Bierbrier, *Historical Dictionary of Ancient Egypt*, The Scarecrow Press, Lanham 2008, s. 105.; Festivalde Mısır'ın birliğini sağlayan kral Menes de anılırdı. Böylece Mısır'ın iç dinamiklerinin birlikteliği vurgulanırdı. Bu aynı zamanda halka Mısırlı olma adına milli bir şuur kazandırırdı. Böylece Mısırlıları tarihin ilk milliyetçi toplumu olarak değerlendirmek mümkündür. Festivalde mevcut kralın Mısır'ın bütününe hâkim olduğunu ifade etmek amacıyla Aşağı Mısır'ı temsil eden kızıl taç ile Yukarı Mısır'ı temsil eden beyaz taç bir ritüel havasında takılırdı. Bu açıdan en erken dönemlerden itibaren bu festivalin düzenlenmiş olmasının altında büyük manalar olduğu anlaşılmaktadır. <https://www.britannica.com/topic/Heb-Sed>. (Erişim tarihi: 10.10.2018)

Akhenaten'in önünde sınırsız bir itaat aşkıyla duruyordu. Kaynaklarda buna benzer bir itaat biçiminin Eski Mısır tarihinin hiçbir döneminde yaşanmadığı ifade edilmektedir. Akhenaten bu siyasi kadro değişikliği hamlesiyle kendisine karşı gelebilecek unsurları ortadan kaldırdığı gibi her şeyleriyle krala bağlı olan yeni ve dinamik bir kadronun da sahibi oluyordu. Böylece büyük projesini hayata geçirebileceği ve uygulayabileceği ortam her açıdan hazırды.³⁴⁸

Akhenaten'in reformu için en önemli adım ise yeni inancını rahat bir biçimde uygulayacağı başkentin inşa edilmesiydi. Daha evvel ifade edildiği gibi Akhenaten tanrısı Aton için Teb'de "Gem-pa-Aten" (Aten bulunur)³⁴⁹ adını verdiği bir tapınak yaptırmıştı. Ancak Amon taraftarlarının bu bölgede etkili bir nüfuzla sahip olması Aton kültürünün burada sağlıklı bir biçimde büyüüp gelişmesine engel teşkil edecekti. Aynı zamanda yeni bir kent Amon inancını hatırlatacak şeylerden uzaklaşmak ve Aton'u zihinlere daha iyi yerleştirebilmek için şüphesiz atılacak en önemli adımdı. Çünkü Eski Mısır tarihinin en köklü kentlerinden olan Teb'de Nil'in iki yakasında Amon kültüne ait tapınaklar ve kült merkezleri bulunuyordu. Burası ayrıca Amonla özdeşleşmiş bir yerdi. Bu açıdan Aton'un üstün kılınması ve onun biricik oğlu olan Akhenaten'in onun temsilcisi olarak Mısır'ı yöneteceği yeni bir başkentin varlığı adeta bir zorunluluktur.³⁵⁰ Böylece Orta Mısır'da hiçbir tanrı veya tanrıçaya ait bir kültürün bulunmadığı bâkir bir bölge belirlendi. Burası Eski Mısır tarihinin en önemli kentleri olan Teb ile Memfis'in arasında yer alıyordu. İki kentin adeta kalkan vazifesi görmesinden ve stratejik konumu itibarıyla de önemli bir noktada olmasından dolayı herhangi bir istila ve saldırı tehdidine karşı oldukça korunaklı durumdaydı. Nil'in doğu kıyısında yer alan bu yer Mısır'ın yeni başkenti ve aynı zamanda Amarna yazışmalarının sürdürüleceği yer olacaktı.

Günümüzde bu civardaki bir kabilenin isminden dolayı Amarna olarak adlandırılan kent kurulduğu dönemde Akhetaten (Aton'un ufku) olarak isimlendirilmişti. Vaktiyle kuş uçmaz kervan geçmez bir bölge olan yeni başkentin yerleşim alanında kısa zaman içinde 30.000 kişi yaşamaya başlamıştı. Bu rakam oldukça fazla olduğundan Mısırlılar'ın da Asurlular gibi toplu nüfus nakli uygulamış olabileceği akla gelmektedir. Akhenaten'in kendi halkını veya başka bölgelerden bazı insanları zorunlu bir göçe tabi tutup tutmadığı henüz bilinmese de kentin kısa zamanda bu kadar fazla bir nüfusa sahip

³⁴⁸ E. Hornung, *age.* 2004, s. 105-107.

³⁴⁹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 347.

³⁵⁰ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 350.

olması böyle bir şeyin de ihtimaler dahilinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.³⁵¹ Böylece yeni başkent büyük bir şevkle kurulmuş oldu. Buranın Akhenaten için taşıdığı önem de o denli fazlaydı. Bunu anlamak için Akhenaten'in şu ifadeleri yeterli olacaktır:

*“Milyonlarca yıl içinde kuzey'de, güney'de, batı'da ya da doğu'da bir kasabada ölürsem Akhetaton'a gömülmem için beni geri getirin.”*³⁵²

Akhetaten'in inşasından sonra yeni din resmen uygulamaya konuldu. Bundan böyle sadece Aton vardı. Bütün tanrılar terk edilmiş tek tanrı olarak Aton'a ibadet esas alınmıştı. Ancak burada farklı bir ibadet tarzı uygulanmaktaydı. Aton'a ibadeti sadece kralın kendisi yapıyordu. Halk ise krala ibadet ediyor o da onların bu ibadetini Aton'a ulaştırıyordu. Böyle olunca da sıradan Mısır halkı için iki tanrı ortaya çıkmış oluyordu. Birincisi kral diğeri ise Aton idi. Bu inanç sisteminin uygulamadaki özü tam olarak buydu. Hal böyle olunca bu sistemin tek tanrı inancı olduğu düşünülemezdi. Akhenaten'in asıl amacı göz önüne alındığında ibadet veya tapınımın alakalı bir hedefin olmadığını söylemek mümkündür. Firavun yüzlerce yıl toplumsal piramidin zirvesinde yer alan rahiplerin zümresinin etkinliğini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu açıdan ortaya atılan din reformu aslında din ve siyaset arasındaki bir çıkar çatışmasının Mısır'a yansımasıydı.³⁵³

Eski inançlar ve tanrılar reddedildiğinden onları hatırlatma ihtimalini taşıyan şeylerin izlerinin silinmesi için de ikon kırıcı kişiler görevlendirildi. Bu iş için görevlendirilen kişiler en ücra köşelere kadar gidecek ve Amon başta olmak üzere eski Mısır tanrılarının “akılları bulanıklaştıran” izlerini sileceklerdi. Öyle ki bu durum “tanrılar” kelimesindeki çoğul ekine varıncaya kadar devam etti.³⁵⁴

³⁵¹ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 258, 260.

³⁵² T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 351.

³⁵³ E. H. Cline, *age.* 2018, s. 65.

³⁵⁴ Muhtemelen bundan dolayıdır ki günümüz tarihçilerinin ve ilahiyatçılarının bir kısmı Aton inancının “tek tanrılı bir din” olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Aton inancının tek tanrıcılık olup olmadığı konusunda bir kesinlik yoktur. Popüler kültüre dair ürünlerde ise örneğin televizyonlarda yayınlanan bir dizi olan Hz. Yusuf adlı dizide Akhenaten'in Hz. Yusuf'a iman ettiği ve dolayısıyla Allah inancına yöneldiği ve bu aşamadan sonra Aton inancını ortaya attığı anlatılmaktadır. Bunlar ne denli doğrudur bunu elbette bilemiyoruz. Bu konuda bahsi geçen dizinin 29. bölümünden sonraki kısımlarına bakılabilir.

Aton dışındaki Mısır tanrılarına karşı yürütülen bu politika Mısır halkı arasında da tesirini göstermiş *theophor isim*³⁵⁵ kullananlar en azından Aton inancının yürürlükte olduğu dönemde taşıdıkları isimleri yeni düzene uygun hale getirmeye yönelmişlerdi. Böylece eski tanrılar isim olarak bile kullanılmamaya başlandı. Örneğin Mery-neith adının Aton inancına doğrultusunda güncellenmiş hali Mery-ra (ra=aton veya aton=ra olduğundan bunda bir beis yoktu) yapılmıştı. Bu ve benzeri gelişmelerle reform hareketi Akhenaten'in saltanatının dokuzuncu yılında tamamlandı.³⁵⁶

Yeni dini sistem ile sadece uhrevi hayat değil aynı zamanda Mısır'ın geleneksel sanat anlayışı da değişmişti. Bu konuda ilk olarak reformist firavun Akhenaten'in tasvirleri³⁵⁷ dikkat çekmektedir. Onun görünümü sanatsal açıdan bir yenilik olarak düşünülse de bu durum aslında karmaşık bir anlam taşımaktadır.³⁵⁸ Şöyle ki Akhenaten'in heykellerine ve çeşitli kabartma resimlerine bakıldığında onun hem erkek hem kadını andıran çift cinsiyetli bir şekilde gösterildiği anlaşılmaktadır. Sivri bir baş, çıkık çene kemikleri, çekik gözler, uzun bir burun, öne doğru sivrilmiş çene, kadınsı bir kalça, belirgin bir göğüs, uzun sivri bir yüz ve dolgun dudaklar çok dikkat çekici olup adeta erkekten çok kadını andırmaktadır. Kralın bu kadınsı görünümünün ardında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi güneşin dişil bir varlık olarak tahayyül edilmesi ve bereketi simgeliyor olması yatıyor olmalıydı. Böylece Aton ve güneş bağlantısı Akhenaten'in şahsı üzerine yansıtılarak onu kutsal bir kişiliğe sahip biri olarak göstermede kullanılmıştı.

³⁵⁵ Teofor kelimesi en açık ifadeyle tanrı isminin şahısların isminde yer alması demektir. Bu kullanım en eski çağlardan günümüze kadar uzanan bir gelenek olup dini bir bağlılığı temsil etmektedir. Hangi dine mensup olursa olsun insanlar inanmış oldukları tanrı ve tanrıçaların ismini belirli bir isimle, sıfatla veya fiille birlikte kendi isimlerinin yanına koymuşlardır. Bunun çok fazla örneği vardır: Abdullah, Seyfullah, Asurbanipal, Mısır'da Akhenaten, Amonhotep gibi.

https://www.researchgate.net/publication/259442447_Theophoric_names_as_a_matter_of_faith;

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/theophoric>. (Erişim tarihi: 28.11.2018)

³⁵⁶ E. Hornung, *age*. İstanbul 2004, s. 108.; T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 360.

³⁵⁷ Akhenaten ve eşi kraliçe Nefertiti'nin birçok sanatsal çalışmada tasvir edildikleri görülmektedir. Bunlardan en çok bilineni kral, eşi ve çocuklarının bir arada olduğu ve üstlerinde Aton güneş diskinden yayılan ışınların altında gösterildikleri sahnedir. Bkz: Melinda K. Hartwig, "Style", *A Companion to Ancient Egyptian Art*, (Edt. Melinda K. Hartwig), Wiley-Blackwell, West Sussex 2015, s.46.; Akhenaten'in vücudunun ilginç görünümü bu tasvirlerde çok net biçimde görülmektedir. Bu sanat eserlerinde Akhenaten'in yanında yer alan kişilerin normal standartlarda olması, ancak kralın farklı bir biçimde tasvir edilmesi oldukça ilginçtir. Bu durum akla Mezopotamya sanatında kralların diğer insanlardan büyük gösterilmesini akla getirmektedir ve bu durum bilindiği üzere ilahlık, yücelik ifadesidir. Bu açıdan Akhenaten'in de böyle bir niyetle kendini farklı tasvir ettirmiş olması muhtemeldir. Akhenaten ve ailesinin tasviri için Bkz: Prisse d'Avennes, *Atlas of Egyptian Art*, A Zeitouna Book, Cairo 2000, s.80. Sıradan Mısır halkını gösteren bir duvar resmi için bkz: Prisse d'Avennes, *age*. A Zeitouna Book, Cairo 2000, s. 86. Bu açıdan iki sanatsal çalışmanın Amarna Çağı'na ait olmasına rağmen kişilerin farklı tasvir edilmesi Akhenaten'in ya gerçekten bu şekilde olduğunu ya da bilinçli bir şekilde farklı gösterilmeye çalışıldığından kaynaklanmış olmalıdır.

³⁵⁸ Jack A. Josephson, "Connoisseurship", *A Companion to Ancient Egyptian Art*, (Edt. Melinda K. Hartwig), Wiley-Blackwell, West Sussex 2015, s. 70.

Akhenaten'in bu kutsal ve çift cinsiyetli (androgynous) görünümü Amarna Çağı'nın metinlerinde de yer almıştır.³⁵⁹

Kimi bilim adamlarına göre Akhenaten'in bu şekilde tasvir edilmesi onun bir rahatsızlığından kaynaklanmıştır. Onlara göre firavunun vücudu gerçekten bu şekilde görünüyordu ve bu da sanatsal çalışmalara olduğu gibi yansıtılmıştı. Bu iddianın sahipleri Akhenaten'in rahatsızlığını Marfan Sendromu olarak belirtmişlerse de buna dair kesin bir kanıt henüz bulunamamıştır. Bazı bilim insanları ise bu şekil bozukluğunun Amarna sanatına bilinçli olarak yansıtıldığına, bunun dini bir amaç doğrultusunda farkındalık oluşturmak için seçildiği yönünde bir görüş ortaya atmışlardır.³⁶⁰ Bu noktada Aton inancını halkına sunan kişinin düşünsel ve şekilsel açıdan diğer insanlardan farklı biri olduğu vurgulanmak istenmiş de olabilir. Firavunun bu şekilde tasvir edilmesinin nedeni her ne olursa olsun Eski Mısır sanatında böyle bir durumla daha önce karşılaşılmasıdır. Bu sanatsal imgelem ile Amarna Çağı'nda yaşanan değişimin çok yönlü olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Böylece krallık algısında bir değişimle birlikte uç noktalarda ilerleyen dinsel ve sanatsal anlayış biçiminin yaşanmaya başladığını söylemek mümkündür. Öyle ki Eski Mısır'da doğruluk, adalet, yaratılmış düzeni açıklayan kavram olan *maat*³⁶¹ da kralın bünyesine hapsedilmiştir. Bu da şu anlama geliyordu “kralın yaptıkları doğrudur”

³⁵⁹ Amarna Çağı'na ait metinlerde Akhenaten'in Aton'un oğlu olduğu da vurgulanmaktadır. Ayrıca onun çift cinsiyetli görünümünün çeşitli özelliklere de sahip olduğunu vurgulayan bir mesaj içermektedir. Buna göre düalist cinsiyetin ilkel bir tanrı olan Shu'nun formunu yansıttığı, ayrıca çift cinsiyetli niteliğin birçok tanrının görünümünü de barındırdığı özellikle verimlilik ve doğurganlık tanrısı Hapi'nin burada ön planda yer aldığı ifade edilmektedir. Bu da güneşin dişlilik, doğurganlık, üretkenlik özellikleriyle yakından ilgili bir durumdur. Kral aynı zamanda taşıdığı başlıkta (nemes) da güneşin üretkenliğini ve doğurganlığını da barındırıyordu. Aşağı ve Yukarı Mısır'ı temsil eden taç güneşin doğduğu rahim olarak kaynaklarda belirtilmektedir. Ayrıca Akhenaten Shu ve Atum ile güneşin döngüsünü temsil etmektedir. M. K. Hartwig, agm. West Sussex 2015, s.46.; J. A. Josephson, agm. West Sussex 2015, s. 70.

³⁶⁰ J. A. Josephson, agm. West Sussex 2015, s. 70.

³⁶¹ “Maat” Eski Mısır teolojisinde ve mitolojisinde bir tanrıçanın adıdır. Bu tanrıça doğruluk, adalet ve güzel ahlakla ilişkilendirilir ve başının üstünde bir devekuşu tüyü taşıyan kadın görünümünde gösterilir. Maat'ın bir tanrıça olarak kökeni Eski Krallık Dönemi'ne kadar izlenebilmektedir. Bu dönemde Ra'nın ve Osiris'in bütünüleyici bir parçası olarak yer almaktadır. Orta Krallık Dönemi'nde ise Maat Ra'nın burun delikleri olarak ifade edilmiştir. Mısır toplumunda önemli bir yeri olan Maat birçok firavunun isminde yer alırken firavunların çoğu kendini Maat'ın sevgilisi olarak nitelendirmişlerdir. Bunlardan biri de Akhenaten'dir. O Maat'la olan bağlantısını sıkı bir biçimde vurgulamaktadır. George Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, London and New York 2005, s. 89.; Bu bilgilerin yanı sıra Maat'ın bir tanrıça olmasının yanında soyut anlamlara karşılık gelen bir değerler bütünü olarak da ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan maat: doğruluk, erdemlilik, güzel ahlak gibi hasletlerin karşılığıdır. Krallar tapınaklardaki ritüellerin devamlılığını sağlayıp tanrılarının gönlünü kazanarak ve adil bir yönetim sergileyerek maat'ın karşılığı olan erdemlerin yaşanmasını sağlamakla yükümlü sayılmışlardır. Bireyler de günlük yaşamlarında maat'a uygun yaşamak zorundaydılar çünkü bir sonraki yaşama geçmeleri için maat'ı simgeleyen tanrıçanın başındaki devekuşu tüyü ile kalpleri tartılacaktır. Bu hesaba çakılmenin Eski Mısır'daki ifadesidir. Kısaca Eski Mısırlılar maat ile anlatılan erdemlere bürünerek iyi birisi olarak yaşamalı ve kalbinde zerre kadar kötülük barındırmamalıdır. Aksi takdirde maatu temsilen tartıya konulan devekuşu tüyünün kalpten ağır olma ihtimali olacaktır. M. L. Bierbrier, *age*. 2008, s. 132, 133.

o, “maat”ın ta kendisidir.³⁶² Bu açıdan Akhenaten için heretik kraldan ziyade bir reformcu demek bizce daha makul durmaktadır.

Krallık kurumunun ve aynı zamanda Aton’un yüceltilmesiyle esas amaç da hasıl olmuş oluyordu. Bundan böyle sadece Aton ve onun temsilcisi olan kral vardı. Aton’a ilahiler yazılıyor, her şey ona bağlanıyordu. Hatta öyle ki bu dönemin düşünce anlayışına göre asırlardan beri Mısır’a hayat veren Nil yer altında Aton tarafından yaratılmış ve sonra yeryüzüne çıkarılmıştır. Bununla birlikte yabancı halklara yağmur vermesi için gökyüzünde de bir Nil yaratının da Aton olduğuna inanılmıştır.³⁶³

Akhenaten’in bu yaratıcı ve yeryüzüne bereket veren tanrısının adı genellikle Aton olarak ifade edilir. Fakat ona kimi zaman “Ra” da denilmiştir. Eski tanrılar Harahti veya Şu’nun adları ise Aton’dan uzaklaştırılmıştır. Amarna Çağı’nın bu radikal dini kısaca şu sözlerle tanımlanmaktadır “*Aton’dan başka tanrı yoktur ve Akhenaten onun peygamberidir.*”³⁶⁴ Mesaj oldukça açıktı diğer tanrıların hepsi hatta kendileri de güneş tanrıları olan iki-ufkun-Horus'u ve Shu gibi eski ilahlara tapınım yapılmayacaktı. Böylece MÖ 1341'e gelindiğinde yani Akhenaten’in hükümdarlığının on birinci yılında dini coşku zirveye ulaşmış oldu.³⁶⁵

Her ne kadar tarihi seyir bu şekilde cereyan etmiş ve Aton’un etrafında bir dini sistem inşa edilmeye çalışılmış olsa da buraya kadar ifade ettiklerimizden Akhenaten’in kendisini “yarı tanrı” pozisyonuna yerleştirmekten, insanoğlunun temsilcisi gibi davranmaktan ve diğer insanlardan farklı bir kişi olduğunu düşünmekten kaçınmadığı da anlaşılmaktadır. Kaynaklarda onun kendini tanrının oğlu ve vücut bulmuş hali olarak nitelendirdiği ifade edilmektedir. Aton’a yazılmış olan ilahilerin çoğunda Akhenaten’in onun oğlu olduğunun eklenmesi de bunun en güzel delilidir.³⁶⁶ Bu kutsallık sadece kralla sınırlı kalmamış onun ailesi de kutsal bir kimliğe sokulmuştur. Bu durum Aton’un dışındaki tanrıların reddedilmesinden sonra onların yerine kral ve ailesinin aldığı şekilde de yorumlanmıştır.³⁶⁷ Akhenaten ve ailesinin dışında bu kült için bir de başrahiplik kurumu oluşturulmuştur. Bu kutsal göreve ise Meryra (güneşin sevdiği) adında biri getirilmiştir. Aslında pratikte bir rahiplik makamına gereksinim duyulmuyordu çünkü

³⁶² T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 347, 355.

³⁶³ S. H. Hooke, *age.* 1993, s. 78.

³⁶⁴ E. Hornung, *age.* 2004, s. 108.

³⁶⁵ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 360.

³⁶⁶ A. Erman, *age.* 1907, s. 68.

³⁶⁷ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 363.

yeni dinin tapınakları güneşle iç içe açık mekanlardı. Muhtemelen eskilerden kalma bir gelenek olarak Aton için de bir başrahiplik kurumu tahsis edilmişti.³⁶⁸

Akhenaten'in yine eskilerin güneş teolojisinden ilham alarak getirdiğini düşündüğümüz bu yeni inanç sistemi özünde Aton'u öne çıkarıp eski Mısır ilahlarının reddi olarak bilirse de bu kült halen tam anlamıyla aydınlatılabilmiş değildir. Buraya kadar ifade etmeye çalıştıklarımızdan da Aton inancının muğlak bir mesele olduğu anlaşılacaktır. Bu sebeple konu üzerinde tartışmalar asla bitecek gibi durmamaktadır. Konuyla ilgilenenlerin arasında Aton inancının tek tanrıcılığını savunanlar olduğu gibi bunun bir sapkınlık olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.³⁶⁹ Bunların yanında bilim adamları arasında bir de bu dönemde yaşanan din reformu esnasında bütün Mısır tanrılarının reddinin söz konusu olmadığını bazı tanrılarının Mısır inanç sistemindeki yerini koruduğunu savunanlar da olmuştur. Bunu savunanlar bu sisteme *henoteizm*³⁷⁰ adını vermişlerdir.³⁷¹

Bununla birlikte Amarna Mektupları'nın bazılarına dayanılarak Mısır'ın bu dönemde askeri seferler yapmadığı yönünde bazı yorumlar yapılmıştır fakat Akhenaten'e ve Mısır'a bu dönemde yön veren en önemli unsur olan Aton inancının askeri seferlere bir yasak getirmediği aşıkardır. Son dönemlerde ortaya çıkan arkeolojik buluntulara bakıldığında Akhenaten zamanında da Mısır ordularının gerekli olduğu durumlarda Mısır'ın düşmanlarına boyun eğdirmekten geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte vasallar arasında meydana gelen sürtüşmelerde müdahil olmaktan çoğu zaman uzak durulmuştur. Son zamanlarda yapılan araştırmalar Akhenaten'in Levant'a sefere çıktığının kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Bu ise onun Amarna Çağı'ndaki heykellerinde gösterilen kadınsı görüntünün aksine savaşçı bir kral olduğunu da ortaya koymaktadır. Özellikle bu seferin ardından Şam bölgesindeki halkın bir kısmının Nübye'ye sürgün

³⁶⁸ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 356.

³⁶⁹ A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 256.

³⁷⁰ Henoteizm kelimesi bir tanrının daha çok öne çıkarılması ancak onun yanında diğer tanrılarının da varlığını devam ettirmesi anlamına gelmektedir. J. K. Hoffmeier, *age*. New York 2015, s. 206.; Din ve felsefe alanlarında Max Müller tarafından ortaya atılmış olan bu kavram görünürde tek tanrı esaslarını içeren bir inanç sisteminin içerik olarak politeist düşünceler taşıması olarak açıklanmaktadır. Henoteizm, tanrının varlığını kabul eder ama bu sisteme göre tek bir tanrı yoktur. Büyük bir tanrı vardır, ona ibadet de edilmelidir fakat ondan başka tanrılar olduğu da kabul edilir. Amarna Çağı'nda yaşanan Aton inancı buna benzetilebilir. İslam öncesi Arap toplumundaki putperestlerin yaşayışı da bunun gibidir. Bunlardan bazıları Allah'ın (cc) varlığını kabul ederler fakat başka ilahlar da uydurarak onlara da tapınırlardı. Bu sebeple bu uygulamaya şirk (ortak koşmak) olarak adlandırılmıştır. Bkz: <http://henoteizm.nedir.org/> (Erişim tarihi: 03.10. 2018); Ayrıca bkz: Arie L. Molendijk, *Friedrich Max Müller and the Sacred Books of the East*, New York 2016, s. 119, 120.

³⁷¹ J. K. Hoffmeier, *age*. 2015, s. 206.

edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Akhenaten'in valilerinden birine verdiği bir emrinde düşmanlarından bazılarının kazığa oturtulmasını istemesi onun oldukça acımasız kişilik özelliklerine sahip olduğunu da göstermektedir.³⁷²

Akhenaten saltanatının onyedinci yılında ölmüştür. Bunun ardından³⁷³ halkın bütününe yayılmadığı düşünülen Aton inancı peyderpey etkisini yitirmeye başlamış Tutankhamon zamanında hazırlanan bir Restorasyon Steli³⁷⁴ ile de sona ermiştir.³⁷⁵ Öyle ki bu kez ismi silinecek olanlar Aton ve taraftarları olacaktır. Sapkın ve kâfir ilan edilen Akhenaten'in adı her yerden silinmeye başlanmıştır. Öyle ki bu firavun sonraki süreçte hazırlanan Mısır kral listelerine dahi alınmamış, onun hükümdarlık yılları Horemheb'in iktidar yıllarına eklenmiştir.³⁷⁶ Fakat ilginç olan bir durum da vardır ki bu da Akhenaten'in ortaya koymuş olduğu Aton kültürüne duyulan nefretin kralın ailesine karşı düşmanca bir uygulamaya neden olmamasıdır. Çünkü Akhenaten'in ölümünden sonra tahta geçen Smenkare, Tutankhamon, Ay gibi kişiler onun akrabalarıydı. Onlara karşı sert bir davranış gerçekleşmemesi muhtemelen hanedanın kutsallığına inanılıyor olmasıyla alakalı bir durumdu.³⁷⁷ Her ne kadar kral ve yakınları Amon taraftarlarının eliyle bir zarar görmese de Akhenaten'in saltanatının 17. yılında eşlerinin, kızlarının bazılarının ve ilerleyen dönemde de Smenkare ve Tutankhamon'un da muhtemelen aynı sebebe bağlı olarak genç yaşta ölmeleri bunlara neden olan şeyin terk edilen eski Mısır tanrılarının laneti olduğu düşüncesini gündeme getirmişti. Fakat bu dönemde komşu coğrafyalarda ve Mısır'da da ölümlere neden olan şeyin gerçekte bir veba salgını olduğu tespit edilmiştir. Bunun bilgisine ise Hitit Arşivi³⁷⁸ sayesinde ulaşılabilmektedir. Buna göre Tutankhamon'un dul eşi Anaksenamun Hitit kralı I. Şuppiluliuma'ya kendisine eş, Mısır'a da kral olması için oğullarından birini göndermesini konu alan bir mektup yazmıştır. Hitit kralı bu olayın doğruluğunu teyit ettikten sonra oğullarından birini Mısır'a göndermiştir. Ancak Mısır'daki Amon taraftarları bu duruma engel olmuş ve muhtemelen Hitit prensini belki de Mısır'a varmadan öldürmüşlerdir. Bu olayın ardından ise I. Şuppiluliuma intikam almak için Mısır seferine çıkmıştır. İşte bu sefer esnasında yakalanan ve Hatti ülkesine getirilen esirlerle birlikte ölümcül bir veba salgını da

³⁷² A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 256, 257.

³⁷³ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 367.

³⁷⁴ Tutankhamon'un Restorasyon Steli hakkında bkz: Marc Van De Mieroop, *A History of Ancient Egypt*, Wiley-Blackwell, Oxford 2011, s. 208.

³⁷⁵ E. Hornung, *age.* 2004, s. 111.

³⁷⁶ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 256.

³⁷⁷ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 40.

³⁷⁸ Sedat Alp, *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2001, s. 5, 8, 9.

gelmiştir. Anadolu’da uzun yıllar sürdüğü düşünülen bu salgının Hitit kralı ve pek çok kişinin ölümüne neden olduğu ifade edilmektedir. Mısır’da da Akhenaten ve akrabalarının ölümlerine neden olan şeyin bu veba salgınıyla bağlantısının olduğu düşünülmektedir. Eğer bu doğru ise şöyle bir tablo ortaya koymak mümkündür: veba salgını Levant Bölgesi’nde ortaya çıkmış, Mısır, Hitit ve hatta EA 35 no’lu Amarna Mektubu’nda yer alan bilgilere göre Alaşia’ya da yayılmış pek çok insanın ölümüne neden olmuştur.³⁷⁹

Özetlersek Amarna Çağı’ndaki olaylar özellikle Amarna Mektupları’nın verdiği bilgiler ışığında Mısır’ın Aton inancının hayata geçirildiği zaman zarfında yaşananlardan hareketle dış dünyayla çok fazla ilgilenilmediği görülmektedir. Bu inanç reformunun Mısır’a en büyük tesiri bu olmuş iç meseleler devletin bu dönemdeki esas meselesi haline gelmiştir. Böylelikle Suriye-Filistin’deki Amurrular gibi bazı şehir devletleri kendi başlarına hareket etmeye başlamıştır. Vasalların mektuplarına bakıldığında onların sürekli olarak birbirleriyle mücadele ettikleri, sürekli şikâyet mektupları yazdıkları, Mısır’ın da buna karışmak istemediği görülmektedir. Bu da bölgenin I. Şuppiluliuma’nın liderliğindeki güçlü Hitit ordularının açık bir müdahale alanı haline gelmesine yol açmıştır.

2.6. Amarna Mektupları’nın Genel Çerçevesi, Bunları Gönderenler ve Alıcıları

Amarna Arşivi’nde yer alan tabletlerin kahir ekseriyetini Yakındoğu coğrafyasındaki siyasi teşekküllerin Mısır firavunları III. Amenhotep, IV. Amenhotep, Smenkhare ve Tutankhamon’a yazmış oldukları mektuplar teşkil etmektedir. Bu mektuplarda kullanılan üsluplar ve hitap şekilleri krallar arasındaki ilişkinin boyutlarını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu noktada mektuplar incelendiğinde iki tür devlet şekli (vasallar ve büyük devletler) ve bunu göre de hitap türlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada büyük devletlerin krallarının birbirlerine genellikle kardeşim dediklerini görüyoruz.³⁸⁰ Bundan dolayı dönemin kralları ve devletleri için günümüz Eskiçağ literatüründe “kardeş krallar” veya onların yaşadıkları zamanın önde gelen siyasi teşekkülleri olmasından dolayı “Büyük Güçler Topluluğu” nitelendirmesi yapılmıştır. Küçükler yani vasallar ise Mısır

³⁷⁹ A. Kuhrt, *age. C. I*, İstanbul 2013, s. 264, 265.

³⁸⁰ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 78.

firavunlarına kendi statülerini belli eden hitaplarla seslenmişlerdir. Onların mektuplarına bakıldığında ise efendim, güneşim, kralım, güneş tanrım, tanrım vb. gibi hitaplarla dolu olduğu görülmektedir.

III. Amenhotep zamanında yapılmaya başlayan bu yazışmalar/diplomatik münasebetler sayesinde Mısır ile çağdaş krallıklar arasında barış ve kardeşlik ortamının artan bir ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan biz de bu dönemi yaşanan iyi ilişkilere dayalı olarak -daha evvel de ifade etmiş olduğumuz gibi- “Amarna Barışı” olarak adlandırmak istiyoruz. Bilindiği gibi bu dönemde bir de inanç reformu hayata geçirilmişti. Akhenaten belki de bu barış ortamından faydalanarak Aten inancını uygulamaya koymuştu.

Bu kısımda Amarna Arşivi’nde yer alan mektuplar hakkında genel bir değerlendirmenin yanında Amarna Arşivi’ndeki bu mektupların bir listesini tablo şeklinde verdik. Bu tablo incelendiğinde kimin hangi mektubu yazdığı, bunu kime gönderdiği ve ne tür bir hitap şekli kullandığı görülecektir. Aynı zamanda tablodan yazışmaların sadece krallar arasında olmadığı yeri geldiğinde bir vezir, bir prens veya prenses hatta kraliçelerin bile mektubun alıcısı veya göndericisi olduğu görülmektedir. Listeye bakıldığında en çok mektup gönderen grubun sorunlar yumağı haline gelen Suriye-Filistin bölgesindeki vasallar olduğu anlaşılmaktadır.

Amarna Mektupları’nı Gönderenler, Alıcıları ve Kullanılan Hitap Şekilleri ³⁸¹				
EA NO:	Gönderen Kişi	Gönderilen Yer/Devlet	Alıcı Devlet/Kişi	Kullanılan Hitap Şekli
EA 1	III. Amenhotep (Nibmuarea)	Mısır	Babil-Kadaşman Enlil	Kardeşim
EA 2	I. Kadaşmanenlil	Babil	Mısır- III. Amenhotep (Mimmuwareya ³⁸²)	Kardeşim
EA 3	I. Kadaşmanenlil	Babil	Mısır- III. Amenhotep (Nim]u’wareya)	Kardeşim

³⁸¹ Bu tablo Jana Mynarova, *Language of Amarna- Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*, Chezc Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague 2007, ve A. F. Rainey, *The El- Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1-2*, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015 ve William L. Moran, *Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992’den faydalanılarak hazırlanmıştır.

³⁸² Burada yazan isimleri mektuplarda geçtiği şekliyle aktarılmıştır. III. Amenhotep için bazı mektuplarda Nibmuarea bazılarında Mimmuwareya şeklinde bir kullanım vardır. Farklılık bu yüzdendir.

EA 4	I. Kadaşmanenlil	Babil	Mısır- III. Amenhotep (hitap kısmı kırık)	Metin hasarlı
EA 5	III. Amenhotep (Nibmuareya)	Mısır	Babil-Kadaşman Enlil	Kardeşim
EA 6	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- III. Amenhotep (Nimmuwarea)	Kardeşim
EA 7	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- IV. Amenhotep (Naphur[u]Rea)	Kardeşim
EA 8	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- IV. Amenhotep (Naphu'rure[ya])	Kardeşim
EA 9	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- Tut'anhamen (Nibhurrereya)	Kardeşim
EA 10	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- IV. Amenhotep [Naphu]rar [ey]a	Naphu'rureya
EA 11	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır- IV. Amenhotep (Naphururea)	Naphu'rureya, Kardeşime
EA 12	Babil Prensesi	Babil	Mısır firavununa (isim yok)	Efendime
EA 13	II. Burnaburiyaş	Babil	Mısır Prensesine ³⁸³	Hitap yok
EA 14	IV. Amenhotep (Naphururea)	Mısır	Babil- II. Burnaburiyaş	Onun Kardeşinden Naphururea'ya şeklinde
EA 15	I. Aşşur-Uballit	Asur	Mısır- IV. Amenhotep (isim yazmıyor)	Mısır ülkesinin Kralına.
EA 16	I. Aşşur-Uballit	Asur	Mısır- IV. Amenhotep (isim yok)	Kardeşim
EA 17	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nibmuareya)	Kardeşim
EA 18	Tuşratta?	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep	Senin kardeşin
EA 19	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nimmureya)	Kardeşim, damadım, seni seven kayınpederin
EA 20	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nimmureya)	Damadım, seni seven kayınpederin, senin kardeşin
EA 21	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nimmureya)	Kardeşim, damadım, senin kardeşin ve kayınpederin
EA 22	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (isim yazmıyor) ³⁸⁴	Bir hitap kullanılmamış.
EA 23	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nimmureya)	Kardeşim ve damadım
EA 24	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep (Nimmureya)	Kardeşim, damadım, senin kayınpederin, kardeşin

³⁸³ Bu bir mektuptan ziyade Babil kralı Burnaburiyaş tarafından Mısır prensesine gönderilen yüklü miktardaki hediyelerin bir listesidir. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2.*, 2015, s. 1341. Ve aynı kaynağın I. cildinin 108-111. Sayfalarına da bakınız.

³⁸⁴ Bu da arşivdeki bazı tabletler gibi bir hediye listesini içermektedir.

EA 25	Tuşratta	Mitanni	Mısır- III. Amenhotep'e ³⁸⁵	İlk satırlar eksik olduğundan hitap kısmı okunamıyor
EA 26	Tuşratta	Mitanni	Mısır- Kraliçe Tiye	Mısır'ın Hanımefendisine
EA 27	Tuşratta	Mitanni	Mısır- IV. Amenhotep (Naphurreya)	Kardeşim, damadım, senin kayınpederin
EA 28	Tuşratta	Mitanni	Mısır- IV. Amenhotep (Naphurereya)	Kardeşim, damadım, senin kayınpederin
EA 29	Tuşratta	Mitanni	Mısır- IV. Amenhotep (Naphurreya)	Kardeşim, damadım, senin kayınpederin
EA 30	Tuşratta	Mitanni	Kenan Krallarına Hitaben	Kardeşimin hizmetkarları olan Kenan Krallarına ³⁸⁶
EA 31	III. Amenhotep (Nimuwareya)	Mısır	Arzava- Tarhundaradu	Büyük Kral, Mısır'ın kralı Nimuwareya'dan Arzava Kralına
EA 32	Tarhundaradu	Arzava	Mısır- III. Amenhotep	Bir hitap yazılmamış
EA 33	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 34	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 35	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 36	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 37	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 38	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 39	İsim yok	Alaşia	Mısır Kralına	Kardeşim.
EA 40	İsim yok ³⁸⁷	Alaşia	Mısır'lı bir Yetkiliye	Kardeşim.
EA 41	I. Şuppiluliuma	Hitit	Mısır- (Huriya). ³⁸⁸	Kardeşim.
EA 42	I. Şuppiluliuma	Hitit	Mısır- (Huriya)	Kardeşim
EA 43	I. Şuppiluliuma	Hitit	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmı hasarlı.
EA 44	Zita ³⁸⁹	Hitit	Mısır kralına hitaben	Efendime, babama. Senin oğlun Zita'nın mesajıdır.

³⁸⁵ Tuşratta'dan gelen hediye listesi.

³⁸⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 100.

³⁸⁷ Alaşialı bir Yetkiliden gönderildiği belirtilmiştir. A. F. Rainey, *age.* Vol. 2., 2015, s. 1385.

³⁸⁸ Huriya'nın IV. Amenhotep, Smenkhare, Tutankhamon'dan biri olduğu tahmin edilmektedir. A. F. Rainey, *age.* Vol. 2., 2015, s. 1386.

³⁸⁹ Hitit prensi. Bkz: H. A. Hoffner, *age.* 2009. s. 280.

EA 45	I. Ammištamru	Ugarit	Mısır kralına hitaben	Güneş Tanrısı, Efendim, Sizin uşağınızın Ammištamru.
EA 46	Ugarit Kralından	Ugarit	Mısır kralına hitaben	Tablet çok hasarlı olduğundan hitap şekli bilinmiyor.
EA 47	Ugarit Kralından	Ugarit	Mısır kralına hitaben	Tabletin 1-6 arasındaki satırları çok hasarlı olduğundan hitaplar belirlenememiş.
EA 48	...Hepa (Ugarit Kraliçesi)	Ugarit	Mısır Kraliçesine	"Benim hanımım, sizin hizmetkarınız ...Hepa'nın mesajıdır"
EA 49	II. Niqmaddu	Ugarit	Mısır kralına hitaben	Güneş tanrısı, benim efendim, sizin uşağınız Niqmaddu'nun mesajıdır.
EA 50	...'nın kızı	Biblos'tan Gönderilmiştir	Mısır Kraliçesine	Benim hanımım, kralın kızı, sizin hizmetkarınız ...'nın mesajıdır.
EA 51	Addunirari	Nuhašše	Mısır kralına hitaben	Güneşe, kral, efendim, Mısır ülkesinin kralına.
EA 52	Akizzi	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep	Mısır ülkesinin Kralına. Efendim, Fırtına Tanrım.
EA 53	Akizzi	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep (Namhurya)	Güneş tanrısının oğlu, benim efendim.
EA 54	Akizzi	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep	Krala, efendime, uşağınız Akizzi'nin mesajıdır.
EA 55	Akizzi	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep (Namhurya)	Namhur(e)ya'ya, ayaklarına yedi kez kapandığım, güneş tanrısının oğlu, efendime.
EA 56 + EA 361	Akizzi?	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep	Kralıma, efendime, sizin uşağınız Akizzi...
EA 57	Akizzi	Qaṭna	Mısır- IV. Amenhotep	Hitap kısmı silik
EA 58	Tehuteššup	Suriye-Kuzey Kenan'da bir idareci	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Büyük Kral, efendim, sizin uşağınız Tehuteššup'un mesajıdır.
EA 59	Tunip Halkı	Tunip	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Mısır memleketinin kralına, Efendimiz, Tunip şehrinin oğulları sizin uşağımızdır.
EA 60	‘Abdi-Ašratu	Amurru	Mısır- III. Amenhotep	Krala, güneş tanrısı efendime, sizin uşağınız ‘Abdi-Ašratu'nun mesajıdır.
EA 61	Abdiaširta	Amurru	Mısır- III. Amenhotep	Krala, güneş tanrısı, efendim, sizin uşağınız Abdiaširta'nun mesajıdır.

EA 62	Abdiaşirta	Amurru	Şumur-Paşa(m)nate (Şumur'da görevli bir Mısırlı)	Efendim, sizin uşağınız Abdiaşirta'nın mesajıdır. Sizin ayaklarınıza kapanırım.
EA 63	Abdiaştarti	Gath? Güney Kenan'da	Mısır- III. Amenhotep	Krala, efendime, sizin uşağınız Abdiaştarti'nin mesajıdır.
EA 64	Abdiaştarti	Gath? Güney Kenan'da	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Krala, efendime, sizin uşağınız Abdiaştarti'nin mesajıdır.
EA 65	Abdiaştarti	Gath? Güney Kenan'da	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Krala, efendime, sizin uşağınız Abdiaştarti'nin mesajıdır.
EA 66	Ribhaddi/a	Biblos	Mısır veziri Haya'ya	Krala, efendime. (Vezire yazılmış ama kralım hitabı kullanılmış)
EA 67	İsmi bilinmeyen bir yönetici	Kuzey Kenan	Mısır kralına hitaben	Krala, güneş tanrısı, efendime. Sizin uşağınız.
EA 68	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, Ülkelerin Kralı, Büyük kral. Güneş tanrım.
EA 69	Ribhadda	Biblos	Mısır memuruna	Babama, senin oğlun Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 70	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, büyük kral, güneş tanrım
EA 71	Ribhadda	Biblos	Mısır veziri Haya'ya	Sizin uşağınız.
EA 72	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Metin çok hasar görmüş. Hitap kısmı belirsiz.
EA 73	Ribhadda	Biblos	Mısır memur Amanappa	Babam
EA 74	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efenim, ülkelerin kralı, büyük kral. Savaşın Kralı " <i>şar ta-am-ha-ri</i> "
EA 75	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerin Kralı, Büyük kral.
EA 76	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Ülkelerin Kralı, Büyük kral, Savaşın Kralı.
EA 77	Ribhadda	Biblos	Mısır memuru Amanappa	Sizin ayaklarınıza kapanırım. Biblos'un tanrıçası, efendinizin katında sizi onurlandırsın.
EA 78	Ribhadda	Biblos ³⁹⁰	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerin kralı, büyük kral.
EA 79	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerin Kralı, Büyük kral, savaşın kralı.
EA 80	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Tablet oldukça hasarlı olduğundan çoğu kısmı okunaksız.
EA 81	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerin Kralı, Büyük kral, savaşın kralı

³⁹⁰ Biblos yöneticisinden giden bu mektubun gönderildiği yer Şumur olarak belirtilmiştir. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 61.

EA 82	Ribhadda	Biblos	Mısır memur Amanappa	Benim babam, sizin oğlunuz Ribhaddi/a'nın mesajıdır.
EA 83	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerin Kralı, Büyük kral
EA 84	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim ulusların güneş tanrısı. Ayaklarınızın altındaki tabure, sizin uşağınız Ribhaddi/a'nın mesajıdır.
EA 85	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim, güneş tanrım uşağınız Ribhaddi/a'nın mesajıdır
EA 86	Ribhadda	Biblos	Mısırlı memur Amanappa	Ribhaddi/a'nın mesajıdır. Sizin ayaklarınıza kapanırım.
EA 87	Ribhadda	Biblos	Mısırlı memur Amanappa	Efendim, sizin uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır
EA 88	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerim kralı, büyük kral
EA 89	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, ülkelerim kralı, büyük kral
EA 90	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, benim güneş tanrım, sizin uşağınız
EA 91	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapandığım efendime
EA 92	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, kralım, güneş tanrım, ulusların güneş tanrısına.
EA 93	Ribhadda	Biblos	Mısırlı memur Amanappa'ya	Hitap yok. Ayaklarınıza kapanırım deniliyor.
EA 94	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Ülkelerin kralı, Efendim, Tanrım
EA 95	Ribhadda	Biblos	Mısırlı üst düzey bir yetkiliye	Ayaklarınıza kapanırım, Amon ve Biblos'un hanımı (tanrıçası) efendinizin katında sizin itibarınızı yüceltsin.
EA 96	Mısırlı bir Komutan	Şumur	Biblos Ribhaddi	Oğluma, senin baban.
EA 97	Yappa' -[Ba'lu]	Beyrut ³⁹¹	Şumu-Hadda	Bir hitap ifadesi yok şöyle denilmiş: Şumu-Hadda'ya...
EA 98	Yapa' -Hadda	Beyrut	Mısır- Yanhamu	Bir hitap ifadesi yok şöyle denilmiş: Yanhamu'ya deyin.
EA 99	III. Amenhotep veya IV. Amenhotep	Mısır	'Ammiya (?) Şehrinin Yöneticisi	"Ammiya şehrinin yöneticisine..."
EA 100	İrqata'nın ihtiyar heyeti	Şumur	Mısır kralına hitaben	Krala, bizim efendimize.

³⁹¹ Bu mektup da Gazze'den gönderilmiştir. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62.

EA 101	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Herhangi bir hitap ifadesi yok.
EA 102	Ribhadda	Biblos	Mısırlı yetkili Yanhamu'ya	Yanhamu'ya. Ayaklarınıza kapanırım. Biblos'un hanımı, Kralımın efendimin tanrıçası sizi ülkelerin güneş tanrısının önünde onurlandırın.
EA 103	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, güneş tanrıma onun hizmetkârı Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 104	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, güneş tanrıma onun hizmetkârı Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 105	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendim, büyük kral, ülkelerin kralı, savaşın kralı.
EA 106	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Ülkelerin kralına.
EA 107	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral, savaşın kralına.
EA 108	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral savaşın kralına.
EA 109	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Kralıma, efendime, ülkelerin kralı büyük kral.
EA 110	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrıma uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 111	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor).	Krala, efendime, benim güneş tanrıma sizin uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 112	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral.
EA 113	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Herhangi bir hitap ifadesi yok.
EA 114	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral savaşın kralına.
EA 115	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmı bilinmiyor.
EA 116	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral savaşın kralına.
EA 117	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, büyük kral, savaşın kralına.
EA 118	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrıma uşağınız. . .
EA 119	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, büyük kral, savaşın kralına.
EA 120	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Bu tablet, [Yapa']-Hadda'ya aittir diye bir giriş vardır. ³⁹²

³⁹² Metin bir anvanter listesidir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 59.

EA 121	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral
EA 122	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, ülkelerin kralına, büyük kral savaşın kralına.
EA 123	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Efendime, büyük kral, tüm ülkelerin kralı, savaşın kralına
EA 124	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim, güneş tanrıma.
EA 125	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, sizin uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 126	Ribhadda	Biblos ³⁹³	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 127	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, sizin sadık hizmetkınız Ribhadda'nın mesajıdır
EA 128	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Giriş kısmı hasarlı olduğundan hitap ifadeleri okunamıyor.
EA 129	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, büyük kral.
EA 130	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, sizin hizmetkınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 131	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrıma sizin uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 132	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrıma sizin uşağınız Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 133	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Kral, benim efendim.
EA 134	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Bir hitap ifadesi yok.
EA 135	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Tablet hasarlı olduğundan hitaplar okunamıyor.
EA 136	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, sizin hizmetkınız, ayağınızın tozu Ribhadda'nın mesajıdır.
EA 137	Ribhadda	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, ülkelerin güneş tanrısına.
EA 138	Ribhadda	Biblos ³⁹⁴	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, ülkelerin güneş tanrısına.
EA 139	'İlu-Rapi'	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrıma.

³⁹³ Bu mektup Şumur'dan gönderilmiştir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62.

³⁹⁴ EA 136, 137, 138 o'lu mektuplar Beyrut'tan gönderilmiştir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62.

EA 140	'İlu-Rapi'	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrım.
EA 141	Ammunīra	Beyrut	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrım, tanrım, hayatımın nefesine, Beyrut şehrinin yöneticisi sizin uşağınız, ayağınızda toz olan Ammunīra...
EA 142	Ammunīra	Beyrut	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim güneş tanrım, tanrım, hayatımın nefesine, Beyrut şehrinin yöneticisi sizin uşağınız ve ayağınızda toz olan Ammunīra'nın mesajıdır.
EA 143	Ammunīra	Beyrut	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim güneş tanrım, tanrım, hayatımın nefesine, Beyrut şehrinin yöneticisi sizin uşağınız ve ayağınızda toz olan Ammunīra'nın mesajıdır.
EA 144	Zimredda	Şidon	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, benim güneş tanrım, hayatımın nefesine.
EA 145	Zimredda	Şidon	Mısır kralına. ³⁹⁵	Efendime.
EA 146	Abi-Milki/u	Sur Şehri ³⁹⁶	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, güneş tanrım.
EA 147	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, güneş tanrım.
EA 148	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 149	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım.
EA 150	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime sizin uşağınız Abimilki'nin mesajıdır
EA 151	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, benim güneş tanrım, tanrım.
EA 152	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 153	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala efendime.
EA 154	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala efendime.

³⁹⁵ Bu mektup Mısır firavununa hitaben yazılmış fakat Paḥa(m)] nat'eye şeklinde de bir isim geçiyor. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2.*, 2015, s. 1496.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. 231.

³⁹⁶ Tyre'den başka bir bölgeden gönderildiği de düşünülüyor Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62.

EA 155	Abi-Milki/u	Sur Şehri	Mısır kralına hitaben	Krala güneş tanrısı benim efendime.
EA 156	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 157	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 158	Aziru	Amurru	Mısır- Tutu adlı bir vezire hitaben	Efendim, babam oğlun ve hizmetkarın...
EA 159	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim, tanrım, benim güneş tanrım
EA 160	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Büyük krala, efendim, tanrım, güneş tanrım
EA 161	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Büyük krala, efendim, tanrım, güneş tanrım
EA 162	IV. Amenhotep	Mısır	Amurru kralı Aziru'ya.	Kral, senin efendin
EA 163	Mısır Firavunu (ismi yazılmamış.)	Mısır	Kananlı bir Yöneticiye	Hitap kısmı hasarlı, belirlenememiş.
EA 164	Aziru	Amurru	Mısır-Tutu adlı bir vezire	Efendim, benim babam sizin hizmetkarınız Aziru'nun mesajıdır.
EA 165	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim, tanrım, güneş tanrım
EA 166	Aziru	Amurru	Mısır- Ha' i/ Haya	Kardeşim, senin kardeşin Aziru'nun mesajıdır.
EA 167	Aziru	Amurru	Mısır-Tutu adlı bir vezire	Efendim, benim babam sizin hizmetkarınız Aziru'nun mesajıdır.
EA 168	Aziru	Amurru ³⁹⁷	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 169	Du-Teşup ya da Beti-'İli(?) (Aziru'nun oğlu)	Amurru	Mısırlı bir memura	Krala (?), efendime, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 170-A	Ba'luya ve Bet'İlu	Amurru	EA 170 aynı tablette yer alan iki mektuptur. Üst kısmı Ba'luya'ya ve Bet'İlu'ya aittir. Onlar Mısır kralına hitap ederler ama kralın ismi yazılmamıştır. Metnin 36-39. satırlarından itibaren kısmı ise Amurbalu'ya aittir. O ise Rabi-'İlu ve 'Abdi-Uraş'a, Binana ve Rabişidqi'ye hitap eder. ³⁹⁸	Krala bizim efendimiz (1-6. satır.). Rabi-'İlu ve 'Abdi-Uraş'a, Binana ve Rabişidqi'ye (36-39. satırlar). Burada bir hitap yoktur. İyi dilekler sunulur.
EA 170-B	Amurba'lu			

³⁹⁷ Gazze'den Gönderilme ihtimali var. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 63.

³⁹⁸ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 60.

EA 171	Aziru	Amurru	Mısır kralına hitaben	Krala, güneş tanrısı, benim efendime.
EA 172	Amurru'nun bir yöneticisi	Amurru	Mısır kralına hitaben	Hasar çok fazla olduğundan hitap kısmı okunamamış.
EA 173	... 'nın Yöneticisi	?	Mısır kralına hitaben	Hitap yok.
EA 174	Beri/Bi'ri	Haşabu	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, güneş tanrım.
EA 175	İldaya (ya da İlu-Dayyāni)	Hasi	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 176	... 'nın Yöneticisi	Beka Vadisi (tahminen)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 177	Yamiyuta (ya da Yami'uta şeklinde)	Guddaššuna	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, güneş tanrım.
EA 178	Hibiya	Beka Vadisi (tahminen)	Mısır'ın üst düzey görevlisine (ancak kral olma ihtimali de var.)	Efendime sizin hizmetkarınız Hibiya'nın mesajıdır.
EA 179	? İsim yazan kısmı kırık	Tôbihi	?	1.-10. satırlar eksik olduğundan hitap kısmı belli belirlenemiyor.
EA 180	... 'nın Yöneticisi	?	Mısır kralına hitaben	Efendime, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 181	... 'nın Yöneticisi	?	Mısır kralına hitaben	Kral, efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 182	Şutarna	Mušihuna	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 183	Şutarna	Mušihuna	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 184	Şutarna	Mušihuna	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 185	Mayarzana	Hasi	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 186	Mayarzana	Hasi	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 187	Şatiya/Šadêya	Enišasi	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim tanrım, güneş tanrım.
EA 188	... 'nın Yöneticisi	??	Metin hasarlı olduğundan bilgi yok	Efendim, güneş tanrım
EA 189	Etakkama	Kadeş	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 190	Mısır Firavunu ismi belli bilinmiyor	Mısır	Kadeş Kralına	Senin efendin,
EA 191	Arzaviya Rōğişi'nin Yöneticisi	Ruhizza	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.

EA 192	Arzaviya Rōğişi'nin Yöneticisi	Ruhizza	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, güneş tanrısı ve benim tanrım.
EA 193	Tivate	Labana	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 194	Biryavaza	Dimaşqa (Şam)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 195	Biryavaza	Dimaşqa (Şam)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 196	Biryavaza	Dimaşqa (Şam)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 197	Biryavaza	Dimaşqa (Şam)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 198	Aravana/Arašša	Kumidi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Benim tanrım.
EA 199	... 'nın Yöneticisi	Başhan	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim güneş tanrım.
EA 200	... 'nın Yöneticisi	Başhan	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 201	Artamanya	Ziribaşani	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 202	Amayaşe	Başhan veya Biblos'tan bir yönetici	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 203	Abimilki	Şashimi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 204	?	Qanu'nun yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 205	?	Ṭöbu'nun yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 206	Amayaşe	Naşiba'nın yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 207	Ipte [...]	(Aştartu'dan gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, güneş tanrım.
EA 208	... 'nın Yöneticisi	?	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmının olduğu satırlar hasarlı.
EA 209	Zişamimi	Bölge bilinmiyor (Dimaşqa'dan gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 210	Zişamimi	Bölge bilinmiyor (Dimaşqa'dan gönderilmiş)	Mısır kralı Ni]bhuri[ia]'ya hitaben.	Ni]bhuri[ia]'ya ... Geri kalan hitap kısmı kırık.
EA 211	Zitriyara	Bölge bilinmiyor (Gazze'den gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.

EA 212	Zitriyara	Bölge bilinmiyor (Gazze'den gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 213	Zitriyara	Bölge bilinmiyor (Gazze'den gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, güneş tanrım, tanrıma.
EA 214	?	Bölge bilinmiyor	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrım, güneş tanrıma.
EA 215	Bayawa-Kenan'da bir şehrin yöneticisi	Gazze'den gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, güneş tanrım, tanrıma.
EA 216	Bayawa	Gazze'den gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 217	A[h ?...]	Gazze'den gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 218	?	... 'nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 219	?	... 'nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 220	Kurtuya	Şunu 'nun yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim, güneş tanrıma.
EA 221	Yiqdasu Kenan'da bir şehrin yöneticisi	Tel Yoknem'den gönderilme ihtimali var (?)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetten gelen güneş.
EA 222	Yiqdasu	Tel Yoknem'den gönderilme ihtimali var (?)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 223	Endaruta/Intarua	Akşap'ın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetin Güneş tanrısı.
EA 224	Şum-hadda	Sham 'ôna'nın Yöneticisi (Beth Shean'dan (?) gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime, benim güneş tanrım, tanrıma.
EA 225	Şamu-hadda/i	Sham 'ôna'nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 226	Şipturi[şa]	Bölge bilinmiyor (Gazze'den gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 227	?	Hazor'un Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 228	Abditirš/'Abdi-Şullim	Hazor'un Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 229	'Abdi-Na	... 'nın Yöneticisi (Gath'dan gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.

EA 230	Yama	Suriye'de bir yönetici	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 231	?	Bölge bilinmiyor (Biblos'tan gönderilmiş)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetten gelen güneş.
EA 232	Surata	Beth Shean'dan gönderilmiş. ³⁹⁹	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetten gelen güneş.
EA 233	Satatna	Akka'nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetten gelen güneş.
EA 234	Satatna	Akka'nın Yöneticisi. ⁴⁰⁰	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime. Cennetten gelen güneş.
EA 235+EA 237	Sitatna	Akka'nın Yöneticisi.	Mısır kralına hitaben	EA 235'te Krala, efendime, benim güneş tanrım, tanrım, Cennetten gelen güneş. EA 327 ise 11. satırdan itibaren devam ediyor.
EA 236	?	...nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmı kırık.
EA 237	?	...nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	İlk satırlar eksik ama efendim geçen kısımlar var.
EA 238	Bayadi	Bölge bilinmiyor Anaharath (?)'tan gönderilmiş	Mısır'lı bir memura	Efendim.
EA 239	Baduzana	Bölge bilinmiyor. ⁴⁰¹	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 240	?	Bölge bilinmiyor	Mısır kralına hitaben	Hitap yok
EA 241	Ruşmanya	Şaruna/Sharôna'nın Yöneticisi	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrıma, gümeş tanrıma.
EA 242	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim ve benim gümeş tanrıma.
EA 243	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim ve benim gümeş tanrım ve benim tanrıma.
EA 244	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, tanrıma, gümeş tanrıma.
EA 245	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Efendimiz
EA 246	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim ve benim gümeş tanrıma.
EA 247	Biridiya	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim ve benim gümeş tanrıma.

³⁹⁹ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 64.

⁴⁰⁰ Beth Shean'dan gönderildiği belirtilir. Aynı durum EA 235+237 olarak isimlendirilen tabletler için de geçerli. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 64.

⁴⁰¹ Anaharath (?)'tan gönderilmiş. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 64.

EA 248	Yaşdata	Megiddo	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime ve benim güneş tanrım ve benim tanrıma.
EA 249	Ba'lu UR.SAG /Ba'lu-Meher	Gintipadalla	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 250	Ba'lu UR.SAG /Ba'lu-Meher	Gintipadalla	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 251	?	Bölge bilinmiyor.	Mısır kralına hitaben	Efendimiz
EA 252	Lab'ayu	Ša-ak-mi (Shechem)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendime.
EA 253	Lab'ayu	Ša-ak-mi (Shechem)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim ve benim güneş tanrım.
EA 254	Lab'ayu	Ša-ak-mi (Shechem)	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim ve benim güneş tanrım.
EA 255	Mut-Ba'lu	Pella/Pihilu	Mısır kralına hitaben	Krala, benim efendim ve benim güneş tanrım.
EA 256	Mut-Ba'lu	Pella/ Pihilu	Yanhamu'ya	Yanhamu'ya, benim efendime.
EA 257	Ba'lumehir/Ba'l-Meher	Gath-Padalla	Mısır kralına hitaben	Krala efendime.
EA 258	Ba'lumehir/Ba'l-Meher	Gath-Padalla	Mısır kralına hitaben	Krala efendime.
EA 259	Ba'lumehir/Ba'l-Meher	Gath-Padalla	Yanhamu'ya.	Krala efendime.
EA 260	Ba'lumehir/Ba'l-Meher	Gath-Padalla (Bit-Tenni)	Mısır kralına hitaben	Büyük kral benim efendim.
EA 261	Daşru Bir Kenan şehrinin Yöneticisi	Šamhuna'dan gönderilme ihtimali var.	Mısır kralına hitaben	Krala efendime, güneş tanrıma.
EA 262	Daşru Bir Kenan şehrinin Yöneticisi	Šamhuna'dan gönderilme ihtimali var.	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 263	?	Filistin- Rehob.	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 264	Tagi	Gintikirmil	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 265	Tagi	Gintikirmil	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 266	Tagi	Gintikirmil	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş
EA 267	Milkulu	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrıma.

EA 268	Milkulu	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 269	Milkulu	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 270	Milkulu	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 271	Milkulu	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 272	Ba'luşıpti	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 273	Belet-UR. MAH.MEŞ (Aslanların Hanımı)	Şabuma	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 274	Belet-UR. MAH.MEŞ (Aslanların Hanımı)	Şabuma	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 275	Ya'zib-Hadda	Shepela	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 276	Ya'zib-Hadda	Shepela	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 277	Ya'zib-Hadda	Shephela(?)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 278	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 279	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 280	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 281	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 282	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 283	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 284	Şuwardata	Gath	Mısır kralına hitabe	Krala, efendime.
EA 285	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.

EA 286	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 287	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 288	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime, benim güneş tanrım.
EA 289	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 290	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 291	Abdi-Heba	KUR URU Ú-ru-sa-lim (Kudüs)	Mısır kralına hitaben	Metnin ilk başları hasarlı.
EA 292	Ba'lu-Dāni/Ba'lu-Şipti	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 293	Ba'lu-Dāni/Ba'lu-Şipti	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 294	Zimredda	Lakiša	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 295	Ba'lu-Dāni ya da Ba'lu-Şipti ⁴⁰²	Sur	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, benim güneş tanrım, tanrım.
EA 296	Yahtiru ya da Ya'tiri	Merkez veya Güney Filistin-Ashdod (?)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım.
EA 297	Yapahu ya da Yapa'i Gezer yöneticisi.	Gezer.	Mısır kralına hitabe	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 298	Yapahu ya da Yapa'i Gezer yöneticisi.	Gezer.	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 299	Yapahu ya da Yapa'i Gezer yöneticisi.	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 300	Yapahu ya da Yapa'i Gezer yöneticisi.	Gezer	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 301	Şubandu	Güney Filistin	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı.

⁴⁰² Kaynaklarda bu kişi Sur şehrinin Amarna Çağı'ndaki birkaç yöneticisinden biri olarak belirtilmektedir. A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, s. 1600.

EA 302	Šubandu	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na' (?)'dan gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 303	Šubandu	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na (?)'dan gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 304	Šubandu	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na (?)'dan gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı
EA 305	Šubandu	Güney Filistin	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, Cennetten gelen güneş tanrısı. Tanrım, güneş tanrım.
EA 306	Šubandu	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na (?)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, benim güneş tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 307	?	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na veya Gazze	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmı eksik.
EA 308	?	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na veya Gazze	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetin güneş tanrısı.
EA 309	?	Güney Filistin- Aš-qá-lu-na veya Gazze	Mısır kralına hitaben	Krala, efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 310	?	?	Mısır kralına hitaben	Hitap kısmı eksik.
EA 311	?	Merkez veya Güney Filistin- Lahish(?)	Mısır kralına hitaben (isim yazmıyor)	Krala benim efendim, benim güneş tanrım.
EA 312	?	Merkez veya Güney Filistin- Aš-qá-lu-na veya Gazze	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime.
EA 313	?	?	Mısır kralına hitaben	Hitap yok.
EA 314	Pu-Ba ^ç la	Yurşa/Yurza	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım, güneş tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 315	Pu-Ba ^ç la	Yurşa/Yurza	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 316	Pu-Ba ^ç la	Yurşa/Yurza	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısı.

EA 317	Dagantakala	Suriye ⁴⁰³	Mısır kralına hitaben	Dagantakala sizin hizmetkarınız, büyük krala, efendime.
EA 318	Dagantakala	Suriye	Mısır kralına hitaben	Dagantakala sizin hizmetkarınız, büyük krala, efendime.
EA 319	Zuraşar-Gintiaşna Kasabasının Yöneticisi	Bölge Gintiaşna. Mekup Gazze(?)'den gönderilmiş.	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetin güneş tanrısı.
EA 320	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 321	Yidia	Aş-qá-lu-na - Gazze(?)'den gönderilmiş	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetin güneş tanrısı.
EA 322	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Güneş tanrım, Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 323	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetin güneş tanrısı.
EA 324	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, benim güneş tanrım, tanrım. Cennetin güneş tanrısı.
EA 325	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetin güneş tanrısı.
EA 326	Yidia	Aş-qá-lu-na	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 327	Sitatna (Akka'nın Yöneticisi)	Akka	Mısır kralına hitaben	Metnin ilk başları hasarlı.
EA 328	Yabni-İlu	Lakiša	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Güneş tanrım, Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 329	Zimreddi	Lakiša ⁴⁰⁴	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetin güneş tanrısı.
EA 330	Şipti-Ba'lu	Lakiša	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim.

⁴⁰³ EA 317 ve EA 318'i gönderen kişinin şehrinin Suriye'de olduğu fakat mektupların Gazze(?)'den gönderildiği tahmin edilmektedir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 66.

⁴⁰⁴ Bu mektubun Gazze(?)'den gönderildiği tahmin ediliyor. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 66.

EA 331	Şipti-Ba'lu	Lakiša	Mısır kralına hitaben	Krala efendim, tanrım. Benim güneş tanrım, Cennetten gelen güneş tanrısı.
EA 332	Şipti-Ba'lu	Lakiša	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, benim güneş tanrım, tanrım. Cennetin güneş tanrısı.
EA 333	Pa'api	Merkez veya Güney Filistin	Mısır'lı bir Vezire	“Üst düzey görevliye” şeklinde bir hitap var.
EA 334	[...]dih (Mynarova)	(Zuhra)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 335	Abdiaštarti	Güney Kenan	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 336	Hizziri (Hiziri) ⁴⁰⁵	Bölge Bilinmiyor- Zukra(?)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendime.
EA 337	Hizziri (Hiziri)	Bölge Bilinmiyor- Aštartu(?)	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, güneş tanrım, tanrım.
EA 338	Zi[...]	Bilinmiyor	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim.
EA 339	?	?	Mısır kralına hitaben	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 340-361	Bu numaralar arasındaki tabletler mektuplar grubuna dahil değildir. Ayrıntı için şu kaynağa bkz: William L. Moran, <i>Amarna Letters</i> , Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992, s. xv, xvi.			
EA 362	Ribhaddi	Biblos	Mısır kralına hitaben	Krala, efendime
EA 363	Abdi-Rēša	Ê(Ni)-Şâsi	Krala.	Krala benim efendim, tanrım, güneş tanrım.
EA 364	Ayyāb	Aštartu	Krala.	Krala, efendime.
EA 365	Biridiya	Megiddo	Krala.	Krala efendime, benim güneş tanrım.
EA 366	Şuwardata	Gath	Krala.	Krala efendime, güneş tanrım, tanrım.
EA 367	IV. Amenhotep	Mısır	Ak-ša-pa'nın yöneticisi Intaruta'ya	İntaruta'ya.
EA 368	Tablet mektup kategorisine dahil değildir. Muhteviyatında Mısırca sözcüklerin çivi yazısıyla yazılışını gösteren bir liste vardır. ⁴⁰⁶			
EA 369	III. Amenhotep	Mısır	Gezer'in Yöneticisi Milkilu'ya	Gezer'in Yöneticisi Milkilu'ya böylece kral der...

⁴⁰⁵ Hizziri adında bir kişiye ait olan EA 336'nin Zukra'dan ve EA 337'nin ise Aštartu'dan gönderildiği tahmin edilmektedir. Fakat bu kişinin şehrinin nerede olduğu belirtilmemiştir. Bkz: J. Mynarova, *age*. 2007, s. 66

⁴⁰⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1631

EA 370	IV. Amenhotep	Mısır	Aş-qá-lu-na'nın Yöneticisi Yidia'ya	Aş-qá-lu-na'nın yöneticisi Yidia'ya böylece kral diyor...
EA 371	'Abdi-Aşirta(?)	Amurru	III. Amenhotep	?
EA 372- 377	Bu numaralar arasındaki tabletler mektup kategorisine ait değildir. ⁴⁰⁷			
EA 378	Yapahu	Gezer	Krala.	Krala, efendime, tanrıma, güneş tanrıma, cennetin güneş tanrısına.
EA 379	Bu tablet mektuplar kategorisinde değildir. ⁴⁰⁸			
EA 380	[BA'L-??	Mısır ?	Krala.	Kardeşime şeklinde bir hitap var.
EA 381	Bir Mısır memurundan?	?	?	Tablet çok hasarlı olduğundan isimler ve hitaplar belirlenmiyor.

Tabloya bakıldığında en çok mektup gönderenin ve bu doğrultuda başı en çok derde girenin Biblos kralı Ribhadda olduğu görülmektedir.⁴⁰⁹ Gerek Biblosluların gerekse diğer vasalların bunca mektup yazmasında belli başlı amaçları vardı. Onlar genellikle Mısır'dan yardım talep ediyor, sürekli olarak birbirlerini şikâyet ediyor, Mısır'a ödemeleri gereken vergileri ertelemenin hatta mümkün olursa bundan kurtulmanın yollarını bulmaya çalışıyorlardı.⁴¹⁰ Bu vasallardan coğrafi olarak Mısır'a daha yakın olan Gezer, Megiddo, Kudüs gibi olanları Mısır'a pek fazla sıkıntı çıkarmazken kuzeyde yer alan Biblos ve Amurrular gibi şehirler daha çok sorun teşkil etmiştir.⁴¹¹ Örneğin Amurrular'ın liderleri Abdiaşirta ve Aziru'nun Amarna Çağı'nın en problemleri kişilerinden oldukları arşivde yer alan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak onlar fazla mektup yazmamışlar, sadece gerekli durumlarda diplomatik temaslarda bulunmuşlardır. Bununla birlikte Amarna Arşivi'ndeki mektupların pek çoğunda Amurrular'dan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁴¹² Bunca şikâyete rağmen ise Amurru liderleri bunları görmezden gelmişler, Mısır'a yazdıkları mektuplarında firavunun sadık hizmetkarları olduklarını dile getirmişlerdir:

⁴⁰⁷ Ayrıntı için W. L. Moran, *age.* 1992, s. xv, xvi. ve A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1633.

⁴⁰⁸ Ayrıntı için W. L. Moran, *age.* 1992, s. xv, xvi.

⁴⁰⁹ Mynarova bu mektubun günümüzdeki ismi Gazze olan bölgeden gönderildiğini aktarmaktadır. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 60

⁴¹⁰ M. V. De. Mieroop, *age.* 2004, s. 167.

⁴¹¹ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 331.

⁴¹² A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1600.

Kralıma, güneş tanrım, efendim, sizin uşağınız, ayağınızın altındaki toz Abdiaşirta'nın mesajıdır. Ben kralım, efendimin ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım. Bakınız ben kralımın hizmetkariyim ve onun evinin köpeğiyim. Ben Amurru ülkesini, onun içindeki herşeyi kralım, efendim için koruyorum. Ben benim komiserim Paḥa(m)nate'ye "Kralımın topraklarını korumak için yardımcı kuvvetler getir" (diye) defaten dedim... (EA 60: 1-13)⁴¹³

Abdiaşirta'nın yukarıda bir kısmını verdiğimiz mektubuna göre o, kralın sadık bir hizmetkarıdır ve teorik olarak Mısır'a ait olan Amurru topraklarını efendisi adına korumaktadır. Onun gayet masum olduğu, sadece Mısır firavununa hizmet etme anlayışıyla hareket ettiği vurgulanmaktadır. Mektubun devamında Hurri krallarının denetimindeki tüm kralların onun ve efendisinin topraklarını zorla ele geçirmeye çalıştıklarını ancak ülkesini koruyacağını dile getirmektedir. Devamla da onun Şumur'u ve Ulassa'yı koruyup korumadığı konusunda bölgede bulunan Mısır komiseri Paḥa(m)nate'den bilgi alınabileceği de belirtilmiştir. İlginç olan bir sonraki cümlede ise Abdiaşirta şunu demektedir: "Benim komiserim güneş kralımın bir görevinde olduğu zaman ben Şumur'un tahıllarını ve kralım, güneşim, efendimin tüm topraklarını koruyan biriyim." Böylece Abdiaşirta'nın Mısır'lı komiserin olmadığı zamanlarda onun görevini devraldığı anlaşılmaktadır.

Amurruların bir başka kralı olan Aziru'nun da Abdiaşirta gibi Mısır firavununa karşı yine aynı şekilde onu yücelten cümlelerle yakınlaşmaya çalıştığı görülmektedir. Bu durum vasallar arasında çok olağan bir şeydi ve onların her biri genellikle benzer hitap şekillerini kullanıyorlardı:

Kralım, efendim, tanrım, güneşime. Sizin uşağınız Aziru'nun mesajıdır. Ben yedi kez ve yedi kez ayaklarınıza kapanırım... (EA 156:1-3)⁴¹⁴

⁴¹³ A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 419.

⁴¹⁴ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 781

... şimdi kralım bilsin ki ben daima sizin uşağınızım. Ben efendimin emirlerinin dışına çıkmam. Ben kral, efendime daha önce hizmet etmeyi arzuladım ama Şumur'un ileri gelenlerince engellendim. Ve şimdi kendimi (size) adadım, kralıma karşı herhangi bir şekilde ihmalkâr davranmadım... (EA 157: 6-16)⁴¹⁵

Amurru tarafında hal böyleyken en azından ifadelerine bakılarak onların oldukça temiz niyetlere sahip oldukları, diğer vasalların onlardan şikayetçi olmasını gerektirecek bir şeyin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu da kimin doğru, kimin yalan söylediği konusunda bir belirsizlik oluşturmaktadır. Ancak gerçek olan Amurrular'ın sözleriyle davranışlarının uyuşmadığıydı. Aşağıda bir kısmını verdiğimiz Akizzi'nin mektubu bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Mektup Akhenaten'e hitaben yazılmıştır ve ona "güneş tanrısının oğlu" olarak hitap edilmektedir. Buradaki söz konusu edilen tanrının Ra mı, Aton mu yoksa kendini tanrılaştıran III. Amenhotep mi olduğu konusunda bir muamma vardır.

Namhur(e)ya'ya⁴¹⁶ güneş tanrısının oğlu, benim efendim. Sizin uşağınız Akizzi'nin mesajıdır. Ben yedi kez efendimin ayaklarına kapanırım (1-3) ...Eğer efendimin birlikleri ve savaş arabaları bu yıl çıkıp gelmezse ve hucuma geçmezse memleket Aziru'nun korkusunda kalmaya devam edecek... (EA 55: 25-27)⁴¹⁷

Mektubun ilerleyen kısımlarına bakıldığında Akizzi'nin neden yardım istediği konusu daha da netleşmektedir. Buna göre Amurrular onun memleketinin insanlarını alıp başka bir yere taşımıştır. Onlardan ötürü tedirgin olunmasını bu açıdan normal bir durum olarak değerlendirilmelidir. Vasalların içinde bulunduğu kaos hali onlar için büyük bir sorun teşkil etse de Mısır'dan istenen askeri yardım taleplerinin genellikle cevapsız kaldığı görülmektedir. Akhenaten zamanına ait olan bu mektup (EA 55) firavunun bir din

⁴¹⁵ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 783.

⁴¹⁶ Ayrıntı için W. L. Moran, *age*. 1992, s. xv, xvi. ve A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1633.

⁴¹⁷ Ayrıntı için W. L. Moran, *age*. 1992, s. xv, xvi. 128.; A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 400.

reformuyla uğraşiyor olmasından ötürü adeta boşa kürek çekmekten başka bir şeye benzememektedir.

Yazışmaların vasallar haricinde kalan kısmını ise devrin büyük devletlerinden gelen mektuplardan oluştuğu ve bunları yazan kralların kardeşlik mefhumuna uygun olarak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Onlar birbirlerine karşı gayet açık sözlü olmuşlar, ihtiyaç duydukları herhangi bir şeyi çekinmeden talep edebilmişlerdir. Mektupların yanında birbirlerine selamlama hediyeleri gönderiyor olmaları hem bir nezaketti hem de aynı karşılığı bekliyor olmalarından ileri geliyordu. Bu açıdan hediyeleşmeler onların yazışmalarının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilebilir.⁴¹⁸ Böylece devrin büyük devletleri Mısır firavununa yazdıkları mektuplarında “kardeşim”⁴¹⁹ hitabının ardından arzuladıkları her türlü şeyi talep etmişlerdir. Bunlara da birkaç örnek verecek olursak:

“Kardeşim Mısır kralı Nimu’area’ya⁴²⁰ deyin. Böylece Babil kralı Burraburiaş senin kardeşindir. Benim için her şey iyi. Sen, evin, eşlerin, çocukların, ülken, devlet adamların, atların, at arabaların iyi olsun...” (EA 6: 1-7)⁴²¹

“Büyük kral, Mısır kralı, benim kardeşim, beni seven ve benim tarafımdan sevilen damadım, Nimmureya’ya deyin. Büyük kral, seni seven kayınpederin, kardeşin Mitanni kralı Tuşratta’nın mesajıdır. Benim için her şey yolunda. Senin de her şeyin iyi olsun. Evin, kızkardeşim ve diğer eşlerin için, oğulların, savaş arabaların, atların,

⁴¹⁸ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 131.

⁴¹⁹ 1-a-n]a L[UGA]L K[U]R [Mi-iş-ri ŠEŠ]-‘ia’ 2- [qí-]bí-ma ‘um’-‘ma’ [LUGAL K]UR ‘A’-la-si-ia 3- [ŠE]Š-ka-ma a-na ia-‘ši’ [šu]-‘ul’-mu 4- [a]-na ŠEŠ-ia lu-ú ‘šu’-‘ul’-[m]u 5- ‘a’-na É-i-šu a-na ‘DAM’.^{MEŠ}-i-šu 6- [a-n]a DUMU-e-šu a-na ANŠE.KUR.RA<-šu> GIŠ.G[IGIR]-šu 7-) ‘ù’ a-na lib-bi KUR-i-šu dan-‘níš’ lu-ú [šu]-ul-mu 8- [šu-u]l-ma-nu ša ŠEŠ-ia... (EA 37: 1-8) Tercümesi: “Mısır ülkesinin kralı benim kardeşime deyin. Böylece Alaşia memleketinin kralı senin kardeşindir. Benimle için her şey iyi. Benim kardeşim için de her şey iyi olsun. Onun evi için, eşleri için, oğulları için, atları için, savaş arabaları için, topraklarının tamamı çok iyi olsun.” İsmi bilinmeyen bir Alaşia kralından Mısır firavununa gönderilen bu mektubun giriş kısmındaki ifadelerde sürekli olarak tekrarlanan kardeşim (ŠEŠ-ia) hitabının büyük devletlerden gelen mektuplarda sıklıkla yer aldığı bilinmektedir. Bu açıdan Alaşia kralının da kendisine bunu yakıştırdığını ve muhatabının da bunu kabullendiğini söyleyebiliriz. A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 348.

⁴²⁰ *Nb-m3’t-R’, Nibmuarea, Nimmuria, Mimmuria*: bunların her biri III. Amenhotep’e karşılık gelmektedir. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 26.; Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 14, 15.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. xxxviii.

⁴²¹ A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 81.

muhteşen ordun, ülken, sana ait her ne varsa çok çok iyi olsun...” (EA 19: 1-8)⁴²²

“...Şimdi, tanrının evindeki işlerim çok büyük ve bunu yapmak için ciddi olarak uğraşıyorum. Bana fazla altın gönder. Ve senin, ülkemden ne istediğine gelince bana yaz ve onları sana getirmeme izin ver...” (EA 9:15-18)⁴²³

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerde Mısır firavunlarına kardeşim şeklinde hitap edildiğini ve ondan çekinmeden altın talebinde bulunulduğunu görüyoruz. Buna karşın sen de istediğini bana yaz denilmesi kralların karşılıklılık esasına uygun davrandığını göstermektedir.⁴²⁴ Mısır’da kum gibi bol olduğu düşünülen altının kendilerine aynı çoklukla gönderilmesi gerektiğini düşünen Yakındoğu kralları yazdığı mektuplarda bunu da hiç çekinmeden dile getirebiliyorlardı. Babil kralı Kadaşmanenil’ in III. Amenhotep’e yazdığı mektubunda bu doğrultuda istekler göze çarpmaktadır. Mektupta *“sana yazdığım altın konusuna gelince, elinde ne varsa mümkün olduğu kadar çok gönder...”* denilmektedir.⁴²⁵ Altına karşılık olarak da Mısır firavunu bu kralların kızlarını alıyordu. Böylece firavunun haremî çeşitli ülkelerden gelen prenseslerle uluslararası ilişkiler dönemine uygun olarak şekillenmiş oluyordu. Bu bağlamda III. Amenhotep’in Mitanniler ve Babilliler başta olmak üzere çeşitli siyasi yapıların sarayından prensesleri aldığını görüyoruz. Bu konuda en ön sırada Mitanniler yer almaktadır. Şöyle ki III. Amenhotep’in hükümdarlığının başlarında Mitanni kralının kızı Gilukhepa’yı, aradan geçen çeyrek asır sonra yine Mitanni ülkesinden prenses Tadukhepa’yı haremine aldığı bilinmektedir. Böylece iki devlet arasında sık sık evlilik bağlarının kurulduğu görülmektedir. Bununla birlikte III. Amenhotep’in iktidarının ilk yıllarında Babil kralının kızıyla evlilik yaptığı belirlenmiştir. Daha sonraki süreçte de yine bir kız alma hamlesinde bulunan III. Amenhotep bu kez biraz uğraşmış olsa da başka bir Babil prensesini sarayına almayı başarmıştır. Mısır’ın ayrıca Mitanni ve Babil gibi iki büyük devletin yanında Arzava krallı Tarhundaradu’nun kızını alma teşebbüsünün olduğu da bilinmektedir fakat bunun olumlu bir neticeye bağlanıp bağlanmadığı

⁴²² W. L. Moran, *age.* 1992, s. 18.

⁴²³ A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 93.

⁴²⁴ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 333

⁴²⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 8,9.

konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. T. Wilkinson'a göre bu evlilik gerçekleşmiştir çünkü yaşarken tanrılaştırılmış olan III. Amenhotep hayır cevabı alacak bir adam değildir.⁴²⁶

Yazılı belgeler ışığında bakıldığında evlilik ilişkilerinin sadece Mısır'la sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer devletlerin de birbirleriyle evlilik bağlarıyla yakınlaşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunlardan özellikle Hititler'in Mısırlılar kadar katı bir politika uygulamayıp kızlarını vasal prenslerle bile evlendirdiklerine dair bilgiler mevcuttur. Onların bunu vasalların kontrolünü daha iyi yapmak için uyguladığı düşünülmektedir. Hititlerin yanı sıra Babil ve Asur devletlerinin de karşılıklı olarak kız alıp verdiği bilinmektedir. Bu evlilik Babil kralı II. Burnaburiaş'ın Asur kralı Aşşur-Uballit'in kızı Muballit Şerua'yı almasıyla gerçekleşmiştir.⁴²⁷

Bu bilgilerden hareketle Amarna Arşivi'ndeki büyük devletlerin mektuplarının genellikle aynı konular etrafında seyrettiğini söyleyebiliriz. Evlilikler, hediyeleşmeler, hâl hatır sorma ve yeri geldiğinde de bir kralın başka bir kralı yapmış olduğu yeni bir inşaatın açılışına davet etme gibi konular yazışmaların genel çerçevesini teşkil etmektedir.⁴²⁸ İkinci planda yer alan vasalların mektuplarına bakıldığında ise bunların daha çok askeri yardım talepleri, bir başka vasalın yaptığı faaliyetleri Mısır firavununa şikâyet etme, gibi konuları içerdiği anlaşılmaktadır. Vasallar siyaseten geri planda olsa devrin kalbi onların yaşadığı Suriye-Filistin coğrafyasında atıyordu ve en çok mektup onlar tarafından gönderilmiştir. Bu kısımda dikkat çekmek istediğimiz noktalardan biri budur.

Yukarıdaki tabloda da dikkat çekmek istediğimiz bir diğer ayrıntı da mektuplarda çok çeşitli hitaplar kullanılmış olmasıdır. Burada büyük devletlerin mektuplarında "biraderim" dışında çok farklı ifade yer almazken esas hitap çeşitliliği vasalların mektuplarında görülür. Buna dair birkaç örnek vererek bu bahse son vermek istiyoruz. Bazı vasallar "güneşim"⁴²⁹ ve "tanrım"⁴³⁰ ifadelerini seçmişken bazıları da Mısır firavununa "efendim", "cennetten gelen güneş", "babam"⁴³¹ şeklinde hitap etmiştir.

⁴²⁶ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 333, 334, 340.; M.V. De. Mieroop, *age.* 2004, s. 178.

⁴²⁷ M. V. De. Mieroop, *age.* 2004, s. 169.

⁴²⁸ Bkz: EA 3. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 7.

⁴²⁹ Bkz: EA 60: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 131.

⁴³⁰ Bkz: EA 185, EA 366: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 140, 257.

⁴³¹ Bkz: EA 44: A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 369.

Buradaki babam ifadesi nesep anlamıyla bir baba oğul bağlantısı değildir. Daha çok büyük-küçük yahut da koruyan-korunan (vasallık) ilişkisinin bir yansımasıdır.

Babama deyin senin oğlun Ribhadda'nın mesajıdır. Sizin ayaklarınıza kapanırım. Biblos'un Hanımı, kralın tanrıçası, benim efendim, tanrım, kralım, güneşimin önünde sizi onurlandırısın... (EA 69: 1-9)⁴³²

“Babam” şeklinde bir hitap şeklinin kullanılması ayrıca bir saygı ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü sadece vasallar değil bazen bir Hitit prensinin de babam dediği oluyordu. Mısır firavunu ona nazaran çok yaşlıydı ve bu doğrultuda Hitit prensinin saygı belirtmek için böyle bir ifadeye başvurduğu anlaşılmaktadır. Zita bir kral da olmadığından muhatabına “kardeşim” de diyemezdi. Bu sebeple onun için en makul kullanımın “babam” olduğu anlaşılmaktadır: “*a-na be-lí LUGAL KUR^{URU}Mi-iş-ri[-i] a-bi-ya qí-bí-ma.*”⁴³³ Bu konuya dair birkaç örnek vermek gerekirse:

Efendime, Mısır kralına deyin. Babam böylece Zita kralın oğlu, sizin oğlunuz. Efendimin, babamın her şeyi iyi olsun... (EA 44: 1-6)⁴³⁴

Bir başka örnek Beyrut'un yöneticisi Ammunira'nın mektubunda yer almaktadır. Bu da şu şekildedir:

Kralım, efendim, güneşim, tanrım, hayatımın nefesine sizin uşağınız, ayağınızın tozu Beyrut'un yöneticisi Ammunira'nın mesajıdır deyin. Ben; kralım, efendim, güneşim, tanrım, hayat nefesimin ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım... (EA 141: 1-6)⁴³⁵

⁴³² A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 439.

⁴³³ H. A. Hoffner, *age.* 2009, s. 280.

⁴³⁴ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 117.

⁴³⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 227.

III. BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDAN AMARNA ÇAĞI'NA KADAR BÜYÜK GÜÇLER TOPLULUĞU VE ONLARIN AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ MEKTUPLARI

3.1. Hititler: Amarna Diplomasisine Farklı Bir Denge Unsuru

Hitit tarihini aydınlatmaya yönelik araştırmaların 19. yy'da başlamasıyla birlikte onların, Orta Anadolu'da başkent Hattuşas olmak üzere güçlü bir imparatorluk vücuda getirdikleri anlaşılmıştır. Onların güçlü bir devlet olarak tarih sahnesinde yer almaları Asur Ticaret Kolonileri Devri'ne⁴³⁶ son verdikleri andan itibaren başlamıştır. Pithana ve Anitta'nın önderliğinde temelleri atılmış olan Hitit Devleti'nin varlığı MÖ 18. yy'dan MÖ 12. yy'a kadar kadar devam etmiştir. Bu yüzyıllar arasında zaman zaman inişler ve çıkışlar meydana gelse de Hititler geniş sınırlara ulaşan bir imparatorluk olma başarısına erişmişlerdir.⁴³⁷

Eskiçağ literatüründe Hititler adıyla anılan bu halkın kendilerine bu ismi vermedikleri anlaşılmaktadır. Onlara Hititler demilmesinin sebebi Tevrat'ta "*Het Oğulları*",⁴³⁸ Akadlılara ait Şar Tamhari Metinleri'nde "*Hatti Memleketi*", İbranice'de "*Hitti*" veya "*Hittîm*", MÖ 13. ve 12. yüzyıllara ait Asur kaynaklarında ise "*Hattû*" şeklinde geçen ifadelerden dolayıdır. Saymış olduğumuz bu isimlerden hareketle Hitit ismi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bilinmesi gerekmektedir ki Tevrat'ta geçen Het Oğulları ile aslında Orta Anadolu'da güçlü bir imparatorluk kuran Hititler kastedilmemiştir. Kutsal kitaptaki bu ifadenin MÖ 1200'lerden itibaren Güneydoğu Anadolu'da varlık gösteren Geç Hitit Beylikleri olduğu düşünülmektedir. Eski Mısır tarihinde Mısır'ın dış dünyaya açıldığı dönem olarak bilinen Yeni Krallık Devri'ne tarihlenen belgelerde ise Hititler için "*Hît*" veya "*Ht*" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Buna dair I. Şuppiluliuma tarafından Huriya'ya hitaben (bu kişinin IV.

⁴³⁶ Bu dönem MÖ 2. Binyılın başlarından itibaren başlamış olup yaklaşık olarak 250 yıl kadar devam etmiştir. Son dönemlerde yapılan detaylı tarihlendirme çalışmalarının neticesinde Asur Ticaret Kolonileri Devri'nin MÖ 1974-1723 yılları arasında yaşandığı hesaplanmıştır. L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 48.

⁴³⁷ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 295, 297

⁴³⁸ Metin Alparslan, "Bir Bilim Olarak "Hititoloji", *Hititolojiye Giriş*, (Hazırlayan: Metin Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 11.

Amenhotep, Smenkhare veya Tutankhamon'dan biri olduğu düşünülmektedir) yazılmış olan EA 41 no'lu mektupta geçen şu cümleler örnek teşkil etmektedir.

- 1- [um-ma ^dUTU-ši] ^lŠu-up-pí-'lu'-li-u-ma 'LUGAL' G[AL]
- 2- [šàr KUR URU H]a- [a]t-ti^{KI} a-na ^lHu-u-ri-i-'i'[a]
- 3- [šàr KUR URU Mi]-i-š-ri-i^{KI} ŠEŠ-ia qí-bí- [m]a...⁴³⁹

“Güneşin mesajı, Šuppiluliuma büyük kral, Hatti ülkesinin kralı, Mısır ülkesinin kralı Huriya'ya şöyle der. Benim kardeşim...” Bu ifadelerden Hitit krallarının kendilerine “Hitit” adını vermedikleri ülkelerine Hatti ülkesi dedikleri görülmektedir. Tevrat'ta, Mısır, İbrani ve Asur kaynaklarında geçen ifadelerin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Eldeki bu verilere göre bakıldığında ise Hititlerin kendileri için “Hattuşa kentinin, Hatti ülkesinin çocukları veya insanları” manasına gelen Sumerce “LÚ^{MEŠ} URU^{Hatti}” (Hatti Şehri Adamları) tabirini kullandıklarını görmekteyiz. Bu söz diziminde yer alan Hatti kelimesi yukarıda bir kısmını verdiğimiz I. Šuppiluliuma'nın Amarna Arşivi'ndeki mektuplarında yer almaktadır. Yine MÖ 14. yüzyıla tarihlenen Ugarit Arşivi'nde de *htj*, *ht* sıfatlarının Hititler için kullanıldığı ifade edilmektedir.⁴⁴⁰ Bununla birlikte çivi yazılı belgelerden Hititlerin kendilerini Neşalılar⁴⁴¹ olarak da nitelendirdikleri anlaşılmaktadır. “Neşalı adamın soyundan insanlar” şeklinde kaynaklarda geçen bu ibaredeki Neşa'nın Asurluların Kaniş kenti (Kültepe) olduğu belirtilmektedir. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere çağdaş kaynaklarda Hititler olarak adlandırılan bu toplumun kendilerine bu adı vermedikleri anlaşılmış olmaktadır.⁴⁴²

Tarihi süreç içerisinde yukarıda vermiş olduğumuz isimlerle anılan Hititler, Asurlular'ın bir zamanlar ticaret merkezi olan kullandıkları Kaniş yani Neşa kentinde bir süre yaşadıkdan sonra başkentlerini I. Hattuşili'nin önderliğinde (yaklaşık MÖ 1650'lerde) daha doğuda yer alan Hattuşa'ya taşımışlardır.⁴⁴³ Böylece esas anlamda siyasi, ekonomik ve askeri faaliyetlerini sürdürecekleri bölgeye gelmiş oldular. Bu

⁴³⁹ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 358, 359.

⁴⁴⁰ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 30,31, 33.

⁴⁴¹ <http://ulibtk17.hitit.edu.tr/Detail/hitit-medeniyeti>. (Erişim tarihi: 01.01.2019)

⁴⁴² Oya Topçuoğlu, “Anitta Metni”, *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu Asurlular İstanbul'da*, (Editörler: F. Kulakoğlu-S. Kangal), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 25.

⁴⁴³ E. H. Cline, *age.* 2018, s. 43, 44.

bölgede sağlam temeller üzerinde yükselen bir imparatorluk vücuda getirerek yaklaşık altı asır boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu devlet I. Hattuşili'nin neslinden gelenler tarafından yönetilmiştir. Nitekim Gasıp Krallar Devri'nde yaşanan kaos ortamında yasal olmayan yollarla iktidara gelenler hariç genel anlamda başarılı kişiler tahta çıkmış ve devletin otoritesini Orta Anadolu'dan başlayarak çevresel bir yayılımla uzak coğrafyalara kadar taşımışlardır. Bu faaliyetlerde şüphesiz bazı kralların diğerlerinden daha çok anılmaya değer işler yaptıkları görülmektedir. Bunlardan biri uluslararası ilişkiler bağlamında ele alacağımız kişi olan I. Muşili'dir (MÖ 1620-1590). Bu kral I. Hattuşili'nin torunu olup Babil'deki Hammurabi hanedanına son vermiş olmasından ötürü eskiçağ literatüründe "Babil'in Fatih'i" olarak bilinmektedir.⁴⁴⁴ Bu sefer hakkında bilgi edindiğimiz Telepinu Fermanı'ndan Muşili'nin ülkesinin sınırlarını genişlettiği ve Hititleri denizin komşusu yaptığı, Hurrilere saldırdığı, Babil'de fazla kalmayarak buradan elde ettiği esirlerle birlikte ülkesine döndüğünü öğrenmekteyiz. Bu başarıların ardından ülkesine dönen I. Muşili kızkardeşinin kocası olan Hantili ile işbirlikçisi Zidanta tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Hitit Krallığı'nda amansız olaylar dizisi başlamıştır.⁴⁴⁵ Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz nokta I. Muşili zamanında gerçekleştirilen ve başarıyla neticelenen Babil seferi ve sonrasında Babil'de ve Hitit ülkesinde yaşanan gelişmelerdir.

Hititlerin Babil'e kadar ilerleyip burada uzun zamandan beri iktidarda olan Hammurabi Hanedanlığı'nın yönetimine son vermesi Babil'de siyasi iradenin değişmesi anlamına gelmektedir. Hammurabi Hanedanlığı'nın çöküşü ani bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun için birkaç neden saymak mümkündür: Bunlardan ilki Babilliler'in savaşçı olmalarına rağmen Hititlerin onlar için farklı bir düşman profili sergilemiş olmaları idi yani Babilliler tanımadıkları bir halk ile mücadele etmişlerdi. İkincisi Babil'in eskisi kadar güçlü olmaması ve memleketteki demografik yapının onların aleyhine olacak şekilde farklılaşması (Kassit nüfusu artmıştı) ve muhtemelen milli bilincin azalması idi. Üçüncüsü ise Hammurabi'nin ölümünün üzerinden uzun yıllar geçmiş olması ve onun Babil toplumunu birleştirici anlamdaki manevi gücünün azalmış olmasıydı. Bütün bu faktörleri birarada düşündüğümüzde Hammurabi Hanedanlığı'nın sona ermesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılacaktır. Bunların üzerine güçlü bir Hitit

⁴⁴⁴ E. H. Cline, *age*. 2018, s. 45.

⁴⁴⁵ A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 12.

krallığıyla karşılaşılması onların sonunun gelmesini hızlandırmıştır.⁴⁴⁶ Hitit kralı I. Murşili, Babil'i fethettikten sonra burada fazla kalmayarak ülkesine dönmüştür. Ancak onu büyük bir sorun beklemektedir. Ülkesine dönen Murşili katledilmiş ve bundan sonra Gasıp Krallar Devri adı verilen büyük bir kaos dönemi başlamıştır. Bu dönemde başa geçen her kral bir öncekini katlederek tahta çıkmıştır. Murşili geride bıraktığı Babil'de ise iktidar Kassitler adı verilen bir halk grubunun eline geçecektir.⁴⁴⁷

Babil ve Hitit memleketinde bu olaylar yaşanırken Akdeniz Dünyası'nın bir başka köşesi olan Mısır'da ise Hiksoslarla mücadele edildiği görülmektedir. Bilindiği üzere Mısırlılar bunda başarılı olmuş ve yabancı bir halk olarak nitelendirilen Hiksoslar Mısır'dan kovulmuştur.⁴⁴⁸ Bunun ardından ise Mısır'da Yeni Krallık Dönemi (18. Sülale/Hanedan) başlamıştır. Böylece Yakınoğu'da üç önemli noktada uluslararası ölçekte etkileri olan çok önemli değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da meydana gelen bu gelişmeler mukayese edildiğinde siyasi dengelerin büyük oranda değiştiği anlaşılabilir. Bir tarafta Mısırlılar kendi güç dinamiklerini ellerine alırken diğer tarafta Hammurabi'nin soyundan gelen kudretli Babil devletinin kralları iktidarı Kassit/Karaduniaş⁴⁴⁹ adını taşıyan bir hanedane

⁴⁴⁶ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 122.

⁴⁴⁷ P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 122.

⁴⁴⁸ Hiksoslar Mısır'dan kovulduktan sonra muhtemelen Suriye ve Hurri nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Mitanni coğrafyasına gitmiştir.

⁴⁴⁹ Eskiçağ literatüründe *Kassitler* olarak adlandırılan bu siyasi teşekkül Yakınoğu dünyasında oldukça önemli bir yer edinmiştir. Özellikle Amarna Çağı'nda Kassit kralları Mısır firavunlarıyla yoğun bir diplomasi trafiğinde bulunmuşlardır. Gerek Amarna gerekse diğer arşivlerde bulunan çivi yazılı belgelerden onlar hakkında detaylı bilgi edinmek mümkündür. Bu bilgilere göre Kassit adıyla bilinen bu hanedanın kendilerine *Galzu* dedikleri tespit edilmiştir. Bu terim ise Akadca *Kasshu*'dan gelmektedir. Amarna yazışmalarında ise onlar *Karaduniaş* krallığı olarak anılmaktadır. Bu isimde yer alan *Duniaş* teriminin ise tanrı anlamına geldiği ifade edilmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen "māt Karduniaş" ifadesinin de "tanrı Duniaş'ın limanının ülkesi" anlamına geldiği belirtilmektedir. (Bu konuda bkz: Seth Richardson, "Before Things Worked: A "Low- Power" Model of Early Mesopotamia", *Ancient States and Infrastructural Power Europe, Asia, and America*, (Edited by Clifford Ando and Seth Richardson), University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2017, s. 25.; Mezopotamya'daki Sami unsurundan farklı bir kimliğe sahip olduğu düşünülen Kassitlerin kendi dillerine dair herhangi bir yazılı belge bırakmaması oldukça ilginç olup aynı zamanda onların kökenine dair bilgi edinmemiz konusunda büyük bir eksiklik olmuştur. Kassit krallarından kalan vesikalar genellikle sami diliyle kaleme alınmıştır. Bu da onların Sami kültürünü ciddi anlamda benimsediklerini göstermektedir. Bununla birlikte Asurbanipal'in meşhur kütüphanesinde Kassit dilinin örneklerini içeren belgeler ortaya çıkarılmıştır. Burada Kassit şahıs isimleri ve onların Akadca karşılıkları yer almaktadır. Bunlar ise batılı tarihçilerin meşhur önyargılı ifadesine göre ne hikmetse hiçbir dile benzememektedir. Yine onlara göre bu örneklerde Hint ve Aryan yakınlığının olduğu ifade edilse de bu fikir genel kabul görmemiştir. Ancak detaylı şekilde analiz edildiğinde Kassitlerin bölgeye nerden geldiklerinin ve kimlerle akraba olduklarının cevabına ulaşmak elbette mümkün olacaktır. Bununla alakalı olarak ise onların Zagros Dağları bölgesinden veya Diyala Nehri'nin yukarı taraflarından gelmiş olma ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Öyle ki sonraki döneme tarihlenen Grek kaynaklarında bu bölgelerde yaşayan insanlara *Kossaioi* denilmiş "ki bu isim de muhtemelen Akadca *Kasshu*'ya dayanmaktadır" onların geldiği yere yönelik yapılan tahminlerin doğruluğunu arttırmıştır. P. A. Beaulieu, *age.* Oxford 2018, s. 122, 123.; Öte yandan Kassit dilinin Hurri ve Urartu dilleriyle yakın olduğunu öne

devretmişlerdir. Öte yandan Hitit dünyasında ise I. Murşili'nin Babil seferinin dönüşünde öldürülmesinin ardından belli bir süre devam edecek olan kaos ortamı başlamıştır. Bütün bu siyasi ortamda ise en avantajlı durumda olan hiç şüphesiz Mısır'dır. Öyle ki Mısırlılar bu evrede bir imparatorluk olma yolunda emin adımlarla ilerleyebilmişlerdir. Görüldüğü üzere Geç Tunç Çağı'nın (MÖ 1550-1150)⁴⁵⁰ arefesinde Ön Asya'da siyasi güç dengeleri böyle şekillenmiştir.

Hititlerin Babil'de kazanmış oldukları başarının yansımalarıyla devam edecek olursak; bu yenilgi Mezopotamya tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu gibi, Yakındoğu toplumları arasında da önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Hitit yenilgisinden sonra semitik kökenden olmayan Kassitlerin Babil'e hâkim olması Babil'deki Sami unsurunun Hammurabi'nin mirasına sahip çıkamayacak kadar zayıfladığını göstermektedir. Oysa Hammurabi'nin neslinden gelenler uzun yıllardır Babil'de güçlü bir devlet vücuda getirmişler, kendine güvenerek ve ayrıca rafah içinde yaşamışlardır. Öyle ki Babil halkı devletlerinin yenilmez olduğuna bile inanıyordu ancak bu algı Orta Anadolu'dan gelen ve hiç tanımadıkları bir devletin onlara büyük bir darbe vurması ile sona ermiştir. Böylece Hammurabi'nin Babil halkında var olan mağrur hal tersine dönmüş ve Babil halkı tanrıların kendilerini terk ettiğini düşünmüştür. Bu zaafi duygular bölgede fırsat kollayan bir halk olan Kassitler tarafından adeta bulunmaz bir nimet olarak değerlendirilmiş ve böylece Babil'de iktidar el değiştirmiştir.⁴⁵¹

süren tarihçiler de vardır. Bu konuda Arnaud Fournet'in çalışmasından vereceğimiz örnekler Kassit Hurri ve Urartu toplumlarının dillerinin oldukça benzer olduğunu ortaya koymaktadır. Fournet'in makalesinde bu üç toplumun dili kıyaslanırken Babil dilinden de örnekler de verilerek Kassit dilininin hangi yöne daha yakın olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu konuda birkaç örnek vermek gerekirse: Kassitçe "efendi, bey, yönetici" anlamına gelen *burī-*, *ubri'* nin Babilce karşılığı. *Bēl*, Hurrice *ebri*, *ewri*, Urartuca ise *huri* şeklindedir. Kassit dilinde korunan, uşak, hizmetçi anlamına gelen *burna*; Babilce *kidīnu*, Hurrice *burami* (uşak, hizmetçi), Urartuca ^(LÜ)*burā* (kul, köle, hizmetçi). Bunlara bakıldığında Kassitlerin hangi topluma yakınlığının olduğu net bir biçimde görülmektedir. Kassitlere ait birkaç şahıs ismi de şu şekildedir: *Al-badi-Sah*, *Ha-aš-te-ia*, *Ha-aš-te-e*. Arnaud Fournet, "The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean", *The Macro-Comparative Journal*, Vol.2 No. 1, (2011) s. 2-4. http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Fournet_Kassite.pdf (Erişim tarihi: 02.01.019) Bilinen Hurrice en uzun metin olan RS1.004 (KTU 1.42)'de yer alan Hurri kökenli kelime örnekleri için bkz: Joseph Lam, "A Reassessment of the Alphabetic Hurrian Text RS1.004 (KTU 1.42): A Ritual Anointing of Deities?", *Journal of Ancient Near Eastern Religions 11* (2011). s. 148, 149.

Kassitler'le ilişkilendirilen bir başka konu da atlar ve savaş arabalarıdır ki bunlar devrin en gelişmiş teknolojisi olarak ifade edilmektedir. Amarna yazışmalarının yapıldığı MÖ 14. yy'da bu iki unsura çok önem verilmekteydi. Atlar Kassit diyarında öylesine çok olmalıydı ki sonraki süreçte (yaklaşık olarak 13. yy'ın ortaları) Hitit kralı III. Hattuşili Kassit kralı II. Kadaşman-Enlil'e (MÖ 1263-1255) şöyle yazmıştır: "benim kardeşimin ülkesinde samandan çok at vardır." Bu ifade Amarna Çağı'nda Mısır'a yazılan mektuplarda altının kum gibi çok olduğuna dair kullanılan ifadelere benzemesi açısından dikkat çekicidir. P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 122, 123.

⁴⁵⁰ E. Pfoh, *age*. 2016, s. 13

⁴⁵¹ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 124.

I. Murşili'nin Babil seferinin öncesinde ve sonrasında ne gibi gelişmeler yaşandığına ve bunların gerek Hititler açısından gerekse bölgesel ve uluslararası ölçekte yer alan siyasi yapılar için ne gibi sonuçlar doğurduğuna dair genel bir değerlendirme yapıp bu bahsi kapatmak istiyoruz:

1- I. Murşili bu seferden önce Halep bölgesinden geçerek burayı işgal etmiştir. Böylece Hititlerin Suriye'ye doğru genişlemeye çalıştıkları bunun da Mısır'ın politikalarıyla çakıştığı anlaşılmaktadır ki iki devlet ilerleyen süreçte de aynı bölge için kıyasıya rekabet halinde olacaklardır.

2- Hitit kralı Halep'i ele geçirdikten ve böylece arkasını sağlamlaştırdıktan sonra Mezopotamya'nın kalbi olarak nitelendirilen Babil'e doğru ilerlemiştir. Malum olduğu üzere bu güzergâh üzerinde azımsanmayacak derecede bir Hurri halkı bulunmaktaydı. Dolayısıyla Hititlerin Babil'e giderken Hurrilerle de mücadele ettikleri tahmin edilebilir.

3- Hititlerin kadim bir geçmişe sahip olan Babil'i hedeflemiş olması Hitit kralının evrensel hakimiyet anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir. Babil bunun için çok uygun bir anlam ifade etmekteydi. Nitekim I. Murşili'nin seferinden kısa bir süre sonra Babil'de egemen güç olan Kassit krallarının Evrenin Kralı (veya Dünyanın Kralı) anlamına gelen "şar kişşati" unvanını kullanmış olması bunu göstermektedir.⁴⁵²

4- Babil'in fethinin Hititler açısından belki de en önemli kazanımı Ön Asya toplumları arasında liderlik pozisyonuna soyundukları ve neticede bunu "kısa süreliğine de olsa" elde etmiş olmalarıdır.⁴⁵³ Bu tıpkı Mısır'ın Tutmosisler zamanında Fırat kıyılarına kadar ilerlemesinden sonra elde ettiği başarıya benzemektedir.

5- Kültürel açıdan yüksek bir seviyede olan Babil'e yapılan bu seferin ardından Hitit kralı bölgenin ilmi zenginliğine hayranlık duymuş olmalıydı.⁴⁵⁴ Muhtemelen sefer dönüşünde Babil'den Hitit ülkesine çeşitli uzmanlar da getirilmiştir.

I. Murşili'nin katledilmesinden Telepinu'ya kadar geçen süreç ise tam bir kaos dönemi olmuş ve bu evre Telepinu'nun Fermanı'nda da "yenilgiler, düşman saldırıları, kraliyet ailesi ile saray içindeki kişilerin çatışmalarının yoğun bir biçimde yaşandığı

⁴⁵² P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 144.

⁴⁵³ Stefano De Martino, *Hititler*, (çev. E. Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 40.

⁴⁵⁴ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 124.

karmaşa dönemi” olarak ifade edilmiştir. Bu sürecin sonunda Telepinu tahta çıkmış o da bu tür olayların bir daha yaşanmaması için bahsi geçen fermanına tahta geçme meselesine çözüm sunan bir madde de yazdırmıştır. Buna göre tahta kralın resmi eşinden doğan bir oğlu çıkacaktır. Ancak böyle bir evlat yoksa bir odalığın oğlu kral olacaktır. Birinci ya da ikinci sıradan erkek çocuk olmaması halinde ise resmi eşin bir kızının eşi hükümdar olacaktır. Bu kanun maddesi tam olarak Telepinu’nun kendisini tanımlamaktaydı.⁴⁵⁵ Böylece Telepinu ile Hititlerde tahta kimin geçeceği sorunu çözüme kavuşturulmuştur.

Ondan sonra başa geçen birkaç kralın icraatları hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Sonraki krallardan I. Muvattali ise darbe yaparak tahtı ele geçirmiştir. Onun ardından tahta çıkan II. Tuthalya⁴⁵⁶ da yine bir darbe sonucu tahta geçmiştir. Bunlar Hitit ülkesinde istikrarın henüz sağlanamadığını göstermektedir. II. Tuthalya zamanında I. Murşili’den sonra elden çıktığı anlaşılan Halep tekrardan egemenlik altına alınmıştır. Bu durum Hititlerin Suriye bölgesinde yeniden söz sahibi olmak için çabaladıklarını göstermektedir.⁴⁵⁷

II. Tuthalya döneminde Halep ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile yakından ilgilenen Hititler civar bölgelerde yoğun bir nüfusa sahip olan Hurrilerle de etkileşim içerisinde olmuşlar bu sayede iki toplum arasında kültürel alışverişler geliştirilmiştir. Bu noktada Hurriler’de Hitit tesirinin olup olmadığını bilmek mümkün olmasa da Hitit kraliyet ailesinde Hurrice isimlerin yoğun bir biçimde kullanılmaya başlanması bu ilişkilerde Hurri etkisinin baskın olduğunu göstermektedir. Tuthalya’nın eşinin adının Hurri orijinli Nikalmati olması buna bir örnektir.⁴⁵⁸

Tuthalya’nın Yıllıkları’ndan onun zamanında gerçekleşen askeri faaliyetler hakkında detaylı bilgiler edinilmektedir. Bu kayıtlardan Batı Anadolu’ya da sefer yapıldığı ve Hititler için ciddi düşmanlardan biri olan Arzavalılar ile karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Batı Anadolu’daki Assuvalılar ile de yapılan bir savaştan söz edilmektedir. Bu mücadele sonrasında ganimet olarak ele geçirilen kılıçlarda yer alan Miken izleri bu dönemde uluslararası ticaretin varlığını ortaya koymaktadır. Öyle

⁴⁵⁵ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 41, 43.

⁴⁵⁶ Tuthalya konusunda bir muamma vardır. Kaynaklarda bu kral için I. ve II. Tuthalya şeklinde bir yazım vardır. Biz burada I. Arnuvanda’ya kadarki Tuthalya isimlerinde II. kullanımını tercih ediyoruz. Bu konuda detaylı açıklama için bkz: A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 16, 17.

⁴⁵⁷ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 43, 44.

⁴⁵⁸ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 45, 46.

ki Mikenler bu tarihlerden itibaren Hitit metinlerinde yer almaya başlamışlardır. II. Tuthalya'nın Yıllıkları'ndan Gaşkalar, Hurriler ve Mitanniler ile mücadele edildiğinin bilgisine de ulaşılmaktadır.⁴⁵⁹ Bu süreçte Mitanniler en azından bir süreliğine de olsa tehdit unsuru olmaktan çıkarılmıştır. II. Tuthalya aynı zamanda Kuzey Suriye'ye de seferler yapmış bu sayede Halep adındaki küçük şehir devletini ele geçirmiştir.⁴⁶⁰

Hitit dünyasında olaylar bu şekilde gelişirken, onların Amarna Çağı'ndaki dostu olan Mısır'daki gelişmelere bakıldığında ise burada 18. Hanedan'ın güçlü firavunlarının iş başında olduğu görülmektedir. Onlar Hiksoslar zamanında adeta kısıp kaldıkları Mısır çöllerinden çıkarak Fırat kıyılarına kadar seferler yapmış ve bu sayede Amarna Çağı'na lider pozisyonda girmişlerdir. Hititlerin ise bu tarihlerde (MÖ 1430'lar) II. Tuthalya'nın önderliğinde Assuvalılar ile mücadele etmekteydi. Bu topluluğun III. Tutmosis Devri vesikalarında "Isy" olarak geçen siyasi yapı ile aynı olduğu düşünülmektedir. Kimi tarihçilerin iddiasına göre Kuzeybatı Anadolu'da meskûn olan Isy adlı teşekkülün (eğer Isy=Assuva ise) Hititler'e karşı isyan etmesinde Mısır firavunu III. Tutmosis'in (MÖ 1479-1425) politikaları etkili olmuştur. Fakat bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Assuvalıların isyan girişimi öncesinde devrin en güçlü siyasi yapısı olan Mısırlıların desteğini çekmek amacıyla böyle davrandıkları da düşünülebilir.⁴⁶¹ Belki de Hititlerin bu isyanı bastırması muhtemel bir Mısır etkisinin Anadolu'ya kadar sıçramasına engel olmuştu.

Öte yandan II. Tuthalya zamanında Hititler ile Mısır arasında çeşitli ilişkiler ağının örülmüş olduğu da görülmektedir. Bunlardan biri iki devlet arasında Kuruştama Antlaşması'nın (CTH 134⁴⁶²) imzalanmış olmasıdır.⁴⁶³ Bu anlaşmayla Hititlere bağlı olan halklardan belirli bir kısmının iş gücü olarak Mısır'a gönderilmesi öngörülmüştür. Anlaşmanın bir başka önemli özelliği ise Mısır ile Hititler arasında resmi olarak yapılmış ilk belge olmasıdır.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 46.

⁴⁶⁰ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14-15

⁴⁶¹ E. H. Cline, *age.* 2018, s. 41, 45.

⁴⁶² G. Karauğuz, *age.* 2002. s. 261.

⁴⁶³ Ammon Altman, "How Many Treaty Traditions Existed in the Ancient Near East", *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer. Studien zu den Boğazköy-Texten 51*, (Edts.Yoram Cohen, Amir Gilan, Jared L. Miller), Harrassowitz, Wiesbaden 2010, s. 25.

⁴⁶⁴ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 47.

Bu gelişmelerin ardından II. Tuthalya'dan sonra Hitit tahtına I. Arnuvanda'nın geçtiği görülmektedir. Bu kral zamanında tutulan Yıllıklar'dan I. Arnuvanda'nın dönemine ve ondan önceki kralların zamanına dair detaylı bilgiler edinilmektedir. Buna göre Hititlerin I. Arnuvanda'nın zamanında da Hurri etkisinin⁴⁶⁵ yoğun bir biçimde devam ettiği anlaşılmaktadır. Arnuvanda'nın eşinin adı da Hurri kökenli Aşmunikal'dir. Bu durum Hititlerin Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalabalık bir halde bulunan Hurri halkı ile çok yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁶

Hititler bu dönemde Batı Anadolu ile de yakından ilgilenmişlerdir. Bu bölgede Hititlerin karşısına dikilebilecek en önemli güç Arzava Birliği bulunuyordu. Arzava Birliği özellikle Amarna Çağı'nda devrin diğer politik güçleri gibi Mısır'la yazışmalar yaparak uluslararası siyasette yer edinmeyi başarmıştı. Bu da onların güçlü bir siyasi teşekkül olduklarını göstermektedir.⁴⁶⁷ Onlar Hititler için belli bir süre sorun teşkil etmiştir. Öte yandan Arnuvanda zamanında yaşanan ciddi bir soruna da Gaşkalar neden olmuştur. Onlar bu dönemde Hititlerin kült merkezlerinden biri olan Nerik kentine saldırarak buraya zarar vermişlerdir. Hititler, Nerik'in kurtarılması için bazı Gaşka kabileleriyle anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Arnuvanda Dönemi'nin bir başka siyasi gelişmesi ise Kizzuvatna bölgesiyle alakalıdır. Burası Hitit hegemonyasında kalırken, Suriye'deki Hitit varlığının zayıfladığı anlaşılmaktadır. Hititlerin Kuzey Suriye'deki etkisinin azalmasının nedeni ise Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır'ın güçlü bir konuma ulaşmasıdır. Nitekim bu dönemde uluslararası denge unsurlarının Hititler aleyhine değiştiği anlaşılmaktadır. Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde Akdeniz Dünyası'nın süper gücü Mısırlılardır. Onların Suriye Bölgesi'nde etkili olması Hititlerin geri püskürtüldüğü anlamına gelirken, Mısır-Mitanni çatışması ile Hititler güneye doğru yayılım fırsatı yakalamıştır. Fakat Mısır ile Mitanniler arasında iyi ilişkilerin yaşanmaya başlaması, Mitanni kralı Artatama'nın kızıyla⁴⁶⁸ IV. Tutmosis'in evlenmesi devletlerarası ilişkilere farklı bir boyut kazandırmıştır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ Hititlerde Hurri kültürünün tesiri hakkında bkz: Kurtuluş Kıymet, *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

⁴⁶⁶ Martino, S. De, *age*. 2006, s. 47.

⁴⁶⁷ Horst Klengel, "History of the Hittites", *Insight into Hittite History and Archeology* (Edited by Hermann Genz and Dirk Paul Mielke), Peeters, Leuven-Paris 2011, s. 37.

⁴⁶⁸ Kaynaklara göre Artatama'nın IV. Tutmosis ile evlenen kızının adı Mutemmia'dır. Firavun'un ikinci eşi olan bu prensesin IV. Tutmosis'ten sonra tahta çıkacak olan III. Amenhotep'in annesi olduğuna dair tahminler vardır. Eğer bu doğruysa Mitannilerin kanını taşıyan bir kişi Mısır tahtına oturmuş oluyordu. C. Booth, *age*. 2007, s. 1.

⁴⁶⁹ Martino, S. De, *age*. 2006, s. 49.

I. Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına III. Tuthalya'nın geçtiği görülmektedir. Bu kral Hurri kökenli bir isim olan "Taşmişarri" adıyla da bilinmektedir. Yine aynı şekilde karısı da Hurri kökenli bir isim olan Taduhepa adını taşımaktadır.⁴⁷⁰ Böylece Hurri kültürünün I. Murşili'den sonraki süreçte yoğun bir biçimde varlığını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir.

III. Tuthalya döneminde meydana gelen gelişmelere dair çok fazla detaylı bilgimiz yoktur.⁴⁷¹ Onun zamanında Gaşkalar ile mücadele edildiği Arzavalılar'ın da bunu bir fırsat olarak değerlendirip Güneybatı Anadolu'nun kıyı kesimlerini ele geçirdiği ifade edilmektedir.⁴⁷² Böylece Hititler bu dönemde hem Gaşkalar hem de Arzavalılar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Öte yandan belirli aralıklarla Hititler tarafından ele geçirilen ancak istikrarlı bir biçimde kontrol altına alınamayan Halep Krallığı da III. Tuthalya zamanındaki problemlilerden biri olmuştur.⁴⁷³

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız bilgiler Hitit tarihinin üç ana döneminden (Eski Krallık, Orta Krallık ve İmparatorluk Dönemleri⁴⁷⁴) kısmen birinci daha çok ise ikinci aşamasına dahil edilen gelişmelerdir. III. Tuthalya'dan sonra Hitit tahtına çıkan I. Şuppiluliuma'nın zamanı ise bu üç evreden İmparatorluk Devri'yle özdeşleştirilmiştir.

Bununla birlikte Şuppiluliuma'nın da tahta yasal bir yol izleyerek çıkmadığı bilinmektedir. II. Murşili'nin Veba Duaları'ndan I. Şuppiluliuma'nın tahtın asıl varisi olmadığı, onun genç Tuthalya adlı bir hanedan üyesini bertaraf ederek tahtı ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Ancak burada onun tahta geçmesinde devlet adamlarının da desteğinin olduğu görülmektedir. Bu da neticede bir darbedir fakat I. Şuppiluliuma'nın girişimi Gasıp Krallar Dönemi'nde olduğu gibi ülkeyi bir iç buhrana sürüklememiş aksine onun zamanında Hititler bir imparatorluk seviyesine yükselmiştir.⁴⁷⁵ Hakikaten ondan önce Hitit Devleti'nin topraklarının genellikle Anadolu'yla sınırlı kaldığı, I. Şuppiluliuma ile birlikte ise çok geniş sınırlara ulaşıldığı bilinmektedir.

⁴⁷⁰ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 50.

⁴⁷¹ A. Ünal, *age.* C. I, 2002, s. 76.

⁴⁷² Martino, S. De, *age.* 2006, s. 52.

⁴⁷³ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2003, s. 100.

⁴⁷⁴ Bu ayırım kimi kaynaklarda Eski Krallık ve Yeni Krallık şeklinde iki grup olarak da verilmektedir. Bu, genel kabul gören bir kullanım olmadığından biz burada üçe tabi tutulan tasnifi kullanacağız. Bkz: Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev. M. Günay), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 13, 14.

⁴⁷⁵ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 53,

I. Šuppiluliuma'nın faaaliyetlerine bakacak olursak: MÖ 1370-1340/1350-1322 yılları arasında iktidarda kalan I. Šuppiluliuma ilk olarak Hitit ülkesinin kaybolan itibarını kazanmak amacıyla işe koyulmuştur. Öyle ki bunda gayet başarılı olmuştur. I. Šuppiluliuma zamanında en önemli askeri seferler kuzeydeki Gaşkalar, kuzeydoğudaki Tegarama ile güneydeki İšuva⁴⁷⁶ bölgelerine yapılmıştır.⁴⁷⁷ Böylece memleketin dört bir yanı güvenli bir hale getirilmiştir.⁴⁷⁸ Bütün bu çabalar Suriye bölgesi üzerinde etkili olmak için adeta bir ön hazırlık mahiyetindeydi. Amaç basitti Šuppiluliuma öncelikle arkasını sağlama almak istiyordu.

Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise Mitanniler ile Şattivaza Antlaşması'nın imzalanmış olmasıdır. Bu anlaşmadan sonra Şattivaza adlı bir kişi Hititlerin desteğiyle Mitanni tahtına geçirilmiştir. Şattivaza'nın tahta geçmesi konusunda I. Šuppiluliuma'nın şöyle söylediği kaydedilmiştir: *Şattivaza Mitanni ülkesinin kralı ve Hatti kralının kızı da Mitanni ülkesinin kraliçesi olmalı*. Böylece Hititler'in Mitannileri kontrol altına almak istediği anlaşılmaktadır. Bu planın gerçekleşmesi için Mitanni tahtında karısı Hitit kralının kızı olan bir kişinin olması gerekmektedir.⁴⁷⁹

I. Šuppiluliuma'nın Mitannileri ele geçirmek için onların merkezi Waşuganni'ye⁴⁸⁰ ilerlemiştir. Fakat Tuşratta onunla bir çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Hitit kralının Tuşratta'yı ortadan kaldırıp çift başlı bir Mitanni devleti yerine tamamen kendine bağlı bir kralın (Şattivaza) yönetiminde bir devlet oluşturma planı bu aşamada gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte bu seferden eli boş dönülmemiş Halep ve Mukiş ele geçirilmiştir.

Bu olaylar esnasında Mısır'da IV. Amenhotep'in iktidarda olduğu tahmin edilmektedir. Mısır'da iç meseleler ile (bir inanç reformu) uğraşıldığı bir dönemde Šuppiluliuma'nın Suriye bölgesine girmesi ve bazı yerleri ele geçirmesi başarılı bir adımdı. Hatta aynı zaman zarfında onun Şam'a kadar ilerlediği, Kadeş ordularıyla

⁴⁷⁶ Bölge günümüz Elazığ ilinin bulunduğu alana lokalize edilmektedir. Bkz: Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İšuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı: 28, 1995.

⁴⁷⁷ Martino, S. De, *age*. 2006, s. 53.

⁴⁷⁸ Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Aralık 2008, s. 22.

⁴⁷⁹ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 227.; Ayrıca bkz: Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Text*, (edited by Harry A. Hoffner Jr.), Scholar Press, Atlanta-Georgia 1996, s. 44-45.

⁴⁸⁰ Hurri-Mitanni Devletinin başkenti olan bu bölgenin yeri tam olarak tespit edilememiştir. Bu konuda bkz. Tuncer Balkaya, *Hurri-Mitanni Devleti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. I.

karşılaştığı ve onları yenilgiye uğrattığı da belirtilmektedir. Bütün bu gelişmeler Mısır'la aralarının bozulmasına neden olsa da eskiden yapılan bir dostluk anlaşmasından dolayı Hitit ve Mısır orduları karşı karşıya gelmekten imtina etmişlerdir.⁴⁸¹ Öte yandan I. Şuppiluliuma'nın Amarna Çağı'nda Mısır ile yazışmalar yapması aralarının iyi olduğunu göstermek için yeterli bir delil olsa da Hititlerin bu dönemde sürdürdükleri Suriye politikası onların geçmişten beri devam eden emellerinden geri adım atmayacağı anlamına geliyordu. Özellikle Mısır'da bir din reformunun uygulamaya konulduğu dönemde Hititlerin Suriye bölgesinde etkili olmaya çabalaması çabuk netice vermiş ve bazı şehir devletleri Hititlerin tarafına geçmeye başlamıştır. Amurruların Mısır'ın vasalı olmasına rağmen taraf değiştirerek Hitit safında yer alması bu duruma en iyi örnektir.⁴⁸² Öyle ki Amurru lideri Aziru ile I. Şuppiluliuma'nın arasında bir anlaşma bile imzalanmıştır. Bu anlaşma Aziru'nun Hititlere karşı olan sadakatinin resmî vesikası olarak nitelendirilebilir. Ayrıca anlaşmada Aziru'nun Hitit kralına yıllık 300 şekellik⁴⁸³ altını vergi olarak ödeyeceği de yazılıdır. Böylece Hitit kralı Suriye bölgesinde siyasi açıdan etkili olduğu gibi bu durumdan ekonomik olarak da kazançlı çıkmayı başarmıştır. Anlaşma metninden Amurruların iki büyük devlet karşısında denge politikası izleyerek varlıklarını devam ettirmede önemli adımlar attıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki metinde “*Amurru ülkesinin kralı Aziru Mısır ülkesinin kapısından çıktı ve Hatti ülkesinin kralı majestemin kölesi oldu.*” ibaresi bu durumu ortaya koyan en açık delildir.⁴⁸⁴ Bu I. Şuppiluliuma'nın Suriye bölgesinde söz sahibi olma girişimlerinde başarılı olduğu göstermektedir. Öyle ki onun zamanında Suriye topraklarında yer alan Halep, Alalah,

⁴⁸¹ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 54.

⁴⁸² Amurrular bölgesel ölçekte büyük devletlerin arasında kalmış bir şehir devletidir. Ve sürekli olarak kendi çıkarlarına uygun olarak taraf değiştirmişlerdir. Özellikle Mısır ve Hitit kısmen de Mitanniler'in arasında var olan rekabetin de farkında olmalarından dolayı gayet uyanık bir biçimde iki yüzlü politika sergilemişlerdir. Amarna Çağı'nda Abdi-aşirta ve oğlu Aziru'nun liderliği altındayken bunun örneklerine çokça rastlanmıştır. Elena Devecchi, “Aziru, Servant of Three Masters?” *Altoriental. Forsch., Akademie Verlag*, 39 (2012) 1, s. 38, 39.

⁴⁸³ Eski Yakınoğu toplumlarının pek çoğu arafından kullanılan şekel yaklaşık olarak 8.4 grama karşılık gelmektedir. “*şkl*” kökünden türetilen bu kelime Semitik dillerin tümünde “tartmak” anlamına gelmektedir. Şekel Mezopotamya'da altmışlı sayı sistemine uygun olarak kendisinden sonra gelen MİNA ve GU'nun altmış ve katları şeklinde oluşmasına imkân vermiştir. Hacı Ören, *Eski Yakınoğu'da Ölçü Birimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 17.; Hitit toplumunda ise 1 şekel= 11.75 grama tekabül etmektedir. 40 şekel ise 1 MANA yani 470 gram yapmaktadır. Bu diğer Yakınoğu toplumlarında da yaklaşık olarak 8-12 gr arasında değişen birbirine yakın değerlerdedir. Bkz: Sevgi Dönmez, “Hitit Dönemi'nde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri”, *International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 8, October 2013, s. 817.; Ugarit'te de 1 MANA 470 grama tekabül etmektedir. Anna Michailidou, “Measuring by weight in the Late Bronze Age Aegean: The people behind the measuring tools”, *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, Iain Morley- Colin Renfrew (edt.), Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 73.;

⁴⁸⁴ G. Karauğuz, *age.* 2002. s. 179.

Kadeş, Nuhaşše ve Amurru gibi bazı önemli şehir devletleri Hitit hegemonyasına alınmıştır.⁴⁸⁵

Bunun yanı sıra bölgede fethedilen bazı kritik noktalara ise kendi aile bireylerinden kişileri yönetici olarak ataması buraların önemine binaen gerçekleşen adımlar olarak değerlendirilmektedir. Bu aynı zamanda buraların kaybedilmemesi için alınan bir önlemdir. Örneğin Halep gibi bir bölge ele geçirildikten sonra buraya kralın Kizzuvatna'da rahiplik yapan oğlu Telepinu getirilmiştir.⁴⁸⁶

İlerleyen süreçte Mitanniler ile mücadeleler yeniden alevlenmiştir. Bu doğrultuda Hitit orduları Kuzey Suriye'ye yaklaşık altı yıl sürecek olan bir sefere çıkmışlardır. Amaç muhtemelen Mitannileri tamamen ortadan kaldırmaktır. Bu esnada Kargamış da Hititler tarafından kuşatılmıştır. Kuşatma esnasında geldiği düşünülen Mısırlı bir elçi Şuppiluliuma'ya bir mektup getirmişti. Mısır'ın zaafı olarak değerlendirilen bu mektup kraliçe tarafından bizzat Hitit kralına yazılmıştı. Mektupta ölen kocasından⁴⁸⁷ sonra kendisine eş ve Mısır'a kral olacak bir Hitit prensi talep edilmekteydi. Bu durum oldukça şaşırtıcıydı ki Hitit kralı olayın doğru olup olmadığını araştırma ihtiyacı duymuştu.⁴⁸⁸ Öyle ki II. Murşili'nin icraatlarının anlatıldığı metinde de Şuppiluliuma'nın bu olayla ilgili olarak "*eskiden beri böyle bir şey işitmedim*" dediği aktarılmaktadır. Neticede yapılan inceleme sonucunda hakikaten Mısır firavununun öldüğü ve kraliçenin dul kaldığının bilgisine ulaşılmıştır.⁴⁸⁹ Kraliçenin Şuppiluliuma'ya yaptığı bu teklif ise Hititler için adeta bulunmaz bir nimetti. Eğer bu süreç Mısır kraliçesinin ve Hitit kralının

⁴⁸⁵ Hititlerin Suriye bölgesindeki politikaları I. Şuppiluliuma'nın oğlu ve halefi olan II. Murşili'nin (MÖ 1318-1290) zamanında da devam etmiştir. Ancak III. Hattuşili'nin (MÖ 1268-1240) zamanına gelindiğinde hem iç hem de dış problemler artmış buna bağlı olarak Suriye'de de zayıflık emareleri görülmeye başlanmıştır. Özellikle Asurluların Yukarı Mezopotamya'da önemli bir güç unsuru olarak yeniden görülmeye başlamaları Hititlerin uzun yıllardır devam eden Suriye politikalarının uygulanmasında büyük bir problem teşkil etmiştir. Bu ve benzeri sorunlar IV. Tuthalya (MÖ 1240-1215) ve II. Şuppiluliuma (MÖ 1190-1185) zamanlarında daha da artmış hem Anadolu'da hem de Kuzey Levant'taki Hitit hakimiyeti onarılmaz bir biçimde zarar görmüştür. Krallık derin bir kriz döneminin içerisine girmişti, iç isyanlar ve politik parçalanma birbiri ardına gelerek devletin sonunu hazırlanmıştır. Bununla birlikte Deniz Halkları'nın MÖ 12. yy. ortaya çıkması ise de bütün bu yaşananların üzerine son darbeyi vurmuş oluyordu. Devletin bu yıkım dalgalarına karşı yapacak bir şeyi kalmadığından kaçınılmaz son ani bir biçimde gelmiştir. E. Pfoh, *age.* 2016, s. 14-15.

⁴⁸⁶ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 55.

⁴⁸⁷ Kraliçenin ölen kocasının kim olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bu kişinin Smenkhare veya Tutankhamon olduğu iddia edilmektedir. Martino, S. De, *age.* 2006, s. 58.; Sedat Alp'te ise bu firavunun Tutankhamon olduğu aktarılmaktadır. S. Alp, *age.* 2001, s. 5.

⁴⁸⁸ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 56.

⁴⁸⁹ S. Alp, *age.* 2001, s. 5.

arzu ettiği şekilde ilerlerse Hitit kralının oğlu Mısır firavunu olacaktı. Kraliçenin şaşkırtıcı ve heyecan uyandıran ifadeleri aynen şu şekildedir.

*“Kocam öldü, bir oğlum da yok. Senin pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarından birini verebilirsin, o da benim kocam olabilir. Hizmetkarlarımdan birini almayacağım, onu kocam yapmayacağım.”*⁴⁹⁰

Böylece Kargamış kuşatması esnasında dul kalan Mısır kraliçesinden gelen bir mektup belki de Mısır-Hitit ilişkilerini bambaşka bir boyuta taşıyacaktı. Kargamış'ın fethinin tamamlanmasının ardından ise I. Şuppiluliuma oğullarından birini buraya atamış sıra Mısır'dan gelen mektuba ne şekilde karşılık verileceği konusuna gelmişti. Şuppiluliuma olayın doğru olduğu tespit edildikten sonra bu duruma en uygun olan belki de kendisinden sonra tahta geçecek oğlunu Mısır'a kral olması için göndermişti. Ancak Mısır'a gönderilen Zannanza adlı Hitit prensi muhtemelen Mısır'a girmeden evvel öldürülmüştü.⁴⁹¹ Onu katledenlerin kraliyet çevresi ve askerlerden oluşan bir grup olduğu çok kuvvetli bir ihtimaldir. Bu gelişme uzun zamandan beri devam edegelen Mısır-Hitit dostluğunu sonlandıracak, Amarna Çağı'nın “kardeş krallıkları” “düşman ülkeler” haline dönüşecekti.⁴⁹² Öte yandan yönümüzü Mezopotamya'ya çevirdiğimizde ise bu esnada Hititler'in Babil ile yakın ilişkilerin geliştirdiği ve Babil kralı II. Burnaburiaş'ın kızınının I. Şuppiluliuma'nın sarayına gelin olarak gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹³ Böylece devletlerarası ilişkilerin Amarna Çağı'nın sonlarında inişli çıkışlı bir çizgiye girmiş olduğu sezilmektedir.

Hitit prensinin katledilmesinin ardından gelişen olaylara bakıldığında ise I. Şuppiluliuma'nın Mısır'a savaş açtığı görülmektedir. Bu, Hititler için tam da aranan bir fırsat olmalıydı. Böylece Suriye topraklarında istediği gibi davranma imkanına da kavuşmuş ve neticede Mısır'ın Suriye'deki toprakları işgal edilmeye başlanmıştır. Fakat bu kez hiç beklenmeyen bir durumla karşı karşıya kalınmıştır. Suriye bölgesinden Hitit ülkesine getirilen esirlerle birlikte bir veba salgını da taşınmış ve bunun sonucunda

⁴⁹⁰ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 333.

⁴⁹¹ Martino, S. De, *age.* 2006, s. 57.

⁴⁹² A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 333.

⁴⁹³ T. Bryce, *age.* 2005, s. 14.

Šuppiluliuma da dahil olmak üzere pek çok insan ölmüştür. Muhtemelen bu salgın Mısır'da da aynı şekilde kraliyet ailesinin de sonunu getirmişti. Hatti ülkesinde ise salgının II. Murşili zamanında da devam ettiği bundan dolayı onun Veba Dualarını⁴⁹⁴ yazdırdığı ifade edilmektedir.⁴⁹⁵

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden hareketle Hititlerin Yakındoğu'da önemli bir siyasi güç ve Amarna Çağı'nda da farklı bir denge unsuru olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu siyasi yapının Geç Tunç Çağı'ndan Amarna Çağı'na kadar geçirmiş olduğu sürece bakıldığında genel anlamda istikrarlı bir yönetime sahip olduğu görülse de zaman zaman iç sorunların yaşandığı göze çarpmaktadır. Bunun en yoğun yaşandığı dönem ise I. Murşili'nin katliyle başlayan ve Gasıp Krallar adı verilen kişilerin iktidarda olduğu kaos ortamıdır. Bu yaşananlardan sonra Hitit siyasetine yön veren kişiler bir daha böyle bir şeyin meydana gelmemesi için gerekli önlemleri almaya çalışmışlardır. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi Hitit tarihinin en önemli devlet adamı olan I. Šuppiluliuma da tahtı gaspederek iktidara gelmişti. Muhtemelen ondaki güçlü devlet adamı özellikleri etrafındaki insanlarda onun tahta çıkması konusunda ona büyük destek sağlamıştır. Nitekim bu dönemde Hitit ülkesinin dört bir yandan düşman saldırılarına maruz kalması bir kurtarıcının varlığını gerektirmiştir. Bu açıdan Šuppiluliuma bu şartlara haiz birisiydi. Hakikaten onun zamanına bakıldığında Hititlerin Akdeniz Dünyası'nın en güçlü devleti haline geldiği görülmektedir. Amarna Çağı'nda Šuppiluliuma'nın çağdaşı olan Mısır firavunlarının da çok güçlü olmamaları ve Mısır'da bir reform hareketinin neden olduğu istikrarsız ortam Hititlerin zaman ilerledikçe Suriye bölgesinde de etkili olmalarıyla neticelenmiştir. İki devlet arasında yapılan yazışmalardan da Hititlerin daha güçlü bir pozisyonda oldukları anlaşılmaktadır.

⁴⁹⁴ “*Ey tanrılar ne yaptınız! Vebanın Hatti ülkesine girmesine izin verdiniz ve herkes ölüyor! Şimdi size sunulacak yiyecek ve içkiyi hazırlayacak kimse kalmadı! Ekici ve biçicilerin hepsi öldüğü için tanrının tarlalarını kimse ekmiyor ve biçmiyor! Tanrılara ekmek yapan değirmenci kadınların hepsi öldü! Sığır çobanlarının hepsi öldüğünden adak kurbanı için koyunların ve sığırların seçildiği koyun ve sığır ağılları bomboş!*” T. Bryce, *age*. 2003, s. 94. Bu ifadelerden Hitit ülkesindeki salgının boyutlarının ne dereceye vardığı çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi muhtemelen aynı salgın Mısır'da da etkili olmuş kraliyet ailesi de dahil (Akhenaten ve çocukları) pek çok kişi ölümüne sebep olmuştur.

⁴⁹⁵ Martino, S. De, *age*. 2006, s. 58.

3.1.1. Amarna Arşivi'ndeki Hitit Mektupları ve Bunların Siyasi ve Sosyal Açından Değerlendirilmesi

Amarna Arşivi'nde Hititlere ait toplamda dört mektup bulunmaktadır. Bunlardan EA 41, EA 42, EA 43 I. Šuppiluliuma tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Bu üç mektuptan EA 41 ve 42 Huriya adlı bir firavuna gönderilmiştir. Bu kişinin IV. Amenhotep, Smenkhare veya Tutankhamon'dan biri olduğu düşünülmektedir. EA 43'te ise firavunun ismi belirtilmemiş "Mısır firavununa" diye bir hitap şekli yazılmıştır. Metin çok hasarlı olduğundan giriş kısmı da pek okunamamaktadır. Öte yandan dördüncü mektup olan EA 44 ise Hitit prenslerinden biri olan Zita tarafından bir isim belirtilmeksizin "Mısır firavununa" hitabıyla gönderilmiştir.⁴⁹⁶

Bunların yanında Amarna Arşivi'nde yer alan Arzava mektuplarının da (EA 31 ve EA 32) Hitit diliyle yazılmış olduğunu görüyoruz.⁴⁹⁷ Bu önemli detay Hititlerle de alakalı olduğundan bu konuya kısaca değinmek istiyoruz. Arzavalıların göndermiş olduğu mektuplar sayesinde ilk defa Hitit dili ile karşılaşmış bunlar sayesinde Hitit tarihinin ve dilinin aydınlatılmasında büyük bir ilerleme sağlanmıştır.⁴⁹⁸ İki mektuptan ilki olan EA 31, III. Amenhotep (Nimuwareya) tarafından Arzava kralına hitaben yazılmıştır. EA 32 ise Arzava kralı Tarhundaradu tarafından III. Amenhotep'e cevap olarak yazılmıştır.⁴⁹⁹ Bu iki kısa mektubun içeriğinden ziyade özellikle de Mısır'dan gönderilenin bile Hitit diliyle yazılmış olması ayrı bir önem taşımaktadır. Bunun nedeni ise Arzavalıların kendilerine Hitit diliyle yazılması yönünde talepte bulunmuş olmalarıdır. Bu aynı zamanda onların devrin uluslararası yazışma dili olan Akadca'yı bilmediklerini de göstermektedir.

J. A. Knudtzon, Hitit diliyle yazılmış olan mektuplar ortaya çıkarıldıktan sonra bu dilin sahibi olan devletin Yakındoğu'nun en önemli siyasi yapılarından birine ait olduğunu ifade etmişti. Bu, ilk başta kabul görmese de detaylar ortaya çıktıkça onun haklılığı da tescillenmiş oldu.⁵⁰⁰ Nitekim birkaç yıl içinde Hititlerin Boğazköy'de merkez olmak üzere güçlü bir imparatorluk oldukları keşfedilmişti. Aslında onun fikirlerinin

⁴⁹⁶ Anson F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1386, 1388.

⁴⁹⁷ J. Mynarova, *age. 2007*, s. 46.

⁴⁹⁸ J. Mynarova, *age. 2007*, s. 59.; A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s.1374. Rainey'de bir hatadan ötürü s. 1374'te EA 31 yerine EA 30 yazılmıştır. Oysa s. 1373'te EA 30 vardır. EA 31 ise III. Amenhotep'ten Arzava kralı Tarhundaradu'ya yazılmıştır.

⁴⁹⁹ W. L. Moran, *age. Baltimore and London 1992*, s. 103.

⁵⁰⁰ H. A. Hoffner, *age. 2009*. s. 268.

reddedilmesinde Batı dünyasınca geri kalmış kabul edilen Yakındoğu'da Hint-Avrupa kökenli bir toplumun yaşıyor olmasının bu coğrafyaya yakıştırılmamasından kaynaklanıyordu. Hititlerin başkenti Hattuşa'da yapılan kazılar sonucunda da binlerce çivi yazılı tablet gün yüzüne çıkarıldı. 1915 yılında Çek bilim adamı Hrozny tarafından Hitit dilinin çözülmesinin ardından ise burada yaşamış olan Hititlerin dil bakiyelerinden Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduğu kesinleşmiş oldu.⁵⁰¹ Böylece Anadolu'nun önemli bir medeniyete ev sahipliği yaptığı, burada binlerce yıl önce yazılı bir kültür yaşandığı ortaya çıkmış oldu.

Hititlerin mektuplarına gelince:

3.1.1.1. EA 41: İki Güneş Kralı ve Aralarındaki Yakın İlişkiye Dair

Bu mektubun yazılı olduğu tablet Kahire Müzesi'nde 4747 katalog numarası ile kayıtlıdır. Metnin orijinali 1889 yılında Winckler ve Abel tarafından kopyalanmıştır. 1964 yılında Knudtzon'un basımında yer bu tablete yer verilmiştir. 1992 yılında Moran, 1998'de Liverani, 2006'da Schwemer tarafından ayrıca tercüme edilmiştir.⁵⁰²

Bu mektup Hitit kralı I. Şuppiluliuma tarafından Huriya adlı bir firavuna hitaben yazılmıştır. Bu kişinin kim olduğu konusunda bir belirsizlik olsa da onun IV. Amenhotep, Smenkhare ya da Tutankhamon'dan biri olduğu düşünülmektedir.⁵⁰³ EA 41 Amarna yazışmalarının başladığı dönemden bir süre sonraya tarihlenmektedir. Bu açıdan I. Şuppiluliuma'nın (yaklaşık MÖ 1355-1320) III. Amenhotep (MÖ 1390-1352) ile aynı zaman diliminde yaşamış olsalar bile birbirlerine mektup yazmadıkları anlaşılmaktadır. Genel kronoloji bunu göstermektedir.

Bu açıdan Amarna Arşivi'nde yer alan EA 41'in ve diğer Hitit mektuplarının dönemin sonlarına tarihlendiğini belirtebiliriz. Bu sıralarda I. Şuppiluliuma, Kuzey Suriye önlerinde savaflara devam ediyordu. Özellikle Mitanni kralı Tuşratta'nın ölmesi ile birlikte Mısır önemli bir müttefikinden mahrum kalmış bu sayede Hitit ordularının bölgedeki etkinliği artmaya başlamıştır. EA 41'in de bu seferlerin ve başarıların devam

⁵⁰¹ H. A. Hoffner, *age*. 2009. s. 268.; Hititçe ile bazı Hint-Avrupa dillerinde yer alan benzer kelimeler şu şekildedir: Hititçe watar "su", Almanca wasser, Slav dillerinde voda. Hititçe eku "içmek", Latince aqua su. Hititçe et- "yemek", İngilizce eat, Almanca essen. Hititçe genu "diz" Almanca knie, İngilizce knee. Bkz: Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara 2001, s. 4.

⁵⁰² H. A. Hoffner, *age*. 2009. s. 277.

⁵⁰³ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xxxv

ettiği dönemde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Mektubun içeriğine gelince; Burada örnek olarak görülmesi için bu mektubun transkribinin bir kısmına yer vermeyi uygun buluyoruz. Öte yandan tercümesinin ise tamamına yer verilecektir.

Metnin Transkripti:

- 01) [um-ma ^dUTU-ši] ^lŠu-up-pí-^rlu'-li-u-ma ^rLUGAL' G[AL]
- 02) [šàr KUR URU H]a- [a]t-ti ^{KI}a-na ^lHu-u-ri-i-^ri'[a]
- 03) [šàr KUR URU Mi]-i-ri-i ^{KI}ŠEŠ-ia qí-bí- [m]a
- 04) [a-na ia-ši šu]l-mu a-na mah-ri-ka lu-ú šul-^rmu'
- 05) [a-na DAM.^{MEŠ}-k]a DUMU.^{MEŠ}-ka É-ka ÉRIN.^{MEŠ}-ka GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ka
- 06) [ù i-]na ^rlib'-bi KUR-ka dan-niš lu-ú šul-mu
- 07) [L]Ú.^{MEŠ} DUMU.KIN-ri-ia ša a-na a-bi-ka aš-pu-u-ru
- 08) ^rmé'-re-eš15-ta ša a-bu-ka e-ri-šu [i]-^rna' bé-'e'-r[i-]ni
- 09) at-te-ru-tam-^rma' lu-ú ni-ip-pu-[u]š-mi ^rù' ^rLUGAL' (? I.AŠ)
- 10) la-a ak-t [a-l]a mi-nu-me-e ša a-bu-ka id-bu-^rbá'
- 11) LUGAL (? I.AŠ) gáb-b [á-am-m]a lu-ú e-pu-uš ^rù mé-re-eš15-ta-^ria'
- 12) ^rša' a-na a-bi-ka e-ri-šu a-bu-ka mi-im-ma ú-ul
- 13) ^rik'-la gáb-bá-am-ma lu-ú id-dì-na...⁵⁰⁴

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-3) Güneşin mesajı. Hatti ülkesinin büyük kralı, kardeşi olan Mısır ülkesinin kralı Huriya'ya (şöyle) der.

(4-6) Benim için her şey iyi. Seninle de her şey iyi olsun. Senin eşlerin, oğulların, ev halkın, birliklerin, savaş arabaların ve senin ülkendekiler çok iyi olsun.

(7-13) Senin babana gönderdiğim elçilerime gelince. Baban aramızda dostça ilişkiler kuralım istedi. Elbette geri çevirmedim. Baban her ne dediye ben kesin olarak devam ettim. Ben babandan dilediğimi istedim o hiçbir şeyi geri çevirmedi, gerçekten her şeyi kabul etti.

⁵⁰⁴ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 358, 360.

(14-15) neden sen baban hayattayken⁵⁰⁵ gönderdiklerini vermektan kaçınıyorsun.

(16-22) Şimdi benim kardeşim sen babanın tahtına geçtin ve babanla aramızda arzuladığımız selamlama hediyeleŐmelerinin olduğu gibi (bu) seninle benim aramda da olsun. Ben böylece aramızdaki iyi ilişkilerden memnun kalayım. Babana, benim kardeşime yaptığım “aramızda bir evlilik sÖzleşmesi yapalım” talebini sana da yapayım.

(23-28) Babandan istediklerime gelince sen, benim kardeşim benden esirgeme. ...Kardeşim iki altın heykel: biri ayakta duran biri oturan (Şekilde); ve gümüşten iki kadın heykeli ve çokça lapis lazuli ve ... için büyük bir stand gönderesin.

(29-32) ben gönderdim ve ... ve eğer benim kardeşim ... vermeyi arzu ederse kardeşim onları versin.

(33-38) Ama eğer benim kardeşim onları vermeyi arzulamazsa benim atlı arabalarım keten kumaş taşımayı sonlandıracak. Onları kardeşime geri vereceğim. Ve benim kardeşim her ne arzularsa bana yazsın ki ben sana göndereyim.

(39-43) Şimdi senin için selamlama hediyesi olarak bir gümüş rython (bi-ib-ru⁵⁰⁶), bir koç⁵⁰⁷, ağırlık olarak beş mina, bir gümüş rython, bir tür koç/(koyun), üç mina

⁵⁰⁵ Baban hayattayken ifadesinden mektubun muhatabının IV. Amenhotep veya Tutankhamon olabileceğini akla getirmektedir.

⁵⁰⁶ Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 2/B, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1998, s. 223.

⁵⁰⁷ Metnin orijinalinde geçen UDU. <A>. LUM ifadesi CAD’da (CAD A1) “bir tür koyun” olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan metindeki ifadeyi de koyun, koç olarak düşünmemiz gerekmektedir. Bkz: Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 1/A PART I, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1998, s. 374.; Ayrıca bkz: L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö.1975-1723), Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum* 7/1, 2004, ss. 59-78.; UDU ideogramı için de ayrıca Pennsylvania Sumerian Dictionary Project online sitesinde yer alan açıklamalara bakınız: <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>. Burada UDU koyun olarak geçmektedir. Bunun Akadcasının da *immeru* Şeklinde verilmiştir. (Erişim tarihi: 16.01.2019)

ağırlığında, iki talenton/disk⁵⁰⁸ gümüş, on mina ağırlığında, iki büyük nikiptu⁵⁰⁹ ağacını sana gönderdim.⁵¹⁰

Kim olduğu tam olarak belirlenemeyen bir Mısır firavununa gönderilen bu mektup incelendiğinde en azından mektupta yazılanlara bakarak hüküm vermek gerekirse iki devletin aralarının gayet iyi olduğu anlaşılmaktadır. Mektubunun başında kendisini “güneş” olarak nitelendirmiş olan I. Şuppiluliuma Mısır firavununa kardeşim diye hitap etmiştir. Bu açıdan iki devletin eşit statüde olduğu bunun da Hititler tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır. Sonrasında ise büyük devletlerin krallarının mektuplarının çoğunda görülen iyi dilek ve temennilere yer verilmiştir. Bu kısımda ilginç olan nokta kişilerin yanı sıra savaş arabalarına da iyi olması yönünde ifadelerin yer almasıdır. Geç Tunç Çağı’nın en önemli araçlarından biri olan atlı savaş arabaları devletlerin özellikle savaşlarda vazgeçilmezleri arasında olduğundan⁵¹¹ krallar birirlerine yazarken onları da dile getirmekten geri kalmıyordu.

Bu aşamadan sonra devam eden satırlarda mektubun alıcısı olan firavunun babası zamanında da iki ülkenin ilişkilerinin iyi olduğu, onunla da karşılıklı olarak hediyeleşildiği yazılmıştır. Buna karşılık EA 41’in muhatabı olan firavunun babasından cimri olduğu da vurgulanmıştır. Öyle ki bu mevzu metinde birkaç defa geçmiş ve bir şey istendiğinde ardından “göndermeyi esirgeme” deme ihtiyacı hissedilmiştir. Böylece Şuppiluliuma Mısır’ın yeni firavunu olan kişiye babanın zamanında onunla yaptığımız gibi seninle de hediyeleşelim derken cimri olunmamasının altını çizmiştir. Hatta mektubun bu kısımda bir evlilik ilişkisinin kurulmasına dair de izlenimler vardır.⁵¹² Bu

⁵⁰⁸ Mektubun bu kısmında Rainey’de “talent” ifadesi varken, Moran’da “disk” olarak bir kullanım bulunmaktadır. Aynı bölümde Rainey “two large medicinal shrubs” derken bu kısım Moran’da “2 large nikiptu-trees” şeklinde bir çeviri vardır. İlkinde tıbbi açıdan faydalı bir ağaç gönderildiği yazılmıştır. İkincisinde ise bu ağacın ne olduğu belirtilmiştir. Bu açıdan ikincisini kullanmayı tercih ettik. Bu konuda ki kaynağı karşılaştırmız: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 361.; W. L. Moran, *age. 1992*, s. 114.

⁵⁰⁹ Nikiptu CAD’da bir tür bitki olarak açıklanmıştır. Bkz: Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago*, Volume 11/N part II, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2008, s. 222.

⁵¹⁰ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 359, 361.

⁵¹¹ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 276, 284.

⁵¹² Amarna Mektupları kralların karşılıklı olarak hediyeleşmelerine dair pek çok örneği barındırmaktadır. Büyük devletler arasında sürdürülen bu uygulamalarda her türlü meta muhatap olunan krala aramağan olarak gönderilmekteydi. Bu kimi zaman bir at ve onun ayrılmaz parçası ve Geç Tunç Çağı’nın en değerli araçlarından olan iki tekerlekli at arabası; kimi zaman da lapis lazuli, hoş kokulu bir parfüm oluyordu. Bu konuda evlilikler de karşılıklı hediyeleşmeler arasında değerlendirilmiştir. Prensesler devletlerarası ilişkilerde karşılıklı olarak gönderilirken Mısır firavunları asla buna ayak uydurmamıştır. Nitekim Babil kralının Mısır’dan bir prenses istemesine firavun açık bir kapı bile bırakmadığı bilinmektedir. Bu durumda karşılıklılık esasına uygun olmasını isteyen Babil kralı II. Burnaburiaş “güzel bir kadını kızınmış gibi

evlilik münasebeti gerçekleşmiş olsaydı muhtemelen Hitit sarayından bir prenses Mısır'a gönderilirdi çünkü bilindiği üzere Mısır firavunları kızlarını başka ülkelere vermiyorlardı.⁵¹³ Fakat bu akrabalık bağının tesis edilip edilmediğine dair kaynaklarda bir malumat bulunmamaktadır.

Mektubun 33.ve 38. satırlarında geçen “*ama eğer benim kardeşim onları vermeyi arzulamazsa benim atlı arabalarım keten kumaş taşımayı sonlandıracak. Onları kardeşime geri vereceğim. Ve benim kardeşim her ne arzularsa bana yazsın ki ben sana göndereyim.*” ifadesinden Mısır'la Hititler arasında ticari bir ilişki olduğu da anlaşılıyor. Karşılıklı çıkar ilişkisi güdülüyor olmalı ki Hitit kralı kendi isteklerinin olmaması durumunda keten kumaş taşıma işinden (muhtemelen ticaretinin yapılmasından) vazgeçeceği yönünde muhatabına bir göz dağı veriyordu. Bu kısımdan Amarna yazışmalarının yapıldığı süreçte devletlerin birbirleriyle ticari ilişkiler geliştirdiği sonucuna da varılmaktadır.

3.1.1.2. EA 42: I. Šuppiliuma'yı Öfkeleniren Diplomatik Bir Nezaketsizlik ve Onun Buna Cevabı

Hatti ülkesinden Mısır'a gönderilen ikinci mektup EA 42'dir. Bu mektup 28 satırdır. Fakat giriş kısmında ve metnin geri kalan bazı bölümlerinde eksikliklerin bir hayli çok olduğu görülmektedir. Bu da anlam bütünlüğü sağlanacak bir biçimde tercüme edilmesi zorlaşmaktadır. Mektup hakkında genel bilgilere değinecek olursak; bu tablet Berlin'deki Vorderasiatische Teil der Staatlichen Museum⁵¹⁴ (VAT) koleksiyonunda korunmaktadır. Metnin çevirisi ise çeşitli bilim insanları tarafından belirli zaman aralıklarında yapılmıştır.⁵¹⁵ Moran'ın eserinde metnin baş kısmı hasarlı olduğundan tam olarak verilmemiş, bu sebeple o bir açıklama yaparak mektubun Hititlerden geldiğini özellikle belirtmiştir. Mektuptaki bazı ifadeleri delil olarak vermiş ve bunlara dayanarak bunu Hatti ülkesinden gönderildiğini belirtmiştir. Mektubun Hititli yazmanlar tarafından yazıldığına onuncu satırdaki “KUR URU hu[r-ri” kullanımı kanıt olarak gösterilmektedir.

gönder” demekten kendini alamamıştır. Öyle ki bu bayan muhtemelen Babil'de firavunun kızı diye tanıtılacaktır. M. V. De Mieroop, *age*. Oxford 2011, s. 188.

⁵¹³ Amarna Çağı'ndan sonraki süreçte Mısır firavunlarının diğer devletlerin saraylarından kendilerine prenses almayı devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu konuda II. Ramses dönemi birkaç örneği barındırmaktadır. Buna göre II. Ramses Hitit sarayından en az iki, Babil'den ise bir prensesi haremine katmıştır. M. V. De Mieroop, *age*. Oxford 2011, s. 226.

⁵¹⁴ Bundan itibaren VAT şeklinde kısaltılarak yazılacaktır.

⁵¹⁵ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1387.

Moran'ın ifadesine göre bu Hititli katiplerin yazma tarzıdır.⁵¹⁶ Bununla birlikte Rainey'de bu mektubun daha iyi bir tercümesi ve transkripsiyonu verilmiştir. Burada ise mektubun ilk satırında Šuppiluliuma'nın adının geçtiği görülmektedir.⁵¹⁷

Bilindiği gibi Amarna Çağı kardeş krallar dönemi ve bu yüzden onlar her açıdan eşitlik anlayışına uygun olarak hareket etmek zorundaydılar. Ancak kimi zaman bu durum ya gözden kaçırılıyordu ya da bir üstünlük mesajı vermek istercesine bilinçli olarak terk ediliyordu. Bunlardan biri hakkında EA 42'den bilgi edinmekteyiz. Buna göre Mısır'dan Hitit ülkesine bir mektup gönderilmiştir ve Mısır firavunu kendi adının Mısır firavununun isminden daha aşağıya yazıldığını gören I. Šuppiluliuma eşitlik anlayışına ters olan bu durum karşısında oldukça öfkelenmiştir. EA 42'nin yazılma nedeni belki de sadece bu duruma bir cevap vermek içindir. Daha evvel de ifade edildiği gibi kardeş krallar birbirlerine yazarken veya bir şeyler isterken en küçük ayrıntıyı bile hesaba katmak zorundaydılar. Eğer Mısırlılar mektupta kralların isimlerini aynı hizada yazmamışsa bunun karşı tarafı küçük düşürme şeklinde yorumlanması gayet makul bir durumdur. Zannediyoruz ki bu bilinçli bir biçimde yapılmıştır. Aksi takdirde gönderilmeden önce kontrol edilen bir tablette böyle bir hatanın olmaması gerekirdi.

EA 42 no'lu tablet VAT koleksiyonunda yer almaktadır. Genel anlamda bakıldığında metnin oldukça hasarlı olduğu görülse de mektubun yazılma nedenine dair detaylı bilgiler elde edilebilmiştir. Metnin tercümesi ise belirli aralıklarla Moran (1992:115–116); Giles (1997:381–382); Liverani (1999:411 [LA 303⁵¹⁸]) tarafından yapılmıştır.⁵¹⁹

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-3) Böylece güneş şöyle der: Šuppiluliuma Büyük kral, Hatti ülkesinin kralı, Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim Huria(?)'ya şöyle der, kardeşim.

⁵¹⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 116.

⁵¹⁷ Bkz: 1-) um-ma ^dUTU-ši ^lŠu-up-pí-lu-li-u-ma LUGAL GAL], 2) [šár KUR URU Ğa-at-ti^{Kl} a-na ^lĞu-u-ri-i-ia], 3) [šár KUR URU Mi-iş-ri-i^{Kl} ŠEŠ-ia qí-bi-ma] Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 362, 363.

⁵¹⁸ LA 303 için Bkz: Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna 2. Le lettere dei ((Grandi Re))*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1999, s. 411.; Liverani'nin önemli çalışması olan aynı serinin birinci cildinden de faydalanılabilir: Mario Liverani, *Le lettere di el-Amarna. 1. Le lettere dei ((Piccoli Re))*, Testi del Vicino Oriente Antico, Paideia Editrice, Brescia 1998. Ciltlerin isimlerinden de anlaşılacağı gibi seri Amarna Mektuplarını gönderen siyasi teşekküllere göre tasnif edilmiştir. Birinci cilt küçük krallıklara (Piccoli Re), ikinci cilt ise büyük krallıklara (Grandi Re) ayrılmıştır.

⁵¹⁹ A. F. Rainey, *age.* Vol 2, 2015, s. 1387.

(4-7) Ben afiyetteyim, benim kardeşim de iyi olsun. Hanımların, çocukların, üst düzey devlet adamların, birliklerin, atların, savaş arabaların ve ülkedekiler çok iyi olsun.

(8-14) Kardeşim böylece kulak ver [...] (metnin bu kısmı anlam bütünü oluşacak kadar sağlam değildir.)

(15-18) ve şimdi senin bana gönderdiğin tablete gelince. Sen niçin senin adını benim adımın üzerinde yazdın. Kim aramızdaki iyi ilişkileri bozdu. Bu doğru (bir) uygulama mı?

(19-22) Bana barışla ilgili yazmadın mı? Eğer öyleyse neden sen gururlanıyorsun/ismini benim isminden yükseğe yazıyorsun. (ya da ismini yükselttin şeklinde de tercüme edilebilir.⁵²⁰) Ve ben bunu bir yokmuş gibi kabul ediyorum. (Eksik kısımlarla satır devam ediyor.)

(27-28) Böylece ...'nın yazmanı [...].⁵²¹

Mektubun iki devletin arasında diplomatik bir nezaketsizlik yaşandığından dolayı kaleme alındığı aşıkardır. Anlaşıldığına göre Hatti ülkesinin kralı, büyük kral I. Şuppiluliuma Mısır'dan gelen bir mektupta kendi adının altta kalmış olmasına sinirlenmiştir. Onun bu mektubu sırf bundan duymuş olduğu rahatsızlığı dile getirmek için yazdığı düşünülebilir. Muhtemelen bu dönemde Mısır firavununun ile aralarının bozuktur ve bilinçli bir biçimde Hitit kralının adı aşağıya yazılmıştır. Bu durum karşısında Şuppiluliuma'nın şaşkın olduğu anlaşılırken “Kim aramızdaki iyi ilişkileri bozdu, bu doğru bir şey mi” şeklinde bir soru yöneltmiştir. İkisinin aralarında yaşanan soğukluk belki de Hititler'in bu dönemde Suriye-Filistin bölgesinde etkili olmaya başlamalarıdır. Hitit kralını öfkeliendiren Mısır mektubu elimizde mevcut olmadığından yaşanan durumlar hakkında tahminlerden öteye gitmek mümkün değildir.

3.1.1.3. EA 43: Bir Cinayet Vakası ile Alakalı Mektup

Amarna Arşivi'ndeki bir diğer Hitit mektubu olan EA 43 de I. Şuppiluliuma tarafından gönderilmiştir. Mektubun baş kısımlarında yaklaşık üç satırlık bir bölümü hasar görmüştür bu açıdan kime hitaben yazıldığı tespit edilememiştir. Bundan dolayı alıcısı için “Mısır Kralına” şeklinde bir ifade kullanılacaktır. Mektubun yazılı olduğu

⁵²⁰ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 115.

⁵²¹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 115, 116.

tablet ise günümüzde Ashmolean Museum'da muhafaza edilmektedir. Metin A. H. Sayce tarafından kopyalanmıştır.⁵²²

Metnin transkripsiyonundan anlaşılacağı gibi tabletin genel anlamda çok fazla hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Metnin satır başlarında ve sonlarında yer alan bozulmalardan dolayı anlam bütünlüğü sağlanacak şekilde cümle kurmak mümkün olmamaktadır. Okunabilen kısımlardan ise kötü niyetli birtakım insanlara dair ve bir cinayet vakasının yaşandığı yönünde bilgi sahibi olabiliyoruz.

Mektupta dikkat çeken nokta metnin baş kısmında kötü niyetli bazı insanlardan ve onların birilerine zarar verme durumundan bahsediliyor olmasıdır. Zarara uğrayacak olan kimselerin de Hitit kralı tarafından korunacağı anlaşılmaktadır fakat bunların kimler olduğuna dair bir veri elde etme imkânı yoktur.⁵²³

Metnin sonlarında ise lapis lazuli taşından söz ediliği okunabilmektedir. Bu kısımda genellikle muhatap olunan krala gönderilen veya ondan istenen hediyeler söz edildiğinden bu taşın buna bağlı olarak yazıldığını söylemek mümkündür. Yakınoğu krallarının genellikle Mısır'dan altın talep ettiği düşünüldüğünde metinde geçen lapis lazulinin Mısır'a gönderilmiş bir hediye olma ihtimali çok yüksektir.

3.1.1.4. EA 44: Hitit Prensi Zita'dan Mısır Firavununa Bir Mektup

Amarna Arşivi'nde Hititlere ait olan son mektup EA 44'tür. Bu mektubun diğerlerinden en önemli farkı bir Hitit prensi tarafından gönderilmiş olmasıdır. Kaynaklarda Zita veya Zidan şeklinde geçen bu prensin ismini linguistik olarak inceleyen bilim insanları bunun Luviceye yakın olduğunu ifade etmişlerdir. Köken itibariyle Luvic olsa bile Hitit dünyasında çok kullanılan bir isim olduğu da belirtilmiştir.

Mektubu yazan prensin kimliğine gelince bu konuda A. Götze onun I. Šuppiluliuma'nın kardeşi olduğunu ve Hitit ordusunda generallik yaptığı bilgisini vermektedir.

Mektubun yazılı olduğu tablet ise VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Metin çevirisi ise farklı dönemlerde W. L. Moran ve M. Liverani tarafından yapılmıştır.⁵²⁴

⁵²² A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1388.

⁵²³ A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1388.

⁵²⁴ H. A. Hoffner, *age. 2009. s. 279, 280.*

Zita firavuna⁵²⁵ gayet nazik ve saygı belirten ifadelerle hitap etmiştir. En başta “babam” diye seslenmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bunun, firavunun yaşça büyük olmasından mı yoksa Zita’nın bir krala sesleniyor olmasından mı kaynaklanmış olduğu bilinmese de bu hitap şeklinin Yakındoğu kralları arasında yapılan yazışmalarda büyük devlet, küçük devlet veya ast/üst ilişkisine dair önemli bir ayrımı gösterdiği düşünülmektedir. Bu konuda gerekli değerlendirmeler önceki kısımlarda verildiğinden tekrar edilmeyecektir. Bu bilgiler ışığında Zita’nın babam ifadesini bir saygı hitabı şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Tabletin oldukça sağlam bir şekilde günümüze ulaşmış olması metnin tercümesi için sevindirici bir durumdur. Fakat yine de belirli kısımlarda bozulmalar vardır. Bir Hitit prensine ait olmasından dolayı metnin transkribiin bir kısmına yer vermeyi uygun görüyoruz:

- 01) a-na be-lí šâr KUR [UR]U Mi-iş-ri-‘i’
- 02) a-bi-ia qí-bí-‘ma’
- 03) um-ma ‘Zi-‘i’-‘dan’ DUMU LUGAL
- 04) DUMU-ka-ma—————
- 05) a-na ma-har be-lí a-bi-ia
- 06) gáb-ba lu-ú šul-mu
- 07) i-na mah-ri-i KASKAL a-i-ú-ti
- 08) DUMU.^{MEŠ} KIN-ri-ka a-na KUR URU Ha-at-ti
- 09) it-tal-ku ù ki-i-me-e a-na muh-hi-ka
- 10) it-it-as-ha-ru ù a-na-ku-ma
- 11) a-na ak-ka-a-ša a-bi-ia
- 12) ‘šul’-ma-na aš-pur ù šu-bi-il₅-ta
- 13) [a-n]a muh-hi-ka ul-te-‘bíl’ —————...⁵²⁶

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-4) Efendime, Mısır [şehri] ülkesinin kralına, babama: Böylece kralın oğlu Zidan/Zita senin (de) oğlundur.

⁵²⁵ Zita’nın mektup gönderdiği bu firavunun babam ifadesinden dolayı yaşlı bir kişi olacağı bunun da en uygun kişi olarak III. Amenhotep’e uygun düşeceği belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 117.
⁵²⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 368.

(5-6) Efendimin, benim babamın her şeyi iyi olsun.

(7-13) Elçilerinizden herhangi birinin kervanıyla, Hatti şehrinin ülkesine geldiklerinde ve size geri döndüklerinde, o zaman siz babama, bir selamlama hediyesi gönderen bendim. Ben size bir sevkiyat göndermiştim.

(14-17) [.....] sizin elçileriniz [.....] ben gönderdim [.....]

(18-24) [.....] şimdi sizin elçilerinize gelince ben Hatti şehrinin ülkesinden size (doğru) yola koyulmalarını hızlandırıyorum. Ve benim size gönderdiklerim şunlardır: sizin elçileriniz, benim elçilerim ve size selamlama hediyesi olarak 16 adamdan oluşan bir gönderi.

(25-28) ve ben böylece benim babamdan (da) altın (göndermesini) umuyorum. Bana altın gönderiniz ve benim efendim her ne arzu ederse bana yazsın ve ben size göndereyim.⁵²⁷

Bu ifadelere bakıldığında Hitit prensi Zita'nın bu mektubunun özünde altın isteği olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 7.-13. satırlardaki ifadelerinde onun kendini ön plana çıkardığı ve muhtemelen bu sayede Mısır'dan daha çok altın elde etmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Öte yandan Zita her ne kadar bu mektubunu altın talebine dair yazmış olsa da Mısır firavununa da kendisinden bir isteği varsa söylemesini ve bunu yerine getireceğini bildirmesi onun da yüce gönüllü biri olduğunu göstermektedir. Mektubun bir başka dikkat çeken ifadesi ise Mısır'dan ve Hatti'den bahsederken "Mısır şehri ülkesi (*KUR URU Mi-iş-ri-'i*"), Hatti şehri ülkesi (*KUR URU Ha-at-ti*)" şeklinde önce şehir sonra ülke ibaresinin kullanılmış olmasıdır. Fakat buradaki şehir çevirisi Rainey'de varken Moran'da bulunmamaktadır.

Amarna Arşivi'ndeki Hitit mektuplarının vermiş olduğu bu bilgiler doğrultusunda Mısır-Hitit ilişkilerine dair şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır:

1- Hititler'den Mısır'a toplamda dört mektubun geldiği belirlenmiştir. Bunlardan üçü Hitit İmparatorluk Devri'nin en önemli kralı olan I. Šuppiluliuma'ya, bir tanesi de muhtemelen onun oğlu olan Zita isimli bir prens aittir.

2- Mektuplardan genel anlamda iki devletin ilişkilerinin iyi olduğu sezilmektedir. Fakat Hitit kralının kendini asla Mısır'dan aşağı bir seviyede görmek istemediği,

⁵²⁷ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 369.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. 117.

kendisine gelen bir mektupta isminin aşağıda kalmasına bile tahammül edemediği anlaşılmaktadır.

3- Hitit mektuplarının genel temasının hediyeleşmeler, olası bir evlilik ilişkisine dair birkaç ifade, iyi dileklerin sunulması, altın istekleri gibi belli başlı konular etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Mısır'ın altınlarının burada çok önemli bir yer işgal ettiği de unutulmamalıdır.

4- Geç Tunç Çağı'nın en güçlü devletlerinden ikisi olan Hititler ve Mısırlıların Suriye politikası çatışsa da Amarna Çağı'nın barış ortamında herhangi bir mücadeleye girmek istemedikleri görülmektedir. İki siyasi yapı bu dönemde kardeş krallar ve eşit statüde devletler olarak birbirlerini kabullenmeyi bilmişlerdir.

5- Amarna Çağı'nın öncesinde Geç Tunç Çağı'nın başlarında iki siyasi yapının ne durumda olduklarına baktığımızda bu aşamada Mısırlıların Hiksosları kovma başarısını gösterdikten sonra III. Tutmosis'in liderliğinde Akdeniz Dünyası'ndaki diğer siyasi yapılar içinde en güçlü devlet olduğu görülmektedir. Hititler ise buna yakın bir tarihte I. Murşili'nin Babil'i fethetmesinin vermiş olduğu prestiji iç bünyesinde meydana gelen bazı olumsuz durumlardan ötürü kullanamamıştır. I. Murşili'nin öldürülmesinden MÖ 1525'te Telepinu'nun tahta çıkışına kadar geçen bu süreç Gasıp Krallar Dönemi olarak adlandırılmıştır. Hititler bu zaman zarfında büyük bir kaos ortamı içinde bulunmuş en azından I. Şuppiluliuma ortaya çıkana kadar Geç Tunç Çağı'nın liderliğini Mısırlılar üstlenmiştir.

6- Öte yandan Mısır ve Hitit devletleri tarihleri boyunca Suriye politikası yüzünden rakip olmuşlardır. Hangisi daha güçlü ise Suriye'ye o hâkim olmuştur. Bu açıdan bölgedeki şehir devletleri de onların bu siyasi manevralarına göre kendilerini düşünsel ve politik açıdan teçhiz etmişler hangisi çıkarlarına uygun geliyorsa ve elbette gücü elinde bulunduruyorsa onun safında yer alma eğiliminde olmuşlardır. Böylece Suriye-Filistin coğrafyasında çok sayıda vasal devletçik oluşmuştur.⁵²⁸

⁵²⁸ I. Murşili'den sonra Hitit tahtına sırayla şu isimler geçmiştir: I. Hantili, I. Zidanza, Ammuna, I. Huzziya, Telepinu, Alluvama, II. Hantili, II. Zidanza, II. Huzziya. I. Murşili'nin ölümünden Telepinu'nun başa geçtiği döneme kadar devam eden bu süreçte Hitit ülkesi ciddi karışıklık içerisinde kalmıştır. Telepinu'ya kadar tahta çıkan her kral kendinden bir öncekini öldürmek suretiyle tahtı ele geçirmiştir. İstikrarsız geçen bu dönem hakkında en önemli bilgi kaynağımız Telepinu'nun Fermanı'dır. Bu tarihi vesikada öldürülen kralların ismi verilirken ülkenin içinde bulunduğu zor durum *bağlar bahçeler ürün vermedi; koyunlar,*

3.2. ARZAVA KRALLIĞI VE AMARNA ÇAĞI'NA KADAR ARZAVA MEMLEKETİ'NDEKİ GELİŞMELER

Geç Tunç Çağı Anadolu'sunun en önemli siyasi yapılarından biri olarak gösterilen Arzava Krallığı'nın⁵²⁹ ismine ilk defa MÖ 17. yy'ın ortalarına tarihlenen I. Hattuşili dönemi vesikalarında rastlanmaktadır. Bahsi geçen bu belge I. Hattuşili'nin Yıllıkları olarak bilinmektedir.⁵³⁰ Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na adanmış bir heykelin üzerinde kayıtlı olan bu vesikada I. Hattuşili'nin Batı Anadolu'ya düzenlediği askeri seferlere dair bilgiler yer almaktadır. Belgede Hititler'in Batı Anadolu'daki düşmanları sayılırken bunlar arasında Arzavalılar da zikredilir. Burada Arzava memleketi hakkında şu ifadeler yer almaktadır: "...ertesı yıl Arzava 'ya gittim sığırlarını ve koyunlarını talan ettim..."⁵³¹ Bu açıdan I. Hattuşili'nin Yıllıkları'nda (CTH 13: §§ 5-6) doğrudan Arzava krallığı üzerine sefer yapıldığı ve onların mağlup edildiği anlaşılmaktadır.⁵³²

I. Hattuşili'nin uzunca bir dönem Arzava ile uğraşması hatta kışı batıda geçirmek zorunda kalması Hititlerin doğudaki düşmanı olan Hurriler için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve onlar bu zaman zarfında Hitit topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır.⁵³³ Bu saldırı aynı zamanda Mitannilerle birleşerek Hurri-Mitanni adıyla yeni bir devlet olarak ortaya çıkan yeni siyasi teşekkülün bir güç gösterisi olarak da değerlendirilebilir.⁵³⁴

Hitit kaynaklarından Arzava krallığının Batı Anadolu'da yer alan önemli bir siyasi teşekkül olduğu anlaşılmaktadır. Amarna Arşivi'ndeki mektuplara bakıldığında ise

sığırlar doğurmadı denilerek anlatılmaya çalışılmıştır. V. Ünsal, *age.* 2003, s. 93, 94.; Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa İştar'ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 149.

⁵²⁹ Naoise Mac Sweeney "Hittites and Arzawans: a view from western Anatolia", *Anatolian Studies*, Vol. 60 (2010), s. 9.

⁵³⁰ I. Hattuşili'nin yıllıkları hakkında bkz: A. Kempinski and S. Koşak, "CTH 13: The Extensive Annals of Hattusili I (?)", *Tel Aviv Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol. 9, Number 2, 1982.

⁵³¹ A. Kuhrt, *age. C. I.*, 2013, s. 316.

⁵³² A. Kempinski and S. Koşak, *agm.* 1982. s. 95.

⁵³³ CTH 13: Annals of Hattuşili I, §§ 53-54, Aharon Kempinski and Silvin Koşak, "CTH 13: The Extensive Annals of Hattusili I (?)", *Tel Aviv Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol. 9, Number 2, 1982. S. 95.

⁵³⁴ A. Kuhrt, *age. C. I.*, 2013, s. 318.; I. Hattuşili devrinden kalan vesikalarda doğudan gelen Hurri-Mitanni saldırısı hakkında da bilgi verilmiştir. Şöyle ki: "Ertesi yıl Arzawa ülkesine karşı gittim. (Onlardan) sığırları ve koyunları aldım. Arkamdan Hanigalbat ülkesi düşmanı ülkeme girdi ve bütün ülkeler benden ayrıldı. Yalnız Hattusa kenti (bende) kaldı." Buradaki Hanigalbat Mitannilere karşılık gelmektedir. S. Alp, *age.* Ankara 2001, s. 65.; Hanigalbat terimi için bkz: Michael C. Astour, "Hattuşiliş, Haleb, and Hanigalbat", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 31, No. 2 (Apr., 1972), s. 102, 106.; <https://www.britannica.com/place/Mitanni>. (Erişim tarihi: 24.01.2019).

Arzava memleketinin denize yakın bir bölgeye lokalize edilmesi mümkün gözükmektedir. Bu konuyla alakalı bilgiler veren III. Hattuşili (MÖ 1267-1237) dönemi vesikalarında Arzava krallığından bahsedilirken “*Aşağı ülkeden Arzavalı düşman geldi ve Hatti topraklarını ele geçirdi*” denilmektedir. Bu ifadede geçen Aşağı ülke tabiri Kızılırmak’ın güney kıyısından Akdeniz’e doğru uzanan bölge için kullanılmaktaydı. Bu açıdan Arzava toprakları denizle iç içedir diyebiliriz.⁵³⁵

Arzava memleketi hakkında en ayrıntılı bilgiler Hitit kaynaklarından öğrenilmektedir.⁵³⁶ Bu açıdan Arzava krallığı ile Hitit tarihinin birbirine iyi bir biçimde senkronize olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Arzavalıların uluslararası ölçekte yapmış olduğu yazışmalarda bile Hitit dilini kullanmış olmaları bu iki siyasi yapının belirli açıdan ortak kültürel özelliklerinin olduğu anlamına gelmektedir. Bununla beraber Arzavalıların Hitit dilinden başka Luviceyi de kullandıklarını ifade eden bilim insanları vardır. Luvilerin yaşadıkları mekân ile Arzavalıların yaşam alanı kesişim göstermesinden hareketle böyle bir çıkarımda bulunulmuştur. Öte yandan Arzava-Luvi yakınlığının sadece dil bağlamında sınırlı kalmadığı, Arzavalıların yönetim kademesinde Luvili insanların bulunduğu da tespit edilmiştir. Bu bilgidan hareketle iki teşekkülün yakın coğrafyalarda yaşayan akraba halklar olabileceği yönünde bazı fikirler ortaya atılmıştır. Böylece Arzava meselesinin çok çeşitli muammalarla dolu olduğu anlaşılabilir ki bu yüzden onlar hakkında yapılan araştırmaların çoğu “ihtimaller” üzerine kurulmuştur. Arzava hakkında ifade edilen bir başka görüş de onların bir merkezden idare edilmediği, bu teşekkülün pek çok siyasi yapının/krallığın biraraya gelerek oluştuğu yönündedir.⁵³⁷ Bu oluşumda ise Hapalla, Şeha Nehri Ülkesi, Wiluşa gibi siyasi yapıların yer aldıkları ifade edilmiş bu birlikteliğin merkezinin ise Arzava olmasından dolayı Arzava Krallığı/Birliği şeklinde bir adlandırma yapılmıştır.⁵³⁸ Öte yandan Arzava’nın da Apaşa adlı bir merkezinin olduğu aktarılmıştır. Bazı ilim adamlarına göre ise bu bölge modern adı Efes olan bölgeye yani Ephesus’a lokalize edilmektedir.⁵³⁹

Arzava konusundaki belirsizliklere yakın zamanlarda bir yenisi daha eklenmiştir. Bu ise İlya Yakuboviç tarafından ortaya atılan “Arzavalıların yönetim organizasyonun

⁵³⁵ A. H. Sayce, “The Geographical Position of Arzawa”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 8, No. 3/4 (Oct., 1922), s. 233.

⁵³⁶ S. Demirel, agm. s. 216.

⁵³⁷ T Bryce, agm. Oxford 2014, s. 131.

⁵³⁸ S. Demirel, a.g.m s. 216, 217.

⁵³⁹ S. Alp, *age*. 2001, s. 50.

başında Proto-Karyalılar'ın yer aldığı" şeklindeki görüşten kaynaklanmıştır. Ona göre Karyalılar Arzavalıları bir tek çatı altında toplamış ve bu yapıyı siyasi açıdan tek bir vücut haline getirmiştir.⁵⁴⁰ Bu da farklı bir bakış açısı olarak karşımızda durmaktadır.

Bütün bu belirsizlikleri bir kenara bırakıp Hitit kaynaklarından gelen bilgiler ışığında Arzavalılara bakmak en makul seçenek olarak önümüzde durmaktadır. Onlar Hititlerle çeşitli ilişkiler geliştirmişler ve bundan dolayı da Hitit kaynaklarında yer almışlardır.

Bu belgeler sayesinde en azından onların nerede olduklarına dair az çok bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur. Arzava ülkesinin Ege Denizi ile ve muhtemelen de Akdeniz'e doğru yayılım gösterdiği, doğuda Hititler ile sürekli problemleri bir sınıra sahip olduklarını ifade etmek mümkün gözükmektedir. Bölgenin güney sınırının ise günümüzdeki Bodrum sınırına kadar gittiği belirtilmektedir.⁵⁴¹ Kültürel açıdan ise Luvi ve Hitit yazısını kullanmış olmaları onların bu halklarla akraba bir millet olabileceğini akla getirirse de bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Arzava kralının Amarna yazışmalarında Hitit dilini kullanmış olması onların hem düşman hem de akraba olma ihtimalini düşündürmektedir. Eğer bu olasılık mümkünse onların arasındaki ilişkinin İskit ve Kimmerler⁵⁴² gibi olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği gibi bu iki toplum akraba ve aynı zamanda rakip idiler.

Arzava-Hitit bağlantıları Charles Texier'in 1834 yılında Yazılıkaya anıtlarını keşfetmesinin ve sonrasında dünyanın önde gelen arkeologlarının burada kazılar yapmaya başlamasının ardından daha iyi anlaşılmasına başlamıştır. Bunlardan Ernest Chantre tarafından 1893-94 yılında Hititlerin başkentine yakın bölgelerde yapılan kazılar sonucunda bazı çivi yazılı tabletler bulunmuştur ancak bunlar o gün için okunamamıştır. Bu düğüm J. A. Knudtzon'un 1902 yılında Amarna Arşivi'nde bulduğu çivi yazılı iki kil tablet sayesinde çözüme kavuşturulmuştur. Knudtzon'un bulduğu tabletler Arzava Krallığı ile Mısır arasında yapılan yazışmaları içeriyordu. Knudtzon'a göre bu vesikalarda yazılı olan şeyler her ne hakkında ise Hint-Avrupa kökenli bir dille yazılmıştı. Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi ilk başlarda kimse Knudtzon'un fikirlerini

⁵⁴⁰ T. Bryce, *age.* 2009, s. 74.

⁵⁴¹ S. Demirel, *agm.* s. 217.

⁵⁴² İskitler ve onların Kimmerler ile münasebeleri hakkında bkz: İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.; Timur Demir, "Anadolu'da Kimmer-İskit İz Ve Etkileri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2008.

önemsememişti. Ta ki ilerleyen süreçte bunların Hititçe olduğu kesinleşene kadar.⁵⁴³ Amarna Arşivi'nde Hitit diliyle yazılan Arzava mektuplarının bulunması sayesinde Hitit tarihine dair var olan sis perdesi de kalkmaya başlamıştı.

I. Hattuşili'nin Batı Anadolu'ya yapmış olduğu seferinden sonra Arzavalılardan bahsetmeye başlaması ilerleyen yüzyıllar boyunca tahta çıkan Hitit krallarının bazıları tarafından da devam ettirilmiştir. Tıpkı Gaşkalar gibi Arzava Krallığı da Hititlerin zaafa uğradıkları ve çeşitli düşman saldırılarıyla mücadele ettikleri zamanları fırsat bilerek Hititlere karşı saldırgan bir tutum içerisine girmişlerdir. Öyle ki bir ara Hititlerin güneybatı sınırında yer alan geniş arazileri Arzavalılar tarafından işgal edilmiştir. Bu esnada Arzava kralı Tarhundaradu Mısır firavunu III. Amenhotep ile yazışmalar yapmakla meşguldü. Burada Mısır firavunun amacı Arzava kralının kızını almaktı; muhtemelen bir diğer ve asıl önemli olan gayesi de Arzava Krallığı ile dostluk ve müttefiklik ilişkilerini geliştirmek ve bu sayede hem kendisinin hem de Arzavalıların güçlü rakibi olan Hititlere karşı birlik oluşturmayı hedeflemiş olmalıydı.⁵⁴⁴

Arzavalıların Hititlere ait olan toprakların bir kısmını ele geçirmesinde Mısır ile olan münasebetlerinin bir etkisinin olup olmadığı bilinmese de iki siyasi yapının Hititlere karşı birlik kurmuş olmaları en azından ihtimeller dahilindedir. Bu yakınlaşmada etkili olan bir diğer faktörün de bir zamanlar Hititlere sığınarak onlara bağlı bir krallık olan fakat Hitit kralı I. Arnuvanda zamanında Hititlere sırt çevirerek Ahhiyava ile iş birliği yapan Madduvatta'nın⁵⁴⁵ politikalarının etkili olduğu belirtilmektedir. Mısır firavunu böyle bir durumun sağlayacak olduğu fırsatları iyi analiz etmiş olmalı ki Batı Anadolu'daki en önemli siyasi teşekküllerden biri ve aynı zamanda Hititlerin düşmanı olan Arzava ile bağlantıları derhal kurmanın yollarını aramıştır.⁵⁴⁶ Muhtemelen Amarna Çağı'nda Arzava krallığı ile yapılan yazışmaların arkaplanında bu gelişmeler yer almaktadır. Her ne kadar Mısır'dan Arzava'ya yazılan mektuplarda III. Amenhotep'in Arzava kralı Tarhundaradu'nun kızını almak istemesine dair süslü ifadeler yazılı olsa da

⁵⁴³ M. V. De Mieroop, *age.* 2004, s. 164.; H. A. Hoffner, *age.* 2009. s. 268.

⁵⁴⁴ Trevor Bryce, "Arzawa", *The Encyclopedia of Ancient History*, Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, 2016 John Wiley & Sons, Ltd. Published 2016 by John Wiley & Sons, Ltd. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781444338386.wbeah30240>. (Erişim tarihi: 20.01.2019.)

⁵⁴⁵ Madduvatta ile Hitit ilişkileri konusunda detaylı bilgi için bkz: Trevor R. Bryce, "Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia", *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 35, H. 1 (1st Qtr., 1986).

⁵⁴⁶ A. Kuhrt, *age.* C.I., 2013, s. 329.

Mısır'dan gelen elçinin "sözlü olarak" Arzavaya neler taşıdığı belki de hiç bilinemeyecektir. Belki de firavunun elçisi Tarhundara'nun kulağına Hititlere karşı birlikte hareket etmeye yönelik bir şeyler fısıldamıştı. III. Amenhotep'in Arzava kralına yazdığı EA 31'de yer alan bazı ifadeler Mısır'ın Hititlerle yakından ilgilendiğinin en önemli delilidir. Bu mektupta Mısırlılar ile Gaşkalar arasında da bir irtibatın varlığı çok açık hissedilmekte bu da akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır. Amenhotep'in mektubunun ilgili kısmı şöyledir:

...Bana yapmam için yazdığın şeylere gelince: "Onu buraya gönderin" göndereceğim, ama daha sonra. (Ondan önce) elçini ve benim elçimi hemen geri yolla; bırak gelsinler. Sonra sana geri geldiklerinde kız için başlık parası getirecekler. Benim elçim ile gelen, ... senin elçin ... Bana Gaşka ülkesinden insanlar gönder. Her şeyin bittiğini ve Hattuşa ülkesinin felce uğradığını, donduğunu haber aldım..."⁵⁴⁷

Bu Mısır mektubundan firavunun Hititler'de olan biteni yakından takip ettiğini, Gaşkalar'dan haberdar olduğunu ve bu gelişmelere sevindiğini net bir biçimde anlamak mümkündür. Hatti ülkesine olan saldırılardan dolayı ülkenin harap olduğunu duymuş olan III. Amenhotep'in neden Gaşkalı insanlardan Mısır'a istediğini ise bilmiyoruz. Fakat onların Hititlerin azılı düşmanlarından biri olması ve sürekli olarak Hititlere saldırılarda bulunmaları bu saldırılardan bir kısmının arkasında Mısır'ın olabileceğini akla getirmektedir. Öte yandan Gaşkalıların savaşçı bir toplum olmaları Mısırlıların onlardan paralı asker olarak faydalanmak amacıyla olduklarını da düşündürmektedir; nitekim Mısır'ın Suriye bölgesinde Kuşi halkına mensup birliklerinin olduğu bilinmektedir. Gaşka-Mısır ilişkisine dair akla gelen bir başka olasılık da III. Amenhotep'in onlardan Hititlere saldırılarını istemesi yönündedir. Bu konuda kesin bir malumata sahip olmasak da Mısır'ın kum gibi çok olan altınları ile bu şekilde bir plan hayata geçirilebilirdi. Hatta belki de geçmiş zamanlarda bu yaşanmış da olabilirdi. Bu arada Hititlerle görüş ayrılığına düşen Madduvatta, Alaşia krallığına saldırmak için Ahhiyava

⁵⁴⁷ EA 31. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 327, 329.; A. Kuhrt, *age. C.I.*, 2013, s. 329, 330.

ile görüşmeler yapmaktaydı.⁵⁴⁸ Bu da Akdeniz’de oldukça karmaşık ilişkilerin yaşandığını gösteriyordu.

Bu bilgilerin ışığında Hititlerin batı ucunda yer alan Arzava krallığının I. Hattuşili’nin onlarla karşılaşmasından itibaren Hititleri tarihleri boyunca meşgul eden en önemli siyasi teşekküllerden biri olduğu anlaşılmaktadır. I. Şuppiluliuma’nın pek fazla umursamadığı ve muhtemelen bu güçlü kralın zamanında zararlı bir faaliyette bulunamayan Arzavalılar onun oğlu II. Murşili zamanına gelindiğinde daha çok dikkate alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde Arzavalılar Hitit tahtına çocuk yaşta birinin geçmesini fırsat bilmiş ve II. Murşili’ye karşı ittifak kurmuşlardır.⁵⁴⁹ II. Murşili’nin Yıllıkları’ndan onlar üzerine sefere çıkıldığı öğrenilmiştir. II. Murşili’nin iktidarının üçüncü veya dördüncü yılında⁵⁵⁰ Arzavalılar üzerine yaptığı bu sefer sonucunda onlara ağır bir mağlubiyet tattırılmıştır. Bu yenilgiden sonra kraliyet ailesi de dahil olmak üzere Arzava halkının büyük bir kısmı sürülmüş ve bu insanlar Ege adalarına sığınmak zorunda kalmışlardır.⁵⁵¹ II. Murşili’nin Arzava birliğinin lideri olduğu düşünülen Uhhaziti’yi yendikten sonra memlekti üç parçadan oluşan bir krallığa ayırdığı da ifade edilmektedir. Bunlar 1- Mira ve Kuwaliya, 2- Appaviya ve Seha Nehri Ülkesi 3- Hapalla’dır.⁵⁵² Kaynaklarda ayrıca II. Murşili’nin Arzava krallıklarının her biriyle ayrı ayrı anlaşma imzaladığı da belirtilmektedir.⁵⁵³ II. Murşili, bu politik hamleyle kendilerine karşı bir tehdit oluşumunun önüne geçmeyi amaçlamış olmalıdır.

3.2.1. Amarna Arşivi’ndeki Arzava Mektupları Işığında Mısır, Arzava ve Anadolu Münasebetlerine Bir Bakış

Amarna Arşivi’nde Arzava Krallığı’yla ilişkilendirilen iki mektup bulunmaktadır. Bunlar III. Amenhotep’ten Tarhundaradu’ya gönderilen EA 31 ile buna cevap olarak Arzava kralı Tarhundaradu tarafından yazılan EA 32’dir.⁵⁵⁴ Elde bulunan bu

⁵⁴⁸ A. Kuhrt, *age. C.I.*, 2013, s. 330.

⁵⁴⁹ V. Ünsal, *age.* 2003, s. 39.

⁵⁵⁰ T. Bryce, *age.* 2003, s. 120.

⁵⁵¹ A. Kuhrt, *age. C. I.*, 2013, s. 333, 336.

⁵⁵² N. Mac Sweeney, a.g.m, 2010, s. 8.

⁵⁵³ V. Ünsal, *age.* 2003, s. 39.

⁵⁵⁴ Amarna Arşivi’nde yer alan çivi yazılı tabletlerden çok azını Mısır’da yazılanlar oluşturmaktadır. Bunlar Babil’e gönderilmiş olan EA 1 ve 5 ile bir envanter listesi olan EA 14; Arzava’ya gönderilen EA 31 ve vasallara gönderilen EA 99, 162, 163, 190, 367, 369, 370 numaralı mektuplardır. Bunların Amarna Arşivi’nde bulunması konusunda bazı tahminler yapılmıştır: 1- Bu mektuplar Mısırlılar için çok önemli olduğundan dolayı saklanmıştır. 2- Mektuplar önce Mısır diliyle yazılıyor ve daha sonra çevirisi yapılarak gönderiliyordu. Elde kalanlar ise karalama mahiyetindekiler olmalıydı. Muhtemelen en iyi kopyalar

mektuplardan anlaşıldığına göre ilk diplomatik teması Mısır firavunu atmıştır.⁵⁵⁵ Bunun ardından ise Tarhundaradu EA 32 no'lu mektubu göndermiştir.⁵⁵⁶ Öte yandan iki taraf arasında daha fazla mektubun yazılmış olma ihtimali de çok yüksektir.

Amarna Arşivi'ndeki bu iki mektubu incelediğimizde bir kız isteme durumuyla karşılaşmakta, Arzava kralının da kızını vermeye gayet sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Fakat son söz söylenmemiştir. Bu açıdan taraflar arasında elçilerin bir müddet daha gelip gittiği düşünülmektedir.

Bu iki mektupta evlilik ilişkisinin olmasından daha ilginç olan nokta Arzavalıların yanı sıra Mısırlıların da Hitit dilini kullanmalarıdır. Bu durum iki krallığın daha önce de yazışmalar veya en azından elçiler düzeyinde diplomatik temaslarda bulduklarını göstermektedir. Bu ilişkiler sayesinde Mısırlılar Arzava krallığında yazılıp konuşulan dilden haberdar olmuşlardır denilebilir. Eğer böyle olmamış olsaydı Mısır'ın diğer devletlere yazmış olduğu gibi Arzava'ya gönderdiği mektupları da devrin uluslararası dili olan Akadca ile yazması gerekirdi. Demek ki iki siyasi yapının yakın veya uzak geçmişte yaşanmış olan bir ilişkileri vardı. Bu iki mektuptan aynı zamanda Akadcanın yayılım alanı hakkında da bilgi edinmek mümkün olmuştur denilebilir. Bu açıdan bakıldığında Arzava mektuplarının Hitit tarihinin aydınlatılmasında rol oynadığı gibi Akad dili ve kültürünün Batı Anadolu'da yaygın olmadığı yönünde fikir verdiği de görülmektedir.⁵⁵⁷

Bu kısımda iki tabletten de Arzava mektupları olarak bahsedilecektir. Her ne kadar bu mektuplardan biri (EA 31) Mısır'dan gönderilmiş olsa da ikisinin de dilinin Hititçe olmasından dolayı Amarna literatürüne dair pek çok kaynakta bunlar Arzava Mektupları şeklinde adlandırılmıştır. Öncelikle ilk yazılan mektup olduğu düşünülen EA 31 ile başlamayı uygun görüyoruz:

çıkarıldıktan sonra gönderilmekteydi. Müsveddeler ise yazı, kelime ve gramer çalışması gibi amaçlarla muhafaza edilmiş olabilirdi. W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvii.

⁵⁵⁵ Amarna Arşivi'nde iki mektup Arzava ve Mısır yazışmalarının sadece bunlardan ibaret olduğu anlamına gelmez. Kuvvetle muhtemeldir ki iki devlet arasında bu dönemde daha fazla diplomatik ilişki yaşanmıştır. Ne yazık ki bu konuda elimizde bir belge bulunmamaktadır.

⁵⁵⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvi.

⁵⁵⁷ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xix.

3.2.1.1. III. Amenhotep'in Bir Evlilik İlişkisi İçin Yazdığı Mektup: EA 31 ve Ardındaki Gizli Oyunlar

Bu mektup Kahire Müzesi koleksiyonunda korunmaktadır. Metnin transliterasyonu⁵⁵⁸ ve tercümesi L. Rost tarafından yapılmış daha sonra ise W. L. Moran'ın 1987'de ilk baskısı yapılan *Les Lettres d'El-Amarna* adlı çalışmasında tabletin tercümesine yer verilmiştir.⁵⁵⁹

Metnin Transkripti:

- 01) [u]m-ma ^lNi-mu-wa!-r[i-y]a LUGAL.GAL LUGAL KUR Mi-iş-şa-ri
- 02) [a-n]a ^lTar-hu-un-da-ra-du LUGAL KUR Ar-za-wa qí-bí-ma
- 03) kat-ti-mi SIG₅-in É.^{HLA}-mi DAM.^{MEŠ}-mi DUMU.^{MEŠ}-mi
- 04) LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL-aš ÉRIN.^{MEŠ}-mi ANŠE.KUR.RA. HIA-mi
- 05) pí-ip-pí-it-mi KUR.KUR.HIA-mi-kán an-da
- 06) hu-u-ma-an SIG₅-in
- 07) du-uq-qa kat-ta hu-u-ma-an SIG₅-in e-eš-tu
- 08) É.^{HLA}-ti DAM.^{MEŠ}-ti DUMU.^{MEŠ}-ti LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL-aš
- 09) ÉRIN.^{MEŠ}-ti ANŠE.KUR.RA.HIA-ti pí-ip-pí-it-ti
- 10) KUR.HIA-ti hu-u-ma-an SIG₅-in e-eš-tu
- 11) ka-a-aš-ma-at-ta u-i-e-nu-un ^lIr-ša-ap-pa
- 12) LÚ^lha-lu-ga-tal-la-an-mi-in a-ú-ma-ni DUMU.MUNUS-ti
- 13) ^dUTU -mi ku-in DAM-an-ni ú-wa-da-an-zi
- 14) nu-uš-ši li-il-hu-wa-i ^lan SAG.DU-ši
- 15) ka-a-aš-ma-ta up-pa-ah-hu-un 1 ^{KUŠ}ha-la-li-ya KÙ.GI-aš
- 16) SIG₅-an-ta
- 17) a-ni-ya-at-ta-aš-ma-mu ku-e-da-aš ha-at-ra-a-[e]š
- 18) up-pí-wa-ra-at-mu ne-et-ta up-pa-ah-hi EGIR-an-da
- 19) na-aš-ta LÚ^lha-lu-ga-tal-la-at-ti-in am-me-el-la
- 20) LÚ^lha-lu-ga-tal-la-an EGIR-pa pa-ra-a hu-u-da-a-ak
- 21) na-i na-at ú-wa-an-du
- 22) nu-ut-ta ú-wa-an-zi ú-da-an-zi ku-ša-ta DUMU.MUNUS^{TI}

⁵⁵⁸ Bu kavram çivi yazısı karakterlerinin Latin harflerine aktarılmasına verilen isimdir. Martin Worthington, *Complete Babylonian*, McGraw, A Macmillan Company London 2010, s. 16.

⁵⁵⁹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 101.

- 23) LÚha-lu-ga-tal-aš-mi-iš LÚha-lu-ga-tal-la-ša
 24) ku-iš tu-el ú-it na-aš ag-ga-aš
 25) nu-mu an-tu-uh-šu-uš Ga-aš-ga-aš KUR-ya-aš up-pí iŝ-ta-ma-aš-šu-un
 26) zi-in-nu-uk hu-u-ma-an-da⁵⁶⁰

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-6) Büyük Kral, Mısır memleketinin kralı Nimuvareya (III. Amenotep): Arzava kralı Tarhundaradu'ya böylece der: Ben afiyetteyim. Evlerim, karılarım, çocuklarım, soylularım, askerlerim, savaş arabalarım, benim ülkemde bana ait olan her şey (iyi) afiyette.

(7-10) Her şey senin için de iyi olsun. Evlerin, karıların, çocukların, soylulann, askerlerin, savaş arabaların, senin bütün ülkende sana ait olan her şey afiyette olsun.

(11-16) Bakınız sana elçim Iršappa'yı (Şöyle demesi için) gönderiyorum: *"Majestelerimi evlendirmeyi teklif ettikleri kızı görmemize izin verin."* Kızın başına yağ dökmesine izin verin. Şimdi sana bir kese (halaliya) altın yolluyorum; mükemmeldir.

(17-21) Bana yapmamı yazdığın şeylere gelince: "Onu buraya gönderin" göndereceğim, ama daha sonra. (Ondan önce) elçini ve benim elçimi hemen geri yolla; bırak gelsinler.

(22-26) Sonra sana geri geldiklerinde kız için başlık parası getirecekler. Benim elçim ile gelen, ... senin elçin ... Bana Gaška ülkesinden insanlar gönder. Duydum ki her şey bitirilmiş.

(27-38) Ve Hattuşa ülkesi felce uğramış. Bakınız sana bir sevkiyat gönderdim... benim elçim Iršappa'nın emanetinde: 20 mina ağırlığında bir halaliya (kese) altın; 3 güzel keten giysi, iyi kalitede 3 keten palto; 3 keten huzzi; 8 keten harmani, 100 keten şavalga; 100 keten ... happa; 100 keten mutalliyaşsa (kuşak); 4 büyük kukkubu (kabı) dolusu zeytinyağı; 6 [küçük] kukkubu (kobi dolusu) zeytinyağı; deri ve altınla süslü 3 abanoz sandalye; fildişi kakmalı 10 abanoz sandalye; 100 abanoz (kiriş).⁵⁶¹

⁵⁶⁰ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 326.

⁵⁶¹ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 327, 329.; A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 329, 330; W. L. Moran, *age. 1992*, s. 101.

Tabletin oldukça sağlam bir biçimde günümüze ulaşması büyük bir şanstır. Bu sayede Mısır firavunlarının en önemlilerinden birisi tarafından gönderilmiş olan ve üstelik Mısırlılarca Hitit dilinde kaleme alınan bir mektuptan hem dil hem de devrin tarihi hakkında detaylı bilgilere ulaşma imkânı olmuştur.

Metnin tercümesine bakıldığında bu mektubun genel çerçevesinin evlilik meselesi ile alakalı olduğu görülmektedir. Döneme ait belgelerden firavun III. Amenhotep'in çok sayıda siyasi evlilik yaptığı bilindiğinden onun Arzava kralının kızıyla da aynı şekilde evlenmek istediğini söylemek mümkündür. Firavunun ayrıca kendisine bağlı olan vasallardan da sarayında sakilik yapması için güzel kadınlar istediği bilinmektedir.⁵⁶² Bu açıdan literatüre dair kaynaklarda III. Amenhotep'in kadın düşkünü biri olduğu belirtilmektedir.⁵⁶³

Mektubun detaylarına bakıldığında metnin ilk başında Mısır firavunun Tarhundaradu'ya "kardeşim" demediğine dair bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Bu, firavunun Arzava kralını kendisine eşit olarak görmek istemediği, onun kendini diğerlerinden üstün bir pozisyonda gördüğü şeklinde değerlendirilebilir. Aynı durum Mısır'dan Karaduniaş kralı I. Kadaşman-Enlil'e yazılan EA 5'te de görülmektedir. Burada da "kardeşim" ifadesi kullanılmamıştır.⁵⁶⁴ Önceki kısımlarda incelemiş olduğumuz Hitit kralına yazılan bir mektupta (EA 42) Mısır firavunun kendi adını yukarı yazması da muhtemelen aynı psikolojinin bir ürünüydü.⁵⁶⁵

Mektupta işlenen bir diğer konu da Mısır elçisinin gelip müstakbel gelin adayını görmesi ve onun başına nikah töreninin ilk aşaması olarak nitelendirilen yağ sürme ritüelini uygulamış olmasıdır. Bu da Yakındoğu toplumlarında evlilik öncesi gerçekleşen pratikler hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir detaydır.⁵⁶⁶ Bu kültürel değere dair verilen ayrıntıdan sonra Mısır ile Anadolu toplumları arasında yaşanan siyasi gelişmelere ilişkin de bazı kritik önemde bilgiler de mektuba konu edilmiştir. Özellikle Mısır'ın ezeli rakiplerinden biri olan Hitit ülkesinde olan bitenlerin III. Amenhotep tarafından yakından

⁵⁶² Bkz: EA 369, W. L. Moran, *age.* 1992, s. 366.

⁵⁶³ C. Booth, *age.* 2007, s. 1, 4.

⁵⁶⁴ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 10.

⁵⁶⁵ Hitit kralı Mısır'dan gelen mektupta kendi adının aşağıda kalmasına oldukça içerlemiş olmalı ki Mısır'a yolladığı bir mektubunda: "ve şimdi senin bana gönderdiğin tablete gelince. Sen niçin senin adını benim adının üzerinde yazdın. Kim aramızdaki iyi ilişkileri bozdu. Bu doğru (bir) uygulama mı?" demiştir. (EA 42:15-18) Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 363.

⁵⁶⁶ A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 329.

takip ediliyor olması ve bunu mektubun satırları arasında zikretmesi oldukça dikkat çekici bir detaydır. Bu durum Amarna Çağı'nda Mısır'ın komşu ülkeler hakkında istihbarat topladığını da ortaya koymaktadır. Arzava kralından kendine Gaşkalı insanlardan göndermesi konusunda bir istekte bulunması bu konuyla da bağlantılı olabilir.⁵⁶⁷ Onun bu isteği Gaşkalıları belli amaçlar doğrultusunda kullanmak istediğini göstermektedir. Mısır firavunu belki de onları gizlice örgütleyerek Hititlere karşı saldırtmak istiyor ve böylece bu önemli rakibinin gücünü kırmak istiyordu. Bu, en azından ihtimaller dahilinde düşünülmelidir çünkü iki büyük devletin Suriye politikasında karşı karşıya geldiği ve Hititlerin son zamanlarda bölge ile yakından ilgilendiği bilinmektedir. Bu bağlamda Mısırlıların da bazı politik ve stratejik planlar yaparak Hititleri safdışı bırakmak istediği öngörülebilir. Dolayısıyla bu süreçte Mısır-Gaşka-Hitit ilişkilerine bu çerçeveden bakılabilir. Gaşkaların bundan kazancı ne olur sorusuna gelindiğinde ise bu kuvvetle muhtemel Mısır'ın kum gibi çok olan altınları olmalıydı. Eğer ifade etmeye çalıştığımız bu olasılıklar gerçekleşmişse Gaşkalar Arzava bağlantısıyla Mısır'ın Anadolu'daki müttefiki haline getirilmiş olabilir.

Devamında geçen diğer konulardan devam edecek olursak; mektupta evlilik ve Gaşka meselesinden başka dönemin siyasi ve kültürel konjonktürü hakkında da önemli bilgilere yer verildiği görülmektedir. Öyle ki ilgi evlilikle alakalı kısımdan birdenbire Hititlere kaymıştır. Bu da sanki esas amacın evlilik değil de Hititler hakkında bilgi edinmek olduğunu düşündürmektedir.⁵⁶⁸ Bu açıdan III. Amenhotep'in Arzava kralını yanına çekerek Hititlere karşı bir güç birliği oluşturmayı amaçladığı tahmin edilebilir. Öte yandan III. Amenhotep'in onlarla diplomatik temaslar geliştirerek Hatti memleketinde olan bitenle alakalı bilgi edinmek istediği de anlaşılmaktadır.

EA 31'in dili meselesine gelince. Mektubun Mısır'dan gönderilmesine rağmen Hititçe yazılması kafaları karıştıran ilginç bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda çeşitli görüşler ve yorumlar mevcuttur. Öncelikle mektubun Arzava kralına yazılmasından dolayı Mısırlı otoriteleri tarafından bilinçli bir biçimde tercih edilerek Hititçe kaleme alındığı ifade edilmektedir. Eğer hâl böyleyse Mısır'da Hitit dilinden anlayan kâtiplerin de var olduğu sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Devrin büyük

⁵⁶⁷ Raymond Cohen, "Intelligence in the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, 86, 87.

⁵⁶⁸ R. Cohen, agm. 2002, s. 86.

devletleri çağdaşı olan kralların ülkesinin dilini bilen tercümanları saraylarında görevlendirmiş olması bu noktada çok makuldür. Yahut da yaşanan uluslararası ilişkiler döneminin bir yansıması veya getirmiş olduğu bir zorunluluktan dolayı Amarna'da olduğu gibi pek çok Yakındoğu sarayında yabancı diller ofisinin oluşturulduğu burada devrin büyük devletlerinin dilini bilen kişilerin görevlendirildiği söylenebilir. Meseleye farklı bir bakış açısı olması yönünden şu şekilde bir fikirle yaklaşmak mümkündür. Şöyle ki EA 31'e yanıt olarak gönderilen EA 32'nin son kısımlarında düşülen bir not bu konuya biraz açıklık getirmektedir. Burada Arzavalılar kendilerine mektup yazılacağı zaman Hitit dilinin kullanılması gerekliliği belirtmişlerdir.⁵⁶⁹ Bu nottan Mısır'dan Arzava'ya daha önce mektup geldiği ve bunun Akad diliyle yazıldığı dolayısıyla anlaşamadığı sonucuna varmak mümkündür. Yukarıda dile getirdiğimiz isteğe binaen de Mısırlılar EA 31'i Hititçe yazmıştır diyebiliriz. Öte yandan Rainey'de EA 31'in Tarhundaradu'ya sözlü olarak aktarıldığı ve tabletin Hititçe metne Arzava'da çevrildiği daha sonra da Mısır elçisi Iršappa ile birlikte Mısır devlet arşivine getirildiği yönünde bir değerlendirilme de vardır.⁵⁷⁰ Burada bizim eklemek istediğimiz bir husus da şudur: Eğer mesaj sözlü olarak aktarılmış ve bu daha sonra bir tablete yazılmışsa bunun Mısır'da yapılmış olma ihtimali daha yüksek bir olasılıktır. Hatta Mısır elçisi ile Arzava elçisi aynı anda Mısır'a gelmiş olmalıydılar. Hititlerin tabletleri ele geçirme ihtimali de olduğundan elçiler yazılı bir vesika taşımamışlardır diye düşünüyoruz. Çünkü EA 31'de Gaşkalarla alakalı yazılanların ve Hitit ülkesinde meydana gelen saldırı olaylarından ötürü Amenhotep'in sevinç ifadelerinin bulunması iki ülkeyi kolaylıkla karşı karşıya getirebilecek şeylerdi. Bu açıdan iki elçinin Mısır'a geldikten sonra kralların mesajları tabletlere aktarılmış ve bunlar daha sonra Amarna yazışmalarının yer aldığı arşive dahil edilmiş olmalıdır.

3.2.1.2. EA 32: Tarhundaradu'nun III. Amenhotep'e Cevabı

Tarhundaradu tarafından Mısır firavununa cevap niteliğinde yazılmış olan EA 32, 25 satırdan oluşmaktadır. Tablet günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Amarna Arşivi'ndeki çoğu mektupta gördüğümüz selamlama ve iyi dilek temennilerinin bu mektubun başlangıcında yer almadığı, doğrudan konuya giriş yapıldığı dikkat çekmektedir.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ Bkz: EA 32:24-25. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 103.

⁵⁷⁰ A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1374. (Kaynakta 1374. Sayfada EA 31 yerine EA 30 yazılmış bunu belirtmekte fayda var. EA 30 kitabın 1373. sayfasında yer almaktadır.)

⁵⁷¹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 103.

Metnin Transkripti:

- 01) [k]a-a-ša-mu ki-i ku-it ¹Kal-ba-ya-a[š]
- 02) [u]t-tar me-mi-iš-ta ma-an-wa-an-na-aš
- 03) iš-ha-ni-it-ta-ra-a-tar i-ya-u-e-ni
- 04) [nu(?)]¹Kal-ba-ya-an ú-ul ha-a-mi
- 05) INIM-ya-at me-mi-iš-ta a-na ʔup-pí-ma-at-ša-an
- 06) ú-ul ki-it-ta-at
- 07) nu ma-a-an ha-an-da-a-an am-me-el DUMU.MUNUS-ya
- 08) ša-an-hi-iš-ki-ši nu-ut-ta ú-ul im-ma
- 09) pí-ih-hi pí-ih-hi-it-ta
- 10) nu-mu-kán ¹Kal-ba-ya-an EGIR-pa pa-ra-a
- 11) iš-tu ^{LÚ} ʔE-MI-YA li-li-wa-ah-hu-u-an-zi
- 12) na-i ku-u-un-na-mu me-mi-an ʔup-pí-az
- 13) EGIR-pa ha-at-ra-a-i
- 14) ki-i-kán TUP-PÍ ku-iš DUB.SAR-a[š]
- 15) hał-za-a-i na-an ^{dÉ!}-A
- 16) ha-at-ta-an-na-aš LUGAL-uš
- 17) hi-lam-na-aš-ša ^dUTU-uš
- 18) aš-šu-ú-li pa-ah-ša-an-ta-ru
- 19) nu-ut-ta ŠU.HI.A -uš a-ra-ah-za-an-da
- 20) aš-šu-ú-li har-kán-du
- 21) zi-ik-mu DUB.SAR-aš aš-šu-ú-li
- 22) ha-at-ra-a-i nam-ma-za [Š]UM-an EGIR-an
- 23) i-ya
- 24) DUB.HI.A[-ká]n ku-e ú-da-an-zi
- 25) nu ne-eš-[u]m¹-ni-li ha-at-ri-eš-ki⁵⁷²

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

Bakınız, Kalbaya'nın bana dediği şey (şudur): “aramızda akrabalık bağı tesis edelim.”⁵⁷³

⁵⁷² A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 330.

⁵⁷³ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 103.

(4-6) Ben Kalbaya'ya güvenmiyorum. O bunu (bana) söyledi ama tablete göre değil.⁵⁷⁴

(7-9) Eğer gerçekten benim kızımı istiyorsan onu sana vermez miyim? Onu sana vereceğim.

(10-13) Kalbaya'yı benim elçimle birlikte bana acilen geri gönder ve bana bu durum (evlilik meselesi) hakkında tablete yaz.

(14-20) Hikmet (bilgelik) tanrısı EA/Nabu ve kapının⁵⁷⁵ Güneş tanrısı bu tableti okuyan kâtipi iyi niyetle korusun. Senin etrafında ellerini iyilikle tutmalarına izin ver.

(21-23) Sen, kâtip, bana iyi niyetle yaz ve daha sonra senin adını ekle.

(24-25) Buraya getirilen tabletleri Nešite⁵⁷⁶ (Hitit) diliyle yazmaya devam edin.⁵⁷⁷

Tarhunderadu ile III. Amenhotep arasındaki yazışmaların ikinci halkasını oluşturan bu mektupta Mısır firavununun EA 31. mektupta yazdığı önemli meseleler hakkında bilgilere yer verilmediği dikkat çeken bir ayrıntıdır. Öte yandan W. L. Moran'da metnin daha da uzun olduğu ancak bu kısımların günümüze ulaşmadığına dair de bir bilgi verilmektedir. Belki de eksik olan bu bölümlerde Mısır firavununun Hitit ülkesinde olanlara dair söylediği “*Duydum ki her şey bitirilmiş. Ve Hattuşa ülkesi felce uğramış*” ifadesinin Arzava kralı tarafından da yorumlandığı; ayrıca Mısır firavununun Tarhunderadu'dan kendisine Gaşkallı insanlar göndermesine dair yapmış olduğu taleplere onun cevabının ne olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktaydı. Ne yazık ki bunlar hakkında bilgimiz yok.

Mektubun genel temasının Mısır'ın evlilik talebi üzerinde olduğu ve bunun Arzava'da sevinçle karşılandığı net bir biçimde anlaşılmaktadır.⁵⁷⁸ Öyle ki daha metnin başında bu konuya değinen Tarhunderadu bu isteğin kendisine bir tablet üzerine yazılarak

⁵⁷⁴ Bu ifade Mısır elçisinin mesajı sözlü olarak aktardığını düşündürmektedir. Böylece ortada bir tablet olmadığı çıkarımında bulunulabilir.

⁵⁷⁵ Buradaki “Kapı” ifadesi metnin 17. satırında yer alan $\text{ḫi-lam-na-aš-ša}^d\text{UTU-uš}$ kullanımındaki altı çizili kısımdan ileri gelmektedir. Hititçe sözlüklerde bunun kapı, kapıcı evi, gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Bkz: 172, 261, 305.

⁵⁷⁶ Metinde geçen “Nešite” kelimesi Hititlerin kendilerine Neşalı demelerinden dolayı kullanılmış olmalıdır. Nitekim Hititlerin kendilerine Neşalı dediği bugün bilinmektedir. Neşa ise Asurluların Koloni Devrinde Kaniş adını verdikleri ticaret merkeziydi. Hititler buraya Neşa diyorlardı. A. Ünal, *age. C. I*, İstanbul 2002, s. 40.; Neşa'ya hâkim olan Hititlerin buradaki ilk öncüleri Anitta adında bir liderdi T. Bryce, *age. 2002*, s. 8, 117.

⁵⁷⁷ A. F. Rainey, *age. Vol I*, 2015, s. 331.; W. L. Moran, *age. 1992*, s. 103.

⁵⁷⁸ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 330.

gönderilmesini istemesi onun bu şekilde bir teminat istediğini göstermektedir.⁵⁷⁹ Bu sayede elinde Mısır firavunun kızıyla evlenmek istediğini gösteren bir belgeye sahip olacak ve muhtemelen kendisine gelecek olan elçilere bunu gururla gösterebilecektir. Neticede Mısır firavunun kayınpederi olmak herkese nasip olmayan önemli bir şeydi.

Bu kısımda dikkat çeken bir başka husus da Arzava kralının evlilik teklifinin bir tablette olmadığı Mısır elçisinin bunu kendisine sözlü olarak aktardığıdır. Anlaşılan o ki Tarhundaradu bundan memnun olmamıştır.

Öte yandan iki mektup karşılaştırıldığında EA 31’de Mısır elçisinin adının Iršappa olduğu görülürken Arzava’dan gelen EA 32’de Kalbaya adına rastlıyoruz. Bu da Mısır’dan Arzava ülkesine bir heyet geldiği ve bunların içinde birkaç görevlinin olduğunu göstermektedir.

Metnin son iki satırında ise (24-25) Arzavalı kâtibin Mısırlı meslektaşına kısa bir not yazmış olması da katiplerin birbirlerine olan mesajlarına bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim buna benzer durumlar Amarna Mektupları’nın bazılarında görülmektedir. Açıklayıcı ifade⁵⁸⁰ olarak değerlendirilen bu satırlarda elçiler muhatabı olan meslektaşına iyi dileklerini iletiyor ve bazı isteklerde bulunuyordu. Arzavalı kâtibin tablete iliştiirdiği kısa mesajında ise Mısırlı meslektaşından mektubunu “*Nešite*” yani Hititçe yazması yönünde bir istek bulunmaktadır. Onun böyle bir talepte bulunmasından hareketle de Mısır’da Hititçe’yi bilen bir görevlinin olduğu, bununla birlikte kendisinin de Amarna Çağı’nın *Lingua Franca*’sı (diplomasi dili) olan Akadca’ya hâkim olmadığı yönünde bir çıkarımda bulunabiliriz.⁵⁸¹

3.3. MİTANNİLER’İN ÖN ASYA’YA GELİŞLERİ, POLİTİK SÜREÇ VE AMARNA YAZIŞMALARINA DAHİL OLUŞLARI

Geç Tunç Çağı’nın (MÖ 1550-1150)⁵⁸² başlamasıyla birlikte Ön Asya’nın kadim medeniyet merkezlerinde önemli gelişmelerin yaşandığı tespit edilmiştir. Mısır’dan Hiksosların kovulması ve akabinde Yeni Krallık Dönemi’nin başlaması, Hititlerin I.

⁵⁷⁹ Bu cümle Mısır’dan gelen bu mesajın sözlü olduğuna dair yukarıda da temas etmeye çalıştığımız bu duruma kanıt olarak gösterilebilir.

⁵⁸⁰ Bu konuda bkz. EA 42. W. L. Moran, *age*. Baltimore and London 1992, s. xxiv, 208. Özellikle EA 316. mektup açıklayıcı ifadeler konusunda en iyi örnektir. Bkz: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 348.

⁵⁸¹ S. Izre’el, *agm*. Leiden 1995, s.106, 107, 108.

⁵⁸² E. Pfoh, *age*. 2016, s. 13.

Murşili'nin önderliğinde Babil'deki Hammurabi Hanedanlığı'na son vermesi ve ardından I. Murşili'nin öldürülmesiyle Hitit Ülkesi'nde Gasıp Krallar döneminin başlaması gibi gelişmeler Geç Tunç Çağı'nın henüz başlarında cereyan eden bazı olaylardır. Mitannilerin Ön Asya'ya gelmeleri ve Hurrilerle birleşerek yeni ve taze bir güç olarak ortaya çıkmaları da yukarıda sayılan gelişmelerle hemen hemen aynı zaman diliminde meydana gelmiştir.

MÖ 16. yy. ortalarında Yakındoğu dünyasına ani bir şekilde giriş yapan Mitanniler, Hint-Avrupa kökenli ve savaşçı bir toplumdur. Bölgeye ayak bastıkları yer ise Hurrilerin uzun zamandan beri yoğun olarak yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesiydi. Bu doğrultuda bakıldığında Mitannileri ilk başta istilacı bir kavim olarak düşünülebilir. Çivi yazılı belgelerde Mitannilerin bölgede uzun zamandan beri yaşamakta olan Hurrilerle birleşerek yeni bir devlet vücuda getirmiş olmaları ise onların bölgenin siyasi ve kültürel yapısına çeşitlilik katan taze bir kan olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu sayede işgalci bir toplumdaki ziyade bölgeyi yurt edinmek için gelen insanlar olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni vücut bulan bu devletin kurucu unsuruna ve halkına bakıldığında ise yönetici zümresinde oturan elit tabakanın Mitanniler olduğu, nüfusunun ekseriyetinin ise Hurriler'den meydana geldiği anlaşılmaktadır.⁵⁸³ Bu açıdan bakıldığında biri Hint-Avrupa⁵⁸⁴ kökenli Mitanniler, diğeri ise kimi bilim adamlarınca Sumer ve Urartu gibi halklarla en başta dil olmak üzere çeşitli açılardan yakınlığı kabul edilen ve dolayısıyla Orta Asya kökenli olduğu ifade edilen Hurriler bir devlet vücuda getirmişlerdir.⁵⁸⁵ Böylece yeni teşekkül eden bu siyasi yapının iki farklı etnik kökene mensup olan halklar tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Bu yeni vücut bulan siyasi birliktelik Eskiçağ literatüründe Hurri-Mitanni Devleti olarak isimlendirilmiştir. Onlarla çağdaş toplumlar ise bu devlete farklı isimler vermişlerdir. Bunlardan biri olan Maittani adının daha çok yerel düzeyde kullanıldığı ancak bazı Filistin kentleri ve Hitit metinlerinde de yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı

⁵⁸³ Ekrem Memiş, "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakındoğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 15 Kasım 2018, s. 297.

⁵⁸⁴ Mitannilerin Hint-Avrupa kökenli olduklarına dair en sağlam delillerden biri Mitanni krallarından bazılarının bu kökene mensup olan Mitra, Varuna, Nasatyan gibi adlarını taşımış olmalarıdır. A. Ünal, *age*. C. I, 2002, s. 93.

⁵⁸⁵ Bkz: Nursel Aslantürk, "Eski Yakındoğu Dünyasında Kaybolmuş bir Kavim Hurriler" *Aktüel Arkeoloji sayı: 64*, 2018, s. 64-71.; A. Bingöl, agm. 2013, s. 128.

sıra Asur ve Hatti vesikalarında onlar için Hanigalbat isminin geçtiği de anlaşılmaktadır. Hititler aynı zamanda Mitanni Devleti'ni Hurri Ülkesi olarak da nitelendirmişlerdir. Bu, onların çok uzun zamandan beri Hurrilerle yakın ilişkiler geliştirmelerinden kaynaklanmış olmalıydı. Amarna Çağı'nda Mitanni krallarının çok sık yazıştığı Mısırlılar'ın ise onlara Naharina şeklinde bir isim verdikleri görülmektedir. Terminolojideki bu isim çeşitliliğine bakıldığında şu şekilde bir tablo ile karşılaşılmaktadır:

1- Siyasi birim olarak devlete Mitanni veya Hanigalbat denilmiştir.

2- Bu siyasi teşekkülün çoğunluğunu oluşturan sakinlerinden dolayı Hurriler adıyla da isimlendirilmiştir.

3- Coğrafi açıdan Fırat bölgesinde yer almalarından dolayı ise Naharina şeklinde de adlandırılmışlardır.⁵⁸⁶

4- Modern Eskiçağ literatüründe ise iki farklı toplumun oluşturduğu bu yapı genellikle Hurri-Mitanni Devleti olarak zikredilmiştir.

Tarihi süreç içerisinde bu isimlerle anıldığı tespit edilen oluşumun yönetici kadrosunda yer alan Mitannilerin Ön Asya'ya geldikleri MÖ 16. yy.'dan Hitit ve Asur saldırıları ile yıkıldıkları MÖ 1400-1200 yılları arasındaki süreçte Anadolu, Mezopotamya ve Mısır gibi Geç Tunç Çağı'nın kalbinin attığı önemli merkezlerde önemli tesirlerinin olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷ Bu, en başta bahsi geçen bölgelerin siyasi, kültürel ve demografik yapılarının değişmesiyle gerçekleşmiştir. Onların Ön Asya'da önemli bir varlık gösterebilmeleri ile başlayan bu değişim ise Hititlerin Gasıp Krallar Dönemi adı verilen bir kaos evresini yaşıyor olmalarından dolayı ilk başlarda kolay olmuştur. Öyle ki Hititler'de yaşanan karmaşa dönemi Mitanniler'in Ön Asya'da görülmeye başladıkları zaman ile yakın bir zamana tarihlenmektedir. Ancak Hititler ve Mısırlıların güçlenmesiyle birlikte Mitanniler kabuğuna çekilmek zorunda kalmıştır.

Mitanniler hakkında en eski bilgiler MÖ 16. yy'a tarihlenen Mısır kaynaklarından gelmektedir. Burada Amenemhet'in mezar yazıtında “*Ntn*” şeklinde geçen bir ifade I. Tutmosis'in Suriye seferiyle ilişkilendirilmekte ve zikrolunan kelimenin Mitannilere

⁵⁸⁶ M. V. De. Mieroop, *age.* 2006, s. 181.

⁵⁸⁷ T. Balkaya, *age.* 2009, s. 74.

atfen kullanıldığı düşünülmektedir.⁵⁸⁸ I. Tutmosis'ın Mitanniler ile de mücadele ettiği ve Asya topraklarına çeşitli seferler yaptığı bilinmektedir. Bu seferler aynı zamanda Filistin Bölgesi'nde Mısır'a bağlı sadık yönetimlerin tesis edilmesine de imkân vermişti. Böylece Mısır, Mitanniler aleyhine topraklarını genişletmiş olurken onların Mısır'a olan düşmanlığı da perçinlenmiş oluyordu.⁵⁸⁹ I. Tutmosis'in seferlerinin ardından başarılarının bir nişanesi olarak Fırat kıyılarına bir anıt dikildiği bilinmektedir. Şüphesiz bu simgesel anıt Mısır firavunlarının gücünün yayılım alanını göstermesi açısından önemli bir anlam ihtiva ediyordu.⁵⁹⁰ Öte yandan bakıldığında Mısırlıların Mitanni coğrafyasında durmayarak kısa zamanda geri dönmeleri onların burayı tamamen ele geçirme gibi bir amacının olmadığını da göstermektedir. Bu tıpkı Hititlerin Babil'i ele geçirip yüklü ganimetler elde ederek Hattuşa'ya dönmesine benzemektedir.⁵⁹¹ Mısır'ın Mitanniler üzerine yapmış olduğu seferlerin en önemli getirilerinden biri de onların tarihi hakkında bilgi vermiş olmasıdır.

Mısır belgelerinin yanı sıra 16. yy'a tarihlenen bazı kaynaklarda Mitanni tarihinin erken dönemlerindeki krallarından biri olduğu düşünülen I. Şuttarna'nın hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Mieroop'ta I. Şuttarna'nın Mitanni kralı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹² Onun öncesinde Mitanni kökenli bazı kralların olduğuna dair fikirler olsa da bu kişilerin Hurrili mi yoksa Mitannili mi olduklarına dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁵⁹³ Şu hâlde en eski Mitanni kralının I. Şuttarna olduğu düşünülmektedir. Bu konuda aşağıdaki tabloyu inceleyiniz.⁵⁹⁴

Mitanni Devleti'nin Kralları ve Onların Çağdaşları				
Yıl	Mitanni	Hatti	Asur	Mısır
1540	Hurri Kralları	Hattuşili		
1500	Kirta (?)	I. Murşili		
	I. Şuttarna (?)	Hantili		I. Tutmosis
	Parrattarna	Zidanta		
	Parsatatar			III. Tutmosis
1420	Sauštatar	II. Hattuşili		II. Amenhotep

⁵⁸⁸ A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 92.

⁵⁸⁹ Charles Freeman, *Egypt Greece and Rome Civilizations of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, New York 1996, s. 33.

⁵⁹⁰ E. Hornung, *age.* 2004, s. 89.

⁵⁹¹ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 133.

⁵⁹² M. V. De Mieroop, *age.* 2006, s. 346.

⁵⁹³ A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 92.

⁵⁹⁴ M. Novák, agm. Wien 2007, s. 390.

	II. Parrattarna (?)			
1400	I. Artatama			IV. Tutmosis
	II. Šuttarna	II. Tuthalia		
	Artaššumara	I. Arnuwanda		III. Amenhotep
1360	Tušratta			
	II. Artatama	I. Šuppiluliuma	I. Aššur-Uballit	IV. Amenhotep
	III. Šuttarna			
	Šattiwaza			Tutankhamon
1290	I. Šattuara	II. Muršili	Adad- Nerari	
	Wasašatta			
1240	Šattuara	III. Hattušili	I. Salmanassar	II. Ramses ⁵⁹⁵
1200	Atal-Teššup	III. (IV.)	Tukilti-Ninurta	

Mitannilerin kaderinin Ön Asya’da uzun zamandan beri varlıkları bilinen Hurrilerle kesişmesi ve onların da Hititlerle düşman olması Mitannileri de aynı safta durmaya yöneltmiş olmalıydı. Böylece savaşçı kimlikleri bilinen Mitanniler’in Hurri nüfusuyla daha da güçlenmiş olarak Hititlerin karşısına dişli bir rakip olarak çıktığını söylemek mümkündür. Böylece Geç Tunç Çağı’nda bölgesel ve uluslararası ölçekteki gelişmeler çok farklı bir seyir takip etmeye başlamıştır.⁵⁹⁶ Bunun ateşleyici dinamiklerinden biri olan Hurri-Mitanni Devleti’nin merkezi Wašuganni’dir.⁵⁹⁷ Ancak I. Šuppiluliuma’nın zamanında bu bölge işgal edilince siyasi merkez Taide adı verilen yere taşınmıştır. Böylece tarihi süreç içerisinde Hurri-Mitanni Devleti’nin iki başkentinin olduğu sonucuna varılmaktadır. Bunlardan Wašuganni’nin yeri az çok tahmin edilirken Taide’nin nerede olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.⁵⁹⁸

Bu birlikteliğin diğer kanadını oluşturan Hurriler ise Mitanniler’in Yakınoğu’ya gelmesinden çok daha önceden beri bölgede yaşamaktaydı. Çivi yazılı belgelerden Hurrilerin MÖ III. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya veya Yukarı Dicle bölgesinde varlıkları tespit edilebilmektedir. Böylece Hurrilerin Yakınoğu’nun kadim toplumlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Onların varlığına dair ilk izleri Akadlılar zamanına kadar takip etmek mümkündür. Öyle ki Akad krallarından Naram-Sin’in

⁵⁹⁵ M. Novák, agm. Wien 2007, s. 390.

⁵⁹⁶ Mitanniler’den önce ve sonra Yakınoğu ve bilhassa Suriye’deki gelişmeler için bkz: Ercüment Yıldırım, “M.Ö. II. Binyılda Paylaşılamayan Topraklar: Kuzey Suriye”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 8, December 2012, s. 1388-1390.

⁵⁹⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2007, s. 100.

⁵⁹⁸ Wašuganni’nin yerinin kuzey Suriye’nin Fırat dönemeciyle Dicle arasında kalan kısım olma ihtimali üzerinde durulur. M. V. De. Mieroop, *age*. 2006, s. 180, 181.

seferlerinin yazılı olduğu MÖ 23. yy'a tarihlenen bir belgede Hurrilerden de bahsedilmektedir.⁵⁹⁹ Bu kadar erken bir dönemden MÖ 7. yy'a kadar izlerini sürebildiğimiz Hurriler komşu devletleri kültürel açıdan derinden etkilemiştir. Burada özellikle Hititler en ön sırada yer almaktadır.⁶⁰⁰ Bundan dolayı Hurrilerin tarihine ve kültürüne dair bilgileri onlarla irtibatlı olan toplumların yazılı kaynaklarından edinmek mümkündür. Bu belgelerden Hurrilerin kendi dilleri için “Hurwo he, hurro he” şeklinde bir adlandırmada buldukları anlaşılmaktadır. Bu bilgidен hareketle onların kendilerini Hurri adına yakın şekilde adlandırdıkları muhtemeldir.⁶⁰¹ Nitekim Amarna Mektupları'nda da onların “hur-ri” şeklinde geçmiş olması bu fikri destekler mahiyettedir.⁶⁰²

Dil ve toplumsal adlandırmaya yönelik bu ifadelerden sonra Hurri-Mitanni Devleti'nin kültürel ve demografik açısından esas unsurunu teşkil eden Hurri halkının hangi kökene⁶⁰³ mensup olduğuna bakmak istiyoruz. Ancak bu konuda net bir bilginin olmadığı görülmektedir. En azından bunun Mitanniler'de olduğu gibi kesin bir biçimde ifade edilemediğiyle gerçeğiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.⁶⁰⁴ Şöyle ki Mitanniler için Eskiçağ literatürüne dair çalışmalarda Hint-Avrupa kökenli oldukları kolaylıkla söylenebilmektedir. Bu durum aynı açıklıkta Hurriler için yapılamamaktadır. Ancak bazı bilim insanları Hurrilerin Türkçe'ye yakın⁶⁰⁵ bir dile sahip olduklarını ifade edebilmişlerdir. Bu açıdan Hurrilerin bu durumu Yakınoğu'nun en önemli siyasi

⁵⁹⁹ Ekrem Memiş, agm. *Kasım 2018*, s. 297.

⁶⁰⁰ Bkz: Adil Alpman, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S, 25.

⁶⁰¹ A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 86.

⁶⁰² Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 168.

⁶⁰³ Mısır'dan kovulan Hiksosların Hurrilerle akraba oldukları ifade edilmektedir. Hatta onların Mısır'a gelmelerinde de Hurrilerin baskısının etkili olma ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Eğer bu böyle ise muhtemelen Hurri ana kütesinde yaşanan bir iç mücadele sonucunda bazı Hurri grupları belirli aralıklarla Mısır'a kaçmış olmalıdırlar. Bu da zamanla kalabalık bir nüfusa ulaşmalarına ve zamanla yönetimi ele geçirme başarısını elde etmelerine neden olmuştur. Öte yandan Hiksoslar büyük uğraşlar sonucunda kovulmuş ve bunun ardından Mısır'da 18. Sülale adı verilen dönem başlamıştır. Mısır'dan çıkarılan Hiksosların ise Suriye topraklarına kaçtığı tahmin edilmektedir. A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 94.

⁶⁰⁴ Bu konuda örnek olması için bkz: A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 370.

⁶⁰⁵ Hurrice ile Türkçe arasındaki bağıntı ve benzer kelimeler için bkz: A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 89.

teşekküllerinden olan Sumerliler,⁶⁰⁶ Turukkular,⁶⁰⁷ Babil'deki Karaduniaşlar (Kassit),⁶⁰⁸ Mısır'daki Hiksoslar ve son olarak Urartular ile aynıdır denilebilir. Elde bulunan tarihi verilerden yola çıkan bazı bilim insanları ismi geçen bu toplumların birbirlerinin akrabaları olduklarını ifade etmişlerdir. Özellikle Sumerliler'in dilinin Türk dillerine yakın özellikler gösterdiği insafı bilim insanlarınca yakın zamanlarda açıkça dile getirilmiştir.⁶⁰⁹ Saymış olduğumuz toplumların kültürel değerlerinin en önemli unsuru olan dil bakiyeleri bu halkların “ne Sami ne de Hint-Avrupa” dillerine mensubiyetlerinin olduğunu aslında göstermektedir. Bu da onların kadim Türk milletinin Eskiçağ Yakınoğusu'ndaki temsilcileri olduklarına dair düşünceleri kuvvetlendirmektedir. Yapılacak olan araştırmalar bu konuda daha sağlam deliller sunacaktır.

Bu bilgilerden sonra Hurri ve Mitannilere dönecek olursak. İki farklı halk grubuna mensup oldukları anlaşılan bu insanların belli bir ülkü etrafında birleşebilme başarısını göstererek Hurri-Mitanni Devleti'ni vücuda getirmiş olmaları her iki toplumun kim olduklarından ziyade yapmış oldukları faaliyetlere odaklanılması gerektiğini bizlere göstermektedir. Bu birliktelik sayesinde bir nevi merkezi devlet hüviyeti oluşmuş ve buna bağlı olarak da Hurriler hakkında daha detaylı bilgiler gelmeye başlamıştır. Çünkü Hurrilerin Mitannilerle birleşmezden evvelki dönemleri hakkında (MÖ ortalama 1550'lerden önceki dönem) detaylı bilgilere yeterince ulaşılıyordu. Bu açıdan onların

⁶⁰⁶ Bkz. Benno Landsberger, “Sümerler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.II, S.5. 1943.; Vehice Hatipoğlu, “Türk Tarihi'nin Başlangıcı”, *Türkoloji Dergisi, Cilt 8 Sayı 1*, 1979.; Sumer dili ile Türkçe'nin benzerlik gösterdiği ifade edilir. Bkz: İrfan Albayrak- Hakan Erol “Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt:5/Sayı 17, 2018.* s. 159.; Sumerliler'in eski Türk topluluklarından biri veya Türklerle ilgili bir kavim olabileceği kanaatine varılmıştır. Bkz: İlhami Durmuş, “Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt:5/Sayı 17, 2018.* s. 177.

⁶⁰⁷ Bkz: Yusuf Kılıç- Hüsrem Çelik- Cemal Yılmaz, “Turukkular (Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt: IV/Sayı: XI/Mayıs /MMXVII, 2017.*

⁶⁰⁸ Kassitlerin dilinin Hurri ve Urartu dilleriyle yakın olduğunu öne süren bilim insanları vardır. Bu konuda Arnaud Fournet'in çalışmasından vereceğimiz örnekler Kassit, Hurri ve Urartu toplumlarının dillerinin birbirlerine oldukça yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Fournet'in makalesinde bu üç toplumun dili kıyaslanırken Babil dilinden de misaller verilerek Kassit dilininin hangi yöne daha yakın olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu konuda şu örneklerle bakınız: Kassitçe “efendi, bey, yönetici” anlamına gelen *buri-*, *ubri-* nin Babilce karşılığı. *Bēl*, Hurrice *ebri*, *ewri*, Urartuca ise *ewri* şeklindedir. Kassit dilinde korunan, uşak, hizmetçi anlamına gelen *burna*; Babilce *kidīnu*, Hurrice *burami* (uşak, hizmetçi), Urartuca ^(LU)*burā* (kul, köle, hizmetçi). Kassitlere ait birkaç şahıs ismi de şu şekildedir: *Al-ba-di-Sah*, *Ha-aş-te-ia*, *Ha-aş-te-e*. Arnaud Fournet, “The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean”, *The Macro-Comparative Journal, Vol.2 No. 1*, (2011), s. 2-4. http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Fournet_Kassite.pdf (Erişim tarihi: 02.01.019).

⁶⁰⁹ Bkz: L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı “Sumer ve Türk Dilleri Arasındaki Söz Dizimi ve Bazı Eklerin Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2018/5.* ss. 231-253.; Ayrıca Sumer-Türk ilişkileri konusunda şu çalışmaya da bakınız: Oğuzhan Abacı, Sumer Ve Türk Kültürünün Mukayesesi Ve Çıkan Sonuçlar, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2016.

Mitannilerle bir çatı altında güçlü bir devlet vücuda getirmelerine bağlı olarak tarihleri ve kültürleri hakkında daha fazla malumata sahip olunmaya başlanmıştır.⁶¹⁰ Örneğin Hurrilerin MÖ 16. yy. ortalarında Hititlerle ciddi bir biçimde mücadele etmeye başladıkları Hitit vesikalarından öğrenilmektedir. Onların böyle bir saldırıda bulunmuş olmaları ise kendilerine duydukları güvenle ve kuvvetle muhtemel Hurri-Mitanni birlikteliğiyle açıklanabilir.⁶¹¹ Öte yandan Amarna Arşivi'nde Hurrice-Akadca olarak nitelendirilen bir grup tabletin yer alması Hurri toplumunun kültürel arka planı hakkında da çok değerli bilgiler sunmuştur.⁶¹² Hurrice yazılan ve arşivin en uzun mektuplarından biri olan EA 24 bu konuda en iyi örnektir.⁶¹³ Bu mektuplar da Amarna Çağı'nda Mitannili yönetici kadrosunun yanında Hurrili liderlerin de yer aldığını hatta yönetim kademesinin sadece Mitannilerle sınırlı olmadığını akla getirmektedir.

Amarna Çağı, Mısır ile Hurri-Mitanni ilişkilerinin oldukça iyi olduğu bir zaman dilimidir. Ancak bunun öncesine bakıldığında iki devletin birkaç defa karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Bu karşılaşma I. Tutmosis zamanında Mısır'ın Asya topraklarına yaptığı seferleriyle başlamış olup Mitanniler Mısır orduları tarafından mağlup edilmiştir.⁶¹⁴ Ancak Mısır'da Hatşepsut dönemine gelindiğinde askeri seferlerden ziyade ticaretin daha çok ön planda olduğu Mitanniler'in ise bunu fırsat bilerek intikam planları kollamaya başladığı görülmektedir. Öyle ki onların bu hareketliliği Mısır'ın Suriye bölgesindeki varlığını ve politikalarını tehdit etmeye başlamıştı bile.⁶¹⁵

Hatşepsut'un ardından iktidara geçen tahtın asıl sahibi III. Tutmosis, Asya'ya 17 sefer yaparak Mısır'ın gücünün buralarda tekrar hissedilmesini sağlamıştır. Hiç şüphesiz Mitanniler de bundan payını alacaktı. Onlar Kadeşliler başta olmak üzere Suriye-Filistin bölgesinde yer alan çeşitli şehirleri Megiddo Kasabası merkez olmak üzere Mısır'a karşı örgütlemiş ve onların isyan fitilini ateşlemiştir. Bu hamle III. Tutmosis'i harekete geçirmiş, öncelikle Kenan İttifakı⁶¹⁶ denilen birlikteliğe katılanlara ardından ise Mitanniler'e gereken karşılık verilmiştir.⁶¹⁷ Bu başarıdan sonra Mitanniler zelil olurken

⁶¹⁰ A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 90, 92.

⁶¹¹ Ekrem Memiş, agm. *Kasım 2018*, s. 298.

⁶¹² A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 11.

⁶¹³ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 13, 188-241.

⁶¹⁴ E. Hornung, *age. 2004*, s. 89.

⁶¹⁵ E. Hornung, *age. 2004*, s. 93.

⁶¹⁶ S. Bar, D. Kahn and J. J Shirley (ed.), a.g.m, 2011, s. 1.

⁶¹⁷ III. Tutmosis'in Mitanni Seferi hakkında bkz: R. D. "Campagne de Thoutmès III contre le Mitanni", *Syria, T. 15, Fasc. 1 (1934)*, s. 104.

Mısır'ın uluslararası alandaki prestiji önemli derecede artmıştır. Bunun akabinde gelişen olaylara bakıldığında ise devrin süper güçleri başta olmak üzere belli başlı Suriye-Filistin bölgesindeki siyasi yapılar III. Tutmosis'i tebrik etmek için adeta sıraya girmiştir. Bu aşamadan sonra Hurri-Mitanni devletinin Suriye politikasında geri adım attığı anlaşılmakta Doğu Akdeniz'deki üstünlüğün Mısır'a geçtiği görülmektedir.

Böylece MÖ 1450-1430 yılları arasında yaşanan gelişmelere bakıldığında bu dönemin Mitanniler açısından kritik bir evre olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Mitanniler bu dönemde Hititler'den I. Tuthalya ile II. Hattuşili'nin⁶¹⁸ Mısır'dan ise yukarıda değindiğimiz gibi III. Tutmosis'in saldırılarına ve hatta yenilgilerine maruz kalmışlardır. III. Tutmosis'ten sonra da II. Amenhotep'in Mitanniler üzerine yürümesi onların gücünde büyük bir sarsılma meydana getirmiştir. Öyle ki Mitanniler bu aşamada Kilikya ve Suriye bölgesinden geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁶¹⁹ Mısırlılar ise II. Amenhotep'in (MÖ 1427-1400) tahta çıkmasından sonra Suriye bölgesine gerçekleştirdiği seferlerle bu bölge üzerinde olan otoritesini iyice arttırmıştır.⁶²⁰

Fakat tarihi süreç ilerledikçe Mitanniler ile Mısırlıların arasında bu zamana kadar süregelen kötü gidişatın yerini daha iyi ilişkilerin aldığı görülmektedir. Bu duruma sebep olan en önemli gelişme Hititlerin güçlenmeye başlaması ve Suriye'ye doğru yayılma politikasının artış göstermesidir. Bu durum hiç şüphesiz Mısır ve Mitanni krallıklarını eski düşmanlıkları bırakıp dost olma yoluna sevk etmiş bu sayede Yakındoğu'da politik dengeler farklı bir ivme kazanmıştır.⁶²¹

MÖ 1430'dan 1340'a kadarki süreçte Suriye topraklarında (ki Mısır'ı ilgilendiren burasıdır), Asurlular üzerinde ve Arrapha krallığı⁶²² üzerinde bir hegemonya kurmakla meşgul olan ancak Mısırlıların darbesinden sonra gerilemek zorunda kalan Mitanniler, ilk önce Mısır'a boyun eğmiş ardından ise onlarla dost ve müttfefik olmuştur. Neticede

⁶¹⁸ I/II. Tuthaya ve II. Hattuşili adlı Hitit krallarının iktidar yılları MÖ 1400-1350 arasına yerleştirilir. Bkz: Trevor Bryce, *age.* 2002, s. xi; B. J. Collins, *age.* 2007, s. 38.

⁶¹⁹ E. Pfoh *age.* 2016, s. 16.

⁶²⁰ Mitannilerin Levant bölgesindeki yayılmacı politikalar için Bkz: Eva von Dassow, "Levantine Politics under Mittanian Hegemony", *Constituent, Confederate, and Conquered Space The Emergence of the Mittani State* (Edited by Eva Cancik, Kirschbaum Nicole Brisch, Jesper Eidem), Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2014.

⁶²¹ E. Hornung, *age.* 2004, s.100.

⁶²² Bkz: Maynard P. Maidman, "Tracing the Course of the Arrapha Assyria War: A Proposal", *A Common Cultural Heritage: Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler*, (Edts: Grant Frame, Erle Leichty, Karen Sonik), CDL Press, 2011.; A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)* (Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period), University of Toronto Press, Toronto-Buffalo- London 1991, s. 144.

MÖ 1419'da Mitanniler Mısır'la bir anlaşma imzalamışlardır.⁶²³ İfade ettiğimiz gibi bu durum Hititlerin güçlenmeye başlamasından dolayı iki taraf için de atılması gereken bir adımdı.

IV. Tutmosis (MÖ 1400-1390) zamanına gelindiğinde Mitanni-Mısır ilişkileri daha da iyiye gitmiştir. Bu dönemde Mitanni kralı Artatama'nın kızını firavunun sarayına gelin ettiği görülmektedir. III. Amenhotep döneminde de Mitanni sarayı ile ilişkiler benzer doğrultuda devam etmiş hatta bu dönemde iki krallık arasındaki yakınlık artış göstermiştir. Bunun en güzel kanıtı da III. Amenhotep'in farklı tarihlerde iki Mitanni prensesini haremine almayı başarmış olmasıdır. Amarna Çağı'nda yaşanan bu evlilik ilişkilerinin öncesinde ve sonrasında iki devlet arasında yazışmalar yapılmıştır. Özellikle Mitanni kralı Tuşratta damadım ve kardeşim diye muhatap olduğu III. Amenhotep'e pek çok mektup göndermiştir. Tuşratta'nın kızı Taduhepa'yı alan III. Amenhotep'e yazılan bir mektup firavunun hayatının son günlerine tarihlenmektedir. Bu da yaşlı firavunun evliliğe çok düşkün biri olduğunu göstermesi açısından önemli bir detaydır. Mitanniler hasta olan firavunun sağlığına yeniden kavuşabilmesi amacıyla türlü çareler aramış hatta onun iyileşmesi için bir ara İştâr'ın (Şausga olarak da bilinir) heykelini Mısır'a göndermiştir.

III. Amenhotep'in ölümünün ardından⁶²⁴ tahta geçen IV. Amenhotep zamanında Mitanniler ile Mısırlıların arasındaki ilişkilerin eskisi gibi iyi olmadığı tahmin edilmektedir. Çünkü yeni firavunun önünde uluslararası ilişkilerden ziyade daha çok uğraşması icap eden bir din reformu vardı. Özellikle onun, babası III. Amenhotep gibi Yakındoğu saraylarından prensesleri alma gibi bir derdininin olmadığı çok açıktır. Bunda karısı Nefertiti de çok önemli bir faktör olmalıydı. Öte yandan Mısır'ın Akhenaten zamanında da yazışmalara çok yoğun olmasa da devam ettiği görülmektedir. Mitanni mektuplarına bakıldığında bunlardan EA 27, 28 ve 29'un bu firavuna gönderildiği bilinmektedir. Ancak onun Mitanni kralına yazmış olduğu bir mektup varsa bile bu şu an için mevcut değildir.⁶²⁵

⁶²³ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 16.

⁶²⁴ Bu konuda bir kesinlik yoktur. Bazı tarihçilere göre baba-oğul bir ara ortak krallık yapmışlardır. <https://www.archaeology.wiki/blog/2014/02/07/new-evidence-on-the-amenhotep-iii-and-amenhotep-iv-co-regency/>. (Erişim tarihi: 17.06.2019)

⁶²⁵ Akhenaten'e gönderilen mektuplar ve onun gönderdikleri için tezimizin II. Bölümünde yer alan "Amarna Mektupları'nı Gönderenler, Alıcıları ve Kullanılan Hitap Şekilleri" başlığını taşıyan tabloya bakınız.

Her ne kadar III. Amenhotep'ten sonra Mısır-Mitanni münasebetlerinde bir durgunluk gözlense de onların Mısır'la irtibat halinde olmaları aslında bir beka sorunuydu. Çünkü Hititler bu dönemde gücünün zirvesindeydi. Bilhassa I. Şuppiluliuma'nın Mitanniler üzerindeki politikaları onları adeta nefes alamaz bir duruma getirmişti.⁶²⁶ Bu açıdan Mitannilerin yakınlık kurabileceği belki de en makul devlet Mısır'dı. Karşı taraf için de durum Mitannilerden farklı sayılmazdı. Tek fark Mısır'da bir din reformunun uygulamaya konulmasından dolayı yeni firavunun tabir yerindeyse dünyadan elini eteğini çekmiş gibi davranmasıydı.

Bütün bu gelişmeler Mitannilerin bölgedeki varlığını devam ettirmesine imkân verdiği gibi Mısır'ın Suriye'deki topraklarının da güvence altına alınması anlamını taşıyordu. Ancak MÖ 1340-1325 arasında meydana gelen gelişmelere bakıldığında Mitanni imparatorluğunun kaçınılmaz sona doğru yaklaştığı artık hissedilmeye başlamıştı. Buna neden olan şey ise en başta I. Şuppiluliuma'nın seferleri ve Asurlular'ın Kuzey Mezopotamya'da yeniden güçlü bir biçimde ortaya çıkmasıydı.⁶²⁷

Gelişmelere bakıldığında Mısır ve Mitanniler arasındaki ittifak ve evlilik ilişkilerine rağmen Hititlerin önüne geçilemediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Suriye'deki vasalların da peyderpey Hititlerin safına geçmeye başlaması hem Mısır hem de Mitanniler açısından asıl endişe veren olay olarak değerlendirilmelidir. Bilhassa Ugarit gibi önemli bir stratejik konuma sahip olan bir ticaret bölgesinin Hitit safına geçmesi, Ribhadda'nın iktidarını kaybetmesinin ardından Biblos'un da Mısır'dan uzaklaşması ve Amurrulara yaklaşması bölgesel düzeyde gücün artık Mısır'da ve dolaylı olarak da Mitanniler'de değil Hititler'de olduğunu kanıtlamaya yeterli şeylerdi. Özellikle Amurruların varlıklarını devam ettirebilmek için Hititlerin safına katılması önemli gelişmelerdendir. Bu şehir devletinin siyasette mahir krallarından biri olan Aziru

⁶²⁶ Mısır ile Mitanniler arasında gerçekleşen evlilik ilişkileri yoğun bir biçimde devam etmiştir. Özellikle III. Amenhotep Mitanni kralı Şuttarna'nın kızı Gilukhepa'yı 317 nedimesi ile birlikte haremine almayı başarmıştır. Firavun saltanatının son yıllarında ise bu kez Mitanni kralı Tuşratta'nın kızı Tadukhepa'yı aldı. Amarna Çağı firavunlarının Mitannilerin dışında farklı siyasi teşekküllerin saraylarından prensesleri haremine alma uygulamasına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda en aktif kişi III. Amenhotep'ti onun yakındoğunun küçük siyasi teşekküllerinden çok sayıda prensesi aldığı tahmin edilmektedir. Öte yandan Babil'den de bir prensesi haremine almayı başarmıştır. E. Hornung, *age*. İstanbul 2004, s.101, 103.; III. Amenhotep'in evlenmeye olan bu düşkünlüğünün sonusunda haremdeki kadınların sayısının 1000'i bulduğu ifade edilmiştir. C. Booth, *age*. 2007, s. 4.

⁶²⁷ Thomas Hikade, "Egypt and the Near East", *A companion to the archaeology of the ancient Near East* (edt. D. T. Potts), Blackwell Publishing, Oxford 2012, s. 843.; Mısır ile Mitanni arasındaki bu dostluk anlaşmasının temelleri II. Amenhotep zamanında atılmıştır. Thomas Hikade'nin yukarıda ismi geçen çalışmasında bu anlaşma II. Amenhotep'in dönemiyle ilişkilendiriliren Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*'nde ise barış görüşmelerinin IV. Tutmosis zamanında başarıyla neticelendiği belirtilmektedir.

muhtemelen Hititlere yakınlaşmanın vermiş olduğu güven sayesinde Halep ve Alalah'ı ele geçirmiştir. Hititler de bu esnada I. Şuppiluliuma'nın liderliğinde Suriye topraklarını fethetmekle meşguldü. Bu bölgede sadece Şam, Mısırlıların elinde kalmıştır. Bu gelişmeler ışığında Mitannilerin bölgeden oldukça soyutlandığı kolayca anlaşılmaktadır.

Amarna Çağı'nın en aktif kişilerinden olan Tuşratta'nın öldürülmesinden sonra Mitanniler gücünü iyice yitirmişti.⁶²⁸ Onun ardından ise Mitanni tahtına Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın desteklediği Şattivaza geçti. Bununla birlikte I. Şuppiluliuma'nın ölümünün ardından bir nebze olsun rahat nefes almaya başlayan Mitanniler kısa süre sonra da Asurlular'la mücadele etmeye başlamışlardır. Olayları birbiriyle mukayesseli bir biçimde değerlendirdiğimizde bu aşamada kazançlı devletin Asurluların olduğu anlaşılmaktadır. Asur'un güçlenmesinin arka planında yatan amillerin ise Hitit, Mitanni ve kısmen Mısır ilişkilerinde yattığını söylemek mümkündür. Şöyle ki; I. Şuppiluliuma zamanında Mitannilerin baskı altında tutulması Asur'a güçlenmeleri için büyük bir fırsat vermiştir. Öte yandan Mısır'ın da Suriye bölgesinde pasifize olması yine Asurlular için fayda sağlamıştır. Nihayetinde I. Şuppiluliuma'nın ölümünün ardından Mitanniler Asur ile karşı karşıya kalmış oldu.⁶²⁹ Böylece MÖ 1325 ile 1260 arasında tüm Mitanni ülkesinin önce Hitit egemenliğine girdiği ardından ise Asur yayılımına maruz kaldığı anlaşılmaktadır.⁶³⁰ Bu aşamadan sonra Mitannilerin tarihi Asur ile yapılan mücadelelerle geçmiştir. Bundan dolayı Mitannilerin bu dönemleri hakkında I. Adad-Nirari, I. Salmanasar, I. Tukiltu-Ninurta dönemlerine ait belgelerde bol miktarda bilgi yer almıştır. Bunlardan I. Tukiltu-Ninurta'nın Hurrilerle meskûn olan Cudi Dağı bölgesine saldırdığı ve burada yaşayan Hurri halkını sürgün ettiği öğrenilmektedir. Bundan sonra da Hurri ve Hanigalbat isimlerine rastlanılmaz olmuştur.⁶³¹

3.3.1. Amarna Arşivi'ndeki Hurri-Mitanni Mektupları Işığında Mısır, Suriye ve Anadolu Üçgenindeki Gelişmeler

Amarna Arşivi'nde yer alan mektupları sayesinde gerek Mitanniler gerekse Hurriler hakkında başka hiçbir kaynakta olmayan bilgilere ulaşma imkânı hasıl olmuştur. Yukarıda detaylarını verdiğimiz Hurri-Mitanni teşekkülünün Geç Tunç Çağı'nın başlangıcından Amarna Çağı'na kadarki süreçte önce Mısır'ın düşmanı olduğunu

⁶²⁸ E. Hornung, *age.* 2004, s.110.

⁶²⁹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 59.

⁶³⁰ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 16.

⁶³¹ A. Ünal, *age.* C. I, 2002, s. 95, 96.

sonrasında ise Mısır'ın dostu haline geldiğini fade ettik. Onların bu politikasında meydana gelen değişimin özünde öncelikle Mısır'dan aldığı yenilgiler sonrasında ise Hititlerin güçlenmesi etkili olmuştur. Bu bakımdan Amarna Çağı'nda Mısır ile Mitanniler oldukça yakın ilişkileri olan iki devlet görünümü sergilemişlerdir. Bu dönemde ise Hititler Mitannilerin düşmanı Mısır'ın ise dostudur. Amarna Çağı'nda Mısır, Mitanni ve Hatti memleketlerinin aralarındaki ilişkilerin ne şekilde olduğuna dair en önemli bilgiler Amarna Arşivi'ndeki Mitanni mektuplarından öğrenilebilir. Özellikle bu mektuplarda Suriye-Filistin'de yaşanan gelişmelerin de yer alması bunların önemini daha da arttırmaktadır.

Amarna Arşivi'nde Mitannilere ait toplam 14 mektup bulunmaktadır. Knudtzon'un belirlediği EA kısaltmasına göre bu mektuplar EA 17-30 olarak adlandırılmıştır. Bazı kaynaklarda EA 18'in Mitanni mektuplarına dahil edilmediği görülmektedir. Biz bu noktada Rainey'i referans aldığımızdan EA 18'i Mitanni grubuna dahil diyoruz. Nitekim bahsi geçen mektubun yazılı olduğu tablet üzerinde yapılan kimyasal analizler de bunun Mitanniler'den geldiği yönünde bir sonuç ortaya koymuştur. Ancak bu tabletin yazılı kısımları çok fazla hasarlı olmasından dolayı anlam bütünlüğü sağlanamamaktadır.⁶³² Mitanni mektuplarının geri kalanına bakıldığında ise bunların EA 18'e göre çok daha iyi bir biçimde günümüze ulaşmış olması büyük bir şanstır. Böylece bu mektuplar sayesinde Mısır, Suriye ve Anadolu üçgeninde meydana gelen gelişmeler hakkında detaylı bilgi edinme imkânı olmuştur.

3.3.1.1. EA 17: Mitanni Kralı Tuşratta'nın Bir İttifak Teklifi Üzerine Yazdığı Mektubu

Bu mektup günümüzde British Museum'da muhafaza edilmektedir. Tablet genel itibariyle iyi korunmuştur ve 54 satırdan oluşmaktadır. Mektubun genel çerçevesinin dostluk ve iyi ilişkilerin devamı üzerinde olduğu görülmektedir. Tuşratta bu bağlamda eski dönemlerde atalarının Mısır firavunları ile yapmış oldukları dostane ilişkilerden bahsetmiş ve benzer bir ittifakın tekrar hayata geçirilmesi yönünde temennilerde bulunmuştur. Burada Tuşratta'nın muhatabı ise III. Amenhotep'tir.⁶³³ Örnek olarak görülmesi için mektubun transkribinin bir kısmı şu şekildedir:

⁶³² Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s.1350.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvi, 43.

⁶³³ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1349.

Metnin Transkripti:

- 01) a-na ¹Ni-ib-mu-a-re-ia L[UGAL KUR Mi-iş-ri-i]
 02) ŠEŠ-ia qí-b[í-ma]
 03) um-ma ¹Tu-iş-e-rat-ta LUGAL KUR [Mi-]it-ta-¹an¹-[n]i
 04) ŠEŠ-ka-ma a-na ia-ši ¹şul¹-mu
 05) a-na ka-a-ša lu-ú şul-mu a-na ^{MUNUS}Kè-lu-hé-bá
 06) a-ha-ti-ia lu-ú şul-mu a-na É-ka
 07) a-na DAM.^{MEŠ}-ka a-na DUMU.^{MEŠ}-ka a-na LÚ.GAL.^{MEŠ}-ka
 08) a-na ERÍN.^{MEŠ} hu-ra-di-ka a-na ANŞE.KUR.RA.^{MEŠ}-ka
 09) a-na GIŞ.GIGIR.^{MEŠ}-ka ù a-na lib-bi KUR-ka
 10) dá-an-ni-iş lu-ú şul-mu
 11) iş-tu i-na GIŞ.GU.ZA şa a-bi-ia ú-şi-bu
 12) ù şe-eh-re-ku ù ¹Pir-hi a-ma-ta
 13) la bá-ni-ta a-na KUR-ti-ia i-te-pu-uş-ma
 14) ù be-el-şu id-du-uk ù aš-şum an-ni-ti
 15) ia-ši it-ti şa i-ra-¹a-ma-an-ni-ni řa-bu-ú-ta
 16) la ú-ma-aş-şa-ra-an-ni ù a-na-ku ap-pu-na-ma
 17) aš-şum a-ma-a-ti an-na-ti la bá-na-a-ti
 18) şa i-na KUR-ti-ia in-né-ep-şu ul em-te-ki
 19) ù LÚ.^{MEŠ} dá-i-ka₄-ni-¹şu¹ şa ¹Ar-ta-aş-¹şu¹-ma-ra
 20) ŠEŠ-ia qa-du mi-im-¹mu¹-şu-nu ad-du-uk-şu-nu-ti...⁶³⁴

Metnin tercümesi ve değerlendirilmesi şu şekildedir:

(1–10) Mitanni ülkesinin kralı kardeşi olan Mısır ülkesinin kralı Nibmu‘areya’ya (III. Amenhotep) şöyle söyler.

Mitanni ülkesinin kralı, senin kardeşin Tuşratta böylece der: Ben afiyetteyim. Sen de afiyette olasın. Kızkardeşim Kelu-Hepa iyi olsun. Evin, eşlerin, oğulların, soyluların, piyadelerin, atların, savaş arabaların ve ülkedeki (her şey) çok iyi olsun.

(11–20) Ben babamın tahtına oturduğumda ve ben gençken o zamanlar Pirhi benim ülkemde bazı yakışsız şeyler yaparak efendisini öldürmüştü. Bu nedenle beni

⁶³⁴ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 134, 136.

seven biriyle arkadaşlık kurmama izin vermiyordu. Ama ben ülkemde yapılan uygunsuz şeyler yüzünden gafil değildim. Benim kardeşim Artasumara'yı öldürenlere gelince ben onları ve onlara ait olan herkesi ortadan kaldırdım.

(21–29) Babamla arkadaş olduğun için buna uygun olarak sana yazdım ve bu şeyleri sana bilmen ve memnun kalman için söyledim. Babam seni severdi ve sen de babamı severdin. Bu sevgisinden ötürü babam sana kızkardeşimi verdi. Ve babamla senin gibi (bağı-ilişkisi) olan başka kim var.

(30–35) Dahası benim kardeşimin [...] Hatti ülkesi benim ülkeme tamamen düşmanca (niyetlerle) geldiğinde geri döndürüldüler. Teşup, benim efendim, onu benim elime verdi ve ben onu yendim. Onlardan hiçbiri kendi ülkesine dönemedi.

(36–38) Şimdi sana bir savaş arabası, iki at, bir erkek hizmetli, bir kadın hizmetli, Hatti ülkesinden ganimetler gönderiyorum.

(39–40) Benim kardeşim için selamlama hediyesi olarak beş savaş arabası ve beş takım at gönderdim.

(41–45) Kızkardeşim Kelu-Hepa için selamlama hediyesi olarak bir takım altın iğne (broş tarzı bir şey olmalı), bir takım altın küpe, bir altın maşhu⁶³⁵ yüzük ve taştan mamul içi hoş yağ ile dolu bir koku kasesi gönderdim.

(46–50) Şimdi benim baş vekilim Kelia'ya ve Tunip-iwri'ye gelince ben onları gönderdim. Benim kardeşim müsaade et hızlı bir biçimde gitsinler bana bir rapor getirsinler. Ben kardeşim hoşnut olduğunu ve esenlikte olduğunu duyayım.

(51–54) Benim kardeşim benimle dostluk kurmanın peşinde olsun ve kardeşim elçilerini göndersin ki kardeşimin selamı bana gelsin ve ben işiteyim.⁶³⁶

Böylece ilk olarak metnin giriş kısmına bakıldığında Tuşratta'nın firavun III. Amenhotep'e Amarna Çağı'nın eşit statüdeki krallarının birbirlerine hitaben kullandıkları

⁶³⁵ Maşhu kelimesi Akadca sözlüklerde ölçmek, incelemek, muayene etmek, düzgün, ölçülü, ağır şeklinde manalara gelmektedir. Maşhu mektunun bu kısmında Tuşratta'nın kızkardeşine gönderdiği altın yüzükle birlikte kullanılması kelimenin daha çok "ölçülü, ağır, kıymetli" anlamlara gelmekte olduğunu göstermektedir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 202.; Ayrıca bkz: Miguel Civil, Ignace J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 10/M Part I, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2004, s. 352.

⁶³⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 135, 137.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 41, 42.

ve klasikleşmiş “kardeşim” (ŠEŠ-ia) ifadesiyle seslendiği görülmektedir. Bu ve benzeri ifadeler büyük devletlerin mektuplarında görmeye alışık olduğumuz türden şeylerdir. Ancak kullanılan hitaplar mektubu yazan kişinin statüsüne göre değişkenlik arz etmektedir. Mektupların giriş kısmında yer alan bu ifadelerde krala, onun eşlerine, ülkesine, oğullarına, soylu kimselere selamlamada bulunulur, iyi dilekler sunulurdu. Öyle ki atlara ve savaş arabalarına dahi burada yer ayrıldığı görülmektedir. Bu cümleden hareketle Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde atlar ve onların ayrılmaz ekipmanları olan savaş arabalarına ehemmiyet verildiğini anlamak mümkündür. Bunlar krallar ve devlet adamları nezdinde öylesine önemli olmalıydı ki Amarna Çağı'ndaki uluslararası yazışmalarda çok sık yer edinmişler gönderilen en değerli hediyelerden lmuşlardır. Hatta Tuşratta'nın da mektubunda Mısır'a gönderilen hediyelerin arasında atların da olduğunu görmekteyiz.

Mektubun selamlama kısmından devam edersek; Tuşratta'nın burada Mısır'a gelin olarak gitmiş olan kız kardeşini de unutmadığı ona da iyi dileklerde bulunduğu ve firavuna çeşitli hediyeler gönderirken kızkardeşini de ihmal etmediği anlaşılmaktadır.

Metnin selamlama faslının ardından gelen bölümler ise genel itibarıyla mektubun ne amaçla yazıldığına bilgilerin yer aldığı esas kısımlardır. Bu noktada Tuşratta'nın sözlerinin bu ilk safhasının akabinde geçmiş krallar zamanında yaşanan iyi ilişkilere atıf yapması hem bu mektubun yazılma amacına hem de önceki dönemlerde yaşananlara ışık tutmasından dolayı önem arz etmektedir. Zannederiz ki onun bahsettiği barış ve iyi ilişkiler devri II. Amenhotep ve IV. Tutmosis zamanlarında yaşanan gelişmelerdir. Bilindiği gibi bu iki firavun zamanında Mısır ile iyi ilişkiler geliştirilmeye başlanmış hatta Mitanni kralı Artatama kızını IV. Tutmosis'e eş olarak vermiştir. Bu sayede daha eski zamanlarda yaşanan özellikle III. Tutmosis zamanındaki mücadeleler ve düşmanlıklar yerini dostluğa ve iyi ilişkilere bırakmıştır. Bu noktada Tuşratta erken dönem Mitanni tarihinde yaşanan Mısır-Mitanni savaşlarından ziyade bunların ardından gelen barış döneminden bahsetmesi pozitif ayrımcılık yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Onun atalarının zamanındaki gibi iyi ilişkilerin bir benzerini yaşamak istediği anlaşılmaktadır. Bunda da büyüyen Hitit tehlikesinin çok etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.

Mektupta işlenen konulardan biri de Mitanni ülkesinde meydana gelen bir cinayet vakasıdır. Öldürülen kişi ise Tuşratta'nın kardeşidir. Olay şu şekilde cereyan etmiştir: II. Şuttarna'nın MÖ 1365'te öldürülmesinin ardından yerine Artaşumara

geçmiştir. Ancak kısa bir zaman sonra o da öldürülmüştür. Bundan sonra Mitanni tahtına o zamanlar yaşının küçük olduğu EA 17'den de anlaşılan Tuşratta geçmiştir. Artaşumara'nın katillerinin safında olan ve Tuşratta'nın küçük yaşta olmasını fırsat belleyen bir Hurrili kaçarak Asurlulardan ve Hititlerden yardım istemiştir. Bu kişi II. Artatama adıyla tahta hak iddia etmiştir ancak Tuşratta onunla mücadele etmiş ve bu kişiyi saf dışı bırakmayı başarmıştır.⁶³⁷ Öyle ki Tuşratta'nın mektubunda Hitit ordularını da mağlup ettiğinden bahsedilmesi bu taht kavgasında Hititler'in Tuşratta'nın muhalifi olan kişiyi desteklediğinin bir göstergesidir. Bununla birlikte Tuşratta'nın mektubundan memleketinde yaşanan kötü durumlara sebep olanların cezalandırıldığına yönelik bilgi verilmesi onun otoritesini sağlama aldığını göstermektedir. Öte yandan onun Mısır firavunuyla diplomatik yazışmalar yapması ve Mısır'la yakın ilişkiler geliştirmek istemesi hem can güvenliği hem de iktidarının devamlılığı için bir destek beklentisi içerisinde olduğunu düşündürmektedir.

Mektupta yer alan bilgilerden Tuşratta'nın çekinceleri hakkında bilgi edinilmektedir. Bunun, yukarıda kısmen değindiğimiz Hitit meselesiyle alakalı olduğu açıktır. Anlaşıldığına göre Hititler Mitanni ülkesine saldırmış ancak yenilgiye uğramışlardır. Mitanni kralı Hititlerden ele geçirilen ganimetin bir kısmını Mısır firavununa hediye olarak yollamıştır. O böyle davranarak muhtemelen bir güç gösterisinde bulunuyordu.

Tuşratta'nın mektubunun geri kalan kısımlarında ise Mısır firavununa ve kızkardeşi Kelu-Hepa'ya gönderdiği hediyelerden bahsedilmektedir. Kızkardeşi için güzel bir koku gönderilmiştir. Bu da parfümlerin uluslararası ilişkilerde değerli hediyelerden olduğunu göstermektedir. Mısır firavununa ise at ve savaş arabası hediye edildiği görülmektedir.

3.3.1.2. EA 18 (Kırık Bir Tablet)

EA 18, VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Tablet üzerinde yapılan kimyasal analizlerden anlaşıldığına göre bu mektup Mitanni ülkesinden gönderilmiştir.⁶³⁸ Ancak tablet fiziksel olarak çok hasar gördüğünden içeriği hakkında bilgi sahibi olmak

⁶³⁷ A. Ünal, *age. C. I*, 2002, s. 95.

⁶³⁸ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1350.

mümkün değildir. Kısmen okunabilen kelimeler olsa da bunlar anlamlı bir biçimde cümle oluşturmaya yetmemektedir.

3.3.1.3. EA 19: Altın Aşkı ile Diplomasi Arasında Bir Mitanni Kralı

“...ve benim kardeşimin ülkesinde altın kum gibi çok...” (EA 19:59-61)

Yukarıdaki cümle Amarna mektuplarının pek çoğunun maddi çıkarlar doğrultusunda yazılmış olduğuna güzel bir örnektir. Eğer mektubu yazan kişi vasal krallıklardan birinin yöneticisi ise ya başı derttedir ya da Mısır’a ödeyeceği haraçtan nasıl kurtulurum düşüncesiyle hareket etmektedir. Bununla birlikte mektup devrin büyük devletleri olan Hitit, Mitanni, Babil, Asur, Arzava ve Alaşia kralları tarafından yollanmış ise bunların da genellikle Mısır’dan daha çok altın elde etme amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Mitanni kralı Tuşratta’nın gönderdiği EA 19 no’lu mektup bunun en güzel örneğidir.⁶³⁹

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi:

(1-8) Büyük kral Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim, beni seven ve benim sevdiğim damadım Nimmureya’ya deyin. Büyük kral, seni seven kayın pederin, Mitanni ülkesinin kralı, senin kardeşin olan Tuşratta’nın mesajıdır. Benim için her şey iyi, senin için de öyle olsun, evin, kızkardeşim ve senin diğer eşlerin, oğulların, savaş arabaların, atların, muhteşem ordun, ülkende sana ait ne varsa, hepsi çok çok iyi olsun.

(9–16) Babaların⁶⁴⁰ zamanından beri onlar babamı her zaman çok sevdiler. Dahası sen babama (olan) sevgini her zaman daha çok gösterdin. Şimdi biz birbirimizi karşılıklı olarak sevmeye devam ettikçe (aramızdaki sevgi) babamdan on kat daha fazla oldu. Tanrılar burada sevdiğimiz şeylere izin versin (şimdiye kadar.) Benim efendim Teşup ve senin efendin Amon şimdi olduğu gibi bunu sonsuza dek mümkün kılsın.

(17–23) Kardeşim elçisi Mane’yi gönderdiği sırada onun elçisi (Mane) (şöyle) dedi: “Lütfen kardeşim bana kızını Mısır’ın hanımı olması için göndersin.” Ben kardeşimin gönlünü endişelendirmedim. Dedim (ki): “memnuniyetle evet.” Benim kardeşimin

⁶³⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 140-146.

⁶⁴⁰ Burada geçen babaların ifadesinden kasıt ataların olmalıdır. Nitekin Moran’da babaların değil ataların yazmaktadır. Bkz: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 43.

talebine gelince ben onu (kızı) Mane'ye gösterdim, onu gördü. Onu gördüğünde çokça övdü. Ben onu kardeşimin ülkesine güven içinde yollayacağım.

Şauşka ve Amon onu kardeşimin hayalindeki gibi kılsın.

(25–29) Benim elçim Keliya kardeşimin sözlerini bana ulaştırdı. Ben onları duyduğumda çok memnun kaldım ve son derece neşelendim. Ve gerçekten (şöyle) dedim: Bu kesin bir şey! Aramızda karşılıklı olarak sevgi var. Birbirimizi seviyoruz. Şimdi bu kelimelerle birbirimizi daima daha çok sevelim.

(30–33) ben kardeşime yazdığım da o zaman gerçekten dedim (ki): Birbirimizi her zaman çok, daha çok sevelim. Arkadaşlık içinde olalım. Ve kardeşime dedim: Babam için yaptıkları şeyler (benim için) daima on kat daha fazla olsun.

(34–38) ve kardeşimden daha çok altın rica ettim (ve) dedim: babam için yapılan şeyleri benim için daha fazla (yap); kardeşim bana (da) gönder. Ve babama gelince sen ona çok altın gönderdin. Sen ona büyük altın küpleri, kavanozlar gönderdin. Ona ölçüsü tıpkı bakır gibi altın tuğlalar (külçe şeklinde olmalı) gönderdin.

(39–42) ben kardeşime Keliya'yı gönderdiğim zaman altın istedim gerçekten dedim (ki): Babam için yaptıkları şeyler (benim için) daima on kat daha fazla olsun ve o bana işlenmemiş (saf altın) daha çok altın göndersin.

(43–46) kardeşim, bana babama gönderdiğinden daha çok altın gönder ve böylece ben kardeşime: ben büyük babam için bir anıt mezar inşa ediyorum dedim. Gerçekten olumlu bir yanıtı göre (bir kehanet) techizatları hazırlıyorum.

Ve bu şekilde dahası dedim kardeşimin yolladığı altına gelince o gelin için bedeldir.

(49–53) şimdi kardeşim altını gönderdi. Ben diyorum ki az veya çok olması önemli değil ancak gelen altın işlenmiş. (Böyle olmasın!) Ama yine de işe yaradı. O zaman bunun için memnun oldum ve benim kardeşim her ne gönderirse o zaman ben bundan çok mutlu olurum dedim.

(54–58) şimdi kardeşime yazdım: böylece benim kardeşim babam için (gösterdiği) sevgisini (benim için) daha da fazlalaştırsın. Şimdi kardeşimden altın talep ettim.

Kardeşimden istediğim altına gelince bu iki şey için sarf edilecek. Birinci (kısım) anıt mezar için, ikincisi başlık parası için.

(59–70) bu yüzden kardeşim bana çok fazla işlenmemiş altın gönder. Ve kardeşim, babama gönderdiğinden daha fazla gönder. Ve benim kardeşimin memleketinde altın kum gibi çok. Tanrılar onu kardeşimin ülkesinde şimdi olduğundan daha da çoğaltsınlar, şimdi olduğundan on kat daha çok olsun. Ve benim istediğim altın kardeşimin gönlüne üzüntü vermesin. Ve umarım benim kardeşim kalbime üzüntü vermez. Bu yüzden kardeşim bana işlenmemiş, çok fazla altın gönder. Ve kardeşim her onun evi için her neye ihtiyaç duyuyorsa bana yazsın, temin edeyim ve ben gerçekten kardeşimin istediğinden on kat daha fazlasını vereceğim. Bu ülke benim kardeşimin ülkesi ve bu ev benim kardeşimin evi.

(71–79) Şimdi benim elçim Keliya'yı kardeşime gönderdim ve umarım kardeşim onu geciktirmez. Onu çabucak yola koyulsun diye serbest bırak. (Böylece) ben kardeşimin afiyette olduğunu (selamını duyayım) duyacak (ve buna) çok sevineceğim. Dahası sonsuza dek, hiç durmadan kardeşimin iyi olduğunu/selamını duyayım. Devamlı olarak yazacağım bu şeylere gelince: benim efendim Teşup⁶⁴¹ ve Amon onları bahşetsin ve onlar hedeflerine ulaşsın ve var oldukları sürece, şimdi oldukları gibi onlar gerçekleşsin. Tıpkı şimdi olduğu gibi birbirimizi devamlı sevdiğimiz gibi sonsuza dek sevelim.

(80–85) Şimdi kardeşime selamlama hediyesi olarak gönderdiğim şeylere (gelince): büyük bir altın kupa, onlar hakiki lapis lazuli taşı ile süslü, yirmi lapis lazuli taşının (yer aldığı) ağır bir maninnu⁶⁴² gerdanlığı, ondokuzu altın, onların merkezinde altının içine yerleştirilmiş hakiki lapis lazuli, 42 hulalu taşından yapılmış ağır bir gerdanlık, 40 parça altın şeklinde arzallu⁶⁴³ taşı, onların merkezinde altın içerisinde hakiki hulalu⁶⁴⁴ taşı

⁶⁴¹ Hurri kökenli Fırtına tanrısı. Kurtuluş Kıymet, "Hitit Mitolojisinde Tanrıların Yer Altına İnişi", *folklor/edebiyat, cilt:20, sayı:77, 2014/1*, s. 21.; Fırtına tanrısının Hattice adı Taru, Hurrice adı Teşup'tur. Kaynaklardan Fırtına tanrısı Teşup'un Mitanniler'in inanç sistemine getiği anlaşılmaktadır. Meltem Doğan Alparslan, "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş*, (hazırlayan: Metin Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 119.

⁶⁴² Maninnu isimli bu nesne sözlükte bir tür gerdanlık, kolye olarak tanımlanmıştır. Buna dair daha fazla bilgi mevcut değildir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 195.

⁶⁴³ Arzallu ifadesi CAD'da bir bitki, bir çeşit taş, mücevher olarak tanımlanmaktadır. Bunun beyaz, siyah ve yeşil obsidyen karışımı olduğu belirtilmektedir. 324, 325. Bkz: Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 1/A PART II, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2004, s. 324, 325.

⁶⁴⁴ Hulalu: (NA₄ NÍR) Değerli bir taş. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 121.; Ignace J. Gelb, Thorkild Jacobsen, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The*

yerleştirilmiştir, 10 takım at, donanımıyla birlikte 10 ahşap savaş arabası ve 30 kadın ve erkek benim kardeşin selamlama hediyeleri.⁶⁴⁵

Öncelikle mektubun giriş kısmı yani selamlama ifadelerinin olduğu bölüme baktığımızda buranın önceki mektupta olduğu gibi standart kalıplarla yazıldığı görülmektedir. Ancak bundan önceki Mitanni mektuplarında görmediğimiz bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Bu Tuşratta'nın III. Amenhotep'e kayınperi olarak seslenmesidir. Bir diğer şey ise muhteşem ordun ifadesini kullanmış olmasıdır. Mısır ordularından övgüyle bahsedilmesi Mitannilerin sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kaldıkları, dolayısıyla Mısır'dan yardım isteme eğiliminde oldukları şeklinde yorumlanabilir. Fakat mektubun ilerleyen kısımlarında herhangi bir tehlikeli durumdan bahsedilmemiştir.

Tuşratta'nın bu uzun mektubunun devamına baktığımızda yazılma nedenine dair bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bu noktada onun Mısır'dan “daha çok altın” elde etme amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu da eski dönemlerde babasına gönderilen altınla kıyaslanamalarda bulunulmasına ve defalarca kez “bana babama gönderdiğinden daha çok altın gönder” gibi ifadelerin sarf edilmesine neden olmuştur. Anlaşılan o ki onun altına olan aşkı oldukça fazlaydı. III. Amenhotep'le evlenen Mitannili prensesler için de bir nevi başlık parası mahiyetinde altın alınmış olması bunun tezahürlerinden biridir. Prenseler için istenilen başlık parası mahiyetindeki altın ile Tuşratta'nın şahsı için talep ettiği altının ayrı tutulmuş olması bu konuda önemli bir ayrıntıdır. Dikkat çeken bir husus da istenen altının saf olmasıdır. Miktar yazılmamış olsa da defalarca kez “babama gönderdiğinden daha fazla altın gönder” denilmesi Tuşratta'nın yüklü bir miktarın peşinde olduğunu göstermektedir.

Mektubun 80.-85. satırlarında ise Mısır firavununa gönderilen selamlama hediyelerinden bahsedilmektedir. Bu kısımda Tuşratta'nın daha önce incelemiş olduğumuz mektuplarında olduğu gibi burada atlar, savaş arabaları yer almaktadır. Ayrıca hizmetçi kadın ve erkeklerin de hediyeler arasında olduğunu görmekteyiz. Gönderilen hediyelerden biri de lapis lazuli taşıdır. Bu taştan bahsedilirken Tuşratta'nın “hakiki lapis lazuli taşı” şeklinde bir vurgulama yapması ilginçtir. Bu ibareden halihazırda sahte veya düşük kalitede lapis lazuli taşlarının olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 6/H, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1995, s. 226, 227.

⁶⁴⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 43-46.; A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 141-147.

3.3.1.4. EA 20: Hayal Kırıklığı ve Utanma

“Ben kardeşimin isteklerini daima yerine getireceğim ve benim kardeşim de benim isteklerimi yapmalı. Tıpkı güneşin insanları sevdiği gibi...”

Bu mektubun yazılı olduğu tablet VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. 84 satırdan oluşan bu mektup Tuşratta tarafından Nimmureya’ya yani, III. Amenhotep’e gönderilmiştir. Tablet oldukça sağlam bir biçimde günümüze ulaşmış olsa da kısmen hasarlı kısımlar vardır.⁶⁴⁶ Mektupta en çok dikkat çeken husus önceki mektuplardakine benzemeyen bir biçimde Mitanni kralının kötümser, memnuniyetsiz bir havaya bürünmüş olmasıdır. Anlaşıldığına göre buna neden olan şey Mısır’dan gelen altınların onun arzuladığı kalitede ve miktarda olmamasıdır. Yukarıda verdiğimiz Tuşratta’nın veciz ifadesinde bu mektubun özü saklıdır. O bununla kısaca birbirimize karşı cömert olalım demek istiyordu.⁶⁴⁷

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1–7) Mısır ülkesinin kralı, benim damadım, sevdiğim ve beni seven Nimmurea’ya şöyle deyin: Mitanni kralı, senin kayınpederin, seni seven, kardeşin Tuşratta’nın mesajı. Ben afiyetteyim. Umarım sen de iyi olasın. Evin, eşlerin, oğulların, soyluların, atlı savaş arabası sürücülerin, atların, savaşçıların, ülken ve senin mülkün çok çok iyi olsun.

(8–13) benim kardeşimin elçisi Mane, dostane bir davranışla, kardeşimin eşini (Tuşratta’nın kızı), Mısır’ın hanımını⁶⁴⁸ götürmek için geldi. Ve ben onun getirdiği tableti tekrar tekrar okudum ve sözleri(ni) duydum, onlar çok hoştu.⁶⁴⁹ Kardeşim sanki o buradaymış gibiydi. Ve ben o gün çok memnun oldum. Ve ben o gece ve gündüz bir kutlama yaptım.

(14-17) ben benim kardeşimin Mane ile bana ulaştırdığı her sözünü yerine getireceğim. Ben hemen yapacağım, bu yıl kardeşimin eşini, Mısır’ın hanımını teslim edeceğim. Ve

⁶⁴⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 47.

⁶⁴⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 148-154.

⁶⁴⁸ Tuşratta tarafından III. Amenhotep’e verilen kızı firavunun eşlerinden sadece bir tanesidir. Ve yüzlerce eşi olduğu konusunda tarihçiler hemfikirdir. Ancak III. Amenhotep’in baş zavcesi Tiye’dir. Mitannili prensesin Tiye’nin yerine geçmiş olma ihtimali yoktur ki Tuşratta’nın kendisi de bunun farkındadır. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 49.

⁶⁴⁹ Bu ifadelerden şu an için elimizde olmayan ancak Mısır firavunu tarafından Mitanni kralı Tuşratta’ya yazılmış olduğunu anladığımız bir mektubun olduğu da anlaşılmaktadır.

onlar onu kardeşime getirecekler. O gün Hanigalbat (Mitanni) ve Mısır tek bir gövde olacak.

(18-22) Mane bu yüzden biraz gecikecek. Kardeşim, Keliya ve Mane'yi tez (zamanda) salacağım ve onlara engel olmayacağım. Ama (henüz) göndermedim. Onlara işin bitmesiyle ilgili külfet yüklemeyeceğim. Kardeşimin eşinin işi (muhtemelen çeyiz hazırlıkları için bir uğraş kastediliyor) için on kat daha fazla uğraş vermedim ama (bunun için) şimdi çabalayacağım.⁶⁵⁰

(23-24) altı ay içinde benim elçim Keliya ve kardeşimin elçisi Mane'yi serbest bırakacağım. Kardeşimin eşini teslim edeceğim ve onlar onu kardeşime (Mısır firavununa) getirecekler. Umarım benim hanımefendim, ülkelerin ve kardeşimin hanımı Şauşga⁶⁵¹ ve kardeşimin tanrısı Amon onu (Mitannili prensesi) kardeşimin arzusuna uygun yapsın.

(28-32) Onlar kardeşimin eşini ona getirecekler. Ve onlar onu benim kardeşime verdiklerinde o zaman o, onu görecek. O çok olgunlaştı ve o (III. Amenhotep) onu arzulayacak. O (gelin adayı) kardeşimin arzusuna göre şekillendi. Ve dahası kardeşime verdiğim selamlama hediyesinin tahmin edilebildiğinden daha büyük olduğunu görecek.

(33-38) şimdi kardeşimin bana gönderdiği Haramaşi'yi gönderdim. Ve ona bir tablet emanet ettim. O, mesajı kardeşime okusun ve onun sözleri dinlenebilsin. Ve şimdi benim kardeşime [...yapması için] gönderdiğim Haramaşi [ve] kardeşim ben onun birliklerine iyi davranmadım mı [...].

(39-41) [...] benim kardeşime [...]

(42-45) [...] dığım/nda kardeşimin elçisi Mane'ye, onların tümü öldü benim [.....] öncesinde.

⁶⁵⁰ Metnin bu kısmından ve ilerleyen cümlelerle bağlantısından anlaşıldığına göre Mitanni kralının kızı muhtemelen evlenmek için henüz olgunlaşmamıştır ve onun büyümesi, olgunlaşması için uğraş verildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁵¹ Şauşga'nın çift cinsiyetli bir tanrıça/tanrı olduğu ifade edilmektedir. Koruyucu tanrıça rolünde kaynaklarda yer almıştır. Bazen sağ elinde kap tutan bir kadın, bazen de sağ elinde balta tutan bir erkek şeklinde tasvir edilmiştir. M. Doğan Alparslan, agm. İstanbul 2009, s. 126.

(46-59) ve benim kardeşimin gönderdiği altına gelince ben bütün yabancı misafirlerimle toplanmıştım. Kardeşimin bana gönderdiği altını onların huzurunda açtım [onların tümü] mühürlenmişti. Altın işlenmemişti! Onlar öfkeleni ve üzgün bir biçimde gözyaşı döktü. Onlar dediler (ki) bunların tümü gerçek altın mı? Onlar altın gibi gözüküyor.! Ve onlar dedi: “Mısır’da altın kum gibi çok.” Ve kardeşim dahası “Madem ki o seni çok seviyor, insan sevdiğine böyle şeyler vermez. Herhangi bir kimse Mısır’dan altın talep ederse, (bu orada) kumdan daha çoktur, birisi herhangi bir kimseye (bunu) cimrilik (etmeden) verebilir. Ben şöyle dedim: Ben senin huzurunda diyemem. Daha önce dediğim gibi “kardeşim Mısır kralı beni çok sever.”

(60-69) Ama kardeşim gönlümün sıkıntılı olup olmadığını kalbinde hissedecek. Ve elbette canı yanabilir. Teşup bana bir daha kardeşime (karşı) öfkelenmemi müsaade etmesin. Böylece kardeşime onun (bunları) bilmesi için konuştum.

(64-70) Ben kardeşimin elçisi Mane’yi ve ona eşlik eden birliklerini onurlandırdım. Ben onlara büyük bir ayrıcalıkla davrandım. Şimdi Mane geliyor kardeşim ona benim onları ne şekilde onurlandırdığımı detaylı olarak sorabilir. O kardeşime anlatacak ve kardeşim benim onlara ne şekilde davrandığımı dinlesin. Mane ölmüyor. Gerçekten o aynı ve o hasta değil.

(71-79) Umarım kardeşim işlenmemiş (saf altın olarak) daha çok altın gönderir ve kardeşim bana babama davrandığından daha iyi davranır. Teşup ve Amon kardeşime benim için ona sevgi göstere ki benim kardeşim ülkemin büyüklerinin ve misafirlerimin önünde beni çokça övsün. Ben kardeşimin isteklerini daima yerine getireceğim ve benim kardeşim de benim isteklerimi yapmalı. Tıpkı güneşin insanları sevdiği gibi. Böylece biz şimdi olduğumuz gibi- tanrılar bize bunu bahşetsin!- kalbimizdeki sevgiyi sonsuza kadar sürdürsün.

(80-84) ben böylece kardeşime selamlama hediyesi olarak (şunları) gönderiyorum; halat/sicim kilidi⁶⁵² [...], ve onların tabanı altınla ayarlanmış hiliba⁶⁵³ taşı [...] onları

⁶⁵² Bu Rainey’de ve Moran’da “rope lock” şeklinde geçmektedir. Bunun da en makul çevirisinin halat/sicim kilidi olma ihtimali vardır.

⁶⁵³ Hiliba kelimesi CAD’da değerli bir taş olarak tanımlanmaktadır. Bkz: Ignace J. Gelb, Thorkild Jacobsen, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 6/H, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1995, s. 186.

elinde tutar [...], [...], altına içine yerleştirilmiş hakiki hulalu taşından boncuklar bu eller içindir, [...]... onlar gelecek.

Tuşratta'nın bu mektubuna bakıldığında klasik selamlama kısmının hemen ardından Mısır'dan Mitanni ülkesine geldiği anlaşılan Mane adlı elçiden bahsedildiği görülmektedir. Onun III. Amenhotep'e verilen Mitanni prensesini götürmek için geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte EA 20'den Mısır firavununun da Tuşratta'ya bir mektup gönderdiğine dair bazı işaretlerle karşılaşılmaktadır ancak bu mektup gün yüzüne çıkarılmamıştır. Buna dair ifadelerin yer aldığı kısımda Amenhotep'in kendisine yazdığı şeylerden dolayı Tuşratta'nın çok fazla memnun olduğu hatta bundan dolayı bir kutlama merasimi bile düzenlediği anlaşılmaktadır.

Mektubun ilerleyen satırlarına bakıldığında ise Mısır'a gönderilecek olan Mitannili prensesin evlilik hazırlıklarının tamamlanmadığı için Mısır elçisinin belli bir süre (altı ay) bekletilmek zorunda kalındığından öz edilmekte onun alınkonulmadığı şeklinde bir bilgi verilmektedir. Bu kısımdan Mitannili prensesin evlilik için biraz daha yaşının ilerlemesi yani yetişkin bir kız olması gerektiğine dair de bazı anlamlar çıkarılmaktadır. Bu noktada Mısır elçisinin Mitanni ülkesinde altı ay kadar bekletilmesini referans aldığımızda kızın bu zaman zarfında evlilik için belki de olması gereken yaşa erişeceği farzedilebilir. Mektubun evlilik ilişkisini konu alan bu kısımlarında satırlar ilerledikçe müstakbel gelin adayı hakkında bilgi verilmeye devam edildiğini okuyoruz. Öyle ki burada Mitanni ve Mısır tanrılarına gelin adayını III. Amenhotep'in arzusuna göre şekillendirmesi, muhtemelen olgunlaştırması, onun firavunun beğenisine uygun hale getirmeleri için dua edildiğini de görmekteyiz. Metinden zamanla da kızın geliştiği ve serpiildiğine dair de bilgi edinilmektedir. Dolayısıyla mektubun Mısır elçisinin orada geçirdiği uzun zaman zarfında cereyan eden olaylar zincirine uygun bir biçimde kaleme alındığı düşünülebilir.

Bu fasıldan sonra mektubun Tuşratta için en can alıcı kısmıyla karşılaşılmaktadır. Bu altın meselesi olup 45.-59. satırlarından itibaren metne konu edilmeye başlanmıştır. Mektubun bu kısmından anaşıldığına göre Tuşratta yanında yabancı misafirlerinin de olduğu bir sırada Mısır'dan kendisine gönderilen altın paketini açmıştır. Fakat gördükleri karşısında adeta şoka uğramıştır. Onun ifadelerinden anlaşıldığına göre kendisine hediye olarak gelen altın topraktan çıkarıldığı biçimde, işlenmemiş olarak gönderilmiştir. Misafirlerinin dahi dikkatinden kaçmayan bu duruma onların "bunların tümü gerçek altın

mı? O işlenmemiş. O seni çok seviyorsa insan sevdiğine böyle şeyler verir mi.” dedikleri ifade edilmiştir. Tuşratta bu durumdan ötürü öfkelenmiş ve misafirlerinin huzurunda çok rahatsız olmuş adeta küçük düşmüş ve hicap duymuştur. Öyle ki buna dair haleti ruhiyesini “Teşup bana bir daha kardeşime (karşı) öfkelenmemi müsaade etmesin” şeklinde bir ifade kullanırken bir anlamda kendi kendine pişmanlık da duyduğunu hissettirmektedir.

Mektubun geri kalan kısmında ise Mısır elçisinden bahsedildiği okunmaktadır. Onun son derece kusursuz bir misafirperverlik örneği sergilediklerinererek ağırlandığının altını çizen Tuşratta bu cümlelerinin arasında da kendisine daha çok altın gönderilmesini söylemiştir. Bunun yanı sıra edebi anlamda şu güzel ifadeleri sarf etmiş olması ayrıca dikkat çekicidir: “...Ben kardeşimin isteklerini daima yerine getireceğim ve benim kardeşim de benim isteklerimi yapmalı. Tıpkı güneşin insanları sevdiği gibi...” Güneşin ayırım gözetmeksizin bütün canlılara cömert bir şekilde davranmasını örnek gösteren Tuşratta böylece kendilerinin de birbirlerine karşı güneş gibi cömert, şefkatli ve merhametli olmaları gerektiğini vurgulamış oluyordu.

Mektubun son kısmında ise Tuşratta'nın Mısır'a gönderdiği hediyeler yazılmıştır. Burada eksik kelimeler olmasından dolayı anlam bütünlüğü tam olarak sağlanamamaktadır ancak genel olarak neler gönderildiğiyle ilgili az çok bilgi sahibi olunmaktadır.

3.3.1.5. EA 21: Mısır Firavunuyla 100.000 Yıl Dost Olma Dileği Adına

EA 21, Mitanni kralı Tuşratta tarafından firavun III. Amenhotep'e gönderilen mektuplardan bir diğeridir. VAT koleksiyonunda bulunan bu tabletin transliterasyonu ve tercümesi Adler⁶⁵⁴ tarafından yapılmıştır.⁶⁵⁵ Daha sonra ise ve Moran ve Liverani de mektubun tercüme çalışmasında bulunmuşlardır.⁶⁵⁶

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-12) Büyük kral, Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim, damadım, benim tarafımdan sevilen ve beni seven Nimmure'a'ya (III. Amenhotep) büyük kral, Mitanni ülkesinin

⁶⁵⁴ Tuşratta'nın Amarna Arşivi'ndeki mektuplarının transliterasyonu ve Almanca tercümesi için bkz: H.P. Adler, *Das Akkadische des Königs Tuşratta von Mittanni*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1976.

⁶⁵⁵ H. P. Adler, *age*. 1976, s. 144-147.

⁶⁵⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1353.

kralı, senin kardeşin, kayınpederin ve seni seven biri (olan) Tuşratta böylece der: ben afiyetteyim, benim kardeşim ve damadım da iyi olsun. Ev halkın ve eşlerin, oğulların, adamların, savaş arabacıların, atların, senin ülkende sana ait olanlar çok iyi olsun.

(13-23) Kızımı, sevdiğim kardeşime (III. Amenhotep'e) eş olarak verdim. Şimigi⁶⁵⁷ ve Şauşka onun önünden gitsin. (Ona yoldaş olsun, yol göstereyim). Onlar onu kardeşimin gönlüne göre kılsınlar. Ve kardeşim o gün sevin. Şimigi ve Şauşka kardeşime büyük bir nimet ve harika bir neşe versin. Onu kutsasınlar ve kardeşim sonsuza dek yaşasın.

(24-32) Ben kardeşimin elçisi Mane ve tercümanı Hane'yi tıpkı tanrılar gibi onurlandırdım. Onların ikisine de gerçekten çok iyi davrandım çünkü onların raporları mükemmeldi. Hiçbir zaman bu şekilde adamlar görmedim. Benim tanrılarım ve kardeşimin tanrıları onları korusun.

(33-41) Ben böylelikle benim kardeşime Nahramaşşı'yi gönderdim. [...'yı] yerine getirmesi için. Ve ben kardeşime selamlama hediyesi olarak hakiki lapis lazuli ve altından 1 maninnu⁶⁵⁸ gerdanlık gönderdim. O benim kardeşimin boynunda 100.000 yıl (boyunca) kalsın.⁶⁵⁹

Kardeş kral, kayınpeder-damat ilişkileriyle birbirine bağlı olan iki büyük devletin kralının aralarındaki münasebeti en doğal haliyle anlatan mektup şüphesiz bu olmalıdır. Mitanni kralının aslında şaşılacak bir durum olan “bana daha çok altın gönder demeden” kaleme aldığı bu mektubun yazıldığı anda Mitannili prensesin Mısır'a vardığı veya yolda olduğu zannedilmektedir. Öyleki mektupta Tuşratta'nın Şimigi ve Şauşka adındaki tanrılarına kızına rehberlik yapması, muhtemelen onun Mısır'a sağ salim varması için kızına yardımcı olmaları konusunda bir niyazda bulunmuş olması bunu göstermektedir.

İlerleyen satırlara bakıldığında ise Mısırlı iki elçiden bahseden Tuşratta “ben böyle adamlar görmedim” dediğini okuyoruz. O bununla muhtemelen iki elçinin başarılı devlet adamları olmasına vurgu yapıyordu.

⁶⁵⁷ Güneş tanrısı. UTU, Şamaş, Şimigi olarak geçmektedir.

<http://oracc.museum.upenn.edu/aemw/alalakh/idrimi/cbd/qpn/qpn.x000228.html> (Erişim tarihi: 06.02.2019)

⁶⁵⁸ Maninnu isimli bu nesne sözlükte bir tür gerdanlık, kolye olarak tanımlanmıştır. Buna dair daha fazla bilgi mevcut değildir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 195.

⁶⁵⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 159

Mektubun sonuna gelindiğinde ise Tuşratta tarafından Mısır firavununa gönderilen hediyeler sıralanmıştır. Burada en çok dikkat çeken husus değerli taşlarla bezeli olduğu anlaşılan bir gerdanlık olup bu armağan anlatılırken onun kralın boynunda 100.000 yıl kalması için bir temennide bulunulmasıdır. Bununla aradaki dostluğun sonsuza dek sürmesi isteniyor olmalıydı.

3.3.1.6. EA 22: Geniş Kapsamlı Bir Hediye Listesi⁶⁶⁰

EA 22, bir mektuptan ziyade Mısır'a gönderilmiş lüks hediyelerin yazılı olduğu bir envanter listesidir. Bunu bir çeyiz listesi olarak da değerlendirmek mümkündür ve Amarna Arşivi'nde buna benzer olan birkaç tablet daha vardır. Bu tabletlerde muhatap olunan kişi veya kişilere gönderilen hayatın her alanında kullanılabilecek çok çeşitli eşyalar, lüks ürünler, elbiseler, parfümler listelenmiştir. Bu listeler incelendiğinde ne kadar olağanüstü bir yük taşınmış olduğu anlaşılacaktır.⁶⁶¹

EA 22'yi gönderen kişi Mitanni kralı Tuşratta olup alıcısı III. Amenhotep'tir. Bu tablet (veyahediye listesi) Amarna Arşivi'nin muhteviyatı en geniş kapsamlı olanların başında gelmektedir. Belge günümüzde VAT koleksiyonunda bulunmaktadır. Metnin transliterasyonu ve çevirisi Adler (1976:48–69); Cochavi-Rainey (1999:54–59) gibi ilim insanları tarafından yapılmıştır.⁶⁶² Burada bu uzun listenin transkripsiyonunu vermekten ziyade içeriğinde yer alan hediyelerden belli bir kısmından bahsetmek istiyoruz:

- 4 tane seri koşan, güzel at.
- 1 adet savaş arabası. Bunun kayışlarının altınla süslenmiş olduğu ve bu iş için de 120 şekel altın kullanıldığı belirtilmiştir.
- Hulalu⁶⁶³ taşından mühür.
- Altın ve gümüşle süslenmiş deriden mamul nesnelere.
- Lapis lazuliden yapılmış süs eşyaları.
- Atlar için maninnu adı verilen bir gerdanlık, katırlar için ise 1 takım yular.
- Kaymaktaşından yapılmış nesnelere.

⁶⁶⁰ Bu tabletin metni çok uzun olduğu için Akadcasını koymamayı tercih ettik.

⁶⁶¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 16.

⁶⁶² W. L. Moran, *age*. 1992, s. 51.; A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1354.

⁶⁶³ Değerli bir taş. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. s. 119.

- Deriden mamul koşum takımı. Bunun ismi nattullu⁶⁶⁴ olarak ifade edilmektedir.
- 1 takım bronzdan mamul dönme momenti. Bunun mekanik bir alet olduğunu ifade edebiliriz.
- Kayışlarının altın süslemeli olduğu belirtilen 1 takım dizgin.
- Altınla süslenmiş dardarah.⁶⁶⁵
- İyi ve keskin olduğu ayrıca dile getirilmiş olan bir miktar bok.
- Koruması yani kılıfının altından olduğu belirtilen demirden bir hançer. Bu noktada demirin altından daha değerli veya ona eş bir maden olduğunu söylemek mümkündür çünkü henüz demir çağında olmayan bir dünyada bu madenin çok az olduğu ve buna bağlı olarak değerli olduğu tahmin edilmelidir. Ayrıca bıçağın demirden, kılıfının altından olması bu konuda fikir vermektedir.
- Altınla süslenmiş abanoz figürinler.
- Bronzdan mamul zallewe⁶⁶⁶ bıçağı.
- Çok renkli olduğu ayrıca belirtilen bluz, kırmızı yünle süslenmiş eldiven.
- Deriden yular.
- Amutu⁶⁶⁷ metalinden altın ve lapis lazuli ile süslenmiş at şeklinde bir şişe.
- Mesukku⁶⁶⁸ adında bir kuşun resminin olduğu altınla süslenmiş demirden bilezik. Burada demirden bir bilezik olması oldukça dikkat çekici olup demirin bir süs eşyası olarak kullanılacak kadar değerli bir meta olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁴ Nattullu at koşum takımının bir parçası olarak tanımlanmaktadır. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 246.

⁶⁶⁵ Dardarah Akadca sözlükte toka, kopça olarak ifade edilmektedir. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. s. 57.

⁶⁶⁶ Zallewe/ SALLEWE sözlükte bir silah olarak açıklanmaktadır. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 443.

⁶⁶⁷ Hüseyin Sever'in "Amütüm Madenin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisince Verilmiş Bir Ruhsatnâme" adlı makalesinden hareketle Amutu/m madenin "meteor demiri" olabileceği şeklinde bir kanaat oluşmaktadır. Fakat anlaşıldığına göre bunda bir kesinlik yoktur. Bkz: Hüseyin Sever, "Amütüm Madenin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisince Verilmiş Bir Ruhsatnâme", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 3, 1997.; Bununla birlikte Rainey'de amutum için "değerli bir maden" tanımı yapılırken bunun ne tür bir maden olduğuna dair bir bilgi verilmemektedir. Eğer demir ise bunun Amarna Çağı'nda değerli olduğu tahmin edilebilir. Çünkü henüz demir çağına girilmediği için bu madenin yoğun olarak kullanılmadığı ve işletilmediği malumdur. Dolayısıyla yüksek bir değere sahip olmalıdır. A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1276.; *amūtu*: değerli bir metal, meteor demiri. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. s. 16.; Ayrıca konu hakkında bilgi veren şu kaynağa bkz: Rachel Maxwell-Hyslop, "The Metals amūtu and ašī'u in the Kültepe Texts", *Anatolian Studies / Volume 22 / December 1972*.

⁶⁶⁸ Bunun bir tür kuş olduğu belirtilmiş şahin olma ihtimali üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda kuş şeklinde bir tür mücevher de denilmiştir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. s. 208.

- Altınla süslenmiş halhal.
- 35 lapis lazuli taşından yapıldığı anlaşılan maninnu adlı bir gerdanlık.
- Lapis lazuliden tespih.
- Dardarah ile süslenmiş deri ayakkabı.
- Tukriş⁶⁶⁹ sitilinde şehir bluzu.
- Aššianni⁶⁷⁰ stilinde keten elbise.
- Hurri stili keten/çamaşır.
- 140 şekel ağırlığında gümüşten bir lavabo.
- Altın kaplama bronz mızrak.
- Tutacak kısmı/kabzası altın kaplama balta.
- Çeşitli taşlardan yapılmış tarak.
- Lapis lazuli ve altınla süslenmiş kaymaktaşından şişe.
- Kanatlı disk ve abanoz'dan mamul ve altın kaplama tufan canavarı.⁶⁷¹
Bunlarda 30 şekel altın kullanıldığı da ayrıca belirtiliyor.
- Sapları altından olan demirden hançer.
- Hiliba adlı bir tür taştan boğa ve aslan şeklinde kap.
- Altınla süslü küçük tekne. Bunda 40 şekel altın kullanıldığı belirtilmektedir.
- Ekmek küreği.
- 66 şekel ağırlığında gümüşten mamul bir mangal.
- Abanozdan yapılmış sandık.

⁶⁶⁹ Literatürde yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre Tukriş'ler Yakınoğu'da tekstil ürünleriyle ünlü olan bir halktır. Öyle ki kaynaklarda Tukriş geleneği şeklinde kalıplaşmış bir kullanım bile oluşmuştur. Ayrıca Tukriş geleneğine ait tekstil ürünlerinin Mısır'a kadar yayılmış olduğu Mitanni kralının mektubundan anlaşılmaktadır. Ancak tekstil ürünleriyle ünlü olduğu anlaşılan bu insanların kim oldukları konusu müphemdir. Onların sadece İran bölgesinde (muhtemelen meşhur Zagros Dağları muhitinde) yaşadıkları ifade edilmiştir. Bkz: Salvatore Gaspa, *Textiles in the Neo-Assyrian Empire: A Study of Terminology*, De Gruyter, Boston-Berlin 2018, s. 123.; Bir kaynakta ise Tukrişlerin krallarından birinin ismi yer almaktadır bu da Kiklipatalli şeklindedir. Bkz: İlknur Taş and Selim F. Adalı, "A Hittite View of Lullubum and its World", *Audias fabulas veteres: Anatolian studies in honor of Jana Součková-Siegelova*, (Edt. Šarka Velharticka), Brill, 2016, s. 382.

⁶⁷⁰ Aššianni kelimesinin anlamı bilinmiyor. Tuşratta'nın mektubunda geçen bu kelime muhtemelen devrin en ünlü tekstil ürünlerinden birinin adıdır. Yahut da Tukriş tekstil mamulleri gibi bir topluma mal olmuş kaliteli bir kumaş çeşidi de olabilir. Asur tekstil kayıtlarında geçen tûg a-ši-a-nu^{mes} ifadesiyle benzemesinden ötürü bunun Asurlularla ilişkili olduğu da düşünülebilir. Nicholas Postgate, "Wool, Hair and Textiles in Assyria", *Wool Economy In The Ancient Near East And The Aegean: From The Beginnings Of Sheep Husbandry To Institutional Textile Industry*, (Edt. Catherine Breniquet and Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford & Philadelphia 2014, s. 417.

⁶⁷¹ Tufan/Sel canavarı tabiri ile tam olarak ne tip bir nese olduğu anlaşılmasa da bunun çok daha önce yaşanmış olan Tufan hadisesiyle ilişkili olması muhtemeldir. Yahut da hayalibir acnavar da olabilir. Metnin orijinalinde bu kısım şu şekilde geçmektedir: GIŞ.DUB.DUB ša ALAM.^{MEŠ} ù ša a-bu-ú-bi ša GIŞ.ESI KÙ.GI GAR 30 SU KÙ.GI i-na ŠA-šu na-di. Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, Leiden-Boston 2015, s. 172.

- Mür⁶⁷² esansıyla dolu taştan mamul olduğu anlaşılan koku şişesi. Metnin bu kısmında saf yağlar ve esanslar gönderildiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında iaruttu yağı, kanatku⁶⁷³ yağı, su'adi yağı, sakız ağacı yağı, peršanti yağı gibi aromatik maddeler vardır. Bu da parfümlerin de hediyeler arasında önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Burada geçen bazı isimler hakkında maalesef bir bilgi bulunamamıştır.
- Demir uçlu çeşitli miktarda mızrak, ok, gürz/topuz (veya tören sopası için de kullanılan bir eşya olabilir,) gibi çeşitli silah araç gereçleri ile bunlara benzer nesnelere.
- Çok sayıda bronz bıçak.
- Gümüşten köpek statüleri.
- Banyo leğeni gibi çeşitli kullanımlara yönelik eşyalar.

Değerli hediyelerin yer aldığı bu uzun listeden belli başlıcaları bu şekildedir. Metnin son kısmında şu şekilde bir ibare yer almaktadır: “*Mitanni kralı Tuşratta tarafından kardeşim ve damadıma var olan her şeyden hazırlanıp düğün hediyesi olarak gönderilmiştir.*” Burada “var olan her şeyden” denilmiş olması bu gönderinin ne kadar geniş kapsamlı olduğunu da vurgulaması açısından bilgilendirici niteliktedir. Aynı zamanda burada gönderilen bütün bu değerli şeylerin Nimmureya’ya ve onunla evlenmek için Mısır’a giden kızını Tadu-Hepa’ya ait olduğu da ayrıca belirtilmiştir.⁶⁷⁴

3.3.1.7. EA 23: Bir Tanrıça Heykelinin (İştar/ Šauška) Mısır’a Yolculuğu

British Museum’da muhafaza edilen EA 23, Tuşratta’dan Mısır firavunu III. Amenhotep’e gönderilmiştir. Tabletlin transliterasyonu ve çevirisi Adler tarafından yapılmış olup farklı zamanlarda Ebeling; Moran, Liverani gibi kişilerce de çevirisi gerçekleştirilmiştir.

Ninive kökenli İştar’ın (Šauška) bir heykelinin Mısır’a gönderilmesi EA 23’ün temel konusunu teşkil etmektedir. Onun gönderilmesindeki amaç ise III. Amenhotep’in bu sıralarda rahatsız olması ve tanrıçanın iyileştirici gücünün onu bundan

⁶⁷² Kuzey Afrika ve Arabistan kökenli, Commiphora Myrrha türünden kimi bitkilerden elde edilen çok güçlü bir kokuya sahip sakız veya reçine. Bu, “Mürrüsafi” olarak da bilinir. Parfümlerde egzotik, mabetleri hatırlatan, kucaklayıcı bir etki vermek amacıyla çok çok küçük miktarlarda kullanılır.
<http://www.kokuparfum.com/parfumlerde-en-yaygin-kullanilan-bilesenler/> (Erişim tarihi: 22.06.2019)

⁶⁷³ Kanatku/m Akadca sözlükte kokulu bir ağaç olarak tarif edilmektedir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 145.

⁶⁷⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 160-183.

kurtarabileceğine inanılmasıdır. Ancak burada bir tezatlık var gibidir. Bilindiği gibi tıp Mısır’da oldukça ileri bir seviyededir. Onların ardından ise muhtemelen Babil gelmektedir. Eğer durum buysa neden Tuşratta, Mısır’a tanrıçasının heykelini göndermişti? Bu soruya cevap vermek oldukça güç olsa da bazı yorumlarda bulunmak mümkündür. Yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre gerek Amarna Çağı’nda gerekse farklı zamanlarda yaşamış olan krallar kardeşlik ruhuyla hareket ederek birbirlerine çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Bunların arasında hekimler, mimarlar, çeşitli uzmanlar, sanatkârlar da yer almıştır.⁶⁷⁵ Mitanni kralı da damadı olan III. Amenhotep’e Hurri panteonunda yer alan Mezopotamyalı İştâr ile de ilişkilendirilen Šauška’nın heykelini -muhtemelen ona inancı manevi bir destek olması için- göndermiştir.⁶⁷⁶ Bununla birlikte bu mektupta önceki dönemlerde de (II. Şuttarna zamanında) bir tanrıçanın Mısır’a gönderildiğinden bahsedilmektedir ancak bunun nedenine yer verilmemiştir. Bu açıdan yukarıda ifade edilen tanrı heykelinin gönderilmesi olayını Mitanni kralının atalarından kalma bir gelenek olarak da sürdürdüğü şeklinde değerlendirmek mümkündür.⁶⁷⁷ Tanrıça heykelinin Mısır’a götürülmesine dair ortaya atılan bir başka düşünce de Tuşratta’nın kızının evliliğini kutlamak amacıyla onu gönderdiği yönündedir.⁶⁷⁸ Hakikaten tanrıçanın sevgi ve cinsellik (ayrıca savaşla) ile ilişkilendirilmesi yeni evlenen çiftin arasında sevgi tohumlarının serpilmesi, çocuklarının olması için onu Mısır’a gönderilmiş olma ihtimali de mümkün gözükmektedir.⁶⁷⁹ Öte yandan L. M. Berman’ın bir çalışmasında ise tanrıçanın Mısır’a firavunun diş ağrısından muzdarib olduğundan dolayı onun tedavisi için gönderildiği ifade edilmektedir. Bu iddia firavunun mumyasının incelenmesinin ardından bir diş rahatsızlığı yaşamış olduğunun belirlenmesi üzerine ortaya atılmıştır. Firavunun iktidarının 38. yılında öldüğü bilgisi göz önüne alındığında ve EA 23’teki Mısır yazısında iktidarının 36. yılında olduğu kaydedildiğine göre firavunun bu esnada

⁶⁷⁵ Graciela Gestoso Singer, “Shaushka, the Traveling Goddess”, *TdE* 7 (2016), s. 43.

⁶⁷⁶ G. G. Singer, agm. (2016), s. 44.

⁶⁷⁷ Carlo Zaccagnini, “The Interdependence of the Great Powers”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 146.

⁶⁷⁸ Bilindiği gibi Eski Mısır’da evlilik merasimleri çok çeşitli şekillerde kutlanabiliyordu. Bunlar arasında en çok bilineni skarabiüs denilen anı niteliğinde hatıra nesnelere çıkarılmasıdır. Ayrıca çeşitli festivaller, eğlenceler de bu kutlamaların bir parçası olabiliyordu. Bu bağlamda İştâr’ın heykelinin bir çeşit kutlama amacıyla bir törende bulunması için gönderilme ihtimali de vardır. Çünkü Mısır’da tıbbın ilerlemiş olduğundan onların diğer memleketlerden hekim veya iyileştirici yönü olan bir şeyler talep etmeye lüzum görmeyeceklerini düşünüyoruz. Bir tanrıçanın gönderilmesinin en kuvvetli ihtimali bir tören, kutlama, festival için uğur getirmesi amacıyla olmalıdır. Yahut da yukarıda ifade edildiği gibi Mısır firavunu ile Mitanni prensesinin arasındaki aşkı ve sevgiyi arttırmak içindir. Pinhas Artzi, “The Diplomatic Service in Action”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 208.

⁶⁷⁹ G. G. Singer, agm. (2016), s. 45.

çok yaşlı olduğu bu sebeple bazı sağlık sorunları yaşama ihtimalinin arttığını ifade edebiliriz. Tanrıça heykelinin Mısır'a gönderilme nedeni her ne olursa olsun tanrıça ile firavunun son karşılaşması olduğu çok yüksek bir ihtimaldir.⁶⁸⁰

Tabletin bir başka önemi ise son kısımlarda üç satırdan oluşan siyah mürekkeple Mısır hiyeratik⁶⁸¹ yazısı kullanılarak bir tarih düşülmüş olmasıdır.⁶⁸² Bu sayede yazışmaların tarihi hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.⁶⁸³

Metnin Transkripti:

- 01) [a-n]a ¹Ni-im-mu-re-ia šâr KUR Mi-iş-ri-¹i
- 02) ŠEŠ-ia ha-ta-ni-ia ša a-ra-¹a-a-mu
- 03) ù ša i-ra-¹a-a-ma-an-ni qí-bí-ma
- 04) um-ma ¹Tù-uš-rat-ta šâr Mi-i-ta-an-ni
- 05) ša i-ra-¹a-a-mu-ka e-mu-ka-ma
- 06) a-na ia-ši šul-mu a-na ka-a-ša lu-ú šul-mu
- 07) a-na É-ka a-na ^{MUNUS}Ta-a-du₄-Hé-bá DUMU.MUNUS-ia
- 08) a-na DAM-ka ša ta-ra-¹a-a-mu lu-ú šul-mu
- 09) a-na DAM.^{MEŠ}-ka a-na DUMU.^{MEŠ}-ka a-na LÚ.^{MEŠ} GAL-ka
- 10) a-na GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ka a-na ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}-ka
- 11) a-na ÉRIN.^{MEŠ}-ka a-na KUR-ka ù a-na
- 12) mim-mu-ka dan-níš dan-níš dan-níš lu-ú šul-mu
- 13) um-ma ^dINANNA ša URU Ni-i-na-a NIN.KUR.KUR
- 14) gáb-bi-i-ši-na-ma a-na KUR Mi-iş-ri-i
- 15) i-na KUR ša a-ra-¹a-a-mu lu-ul-lik-ma-mì
- 16) lu-us-sà-hé-er-mì a-nu-um-ma i-na-an-na
- 17) ul-te-e-bíl-ma it-tal-ka
- 18) ¹a¹-nu-um-ma i-na tir-ši a-bi-ia-ma
- 19) ^{r^d?}¹INANNA[?] BAD-tu₄ i-na KUR ša-a-ši it-tal-ka

⁶⁸⁰ Lawrence M. Berman, "Overview of Amenhotep III and His Reign", *Amenhotep III Perspectives on His Reign* (Edited by David O'Connor and Eric H. Cline), University of Michigan Press, Ann Arbor 2001, s. 16, 22.

⁶⁸¹ Hiyeroglif yazısının halk tarafından kullanılan eşidine "demotik," rahipler ve görevliler tarafından kayıt tutmak için kullanılanına ise "hiyeratik" denilmekteydi. Bkz: R. Wallenfels (ed.), *age*. Vol. II, ss. 160, 161, 162.; Detaylı bilgi için de bkz: Mark Collier and Bill Manley, *Egyptian Hieroglyphs A Step by Step Guide to Teach Yourself*, London 1998.

⁶⁸² A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1358.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 61.

⁶⁸³ W. L. Moran, *age*. 1992, s.62.

- 20) ʿù ki-i-me-e i-na pa-na-a-nu-um-ʿmaʿ
 21) ʿitʿ-ta-šab-ma uk-te-eb-bi-du-ši
 22) [ù] ʿiʿ-naʿ-an-naʿ ŠEŠ-ia ʿaʿ-naʿ 10-ʿšuʿ
 23) UGU ša pa-na-ʿaʿ-nu ʿliʿ-kè-eb-bi-is-si
 24) ŠEŠ-ia li-kè-eb-bi-is-sú i-na ha-de-e
 25) li-mèš-šèr-šu-ma li-tù-u-ra
 26) ^dINANNA NIN ša-me-e ŠEŠ-ia ù ia-ši
 27) li-iš-šur-an-na-ši 1 me li-im MU.^{MEŠ}
 28) ù hé-du-ta ra-bi-ta NIN-ni₅
 29) a-na ki-la-ʿaʿ-al-li-ni li-id-din-an-ʿnaʿ-ʿšiʿ-^{ma}
 30) ù ki-i ʿá-a-bi i ni-pu-uš
 31) ^dINANNA a-na ia-ši-ma-a i-ʿliʿ
 32) ù a-na ʿŠEŠ-ia la-a ʿilʿ-šu

Hiyeratik kısmımda yazanlar: [h̄ʒ.]t-sp 36 4 ʒbd [...]ı tw̄ .twmpʒ ʿbʿhn rsy pr-ḫ^c.....⁶⁸⁴

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi

(1-3) Benim kardeşim, damadım, benim sevdiğim ve beni seven Mısır kralı Nimmureya deyin.

(4-12) Seni seven kayınpederin Mitanni kralı Tuşratta şöyle der: Benim için her şey iyi, senin için de iyi olsun. Evin, kızım Tadu-Hepa için, seni seven eşlerin için (de her şey) iyi olsun. Eşlerin için, oğulların için, soyluların için, savaş arabalarının için, atların için, birliklerin için, ülkende her ne varsa onlar için (her şey) çok çok iyi olsun.

(13–17) Ninive'nin, bütün ülkelerin hanımefendisi Šauška şöyle konuştu: “Mısır ülkesine, sevdiğim ülkeye gitmek ve sonra geri dönmek istiyorum.” Şimdi ben onu sana gönderdim; o, yola koyuldu.

(18–25) Şimdi, benim babamın zamanında Šauška(!) memlekete (Mısır'a) gitmişti, tıpkı daha önce orada bulunduğu ve onlar onu onurlandırdığı gibi, böylece şimdi benim

⁶⁸⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, Leiden-Boston 2015, s. 184-186. Burada hiyeratik kısmı yazarken Brill yazı fontu kullanılmak zorunda kalınmıştır. Çünkü tez yazım kurallarında Times New Roman yazı stili ile hiyeratik yazı işaretlerinin bazıları gösterilemiyor. Örneğin “[h̄ʒ.]t-sp 36 4 ʒbd” ifadesini Times New Roman ile yazınca şu şekilde çıkıyor: [h̄□.]t-sp 36 4 □bd. Bu sebeple bu sisteme başvurulmuştur.

kardeşim de o onu öncekinden on kat daha fazla bir biçimde onurlandırın. Kardeşime gelince, o onu onurlandırın; neşe içinde onu serbest bıraksın ve o geri dönsün.

(26-30) Cennetin hanımefendisi bizi, kardeşimi ve beni, 100.000 yıl boyunca korusun ve bizim hanımefendimiz bize, ikimize muhteşem bir neşe bahşetsin ve biz arkadaş olarak hareket edelim.

31-32) Šauška benim ve kardeşimin tanrısı değil mi.⁶⁸⁵

Mısır yazısıyla olan kısımda şu ifadeler yer almaktadır: İktidar Yılı: 36, 4. ay, 1. gün. Krallardan biri güneydeki Şenlik Evi'nin villasındaydı.⁶⁸⁶

Tuşratta'nın mektubunu incelediğimizde selamlama kısmında artık Mısır'da ikamet ettiğini anlaşılan kızı Tadu-Hepa'yı da anmaya başladığı görülmektedir. Bu fasıldan hemen sonra gelen ifade ise dikkat çekici bir üsluba sahiptir. Çünkü burada "...seni seven eşlerin" ve sonrasında da "Eşlerin için" şeklinde iki farklı eş grubunun olduğu ima edilircesine onlara selamlamada ve bulunulmuş ve iyi dilekler sunulmuştur. Tuşratta'nın neden böyle yaptığı tam anlamıyla bilinmese de bizce o kızını ön plana çıkarmak istemektedir. Neticede firavunun yüze yakın eşinin olduğu bilinmektedir "seni seven eşlerin" ibaresiyle muhtemelen en başta kızı Tadu-Hepa ve daha önceleri Mısır'a gönderilen kızkardeşi kastedilmekteydi. Böylelikle onların kralı diğerlerinden daha çok sevdiği vurgulanmak istenmiş olabilir.

Buraya kadar görmüş olduğumuz Mitanni mektuplarında genellikle altın isteklerinin ön planda tutulduğunu görmüştür ancak EA 23'te ise bu konuda gayet dingin bir hava sezilmektedir.

İki kralın aralarındaki iyi ilişkinin bir tezahürü olarak Mitanni kralı kızını (o esnada muhtemelen yaşlı oldukça büyüktü) III. Amenhotep'e vermiş ve bu andan itibaren de bu güzel ilişkilerin devam etmesini mektubuna yazdığı şu veciz ifadelerle dile getirmiştir:

⁶⁸⁵ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 185-187.

⁶⁸⁶ Farklı bir çevirisi de şu şekilde yapılmıştır: "Yıl 36, kışın 4. ayı, 1. günü. Krallardan biri güneydeki Şenlik Evi'nin villasındaydı." W. L. Moran, *age*. 1992, s. 62.

“Cennetin hanımefendisi bizi, kardeşimi ve beni, 100.000 yıl boyunca korusun... ve biz arkadaş olarak kalalım.”

Belki de Tuşratta Šauška'nın heykelini yukarıda dile getirdiğimiz ihtimallerle birlikte bu amaca hizmet etmesi için de Mısır'a göndermişti. Hatta Tuşratta'nın ifadelerinde Šauška'nın kendi isteği üzerine böyle yaptığını dile getirmiştir. Bununla birlikte mektubu incelemeye başlarken de ifade ettiğimiz gibi Šauška'nın Mısır'a niçin gönderdiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Sadece tarihçilerin ortaya attığı yorumlar vardır. Bunlara yukarıda yer verdiğimiz için tekrardan behsetmeyeceğiz.

EA 23'ün en dikkat çekici taraflarından biri de metnin sonunda yer alan siyah mürekkeple Mısır hiyeratik yazısı kullanılarak yazılmış üç satırdan oluşan bir metnin varlığıdır. Buradaki ifadeler muhtemelen III. Amenhotep'in bu tableti kayda alan katiplerince yazılmıştır. Anlaşıldığına göre firavun iktidarının 36. senesini yaşamaktadır ve mevsim kıstır firavun buna bağlı olarak coğrafi açıdan daha sıcak olan güneyde bir yerlerde bulunan Şenlik Evi'nde ikamet etmektedir.⁶⁸⁷ Buradan da mevsimsel geçişlere göre firavunların ikamet ettikleri saraylarına gittikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu kısımda firavunun isminin yazılmayarak bir firavun denilmesi de ilginç bir ifade olarak değerlendirilebilir.

3.3.1.8. EA 24: Tuşratta'dan “Hurricce” Yazılmış Bir Mektup

VAT koleksiyonunda muhafaza edilen EA 24,⁶⁸⁸ EA 22 gibi uzun bir metne sahiptir. Bu tabletin linguistik açıdan incelenmesinin ardından Geç Tunç Çağı'nın *Lingua Franca*'sı yani uluslararası yazışma dili olan Akadca ile değil Hurricce yazılmış olduğu tespit edilmiştir.⁶⁸⁹ Bilindiği gibi Amarna Arşivi'nde bunun gibi Akadca olmayan EA 31 ve EA 32 (Hititçe), EA 16 (Orta Asur lehçesiyle) birkaç mektup daha vardır. Bu açıdan

⁶⁸⁷ Bu konut o dönemlerde *Per-Hay* olarak adlandırılıyordu. Malkata Sarayı olarak da bilinen bu saray muhtemelen Teb kentindeydi. Firavunun üçüncü jübile festivalini burada kutladığı bilinmekte, bu kutlama için burada amacıyla bir Amon tapınağı ve bir tören koridoru inşa edildiği aktarılmaktadır. L. M. Berman, agm. Ann Arbor 2001, s. 16.

⁶⁸⁸ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 63.

⁶⁸⁹ Richard S. Hess, *Amarna Personal Names*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1993, s. 39.

zikredilen tabletler içerdiği bilgilerin yanı sıra farklı bir dille yazılmış olmalarından dolayı da ayrı bir öneme sahiptir.⁶⁹⁰

EA 24, Hurri diline dair çok önemli bir belge olarak kabul edilmektedir. Bu mektupta Hurrice kelimelerin yoğun bir yer işgal etmesi bunların anlaşılabilmesi için Akadca açıklamalarına da yer verilmesi zaruretini doğurmuştur. Mektup bu özelliğiyle Hurrice-Akadca çalışmalarında da önemli bir kaynaktır.⁶⁹¹ Fakat burada akla şu soru gelmektedir: Amarna Arşivi'ndeki Mitanni mektuplarının tamamı devrin yazışma dili olan Akadca ile yazılmışken neden EA 24. mektup Hurrice yazılmıştı? Amarna Arşivi'nde yer alan tabletlerde Kenan lehçelerine ait kelimeler kullanıldığı biliniyordu. Bunlar da Sami menşeli olduğundan dolayı muhtemelen anlaşılmasında bir sorun olmuyor, Babil dili üzerine eğitim alan katipler Kenan'dan gelen mektupları da yardım almadan okuyabiliyorlardı.⁶⁹² Öte yandan Mısır'da Hurri dilinden anlayan katiplerin olup olmadığı ise bilinmemektedir.

EA 24'ün Hurrice yazılmış olması üzerinde kafa yoran bilim insanları bu konuya dair bazı fikirler ortaya atmışlardır. Bu fikirler doğrultusunda bir değerlendirme yapacak olursak: Bilindiği gibi Mitanni kralının kızkardeşi ve kızı firavun III. Amenhotep ile evlenmişti. Bu prensesler Mısır'a giderken sadece kendisi gitmemiş yanlarında kalabalık bir hizmetçi grubu da onlara eşlik etmiştir. Belki bu kişilerin varlığından dolayı EA 24 Hurrice yazılmıştı. Tarihçilerin bu mektubun diplomatik bir amaca yönelik olmadığı, iki aile arasında damat-kayınpeder ve Hurri prensesleri üçgeninde yazıldığı yönündeki görüşleri bu düşünceyi desteklemektedir. Buna dair de aşağıda vereceğimiz mektubun içeriğine bakarak bir nebze olsun fikir elde edilebilir. Öte yandan metnin ikinci sütununda 8.-15. satırlarında yer alan bazı ifadeler bakıldığında da bu mektubun Hurrice yazılma nedenine dair bir kanıya varmak da mümkündür. Zikredilen satırlarda Mitanni (Hanigalbat) vurgusu yerine Hurri ve Hurrice isimlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Bu noktada akla Tuşratta'nın bu mektubu yazdığı zaman zarfında Hurri-Mitanni devletinin yönetiminde veya bürokrasisinde Hurri kökenli insanların daha çok etkili olduğu gelmektedir. Eğer bu şekilde bir durum yaşanmış ise EA 24. mektubun Hurrice yazılmasında muhtemelen Hurri kökenli kişiler etkili olmuştur denilebilir. Neticede Hurri-Mitanni Devleti'nin esas unsurunu Hurri halkı oluşturmaktaydı ve onlar

⁶⁹⁰ T. Bryce, *age.* 2005, s. 224.

⁶⁹¹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. xiv, 10, 13.

⁶⁹² A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 14.

yüzlerce yıldır Ön Asya’da yaşamaktaydılar. Dilleri ve kültürleri de geniş bir alana yazılmıştı. EA 24’ün Hurrice yazılması kültürel bir etki olarak da değerlendirilebilir. Bu konuda Ekrem Memiş’te yer alan şu değerlendirme de ufuk açıcudur:

“...Mitanni Devleti’nin nüfus çoğunluğunu Hurriler teşkil ediyordu. Hint-Avrupa kökenli olan ve “Mariyanni” adıyla anılan soyluların büyük bir çoğunluğu da Hurrice isimler taşıyorlardı. Fakat devlet, Hint-Avrupaî isimler taşıyan krallar tarafından yönetiliyordu. Mitanni kralı Tuşratta’nın Mısır firavunu III. Amenofis’e gönderdiği mektubun (EA24), çivi yazısı ile ve tamamen Hurri dilinde yazılması, Tuşratra’nın Akkadça ile yazılmış diğer mektuplarında (EA 17, 22, 25), Hurri kâtiplerinin Akkadça karşılığını bilmedikleri kelimeler için Hurrice olanları kullanmaları ve Tuşratta’nın bazen kendisinden “Hurri Kralı” olarak bahsetmesi (EA 24, IV 127), son olarak Boğazköy’de bulunan metinlerde Mitanni Ülkesi’nden “Hurri Memleketi” şeklinde söz edilmesi gibi hususlar, Mitanni Devleti içindeki resmi dilin büyük bir ihtimalle Hurrice olduğunu düşündürmektedir.”⁶⁹³

Bu bilgilerin ardından mektubun içeriğine geçecek olursak; metnin çok uzun olmasından dolayı transkripsiyonunun tamamına burada yer verilmeyecektir. Fakat örnek olarak görülebilmesi açısından bir kısmı aşağıdaki gibidir. Öte yandan bu satırlara bakıldığında tabletin hasarlı kısımların da çok olduğu, bunun da bazı kısımlarda anlam bütünlüğünün kurulmasına engel teşkil ettiği bilinmelidir:

§1

- 1) [a-na ¹Ni-im-]m[u]-u-ri-[ia.....]
- 2) [ha-ta-ni-i]a [.....]
- 3) [.....]
- 4) [.....a-na i]a-ši šul-[m]u
- 5) [.....] š[u]l-m[u a-na ha]-ta-n[i-i]a a-na DAM.MEŠ[-k]a
- 6) [...-k]a [a-na] LÚ.MEŠ GAL.MEŠ-[k]a [a-na] ANŠE.KUR.RA.MEŠ-ka a-na GIŠ.GIGIR.MEŠ-ka
- 7) [a-na ÉRIN.MEŠ-k]a a-na KUR -ka ù a-na [mim]-mu-ka dan-niš lu-ú šul-mu

§2

- 8) [a-ti-i-ni-i]-‘in’ ‘ma-a-an-na-al’-[la-m]a-an at-‘ta-a’-ar-ti-íw-wa-ašMEŠ
- 9) [šu?-u?-we?-na?-m]a-‘a-an’ še-‘e-ni-íw-wu-ú-e’[-na-a-a]n ta-a-du-‘ka!’-a-ru-ši-il-la-a-an

⁶⁹³ Ekrem Memiş, agm. 2018, s. 300

- 10) [..(.)] šu-ú-^ˈal^ˈ-la-ma-an ^ˈka^ˈ[...]x-ša KUR ma-a-áš-ri-a-an-né-e-en
 11) [KUR u-u-mi-i-in]-n[é-e]-en K[UR] ^ˈha^ˈ-a[d-d]u-u-hé-[m]a-a-an hurwu-
 u-hé-^ˈné^ˈ-e-we-na!
 12) [KUR u-u-mi-i-in-né-e-we-na] hé?-ri-.-(-)[i]n ^ˈma^ˈ-a-an-ni
 13) [.....]-*^ˈan^ˈ ^ˈte-a?-a?-al^ˈ*(over erasure)-la-a-an i-nu-⟨ú⟩me-eni-
 i-in
 14) [.....KUR ha-ad-d]u-u-^ˈhé^ˈ-ma-^ˈa^ˈ-an KUR hur-ru-u-hé-né-e-wa
 15) [ew-re-en?-né-e-wa.....] ma-x du-ru-bi-i-in-ni.⁶⁹⁴

§8

- 74) ^ˈi^ˈ-n[u-ú]-ut-ta-a-ni-i-in [h]é-en-ni še-e-ni-íw-wu-uš ta-a-ti-a
 75) [i-n]u-^ˈú^ˈ-me-e-ni-i-in [h]é-en-ni še-e-ni-íw-we i-ša-aš ta-a-ta-ú
 76) ^ˈa-nam^ˈ-mi-til-la-a-an ^ˈd^ˈ[T]e-e-eš-šu-pa-aš dŠa-uš-kaš dA-ma-a-nu-ú-tila-an
 77) d[Š]i-^ˈmi^ˈ-i-ge-né-^ˈe^ˈ-[t]i-la-an dE-a-a-šar-ri-né-e-ti-la-an ma-a[n-š]uu-til-la-a-an
 78) DIN[GIR.ME]Š ^ˈe^ˈ-e-^ˈen-na^ˈ-[š]u-uš ti-ši-a-ša-an tiš-ša-an tiš-ša-an ta-^ˈa^ˈ-ta-aš-ti-te-
 en
 79) g[e]-^ˈra-aš^ˈ-še-n[a-ša-til-l]a-a-an ša-wa-al-la-ša bi-su-un-né-en tiš-šaan tiš-ša-an
 80) b[i]-su-u[š]-^ˈta-iš^ˈ ú-ú-ra-ú-ša-a-aš-še-na-a-ma-a-an ti-we-e-eMEŠ
 81) wa-ah-r[u]-un-né-en iš-ta-ni-íw-wa-ša ag-gu-uš a-gu-ú-a
 82) e-ti-i-^ˈi^ˈ-ta ta-a-na-aš-ti-en ni-i-ru-ša-e tiš-ša-an.⁶⁹⁵

§9

- 83) IGe-l[i]-^ˈi^ˈ-aš-ša-a-an pa-aš-ši-i-it-hi-⟨íw⟩wu-uš ti-wi an-ti gu-lu-u-u-ša
 84) ma-a-an-^ˈna^ˈ-a-an hi-il-li še-e-na-wu-ša-an INi-im-mu-u-ri-i-aš
 85) KUR Mi-zi-ir-re-e-we-né-eš éw-ri-iš ta-še ap-li ta-a-a-nu-u-ša
 86) URU I-u-be(nu!?)-né URU Ši-mi-i-ge-né-e-we-né-e-ma-a-an ú-nu-u-uša
 87) dŠi-mi-i-ge-né-e-wa-ma-a-an e-e-ni-i-wa at-ta-^ˈi^ˈ-i^ˈ-wa a-ku-u-ša
 88) at-ta-a-ar-ti-i-we-na-a-ma-a-an šu-ú-al-la-ma-an ta-^ˈše^ˈ-e-e-naMEŠ
 89) tiš-ša-an tiš-^ˈša-an^ˈ ge-lu-u-šu-a za-ar-ra-ma-a-an še-e-na-a-ab-be
 90) KUR u-u-mi-i-ni ši-u-u-ši a-ti-i-ni-i-in ta-še-e-en id-du-u-uš-ta
 91) še-e-na-pa-an e-ti-i-e-e-em-ma-ma-an ta-še-e-né-e-wa wu-ri-i-ta
 92) ši-ia ir-ka-a-mu-u-ša-ma-a-an tiš-ša-an IGe-li-i-aš ta-še-e-né-e-we
 93) id-du-um-mi ma-a-na-an hi-il-li nu-be-e-né-na-an ha-a-ar-re-en

⁶⁹⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 188.

⁶⁹⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 194.

- 94) na-a-zu-u-ša a-ti-i-ni-⟨i⟩-in dŠi-mi-i-ge-né-e-we-^ˈné-e^ˈ-em-ma-ma-an
 95) am-mu-u-u-ša ša-pu-ú-ha-a-at-^ˈta^ˈ-a-an tiš-ša-an ^ˈa-ti^ˈi-ni-i-in
 96) ta-a-an-ki-^ˈi^ˈ-[i]n ka-du-u-ša ^ˈi^ˈ-i-al-la-a-ni-i-in
 97) še-e-ni-í[w-wu]-ú-e-né-e-we KUR u-u-[m]i-i-ni-i-we e-ru-uš-ki-i-in-na
 98) e-ti-i-^ˈi^ˈ-[e]-^ˈe^ˈ ta-a-na-aš-še-na i-i-al-le-e-ni-i-in
 99) še-e-ni-íw-[wu-u]š ta-še-e-né-e-wa e-ti-^ˈi^ˈ-ta ti-we-e-naMEŠ
 100) e-ru-u-u[š]-^ˈki^ˈ-[n]a ta-a-nu-u-ša-a-aš-še-na ^ˈan^ˈ-til-l[a]-^ˈa^ˈ-^ˈa^ˈ-an
 101) dŠi-mi-i-g[e-néš] dA-ma-a-nu-ú-la-an dE-a-a-šar-ri-né-e-el-la-a-an
 102) še-e-ni-íw-wu-[ú]-^ˈa^ˈ KUR u-u-mi-i-ni-i-wa-al-la-a-an e-ti-i-ta hu-tanna
 103) be-en-ti-tén! ^ˈx^ˈ-^ˈx(-x)^ˈ-[i]r?-ša-a-al-la-a-an še-hur-na-a-al-la-a-an
 104) i-i-al-la-^ˈa-ni-i-in še^ˈ-e-ni-íw-^ˈwu^ˈ-uš ta-še-e-né-e-wa e-ti-i-ta
 105) ti-we-e-naM[EŠ] t[a]-a-^ˈnu^ˈ-u-ša-a-aš-še-na dŠi-mi-i-ge-né-e-wa e-ni-i-wa
 106) at-ta-i-i-^ˈwa e^ˈ-ti-^ˈi^ˈ-ta an-til-la-^ˈa-an^ˈ dŠi -mi-i-ge-néš a-re-e-ta
 107) še-e-ni-íw-wu-^ˈú^ˈ-a še-e-ni-^ˈíw^ˈ-[w]u-ú-u[l]-la-a-an ti-ša-a-an-na
 108) ú-ú-ri-a-a-aš-še-na ti-^ˈwe^ˈ-e-naMEŠ ^ˈšu^ˈ-ú-al-la-ma-anMEŠ
 109) ta-a-ni-il-le-^ˈe^ˈ-ta-a-al-la-a-an a-ti-i-ni-i-in ma-a-an-na-al-la-ma-an...⁶⁹⁶

Bu bilgilerden sonra mektupta neler yazıldığına devam edersek giriş kısmına bakıldığında bunun III. Amenhotep'e hitaben yazıldığı ve klasik iyi dileklerle başladığı anlaşılmaktadır. Ardından gelen kısımda Tuşratta atalarım ve senin ataların dostluk içerisindeydiler diyerek bu dostluğun devam ettirilmesinden yana olduğunu ifade ederek sözlerini sürdürmüştür. Mektubun bu kısmında hasar görmüş kelimeler olsa da Hititlerden bahsedildiği görülmektedir. Burada Hititler'in yanında bir topluluğun adının daha yazıldığı (burası hasarlı ve okunamıyor) ve bu ikisinin Hurrilerin düşmanı olduğundan bahsedilmektedir.⁶⁹⁷ Metnin geneli boyunca satırlarında bozuk kısımlar olduğundan anlamı bütünlüğü sağlanamamaktadır.

⁶⁹⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 196.

⁶⁹⁷ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 63.; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 189.

Mektubun devam eden 74.-82. satırlarında ise Tešup, Šauška, Amon, Šimīge⁶⁹⁸, Eâ-šarri⁶⁹⁹ gibi tanrı ve tanrıça isimlerinin zikredildiğini görüyoruz. Bu kısımda ise şu ifadelere yer verildiği görülmektedir:

“Şimdi benim kardeşimin beni sevdiği gibi, benim onu sevdiğim gibi Tešup, Šauška, Amon, Šimīge, Eâ-šarri ve tüm tanrılar kalplerinde bizi çok çok sevsin ki biz uzun yıllar boyunca sevinçle (kalalım). Ve ne arzularsak, birimiz diğeri için iyilikle, cömertçe yerine getirelim.”⁷⁰⁰

Bu ifadeler Tuşratta'nın Mısır firavunu ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmek istediğini gösterse de lafin dönüp dolaşıp yine istenecek olan bazı şeylere yani altın konusuna geldiği hissedilmektedir. Tuşratta bu noktada kısaca şunu demektedir eğer birbirimizden bir şeyler talep edersek cömertçe davranalım. Burada Mısır firavununun ondan bir şeyler istediğinin bilgisine vakıf olmasak da Mitanni kralının sürekli altın istediği onun mektuplarından bilindiğinden onun böyle demekle daha çok kendisini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Daha sonrasında gelen satırlarda Tuşratta elçisi Keliya'nın Mısır'dan getirdiği haberlere dair yorumlarına yer verilmiştir. Kardeşim diye seslendiği III. Amenhotep'e duyduğu bu şeyler hakkında duygularını dile getirmektedir. Buna göre Šimīge şehrinden Ionu adında birisi Mısır'a gelmiş ve birtakım hediyeler getirmiştir. Keliya'nın aktardığına göre Mısırlılar tümü ganimet malı olan bu hediyelere hayran kalmıştır. Bu hediyelerin firavuna gönderildiği ve onun da bundan dolayı çok memnun kaldığı ayrıca belirtilmiştir. Keliya'nın bu insanların Mısır'dan ayrılışlarını gözlemlediği onların daha sonra Šimīge

⁶⁹⁸ Güneş Tanrısı, <http://oracc.museum.upenn.edu/dcclt/signlists/cbd/xhu/SH.html>. (Erişim tarihi: 11.02.2019)

⁶⁹⁹ Eâ-šarri: Buradaki šarri LUGAL /yani kral, büyük adam manasına gelmektedir. D. B. Miller and R. M. Shipp, *age*. Winona Lake, Indiana 2014, s. 213.; Brinkman, J. A., Civil, M., Gelb, I.J., Oppeheim, A. L., Reiner E. (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Chicago*, Volume 17/Š Part II, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2004, s. 76.; Ea ise Mezopotamya toplumlarının inanç sisteminden bir tanrının ismidir. Başlangıçta var olan suların tanrısıdır. Tuşratta'nın mektubunda yazmış olduğu Eâ-šarri bunun eşanlamlı yazılış şeklidir. Bu tanrının kült merkezi Babil'deki Eridu'dur. Michael Jordan, *Dictionary of Gods and Goddesses*, 2nd ed., Facts On File, New York 2014, s. 85.

⁷⁰⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 195.

şehrine vardıklarını dile getirmiştir. Metnin bu kısmında *eroški* adını taşıyan bir nesneden bahsedilmektedir. Bunun ne olduğuna dair ne CAD ne de CDA⁷⁰¹ gibi sözlüklerde bir bilgi bulunmamaktadır. Metinden firavunun buna karşı büyük bir ilgi duyduğundan bahsedilmiş olmasından hareketle *eroški*'nin değerli bir şey olduğunu söyleyemek mümkündür.⁷⁰²

Tabletin devam eden satırlarında çeyiz eşyalarından ve Mısır'dan Mitanni ülkesine gönderilen hediyelerden bahsedildiği görülmektedir. Böylece Mısır'dan da Tuşratta'ya elçi yollandığı bununla birlikte bir mektup yazıldığı söylenebilir fakat bu mektup veya mektuplar şu an için gün yüzüne çıkarılmamıştır.⁷⁰³

Mektubun §25. bölümünün 66.-107. satırlarında da oldukça ilginç bilgiler yer almaktadır. Burada Tuşratta'nın en çok sevdiği şeylerden biri olan altından bahsedilmektedir. Ancak söz konusu olan şey bu kez altın kaplama at heykelleri ile alakalıdır. Bir çeşit süs eşyası olması muhtemel olan bu nesnelere bahseden Tuşratta atalarının zamanında gelenlerle kendisine gönderilenin aynı olmamasından dolayı şikâyetinde bulunmaktadır. Tuşratta'nın bu kısımdaki ifadelerinin tercümesi şu şekildedir:

“...Atlara gelince⁷⁰⁴(?) Senin babanın benim dedeme gönderdiği altın [...] Senin benim babama gönderdiğin başlık parası, (altın), benim babanın gönderdiğinden çoktu. Ve benim kardeşim babama gönderdiği başlık parasını benim için aynı şekilde göndermedi. Ve kardeşim (bana daha çok altın göndererek) kralların, meslektaşlarımla ve diğer ülkelerin nazarındaki şöhretimi arttırsın. Çok miktarda altın yollasın ki ben ihtiyaçlarımı göreyim ve onlar bana dikkat kesilsinler. Üstelik kardeşim bir kez daha benimle olan ilişkilere baksın ve benim gönlümü kederlendirmesin. Ve benim kardeşim gönlüme, isteklerime göre versin. Ve kardeşim bana atalarımın (aldığından) çok daha fazlasını versin ve topraklarımda ihtişam sahibi olmamı sağlasın ve kardeşim kalbimi kırmamasın! Bu arada bir keresinde kızımın görüntüsü şeklinde eritilmiş altın istemiştin. Biliyorum ki kardeşim beni son derece çok

⁷⁰¹ A Concise Dictionary of Akkadian.

⁷⁰² A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 197.

⁷⁰³ W. L. Moran, *age*. s. 65,66.

⁷⁰⁴ Metindeki hasarlı kısımlar yüzünden atların neden istendiği tespit edilememektedir.

sever. Ve ayrıca biliyorum kardeşimin ülkesinde altın son derece çok, bol miktarda var. O benim kardeşimin gözüne değerli gelmesin. Kardeşim elini kımasın ve benim gönlümü incitmesin. (altın) olabildiğince çoktur. Bu yüzden benim istediğim kadar altını bana versin... ⁷⁰⁵

Altın isteği, sevgi ve karşılıklılık esasının (eşitlik) özünü bildiren bu ifadelerden sonra Mitanni kralı sözlerine iki krallığın ittifaklık esasıyla hareket etmesi gerektiği yönünde devam etmiştir. O bu noktada herhangi bir düşman⁷⁰⁶ Mısır'a saldırırsa her zaman hazır olduğunu asker ve birliklerini yardıma gönderebileceğini bildirmiştir. Burada büyük devletler arasında eşitlik hükmü geçerli olduğundan karşı taraf da aynı şekilde hareket etmek durumundaydı. Ne de olsa onlar Amarna Çağı'nın kardeş krallarıydılar.⁷⁰⁷

Hurrice yazılan bu mektubun diplomatik bir temastan ziyade daha çok ailevi bir yazışma olduğu bu bakımdan bunda diğer Mitanni mektuplarından farklı bir üslup kullanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan mektubun üslubu hakkında da bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Tuşratta'nın cümlelerine bakıldığında iki kral sanki karşı karşıyaymış gibidir. Mektupta oldukça samimi ifadelerin kullanıldığı ve konuşma havasının hâkim olduğu görülmektedir. Mitanni kralının şu cümlesi bunu en iyi şekilde yansıtmaktadır: “...kardeşime bir şey daha demek istiyorum...” Bu ifadeden sonra Tuşratta, III. Amenhotep'e kardeşimin huzurunda kötü söz söyleyenler, boşboğazlık yapanlar çoktur diyerek onların sözlerine kulak vermemesini ister. Tuşratta'nın “bu sözleri söyleyenlerin bunu kendi başlarına yapmadıkları, onlara bu şekilde davranmalarını söyleyen efendilerinin olduğuna” yönelik ifadesi oldukça ilginçtir. Tuşratta böylece onun arkasından iş çeviren kimselerin olduğunu ve bunların Mitanni ile Mısır'ın arasına kötülük tohumları ekmek istediklerine dikkat çekmekteydi. Ancak bunların kim olduğunun bilgisine ne yazık ki ulaşamamaktadır. Metnin ilerleyen kısımlarında III. Amenhotep'in de ona “ne kadar harika bir kardeşim var” dediğini hatırlatan Tuşratta aralarını bozmak isteyenlerin bunu başaramayacağını mesajını

⁷⁰⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 219, 221, 223.

⁷⁰⁶ Burada sadece herhangi bir düşman denilmiş bir toplumun adı geçmemiştir.

⁷⁰⁷ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 69.

vermek ister gibidir.⁷⁰⁸ Neticede ikilinin arasındaki iyi ilişkiler firavunun ölümüne kadar devam etmiş ve iki kralın yaşamı boyunca Mısır ve Mitanni arasında bir sorun yaşanmamıştır.

Mektubun devamında ise III. Amenhotep'in Tuşratta'ya elçilerin gecikmesine dair sarf ettiği sözlerden bahsedildiğini görüyoruz. Mitanni kralı bunun böyle olmadığını, kendisinin çeyiz eşyalarıyla meşgul olduğunu söyleyerek gecikmenin nedeninin Mısır'a gönderilecek olan eşyaların hazırlanmasından kaynaklandığını dile getirmiştir. Fakat bir sonraki ifadede Tuşratta kendi elçilerinin de mümkün olduğu kadar çabuk gönderilmesini talep ederek eşit devletler olduklarını bu anlayışıyla hareket edilmesi gerektiğini vurgulamış oluyordu. Daha önce de dile getirdiğimiz gibi eşitlik ve karşılıklılık esası Amarna Çağı'nın büyük devletleri arasında çok sık karşılaşılan bir durumdur. Bu açıdan Büyük Güçler Topluluğu adı verilen politik açıdan eşit seviyedeki krallar bunu çok iyi kullanıyorlardı.⁷⁰⁹ Mitanni kralı yine bu doğrultuda davranarak eğer kendisine Mısır'dan bir elçi gönderilecekse bu kişinin sadece Mane adlı kişi olmasını, başka bir elçi istemediğini belirtmiştir. Ancak onun neden bu kişiyi ısrar ettiği konusunda bir malumat verilmemektedir. Muhtemelen bu, Tuşratta'nın kişisel tercihinden veya onu daha başarılı addetmesinden kaynaklanmış olmalıydı ki iki devlet arasında kurulan diplomatik ilişkilerin güvendiği bir kişi aracılığıyla devam etmesi onun en doğal arzusu olarak değerlendirilmelidir.⁷¹⁰ EA 21'de yer alan şu ifadeler onun Mane'ye karşı duyduğu hayranlığın bir nedenini göstermektedir:⁷¹¹ *“Ben kardeşimin elçisi Mane ve tercümanı Hane'yi tıpkı tanrılar gibi onurlandırdım. Onların ikisine de gerçekten çok iyi davrandım çünkü onların raporları mükemmeldi. Hiçbir zaman bu nitelikte adamlar görmedim. Benim tanrılarım ve kardeşimin tanrıları onları korusun.* (EA 21:24-32)”⁷¹² EA 24'te de kendisine bundan böyle Mane'nin gönderilmesini istemesinde bu kişilerin başarılı devlet adamları olmaları etkili olmuş olmalıdır.

Daha sonraki satırlarda (32. bölümünün: 58-74 satırları) Mısır'a gönderilen Mitanni prensesinden söz edildiği görülmektedir. Burada onun karakteri ve ahlaki açıdan yüksek seciyesi hakkında methiyeler göze çarpmaktadır. Onun temiz ve namuslu olduğu

⁷⁰⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 227,229.

⁷⁰⁹ Bu konuda bkz: Kevin Avruch, “Reciprocity, Equality, and Status-Anxiety in the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 161.

⁷¹⁰ P. Artzi, *agm*. 2002, s. s.209, 210.

⁷¹¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 233.

⁷¹² W. L. Moran, *age*. 1992, s. 50.

ayrıca belirtilmekte ve de prenses hakkında ilginç de bir bilgi verilmektedir. Bu ise onun bir ikizinin olduğu şeklinde bir malumdur. Devam eden cümlelerde prensese yapılan bir başka övgüyle karşılaşılmaktadır. Burada ise onun iyi bir terbiye aldığı vurgulanmıştır. Bir cümlede ise elinde sorun olan birinden bahsedilmektedir. Fakat tabletin bu kısmının hasar görmesinden dolayı zikredilen kişinin kim olduğu tespit edilememektedir. Mısır'a kusurlu veya hasta olan bir prensesin gönderilme ihtimali çok düşük olduğundan bahsedilen kişinin prensesin ikiz kardeşi olduğunu düşünmek daha makuldür.⁷¹³

3.3.1.9. EA 25: Tuşratta'dan İkinci Bir Hediye Listesi

EA 25 de bundan önce incelemiş olduğumuz EA 22 gibi içerik olarak diplomatik bir mektup/yazışmadan ziyade Mısır'a gönderilmiş hediyelerin yazılı olduğu bir envanter listesidir. Bu tabletlerin ikisi de Tuşratta tarafından III. Amenhotep'e hitaben yazılmıştır. EA 25'in bazı kısımlarında kırılmalar vardır ancak ilk beş satırın tamamen hasar görmüş olması ne gibi hitap ifadeleri kullanıldığını öğrenmemize engel teşkil etmiştir. Tablet bugün VAT müzesinde muhafaza edilmektedir.⁷¹⁴

Bu tabletin metninin de EA 22 gibi çok uzun olmasından dolayı transkriptine burada yer verilmeyecek, sadece mektubun içeriğinde yer alan hediyelerin belli bir kısmının neler olduğuna önceki listede olduğu gibi değinilecektir. Aşağıda vereceğimiz bu hediyelerin niteliklerinden bunların bazılarının III. Amenhotep'e, bazılarının ise EA 22'de olduğu gibi Mısır'a gelin giden Mitannili prensese ve firavunun diğer eşlerine gönderildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁵ Nitekim tablette bunun çeyiz eşyaları olduğunun da belirtilmiş olduğu görülmektedir.

Sayıları çok çeşitli miktarlarda olan hediyelerin başlıcaları şunlardır:

- Ham lapis lazuli taşı. (NA₄ ZA.GİN)
- 1 takım altın küpe; onların koni biçiminde olan kısmının lapis lazuli olduğu ayrıca belirtilmektedir. İlaveten de hulalu ve guggubu adlı değerli taşların da küpenin süslemelerinde kullanıldığı ifade edilmektedir. Burada geçen guggubu taşının ise mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte bu hediye listesinde bu taştan yapılan pek çok eşya olduğu anlaşılmaktadır.

⁷¹³ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 235.

⁷¹⁴ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 72.

⁷¹⁵ Trevor Bryce, *Letters of Great Kings of Ancient Near East Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Routledge, London-New York 2005, s. 98

- Gönderilen hediyelerden biri de mafsal/menteşe pimi olarak çevirdiğimiz bir nesnedir. Bunun bir çeşit pim gibi sivri bir nesne olduğunu bir şeyleri tutturmak için kullanıldığını tahmin ediyoruz. Bu bağlamda bunun bayanların saçlarını toparlamak için bir nevi toka gibi kullanılan araç, elbiselere takılan bir çeşit rozet, broş veya kasa kilidinde kullanılan bir araç olma ihtimali vardır. Bu nesnenin hakiki lapis lazuli hulalu taşı ve yine değerli bir taş olması muhtemel olan hiliba taşı ile süslendiği; bazılarının sadece som altından, per'āzi⁷¹⁶ adı verilen kırmızımsı değerli bir tür metal alaşımından, saf hulalu taşından yapıldığı ve bununla birlikte çok çeşitli değerli taşlarla süslendiği göz önünde bulundurulduğunda lüks tüketime yönelik bir süs eşyası olduğu daha yüksek bir ihtimaldir.
- Lapis lazuliden mamul tespah.
- Maninnu gerdanlık, mühür biçiminde boncuklar, hakiki lapis lazuliden yapılmış mühür şeklinde boncuk.
- Sumercesi NA₄.SAG.KAL⁷¹⁷ şeklinde yazılan (sagkallu/sankallu) adı verilen değerli bir taş.
- Akik boncuklar.
- [a]şkirušu adında vazolar.
- Akik taşından ve NA₄.SAG.KAL olarak adlandırılan değerli bir taştan yapılmış nar şeklinde muhtemelen bir süs eşyası. Bu noktada NA₄.SAG.KAL'dan da nar yaptıklarına göre bunun kızılımsı bir renginin olduğunu düşünebiliriz. Neticede nar kırmızıdır.
- Herizzi adlı değerli bir taştan mamul wušu.⁷¹⁸
- Agarhu adı verilen bir tür mücevher. Bunun niteliği tam olarak bilinmiyor.
- Yılantaşından mamul göze benzer bir şekli olduğu anlaşılan üzeri altın işlemeli taş.
- Lapis lazuliden mamul cırcır böceği.
- Hulalu taşından, lapis lazuliden, hiliba taşından, bakır taşından, demirden, saf altından, mamul yüzükler listelenmiş olup bunların sayısı çeşitlidir. Burada dikkat çeken husus yüzüklerin “el için” olduğunun ayrıca

⁷¹⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1292.

⁷¹⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1295.

⁷¹⁸ Wušu kelimesinin ne anlama geldiği bilinmiyor. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age.* 2000, s. 439.

belirtilmiş olmasıdır. Aynı şekilde saf altından bilezik denilirken de bu bileziğin “kol için” olduğu ifade edilmiştir.

- Saf altından halhal, mesukku kuşlarıyla birbirine tutturulmuş olan altından iki bilezik.
- Altınla kaplanmış demirden bir bilezik.
- Harušu⁷¹⁹ adlı bir hayvanın şeklinde hakiki hulalu taşından yapıldığı belirtilen bir çeşit süs eşyası ve altın kaplama harušu hayvanı.
- Pek çok merhem kaşığı listelenmiş olup bunların bazılarının nitelikleri şu şekildedir: kaymaktaşından, abaşmu⁷²⁰ taşından, sap kısmı panter şeklinde ve altın kaplama olan marhallu taşından merhem kaşığı, yine altın kaplama olup bu kez sap kısmının tufan canavarı şeklinde olduğu belirtilen merhem kaşığı.
- Ağırlığı 40 şekel olan ve sapında fildişinden bir kadın figürü yer alan gümüşten bir ayna ki bunun üzerinin $\frac{3}{4}$ şekel tutarında altın kaplama olduğu belirtilmektedir.
- Ağırlığı 40 şekel olan, abanoz ağacından mamul, sapında bir kadın figürü bulunan gümüşten ayna. Bunun üzerinin de $\frac{3}{4}$ şekel oranında altın kaplandığı belirtilmektedir.
- 20 şekel ağırlığında altın içeren ve ayrıca hakiki bir lapis lazuli taşı yerleştirilmiş olan altın kaplama taştan kuninnu adlı bir kâse, kap.
- Dökme camdan ve çok sayıda gümüşten mamul tarak.
- 1 adet 30 şekel ağırlığında lapiz lazuli kakmalı altından kalp⁷²¹, ağırlığı 900 şekel olan altınla işlenmiş 30 adet kalp.
- Çeşitli sayıda aşkuruş adında vazo.

⁷¹⁹ Harušu adı verilen bu hayvan hakkında detaylı bir bilgi maalesef mevcut değildir. Akadca sözlüklerde de buna dair bir bilgi yer almamaktadır. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 109.

⁷²⁰ Rainey’de bunun yeşilimsi renkte değerli bir taş olduğu yazılıdır. Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1275.

⁷²¹ 1 ŠĀ KÙ.GI *tam-lu-ú* NA₄.ZA.GÌN KUR 30 SU [*i-na*] KIL.Ā.BI], 30 KÙ.GI *tam-lu-ú* 9 me SU *i-[na* KIL.Ā.BI]. A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 258.; Bu satırlarda geçen “kalp” kelimesi metnin orijinalinde yer alan ŠĀ’nın karşılığıdır. Böylece altından bir kalp gönderildiği anlaşılıyor. Ancak İngilizce heart kelimesinin kalpten başka kupa anlamı da vardır. Bu açıdan kalp şeklinde bir şey mi yoksa kupa, kâse tarzında bir hediye mi gönderilmiştir bunu tam olarak çıkaramıyoruz. Kalp=Sumerce ŠĀ₃; Akadca= libbu; Bkz: Wolfgang Schramm, *Akkadische Logogramme*, Göttinger Beiträge zum Alten Orient, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2010, s. 135.

- Fildişinden mamul çok sayıda nesne, büyük bir vahşi inek şeklinde rython⁷²² bunun altın kaplama olduğu ve kullanılan altının toplamda 12 şekel olduğu yazmaktadır.
- Yabanöküzü boynuzundan rython bunun ise altınla kaplandığı ayrıca belirtilmektedir.
- Lapis lazuli ile süslenmiş ve altınla kaplanmış yabanöküzü boynuzundan rython, dağ öküzü boynuzundan altın kaplama rython, yine yabanöküzü boynuzundan mamul rython bunun da altınla kaplandığı, ayrıca sap kısmının kaymaktaşından olduğu yazmaktadır.
- Lulutu⁷²³ adlı bir hayvanın boynuzundan yapılmış altın kaplama rython.
- Yine lulutu hayvanı boynuzundan altın kaplama ve tutacak kısmı fildişinden rython.
- Ayigalluhu adı verilen boynuz şeklinde altın kaplama bir rython.
- Büyük, vahşi yabanöküzü boynuzundan rython. Bunun üzerinin de 42 şekel altın kullanılarak kaplandığı, tutacak kısmının ise fildişinden yapıldığı belirtilmiştir.
- 10 erkek hizmetçi için olduğu belirtilen 10 adet altından bilezik ve 10 adet altın halhal. Bunların ağırlığı 74 şekeldir. Bunun ardından ise bu kez kadınlar için olduğu belirtilmiş olan gümüş halhal.
- Üzerinde altından ve gümüşten üzerinde kazıru figürleri olan 1 süs tabağı. Bunda kullanılan altın ve gümüşün miktarının 10 şekel olduğu yazmaktadır.
- Üzerinde altından ve gümüşten kazıru figürleri olan 1 süs tabağı. Bunda kullanılan gümüş miktarının da 36 şekel olduğu ifade edilmiştir.
- Altından ve gümüşten yapılmış çok sayıda libasyon⁷²⁴ tabağı. Bunların bir kısmının lapis lazuli ve kaymaktaşı ile süslendiği belirtilmiştir.

⁷²² Rython: Törenlerde içki sunmak ya da tanrılara sıvı sunu (libasyon) yapmak amacıyla kullanılan hayvan biçimli özel kap. <https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-riton-14576/> (Erişim tarihi: 24. 06. 2019)

⁷²³ Lulutu adlı bu hayvan hakkında da detaylı bir bilgi yoktur. Ancak boynuzlu bir hayvan olduğu kesindir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 185.

⁷²⁴ Çok tanrılı inanca sahip bazı eski çağ toplumlarında dini insanların dini törenler esnasında tanrılarına içki sunmak için kullanmış oldukları kaplara libasyon kabı denilmektedir. Adil Eker, *Hitit Seramikleri Ve Kullanım Amaçlarına Göre Sınıflandırılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, 27.

- Apsasu⁷²⁵ hayvanı figürleriyle süslü altın kaplama tabak. Bunda 100 şekel altın kullanıldığı yazmaktadır.
- Altın ve gümüş kaplama tufan canavarı motifli tabak.
- Geyik desenleriyle süslü tabak.
- Vahşi aslan figürleriyle süslü tabak.
- Çok renkli kumaştan 4 pelerin.
- Tukriş stili yine çok renkli kumaştan bir elbise.
- Çok renkli kumaştan 10 šušinnu elbisesi.
- 41 başörtüsü.
- Altı ve üstü kıvrımlı 10 elbise.
- Bir miktar kadın elbisesi.
- Yatak örtüleri.
- İçinde mür esansı olan taştan koku kabı.⁷²⁶
- İçinde kanatku yağı olan taştan koku kabı.
- İçinde saf yağ (ne olduğu belirtilmiyor) olan taştan koku kapları.
- Su'adi adlı aromatik bir bitkinin⁷²⁷ yağı ile taş koku kabı.
- Mersin yağı olan taştan koku kabı.
- Peršantu adlı aromatik bir bitkinin⁷²⁸ yağının bulunduğu taştan koku kabı.
- Yıllanmış olduğu belirtilen bir çeşit yağının yer aldığı (ne olduğu belirtilmiyor) taştan koku kabı.
- İçinde mersin yağı olan taştan koku kabı.
- Hoş kokulu yağ ile dolu kirru⁷²⁹ kapları.
- Bronzdan leğen ve ibrik. Çeşitli sayılarda bronzdan mamul büyüklükü küçüklük kaplar. ZABAR⁷³⁰ olarak ifade edilen bir araç. Bunun leğen ve

⁷²⁵ Bu hayvanın ne olduğuna dair bilgi olmasa da CAD'da apsasû şeklinde bir kelimeyle vardır. Onun ise sığır cinsinden bir hayvan olduğu ifade edilmektedir. Miguel Cıvıl, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 1/A Part II, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2004, s. 193.

⁷²⁶ Muhtemelen buradaki koku şişeleri bahsi geçen aromatik yağlarla doluydu.

⁷²⁷ Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1295.

⁷²⁸ Bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1292.

⁷²⁹ Kirru, kiru, Kirru(m) şeklinde yazılan büyük bir kavanoz. Sıvılar için kullanıldığı aktarılmaktadır. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 160.

⁷³⁰ ZABAR kelimesi The Pennsylvania Sumerian Dictionary'de bir maden olarak bronzla karşılık geldiği gibi parlak olmak, saf olmak, okbaşı, metal ayna, bronzdan yapılmış ölçü aleti, metal kâse anlamlarını da ihtiva etmektedir. Bu kelimenin Akadcasının ise *ebbu*; *hutpu*; *kakku*; *mušālu*; *namru*; *qū*; *sappu*; *siparru* olduğu kaydedilmektedir. Bkz: <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>.; psd.museum.upenn.edu/cgi-bin/xff?xff=e6375 (Erişim tarihi 16.02.2019.)

ibrikten sonra gelmesi bunlara yakın bir nesne olduğunu akla getirmektedir.⁷³¹

- Bronzdan mangal.
- 20 bıçak.
- Elammakku⁷³² adı verilen ahşaptan mamul irili ufaklı çok sayıda kutu.
- Çeyiz personeli olarak da 270 kadın ve 30 erkek gönderildiği okunmaktadır.

Son satırlara gelindiğinde ise Tuşratta'nın bu hediyeleri gönderdiği kişi ve kişilerin yazılı olduğu satırlarla karşılaşılmaktadır. Ancak bu kısımda bozulmalardan dolayı bunlar tam olarak okunamamaktadır.⁷³³

3.3.1.10. EA 26: Tuşratta'nın III. Amenhotep'in Dul Eşi Tiye'ye Mektubu

Kaynaklarda ismi Teye/Tiyi/Tiye şeklinde geçen bu kişi III. Amenhotep'in baş zevcesi ve Akhenaten'in ise annesidir.⁷³⁴ Kraliçe firavundan sonra en etkili kişiydi ki Amarna Çağı'nda yazışmalara dahil olması bunun en açık göstergesidir. Kraliçenin kocasının ölümünden sonra (mektuptan anlaşıldığına göre bu esnada yeni firavun IV. Amenhotep'tir.) da yaşadığı ve prestijinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan Tuşratta'nın ona hitaben mektup yazması Tiye'nin devlet içindeki konumuna ayna tutmaktadır.⁷³⁵

Bu bağlamda Tiye'nin pozisyonunun çok önemli olduğu anlaşılırken onun adına çeşitli yazıtlarda yer verilmiş olması kraliçenin Mısır'daki değerini de ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Eski Mısır geleneklerine göre bir kişinin adının anıtlara yazılmış olması o kişi için ölümsüzlük anlamına geliyordu Tiye bunu yaşarken elde edebilmiştir. Özellikle III. Amenhotep döneminde çokça görülen skarablarda ve özellikle de onun için yaptırdığı inşaat çalışmalarının ardından hazırlanan vesikalar bunun en

⁷³¹ Kaynaklar incelendiğinde özellikle Pennsylvania Sumerian Dictionary Project (PSD)'de bunun su kabına benzer bir alet olduğuna dair açıklamalar yapıldığı görülecektir. Bkz. <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>. (Erişim tarihi 16.02.2019.)

⁷³² giş.e.lam.kum değerli bir ahşap türü olarak ifade edilmektedir. Ignace J. Gelb, Thorkild Jacobsen, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, (ed.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Chicago, Volume 4/E, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2004, s. 75.

⁷³³ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 242-275.

⁷³⁴ R. S. Hess, *age*. 1993, s. 248.; David O'Connor and Eric H. Cline, (Edt.), "Preface," *Amenhotep III Perspectives on His Reign*, University of Michian Press, Ann Arbor 2001 s. v.

⁷³⁵ L. M. Berman, *agm*. Ann Arbor 2001, s. 23.

önemli örnekleridir.⁷³⁶ Bütün bunlar kraliçenin III. Amenhotep'in yanındaki değerini ortaya koyduğu gibi onun hakkında detaylı bilgi veren bir kaynak yığınının oluşmasına da katkı sağlamıştı. Örneğin III. Amenhotep'in kraliçe için yapılan büyük bir gölün inşaat kayıtlarında Tiye hakkında çok ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Tiye'nin annesinin Tuva babasının ise Yuya adlarını taşıdıklarının bilgisine ulaşılmaktadır.⁷³⁷

Kraliçe Tiye hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra Tuşratta'nın ona yazdığı mektubuna bakacak olursak. Rainey'de yer alan bilgilere göre British Museum'da muhafaza edilen bu tabletin transkript ve çevirisinin Adler tarafından yapılmıştır. Toplamda 66 satırdan oluşan bu mektubun sonuna hiyeratik bir metin de iliştilmiştir. Bu muhtemelen Mısır'lı katipler veya arşiv görevlilerinin bir notudur.⁷³⁸ Bu mektubun gönderildiği esnada III. Amenhotep'in öldüğü ve tahta Akhenaten'in geçtiği metindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu mektubun özünde yeni firavunun zamanında da Mısır-Mitanni ilişkilerinin eskisi gibi sürdürülmesi yer almaktadır.⁷³⁹

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-6) Mısır ülkesinin hanımı Teye'ye Mitannni ülkesinin kralı Tuşratta şöyle der: Ben iyiyim. Sizin de iyi olmanızın umarım. Eviniz, oğlunuz (Akhenaten), geliniz Taduhpa iyi olsun. Birlikleriniz ve size ait olan şeyler, ülkenizin tamamı çok çok iyi olsun.

(7-18) Siz kocanız Mimmureya'ya (III. Amenhotep) karşı sevgimi nasıl gösterdiğimi ve diğer yandan sizin kocanız Mimmureya'nın bana karşı sevgisini nasıl gösterdiğini her daim bilen bir kişisiniz. Ve bana gelince benim kocanıza yazmak ve söylemek istediğim şeyleri ve öte yandan Mimmureya'ya gelince kocanızın bana olan sözlerini, onun yazdıklarını ve söylediklerini siz, Keliya ve Mane biliyorsunuz. Ve diğer yandan siz bizim birbirimize söylediğimiz sözleri onların hepsinden daha fazlasını bilirsiniz. Onları başka kimse bilmiyor.

(19-29) ve şimdi siz Keliya'ya (şu şekilde) dediniz: “efendinize deyin benim kocam Mimmureya sizin babanıza (Tuşratta'ya) sevgisini sürekli olarak gösterdi ve sizin için (de bunu) sürdürdü. Sizin babanıza karşı (Tuşratta'ya) sevgisini unutmadı. Kervanları

⁷³⁶ Peter A. Clayton, *Chronicle of the Pharaohs the Reign-by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 illustrations 130 in color*, Thames & Hudson, New York 2001, s. 115.

⁷³⁷ L. M. Berman, agm. Ann Arbor 2001, s. 13.

⁷³⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1362-1363.

⁷³⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 276-280.

göndermeyi alışkanlık haline getirdi (ve) kesmedi. Ve şimdi siz (de) kerdeşiniz Mimmureya'ya olan sevginizi unutmamalısınız. Onu Naphurreya (Akhenaten) ile (de) arttırarak devam ediniz. Sevinçle gönderilen kervanlarınızı kesmemelisiniz.”

(30-39) Sizin kocanız Mimmureya'ya karşı olan sevgimi unutmayacağım. Sevgimin öncekinden bile daha fazlasını oğlunuz Naphurreya'ya (IV. Amenhotep) göstereceğim. Ama sizin kocanız Mimmureya'nın sözlerine gelince, benim kocanıza dediğim selamlama hediyelerini -siz onları biliyorsunuz- gerektiği gibi göndermediniz ve sizin kocanızdan talep ettiğim som altından dökme heykelleri. Şöyle demiştim: “Kardeşim altından ve gerçek lapis lazuliden heykelleri bana gönder.”

(40-48) ama şimdi sizin oğlunuz Naphurreya'ya gelince o ahşaptan heykelleri altınla kapladı ve onları gönderdi. Fakat sizin oğlunuzun ülkesinde altın kum gibidir. Neden onlar oğlunuzun gönlüne bir sıkıntı kaynağı oldular da onları bana vermedi. Ama aksine bana bu verilmişti. Bu sevgi mi? Ben şöyle dedim: “Sizin oğlunuz Naphurreya benim için onun babasından on kat daha fazla üstün olacak. Ama şimdi o babasının bana verdiği şeyleri bile vermedi.”

(40-57) Sizin bana dediğiniz şu sözlerinize gelince: “o zaman neden Naphurreya'ya konuşmuyorsun” Onları onun önünde söylemezseniz (bunu) başka kim biliyor? Umarım Naphurreya som altından heykelleri bana verir. Umarım bana herhangi bir sıkıntı vermez. [...] Benim için babasından on kat daha fazla, sevgi ve saygıyla (bunun) üstesinden gelebilir.

58-63) Ve sizin kendi temsilcileriniz Naphurreya'nın elçileri ile birlikte benim eşim Yuni'ye hediye (vermek için) düzenli olarak gelebilir. Ve benim eşim Yuni'nin temsilcileri de düzenli olarak size gidebilir.

(64-66) Şimdi sizin için gönderdiğim selamlama hediyelerine gelince. Hoş kokulu yağ ile dolu bir koku kabı, altın içerisine yerleştirilmiş değerli taşlardan bir set.

Hiyeratik yazılı kısım: *(İki ülkenin hanımı, kralın eşi)*⁷⁴⁰

Tuşratta'nın bu mektubunu okuduğumuzda bunun daha önceki bir dönemde Mısır'a yazdığı başka bir mektubuyla çelişmiş olduğunu görmek mümkündür. Şöyle ki

⁷⁴⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 277-281.

onun ilk mektuplarında kız kardeşi Gilu-Hepa'yı Mısır'ın kraliçesi olarak görmek istediği açıkça anlaşılmaktaydı. Bunlarda önce kız kardeş zikrediliyor sonra firavunun diğer eşlerine iyi dilekler dile getiriliyordu. Böylece Tiye görmezden geliniyordu. Daha sonra da kendi kızı Tadu-Hepa'nın Mısır'a gelin gittiği dönemde Tuşratta'nın bu tutumunun devam ettiği Tiye'nin çok fazla dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Tuşratta'nın kızı birdenbire Mısır'ın hanımefendisi haline gelmişti. Halbuki Tiye varken firavunun haremdeki bir başka kadının onun yerine geçemeyeceğini Tuşratta'nın kendisi de biliyordu. Onun mektuplarında önce kızkardeşini sonra da kızını Mısır'ın hanımı olarak lanse etmiş olması belki de sadece kendi arzularının ve hayallerinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.⁷⁴¹ Fakat anlaşılan o ki firavun ölüp yerine yeni bir kral tahta çıkınca kraliçe tahtın sahibinin annesi olarak diplomatik ilişkilerde en ön sırada yer almış bu da Tuşratta'nın mektuplarındaki üslubun birden değişmesine neden olmuştur. Bundan böyle Mitanni ülkesinden Mısır'a giden prensesler Mısır'ın kraliçesi, hanımefendisi olarak değil bir “gelin” olarak ifade edilir olmuştur. Gelin denilmiş olması da onların yeni firavun IV. Amenhotep'in haremüne dahil edilmiş olmasından kaynaklanmıştır.⁷⁴²

Bu mektupta yer alan ifadelerden hareketle III. Amenhotep'in ölmüş olduğu net bir biçimde anlaşılmaktadır. Ancak Tuşratta'nın diplomatik yazışmalarına ara vermeden devam etmek istediği görülmektedir.⁷⁴³ Öyle ki Tuşratta'nın III. Amenhotep'e yazdığı selamlama ifadelerini bile çok az değiştirdiği dikkat çeken bir başka husustur. Metne bakıldığında önce kraliçe Tiye selamlanmış ardından ise muhtemelen bu sıralarda tahta yeni çıktığı düşünülen IV. Amenhotep de unutulmamıştır.

Bu fasıldan hemen sonra bu mektubun niçin yazıldığına dair bilgiler gelmeye başlamıştır. Mısır'da yaşanan iktidar değişikliğinin III. Amenhotep zamanından beri devam eden iyi ilişkilere zarar verir şekilde bit endişe Tuşratta'nın ifadelerine açıkça yansımıştır. Bu bakımdan mektubun özünde iyi ilişkilerin sürdürülmesi konusunun yer aldığını söylemek mümkündür. Belki de yeni krala bile yazılmadan onun annesine bir mektup yazılarak anne vasıtasıyla Akhenaten'i etkilemek amaçlanmıştır. Burada amaç kardeş krallar olarak ilişkilerin devamlığın sürdürülmesidir. Bunun önceki firavun

⁷⁴¹ Betsy M. Bryan, “The Egyptian Perspective on Mittani”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 80.

⁷⁴² Ölen firavunun haremünün halefine intikal ettiğinin daha evvel belirtmiştik bunun için ilgili bölüme bakınız.

⁷⁴³ B. M. Bryan, agm. Baltimore 2002, s. 81.

zamanında iki ülke arasında var olan iyi ilişkilerin en yakın şahitleri olan Kelia (Mitanni) ve Mane (Mısır) adlı elçiler vasıtasıyla devam ettirilebileceği üzerinde durulmuştur. Burada kraliçenin yanı sıra elçilerin de ön plana çıkarılmış olması onlara verilen değeri gösterdiği gibi bu görevlilerin iki kralın arasında yaşananların en yakın şahidi olduğundan da ileri gelmektedir. Hiç şüphesiz Tuşratta ve III. Amenhotep aralarında geçen diplomasi trafiğinin ve diğer konuşmaların en yakın şahitleri onlardır. Öte yandan elçilerden de daha fazla sırlara vakıf olan kişi muhakkak kraliçe Tiye idi. Bu açıdan Tuşratta belki de IV. Amenhotep'e yazmadan evvel onun tahta çıktığı zaman diliminde ilk mektubunu Tiye'ye yazmıştı. Öte yandan bu mektubun muhatabı olan Tiye'nin burada üstü kapalı bir biçimde eleştirilmiş olduğunu görmekteyiz.⁷⁴⁴ O eskiden yazılan ve söylenenlerin en ince ayrıntılarını da bilen biri olduğundan Tuşratta ona kısaca şunu sormaktadır: “oğlunun altın heykeller yerine altınla kaplanmış ahşap hediyeler göndermesine neden müsaade ettiniz?” Bununla yeni firavuna müdahalede bulunması istense de Tiye'nin verdiği cevap oldukça sarıhtir. O buna karşılık olarak şöyle demiştir: “bunu neden ona sormuyorsun.”

Bu bilgilerden Tiye ile onun önceki bir dönemde de yazıştığı veya birbirlerine elçilerini gönderdiğini söylemek de mümkündür. Buradaki yazışma veya elçi teatilerinden Tiye'nin de iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin ve ticari temasların oğlunun iktidarında da devam etmesini istediğini anlamak mümkündür. Onun bu konuda şu cümleleri sarf ettiği görülmektedir: “Bunu (iyi ilişkileri) Naphurreya (Akhenaten) ile (de) arttırarak devam ediniz. Sevinçle gönderilen kervanlarınızı kesmemelisiniz.” Tuşratta kraliçenin bu ifadelerini aktardıktan sonra kendisinin III. Amenhotep'ten istemiş olduğu hediyelerin gönderilmemesinden duyduğu memnuniyetsizliği tekrar dile getirmiştir. Ancak metinden anlaşıldığına göre onu asıl üzen şey Akhenaten'in ahşap heykelleri altınla kaplayıp göndermiş olmasıydı. Halbuki onun isteği som altından dökülmüş heykellerdi. Bu Mısırlıların uyanıklığı olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Mısırlıların böyle bir şey yapmasının temelinde ise Akhenaten'in yeni bir kentin inşasıyla uğraşmasını, buna bağlı olarak Mitanni kralının altın istekleriyle ilgilenecek bir durumda olmadığını söylemek mümkündür.⁷⁴⁵ Tuşratta ise bu durumda kendini muhtemelen

⁷⁴⁴ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 345.

⁷⁴⁵ EA 26 ve 27'de altın heykel yerine altınla kaplama ahşap heykelin gönderilmesi, EA 7'de 40 mina oldu iddia edilen altının eritildiğinde 10 mina gelmesi, EA 3'te ve EA 20'de gelen altının gümüş gibi gözükmemesi, EA 4'te gönderilen altının çok gecikmesi ve EA 9'da Mısır'da kum gibi olduğu söylenen altının çok az bir miktar gönderilmesi Mısır'ın diğer kralların onlardan beklediklerini altını alamadıklarını göstermektedir. K. Avruç, *agm*. Baltimore 2002, s. 161.

kandırılmış hissetmiştir. Bununla birlikte devam eden satırlardan onun umudunu kesmediği de anlaşılmaktadır.

Mektubun sonlarına doğru gelindiğinde Tuşratta kraliçe Tiye'den elçilerini göndermeye devam etmesini istemektedir. Burada önemli bir ayrıntı olarak bu elçilerin karısı Yuni'ye de gönderilmesini arzulamasıdır. Aynı zamanda Yuni'nin de kraliçe Tiye'ye kendi elçilerini göndereceğini belirtmiştir. Böylece iki ülkenin kralları arasında olduğu gibi kraliçelerinin de elçiler vasıtasıyla irtibatlı olmaları istenmiş oluyordu. Bunun iki ülke arasındaki ilişkileri daha iyi noktalara taşıyacağını söylemek mümkündür. Aynı zamanda ne kadar çok elçi trafiği varsa bu ekonomik hareketliğin de aynı doğrultuda canlı olması anlamına da gelmekteydi. Tuşratta ve Tiye hiç şüphesiz bu amaçla hareket etmekteydiler. Çünkü daha evvel de dile getirdiğimiz gibi diplomatik temaslar sadece elçilerin gidip gelmesi demek değildi onların yanında tüccarlar, ticaret kervanları da yer alabiliyordu. Bu da Amarna yazışmalarının yapıldığı zaman zarfında uluslararası ticaretin de canlılık kazandığını düşündüren bir durumdur.

Mektupların çoğunda olduğu gibi son olarak gönderilen selamlama hediyeleri yazılarak Tuşratta'nın mektubu sona ermiştir. Onun kraliçe Tiye'e gönderdiği hediye ise özenle hazırlanmış olduğunu tahmin ettiğimiz hoş kokulu bir parfümdür.

Hiyeratik yazılı kısma gelince: Burada [*nb.t t3wy*] (*hm.t nswt*) = “İki ülkenin hanımı, kralın eşi” ibarelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu satırların ise Mısırlı arşiv görevlileri veya katipler tarafından tablet kataloglanması esnasında yazılmış olduğunu düşünüyoruz.

Netice olarak diyebiliriz ki Mitanni-Mısır ilişkileri III. Amenhotep'in ölümünün ardından IV. Amenhotep'in tahta çıkışıyla birlikte eski neşesini biraz kaybetmiş gibidir. Mısır'ın yeni firavunu olan Akhenaten'in kafasında muhtemelen din reformunun planları dolaşıyordu ki Mitanni kralının altından heykel istekleri onu ilgilendirmemiş gibidir. Öyle ki Mitanni kralının bu isteği onun arzusuna uygun bir biçimde değil tahtadan yapılan bir heykelin altınla kaplanarak gönderilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu durum Mitannilerin bakış açısıyla değerlendirildiğinde altın musluğunun kesilmesi şeklinde

yorumlanabilir.⁷⁴⁶ Bu açıdan mektupta kraliçe ön planda tutulmuş ve onun Akhenaten'e tesir etmesi planlanmıştır.

3.3.1.11. EA 27: Altın Heykellerin Tekrardan İstenmesi

EA 26'dan anlaşıldığı üzere Mısır'da bir taht değişikliği olmuş III. Amenhotep'in ölümü üzerine yerine oğlu IV. Amenhotep iktidara gelmiştir. III. Amenhotep'le çok yakın bir ilişki içinde olan Tuşratta yeni kralı tanımadığından haklı olarak endişelenmiş olmalıdır. III. Amenhotep Mitanniler ile çok yakın ilişkiler geliştirmiş onlardan iki prensesi kendisine eş olarak almış firavun idi. Oğlu ise Tuşratta tarafından belki de pek fazla bilinmiyordu. Mısır'la kurulan akrabalık bağları neticesine III. Amenhotep ile aralarında çok sıcak ilişkiler geliştirilmiş Tuşratta ona kardeşim ve damadım diye seslenmiştir. Buna bağlı olarak III. Amenhotep'ten hiç çekinmeden hediye talebinde bulunabilen Tuşratta yeni tahta çıktığı anlaşılan IV. Amenhotep'e doğrudan böyle bir talepte bulunamayacağından yukarıda incelemiş olduğumuz EA 26'yı kraliçe Tiye'ye yazmıştır. Tuşratta yeni kralın annesini aracı yaparak III. Amenhotep zamanında kendisine söz verilen som altından heykelleri alabilmenin yollarını aramıştır. Böylece teorik olarak doğru bir yol izlemiş olsa da bunun neticesinde işlerin onun arzuladığı bir şekilde gelişmediği görülmektedir. Ona gönderilen hediyelerin som altın yerine altınla kaplanmış tahtadan heykeller olması Tuşratta'nın belki de hiç beklemediği bir şeydi. İşte bu sebepten Tuşratta kendisine III. Amenhotep zamanında gönderileceğine dair söz verilen altın heykellerin peşinden koşmaya devam etmiştir. EA 27'yi bu kez yeni firavun Naphurreya'ya (IV. Amenhotep/Akhenaten) hitaben yazmıştır.

Mektubun yazılı olduğu tablet VAT keleksiyonunda bulunmaktadır. Metnin transliterasyonu ve çevirisi Pintore (1972) ve Adler (1976) tarafından yapılmıştır. Daha sonra ise Moran (1992) ve Liverani (1999) tarafından tekrardan günümüz dillerine çevrilmiştir. Mektup 114 satırdan oluşmaktadır ve tabletin sonuna hiyeratik yazıyla bir kayıt düşülmüştür. Bunun da EA 26'da olduğu gibi Mısırlı katiplerce yazıldığını düşünüyoruz.⁷⁴⁷

⁷⁴⁶ P. Artzi, agm. Baltimore 2002, s. 210.

⁷⁴⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1364

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi

(1-6) Mısır memleketinin kralı, benim kardeşim, benim sevdiğim ve beni seven damadım, Naphurreya'ya deyin; böylece Tuşratta büyük kral, Mitanni ülkesinin kralı, seni seven kayınpederin, senin kardeşindir. Ben afiyetteyim, umarım sen de afiyettesindir. Senin annen Teye/Tiye ile senin ev halkın da iyi olsunlar. Benim kızım, senin eşin olan Tadu-Hepa ve eşlerinin geri kalanı, oğulların, soyluların, atlı savaş arabacıların, atların, birliklerin, senin ülken ve sana ait olanlar son derece iyi olsun.

(7-8) Benim kardeşimin elçisi olan Mane geldi ve ben kardeşimin sağlıklı olduğunu duydum ve son derece memnun kaldım. Benim kardeşimin gönderdiği eşyaları gördüm ve son derece memnun oldum.

(9-12) Kardeşim bana şunu dedi: “Tıpkı babam Mimmureya'ya sevgini sürekli olarak ifade ettiğin gibi böylece aynı şekilde şimdi bana da sevgini sürekli olarak göster.” Benim kardeşim benimle sevgi dolu bir ilişkili arzular (da) ben kardeşimle sevgi ilişkisi istemez miyim? Şimdi bile babana gösterdiğim sevgiden on kat daha fazlasını senin için olağanüstü derecede dile getiriyorum.

(13-15) ve senin baban Mimmureya (III. Amenhotep) onun mektubunda bunu dedi: Mane başlık parasını getirdiğinde kardeşim Mimmureya dedi (ki): “Benim şimdi sana gönderdiğim bu eşyalar hiçbir şey değildir bundan dolayı benim kardeşim şikâyet etmemeli.

(16-18) ben sana hiçbir şey göndermedim. Benim şimdi sana gönderdiğim bu eşyaları sana gönderiyorum ancak benim kardeşim bana eş olarak istediğimi verdiğinde onlar onu buraya getirdiklerinde ve ben onu gördüğümde o zaman sana göndereceğim on kat daha fazla olacak.”

(19-27) ve benim için som altından bir heykel ile bir diğer heykel benim kızkardeşim Tadu-Hepa'nın bir heykeli için senin baban Mimmureya'dan talepte buldum.⁷⁴⁸ Ve senin baban şöyle dedi: “sadece som altından heykel vermeye bir süreliğine ara verdim ve sana vereceğim şeyleri lapis lazuliden ve farklı nitelikte (kalitede) altından vereceğim. Ve dahası çok daha fazla eşya ve çok miktarda heykel

⁷⁴⁸ Burada Mitanni kralının Mısır'da bulunan kızının bir heykelinin yapılarak kendisine gönderilmesini istemektedir. O bu heykele bakıp kızının hasretini bir nebze olsun dindirmek istiyor olmalıydı. A. H. Podany, *age*. 2010, s. 228.

vereceğim.” Ve heykeller için olan altına gelince, benim Mısır’a gönderilen elçilerimin hepsi kendi gözleriyle gördüler. Ve heykellere gelince, benim elçilerimin huzurunda onların yeniden dökümünü yapan, onları şekillendiren, onları tamamlayan, saflaştırın (temizleyen/arındıran) senin babandı. Yeniden yapıma işi gerçekleştiğinde ve onlar tamamlandığında elçilerim kendi gözleriyle gördüler. Onlar saflaştırıldığında elçilerim kendi gözleriyle gördüler.

(28-31) ve o bundan başka bana gönderdiği çok fazla miktarda olan, sınırsız altınları gösterdi. Ve o benim elçilerime “şimdi heykelleri, çok daha fazla olan altını ve eşyaları bir limit olmaksızın benim kardeşime göndermez miyim? dedi. Böylece elçilerim kendi gözleriyle gördüler.

(32-33) ve şimdi benim kardeşim senin babanın göndereceği masif heykelleri göndermedin. Ama sen tahtadan olanları (altınla) kaplayarak gönderdin. Senin babanın bana göndereceği eşyaları göndermedin ve onları muazzam derecede azalttın.

(35-36) Ben kardeşime karşı hangi konuda ihmalkâr olduğumu bilmiyorum. Kardeşimin afiyette olduğunu duyduğum hergün bayram gibi bir gün geçiririm.

(37-40) Benim kardeşimin elçisi Hamaşi’ye gelince; o bana gelip benim kardeşimin sözlerini bana anlattığında ve ben (bunları) duyduğumda dedim ki: “senin baban Mimmureya’ya sevgimi devamlı olarak gösterdiğim gibi aynen şimdi on kat daha fazlasını Naphurreya’ya göstereceğim.” Senin elçin Hamaşi’ye bu şekilde konuştum.

(41-42) ama şimdi benim kardeşim som altından heykelleri göndermedi ve aynı şekilde senin babanın gönderilmek için düzenlediği geri kalan eşyaları da göndermedi.

(43-44) şimdi umarım benim kardeşim babasından talep ettiğim som altından heykelleri gönderir. Umarım onları esirgemez.

(45-51) [...] benim kardeşimin ülkesinde altın kum gibi çok. Heykeller benim kardeşimin gönlüne neden bu kadar ağır geliyor. Onları senin baban Mimmureya tarafından bana söz verildiği gibi vermiyorsun.

(52-54) benim kardeşimin elçisi Hamaşi’ye gelince o bana geldiğinde [...] o hiçbir şey getirmedi. Ve [...] ve kardeşim gerçekten neden böyle yaptı, vermedi?

(55-58) senin babanın elçisi Hamaşi'ye gelince ben onu olabildiğince hızlı gönderdim ve üç ay içinde bütün hızıyla o geri geldi. Ve senin baban çok falza altın gönderdi. Ve onun gönderdiği dört çuval dolusu altındı. Böylece benim kardeşim elçisi Hamaşi'ye sorabilir.

(59-62) [metinde eksik kısımların fazla olmasından dolayı anlam bütünlüğü sağlanamıyor. Fakat Tuşratta, Perissi ve Tulubri adındaki elçilerini Mısır'a gönderdiğinden bahsediyor. Onlar muhtemelen altın almak amacıyla gitmişlerdi. Ve tabletteki hiyeretik yazıda da bu elçilerin Mısır'a gittiği ve beraberlerinde bir mektup götürdükleri anlaşılmaktadır.]

(63-68) ve böylece senin baban dedi: “Bu altın nesnelere ve bu eşyalar Şimdi benim kardeşime gönderdiğim başlık parasıdır.” Ve senin baban bana sevgiyle karşılık verdi, sevgi dolu bir ilişkiyle. Ve böylece izleyiciler hediyeleri ...dığında. [...]

(69-73) benim senin babana söylediğim sözler ve senin babanın bana konuşmalarını kimse bilmiyor. (Bunları) senin annen Teye biliyor. Onları Keliye ve Mane bilmiyor ve başka kimse (de) bilmiyor. Ama benim kardeşimin annesi hepsini biliyor. Senin baban benimle nasıl konuşurdu ve benim babam için olan sevgisini nasıl unutmadıysa aynı şekilde babanla konuşurdum ve babana olan sevgini unutmazdım.

(74-78) ve şimdi benim kardeşim dedi: “benim babama gelince sen devamlı olarak ona sevgini ifade ettin. Öyle ki tıpkı devamlı olarak bana yaptığın gibi.” Ve benim kardeşim beni görecektir madem benim kardeşim sevgimi devamlı şekilde ifade edeceğim ve ben dedim “benim kardeşim annesine sorabilir [...kardeşim, beni göreceksin tıpkı]

(83-85) ve şimdi Mane'ye gelince eğer benim kardeşim benim elçilerimi tutmazsa bu yıl içinde onu göndereceğim. [...metinde eksikler var fakat bir festivalden söz ediliyor. Ayrıca Teşup ve Amon'un adları geçiyor.]

(89-92) Şimdi Pirissi ve Tulubri kardeşimin elçileriyle birlikte, onları kardeşime aceleyle gönderdim acele etmeleri gerektiğini söyledim. Kardeşim onları geciktirmesin; acele ile onları serbest bıraksın, bir mesaj göndersin. (Böylece) Kardeşimin iyi olduğunu duyabilirim ve sevinirim.

(93-98) ve benim kardeşimin elçileri Pirissi ile ve benim birliklerimle bana acele ile gelsin. Ben onlar için bakıyorum ... onlar dönünceye kadar. Ve böylece benim

kardeşimin elçisi Mane ben (onu) serbest bırkacağım. Ve benim elçilerime gelince benim kardeşim onları salıversin ve Mane'yi kardeşime memnuniyetle yollayacağım.

(99-103) Benim kardeşimin elçisi Pirissi ve Tulubri (bu ikisi Mitannili elçiler) ile birlikte geldiğinde ben onlar için tam anlamıyla muhteşem bir festival düzenleyeceğim. Öyleyse onlar gelsinler. Ve onlar bana ulaşırsa o zaman onlar için ne yapmalıyım? Böylece onlar ... ziyafete gelebilir.

(104-109) Bu yüzden kardeşim ziyafetin tamamlanması için daha çok altın gönderebilir. Böylece pek çok eşya ile beni onurlandırabilir. Benim kardeşimin ülkesinde altın kum gibi çok. Kardeşim kalbini kederlendirmesin. O, olabildiği kadar çok altın göndersin. Ve daha fazla eşya ile benim kardeşim beni babasından daha çok onurlandıracak. [...] o benim için sınırı aşabilir.

(110-114) şimdi senin selamlama hediyene gelince Hurri stilinde bir gömlek, bir şehir stili gömlek, bir kaftan, değerli bir taş, [...] el için, hakiki hulalu taşından göz taşı⁷⁴⁹, altına monte edilmiş beş (?); hoş kokulu yağ ile dolu bir koku kabı, annen Teye için altından bir taş seti; kızım ve senin eşin olan Tadu-Hepa için hoş kokulu yağ ile dolu bir koku kabı, altın içine yerleştirilmiş bir taş seti gönderdim.

Hiyeratik kısım: *Yıl 2, kış ayı, gün (9?) Bir firavun güney şehrinde H^c-m-3ht (Ufukta Sevinç) kalesindeyken. Elçi Pirissi ve elçi Tulubri'nin getirdiği Naharina mektubunun kopyası.*⁷⁵⁰

Tuşratta'nın bu uzun ama genellikle altın konusu üzerinde yoğunlaşan mektubu Mısır'da tahtın yeni sahibi olan IV. Amenhotep'e gönderilmiştir. Bu açıdan Mısır ile Mitanniler arasında yeni bir dönemin başladığının işareti olan bu mektubun ehemmiyeti büyüktür. Tuşratta'nın diğer mektuplarından da aşına olduğumuz selamlama ifadelerinin benzeri burada da yer almıştır. Ancak bu kısımda bazı önemli detaylar gizlidir. Dikkat çeken ilk ayrıntı Tuşratta'nın yeni firavun Akhenaten'e "damadım" diye seslenmiş olmasıdır. Oysa Tuşratta bu firavuna kızlarından birini eş olarak vermemiştir. Peki Tuşratta onun için neden böyle bir hitap kullanmıştı? Bu konuda eski Mısır'ın saray geleneklerinde yer alan bir uygulama meseleyi aydınlatmaktadır. Kaynaklarda ifade

⁷⁴⁹ Bu konuda yapılmış bir çalışma olan şu makaleye bkz: A. Kirk Grayson, "An Eye-Stone Of Kurigalzu", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 84, No. 2 (1990).

⁷⁵⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 283-295.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 86-90.

edildiğine göre bir firavun ölünce onun haremi sonraki firavuna miras kalmaktaydı. Bu açıdan III. Amenhotep'in haremi oğluna geçmiş ve böylece Tuşratta'nın III. Amenhotep'e verdiği kızı Tadu-Hepa ve Tuşratta'nın kardeşi bu aşamadan sonra yeni kralın eşi olmuştu. İşte bu yüzden Tuşratta ona damadım diye hitap etmiştir.⁷⁵¹ Burada ilginç olan nokta Mitannilerin Mısır'ın bu geleneğinden haberdar olmalarıdır.

Mektubun devam eden satırlarında Tuşratta ölen firavun III. Amenhotep ile aralarındaki iyi ilişkileri anlatarak sözlerini sürdürmüş ve akabinde IV. Amenhotep'e hitaben bunun on katı daha fazlasını seninle yaşamak istiyorum demiştir. Böylece onunla da sıkı ilişkiler geliştirmek istediğini ifade etmiş oluyordu. Metnin devamında gelen şu cümlelerden ise IV. Amenhotep'in de Tuşratta'ya daha evvel bir mektup gönderdiğini ve benzer dilekleri onun da dile getirdiğini anlamaktayız: “Kardeşim şunu dedi: “Tıpkı babam Mimmureya'ya sevgini sürekli olarak ifade ettiğin gibi, aynı şekilde şimdi bana da sevgini sürekli olarak göster. (EA 27:9-12.)” Böylece iki kral arasında diplomasi köprülerinin kurulduğu anlaşılmaktadır.

Tuşratta'nın bu mektubunun ana temasının ise ona daha önceden gönderileceğine dair sözü verilen altın heykeller olduğu anlaşılmaktadır. Tuşratta'nın ifadelerine göre bunların yerine tahtadan yapılmış ve altınla kaplanmış heykeller gönderilmiştir. Bu sebeple “*benim kardeşimin ülkesinde altın kum gibi çok. Heykeller benim kardeşimin gönlüne neden bu kadar ağır geliyor. Onları senin baban Mimmureya tarafından bana söz verildiği gibi vermiyorsun*” demiştir. Tuşratta bu sözleriyle adeta umutsuzca haykırıyor ve sitemde bulunuyordu. Metnin devamında altın heykellerin istenilen niteliklerde gönderilmemesinin yanı sıra söz verilen diğer eşyaların da çok azının gönderildiğini dile getiren Tuşratta “benim kardeşime karşı hangi konuda ihmalkâr olduğumu bilmiyorum” diyerek bu sefer de kendi kendine bir iç muhasebesi yapmıştır.⁷⁵²

Mektubun devamında ise Mitanni ülkesinden Mısır'a gönderilen elçiler hakkında ifadeler yer almaktadır. Buna göre Pirissi ve Tulubri adlarını taşıyan bu elçilerin Mısır'da fazla bekletilmemeleri, hızlı bir biçimde yola koyulmalarına dair istekte bulunulmuştur. Bu isteğin Mısır'dan gelecek olan altınların merakla bekleniyor olmasından dolayı yapılmış olması da çok kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü Tuşratta elçilerine daha çok altın

⁷⁵¹ http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/political_marriages.htm. (Erişim tarihi: 20.02.2019)

⁷⁵² P. Artzi, agm. Baltimore 2002, s. 210.

verilmesi konusuna da değinmiş ve onlar geldikten sonra ülkesinde bir kutlama yapacağını belirtmiştir.

Tuşratta'nın mektubunun son kısmına baktığımızda ise burada Mısır'a gönderdiği selamlama hediyeleri görülmektedir. Öncelikle firavuna ardından kraliçe Tiye'ye ve son olarak da kızına gönderilen hediyelerden bahsedilmiştir. Bu sıralama aynı zamanda Tuşratta'nın nazarında Mısır sarayında kişilerin konumunu ne şekilde gördüğünü ve kabul erttiğini de göstermektedir. Bu esnada IV. Amenhotep'in eşi olan Nefertiti'nin adının dahi anılmamış olması dikkat çeken bir detaydır. Gönderilen hediyelere bakıldığında ise bunların firavuna giysi ve değerli bir mücevher, Teye ve Mitanni prensesi Tadu-Hepa için ise çeşitli takılar ve hoş kokulu bir parfüm olduğu anlaşılmaktadır.

Hiyeratik kısma gelince. Burada: *“Yıl 2, kış ayı, gün (9?) Bir firavun güney şehrinde H^c-m-3ht (Ufukta Sevinç) kalesindeyken. Elçi Pirissi ve elçi Tulubri'nin getirdiği Naharina mektubunun kopyası”* ifadeleri yer almaktadır.

Hiyeratik kısımda Akhenaten'in adının yazılmamış olması ilginç bir ayrıntıdır. Bir önceki mektupta (EA 26) yer alan hiyeretik yazıda kraliçe Teye hakkında iki ülkenin hanımefendisi denilmesine rağmen Akhenaten'in adının yazılmayıp “bir firavun” denilmesi merak konusudur. Bununla birlikte onun iktidarının ikinci senesinde, mevsimin ise kış olduğu kaydedilmiştir. Bu kısa kayıttan Mısırlıların tarih düşme geleneği hakkında da bilgi edinmiş oluyoruz. Ayrıca firavunun ikamet ettiği kalenin “Ufukta Sevinç” adını taşıdığı görülmektedir. Bunun Aten inacıyla irtibatlı olduğu çok kuvvetli bir ihtimaldir.

Bu kısımda yer alan bir başka detay ise Mısırlıların Mitannilere verdiği isim olan Naharina yazılı olmasıdır. Mektubu getirenlerin de Mitanni elçileri Pirissi ve Tulubri olduğu da kaydedilmiş ve bu tabletin bir kopya olduğu belirtilmiştir.

3.3.1.12. EA 28: Mısır ve Mitanni Arasında Diplomatik Kriz

Tuşratta tarafından Akhenaten'e gönderilmiş olan EA 28 British Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin transkripsiyonu ve çevirisi 1976 yılında Adler tarafından

yapılmıştır.⁷⁵³ Daha sonraki süreçte ise Moran ve Liverani bu mektup üzerinde yeniden çalışma yapmışlardır.

Mektubun genel çerçevesine bakıldığında bunun elçilerle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Mısır'dan dönüşü geciken Mitanni elçilerinin bu şekilde alıkonulmasından veya geciktirilmesinden dolayı Mısır yönetimine diplomatik olarak tepki verilmiştir.⁷⁵⁴ Bu durum belki de Eskiçağ tarihinde bir devletin başka bir devlete diplomatik yollar vasıtasıyla tepki göstermesinin başka bir ifadeyle nota vermesinin ilk örneklerinden biri olarak nitelendirilebilir. Yaşanan elçi krizi henüz tahta çıkmış olan Akhenaten'in zamanında yaşanması ise ikili ilişkilere zarar vermiş olmalıdır.⁷⁵⁵

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi

(1-11) Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim, beni seven ve benim sevdiğim damadım Naphurireya'ya deyin. Seni seven kayınpederin, kardeşin Mitanni ülkesinin kralı Tuşratta şöyle der: Benim için her şey iyi. Senin için de her şey iyi olsun. Ev halkın için, senin annen, Mısır'ın hanımefendisi Teye için; senin eşin olan kızım Tadu-Hepa için, senin eşlerin için, çocukların için, soyluların için, savaş arabacıların için, atların için, birliklerin için, ülken için, sana ait olan mülklerin için her şey çok çok iyi olsun.

(12-19) ben kardeşime özel temsilcilerim Pirissi ve Tulubri'yi aceleyle gönderdim ve onlara gerçekten acele etmelerini söyledim. Ve ben onları küçük bir muhafız birliği ile gönderdim. Ve daha evvel kardeşime şu mesajı göndermiştim: “ben kardeşim benim temsilcilerimi serbest bırakana ve onlar bana gelene kadar kardeşimin özel temsilcisi Mane'yi alıkoyacağım.”

20-28) ve şimdi benim kardeşim onları göndermeyi açıkça reddetti. Onları çok sıkı bir gözetim altına aldı. Elçiler nedir? Onlar kuşlar değildir ki uzaklara uçsunlar (ve sonra hemen) gelsinler. Benim kardeşim elçilerden dolayı kalbini niçin yıpratıyor. Neden birisi (bir elçi) doğrudan güvenli bir biçimde (bizim aramızda) diğerinin huzuruna gidemiyor ve biz selam duyamıyoruz? Böylece ikimiz her gün son derece memnun olabiliriz.

⁷⁵³ Adler Das Akkadische des Königs Tusratta von Mittanni adlı eserinde Mitanni mektuplarını ele almıştır. Amarna Arşivi'ndeki Mitanni mektupları bu çalışmada yer alır. Bkz: H. P. Adler, *Akkadische des Königs Tusratta von Mittanni*, AOAT 201. Kevelaer, Neukirchen-Vluyn, 1976.

⁷⁵⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1367.

⁷⁵⁵ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 296, 298.

(29-36) Umarım kardeşim benim temsilcimi acilen serbest bırakır ve benim kardeşimin selamını duymamı sağlar.

(37-41) Mane'ye gelince ben onu serbest bırakmak istiyorum ve kardeşime temsilcilerimi eskiden olduğu gibi göndermek istiyorum. Ve eskiden olduğu gibi kardeşimin selamını duymak istiyorum. O (Mitanni elçisi) kardeşime gitti ve böylece benim kardeşim umarım benim istediğim her şeyi yapar ve benim kalbimi kederlendirmez.

(42-49) ve benim senin babana söylediğim sözlere gelince, senin annen Teye onları biliyor. Başka kimse bilmiyor. Bunları senin annen Teye'ye sor böylece o sana söyleyebilir. Tıpkı senin babanın bana sevgisini gösterdiği gibi umarım şimdi benim kardeşim de bana sevgisini daima gösterir. Ve umarım kardeşim başka bir kimsenin hiçbir sözünü dinlemez.⁷⁵⁶

Bu bilgilerden hareketle Mısır ile Mitanniler arasında diplomatik anlamda bir elçi krizinin yaşandığı söylenebilir. Metnin giriş kısmındaki selamlama ifadeleri ise klasikleşmiş kullanımlardır ve ilk önce bunlar dile getirilmiş doğrudan konuya girilmemiştir. Selam ve iyi dileklerin yer aldığı bu kısma bakıldığında burada sırasıyla yeni firavun Akhenaten'in, ardından onun annesi Teye'nin, Tadu-Hepa'nın adlarına yer verildiği görülmektedir. Öte yandan herhangi bir isim yazılmaksızın firavunun diğer eşlerine de iyi dilekler sunulmuştur.

Mektubun yazılma sebebi ise bu kısımdan hemen sonra gelmektedir. Konu Mitanni ülkesinden giden elçilerin Mısır'da alıkonulmasıdır.

Bu mektubu EA 27 ile beraber değerlendirmek gerekmektedir çünkü Mitannili elçiler Pirissi ve Tulubri EA 27'nin yazıldığı zaman diliminde Mısır'dadır ve gelmeleri dört gözle beklenmektedir. Ancak onların bir türlü gelmemesi alıkonulmuş olduklarını göstermektedir. Bu yüzden EA 28'in yazılması gündeme gelmiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre bu elçiler sıkı bir gözetim altında tutulmaktadırlar. Bunun ise neden kaynaklandığı belirtilmemiştir. Onların Mısır'da alıkonulmasına sebep ne olursa olsun netice olarak Mısır ve Mitanni arasında diplomatik bir krize yol açmıştır.

Bu olay karşısında Tuşratta Mısır'a mektup göndermiş ve elçilerinin derhal serbest bırakılması gerektiğini sert bir biçimde dile getirmiştir. Diğer yandan Mitanni

⁷⁵⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 297, 299.

ülkesinde bulunan Akhenaten'in elçisi Mane'yi de Pirissi ve Tulubri gelene kadar bırakmayacağını söyleyerek bir çeşit gözdağı vermiştir.

Metnin sonuna gelindiğinde ise genellikle görmeye alışık olduğumuz selamlama hediyelerine burada yer verilmediği ve üstelik Mısır'dan da herhangi bir hediye veya altın talep edilmediği görülmektedir. Bu da yaşanan elçi krizinden kaynaklanmış olmalıdır.

3.3.1.13. EA 29. Mektup Işığında Mısır-Mitanni İlişkilerinin ve Siyasi Evliliklerin Bir Değerlendirmesi

EA 29, günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Bu tablet 189 satırdan oluşan oldukça uzun bir mektubu içermektedir. Metnin transkripsiyonu ve çevirisi Adler tarafından yapılmış daha sonra ise Moran ve Liverani'nin yeni gözlemleriyle tekrar ele alınmıştır. Tabletın çok uzun olmasından dolayı transkripsiyonuna yer vermeyecek genel anlamda hangi konuları ele aldığına bakacağız.⁷⁵⁷ Mektup Tuşratta tarafından IV. Amenhotep'e yazılmıştır.

Mektubun selamlama kısmı diğerleriyle aynı içerik ve üsluba sahiptir. Bundan sonra gelen satırlarla birlikte ise Mısır ile Mitanni devletlerinin geçmişinden söz edilmeye başlanmıştır. Tuşratta ilk olarak kendisinin tahta çıktığı andan itibaren III. Amenhotep ile yakın ilişkiler içerisinde olduğunu, onun kendisine barışa dayalı olarak sürekli yazdığını ifade etmiştir. Bundan önce Teye'ye ve Akhenaten'e gönderdiği mektuplarda dile getirilen III. Amenhotep ile aralarındaki her şeyi Teye'nin biliyor olduğu mevzusu burada tekrar zikredilmiştir.⁷⁵⁸

Metnin ilerleyen satırlarında daha da eski günlere giderek III. Amenhotep'in babasının zamanındaki hadiselerden söz edildiğini görüyoruz. Burada Min-kheperu-Re'nin (IV. Tutmosis) Tuşratta'nın büyükbabası Artatama'ya yazdığını ve kızını istediği belirtilmiş hatta IV. Tutmosis'in bunun için beş-altı defa yazdığını Artatama'nın kızını hala vermediğini ta ki yedinci mektuptan sonra kızını vermeye razı olduğunu ifade etmiştir. Bu bilgidен hareketle geçmiş dönemde de Mısır'la Mitanni ülkeleri arasında elçilerin sürekli olarak gidip geldiği anlaşılmaktadır. Mısır'ın Mitannilerden kız alma politikaları hakkında bilgi vermeye devam eden Tuşratta bu kez babası Şuttarna zamanında III. Amenhotep'in üç ya da dört defa mektup yazdığını ancak onun kızını ilk

⁷⁵⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1368

⁷⁵⁸ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 92.

anda vermek istemediğini söyler. Ta ki beşinci ya da altıncı⁷⁵⁹ mektubun gelmesinden sonra Şuttarna kızını III. Amenhotep'e verdiği bilgisi verir. Böylece Mitanni krallarından Artatama ve Şuttarna'nın kızlarını Mısır'a verme konusunda firavunları bir hayli uğraştırdığı anlaşılmaktadır.

Tuşratta bundan sonraki satırlarda III. Amenhotep'in kendisine yazdığını anlatmaya başlar. Firavunun amacı bu defa da Tuşratta'nın kızını haremine dahil etmektir. İlk önce buna hayır dediğini söyleyen Tuşratta elçilerin ikinci defa gelmesinin ardından kızını ona verdiği ifade etmektedir. O burada aslında geçmiş Mitanni kralları arasında kendini ön plana çıkarmaktadır. Çünkü atalarından kız istenirken Mısır'dan pek çok kez elçi geldiğini ancak kendisinin Mısır elçisinin ikinci gelişinde kızını verdiği altını çizmektedir. Netice olarak bu anlatılanlara bakıldığında Mısır'dan iki firavunun Mitanni krallarının üçüyle akraba olduğu ve iki devlet arasında "iyi ilişkilerin"⁷⁶⁰ çok eski zamanlara kadar gittiği anlaşılmaktadır.⁷⁶¹ Her ne kadar Tuşratta bu kadar uzun bir mektup yazarak Mısır-Mitanni ilişkilerini Akhenaten'e anlatma ihtiyacı duymuş olsa da yeni firavunun dış ilişkilerle uğraşma, diplomatik yazışmalar yapma ve komşu krallara bol bol altın gönderme gibi bir düşünce içerisinde olmadığı belirtilmektedir.⁷⁶² Onun bir din reformuyla uğraşıyor olması Mısır'ın dış dünyayla eskisi gibi ilgilenemeyeceği anlamına geliyordu.

Burada dikkat çeken husus Tuşratta'nın ısrarla evlilik ilişkileri üzerinde durmuş olmasıdır. Bu konuya değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Fakat en başta bunun Mısırlılar açısından tek taraflı olduğu, onların dışarıya bir prenses vermediği de unutulmamalıdır.⁷⁶³ Amarna Çağı'nda yazışmalara katılan devletlerin aralarında çok

⁷⁵⁹ Burada beşinci ya da altıncı şeklindeki ifadeler metinde aynı şekilde yer almaktadır. Bunu belirtmek isteriz.

⁷⁶⁰ Tuşratta biraz da kurnazlık ederek veya kötü sayfaları açmak istemezcesine daha önceki Mısır-Mitanni savaşlarından atalarının Kenan şehirlerini Mısır'a karşı kışkırtmasından hiç bahsetmemiştir.

⁷⁶¹ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 303.

⁷⁶² Rodolfo Ragonieri, "The Amarna Age: An International Society in the Making", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002 s. 50.

⁷⁶³ Mısır firavunu III. Amenhotep muhtemelen Yakındoğu saraylarının pek çoğu akraba olmuştu. Bunun en başında Mitanniler gelmektedir. Ancak Mitanni mektuplarında Mısır'dan bir kız isteme talebiyle karşılaşmıyoruz. Onlar daha çok altın istemekle meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte firavunun kız aldığı bir diğer siyasi yapı da Kassitler'in yönetiminde olan Babil idi. Onlar da Mısır'dan altın koparmanın derdine düşmüşlerdi. Hatta bu yüzden kızlarını altın karşılığı Mısır'a satmakla suçlanmışlardır. Öte yandan bakıldığında Babil kralı Kadaşman-Enlil'in Mitannilere göre daha cesur davranarak firavundan kızını istemiştir. Ancak bilindiği gibi bu gerçekleşmemiştir. Aslına bakıldığında eşit krallar olarak hareket ediyor olmaları Babil kralını haklı gösterse de Mısır firavunlarının gelenekleri böyle bir evliliğe şu an için izin

çeşitli ilişkiler ağının olduğu bilinen bir durumdur. Yazışmalar esnasında elçilerle birlikte tüccarların da gittiği tespit edilmiştir, hatta belki de bu elçilerin tüccar kimliğinin de olma ihtimali vardır. Bu, Amarna diplomasisinin ekonomik tarafıdır. Bir de evlilik bağları vardır ki bu ilişki devletlerin birbirine daha çok yakınlaşmasına vesile olmuştur. Bu sayede krallar birbirlerine yüklü miktarda hediyeler göndermişlerdir. Evlilik öncesinde iki devlet arasında mektup ve elçi teatilerinin yaşandığı ve bunun sonucunda iyi ilişkilerin geliştirildiği görülmektedir. Bu daha sonraki süreçte soylu bir kadının -ki bu genellikle kralın kızı olurdu- muhatap olunan krala eş olarak verilmesiyle sonuçlanırdı. Ancak bu trafik Mısır ile yaşıyorsa Mısır firavunları daima alıcı pozisyonda oluyordu. Mısır'a kızını veren kral bunun karşılığında genellikle yüklü miktarda altın almak isterdi. Mısırlılar ise prensesle birlikte gelen yüklü miktarda çeyiz eşyalarına da sahip olurdu. Bunun örneğini Tuşratta'nın gönderdiği muazzam hediye kervanında görmüştük.⁷⁶⁴ Bu karşılıklı hediyeleşmeler Akdeniz Dünyası'ndaki ekonomik hareketliliğe de can verirdi. Özellikle mektuplarda çok sık karşılaşılan hediyelerden biri olan lapis lazuli Asya, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır coğrafyalarında lüks tüketimin en güzide ürünlerinden biri olarak hatırı sayılır bir yer edinmişti.

Öte yandan evlilik bağıyla iki devletin kralları bir ailenin üyeleri haline gelmiş oluyordu. Bu ilişkiye dair en güzel örnek hiç şüphesiz Tuşratta ile III. Amenhotep'in arasında yaşanmıştır. Firavun onun hem çok sevdiği kardeşi hem de damadıdır. O da firavun tarafından çok sevilen bir kardeş ve aynı zamanda kayınpederdir. Bu açıdan kardeşim anlamına gelen Akadca “ahi” ve babam demek olan “abi” kelimeleri ikilinin yazışmalarında çok sık yer almıştır. Bununla birlikte mektuplarda sağlık, esenlik, iyi olmak manalarına gelen “şalamu” kelimesinin de çok sık kullanıldığı görülür. İnsanlar başta olmak üzere atlar, savaş arabaları ve muhatap olunan kralın ülkesinde her ne varsa onlara iyilik ve afiyet dilemek isteyen kişi için en kullanışlı kelime şalamu idi.⁷⁶⁵

Kralların yakınlaşmasını sağlayan evlilikler esnasında çok iyi düşünülmüş stratejik bir adımdı. Bu sayede politik, ekonomik ve kültürel bağlamda farklı kazanımlar elde edilebiliyordu. Mısır firavunları muhtemelen bu amaçlarla pek çok defa komşu

vermiyordu. Burada Babil kralının karşılıklılık (eşit) esasını çok fazla ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır. R. Ragonieri, agm. Baltimore 2002 s. 48, 52.

⁷⁶⁴ Mario Liverani, “The Great Powers' Club”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002 s. 20.

⁷⁶⁵ M. Liverani, agm. Baltimore 2002 s. 18.

krallıkların prensesleriyle evlenmişlerdi. Böylece hem onların üzerinde etkili olma hem de dost ve müttefiklik esasıyla hareket etme kazanımını elde etmiş oluyorlardı. Bu konuda en güzel örnek III. Amenhotep'in Arzava kralının kızını almaya yönelik yaptığı hamledir. Elimizde kesin bir kanıt olmasa da Mısır'ın Arzava krallığının jeopolitik konumundan yararlanma amacıyla olduğu çok açıktır. Aynı zamanda Hititlerin en önemli düşmanlarından olan Arzava ile güç birliği yapılarak Hititlerin Anadolu platosunda kalmaları sağlanacak ve böylece onların Suriye bölgesinde etkili olmalarının önüne geçilecektir. Özellikle Mısır'ın Arzava ile olan yazışmalarına bakıldığında firavunun Hitit ülkesinde meydana gelen saldırılardan dolayı sevinmesi ve kendisine Gaşkalı insanlardan gönderilmesini istemesi Mısır ile Arzava arasındaki yakınlığın evlilikten çok daha farklı boyutlara vardığını göstermektedir. Tabi ki kader/talih faktörünü de unutmamak lazımdır ki bu kez kader Hititlerden yana olmuş ve I. Şuppiliuma gibi güçlü bir kişinin ortaya çıkması ile Arzava Hititler tarafından ele geçirilmiş böylece tarih çok farklı bir seyiz izlemek zorunda kalmıştır.⁷⁶⁶

Siyasi evliliklerin bir başka getirisi de -Amarna Çağı'nda Mısır'ın elde ettiği gibi- uluslararası alanda lider konuma yükselmeye yardımcı olmasıydı. Bu açıdan Mısır'ın Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası'nın en aktif devletlerinin başında yer almasında ve tanınırlığının artmasında III. Amenhotep'in diplomatik ilişkiler geliştirmesi kadar çok fazla evlilik yapmış olmasının da (hareminde 100'e yakın kadın vardı) etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bunda elbette Mısır'ın altın zenginliği de çok önemli bir itici güç oluşturmuştur. Öte yandan Akhenaten zamanında Mısır'ın uluslararası alanda etkinliğinin azaldığı görülmektedir. Bunda da onun babası kadar evlilik işleriyle ilgilenmemesi ve diplomatik ilişkilerde aktif olamaması etkili olmuştur.

Evlilikle ilgili bu bilgilerden hareketle şu çıkarımlarda bulunabiliriz:

1- Amarna Çağı'nda devletler arasında gerçekleştirilen evliliklerin en önemli ayağını Mısır-Mitanni ilişkileri oluşturmuştur. Özellikle de III. Amenhotep bunda en ön sırada yer almış onun zamanında Mitannilerden alınan prenseslerin dışında vasallardan güzel kadınlar⁷⁶⁷ (bu ifade bizzat Mısır firavunu tarafından söyleniyor) alınmış ve ayrıca Yakındoğu'nun pek çok sarayından evlenmek için prensesler talep edilmiştir. Bunun

⁷⁶⁶ R. Ragonieri, agm. Baltimore 2002 s. 50.

⁷⁶⁷ Bu ifadenin geçtiği EA 369'a bakınız. Burada güzel saki kadınlar istenmektedir. A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 1251.

karşılığında ise vasallara kuvvetle muhtemel bir şey verilmezken büyük devletlere başlık parası mahiyetinde altın ve değerli hediyeler takdim edilmiştir. Öte yandan Mısır firavunlarının bu tür evlilik ilişkilerinde kat'i suretle alıcı pozisyonda oldukları unutulmamalıdır. Onlar kraliyet kanını kutsal kabul ettiklerinden dolayı Mısır prenseslerini başka devletlerin krallarına vermiyorlardı. Bu yüzden Mısır sarayında aile içi (ensest) evlilikler çok sık görülüyordu.⁷⁶⁸

2- Evlilik ilişkilerine Hititler tarafından baktığımızda onların vasallara veya küçük krallıklara dahi kız verdiğini görüyoruz. Örneğin I. Şuppiliuma bir kızını Hayaşa kralı Hukkana'ya, iki kızını ise Mitanni kralı Şattiwaza ve Mira Maššuiluwa ile evlendirmiştir. Suriye'de bulunan Hitit vasalları bu konuda başta gelmektedir. Onların böyle yaparak vasallar üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırmak istediği belirtilmektedir. Hititlerin uyguladığı bu evlilik türü asimetrik evlilik sistemi olarak adlandırılmıştır. Onların bu konuda Mısırlılardan çok farklı anlayışa sahip oldukları görülmektedir.⁷⁶⁹

3- Asurlular ve Babililer de karşılıklı olarak evlilik münasebetleri geliştirmişlerdir. Öte yandan daha evvel de değindiğimiz gibi Babil'de egemen olan Kassit/Karaduniaş kralları Mısır firavununun kızlarıyla evlenmek istemişler ancak Mısır tarafı böyle bir şeye müsaade etmemiştir. Bununla birlikte Kassit krallarından I. Kurizalzu ve I. Kadaşman-Enlil (1374?-1360⁷⁷⁰) III. Amenhotep'e birer kızını vermişti. II. Burnaburiaş da bir kızını IV. Amenhotep'le evlendirmiştir.⁷⁷¹

4- Mitanniler ise Mısır firavunlarıyla akrabalık ilişkisi kuran devletlerin en başında yer almaktadır. Bu ilişkiler Amarna Çağı öncesinde Artatama'nın IV. Tutmosis'e bir kızını vermesiyle başlamıştır. Daha sonra II. Şuttarna ve Tuşratta ile devam etmiştir.

5-Arzavalılardan da kesin olmamakla birlikte Mısır sarayına bir prenses gittiği düşünülmektedir.⁷⁷²

Evliliklerle alakalı bu bilgilerden sonra Tuşratta'nın mektubunda kaldığımız yerden devam edecek olursak. Tuşratta, III. Amenhotep ile olan yakınlaşmasını ve kızını

⁷⁶⁸<https://www.ancient.eu/article/934/love-sex-and-marriage-in-ancient-egypt/>;
<https://www.shorthistory.org/ancient-civilizations/ancient-egypt/marriage-in-ancient-egypt/> (Erişim tarihi: 26.06.2019)

⁷⁶⁹ E. Pfoh, *age*. 2016, s. 76.

⁷⁷⁰ P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 141.

⁷⁷¹ Bkz: EA 4: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 8-9.

⁷⁷² E. Pfoh, *age*. 2016, s. 76.

ona vermesini anlattıktan sonra firavunun cömertliği hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Aynı zamanda Akhenaten ile yaşadığı elçi sıkıntısından duyduğu rahatsızlığa da vurgu yapmış Akhenaten’i babasıyla kıyaslarcasına III. Amenhotep’in elçilere ne kadar değer verdiğini ve onları ülkelerine dönmeleri konusunda asla ertelediğini ayrıca belirtmiştir.⁷⁷³

Bunun akabinde ise çok sevdiği kardeşim ve damadım diye hitap ettiği III. Amenhotep’in ölüm haberini aldığında hissetmiş olduğu kederi ve elemi şu cümlelerle aktarmıştır:

“Ve benim kardeşim Nimmureya kaderine gittiğinde⁷⁷⁴ ve onlar onu bildirdiklerinde, ben onların «ve kimse bir çömlekte yemek pişirmedi» dediklerini duyduğumda o gün ağladım.”

Bunun ardından gelen satırlarda ise Tuşratta üzüntüsünden dolayı yemek yiyemediğini, su içemediğini yazmış ve III. Amenhotep’e olan sevgisini ve onun ölümünden sonra içinde bulunduğu ruh halini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“...keşke sen öleceğine ben ölmüş olsaydım, benim ülkemde veya senin ülkende altmış bin kişi ölseydi de sen ölmeseydin...”⁷⁷⁵

Babası öldüğünde 10 ile 20 yaşları arasında olan ve bu andan itibaren uzunca bir dönem (yaklaşık 38 yıl) iktidarda kalan III. Amenhotep’in en önemli başarısı Mısır’ın uluslararası alanda aktif bir biçimde yer almasını sağlamış olmasıdır. Onun sayesinde Tuşratta başta olmak üzere Akdeniz Dünyası’ndaki kralların pek çoğuyla iyi ilişkiler geliştirilmiştir. Hatta Amarna Çağı’nın da esas mimarının da o olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁷⁶

Tuşratta her ne kadar III. Amenhotep’in ölümünün ardından yukarıda aktarmış olduğumuz sözleri sarf etse de mektubunun ilerleyen kısımlarında yeni firavuna methiyeler düzmekten de geri kalmamıştır. O şöyle demiştir: “... onlar şunu duyurduklarında: “Nimmureya’nın ve onun baş zevcesi Teye’nin yaşça büyük olan oğlu

⁷⁷³ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 305.

⁷⁷⁴ III. Amenhotep’in kaderinin bundan sonraki aşaması Krallar Vadisi’nde yer alan ve KV 22 olarak adlandırılan devasa mezarında geçecektir. L. M. Berman, *agm*. Ann Arbor 2001, s. 22.

⁷⁷⁵ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 94.

⁷⁷⁶ L. M. Berman, *agm*. Ann Arbor 2001, s. 9, 16.

Naphureya onun yerine krallığı devam ettiriyor.” O zaman ben dedim (ki): Benim kardeşim Nimmureya ölmedi! Onun ve baş zevcesi Teye’nin yaşça büyük olan oğlu Naphureya onun yerinde krallığı devam ettiriyor. Her şey eskisi gibi olacak önceki durumdan hiçbir şey değişmeyecek.” Tuşratta’nın bu ifadeleri onun her şeyin eskisi gibi olmasını istediğini yansıtmaktadır.

III. Amenhotep’le ilgili bahsin ardından satırlar ilerledikçe lafın dönüp dolaşıp kendisine som altın olarak gönderileceğine dair söz verilen ama Akhenaten tarafından altın kaplanmış tahta şeklinde gönderilen heyekellere geldiğini görüyoruz. Bu durumdan dolayı öfkeli olduğunu de dile getiren Tuşratta söz verilen diğer eşyaların da azaltılarak gönderilmiş olduğunu bundan dolayı da gönlünün kırıldığını dile getirmiştir. Böylece yeni kral Akhenaten ile birlikte Mısır-Mitanni ilişkilerinin eskisi gibi bir seyir izlemediği anlaşılmaktadır. Şüphesiz elçi krizi de bunda çok etkili olmuştur.⁷⁷⁷ Bununla birlikte metnin devamında Tuşratta’nın ikili ilişkilerin tekrardan aynı düzeye gelmesi için gayret ettiği anlaşılmaktadır. Bunun da karşılıklı bir uğraş sonucu gerçekleşebileceğinin vurgusu yapılmıştır. Hatta onun Akhenaten’e III. Amenhotep’ten on kat daha fazla sevgi besleyeceğine dair sözleri Mitannilerin Mısır gibi bir müttefiği kaybetmek istemediği şeklinde yorumlanabilir. Nihayetinde bu mektubun yazıldığı zaman zarfında I. Şuppiluliuma’nın önderliğindeki Hitit ordularının gücü iyiden iyiye kendini hissettiriyordu. Mitannilerin esas korkusu aslında buydu.

Tuşratta’nın Mısır ile iyi ilişki içerisinde olması sadece Hititlere karşı bir destek değil aynı zamanda Mısır’dan gelen altınlar sayesinde komşu krallıkların nazarında bir prestij anlamını da taşıyordu. Bu durum Tuşratta’nın mektubunda da yer bulmuş ve o bu konuda komşu devletlerin şöyle diyeceklerini aktarmıştır: “Hanigalbat ve Mısır ülkelerinin kralları birbirlerine olan sevgilerini nasıl da gösteriyorlar. Eğer bu böyle olursa, tüm ülkelerden çok daha fazla (zenginliğe sahip olup) geliştirecek bütün memleketler bizden bahsedecek.” Görüldüğü gibi Tuşratta prestije çok önem veriyordu. Öyle ki mektubun genel atmosferi içerisinde bu da önemli bir yer işgal etmektedir. Tablet satırları sona yaklaşırken bile onun altın istemeye devam etmesi bu amaca hizmet etmektedir. Hatta öyle ki önceki mektuplarında da kullandığı meşhur “Mısır’da altın kum gibi çok” ifadesini burada da kullanmayı ihmal etmemiştir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 309.

⁷⁷⁸ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 95.; K. Avruch, *agm*. Baltimore 2002, s. 156.

Metnin sonlarına doğru konunun biraz çeşitlilik kazandığı görülmektedir. Burada Arteşşuba ve Asali adında kişilerden bahsedilmektedir. Bunlar Akhenaten'in daha evvel yazdığı bir mektubunda suçlu olarak nitelendirdiği kimselerdi. Anlaşıldığına göre bu iki kişi Mısır'da bir suça karışmışlardı. Fakat onların ne yaptığı konusunda bir bilgi verilmemiştir. Mısır elçisi Mane, Mitanni kralının huzurunda onların durumu hakkında bilgi vermiş ve suçlu oldukları ispatlanmıştır. Metinde yer alan bilgilerden bu iki kişinin Mısır'da büyük bir suç işledikleri sonrasında ülkelerine gönderildiği burada ise Tuşratta'nın onları zincire vurduğu, prangalarla bağlanarak sınır kasabalarından birine gönderdiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Tuşratta bu suçlulara verilmesi gereken ceza konusunda firavunun da fikrini almış o da bu kimselerin idam edilmesini istemiştir.⁷⁷⁹

Mektup Mısır'a gönderilen selamlama hediyeleri ile de sona ermiştir. Fakat tabletin bu kısmında bozulmalar fazla olduğundan hediyelerin tamamı hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Sağlam olan kısımlarda ise hakiki lapis lazuli ve altın işlemeli tarak, değerli taşlardan mamul gerdanlıklar, tören sopası gibi şeylerin gönderildiği yazılıdır.⁷⁸⁰

3.3.1.14. EA 30: Tuşratta'dan Kenan Bölgesi Krallarına Hitaben Yazılmış Bir Mektup

EA 30, Mitanni kralı tarafından Kenan coğrafyasındaki küçük şehir devletlerine hitaben yazılmış kısa bir mektuptur. Metne bakıldığında Mitanni kralının isminin yazmadığı görülmektedir bu açıdan hangi krala ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Moran'da bu mektubun sahibinin Tuşratta olduğu yönünde bir değerlendirme mevcuttur.⁷⁸¹ Aynı görüş Mynarova'da da bulunmaktadır.⁷⁸² Bu kaynaklara dayanarak mektubun Tuşratta'ya ait olduğu söylemek mümkündür.

Mektubun yazılı olduğu çivi yazılı tablet, British Museum'da muhaza edilmektedir. Metnin transkripsiyonu ve çevirisi Adler (1976) tarafından yapılmıştır

⁷⁷⁹ Raymond Westbrook, "International Law in the Amarna Age", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 34.

⁷⁸⁰ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 323.

⁷⁸¹ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 100.

⁷⁸² J. Mynarova, *age. 2007*, s. 117.

ondan başka Oppenheim (1967), Moran (1992) ve Liverani (1999) gibi bilim insanları da belli zaman aralıklarında bu tabletin çevirisini yapmışlardır.⁷⁸³

Tablete bakıldığında metnin oldukça kısa ve mesajının da gayet açık olduğu görülmektedir. Buna göre mektubun Kenan bölgesinin Mısır ile Mitanni ülkeleri arasında bir geçiş güzergahı olmasından dolayı Mitanni elçilerinin buradan geçerken seyahatleri esnasında herhangi bir zorlukla veya bir engellemeyle karşılaşmamaları için bir uyarı/gözdağı vermek maksadıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. EA 30 aynı zamanda Amarna Arşivi'nde bulunan Mitanni mektuplarının sonuncusunu teşkil etmektedir. Kısa bir metne sahip olmasından dolayı mektubun transkribine de yer vermek istiyoruz.⁷⁸⁴

Metnin Transkripti:

- 01) a-na LUGAL.^{MEŠ} ša KUR Ki-na-a-ah[-hi]
- 02) İR.^{MEŠ} ŠEŠ-ia um-ma LUGAL-ma
- 03) a-nu-um-ma ¹A-ki-ia LÚ.DUMU 'KIN'-'ia'
- 04) a-na UGU 'šâr' 'KUR' Mi-iş-ri-i ŠEŠ-'ia'
- 05) a-na du-'ul'-'lu'-hi a-na kál-le-e
- 06) al-ta-pár-šu ma-am-ma
- 07) lu-ú la i-na-ah-hi-is-sú
- 08) na-aş-ri-iş i-na KUR Mi-iş-ri-i
- 09) šu-ri-bá ù a-na ŠU
- 10) 'LÚ' hal-zu-uh-li ša KUR Mi-iş-'ri'-i
- 11) 'id'-'na'-'šu' (?) ha-mut-ta 'li'-'il'-'li'-'ik'!
- 12) ù kad<ru>-sú mi-im-ma
- 13) i-na muh-hi-šu lu-ú la ib-bá-aş-ši

Metnin Tercümesi:

(1-2) Benim kardeşimin hizmetkarları olan Kenan krallarına, kral böylece (şunları) der:

⁷⁸³ A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1373.

⁷⁸⁴ A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1373.

3-6) benim elçim Akiya'yı⁷⁸⁵ ben onu olabildiğince hızlı bir biçimde benim kardeşim olan Mısır kralına gönderdim.

(6-13) Kimse ona engel olmasın. Ona Mısır'a güven içinde girmesi konusunda imkân sağlayın ve onu Mısır topraklarının kale komutanına teslim edin. Çabuk gitmesine izin verin ve ondan hiçbir rüşvet talep edilmesin.⁷⁸⁶

Bu satırları sosyal, siyasi ve kültürel açıdan analiz ettiğimizde şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

1- Kenan toprakları yeterince güvenli değildir ki Tuşratta bu mektubu yazma ihtiyacı hissetmiştir. Öyle ki mektupta “kimse ona engel olmasın” ifadesinden muhtemelen daha önce de Mitannili görevlilerin bu bölgeden geçerken bir sıkıntı yaşadığı çıkarımında bulunabiliriz. Bu açıdan aynı şeyin tekrardan meydana gelmemesi istenmektedir.

2- Metinde “elçiden rüşvet talep edilmesin” şeklinde bir uyarıda bulunulması bölgeden geçen kervanlardan veya elçilerden belli bir rüşvet alınıyor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan Kenan coğrafyasının siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan istikrarın olmadığı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumun günümüzde de pek fazla değişmemiş olması İbn Haldun'un “*coğrafya toplumların kaderidir*” sözünü akla getirmektedir.⁷⁸⁷

3.4. BABİLLİ KASSİTLER: SİYASİ TEŞEKKÜLLERİ, AMARNA ÇAĞI'NDAKİ POZİSYONLARI VE MISIR'LA YAZIŞMALARI

I. Murşili önderliğindeki Hitit ordularının Babil'deki Hammurabi Hanedanlığı'na son verdiği MÖ 1595'ten 1500'e kadar geçen süreçte Mezopotamya'nın bu bölgesinde neler yaşandığında dair çok az bilgiye sahibiz. Çünkü bu dönemde yazılı kayıtlar yaşanan otorite boşluğundan dolayı suskun kalmıştır. Bu durum tıpkı Mitannilerin Ön Asya'ya geldikleri dönemi andırmaktadır öyle ki Mitannilerin geldikleri zaman zarfında da aynı

⁷⁸⁵ Akiya (veya A-ki-ia) Amarna Çağı'nda aktif bir biçimde rol almış elçilerden biridir. Anlaşıldığına göre bu mektubu Mısır'a götüren Mitannili bir elçidir. Weber ve Ebeling onun Kuzey Suriye'li olduğu görüşünü savunmaktadır. Artzi'ye göre ise Akiya Mitannilidir. A-ki-ia isminin dilbilimsel analizini yapan bilim insanları bunun Hurri kökenli bir kelime olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca elçinin isminde yer alan “ag/ak” hecesinin de Hurrice “rehber olmak, öncülük etmek” manasına geldiğini belirtmişlerdir. Bu bilgiden hareketle elçinin göreviyle uygun olarak sonradan bir isim aldığı ya da bu mesleğin ailesinden gelen bir miras olduğundan dolayı bu adı taşıdığı ifade edilmiştir. R. S. Hess, *age*. 1993, s. 25.

⁷⁸⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 324-325.

⁷⁸⁷ Cemalettin Şahin, Rauf Belge, “İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 57, Eylül-Ekim 2016, s. 464.

durum yaşanmış belgeler bir süreliğine sessizliğe bürünmüştür. Anlaşılan o ki bir bölgede siyasi dengeler değişince veya bozulma emareleri ayyuka çıkmaya başlayınca o döneme dair yazılı kayıtlar da azalmaya mahkûm kalmaktaydı. Bunun nedeni ise okuma yazma bilen bir avuç elit zümrenin genellikle “saray çevresiyle” sınırlı olmasından ve kayıt tutma faaliyetlerinin buralarla irtibatlı olduğundan ileri gelmekteydi. İktidar odakları zaafa uğradığında yazmanlar doğal olarak arşiv kaydı tutamaz hale geldiğinden yukarıda zikrettiğimiz Babil ve aynı zamanda Mitanni örneği zuhur etmiştir. Sular durulduğunda ve siyasi otoriteler tekrar iş başına geldiğinde yazılı kayıtlar da tekrar tutulmaya başlanmıştır. Bu açıdan Kassitlerin Babil’de egemen konuma ulaşması ile birlikte tekrardan bilgi akışı gelmeye başlamıştır.

Kassitlerin bilgi vermeye başlamasıyla birlikte eski dünyanın kadim medeniyet merkezlerinden biri olan Babil’in bu yeni dönemi ve onların bağlantı kurduğu komşuları hakkında fikir sahibi olunmaya başlamıştır. Buna göre bakıldığında güneyde eski Sumer geleneklerine göre isimler taşıyan ve adları Deniz Hanedanı olan bir iktidarın varlığı göze çarpmaktadır.⁷⁸⁸ Burada hüküm süren kralların Arap yarımadasıyla ticaret başta olmak üzere çeşitli bağlantılar kurdukları, bununla birlikte bölgeyle diplomatik ilişkiler de geliştirdikleri tespit edilmiştir. Kuzeybatıda Fırat üzerinde ise adı Hana olan bağımsız bir krallık göze çarpmaktadır. Anlaşılan o ki Hititler’in Babil’e yaptıkları seferinin sonucunda bölgedeki mevcut siyasi dengeler sarsılmış ve bunun neticesinde en güneyden Babil’in kuzey sınırına kadar olan bölgede siyasi bütünlük parçalanmış ve çeşitli büyüklükte siyasi yapılar ortaya çıkmıştır. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi bu döneme dair yazılı kayıtların çok olmaması meydana gelen gelişmelerin detaylarına vakıf olmamızı ve sürecin ne şekilde cereyan ettiğini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bu yüzden de bölgenin yaklaşık bir asırlık zaman diliminde yaşananlar hakkında puslu bilgilerden başka ayrıntılara ulaşmak bir hayli güçtür.

Bu sis perdesi ise MÖ 1500’lerden itibaren aralanmaya ve bu tarihten itibaren daha detaylı bilgiler gelmeye başlamıştır. Bu aşamada Mezopotamya’da “Kassitler” adını taşıyan yeni bir hanedanın egemen bir güç olarak Babil’in yönetimini devraldığı gözükmektedir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Kassit adını taşıyan halk grubu tarihini

⁷⁸⁸ J. A. Brinkman, “Babylonia under the Kassites: Some Aspects for Consideration”, *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites, Volume 1 Philological and Historical Studies, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin 2017, s. 6.

tam olarak bilmediğimiz erken zamanlardan beri bu bölgede yaşamaktaydı. Zamanla nüfusu artarak sosyo-ekonomik ve siyasi açıdan bölgenin kaderine tesir edebilecek bir konuma ulaşmışlardı. Öte yandan onların Babil dünyasının kültürel değerlerini de benimsemiş oldukları özellikle yazıyı aktif olarak kullandıkları bırakmış oldukları bol miktarda yazılı belgeden anlaşılmaktadır. Onların Amarna Çağı'nda da faal bir biçimde yer almaları uluslararası yazışmalar yapacak derecede yüksek bir yazılı kültüre sahip olduklarını ve diplomasi teamüllerden anladıklarını göstermektedir. Bu bağlamda Kassit kralları Amarna literatüründe “Büyük Güçler Topluluğu” olarak ifade edilen devletlerin arasına kolaylıkla girebilmiştir. Onların bu başarısı son derece önemlidir ve takdire şayandır. Çünkü aynı yüzyılda yaşayan Elam krallığının bu yazışmalarda yer almaması Babil'in yönetimindeki Kassitlerin Hammurabi'nin mirasını kabullendiklerini ve Babil'i tekrardan büyük bir devlet haline getirmek için emin adımlarla ilerlediklerini göstermektedir. Ancak bunun için bir “meşruiyet aracına” ihtiyaç vardı. Bunun temelleri ise I. Murşili'nin bölgeye yaptığı seferinin sonrasında Babil'in tanrı heykellerinin götürülmesiyle hazırlanmıştır. Bu durum Kassitler için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Şöyle ki:

Kassitlerin en erken dönemlerine tarihlenen belgelere bakıldığında onların ilk kralı hakkında bilgiler içerdiği görülmektedir. Bahsi geçen belge bir kraliyet yazıtı olup bunun Agum-Kakrime adlı bir Kassit liderine ait olduğu tespit edilmiştir. Burada bizi ilgilendiren nokta bu kişinin başarılarını anlattıktan sonra Marduk ve Sarpanitum adlı Babil tanrı ve tanrıçalarının Hititler tarafından esir alındığına ve onları nasıl kurtardığına dair de bilgi vermiş olmasıdır.

Agum-Kakrime yazıtında öncelikle suçu işleyene dair bilgi aktarmış ardından ise tanrıların kurtarıcısına yani kendilerine yer vermiştir. Bu bilgilere bakıldığında Hititlerin Babil'i ele geçirdikten sonra tanrı heykellerini alıp götürdüğü anlaşılmaktadır. Şüphesiz Eskiçağ Yakındoğu toplumlarının bazılarının inanç sistemine göre bir kente ve halkına yapılabilecek en büyük kötülüklerden biri o kentin tanrı veya tanrıça heykellerinin ait oldukları yerden götürülmesi veya ortadan kaybolmasıdır. Bilindiği gibi Hititler Babil'e saldırdıktan sonra burada fazla durmayarak ülkelerine dönmüştü. Muhtemelen buradan ayrırlarken adı geçen tanrı ve tanrıça heykellerini de hakimiyet ve zafer sembolü olarak yanlarında götürmüşlerdi. Hititler tarafından yapılan bu aşağılanma hiç şüphesiz Babil halkı için büyük bir musibet olarak algılanmıştır. Öte yandan tanrı heykellerinin geri

dönüşleri de bunun tam zıttı bir durum olarak değerlendirilmiş ve böylece Babil halkı talihlerinin tekrardan yüzlerine gülmeye başladığını düşünmüştür. İşte bu noktada Babil kentini tanrı heykellerine tekrar kavuşturanların yani Kassitler'in, Babil halkının nazarında büyük bir kurtarıcı mesabesine geldikleri tahmin edilebilir. Genel kaniya göre tanrı heykellerinin dönüşü kentin (artık) güvende oluşunun bir timsaliydi. Tanrılarının Babil'e dönüşünü sağlayan kişi de haklı olarak halkın nazarında en büyük kurtarıcı olarak değerlendirilmiştir. Bu açıdan Kassitlerin Babil tanrı heykellerini getirmekle elde ettiği prestiji anlamak mümkündür. Kassitlerin bu tanrılara inanıp inanmadığını bilmiyoruz ancak heykellerin Babil'e dönüşünü sağlamış olmaları şüphesiz onlar için sağlam bir meşruiyet kaynağı olmuştur.⁷⁸⁹ Aynı zamanda bu sayede Babil elit zümresinin transformasyonu sağlanmış geçiş süreci sancısız bir biçimde atlatılmıştır.⁷⁹⁰

Öte yandan Agum-Kakrime'nin yazıtında Kassitlerin meşruiyetlerini daha da sağlamlaştırmak adına yapılmış olduğunu düşündüğümüz Babil tanrılarının buradan ayrılmalarıyla alakalı olarak da bir anlatı hazırlatıldığı dikkat çekmektedir.⁷⁹¹ Bu hikâyede tanrılarının bir memnuniyetsizlikten dolayı Babil'i terk ettikleri vurgulanmakta, bununla birlikte dönüşlerinin de bir hoşnutluğa bağlı olduğu belirtilmektedir. Bu ifadelerle Babil'in tanrılarının gidişleri eski yönetimin kötü idaresine bağlanırken geri dönmeleri de Kassitler'in varlığından duydukları memnuniyetle ilişkilendirilmiş oluyordu. Burada kendilerinin başarılı yöneticiler olduklarını vurgulamayı da ihmal etmeyen Kassitler bunun ciddi bir beceri gerektiren diplomatik temaslar sayesinde elde edildiğini ifade etmişlerdir. İki taraf arasında müzakereler yapılmış ve heykeller belli bir fidye verilerek Babil'e getirilmiştir. Bu bağlamda Hititlerin Babil seferinin ardından tanrı heykellerini fidye almak amacıyla da götürdükleri sonucuna varabiliriz.⁷⁹²

Babil tanrısı Marduk hakkında bu geri dönüş olayı daha sonra Babilli yazmanlar tarafından hikayeleştirilmiştir. Burada Marduk'un düşmanlar tarafından ele geçirilmediği kendisinin gittiği aktarılmaktadır. Bu anlatı yukarıda değindiğimiz Agum-Kakrime'nin yazıtıyla paralellik göstermektedir. Hikâyede ayrıca Marduk'un 24 yıl Hatti topraklarında kaldığı burada iki ülke arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi için uğraştığının bilgisi de

⁷⁸⁹ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 126.

⁷⁹⁰ Frans van Koppen, "The Early Kassite Period", *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites Volume I Philological and Historical Studies*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin 2017, s. 73.

⁷⁹¹ F. V. Koppen, *agm.* 2017, s. 73.

⁷⁹² A. H. Podany, *age.* 2010, s. 127.

verilmektedir. Böylece Babil'in yaklaşık çeyrek asır süresince tanrısından uzak kaldığı anlaşılırken iki devlet arasında iyi ilişkilerin gelişmesinde bu olayın etkili olduğu da ifade edilmektedir. Hititlerle olan bu yakınlaşmaya benzer bir durum Babil-Asur arasında da yaşanacaktır. Bir anlaşmayla neticelenen bu yakınlığın nedeni ise Mitannilerin ansızın Ön Asya'da görülmesiydi. Muhtemeldir ki Hitit-Babil yakınlaşmasında da bu durum etkili olmuştur. Böylece bir zamanlar rakip olan siyasi teşekküllerin yeni bir düşman gücün belirmesi üzerine dost olma yoluna yöneldikleri görülmektedir. Mitanni tehdidine karşı Sami kökenli iki siyasi yapı olan Asurlular ve Babillilerin yakınlaşması bölgedeki diplomasi trafiğinin de gelişmesini sağlamıştır.⁷⁹³

Böylece gerek Kassit-Hitit gerekse Kassit-Asur temsilcilerinin Amarna Çağı'nın yaşanmasına az bir zaman kala bazı diplomatik temaslara girdikleri görülmektedir. Şüphesiz bu ilişkiler zaman ilerledikçe Kassitlerin Hitit ve Asur saraylarıyla evlilik ilişkileri geliştirmelerine de zemin hazırlamıştır.⁷⁹⁴ Bilhassa Amarna Çağı'nda bir Kassit prensesinin Hitit sarayına (I. Šuppiluliuma'ya) gelin gitmesi bunun bir örneğidir. Bu açıdan bakıldığında Amarna Çağı'nın oluşmasında farklı bölgelerde yer alan devletlerin arasında yaşanan siyasi ve kültürel gelişmelerin de belli bir oranda etkili olduğu söylenebilir. Bu gelişmeleri öğrendiğimiz yazılı kayıtların varlığı da Mezopotamya'daki karanlık çağın sona erdiğini göstermektedir.

Bu bağlamda önümüzde Hammurabi ile akraba olmayan, siyasi ve kültürel açıdan farklı bir geçmişe sahip bir hanedanın Babil'in yönetimini devraldığı görülmektedir. Her ne kadar bu mevcut hal Mezopotamya'da var olan siyasi konjonktüre taze bir kan akışı sağlamış olsa da onların kim olduklarına dair net bir açıklamanın bir türlü yapıl(ma)maması kafaları karıştırmaktadır. Bu açıdan şu an için Kassitlerin kökenine dair kesin bir bilgiye sahip olmasak da onların yaşam biçimleri, dilleri⁷⁹⁵, dinleri ve sahip oldukları çeşitli kültürel değerler üzerinde yapılacak olan incelemeler bu önemli halkın kim olduğunu, hangi toplumlara benzediğini ve akrabalarının kimler olduğunu ortaya koyacak bilgileri

⁷⁹³ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 129.

⁷⁹⁴ F. V. Koppen, *agm.* 2017, s. 99.

⁷⁹⁵ Onların diline dair bazı kelimeler ise şu şekildedir savaş arabasının bir parçasını ifade eden "kimek" kelimesi. Bir bitki ismi olan "kuruş", anlamı bilinmeyen "kutkim" ve "kabittigalzu", yine atlı savaş arabasının dizginlerini tutturmak için kullanılan brozdan bir parça olan "kamūsaš. Miguel Civil, Ignace J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 8/K, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2008, s. 21, 133, 372, 582, 610.*

gün yüzüne çıkaracaktır.⁷⁹⁶ Bununla birlikte elde mevcut olan çivi yazılı kaynaklar temel alınarak yapılmış olan bilimsel Kassitlerin kimlikleri hakkında az çok bilgi vermektedir. Bunlar ışığında Kassitlere dair şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

Öncelikle Babili uzun bir süre yönetimleri altında tutan bu siyasi yapıya mensup olan insanların kendilerine ne ad verdiklerine ve onlarla komşu olan veya bir şekilde irtibat kuran siyasi teşekküllerin onlara hangi isimlerle seslendiklerine değinmek gerekmektedir.

Buna göre ilk olarak Amarna mektuplarından hareketle Babil’de egemen olan bu halkın kendilerini *Karaduniaş*⁷⁹⁷ olarak adlandırdıkları anlaşılmaktadır. Bu durum Mısırlılar tarafından da benimsenmiş olmalı ki onlar da Babil’e yazdıkları mektuplarında (EA 1:1-6) bu insanlara aynı adla hitap etmişlerdir.⁷⁹⁸ Bununla birlikte Galzu ve Kaşşu⁷⁹⁹ isimlerinin de Karaduniaş ile benzer bir kullanıma hizmet ettiği ve Kassit’lere atfen kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁰⁰ Ayrıca Akadca belgelerde Kassit isminin *kaššû(m)* şeklinde geçtiği de görülmektedir.⁸⁰¹

Bu isimlerle belgelerde geçen Kassitlerin Hammurabi’nin zamanından beri bölgede var oldukları bilinmektedir. Onların belirli aralıklarla Babil’de egemen olan siyasi iktidarla mücadele ettikleri düşünülmektedir. Bu da Kassit halkının bir liderin yönetimi altında yaşamakta olduğunu düşündürmektedir ki onlara mücadele ruhunu aşıl原因 bir liderin olma ihtimali çok yüksektir. Belki de küçük ölçekli bir siyasi yapı veya boy teşkilatı etrafında kenetlenmişlerdi. Her ne kadar Hammurabi zamanında Babililerle mücadele etmiş olsalar da Kassitlerin Babil’de hüküm sürmeye başladıkları dönemde kendilerini Hammurabi ile ilişkilendirme eğilimine girdiklerini de görüyoruz. Hiç şüphesiz onların bu şekilde davranmalarında belli başlı amiller etkili olmuştur. Bu konuda ilk olarak şunu söyleyebiliriz: Yakınoğu coğrafyasının en önemli krallarından

⁷⁹⁶ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 125, 126.

⁷⁹⁷ Onlar kendilerini şu şekilde nitelendirmişlerdir: “LUGAL GAL šar KUR Ka-ra-^ddu-ni-ia-aš.” Mısır firavunları ise Babil’e yazdıkları mektuplarda [a-n]a ¹Ka-dá-aš! -ma-an-En-líl šar KUR Ka-ra-an-du-n[i]-še olarak hitap etmişlerdir. J. Mynarova, *age.* 2007, s. 186, 187., Bu halk ilk defa Akadca belgelerde *Kaşşu* şeklinde geçmiştir. Bkz: F. V. Koppen, *agm.* 2017, s. 47.

⁷⁹⁸ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 118.

⁷⁹⁹ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age.* Wiesbaden 2000, s. 153.; Kassit kralları kendilerini ifade ederlerken Kaşşu kelimesini de kullanmışlardır. Örneğin LUGAL *Ka-aš-šu-ú*. Miguel Civil, Ignace J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, (edt.), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago. Chicago, Volume 8/K*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2008, s. 293.

⁸⁰⁰ R. S. Hess, *age.* 1993, s. 222.

⁸⁰¹ F. V. Koppen, *agm.* 2017, s. 46.

biri olan Hammurabi güçlü bir dayanak noktasıydı. Hammurabi Babil tanrıları sayesinde kazanılan sağlam bir meşruiyet kaynağı idi. Bu açıdan Kassitlerin bu politikası akıllıca atılmış bir adım olarak nitelendirilebilir.⁸⁰² Hatta Kassitler bu konuda biraz daha öteye giderek iktidara geldikleri dönemde kendilerini Hammurabi'nin soyundan insanlar olarak nitelendirmişlerdir. Böylece Hammurabi ile kan bağlarının olduğu da savunulmuş oluyordu. Kassitlerin kendilerini Semitik kökenli Hammurabi ile özdeşleştirmelerinde onların milli şuurunda bir zaaf meydana gelmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu da pekala mümkündür çünkü bilindiği gibi Akadlılar başta olmak üzere Sami kökenli krallıklar yaşadıkları ve hâkim oldukları bölgeleri “Samileştirme” politikası doğrultusunda hareket ederek coğrafyayı kendilerine benzetmeye çalışıyorlardı. Bu açıdan eğer Kassitler çok uzun zamandan beri Sami halkları içinde yaşamışlarsa -ki kayıtlar bunu göstermektedir- bu durum muhtemelen onların milli değerlerinden uzaklaşmalarına ve asimile olmalarına neden olmuştur diyebiliriz. Nitekim onların kendi dilleriyle yazılmış çok fazla belge bırakmamış olmaları bunun için sağlam bir mesnet olarak değerlendirilebilir. En azından Kassit tanrılarının isminin Sami ve Mezopotamya'daki tanrılara göre karşılığının verildiği bir tanrı listesinden⁸⁰³ hareketle onların Sami kökenli olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu da onların Sumerliler gibi Mezopotamya'ya başka bir yerden geldiklerini, buranın yerli halkı olmadıklarını düşündürmektedir.

Kassitlerin durumuna benzeyen bir başka halkın da Amoritler olduğu ifade edilmektedir. Ancak bir farkla ki Amorit krallarının taşımış olduğu isimler onların Semitik kökenden geldiklerini göstermektedir. Bu noktada Kassit krallarının isimlerine bakıldığında da onların Semitik olmadıkları anlaşılmaktadır. Bazı bilim insanları ise Kassitlerin Babil seferinden sonra geri dönmeyip burada kalan Hitit bakiyeleri olduğunu öne sürse de bu ifade Kassitlerin Hammurabi zamanından beri Babil krallarıyla mücadele ettiği bilgisi göz önüne alındığında pek makul bir değerlendirme gibi gözükmemektedir.⁸⁰⁴ Biz ise onların Sumerlilerle, Gutilerle, Turukkularla, Hurrilerle ve Urartularla bağlantılarının olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim Kassitlerin Turukkuların

⁸⁰² M. V. De Mieroop, *age.* 2014, s. 124, 125.

⁸⁰³ Bahsi geçen listede Babil ve Mezopotamya tanrılarının isimleri ve bunların Kassitçe karşılıklarının yanı sıra çeşitli kelimelere de yer verilmiştir. Ayrıca bazı dini terimlerin de karşılıkları vardır. Birkaç örnek vermek gerekirse: Mezopotamya tanrılarından EA'nın Ka-mul-la; Nergal'in Şu-ga-ab; “İlu” “tanrı” ifadesinin Kassitçe karşılığının Ba-aş-ğu olduğu verilmiştir. Cennet kelimesinin de Şamu-u, bunun Kassitçe'de “İ-Lu-Lu” ve “Da-gil-gi” olduğu yazılıdır. Kral anlamına gelen Şarru'nun da Kassit dilindeki karşılığı “Ya-an-zi” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Theophilus G. Pinches, “The Language of the Kassites”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1917), s. 102-105.

⁸⁰⁴ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 126.

politik merkezlerinden Kunšum⁸⁰⁵ ile irtibatlarının olduğu yönünde kitabi bir ifade düşüncelerimize destek mahiyetindedir.⁸⁰⁶ Bu konuda yapılacak araştırmalar konuyu daha da netleştirecektir.

Öte yandan onların Zagros Dağları'nın bulunduğu bölgeden geldikleri ifade edilmektedir. Hammurabi zamanına tarihlenen belgelerde adlarına rastlanılan Kassitlerin zaman içerisinde Mezopotamya'ya adapte oldukları ve burada barış içinde yaşadıkları fakat bazen de onlarla mücadele ettikleri ifade edilmektedir. Kassitler bu zaman zarfında çobanlık yapan ve mevsimlik işçi olarak çalışmış, onlardan bazıları ise Eski Babil Dönemi'nde profesyonel asker olarak orduda görev almıştır. Böylece onların savaş sanatında mahir oldukları anlaşılmaktadır.⁸⁰⁷ Bunun yanı sıra toplumsal yaşamın bir başka boyutunda ise Kassitlerin belli bir kısmının yarıgöçebe bir hayat tarzına sahip olduğu, genelinin ise yerleşik yaşama geçtiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte bazıları da şehir yaşamına adapte olmayı başarmışlardır. Böylece bakıldığında Kassit halkının toplumun her kademesinde yer aldığı görülmektedir. Hammurabi hanedanının sona ermesinden sonra Babil'de iktidarı ele geçirmeleri ise onların devlet kurma ve yönetme kabiliyetine de sahip olduklarının bir göstergesidir. I. Murşili önderliğindeki Hitit ordularının Babil'i fethetmesiyle birlikte bütün bu Kassit halkının muhtemelen başlarındaki liderlerinin öncülüğünde kendilerini büyük bir siyasi güç olarak öne sürmüş olmalıydılar. Güneydeki Deniz Ülkesi'nin fethedilmesinden sonra neredeyse Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar egemenliklerini devam ettiren Kassitler'in politik anlamda gerçekleştirdikleri bu başarı hakikaten çok dikkat çekici olup takdire şayandır.

İfade etmiş olduğumuz bu başarıların yanında Kassitlerin Ön Asya'nın çeşitli devletleriyle siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel münasebetler geliştirerek uluslararası arenada da var olma başarısını sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu da onlar hakkında göze çarpan bir başka önemli ayrıntıdır. Özellikle Elam krallarıyla yakın ilişkiler geliştirmişler onlara Kassit prenseslerini vererek iki ülke arasında akrabalık bağları tesis etmişlerdir. Diğer yandan Amarna mektuplarından ve döneme ait çivi yazılı vesikalardan Kassit prenseslerin Elam krallarının haricinde Mısır ve Hitit saraylarına da evlilik yoluyla

⁸⁰⁵ Turukkuların politik merkezlerinden olduğu ifade edilen Kunšum'un nerede olduğunun bilgisine vakıf değiliz. Burada asıl dikkat çekmek istediğimiz mesele Turukkular'la Kassit'lerin yakınlığının olma ihtimalidir. Koppen, Kunzuḫḫe/Kušuḫḫe/Kuzuhḫe şeklinde Nuzi belgelerinde geçen kelimenin Kunšum ile ve dolayısıyla Kaššū yani Kassitler'le yakınlığının olabileceğini dile getirmiştir. F. V. Koppen, agm. 2017, 46,47.

⁸⁰⁶ F. V. Koppen, agm. 2017, s. 46.

⁸⁰⁷ F. V. Koppen, agm. Boston/Berlin 2017, s. 46.

gönderildiği tespit edilmiştir.⁸⁰⁸ Bu da Kassitlerin Geç Tunç Çağı boyunca Yakınoğu saraylarının pek çoğuyla akrabalık ilişkisiyle bağlı olduğunu göstermektedir.

Bunların yanında Kassitlerin kültürel anlamda da önemli işlere imza attıkları anlaşılmaktadır. Kassit krallarının Hammurabi zamanından kalan değerleri benimsedikleri ve bunların gelişmesine katkıda buldukları ifade edilmektedir. Bilhassa Kassit krallarının sanatsal ve bilimsel çalışmaları destekledikleri göze çarpmaktadır. Özellikle Babil formundaki Akadca'nın bu dönemde yaygın bir diplomasi dili haline gelmesinde Kassitlerin Yakınoğu krallarıyla aktif bir biçimde irtibat halinde olmaları da etkili olmuştur. Bu, Akadlı Sargon'dan Babil kralı Hammurabi'ye ve onun ardından ise Kassitlere kadar gelen bir silsile olarak değerlendirilebilir. Bu üç siyasi yapı sayesinde Akadca *Lingua Franca* olarak anılan bir uluslararası yazışma dili haline gelmiştir demek yanlış olmayacaktır.

Dil ve edebiyatın yanı sıra Kassitlerin tıp alanında ve sanatsal çalışmalarda da yetenekli Babil profesyonellerinin yetişmesinde büyük katkıları olmuştur. Babil'de önemli heykel sanatçılarının ve kahinlerin yetişmiş ve bütün bu mesleklerden uzmanlar Akdeniz Dünyası'nın çeşitli krallıklarında ciddi biçimde talep görmüştür. Böylece Kassit kralları sayesinde Babil, insanların bir şeyler aradığında bulabilecekleri bir dünya haline gelmiş ve böylece bölge uluslararası ticaretin yapıldığı ve aynı zamanda kültürel açıdan zengin bir lokalizasyon halini almıştır.⁸⁰⁹ Kassit krallarının bu başarıları sayesinde Babil uluslararası ölçekte ün kazanmış ve böylece Babil'i yöneten bu yeni hanedan Yakın Doğu'daki "*büyük krallar'ın seçkinler kulübüne*" (Amarna Çağı'nın kardeş kralları arasına) girme hakkını elde etmiştir.⁸¹⁰ Bu açıdan Kassitlerin Asur kralının Amarna yazışmalarına sonradan belirivermesinden ve Asur halkının Mısır'a gidip burada iş yapmasından neden rahatsız olduğu ve buna ne sebeple karşı çıktığı, niçin onlara uyruklarım şeklinde seslendiği çok daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu aşamada Asurlular güçlü sayılmazdı ancak adeta sihirli bir el Asur'un Amarna Çağı'nın ortalarında güçlenmesine neden olmuştu. Bu el Aşşur-uballit'e aitti ve onun güçlü liderliği Asur'un yıldızını parlatmaya yetmişti. Asur'un güçlenmeye başlaması Babil'in çıkarlarına ters bir

⁸⁰⁸ Bunlardan en ünlü evlilik ilişkisi II. Burna-Buriaş I. Şuppiluliuma ile tesis edilendir. Michael Roaf, "Kassite and Elamite Kings", *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites Volume 1 Philological and Historical Studies*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin 2017, s. 166, 194.

⁸⁰⁹ J. A. Brinkman, agm. Boston/Berlin 2017, s. 2.

⁸¹⁰ T. Bryce, *age*. 2005, s. 13, 14.

durum olduğundan II. Burnaburiaş, Tutankhamon'a göndermiş olduğu bir mektubunda (EA 9⁸¹¹) Asurlularla iş yapılmamasını ısrarla talep etmişti. Kassitler bu hamleyle sadece ekonmik bir ambargo uygulamanın peşinde değillerdir. Onların bir amacı da muhtemelen Asurluların Amarna Çağı'nın eşit/kardeş krallar olarak nitelendirilen topluluğunun içerisinde yer almalarına engel olmaktı.

Bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki Babil'de yeni bir egemen güç olarak ortaya çıkan Kassitler uzak ve yakın mesafedeki komşularıyla çeşitli ilişkiler kurmuşlar Asur örneğinde olduğu gibi bazı devletlere de söz geçirmeye çalışmışlardır. Bu teşebbüsler de da onların dış dünyaya açılma konusunda da oldukça aktif bir toplum olduklarını ortaya koymaktadır. Bilhassa komşu ülkelerle yapılan evlilik ilişkileri uluslararası ilişkilere büyük bir ivme kazandırmıştır. Bu konuda en güzel örnek II. Burnaburiaş'ın kızının Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile evlendirmesidir. Bu durum uluslararası ilişkiler çağının yaşandığı Geç Tunç Çağı'nda çok sık görülen bir durum olsa da bütün devletler bu akıma katılmadıklarından önemli bir ayrıntıdır. II. Murşili'nin kayıtlarından detaylarını öğrendiğimiz bu evlilik ilişkisi ilk başlarda hoş gözüken bir durum gibi gözükse de ilerleyen süreçte bazı sorunlara neden olduğu belirtilmiştir. Buna göre Babil'den Hitit ülkesine gelen bu prenses burada çeşitli entrikalara katılmış ve bu yüzden başkentten uzaklaştırılmıştır.

Diğer yandan Kassit kralı II. Burnaburiaş'ın Hititlerin yanı sıra Asur kralı I. Aşşur-Uballit ile de bir evlilik sözleşmesi imzalaması onların bir zamanlar rakip oldukları hatta vasalları şeklinde nitelendirdikleri Asurlular ile ilişkilerini düzelttiklerini göstermektedir. Asur ve Babil arasındaki bu yakınlaşma ise Amarna Çağı'nın ruhu açısından değerlendirildiğinde gayet uygun gözükmektedir. Ancak aynı şeyi Asurlular için söylemek biraz zordur çünkü onlar bu dönemde tekrardan güçlenmeye ve buna bağlı olarak yayılcı bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu da ilerleyen zaman zarfında Babil başta olmak üzere bazı devletlerin onlara karşı tavır takınmasına neden olmuştur.

Amarna Çağı'nda Kassitlerin pek çok siyasi yapı ile irtibatlı olduğu bilinmektedir. Hitit, Asur, Elam bunlardan bazılarıdır ancak en yakın ilişkileri ise muhtemelen Mısır firavunlarıyla tesis etmişlerdir. Mısır firavunlarıyla yoğun bir diplomaik ilişkiler ağı geliştirmiş olan Kassit krallarının Amarna Arşivi'nde 11 adet mektubu bulunmuştur. Bu

⁸¹¹ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1336.

mektuplardan Mısır'la olan ilişkilerinin çok yakın bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Kassit kralları Mısır firavunundan kızlarından birini kendisine vermesini bile isteme cesaretinde bulunabilmiştir. Fakat bilindiği üzere alınan cevap olumsuz olmuştur. Bunun ardından ise Kassit kralı Mısır firavununa “*sen bir kralısın dilediğini yapabilirsin*” demiştir.⁸¹²

Kassitlerin devrin büyük ve küçük devletleri ile çok çeşitli ilişkiler geliştirmeleri onların Hitit, Mısır, Mitanni, Asur için potansiyel bir müttefik olarak görülmesine neden olmuştur. Şöyle ki Hititler tarafından Mitanniler'e ve daha sonra ise Mısır'a karşı; diğer yandan Mısır'ın Hititler'e karşı güçlü bir destekçisi olarak çeşitli ittifaklarda yer almışlardı.⁸¹³ Mısır'ın Amarna Çağı'nda diğer devletleri kendi yanına çekmek amacıyla evlilik ilişkileri tesis ettiği ve bunun içinde Babil'in de yer aldığı düşünüldüğünde Mısır-Babil arasındaki etkileşimin esas nedeni ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler doğrultusunda Kassitlerin Babil'de egemen güç konumuna gelmeye başladıkları zaman diliminde bölgesel ve uluslararası ölçekte yaşanan gelişmelere dair genel bir şekilde değerlendirme yaparak bu bahsi sonlandırmak istiyoruz:

1- Öncelikle Kassitlerin Hammurabi zamanından beri bölgede yaşadıkları tespit edilmiştir. I. Murşili önderliğindeki Hitit ordularının Babil'de hüküm süren Hammurabi hanedanlığına son vermesi ve Babil'in tanrı heykellerini Hatti ülkesine götürmesiyle Babil halkının kaderiyle başbaşa bırakıldığı anlaşılmaktadır.

2- Babil'de meydana gelen otorite boşluğu ise Hammurabi zamanından beri bölgede yaşadıkları anlaşılan Kassitler/Karaduniaşlar tarafından doldurulmuştur. Ancak bunun öncesinde Kassitler, Babil'den kaçırılan tanrı heykellerini bazı diplomatik temaslar kurarak geri getirmişlerdir. Onlar bu sayede önemli bir meşruiyet elde etmiş olurken Mezopotamya'nın kadim Babil kentinde Sami kökenli olmayan bir halkın kültürel ve siyasi olarak varlığının da temellerini atmış oluyordular.

3- Bir sonraki bölüm başlığı içerisinde yer alan Kassit krallarını gösteren tabloya bakıldığında Kassit hanedanına mensup ilk kralın Karaindaş adında biri olduğu

⁸¹² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 73, 75.

⁸¹³ T. Bryce, *age.* 2005, s. 14, 15.; Jared L. Miller, “Political Interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Hatti during the Amarna Age”, *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites, Volume 1 Philological and Historical Studies, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin 2017, s. 95.

görülmektedir. Fakat onun iktidar yıllarının hangi tarihler arasında olduğuna dair detaylı bilgilerden yoksunuz. Kaynaklarda sadece onun MÖ 15. yy'da yaşadığı ve kendini Babil, Sumer ve Akad kralı olarak nitelendirdiğine dair bilgi verilmektedir. Onun bu söylemlerine bakıldığında ise Kassitli yöneticilerin evrensel hakimiyet anlayışıyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. I. Kadaşman-Enlil'in ve özellikle II. Burnaburiaş'ın kullanmış olduğu sıfatlardan biri "Evrenin Kralı" (veya Dünyanın Kralı) anlamına gelen "şar kiššati" olması bunu göstermektedir.⁸¹⁴ Bu da onların kendilerini devrin en büyük kralı olarak gördükleri anlamına gelmektedir. Öte yandan sonraki dönemlerde de kullanılan "Karaduniaş Kralı" unvanına bakıldığında ise bunun hem Babil kentine hem de Kassitler tarafından yönetilen Babil'in kuzeyine karşılık geldiği görülmektedir.⁸¹⁵

4- Kassitlerin Babil'e egemen olmaya başladıkları zamana yakın bir dönemde Ön Asya Dünyası'nda birtakım olaylar zuhur etmekteydi. Bunlardan ilki Hurrilerle birleşerek güçlü bir siyasi yapı oluşturan Mitanni adındaki yeni bir halk grubunun Yukarı Mezopotamya'da görülmeye başlamasıydı. Yakın tarihlerde yaşanan ikinci önemli gelişme ise Hiksosların Mısır'dan kovulmasıydı. Böylece zaman aralığı olarak birbirinden çok uzak olmayan dönemlerde Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin, Babil'de ise Kassit hakimiyetinin başladığı anlaşılmaktadır.

5- Hititler ise I. Mırşili'nin Babil seferinden döndükten sonra öldürülmesi ile başlayan ve Gasıp Krallar Devri adı olarak adlandırılan bir dizi talihsiz olaylar karmaşasıyla uğraşmak zorunda kalmıştı.

⁸¹⁴ Şar kiššati teriminin Sumer kenti Kiş'ten kaynaklandığı ifade edilmektedir. Burası kutsal bir kent olarak nitelendirilirdi. Akad kralları Kiş Kralı kelimesini kendilerine göre uyarlamışlar ve Şar kiššati kullanımı ortaya çıkmıştır. Bu başlık şar kibrāt arba'i ya da şar kibrāt erbetti (Dört iklimin/bölgenin kralı) ile aynı anlamda kullanılabilmekteydi. Ancak Şar kiššati'nin daha çok uhrevi anlama geldiği diğerinin ise dünyevi olana karşılık olduğu da ifade edilmektedir. Michael Roaf, "Mesopotamian Kings and the Built Environment", *Experiencing Power, Generating Authority Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia* (Edt: Jane A. Hill, Philip Jones, and Antonio J. Morales), University of Pennsylvania Press., Philadelphia 2013, s. 333.; Şar kiššati unvanı Babil kralları tarafından MÖ 10. yy'a kadar kullanılmıştır. Bununla birlikte Asur krallarının da bunu aynı şekilde kullanıkları tespit edilmiştir. P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 144.; Asur kralı Asurhaddon'un şu ifadeleri ise bu terimin onlar tarafından adeta bir şiir havasında kullanıldığını göstermektedir: *šarru rabû, šarru dannu, šar kiššati, šar mât Aššur^{ki}, šakkanak Bābili, šar māt Šumeri u Akkad^{ki}, šar kibrāt erbetti*ⁱⁱ = Büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Asur'un kralı, Babil'in yöneticisi, Sumer'in ve Akad'ın kralı dört bölgenin kralı. Aarnoud van der Deijl, *Protest or Propaganda: War in the Old Testament Book of Kings and in Contemporaneous Ancient Near Eastern texts*, (Edt. K.A.D. Smelik), Brill, Leiden-Boston 2008, s. 41.

⁸¹⁵ Karaduniaş tabiri Asur kaynaklarında da belli bir döneme kadar geçmiştir. P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 135, 136.

6- Kısa zaman içerisinde güçlenen Kassitlerin Babil'i uluslararası ölçekte ön sıralara çıkarabilmiştir. Kassit kralları Mısırlılar'ın ise Yakındoğu'nun en güçlü devleti haline gelmesi ile birlikte onlarla da yakın ilişkiler geliştirmişlerdir. Özellikle III. Tutmosis'in Yankındoğu'da elde ettiği başarıların ardından pek çok siyasi yapı gibi Kassit kralları da Mısır'a elçiler göndermiştir. Yakındoğu kralları arasında gerçekleşen diplomasi trafiği uluslararası ilişkilerin yoğunluk kazanmasına katkı sağlamış ve Amarna Çağı'na giden sürecin ivme kazanmasında itici rol oynamıştır.

7- Böylece Geç Tunç Çağı'nın hemen başlarında meydana gelen bu gelişmelere bakıldığında en karlı çıkan devletin Mısır, ikinci olarak ise Babil olduğu anlaşılmaktadır. Hititler ise I. Şuppiluliuma'nın zamanına kadar çok parlak bir dönem yaşamış sayılmazlar. Ancak I. Şuppiluliuma ile birlikte bilinen dünyanın en güçlü devleti Hititler olmuştur. Amarna Çağı'na sonradan katılan Asurlular ise sonraki süreçte güçlenmeye başlamıştı. Mitannilere bakıldığında onların ilk başlarda çok güçlü bir devlet olduğu ancak ilk önce Mısır'ın sonrasındaysa Hitit ve Asur baskısı altında yaşamak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

8- Kesin tarihi tam olarak bilinmese de MÖ 12. yy. içerisinde Kassit krallarının Babil'deki yönetiminin zayıflamaya başladığı görülmektedir. Hiç şüphesiz Kassit krallarının bu duruma düşmesinde bazı güç dinamikleri etkili olmuştur. Babil'in önce Asur kralı Aşşur-dan'ın (MÖ 1179-1135) askeri müdahalesine maruz kaldığı ardından ise Elam kralı Şutruknahunte'nin (MÖ 1150) saldırılarıyla uğraşıldığı anlaşılmaktadır. Sözü edilen Elam kralının oğlu Kutirnahunte ise Babil şehrine saldırmış ve neticede de bir zamanlar çok iyi ilişkiler içerisinde oldukları Babil'deki Kassit hanedanlığı eski bir dostun eliyle son bulmuştur (MÖ 1150/1155). Kassitlerin ortadan kalktığı bu dönemin Deniz Kavimleri Göç dalgasının yaşandığı ve pek çok siyasi yapının ortadan kalktığı tarihe yakın olduğu görülmektedir. Böylece Amarna Çağı'nın bitişinin üzerinden yaklaşık bir asır sonra bütün dengelerin altüst olduğu görülmektedir.⁸¹⁶ Bu süreçten en karlı çıkanlar ise Mısır ve Asurlular olmuştur.

⁸¹⁶ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 16, 17.; P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 150.

3.4.1. Amarna Mektupları Işığında Mısır-Babil İlişkileri ve Kassit Kralları'nın Diploması Becerisi

Kassit krallarının Mısır firavunlarıyla ilişkileri Amarna Çağı'nın öncesinde başlamıştır. Mısır ve Mezopotamya belgelerinden edinilen bilgilere göre bu ilişkilerin başlangıcı III. Tutmosis zamanına kadar varan bir döneme tarihlenmekte olup buna dair Tutmosis'in yıllıklarında detaylı bilgiler yer almaktadır. Bunlarda III. Tutmosis'in Asya topraklarına gerçekleştirdiği seferlerinin sonucunda Babilliler'den de haraç (Mısır dilinde: *inw*) aldığı belirtilmektedir. Ancak bunun haraç mı yoksa diğer siyasi yapıların Mısır'a gönderdiği gibi bir kutlama hediyesi mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Mısırlıların kayıtlarında olayları ve durumları abarttığı bilindiğinden bunun haraç olmadığını söylemek pekâlâ mümkündür.⁸¹⁷ III. Tutmosis'in başarılarının ardından Yakınoğu saraylarından elçilerin birbiri ardınca Mısır firavununu tebrik etmek için yola koyulmuş olmaları ikinci seçeneğin doğruluk payını arttırmaktadır. Muhtemelen bu dönemde Mısır'a gelen yabancı kralların elçileri arasında Babil elçileri de vardı ve bu esnada Babil'in yönetimi Kassit kökenli kişilerin uhdesindeydi.⁸¹⁸

Kaynaklarda bu dönemde Babil tahtında Karaindaş adında birinin oturduğu ifade edilmekteyse de onun iktidar yılları tam olarak bilinmemektedir. Ancak Kassit krallarının yazılı olduğu aşağıdaki tabloya bakıldığında onun adının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. En azından kaynakların verdiği bilgiler ışığında ilk Kassit kralı Karaindaş olduğu sonucuna varılabilir. Eğer III. Tutmosis'in zamanında yaşadıysa muhtemelen Mısır'a tebtik mesajı gönderen Kassit lideri de o olmalıdır. Böylece gerek hediyeleşmelerle gerekse elçilerin gönderilmesiyle iki ülke arasında iyi ilişkiler başlağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte II. Burnaburiyaş'tan⁸¹⁹ IV. Amenhotep'e gönderilen bir mektupta Kassit kralları ile Mısır firavunları arasında yazışmaların III. Tutmosis'in halefi II. Amenhotep zamanında yapıldığı da dile getirilmektedir. II. Amenhotep'in yazıtlarında da Mısır'a Hitit ve Mitanniler ile birlikte Babil'den temsilcilerinin de geldiğine dair kayıtların yer alması bunu doğrulamaktadır. Bu bilgilerden hareketle de iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin III. Tutmosis veya II. Amenhotep zamanında başladığını söyleyebiliriz.

⁸¹⁷ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 324.

⁸¹⁸ J. A. Brinkman, *agm.* Boston/Berlin 2017, s. 7.

⁸¹⁹ Burnaburiyaş'ın ismi kaynaklarda Burra-buriyaş ve Burna-Buriaş şeklinde de geçmektedir. Biz bu çalışmamızda daha genel bir kullanımı olan Burnaburiyaş ismini tercih ettik.

KASSİT KRALLARININ KRONOLOJİSİ			
II. Agum (...), I. Burna-Buriaş (...), III. Kaštiliaşu (...), Ulam-Bur(ar)iaş (...), III. Agum (...) ⁸²⁰			
Kral	Tahta Çıkış	Resmi Egemenlik Yılı MÖ	İktidardaki toplam yıl.
Kara-indaş	-		
I. Kadaşman-Harbe	-		
I. Kurigalzu	-	1375	
I. Kadaşman-Enlil	1375	1374-1360	15 yıl
II. Burna-Buriaş	1360	1359-1333	27 yıl
Kara-hardaş (?)	-	-	-
II. Kurigalzu	1333	1332-1308	25 yıl
Nazi-Maruttaş	1308	1307-1282	26 yıl
Kadaşman-Turgu	1282	1281-1264	18 yıl
II. Kadaşman-Enlil	1264	1263-1255	9 yıl
Kudur-Enlil	1255	1254-1246	9 yıl
Şagarakti-Şuriaş	1246	1245-1233	13 yıl
IV. Kaštiliaşu	1233	1232-1225	8 yıl
I. Tukultī-Ninurta	1225		
Enlil-nādin-şumi	-	1224	1 yıl 6 ay
II. Kadaşman-Harbe	1224?	1223	1 yıl 6 ay
Adad-şuma-iddina	1223	1222-1217	6 yıl
Adad-şuma-uşur	1217	1216-1187	30 yıl
Meli-Şipak	1187	1186-1172	15 yıl
I. Marduk-apla-iddina	1172	1171-1159	13 yıl
Zababa-şuma-iddina	1159	1158	1 yıl
Enlil-nādin-ahi	1158	1158-1157	1 yıl ⁸²¹

Öte yandan çivi yazılı kayıtlar Babil ve Mısır ile “düzenli bir şekilde” temas kurmaya başlayan ilk Kassit kralının Burnaburiaş olduğuna dair bilgi vermektedir. Böylece Kassitlerin Mısır firavunlarıyla “uluslararası ölçekte” ilk temaslarının temelini Karaindaş zamanında atıldığı, II. Amenhotep’in Mısır tahtında olduğu esnada bu

⁸²⁰ Bu kralların iktidar yılları ve tahta geçiş tarihleri hakkında kesin bir malumat bulunmamaktadır.

⁸²¹ Bu tablo şu kaynak esas alınarak hazırlanmıştır: J. A. Brinkman, “Babylonia under the Kassites: Some Aspects for Consideration”, *Karduniaş. Babylonia Under the Kassites, Volume 1 Philological and Historical Studies, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, 2017 Boston/Berlin, s. 36.

ilişkilerin biraz daha yoğunlaştığı,⁸²² Amarna Çağı'nda ise zirveye çıktığı anlaşılmaktadır.

Amarna yazışmalarının yapıldığı döneme bakıldığında III. Amenhotep'in Kassit kralı I. Karigalzu ile onun kızını almak için sürekli olarak yazışmalar yaptığı ve en nihayetinde Babilli prensesi haremine almada başarılı olduğu anlaşılmaktadır.⁸²³ Daha sonra da I. Kadaşman-Enlil ile III. Amenhotep arasında bir evlilik müzakeresinin gerçekleştiğine dair Amarna Arşivi'nden bilgi edinmekteyiz. Yazışmalardan anlaşıldığına göre bu müzakereler uzun zaman sürüncemede kalmıştır. Babil tahtına II. Burnaburiaş'ın geçtiği dönemde ise Asur devletinin yeniden güçlenmeye başladığı ve bu durum karşısında Babillilerin tedirgin olduğu görülmektedir. Asur'un güçlenmesi Babil'in önünde büyük bir engel teşkil edeceğinden Kassit hanedanının temsilcileri bu tehlikeyi bertaraf etmek için onlarla akrabalık bağı kurma yoluna da başvurmuşlar ve bu doğrultuda II. Burnaburiaş oğullarından birini Asurlu bir prensesle evlendirmiştir. Ancak ilerleyen süreçte bu prensesten dünyaya gelen bir oğul Babil'de bir isyan girişiminde bulunmuş ve bu olay Asur'un Babil tahtına müdahalesine zemin hazırlamıştır.⁸²⁴

Diğer yandan Babil kralının uzaklardaki Hitit ülkesiyle de yakınlaştığı görülmektedir. Babil tanrı heykellerinin kurtarılmasına dair yukarıda verdiğimiz bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda henüz yeni teşkilatlanmış olan Kassitlerin ilk dönemlerinden itibaren Hititlerle ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerde ilk başlarda ticari amaçlar ön planda tutulmuştur ancak Amarna Çağı'na gelindiğinde I. Şuppiluliuma'ya Babilli bir prenses verilmek suretiyle iki ülke arasında akrabalık bağları da tesis edilmiştir. Amarna Çağı'nın sonrasında, Hitit tahtında III. Hattuşili'nin olduğu bir zaman diliminde ise Hititlerin Babil ile çok daha yakın ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. III. Hattuşili,⁸²⁵ II. Kadaşman-Enlil (MÖ 1263-1255) çok samimi yazışmalar yapmış hatta bir mektubunda ona “sizin ülkenizde samandan çok at var⁸²⁶” diyerek kendisine at gönderilmesini bile istemiştir. İki kral, *Kadaşman-Turgu* zamanında

⁸²² Babil'in MÖ 15. yüzyılın son çeyreğinde Mısır'la kurduğu bu temaslarının arka planına bakıldığında ise bu ertesini yüzyılda Asur genişlemesini sınırlamak amacıyla Hititlerle Mısırlıların yakınlaşmasına benzetilmemektedir. Tarihi süreç içerisinde cereyan eden gelişmelerden anlaşıldığına göre de bu temaslar fayda vermiş Mısır ve Kassitler arasında iyi ilişkiler geliştirilmiştir. J. L. Miller, agm. Boston/Berlin 2017, s. 95.

⁸²³ Bu konuda EA 11'e bakınız: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 21-23.

⁸²⁴ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 16, 17.; P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 150.

⁸²⁵ III. Hattuşili zamanında Mısır ile de yazışmalar yapılmıştır. Hatta onun eşi kraliçe Puduhepa'nın da II. Ramses'le yazıştığı bilinmektedir. J. L. Miller, agm. Boston/Berlin 2017, s. 99.

⁸²⁶ P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 123.

yapılan bir anlaşmayı tekrardan hayata geçirerek iyi ilişkilerin devamlılığı konusunda önemli bir adım daha atmıştır. Hititler'in ve Babilliler'in böylesine yakın ilişki içerisinde olmalarının ardında yatan sebeplere baktığımızda bunda büyüyen Asur tehlikesini kontrol altında tutma amacının olduğu anlaşılmaktadır. Bu tıpkı Amarna Çağı'nda Asur'un ön plana çıkmasını istemeyen Kassit krallarının Mısır'la yakınlaşmasına benziyordu.⁸²⁷ Bu bağlamda birbirine uzak iki devletin tam ortasında büyüyen bir tehlikeden dolayı birlikte hareket etmek amacıyla diplomatik temaslara girdiklerini söyleyebiliriz.

Böylece özetlersek, yaklaşık olarak Geç Tunç Çağı'nın başlangıcından itibaren Mezopotamya'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve kısa bir zamanda uluslararası ilişkilerde aktif bir biçimde yer almaya başlayan Kassit hanedanının yönetimindeki Babil Krallığı teşkilatlanmaya başladıkları andan Elam kralı Kutirnahunte'nin saldırıları sonucunda yıkıldıkları MÖ 1150/1155 yıllarına kadar Yakındoğu'da yer alan pek çok siyasi yapı ile türlü ilişkilere girmişlerdir.⁸²⁸ Bu zaman zarfında ise 22 kralın başa geçtiği anlaşılmaktadır. Amarna Çağı'nda ise *Kadaşman-Harbe, I. Kurigalzu, I. Kadaşman-Enlil, II. Burnaburiaş, Karahardaş, II. Kurigalzu*⁸²⁹ gibi kralların yönetime geçtiği bilirse de bunlardan sadece I. Kadaşman-Enlil ve II. Burnaburiaş'ın Amarna Çağı'nda Mısır'la yazışmalar yaptıkları bilinmektedir.⁸³⁰ Bu kişiler muhtemelen Kassit kralları içinde Mısır'la en fazla diplomatik temas kuranlardı ancak Kassit hanedanının tarihine bakıldığında diplomatik ilişkilerinin sadece Mısır'la sınırlı kalmadığı görülecektir. Örneğin Kargamış kralı Ini-Teşşub ile Kassit kralı Şagarakti-Şuriaş yazışmaları bulunmaktadır. Ayrıca daha evvel de dile getirdiğimiz KBo. 1.10'daki bir referanstan Kassit hanedanının temsilcilerinin Hititler ile de irtibat halinde olduğu ve III. Hattusili ile II. Kadaşman-Enlil'in yazışmalar yaptıkları bilinmektedir. Bu örnekler Geç Tunç Çağı boyunca varlıklarını devam ettiren Kassit krallarının diplomasiye önem ve dolayısıyla pek çok devletle yazışmalar yapan mahir devlet adamları olduklarını göstermektedir. Özellikle Amarna Çağı'nın yoğun diplomasi trafiğinde de yerlerini alarak zamanın ruhuna ayak uydurdukları, hatta bu dönemi şekillendiren devletlerin başında geldikleri anlaşılmaktadır. Bu sayede devrin büyük devletlerinin arasında kolaylıkla yer almışlar yazışmalarda Büyük Kral anlamına gelen LUGAL.GAL (Sumerce), šarru rabû (Akadca)

⁸²⁷ J. L. Miller, agm. Boston/Berlin 2017, s. 94.

⁸²⁸ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 16, 17.; P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 150.

⁸²⁹ P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 126.

⁸³⁰ Diplomasi ağırlıklı bir politikası takip eden ve diğer devletlerle sürekli iletişim halinde olan Kassit krallarına ait daha çok mektup olduğunu düşünüyoruz. Amarna Arşivi'nde yer alan 14 mektup sadece gün yüzüne çıkanlardır.

sıfatıyla anılmayı ve Amarna Çağı'nın meşhur ifadesi ŠEŠ-ia/ (Sumerce) ahu (Akadca) “kardeşim” hitabıyla yazışmalar yapmayı hak etmişlerdir.⁸³¹ Böylece Eskiçağ literatüründe Orta Babil Dönemi olarak adlandırılan evrede Babil’de egemen güç olan Kassit’lerin Hammurabi’nin mirasına başarıyla sahip çıktıklarını ifade edebiliriz.⁸³² Onların diplomatik ilişkilerini ise Babil ve Dür-Kurigalzu kentlerinden idare ettikleri anlaşılmaktadır. Bu şehirler iki başkent mesabesindeydi. Özellikle Dür-Kurigalzu’nun⁸³³ I. Kurigalzu zamanında (MÖ 14. yy. başlarında) önemli sıçrama yaparak çok önemli bir stratejik kent haline geldiği ifade edilmektedir.⁸³⁴

Bu iki kentten yazışmalarını yürüten Kassit krallarının Amarna Arşivi’nde bulunan mektupları Knudtzon’un edisyonunda şu şekilde numaralandırılmıştır: EA 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13. Bununla birlikte Mısır’dan onlara gönderilenlerin mektupları ise EA 1, 5 ve EA 14’tür.⁸³⁵ Burada dikkat çeken husus Amarna Arşivi’nden çıkarılan mektupların içinde Mısır’dan Babil’e gönderilmiş olanların sayısının diğer devletlere nazaran daha fazla olmasıdır. Örneğin Mısır’la en az Babil’e hükmeden Kassitler kadar yazışma yapan Mitanniler’e gönderilmiş olan herhangi bir mektup arşivden çıkmamıştır. Bunun sebebini bilmiyoruz fakat daha önceki kısımlarda da ifade ettiğimiz gibi tahrip olma, bilinçli olarak yok edilme veya arşive konmama gibi birtakım doğal ve beşerî nedenlerden dolayı mektupların günümüze ulaşamadığını düşünüyoruz. Kassitlerden gelen ve özellikle de onlara gönderilen mektupların bir kısmının bulunmuş olması Mısır firavunlarının Kassitlerin yönetiminde olan Babil’e özel bir ehemmiyet vermiş olmasıyla açıklanabilir. Mektupları incelediğimizde ise buna dair daha net fikir sahibi olunacaktır.

3.4.1.1. EA 2: Karşılıklı Kız İsteme Durumu

Bu mektup VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Tabletın bazı kısımları hasarlıdır bu yüzden anlam bütünlüğü tam olarak sağlanamamıştır. Ayrıca metnin oldukça kısa olduğu Mısır’dan gelen bir mektuba karşılık olarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Tabletın çevirisi Moran (1992) ve Liverani (1999) tarafından

⁸³¹ J. L. Miller, agm. Boston/Berlin 2017, s. 94, 95.

⁸³² O. R. Gurney, “Texts from Dur-Kurigalzu”, *Iraq, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1949)*, s. 131.

⁸³³ Dür-Kurigalzu’nun stratejik bir yerde konumlandığı ifade edilmektedir. Kent Dicle, Fırat ve Diyala nehirlerinin birbirine en yakın olduğu yerdedi. J. A. Brinkman, agm. Boston/Berlin 2017, s. 15.

⁸³⁴ J. A. Brinkman, agm. Boston/Berlin 2017, s. 14.

⁸³⁵ J. L. Miller, agm. Boston/Berlin 2017, s. 93.

yapılmıştır.⁸³⁶ Babil mektuplarına örnek olarak görülmesi için bu mektubun transkribine de yer vermek istiyoruz:

Metnin Transkripsiyonu:

- 01) ʾaʾ-na ʾNi-mu-wa-re-ia LUGAL KUR ʾMiʾ-ʾiṣʾ-ri-i ʾŠEŠʾ-[ia qí-bi-ma]
 02) um-ma ʾKaʾ-ʾdaʾ-aš-ʾmaʾ-[an-En]-lil LUGAL KUR Ka-ra[-du-ni-ia-aš]
 03) a-na ia-ši ù ma-ʾtiʾ-[ia] da-an-ni-iš [šu-ul-mu]
 04) a-na ka-a-ša ʾDAMʾ.[MEŠ-k]a a-na DUMU.MEŠ-ka a[-na LÚ.GAL.MEŠ-ka]
 05) ʾANŠEʾ.KUR.RA.MEŠ-ka [GIŠ.GIGIR-ka] ù ma-ti-ka ga-ab-bi-ša da-anni-iš lu šu-
 [ul-mu]
 06) ʾašʾ-ʾšumʾ ŠEŠ-ia a[-na a-hu-za-ti] iṣ-pu-ra
 07) ʾumʾ-ma-a [DUMU.MUNUS-ka a-ha-aš-še-e]h am-mi-ni la ta-ah-ha-az
 08) [.....k]a ʾDUMU.ʾMUNUSʾ.MEŠ-ú-a i-ʾbaʾ-aš-ša-a
 09) [mu-tu-ši-na lu-ú LUGAL ù l]u-ʾúʾ ze-er ʾLUGALʾ šu-nu
 10) [šu-nu-ma ša a-na DUMU.MUNUS.MEŠ-ia e-le-eq-qa-a]š-šu-nu-ti
 11) [LUGAL ma-am-ma a-na la ze-er LUGAL DUMU.MUNUS.MEŠ-šu ul i]d-di-in-ši-
 na-t[i]
 12) [DUMU.MUNUS.MEŠ-ka i-ba-aš-ša am-mi-ni la ta-a]d-di-na
 13) [.....ME]Š
 01) [.....] (**Diğer Yüzü**)
 02) [.....]
 03) [.....ANŠE.KUR.]ʾRAʾ.MEŠ ʾSIG₅ʾ
 04) [.....]
 05) 20 GIŠ[.....] KÙ.GI
 06) 120 GÍN[.....]
 07) a-na šu-ul-ʾmaʾ[-ni-ka ul-te-bi-la-a]k-ku
 08) 1 ŠU GÍN NA₄.ZA.[GÍN.MEŠ a-na šu-ul-ma-an a-h]a-ʾtiʾ-ia
 09) [aš]-ʾšumʾ DAM-ka š[i-i ul-te-bil]

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-5) Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim Nimuwareia'ya (III. Amanhotep) deyin!
 Karaduniaş ülkesinin kralı Kadaşman-Enlil şöyle söyler: benim için ve ülkem için her şey

⁸³⁶ A. F. Rainey, *age. Vol 2*, 2015, s. 1326.

iyi. Senin için, eşlerin için, oğulların için, soyluların, atların, savaş arabacıların ve tüm ülken için (her şey) çok iyi olsun.

6-11) Madem ki benim kardeşim bana evlilik hakkında yazdı (ve şöyle dedi): “ben senin kızını istiyorum.” Neden sen onunla evlenmiyorsun [...]. Benim kızlarım uygun. Ama onların kocaları bir kral olmalı ya da kraliyet neslinden olmalı. Bunlar kızlarım için istediğim şeylerdir. Hiçbir kral kızlarını kraliyet kökenli olmayan birine vermez.

(12-13) senin kızların (da) uygun. Neden sen (de) bana birini vermiyorsun. [...]

Tabletin diğer yüzünde ise Mısır’a gönderilen selamlama hediyelerinin yazılmış olduğu görülmektedir:

(1-9) [...] iyi atlar, [...], 20 ahşap [...] altından. Ben sana selamlama hediye olarak 120 şekel [...gönderiyorum.] Benim kızkardeşim için selamlama hediyesi olarak 60 şekel (ağırlığında) Lapis lazuli gönderiyorum [...] o senin eşindir.⁸³⁷

Bu kısa metne bakıldığında giriş kısmında diğer büyük devletlerin mektuplarında olduğu gibi klasik kalıplar kullanılarak selamlama cümlelerine yer verildiği görülmektedir. I. Kadaşman-Enlil (yaklaşık 1374–1360⁸³⁸) kendisini “LUGAL KUR Kara-du-ni-ia-aş” “Karaduniaş’ın büyük kralı” olarak nitelendirmekte ve tanıtmaktadır. Böylece metnin bu kısmından Babil’de hüküm süren Kassit hanedanının yaşadıkları yere Karaduniaş dedikleri anlaşılmaktadır. Devam eden satırlarda ise muhatabı Nimuwareia’yı (III. Amanhotep) da “LUGAL KUR ‘Mi’-‘iş’-ri-i ‘ŞEŞ’-[ia qí-bi-ma” “Mısır ülkesinin büyük kralı” olarak ifade ederken iki devletin krallarını eşit olduklarını da belirtmiş oluyordu. Yani ikisi de Büyük Kral’dı. Metnin en başında kullanılan “kardeşim” hitabıyla da aralarındaki samimiyet ve yakınlık vurgulanmaktaydı.

Mektubun devamına bakıldığında Babil kralının ifadelerinden Mısır firavunundan ona bir mektup geldiği ve Babil kralından kızını istediği ve EA 2’nin de buna bir cevap olarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Metindeki eksik kısımlar anlam akışını bozsa da okunabilen bölümlerden I. Kadaşman-Enlil’in evlilik için uygun yaşta pek çok kız evladının olduğunun bilgisine ulaşılmaktadır.

⁸³⁷ A. F. Rainey, *age. Vol 1*, 2015, s. 67.

⁸³⁸ J. A. Brinkman, *agm. Boston/Berlin 2017*, s. 16.

Mektubun bu bölümünde “neden onunla evlenmiyorsun” şeklinde bir cümle kurması ise oldukça dikkat çekmektedir. Bu cümleden hareketle onun kızlarından birini Amenhotep’e önerdiği sezilmektedir. Bunun ardında I. Kadaşman-Enlil’in kızlarını sadece krallara veya kraliyet ailesinden birine verebileceği şartını dile getirdiği görülmektedir. Demek ki Mısır firavununun kendisinden kız istemek için yazdığı mektubunda kızı şahsı için istediğine dair bir açıklık yoktu ki I. Kadaşman-Enlil böyle bir şey deme ihtiyacı hissetmiş olsun. Son olarak da gayet açık bir yüreklilikle o da Mısır firavunundan kızlarından birini kendisine eş olarak vermesini istemiştir. Bu da onun eşitlik anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir. İlerleyen kısımlarda da göreceğimiz üzere Mısır firavunu onun evlilik teklifine ıvık bakmayacak ve şu şekilde bir cevap verecektir: “*eski zamanlardan beri hiçbir Mısır firavununun kızı başkasına verilmedi.*”⁸³⁹ Böyle bir yanıt karşısında Babil kralının çok büyük bir hayal kırıklığına uğramış olduğu tahmin edilebilir. Mısır firavunu bu cevabıyla aslında bir şeyi daha ortaya koymuş oluyordu bu da Mısır’ın diğer devletlerle eşitlik açısından pek çok açıdan anlaşabileceği ancak eşitliğin ve kardeş krallar olmanın bile açmayacağı bazı kapılarının olduğuydı. Bu kilitli kapılar ise kadim Mısır’ın gelenekleriydi. Öte yandan Kadaşman-Enlil’ ise tam bir eşitlik anlayışıyla hareket ettiğini söyleyebiliriz. Hatta onun sen kızlarından birini verirsen ben de sana bir kızımı veririm şeklinde bir düşüncesi bile vardı.⁸⁴⁰

Tabletin arka yüzünde yer alan satırlara bakıldığında ise burada Mısır’a gönderilen selamlama hediyelerinin yazılı olduğu görülmektedir. Bu kısımda atlar en başta yer almaktadır. Zira Kassit’lerin atlarıyla ünlü bir ülke olduğu bilinmektedir. Bu durum onların diğer devletlerle ilişkilerinde de görülmektedir. Örneğin Amarna’dan yaklaşık bir asırdan fazla bir zaman sonra III. Hattuşili’nin Babil’e yazdığı bir mektubunda geçen şu ifade burada anılmaya değer türdendir. III. Hattuşili, II. Kadaşman-Enlil’e (MÖ 1263-1255) şöyle diyordu:⁸⁴¹ “...sizin ülkenizde samandan çok at var...”⁸⁴² Böylece Kassitler’in Babili’nde atların çok olduğu ve bunların uluslararası yazışmalarda önemli bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Mektubun devamında Amarna Çağı’nda bir başka değerli ürün olan ve hediyeleşmelerde adına sıkça rastladığımız lapis lazulinin de

⁸³⁹ Bkz: EA 4: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 8-9.

⁸⁴⁰ R. Ragonieri, *agm.* Baltimore 2002, s. 48.

⁸⁴¹ P. A. Beaulieu, *age.* 2018, s. 123.

⁸⁴² Hitit kralının bu cümlesini zikretme nedini Babil’den gelen elçilerin ülkelerine dönerken büyük ihtimal onlara refakatçi verilmesi yönünde yapılan bir talebe karşılıktır. Hitit kralı kısaca şunu demek istemektedir: benim kardeşimin ülkesinde samandan bol at var senin elçilerin Tuttul’a varana kadar onlara 1000 tane savaş arabası mı eşlik etsin. Ancak Hitit kralının “...samandan çok at var” şeklindeki ifadesinde abartı olsa da Babil ülkesinde atların çok olduğu bilinmektedir. A. Hoffner, *age.* 2009, s. 17.

bol miktarda gönderildiği yazılıdır. Bu da Babil memleketinin bu taş açısından oldukça zengin olduğunu göstermektedir. Lapis lazulinin Afganistan'dan getirildiği ve Basra üzerinden Yakınoğu'ya sokulduğu düşünülmektedir. Babil'in de burada önemli bir köprü vazifesi üstlendiği söylenebilir. Bu kısımda dikkat çeken bir başka şey ise I. Kadaşman-Enlil'in "benim kızkardeşim, senin eşin" ifadesini kullanmış olmasıdır. Böylece daha önce Babil'den Mısır'a bir prensesin gittiği bunun da Kadaşman-Enlil'in kızkardeşi olduğu, bu hediyelerin bir kısmının da ona gönderildiği anlaşılmaktadır.

3.4.1.2. EA 3: Bir Evlilik İlişkisi ve Bazı Meselelere Dair⁸⁴³

EA 3 de I. Kadaşman-Enlil tarafından III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Bu mektup EA 2'ye nazaran kısmen uzundur. Tablet, Kahire Müzesi'nde muhafaza edilmekte olup metnin çevirisi Moran (1992) ve Liverani (1999) tarafından yapılmıştır.⁸⁴⁴

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-6) Benim kardeşim Mısır ülkesinin kralı Nibmu'are'a'ya deyin. Böylece Karaduniaş kralı Kadaşman-Enlil senin kardeşindir. Benimle her şey iyi durumda. Seninle, evinle, eşlerinle, oğullarınla, ülkenle, savaş arabacılarınla, atlarınla, soylularınla, umarım her şey çok iyidir.

(7-12) genç kadın olan kızım hakkında evlenmek istediğine dair senin bana yazdığına gelince; kız yetişkin oldu, o evlenecek yaşta. (Adamlarını) gönder ve onlar onu alsınlar. Eskiden benim babam bir elçisini göndermişti ve sen günlerce ertelememiştin. Onu çabucak yola koyuyordun ve babama hoş bir tebrik hediyesi gönderiyordun.

(13-17) Şimdi ben size bir elçi göndermiştim ve onu altı yıl alıkoydunuz. Altıncı yılın sonunda selamlama hediyesi olarak gümüş gibi görünen 30 mina altın gönderdiniz. Elçiniz Kasî'nin⁸⁴⁵ huzurunda o altını erittiler ve o buna şahit oldu.

⁸⁴³ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 7.

⁸⁴⁴ A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1326-1327.

⁸⁴⁵ *Ka-si-i* şeklinde de yazılan bu ismin sahibi Mısır'ın Babil'e gönderdiği elçisidir. İsmi şaray uşağı, at tımarcısı, seyis gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir. Eğer bu doğru ise Mısır yönetimi onu bilinçli bir biçimde seçerek Babil'e göndermiş olmalıydı çünkü Babil'deki Kassitler atlarıyla ünlüydü bu açıdan oraya gönderilen bu elçinin diplomatik temaslarını tamamlamasının ardından at alım işleriyle de uğraşmış olma ihtimali yüksektir. Bu noktada daha evvel de ifade ettiğimiz elçilerin tüccar olma veya onlarla beraber giden tüccarların da olduğunu tekrardan hatırlatmak isteriz. R. S. Hess, *age.* 1993, s. 97.

(18-22) Harika bir festival kutlarken elçinizi bana ne şunu demesi için “Gelin, yiyin, için.” Ne de festivalle bağlantılı bir selamlama hediyesi vermesi için göndermediniz. Sizin bana gönderdiğiniz sadece 30 mina altındı. (Bu miktar) benim sana her yıl verdiğim altın (kadar) bile etmez.⁸⁴⁶

(23-28) ben yeni bir ev inşa ettim. Evin geniş bir kapısı var. Senin elçilerin onu (ve) yeni evimi gördü ve şimdi ben evimin antresini yapıyorum. Demem o ki sen buraya gel, benimle ye ve iç.

(29-31) ben senin yaptığını yapmıyorum. 25 adam ve 25 kadın toplamda 50 kişiyi senin için selamlama hediyesi olarak gönderdim.

32-34) ... ahşaptan on savaş arabası ve on takım atı selamlama hediyesi olarak gönderdim.⁸⁴⁷

Bu kısa mektuba bakıldığında dört temel konu üzerinde durulduğu görülmektedir:

1- İlk mesele Babil’den Mısır’a gidecek olan prensesin yolculuğunun yaklaştığı ve bunun için elçilerin onun almaya gelmesi gerektiğiyle alakalıdır. I. Kadaşman-Enlil kızının yetişkin biri olduğunu ve evlenecek yaşa geldiğini belirterek Mısır firavununa adamlarını onu alması için göndermesini söylemiştir. Bu noktada Babil prensesinin Mısır’a gitmesi için her şey hazırdır ve anlaşıldığına göre Mısır elçileri beklenmektedir.

2- Elçilerle alakalı meseleler. Mektupta elçilerin geciktirilmemesi üzerinde önemle durulmuştur. Bu kısımda yer alan ifadelerden Babil elçilerinin daha önce geç gönderildiği dolayısıyla aynı şekilde bir daha karşılamak istenmediği anlaşılmaktadır. Bu konuda geçmişten de örnekler verilmiştir. Şöyle ki Mısır’a babası zamanında gönderilen bir elçi olduğu zaman onun geciktirilmeden gönderildiğini ancak kendi elçisinin “altı yıl” gibi uzun bir süre dönüşünün ertelendiğini dile getiren Kassit kralı anlaşılan o ki bundan oldukça muzdariptir. Ancak her türlü uyarıya rağmen elçilerin geciktirilmesi daha sonraki Babil kralı II. Burnaburiaş zamanına gelindiğinde yaşanmıştır. Onun bir elçisi de iki yıl kadar gönderilmemiş bunun üzerine Burnaburiaş konuyla alakalı olarak Akhenaten’e sitem dolu bir mektup göndermiştir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 7.

⁸⁴⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol 1, 2015, s. 69, 71.

⁸⁴⁸ T. Bryce, *age.* 2005, s. 61.

3- Mektupta yer alan üçüncü mesele gönderilen hediyelerden duyulan memnuniyetsizlikle alakalıdır. Bu ise bir önceki maddede ele aldığımız elçi meselesiyle yakın bir ilişki içerisinde. Mısır'da altı yıl kalan elçilerinin ülkelerine döndüklerinde getirmiş olduğu selamlama hediyesinin 30 mina (yaklaşık 15 kg⁸⁴⁹) altın olduğunu hatta bunun da gümüş gibi gözüküğünü dile getiren I. Kadaşman-Enlil anlaşılan o ki bu kadar uzun bir zaman diliminin sonunda selamlama hediyesi olarak gönderilen bu miktardan ve onun kalitesinden büyük bir memnuniyetsizlik duymuştur. Devam eden cümlelerinde ise bu altının Mısır elçisinin önünde eritildiğini onun buna şahit olduğunu belirtmiştir. Bu noktada kendisine bir Mısır elçisinin şahit olarak göstermesi meselenin ciddiyetini göstermesi açısından önemlidir.

4- Mektupta işlenen son konu ise Babil kralının Mısır'da düzenlenen bir festivale davet edilmemesi ile alakalıdır. Burada yazılanlardan Mısır'da büyük bir festival yapıldığı ve Kadaşman-Enlil'in buna davet edilmediği anlaşılmaktadır. Kendisine festivalle alakalı olarak bir selamlama hediyesi bile gönderilmediğinden dem vuran Kassit kralı bundan dolayı bir hayli içerlemişe benzemektedir. Kadaşman-Enlil'e ait bir başka mektupta da (EA 11) onun benzer bir biçimde bir hayal kırıklığı yaşadığı dile getirilmiştir. Burada ise I. Kadaşman-Enlil, Mısır'a giden kızının yanında beş atlı arabanın ona eşlik ettiğini az bulmuş ve bundan dolayı da "büyük bir kralın kızını Mısır'a sadece beş araba mı götürdü" demiştir.⁸⁵⁰ Bu ifadelerden onun bir krala layık şekilde kendisine davranılmasını istediği anlaşılmaktadır.

Mektubun sonunda ise Mısır'a gönderilen selamlama hediyelerinin yazıldığı kısım yer almaktadır. Bunlar da şu şekildedir: 25 kadın ve 25 erkek, sayısı belirtilmeyen fakat giden kişiler göz önünde bulundurulduğunda 10'dan az olmayacağını düşündüğümüz at ve bunun ayrılmaz ekipmanı olan arabaları.

3.4.1.3. EA 4: Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'i Tehdit Etmesi

Sen bir kralısın; her ne istiyorsan yapabilirsin. Eğer sen bir kızını bana verirsen buna kim bir şey diyebilir?

⁸⁴⁹ 1 MİNA= 501 grama tekabül etmektedir. H. Ören, *age.* 2018, s. 13.

⁸⁵⁰ M. Liverani, *agm.* 2002, s. 19.

VAT koleksiyonunda bulunan EA 4, I. Kadaşman-Enlil'den III. Amenhotep'e hitaben yazılmıştır. Mektup 50 satırdan oluşmaktadır. Rainey bu tabletin çok güzel bir biçimde yazıldığını ancak önemli kısımlarında kırılmaların olduğunu ifade etmiştir. Özellikle giriş kısmında ve orta kısımda yer alan bozulmalar bazı detaylara ulaşılmasını engellemiştir. Metnin çevirisi Moran (1990) ve Liverani (1999) tarafından yapılmıştır.⁸⁵¹

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-3) [...] (bu kısımda oldukça eksiklik var ve bu yüzden anlam bütünlüğü sağlanamamaktadır. Sadece gönderilen elçilerden ve soylu kimselerden bahsedildiği okunabilmektedir. Amarna mektuplarının geneli göz önünde bulundurulduğunda burada selamlama ifadelerinin olduğunu söylemek mümkündür.)

(4-9) dahası sen, benim kardeşim, benim sana kızınla evlenmek istediğime dair yazdığımı karşılık olarak sen bana yazdığında şöyle (dedin): “Eskiden beri Mısır kralının kızı hiçbir zaman başkasına verilmedi.” Niçin asla başkasına verilmiyor? Sen bir kralsın; her ne istiyorsan yapabilirsin. Eğer sen bir kızını verirsen buna kim bir şey diyebilir?

(10-13) onlar bu mesajını bana söylediklerinde ben, benim kardeşime şöyle yazdım: (orada) herhangi bir kimsenin yetişkin kızları, güzel (bir) kadın (elbette) vardır. (Onlardan) Birini bana senin kızınmış gibi gönder. Kim diyecek (ki) “O kralın kızı değil.” diye.

(14-19) sen göndermeme politikasının bir gereği olarak (bir kızını) göndermedin. Sen kardeşliği ve dostluğu araştırdın mı? Ve sen bana birbirimize daha yakın olabilelim diye bana evlilik hakkında yazdın. Ve ben (de) bu yüzden kardeşlik ve dostluk için, birbirimize daha yakın olabilelim diye evlilik hakkında sana yazdım. Benim kardeşime gelince, neden o bir kadın bile göndermedi?

(20-22) Bir kadın göndermedin diye ben de bu nedenle senden bir kadını esirgeyebilirdim. Benim kızlarım (evlilik için) müsait değil, yani ben (bu şekilde diyerek) onu senden esirgemeli miyim?

⁸⁵¹ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1327.

(23-25) ben sana evlilikle ilgili yazdığım da, ben sana hayvanlar hakkında yazdığım da sen soylularınla onlar hızlı bir biçimde [...] (diye) konuştun. (Bu kısımda eksiklikler olduğundan anlam bütünlüğü sağlanamıyor.)

(31-35) [...] onlar senin soylularınla konuştu [...]. Şimdi benim sana gönderdiğim kızıma gelince sen onun zürriyetini⁸⁵² kabul etmeyebilirsin. Ama senden rica ettiğim hayvanları gönder.

(36-40) ve benim sana altınla ilgili yazdığımı gelince bana elinde her ne varsa mümkün olduğunca çok gönder. Senin elçin bana gelmeden önce hemen şimdi, acil biçimde, bu yaz Tammuz ya da Ab (Abu) ayında ki böylece üzerinde meşgul olduğum çalışmamı bitirebileyim.⁸⁵³

(41-46) eğer bu hasatta Tammuz ya da Ab⁸⁵⁴ ayında benim sana yazdığım altını gönderirsen ben sana kızımı vereceğim. Böylece bir iyilik olarak çok iyi (kalitede) altın gönder. Ama eğer sen bana Tammuz⁸⁵⁵ ya da Ab ayında altın göndermezsen ben başladığım işimi bitiremem. O zaman sen bana bir iyilik olarak neden göndermiyorsun?

(47-50) Ben başladığım işi bitirdikten sonra niçin altına ihtiyaç duyacağım? O zaman sen bana 3000 talenton⁸⁵⁶ altın bile göndersen onu kabul etmem! Ben onu sana geri gönderirim ve kızımı (da) seninle evlenmesi için sana vermem.⁸⁵⁷

⁸⁵² Moran'da geçen bilgiye göre buradaki çocuk/zürriyet ifadesi metinde tohum anlamındadır. Bkz: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 10. Onun zürriyetini kabul etmeyebilirsin ifadesinden Mısır'a giden prensesin bir çocuğu mu var şeklinde bir fikre kapılmak da mümkündür ancak bunun böyle olma ihtimali çok düşüktür. Bir ihtimal firavunun bu kadından bir evlat sahibi olmayı istemediği vurgulanmış olabilir.

⁸⁵³ Metnin bu kısımları Moran'dan faydalanılarak çevrilmiştir. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 9.; Ayrıca aynı satırlarda birkaç kelimenin farklı olduğu Rainey'e bakınız. Orada bu ifade "yaz mevsimi" yerine "bu hasat mevsiminde" şeklinde geçmektedir. Ancak neticede ikisi de aynı yere varıyor.

⁸⁵⁴ Ab/Abu olarak ifade edilen bu ay adının Babil takviminde 5. ay olduğu ifade edilmektedir. Bunun da günümüze göre Temmuz-Ağustos aylarına denk geldiği düşünülmektedir. Douglas B. Miller and R. Mark Shipp, *An Akkadian Handbook Helps, Paradigms, Glossary, Logograms, and Sign List*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2014, s. 83.; H. Hande Duymuş Florioti, "Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012*, s. 366, 367.

⁸⁵⁵ Tammuz Mezopotamya geleneğinde İnanna'nın kocası olan çoban tanrısının adı olduğu gibi Mezopotamya takviminde dördüncü aya verilen isimdir. Bunun günümüze göre karşılığının ise Haziran-Temmuz olduğu ifade edilmektedir. D. B. Miller and R. M. Shipp, *age*. 2014, s. 97.

⁸⁵⁶ Talent bir ağırlık ölçü birimi olup toplumlara göre kg cinsinden değeri afaki olmayacak şekilde belli oranlarda değişmektedir. Buna göre Tunç Çağı'nın farklı dönemleri göz önüne alınarak 1 talentin Babil'de 30,3 kg, Suriye'de 28,2 kg, Hititlerde 28,2 kg, Mikenlerde 29,5-31,2 kg olduğu ifade edilmektedir. A. B. Knapp, *age*. 2008. s. 310.

⁸⁵⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 73, 75.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 8, 9.

Mektuptaki ifadelere bakıldığında I. Kadaşman-Enlil'in oldukça öfkeli, gönlü kırık ve sitemkâr bir ruh hali içinde olduğu anlaşılmaktadır. Metinde yer alan eksik kısımlar anlam bütünlüğünü bozmuş ve detaylara ulaşılmasını engellemiştir. Fakat mektubun genel çerçevesinin Mısır'dan geleceği umulan altınlar, Amenhotep'e eş olarak gönderilecek prenses ve Babil'de yapılan bir inşaat çalışması olduğu anlaşılmaktadır.

Bu doğrultuda mektuba bakacak olursak: metnin ilk kısmının hasarlı olmasından dolayı selamlama ifadelerinin olup olmadığı veya varsa bile hangi üslupla yazıldığına dair bir bilgiye sahip olunamamaktadır. Burada bazı soylu kimselerden bahsedildiğinden hareketle Kadaşman-Enlil'in ne kadar öfkeli de olsa diplomatik nezaketi elden bırakmayarak klasik selam ifadelerine yer verdiğini düşünebiliriz. Ardından gelen satırlarda ise I. Kadaşman-Enlil'i bu mektubu yazmaya iten asıl konuya değinilmeye başlanmıştır. Onun sözlerinin gidişatından anlaşıldığına göre kendisine daha önce Mısır'dan bir mektup gelmiştir. Bunda firavunların nazarında yüzyıllardır bir gelenek veya bir kanun mahiyetinde olduğu anlaşılan bir kuraldan bahsedilmektedir. Bahsi geçen bu uygulama firavunların kızlarını başkalarına vermeme esasıdır. I. Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'ten kendisine eş olarak kızlarından birini istemesi üzerine firavunun buna karşılık "*Eskiden beri Mısır kralının kızı hiçbir zaman başkasına verilmedi*" demesi bu konu hakkında birinci ağızdan bilgi edinmemizi sağlamıştır. Diğer yandan Babil kralı bu cevap karşısında bir hayli öfkelenmiş devam eden satırlarda ise bunun neden böyle olduğunu sorgulamaya başlamış ve "*sen bir kralısın ve dilediğini yapabilirsin*" demiştir. Devamında ise onu kararından döndüremeyeceğini biliyor olmalı ki "*birinin yetişkin kızları, güzel (bir) kadın, vardır. Birini bana senin kızınmış gibi gönder*" demiştir. Böylece onun Mısır'dan gelecek herhangi bir kadını firavunun kızıymış gibi tanıtacağı anlaşılmaktadır. Onun böyle bir istekte bulunmasından hareketle bir Mısır firavunun kızıyla evlenmenin Babil'de gerekse uluslararası arenada çok önemli bir prestij sağladığı çıkarımında bulunabiliriz. Öyle ki Kadaşman-Enlil'in bunu elde etmek için firavunun kızı olmasa bile Mısır'dan gelecek herhangi bir kadını bu amaç doğrultusunda kullanmayı göze almıştır. Üstelik de bu kişinin kralın kızı olmadığını kimse bilemez denilmesi Babil'de tiyatral bir oyunun planlandığını göstermektedir. Kadaşman-Enlil'in amacına ulaşip ulaşmadığı maalesef bilinmiyor. Muhtemelen Mısır firavunu böyle bir işe yanaşmamıştır. Çünkü birini vermiş olsa bile o kişi Babil'de firavunun kızı olarak tanıtılacak bu da Mısır'ın kendi kurallarından taviz verdiği anlamına gelecektir.

Mektubun devamına bakıldığında I. Kadaşman-Enlil'in neden bir Mısır prensesi talep ettiğine dair bazı açılmalar yaptığını görmekteyiz. Bu satırlar incelendiğinde onun Mısır'dan bir eş talep etmekteki esas gayesinin iki devletin arasındaki dostluğu daha da geliştirmek olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁸

Daha önceki mektuplarda da görüldüğü gibi Amarna Çağı'nın eşit statüdeki büyük devletleri birbirleriyle herhangi bir biçimde iş yaptığında bunda karşılıklılık ilkesini gözetmekteydiler. Bu açıdan Babil kralının evlilik meselesinde Mısır'la eşit şartlarda bir akrabalık bağında kurmayı beklemiştir fakat umduğuna nail olamamıştır.

Mektupta dile getirilen ilginç bir konu da Babil kralının Mısır'a göndereceği kızından bahsederken onun zürriyetinden bahsetmiş olmasıdır. Bu kısımda Amenhotep'e hitaben "Şimdi benim sana gönderdiğim kızıma gelince sen onun zürriyetini kabul etmeyebilirsin" şeklinde bir ifade kullanması akla acaba bu prensesin bir çocuğu mu var sorusunu getirmektedir. Yahut Babil kralı böyle bir söylemde bulunarak acaba firavunun ondan doğacak olan çocukları tahtın varisi olarak kabul etmeyeceğini mi kastediyordu? Bunlara dair mektupta daha aydınlatıcı bir ifade olmadığından meselenin iç yüzüne vakıf olunamamaktadır. Bu kısmın ardından ise I. Kadaşman-Enlil'in Mısır'dan bazı hayvanlar ve çok miktarda altın istediği görülmektedir. Talep edilen altının ise krala ait bir konutun inşasında kullanılacağı anlaşılmaktadır. Öte yandan Babil kralı bu altınların Tammuz veya Ab/Abu ayında eline ulaşmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bu cümleden sonra ise "Eğer altınlar gelmezse sana kızımı vermeyeceğim" şeklinde Mısır firavununa doğrudan bir gözdağı vermiştir. Ardından da altınların geciktirilmemesine vurgu yapılmış gecikirse bir anlamının kalmayacağını inşaat bittikten sonra 3000 talenton bile gönderilse bunun işe yaramayacağını ve iade edeceğini söyleyerek mektubunu sonlandırmıştır.

3.4.1.4. EA 6: Dostluk Teklifine Dair Bir Mektup

VAT koleksiyonunda muhafaza edilen EA 6 Kassit hanedanı krallarından II. Burnaburiaş (MÖ 1359-1333) tarafından firavun III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Burnaburiaş, I. Kadaşman-Enlil'den (MÖ 1374?-1360) sonra Amarna Arşivi'nde mektubu bulunan ikinci Babil kralıdır. O da Mısır'a gönderdiği mektuplarında selefi I. Kadaşman-Enlil gibi "Karaduniaş Kralı" unvanını kullanmıştır. Amarna Arşivi'nde II. Burnaburiaş'a ait toplam altı mektup vardır bunlardan biri III. Amenhotep'e, dördü ise

⁸⁵⁸ R. Ragonieri, agm. Baltimore 2002, s. 47, 48.

onun oğlu ve varisi Aton inancının mimarı Akhenaten'e, biri ise Eskiçağ literatüründe çocuk kral olarak nitelendirilen Tuthankaten'e⁸⁵⁹ (Tutankhamon) gönderilmiştir.⁸⁶⁰

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-7) Benim kardeşim, Mısır kralı Nimu'area'ya deyin. Böylece Karaduniaş memleketinin kralı Burnaburiaş senin kardeşindir. Ben afiyetteyim. Sen, evin, eşlerin, çocukların, ülken, soyluların, atların, savaş arabacıların iyi olasınız.

(8-12) Sen ve benim babamın önceden iyi ilişkiler içinde olduğunuz gibi şimdi ben ve sen (aynı şekilde) iyi ilişkilerde olalım. Aramızda asla başka bir söz söylenmesin.

(13-16) benim ülkemden ne arzularsan bana yaz onları sana vereyim. Ve ben (de) senin ülkenden ne arzularsam onları sana yazayım (ve sen de) onu bana ver.

(17-19) [...] o sana teslim edecek. Bana yaz ki onlar sana getirsinler.

(20-22) ve senin selamlama hediye gelince [...] ve bir [...] gönderdim.

Metinden de anlaşıldığına göre bu mektubun yazılmasındaki amaç Mısır ile Babil arasında dostluğun devam etmesi içindir. Anlaşıldığına göre Babil tahtında değişiklik olmuş I. Kadaşman-Enlil'in ardından yerine II. Burnaburiaş tahta çıkmıştır. Bu açıdan yeni kral ülkesindeki taht değişikliğini de bildirmek amacıyla bu mektubu göndermiştir denilebilir. “*Sen ve benim babamın önceden iyi ilişkiler içinde olduğunuz gibi şimdi ben ve sen (aynı şekilde) iyi ilişkilerde olalım. Aramızda asla başka bir söz söylenmesin.*” ifadeleriyle iki devletin eskiden olduğu gibi dost kalması arzulanmıştır. Öte yandan gerek II. Burnaburiaş'ın gerekse III. Amenhotep'in uzun bir süre tahtta kaldıkları göz önünde bulundurulduğunda barışın onların ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerinin aksamadan devam etmesi için ne denli önem arz ettiği tahmin edilebilir.

Bu mektubun yazıldığı dönemde III. Amenhotep'in iktidarının son dönemlerini yaşamaktadır. Onun tahtta kaldığı süre göz önünde bulundurulduğunda bir hayli

⁸⁵⁹ Daha çok Tutankhamon olarak bilinen bu firavunun Amarna Çağı esnasındaki ismi Tutankh-aten idi. Çünkü Aton inancı gereği Amon'un adı şahıs isimleri de dahil her yerden silinmeye yerine ise Aton getirilmeye başlanmıştır. Ancak Akhenaten'den sonra Aton inancının yavaş yavaş sona ermesine bağlı olarak bu kez tersine bir durum yaşanmış ve Aton ismi ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. İşte bu sebeple Tutankaten günümüzde daha çok Tutankhamon olarak bilinmektedir. M. V. De Mierop, *age*. Oxford 2011, s. 207.; Diğer firavunlarda olduğu gibi Tutankhamon'un da bir taht ismi vardı bu ise Nibhurrereya idi. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 18.

⁸⁶⁰ P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 141.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 12.

yaşlandığını anlaşılmaktadır. İhtiyar firavunun ilerlemiş yaşına rağmen uluslararası ilişkilerde aktif bir biçimde yer alması hatta evlilik meselelerinde de aynı şekilde rol alıyor olması dikkate şayandır. Babil'in yeni kralı II. Burnaburiaş'ın da uluslararası ilişkilerde etkili olmaya çabaladığı Mısır başta olmak üzere komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştığı görülmektedir.

Burnaburiaş'ın bu mektubunda iki kralın birbirlerinden istekleri olduğu zaman bunun yerine getirilmesi konusu üzerinde de durulmuş ve eşitlik esasına uygun bir biçimde ilişkilerin sürdürülmesini dile getirilmiştir.⁸⁶¹

3.4.1.5. EA 7: Babil Kervanının Soyulması ve Geciken Adalet Üzerine

Bu mektup II. Burnaburiaş tarafından Naphurureia'ya/Akhenaten'e gönderilmiş olup oldukça uzun bir metne sahiptir. Fakat Berlin Museum'da muhafaza edildiği yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nın kaos ortamında büyük oranda tahrip olmuştur.⁸⁶² Elde bulunan çeviriler ise tabletin hasar görmeden evvel Schroeder tarafından çıkarılan kopyaları sayesinde yapılabilmektedir. Böylece mektubun içeriği hakkında sağlıklı bilgiler edinilebilmiştir. Metnin çevirisi Oppenheim (1967:113–115); Moran (1992:12–14); Liverani (1999: 352–354) tarafından yapılmıştır.⁸⁶³

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

1-3) Büyük kral, Mısır ülkesinin kralı benim kardeşim Naphurureia'ya (Akhenaten) deyin; böylece büyük kral, Karaduniaş ülkesinin kralı Burnaburiaş senin kardeşindir.

(4-5) ben afiyetteyim, atlarım ve (at) arabalarım soylularım ve ülkemde (herşey) çok iyi.

⁸⁶¹ Karşılıklılık esası Eski Yakındoğu kralları arasında çok sık karşılaşılan bir durumdur. Mari ve Ebla kralları zamanında yaşanan uluslararası ilişkiler döneminden Amarna Çağı'na kadar bu politika devam etmiştir. Örneğin Ebla krallığından Mari'ye ve Mari'den Ebla'ya hediyeler ve elçiler karşılıklı olarak giderdi. Amarna'da da aynı durum geçerliydi. Babil kralı I. Kadaşman-Enlil'in sen bana altın gönderirsen ben de sana kızımı veririm şeklindeki cümlesi bu konuda en açık örnektir. Ancak bazı durumlarda (örneğin Mısır'dan bir prenses istenmesi gibi) Mısır'ın karşılıklılık gözetilerek sürdürülmesi gereken politik geleneğe uymadığı, kendilerine has katı kurallardan asla taviz vermeyerek yoluna devam ettiği oluyordu. A. H. Podany, *age*. 2010, s. 26, 177.

⁸⁶² Jana Mynarova, "Egyptian State Correspondence of the New Kingdom: The Letters of the Levantine Client Kings in the Amarna Correspondence and Contemporary Evidence", *State Correspondence in the Ancient World From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*, (Edited by Karen Radner), Oxford University Press, New York 2014, s. 18.

⁸⁶³ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1331.

(6-7) Umarım benim kardeşim ve onun ev halkı, atları, (atlı) araba sürücüleri, soyluları ve ülkesi de son derece iyidir.

(8-13) benim kardeşimin elçisinin bana geldiği günden itibaren ben rahatsızlandım ve onun elçisi benim huzurumda hiçbir durumda yemedi ve içmedi. Sen elçine sorduğunda o sana söyleyecek. Ben hala tam olarak sağlığıma kavuşmadım.

14-25) Benim bedenim rahatsızdı ve benim kardeşim benim için ilgi göstermedi. Kendi kendime öfkeyle doldum ve dedim: “Ben hastayım, benim kardeşim bunu duymadı mı? Niçin benimle ilgilenmiyor. Elçisini neden göndermedi ve benim durumumu sormadı.” Benim kardeşimin elçisi bana şunu dedi: “Kardeşinizin duyabileceği ve size selam göndereceği (kadar) yakın değil. Ülke çok uzak. Size acil bir biçimde selamlamada bulunabilmesini ona kim diyebilir. Eğer kardeşiniz hasta olduğunuzu duyabilseydi, elçisini size göndermez miydi?”

(26-30) Böylece ben ona şöyle dedim: “benim kardeşim, büyük kral için uzak veya yakın ülke var mı? O (da) bana böylece şu şekilde dedi: “senin elçine ülkenin yakın olup olmadığını sor ve sonuç olarak senin kardeşin senin hakkında bilgi edinemez. Ve sana herhangi bir kişiyi selamlaması için gönderemez.

(31-46) şimdi senin elçine sorduğumda elçin dedi ki “bu uzun bir yolculuk.” Ben kardeşime öfkelenmedim. Sesimi çıkarmadım. Ve onun bana dediği kadarıyla kardeşimin ülkesinde her şey mevcut ve benim kardeşim benim ülkemde bulunanlardan hiçbir şey istemiyor. Benim kendimin hiçbir şeye ihtiyacım yok. Bizim geçmiş krallar zamanında onların elinden aldıklarımız güzel bir şeydi. (Burada onlardan güzel şeyler miras aldık anlamı çıkarılabilir.) Biz karşılıklı olarak selamlar gönderirdik. Umarım bu şey bizim aramızda da devam eder. Ben sana selamımı gönderirim ve sen de bana selamını gönderirsin.

(42-46) **(eksik kısımlar)**

(47-48) (satırda eksik kısımlardan dolayı anlam bütünlüğü sağlanamıyor. Burada selamlama konusundan bahsedildiği anlaşılıyor.)

(49-52) Sen şimdi yolcu etmeden önce benim elçimi iki yıl geciktirdin. Senin elçine gelince ona ayrılması için müsaade verdim ve onu sana gönderdim. Benim elçimi tez zamanda hızlıca salıver ve buraya gelmesi için ona müsaade et.

(53-58) ve onlar “seyehat çok zorlu, su zor bulunmuyor ve hava sıcak.” dediğinden dolayı ben sana iyi ve çokça selamlama hediyesi göndermedim. Kardeşime küçük bir selamlama hediyesi olarak dört mina lapis lazuli gönderdim ve kardeşime beş takım (da) at gönderdim.

(59-62) Havalar iyiye giderse benim sonraki elçim yola çıkacak. Ben ona güzel ve bol miktarda bir selamlama hediyesi vereceğim. Ve benim kardeşimin neye ihtiyacı varsa bana yazsın böylece ben onları depodan çıkartayım.

(63-67) ben bir projeye başladım ve kardeşime yazdım. Umarım kardeşim bana çok yüksek kalitede altın gönderir ki ben onu projemde kullanırım. Ve kardeşimin göndereceği altına gelince kardeşim onu herhangi bir temsilcine emanet etme.

(68-72) benim kardeşimin gözleri onu görsün ve benim kardeşim onu mühürlesin ve onu (o şekilde) göndersin. Kardeşimin daha önce göndermiş olduğu altına gelince kardeşim onu görmedi mi. O benim kardeşimin temsilcisindeydi onu mühürledi ve gönderdi. Onlar 40 mina altını getirdiklerinde ben onu fırına attığımda kesinlikle sadece x mina ortaya çıktı.⁸⁶⁴

(73-82) ve benim sana gönderdiğim elçim Şalmu’ya gelince onun karavanı iki defa soyuldu. Onu senin Kişri ülkesindeki yöneticin Pamahu[...] soydu. Kardeşim onu ne zaman yargılayacak? Elçim mahkemede ayağa kalktığında böylece Şalmu benim kardeşimin huzurunda konuşabilir. Umarım onun teçhizatı ona iade edilir ve kayıpları telafi edilir.⁸⁶⁵

II. Burnaburiaş’tan Akhenaten’e gönderilen bu mektuba baktığımızda en başta klasikleşmiş selamlama ifadelerinin yazıldığını görüyoruz. Burada en çok dikkat çeken husus metnin en başında kendisini tanıttıktan ve firavuna hitapta bulunduktan sonra gelen şu bölümdür ki burada kişilerden sonra hemen atlara ve at arabalarına yer verilmesi bunlara ne kadar çok önem verildiğini göstermektedir. Mektubun ilgili kısmı şu şekildedir:

“Ben afiyetteyim, atlarım ve (at) arabalarım, soylularım ve ülkemde (herşey) çok iyi. Umarım benim kardeşim ve onun ev halkı, atları, (atlı)

⁸⁶⁴ Bu miktarın 10 mina’ya düştüğü ifade edilmektedir. Bkz: K. Avruch, agm. 2002, s. 97.

⁸⁶⁵ A. F. Rainey, age. Vol 2, Leiden-Boston 2015, s. 83, 85, 87.; W. L. Moran, age. 1992, s. 12-15.

araba sürücüleri, soyluları ve ülkesi de son derece iyidir. (4.-7. satırlar.)

Bu kısmın hemen ardından II. Burnaburiaş'ın hasta olduğuna dair kendisi hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Burada onun sanki anne babasına veya çok sevdiği bir yakınına nazlanan bir kişi edasında Akhenaten'e hitap ediş tarzı oldukça dikkat çekmektedir. Ayrıca firavuna kendisiyle ilgilenmemesinden dolayı da sitemkâr bir tavırla seslenen II. Burnaburiaş iki ülke arasındaki mesafeyi görmezden gelerek Mısır firavunun kendisini halini hatrını sormamasından dolayı şikâyet etmekte ve şöyle demektedir: “*Ben hastayım, benim kardeşim bunu duymadı mı? Niçin benimle ilgilenmiyor. Elçisini neden göndermedi ve benim durumumu sormadı.*” Bu kısmın sonrasında ardından ise hastalık mevzusu bir kenara bırakılarak hediyeleşmelerden ve iki ülke arasında geçmişte yaşanan iyi ilişkilerden söz edilmeye başlanmıştır.

Mektupta dikkat çeken bir husus da elçilere ve onların yaşadıkları sıkıntılara dair verilen bilgilerdir. Bu kısımda iki ülke arasındaki mesafenin çok olması, yaz aylarında yapılan bunaltıcı yolculuklar, su tedarikinin sağlanamaması, hırsızlık gibi nedenlerden dolayı elçilerin çok çetin bir yolculuk yaptıklarından söz edilmiştir. Bunların her biri başlı başına bir sorundur ancak elçilerin kervanlarının soyulması onların başına gelebilecek en zor durum olmalıydı. İki ülkenin krallarının birbirlerine gönderdiği değerli hediyeler yol kesicilerin iştahını kabartıyor olmalıydı. Bu yüzden kervanların soyulma ihtimali çok yüksekti. II. Burnaburiaş'ın elçilerinin de birkaç kez soyulduğu öğrenilmektedir. Mektupta bu konuyla alakalı olarak elçilerinin başına gelenleri anlatmıştır. Bunlardan biri elçi Şalmu'nun Mısır'a bağlı bir bölge olan Kişri ülkesinden geçerken iki defa soyulmasıdır. II. Burnaburiaş buna sebep olanların yargılanmasını ve elçisinin zararlarının karşılanmasını istemiştir. Soygun olayının Mısır'a bağlı olan bir bölgede gerçekleşmiş olmasından dolayı Babil kralı bu meseleyle Mısır firavununun ilgilenmesi gerektiğini düşünmüş olmalıydı.⁸⁶⁶ Suçlu da muhtemelen Mısır kanunlarına göre yargılanacaktır. Öte yandan burada zikrolunan Şalmu'nun hem bir elçi hem de tüccar olma ihtimali çok yüksek bir ihtimaldir.⁸⁶⁷ Nitekim EA 11'de onun ticaretle uğraşan biri

⁸⁶⁶ Graciela Gestoso Singer, “Some Economical Terms in the Amarna Letters”, *Cahiers Caribéens d'Égyptologie n°7/8 (2005)*, s. 199.

⁸⁶⁷ Amarna Çağı'nda mektupları taşıyan elçilerin yüksek oranda ticari ürün aldıkları da ifade edilmektedir. Bu da onların sadece tabletleri getirip götürülen kişiler olmadıkları, gerektiğinde iki devlet arasında

olduğuna dair bilginin olması bu fikri doğrulamaktadır.⁸⁶⁸ Bu bilgilerden hareketle de elçilerin aynı zamanda tüccar oldukları veya tüccarların da elçi vazifesiyle gevlendirilebildiklerini söylemek mümkündür.⁸⁶⁹

Öte yandan elçilerden söz açılmışken mektupta Mısır'a giden Babil elçilerinden birinin dönüşünün iki yıl geciktirilmesiyle alakalı meseleden de bahsetmek yerinde olacaktır. Hatırlanacağı üzere buna benzer bir konu II. Burnaburiaş'ın selefi zamanında da yaşanmış ve Babil elçisi altı yıl ülkesine dönememişti. Babilliler tekrardan aynı sorunla karşılaşmış ve eskiden söylediklerine benzer ifadelerle elçilerinin geciktirilmemesi gerektiğine dair Mısır firavununa bir nevi ltimat vermişlerdi. Bu konuda da kendilerinin Mısır elçilerini geciktirmediklerini dayanak göstermişlerdir.⁸⁷⁰

İlerleyen satırlarda elçilerle alakalı olarak bilgi verilmeye devam edildiğini görüyoruz. Bu kısımda ise onların yaşadıkları zorluklarla bazı malumatlar verilmiştir. Bunların da uzun yol, su sıkıntısı, sıcaklık, eşkiyalık olaylarıyla karşılaşmaları vb. gibi şeyler olduğu anlaşılmaktadır. Buna bir de gittikleri ülkede uzun zaman alıkonulmalarını ekleyebiliriz. Eğer Babil krallarının söylemlerinde bir yanlışlık yoksa (ünkü Mısır'ın bunun hakkında ne dediğini bilmiyoruz) yabancı bir ülkede iki veya altı yıl gibi hiç kimsenin sebepsiz yere tutulmayacağı aşıkardır. Bu kişiler muhtemelen belli amaçlar doğrultusunda alıkonuluyordu. Ancak buna dair bilgi veren yazılı bir vesika olmadığından kesin bir şey söylemek zordur.

Mektubun devamına bakıldığında Babil kralının Mısır'a gönderdiği selamlama hediyelerinin az olmasına bir açıklama yaptığını görmekteyiz. Burada elçilerin yolculuk esnasında yaşadığı zorluklar bahane olarak gösterilmiş, havalar iyiye giderse tekrardan bir elçi gnderileceğinden ve bu görevliyle daha çok hediye yollayacağından söz edilmiştir. Öte yandan onun kendisine gönderilmesini istediği altına geldiğinde ise dile

arabuluculuk yapan, hatta kralın sofrasına bile oturabilecek kadar önemli insanlar olduklarını göstermektedir. M. Liverani, *age*. New York and London 2014, s. 284.

⁸⁶⁸ M. Liverani, *agm*. 2002, s. 22.

⁸⁶⁹ M. Liverani, *agm*. 2002, s. 20

⁸⁷⁰ Daniel Druckman And Serdar Güner, "A Social-Psychological Analysis of Amarna Diplomacy", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 178, 179.

getirdiği zorluklardan hiç bahsetmeyerek “daha çok altın gönder” demesi onun bu konuda dürüst davranmadığını ortaya koymaktadır.⁸⁷¹

Mektubun sonlarına doğru gelindiğinde ise selamlama hediyeleri ve altın talepleriyle alakalı ifadelerin yer aldığını görüyoruz. Bu kısımda Babil kralının Akhenaten’e bir miktar lapis lazuli ve beş takım at gönderdiği, kendisine ise çok iyi kalitede altın gönderilmesini istediği okunmaktadır. Kendisine gönderilecek olan altının güvenilir ellere teslim edilmesi ve mühürlenerek gönderilmesi gerekliliği üzerinde duran Burnaburiaş’ın ifadelerinden neden böyle bir talepte bulunduğu da bilgisine ulaşılmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre daha evvel Babil’e 40 mina (yaklaşık 20 kg) altın gönderilmiş fakat bu eritildiğinde daha az gelmiştir.⁸⁷² Burnaburiaş’ın bu ifadesinden elçilerin bir sahtekarlık yaptığı anlaşılmaktadır.

3.4.1.6. EA 8: Tüccarların Öldürülmesi ve Bunun İntikamı Üzerine⁸⁷³

EA 8, II. Burnaburiaş tarafından Akhenaten’e gönderilmiştir. Mektubun yazılı olduğu tablet VAT koleksiyonunda yer almakta olup metnin çevirisi Ebeling (1926:371–372); Moran (1992:16–17) ve Liverani (1999:354–355 [LA 382]) tarafından yapılmıştır. Mektupta Kenan diyarında işlenen ciddi bir suçtan söz edilmektedir. Anlaşıldığına göre Babilliler’e ait bir kervan soyulmuş ve tüccarlardan biri cinayete kurban gitmiş, onların eşyaları da alıp götürülmüştür. Rainey’e göre böyle bir olayın yaşanmış olması bölgedeki Mısır otoritesinin zayıfladığının göstergelerinden yalnızca bir tanesidir. Akhenaten’in bir din reformu ile meşgul olmasından ötürü Mısır’ın bu dönemde uluslararası ilişkilerle eskisi gibi ilgilenemediği anlaşılmaktadır. Özellikle Suriye-Filistin bölgesinde meydana gelen otorite boşluğunun bazı sorunlara yol açtığı görülmektedir. Bu olumsuz durumların yaşanması da Mısır ile kardeş kralların arasındaki iyi ilişkilere de zarar vermiştir. Nitekim EA 8 bunun en önemli göstergelerinden biridir. Tablet iki ülke arasında yaşanan olumsuz vakaya dair haber vermesinin yanı sıra Kenan bölgesi ile alakalı bilgiler ihtiva etmesi açısından da ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Ayrıca bu mektubun sahip olduğu bir başka

⁸⁷¹ Christer Jönsson, “Diplomatic Signaling in the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 198.

⁸⁷² C. Zaccagnini, agm. 2002, s. 142.

⁸⁷³ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 16.

özellik ise metnin dilinin Orta Babil lehçesinin en iyi örneklerinden birini teşkil ediyor olmasıdır.⁸⁷⁴

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-7) Mısır ülkesinin kralı benim kardeşim Napu'rure[ia]'ya. Böylece Karaduniaş ülkesinin kralı II. Burnaburiaş şöyle der: Benim kardeşim, ben afiyetteyim. Sen, ülken, ev halkın, eşlerin, senin oğulların, soyluların, atların, (atlı) arabacıların bunların tümü çok iyi olsun.

(8-12) ben ve kardeşim karşılıklı bir dostluk deklarasyonu yaptık ve biz şunu dedik: “tıpkı babalarımızın karşılıklı olarak dost olduğu gibi biz de dost olalım.”

(13-24) Şimdi benim Ahu-tābu ile yola koyulan tüccarlarım Kenan diyarında alıkonulmuş. Kenan'daki Hinnatōna kasabasında (bulunan) Ahu-tābu benim kardeşime gittikten sonra 'Akkā (Akka) kentinden Sarātu'nun oğlu Sutatna ve Ba'lumme'nin oğlu Şum-Hadda onlara adamlarını gönderdiler ve onlar benim tüccarlarıma saldırdılar. Onlar tüccarlarımın gümüşlerini alıp götürdüler. Ben bu duruma dayanarak senin huzuruna ona sorman için ...'yı (bir kişi ismi daha var ancak okunamıyor.) ivedilikle gönderdim; izin ver o sana söylesin.

(25-29) Kenan ülkesi senin ülkendir, onların kralları senin hizmetkarlarıdır. Ben senin ülkende yağmalandım. Onları araştır. Onların alıp götürdükleri malı ödet ve benim hizmetkarlarımı katleden adamlara gelince onları öldür. Onların kanının öcünü al.

(30-33) Bu adamları idam etmezsen onlar bunu tekrar yapacak. Onlar ya benim kervanlarıma ya da senin elçilerine saldıracaklar. Aramazıdaki bağ kesilecek.

(34-42) Ama sana itiraz edebilirler. Şum-Hadda benim adamlarımdan birinin geçişini engelledi. Onu alıkoydu. Bir başka adamıma gelince 'Akkā'dan Sutatna onu kendisine hizmet etmeye zorladı. O halen ona hizmet ediyor. Bu adamlar sana gelsinler. Araştır ve sor. Eğer onlar ölmüşse böylece bana haber ver.

(43) Ben sana selamlama hediyesi olarak bir mina lapis lazuli gönderdim. Benim elçimi(n) (dönüşünü) hızlandır böylece ben kardeşimin kararından haberdar olurum.

⁸⁷⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 88.; A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1333, 1334

Benim kardeşimin elçisine gelince onun dönüşünü engellemem. O hızlı bir biçimde yola koyulur.

Bu mektup Amarna Mektupları içinde içerik olarak en dikkat çekici olanlarından biridir. Bakıldığında bir cinayet meselesinin mektubun ana teması olduğu görülmektedir. Babil kralı Mısır'a giden Babilli tüccarların Kenan ülkesinden geçerken mallarının çalınması ve bazılarının öldürülmesi üzerine bu mektup kaleme alınmıştır. Hatırlanacağı üzere daha evvel de Mitanni kralı Tuşratta tarafından Kenan Bölgesi krallarına hitaben yazılmış bir mektupta (EA 30) bu bölgede yaşanan olumsuzluklara yer verilmişti. Mitanni kralı Tuşratta elçilerinin güvenle Mısır'a gitmeleri konusunda Kenan krallarını uyarıyordu ki bu da bölgenin pek tekin bir yer olmadığını göstermektedir.⁸⁷⁵ Babil kralının mektubunda da aynı bölgede tüccarların canından ve malından edilmeleri durumun vehametini daha da açık hale getirmiştir.

Yaşanan bu kötü duruma binaen Babil kralı, Akhenaten'den bu olayı araştırmasını ve suçluların öldürülmesini istemektedir. Eğer onlar bu suçtan dolayı cezalandırılmazsa aynı şeyleri tekrar yapacaklarını dile getirmiştir. Bu cinayet olayının faillerinin kimler olduğunu da isimlerine varıncaya kadar detaylı bir biçimde aktarmıştır. Buna göre tüccarlar Ahu-ṭābu adında biri ile yola koyulmuştur. Bu kişi de muhtemelen Babil'in elçisidir. Heyet yollarına devam ederken Akka kentinden Sarātu'nun oğlu Sutatna ve Ba'lumme'nin oğlu Şum-Hadda'nın onların üzerine adamlarını gönderdikleri ve daha sonra tüccarların gümüşlerinin çalındığı ardından adamların bazılarının da katledildiği aktarılmaktadır. Burada Babil kafilesindeki insanların hepsinin öldürülmediği en azından Babil'in elçisi olduğunu düşündüğümüz Ahu-ṭābu'nun⁸⁷⁶ hayatta kaldığı anlaşılmaktadır.⁸⁷⁷ Çünkü metinde “*Ahu-ṭābu benim kardeşime gittikten sonra*” ifadesinin yer almaktadır ki bu da onun yoluna devam ettiğini göstermektedir. Ahu-ṭābu'nun hayatta kalması ise onun diplomatik bir elçi olarak görevlendirilmesinden kaynaklanmış olmalıydı.⁸⁷⁸ Eğer o da öldürülmüş olsaydı bu daha karmaşık olaylar dizisinin yaşanmasına neden olabilirdi. Öte yandan onun Mısır veya Babil ülkelerinden hangisine gittiği belirtilmemiştir. Muhtemelen Mısır'a gitmeden önce bu kafileden biri

⁸⁷⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 100.

⁸⁷⁶ Ahu-ṭābu: bu isim metinde ŠEŠ-ṭa-a-bu şeklinde geçmektedir. ŠEŠ de Sumerce olup Akadca “kardeş” demek olan Aḫu ile aynı anlama gelmektedir. Ṭābu ise “iyi” anlamını taşımaktadır. Böylece buradan “iyi erkek kardeş” anlamı çıkmaktadır. R. S. Hess, *age.* 1993, s. 23.

⁸⁷⁷ R. S. Hess, *age.* 1993, s. 23.

⁸⁷⁸ Onun elçi olduğu konusunda bkz: A. H. Podany, *age.* 2010, s. 210.

Babil'e dönmüş yaşanan hadiseleri efendisine anlatmış ve böylece EA 8'in yazılması gündeme gelmiştir.

Mektubun geri kalanıyla devam edersek; Yaşanan bu elim olaya karışan kişilerin cezalandırılması gerekliliği üzerinde duran Babil kralı adamlarının öcünü al diyerek onların kanlarının yerde kalmamasını ısrarla talep etmiştir. Burada intikamın kısasa kısas şeklinde yapılmasının gerekliliği üzerinde durulması ve ayrıca tüccarların mallarına verilen zararın karşılanmasının elzem olduğunun dile getirilmiş olması Hammurabi'nin mirası üzerinde duran Kassit hanedanı mensuplarının “kısasa kısas” geleneğini devam ettirdiklerini göstermektedir.⁸⁷⁹

Bu bağlamda Babil kralının gerek işlenen suçların cezasız kalmaması gerektiğini gerekse tüccarlarının da zararlarının karşılanmasını istemesi Babil'in bu dönemde gerçekleştirilen diplomatik ilişkilerin içinde ticaret unsurunun da önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir aslında. Öyle ki Babil tüccarlarının (Akadcası: *tamkarum*) Yakındoğu coğrafyasının dört bir yanında aktif bir biçimde dolaşması bunun kanıtıdır. Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla onlar İran coğrafyasındaki Elamlılarla, Mısır'la, Kenanlılarla, Suriye'deki Ugarit bölgesiyle, Kargamış Krallığıyla, Amurrularla, Emar bölgesiyle, Anadolu'dan Hititlerle ve Mezopotamya'daki Asurlular ile yoğun bir biçimde ticaret yapıyorlardı. Hatta lapis lazuli'nin Babil mektuplarında en başta gelen hediyelerden biri olması bu taşın orada bol miktarda bulunduğunu dolayısıyla da Babillilerin bu taşın ana vatanı olarak ifade edilen Afganistan bölgesiyle de ticaret yaptığını göstermektedir. EA 8'den de anlaşıldığı üzere tüccarlar devletin resmi zevatıyla bağlantılı olarak da çalışmaktaydı. Bu açıdan Amarna Çağı'nda devletlerarasındaki ilişkilerin iyi olması devletlerin ekonomisinin canlı tutulmasına büyük bir katkıda bulunmuştu. Babil kralının Mısır'a giden tüccarların zararlarından dolayı bir mektup yazmasına bu açıdan da bakmak gerekmektedir.⁸⁸⁰

Katillerden intikamın alınması isteyen Burnaburiaş bunu hızlandırmak istiyor ve şöyle diyordu: “eğer bu adamları idam etmezsen onlar benim tüccarlarımı veya senin elçilerini tekrar öldürecekler.” Böyle bir ifadenin kullanılabilir olması bile Mısır'ın bu dönemde Tutmosisler çağındaki kadar güçlü olmadığını göstermektedir. Bahsi geçen ihtişamlı dönemlerde bir vasalın Mısır elçisine veya ona gelen elçilere kötü bir davranışta

⁸⁷⁹ R. Westbrook, agm. 2002, s. 36.

⁸⁸⁰ J. A. Brinkman, agm. 2017, s. 8, 12.

bulunmasının ihtimali bile olmazdı. Bu, en azından diplomatik bir mektupta varsayımsal olarak bile ifade edilemezdi.⁸⁸¹Anlaşılan o ki Akhenaten zamanında Mısır'ın dış dünyadaki prestiji bir hayli azalmıştı. Öyle ki bu durum vasalların Mısır'a giden elçi ve tüccarların bulunduğu bir kafiye saldırımları konusunda cesaretlendirmişti. Bu başıboşluk onların serbestçe eşkiyalık yapmasına imkân vermiş olmalıydı.

Mektubun sonlarına gelindiğinde ise Babil kralı yaşanan bu saldırı ve hırsızlık olaylarının daha evvel Mısır'a bildirilmek istenildiğini ancak bölgenin güvenli olmamasından dolayı buna imkân bulamadıklarını belirtmiş, hatta adamlarından bazılarının esir alındığını bile dile getirmiştir. Son olarak da selamlama hediyeleri listelenerek mektup nihayete ermiştir. Burada zikredilen hediye ise 1 mina gibi oldukça az bir miktarda lapis lazuli olması dikkat çekmektedir. Bu, muhtemelen soygun ihtimaline karşı alınmış tedbir olmalıydı.

3.4.1.7. EA 9: Sadakat ve Dostluk Üzerine Yazılmış Bir Mektup

Bu mektup II. Burnaburiaş tarafından Mısır firavunu Tutankhamon'a (Tut'anhamen) gönderilmiştir. Metinde bu firavuna onun taht ismi olan Nibhurrereya ile hitap edilmiştir. Bilindiği gibi Amarna Çağı'nda yaşanan inanç reformunun bir gereği olarak şahıs isimleri yeniden dizayn edilmiş Amon yerine Aten kullanılmaya başlanmıştır. Bu özellikle saray erkanı arasında mecburi bir değişim demek oluyordu. Örneğin Aten inancının mimarı IV. Amenhotep Akhenaten ismini almıştı. Bu bağlamda yeni inanç ideolojisi gereği genç firavun da iktidardaki ilk dönemlerinde *Tut-ankh-Aten* ismini kullanmış olmalıydı. Bu, Amarna Çağı'ndan sonra Tutankhamon'a devşirilmiş olup bugün eskiçağ literatüründe yaygın olarak kullanılan şekli budur.

Bu bilgilerden sonra tablete dönecek olursak, mektup 38 satırdan oluşmaktadır ve günümüzde British Museum'da muhafaza edilmektedir.⁸⁸² İçeriğine bakıldığında ise bunun genellikle iyi ilişkilerin devam etmesi, hediyeleşmeler gibi konularla alakalı olduğu görülmektedir.

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

⁸⁸¹ T. Bryce, *age.* 2005, s. 98.

⁸⁸² A. F. Rainey, *age.* Vol 2, 2015, s. 1336.; Mektubun Akhenaten'e gönderilmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 18.

(1-6) Mısır memleketinin kralı, benim kardeşim Nibhurrereya'ya şöyle deyin: Böylece Karaduniaş memleketinin kralı Burnaburiyaş senin kardeşindir. Ben afiyetteyim. Sen, evin, eşlerin, oğulların, ülken, soyluların, atların, (at) arabaların umarım bunların hepsi çok iyidir.

(7-10) Benim atalarım ve senin ataların karşılıklı olarak arkadaşça konuştular, onlar birbirlerine güzel selamlama hediyeleri gönderdiler ve onlar birbirlerinin hoş isteklerini geri çevirmediler.

(11-14) şimdi benim kardeşim, sen bana selamlama hediyesi olarak 2 mina altın gönderdin. Şimdi eğer altın çok ise bana ataların gibi çok altın gönder. Ama eğer o az ise atalarının gönderdiğinin yarısını gönder. Neden sen bana sadece 2 mina altın gönderiyorsun?

(15-18) şimdi benim tanrının evi için bir kapsamlı çalışmam var. Ve ben ciddi bir biçimde bu işle meşgulüm. Bana daha çok altın gönder. Sana gelince benim ülkemden her ne istersen bana yaz onları sana göndereyim.

(19-24) benim babam Kurigalzu'nun zamanında Kenanlıların hepsi ona yazmış ve şöyle demişti: “Ülkenizin sınırına gelin; bize müsaade edin ve sizinle iş birliği yapmamıza izin verin” benim babam onlara yazdı ve şöyle dedi: “benimle müttefik olmayı unutun! Eğer siz benim kardeşim olan Mısır kralından ayrılırsanız ve birbaşkasıyla ittifak yaparsanız ben size gelmez ve sizi yağmalamaz mıyım? Benimle nasıl müttefik olabilirsiniz?” Benim babam senin babanın hatırına onlara kulak vermedi.

(31-35) şimdi benim vasalım olan Asurlulara gelince onları sana ben göndermedim. Onlar neden kafalarına estiği gibi senin ülkeneye geldiler? Eğer sen beni seviyorsan onlar hiçbir şekilde iş yapmazlar. Onları bana eli boş bir şekilde gönder.

(36-38) senin selamlama hediyelerine gelince, ben sana 3 mina hakiki lapis lazuli gönderdim ve 5 takım at için beş ahşap araba.⁸⁸³

Bu ifadeleri tahlil ettiğimizde şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

⁸⁸³ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 93, 95.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 18, 19.

Öncelikle en başta klasik kalıplarla yazılan selamlama ve iyi dilek ifadelerinin yer aldığını görüyoruz. Hemen ardından asıl mevzu olan altın talebine gelinmiştir. Anlaşıldığına göre bundan evvel Mısır firavunu Babil kralına mektup yazmış ve bunun yanında selamlama hediyesi olarak 2 mina (yaklaşık 1 kg) altın göndermiştir. Bu miktar II. Burnaburiyaş'ın (MÖ 1359-1333) yapacağı geniş çaplı tapınak inşası için oldukça az gelmiş ve daha fazla altın talep etmek için Mısır firavununa bu mektup yazılmıştır.⁸⁸⁴

Altın istenirken de önceki krallar zamanında iyi ilişkilerin yaşandığından ve onların birbirlerine çok hoş hediyeler gönderdiğinden bahsedilmiştir. Babil kralı böyle yaparak kendi isteyeceği şeyler için bir zemin hazırlamış oluyordu. Daha sonra yine atalarının zamanından söze devam ederek onların birbirlerini asla kırmadıklarını belirten II. Burnaburiyaş tanrısı için yaptığı bir çalışmada (bunun bir tapınak olduğu belirtilmektedir⁸⁸⁵) kullanmak üzere kendisine daha çok altın gönderilmesini talep etmiştir. Burada Babil kralının kendisine göndereceği altınlar konusunda Akhenaten'e iki seçenek sunduğu da anlaşılmaktadır: birincisi atalarına gönderilen kadar altın gönderilmesi; ikincisi ise atalarına gönderilenin yarısı kadar. Demek ki atalarına gönderilen yarısı bile onun için yeterli olacaktı ve yapacağı inşaat için yetecekti.

Mektupta bahsedilen inşaat projesine benzer nitelikte faaliyetler Amarna mektuplarının bazılarında da göze çarpmaktadır. Anlaşılan o ki Mısır'a mektup gönderen Yakınoğu kralları çeşitli mimari çalışmalar yaptıklarını öne sürerek Mısır'dan daha fazla altın alabilmenin yollarını aramaktaydılar. Şöyle ki EA 16'da I. Asur-Uballit yeni bir saray projesinde olduğunu, Burnaburiyaş'ın EA 9'da, EA 4'te, EA 7'de ve EA 11'de bir tapınak yaptığını, Mitanni kralı Tuşratta'nın bir anıt mezar yaptığını ifade ederek kendilerine daha çok altın gönderilmesini istediklerini görüyoruz.⁸⁸⁶ Örneklerle bakıldığında yapılması planlanan işlerin tapınak, saray, anıt mezar gibi olabildiğince büyük yapılar olduğu göze çarpmakta ve buna uygun olarak altın gönderilmesi gerektiği akıllıca vurgulanmaktadır.

Bu kısmın ardından ise metnin bu kez farklı bir konuyla devam ettiği görülmektedir. II. Burnaburiyaş burada Kenan krallarının babası I. Kurigalzu'ya yazdığını ve bir ittifak kurmayı önerdiklerini ancak onun babanın hatırına böyle bir

⁸⁸⁴ T. Bryce, *age.* 2005, s. 94, 95.

⁸⁸⁵ T. Bryce, *age.* 2005, s. 95.

⁸⁸⁶ M. Liverani, *agm.* 2002, s. 24, 239.

ilişkiye girmediği yönünde geçmiş dönemde yaşanan bir gelişmeden haber vermektedir. Bu ifadelerden Mısır'ın Kenan krallıkları üzerindeki otoritesinin IV. Amenhotep zamanında ne şekilde olduğu açıkça görülmektedir. Anlaşıldığına göre Akhenaten zamanında bölgedeki şehir devletleri Mısır'dan uzaklaşıp başka bir devletin vasalı olmak istemektedirler. Onların Mısır'a karşı bir ittifak arayışında olmaları ve bu konuyu Babil'e teklif etme cesaretinde bulunmaları Mısır'ın Kenan diyarındaki otoritesinin önemli derece zaafa uğradığının en büyük emaresidir. Bununla birlikte Babil'in buna yanaşmadığının dile getirilmesi ve hatta I. Kurigalzu'nun *“benimle müttefik olmayı unutun! Eğer siz benim kardeşim olan Mısır kralından ayrılırsanız ve bir başkasıyla ittifak yaparsanız ben size gelmez ve sizi yağmalamaz mıyım? Benimle nasıl bir müttefik olabilirsiniz?”* dediğini aktaran Burnaburiyaş böylece babasının isyankarlarla birlik olmadığına vurgu yapmış oluyordu.

Mektubun sonlarına yaklaşıldığında ise bu kez de başka bir konuya geçildiği görülmektedir. Burada verilen bilgilere göre Asurlu bir grup insan muhtemelen ticari faaliyetlerde bulunmak için Mısır'a gitmiştir. Bunun haberini alan Burnaburiyaş onlardan *“vasallarım/uyruklarım”* diye söz ederek bu kişilerle asla iş yapılmaması konusunda firavundan istekte bulunmaktadır. Onların Babil'in vasalları olduğuna dair dile getirilen ifade ne derece doğrudur bilinmemektedir ancak Babil kralının Asurluların Mısır'la yaklaşmasını istemediği çok açıktır.

Burnaburiyaş muhtemelen Asur'un gücününün bu dönemde yükselmeye başladığının farkındaydı ve bunun önüne geçmek için onların Mısır'la yakınlık kurmasına engel olmak istiyordu. Özellikle Amarna yazışmalarına sonradan katılan Asurluların uluslararası politik arenada ön plana çıkmasına ket vurmak istiyordu. Muhtemelen bunları da daha önce de değindiğimiz *“Şar Kişşati”* rolüne bürünerek yapıyor olmalıydılar. Amarna Çağı'nın büyük devletleri olarak zikredilen Mısır, Babil, Hitit, Mitanni, Asur gibi siyasi teşekküllerin belki de her biri kendince bu role soyunmuşlardı. Bu devletlerin ortasında kalan Suriye-Filistin ve Irak coğrafyası ise günümüzde de olduğu gibi dünyaya hâkim olma yarışında bu devletlerin güç gösterilerine sahne oluyordu. Öyle ki Mısır-Mitanni, Hitit, Asur devletlerinin sahip olmak için birbirleriyle mücadele ettiği bu coğrafya Asya'nın Akdeniz'e açılan kapısı olmasından dolayı daima ön planda olmuştur. Öte yandan devlerin güç gösterisine sahne olan Suriye-Filistin coğrafyası ise genel itibarıyla politik ve kültürel açıdan parçalanmış durumdaydı bu da bölgedeki siyasi

teşekküllerin -ekonomik ve siyasi açıdan güçlü olanları hariç- pek çoğu balinaların sırtından beslenen küçük balıklar gibi büyük devletlerin gölgesinde yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlardı.⁸⁸⁷

Öte yandan Babil ile Asur içten içe rekabet ediyor olsa da ilerleyen süreçte Burnaburiyaş'ın oğlu Karaindaş ile Asur-Uballit'in kızı Muballit-şerua'nın evlenmesi kralların bazı ilişkilerde rekabeti ve diplomatik prosedürleri göz ardı edebildiğini göstermektedir.⁸⁸⁸ Bu tür ilişkileri siyasi evlilikler kategorisinde değerlendirmek mümkündür ve anlaşıldığına göre bu yakınlaşma iki ülkenin en azından bir süreliğine daha iyi ilişkiler geliştirmesine imkân vermiştir. Böylece Amarna Çağı'nda yaşanan bu tür gelişmelerin devletlerarası ilişkilerde onarıcı bir rol oynadığı söyleyebiliriz.

3.4.1.8. EA 10: Altın Aşk ve Çeşitli Hayvan Heykellerinin Talep Edilmesi Üzerine

II. Burnaburiyaş tarafından Akhenaten'e gönderilen EA 10, 49 satırdan oluşmaktadır. Tablet, British Museum kataloğuna kayıtlı olup metnin çevirilerini Moran (1992:19–20) ve Liverani (1999: 356–358 [LA 284]) yapmıştır.⁸⁸⁹

Mektubun Tercümesi:

(1-7) Mısır memleketinin kralı Nap]hurar[ey]a'ya deyin. Böylece Karaduniaş memleketinin kralı Burnaburiyaş. Ben afiyetteyim. Seninle birlikte, evin, eşlerin, oğulların, soyluların, piyadelerin, (atlı) arabacıların, atların ve senin ülkenle birlikte tümü çok iyi olsun.

(8-24) Karaindaş zamanından şimdiye kadar senin atalarının elçileri benim atalarım geliyordu onlar dost olmuşlardı. Şimdi seninle bana gelince, biz arkadaşız. Elçileriniz üç kez buraya geldi ama bana gerçekten güzel bir selamlama hediyesi göndermediniz ve ben de size gerçekten güzel bir selamlama hediyesi göndermedim. Bana gelince hiçbir şeyden mahrum değilim, size gelince sizin için de hiçbir mahrumiyet yok. Sizin göndediğiniz elçilere gelince gönderilen 20 mina altın işlenmemiştir. Ve onları fırına koyduklarında beş mina bile gelmemiştir. Ortaya çıkan altın soğutulduğunda kül görünümündeydi. Altını asla

⁸⁸⁷ M. V. De Mieroop, *age*. 2011, s. 154.

⁸⁸⁸ Bu evlilik ilerleyen süreçte Asur'un Babil tahtına müdahil olmasıyla neticelenecek olaylar dizisine neden olacaktır. Bkz: Amélie Kuhrt, A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 461.

⁸⁸⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1337.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 19.

onaylamadılar. Ama şimdi bize gelince biz arkadaşız, karşılıklı olarak [—] yapmadılar mı?

(25-28) (eksik, hasarlı kısımlar)

(27-35) [...] vahşi bir öküzün Mısır topraklarına...[cümle anlam bütünlüğü oluşmayacak kadar eksik.] Elçileriniz geldiğinde onları getirebilir. Orada, olduğunuz yerde yetenekli marangozlar var. Böylece bu hayvanlar gerçek hayatta olduğu gibi kara ve su hayvanı şeklinde yapılsın. Derisi tam olarak canlı bir hayvanınki gibi olsun. Elçileriniz de onları getirsin.

(36-42) ve daha önce yapılmış olanları varsa benim elçim Sindişugab size ulaştığında acil biçimde uygun arabaları kullanması ve bana gelmesi konusunda ona izin verin. Gelecek zamanlar için yenilerini yapmalarına müsaade edin, benim elçim ve sizin elçiniz oraya geldiklerinde onlar onları birlikte getirsinler.

(43-49) Senin için selamlama hediyesi olarak 2 mina lapis lazuli gönderdim. Ve senin kızın Mayati'yi⁸⁹⁰ duyduğumda, onun için selamlama hediyesi olarak lapis lazuliden cırcır böceği (şeklinde) bir gerdanlık gönderdim. Onların sayısı 1048. Ve senin elçin (elçim) Sindişugab ile geldiğinde ben ona (Mayati) bir selamlama hediyesi (?) yaptıracağım ve elçin bunu ona (Mayati'ye?) getirecek.⁸⁹¹

Bu ifadeleri incelediğimizde II. Burnaburiyaş'ın standartlaşmış selamlama cümlelerinin hemen ardından eski dönemlerden beri Mısır ile Karaduniaş krallığının dost olduğundan özellikle de Karaindaş zamanından beri Mısır elçilerinin ülkelerine gelip gittiğinden söz etmeye başladığı görüyoruz. Bilhassa kendi zamanında Mısır'dan üç kez elçi geldiğini ancak güzel bir hediye gönderilmediğini ifade eden Burnaburiyaş'ın bu mektubu neden yazmış olduğunun cevabını aslında bu cümlesinde saklıdır. Babil kralı Mısır'daki eşitine kısaca şunu demek istiyordu: Bana niçin az hediye gönderiyorsun? Bununla birlikte kendisinin de Mısır'a doğru düzgün hediye göndermediğini itiraf etmesi ilginç birdurumdur.

⁸⁹⁰ Mayati Akhenaten-Nefertiti kraliyet ailesinin kızlarından biridir. Bu prenses vesikalarda Meritaten olarak da geçmektedir. <http://www.angelfire.com/art/ankhes/ankhesnamen.html>. (Erişim tarihi: 5.03.2019).

⁸⁹¹ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 97, 99.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 19.

Bunun ardından kendisine gönderilen altınlardan bahsetmeye başladığı kısımda 20 mina altın geldiğini ancak bu eritildikten sonra beş mina bile kalmadığını hatta altının kül gibi gözüktüğünü belirten Burnaburiyaş bu durumdan oldukça rahatsız olmuş gibidir. Hatırlanacağı üzere buna benzer bir olay I. Kadaşman-Enlil'den III. Amenhotep'e gönderilmiş olan EA 3'te de zikredilmekteydi. EA 3 no'lu mektupta I. Kadaşman-Enlil kendisine gönderilen altının gümüş gibi gözükmekten şikâyet ediyordu.

Mektubun devam eden satırlarına bakıldığında ise bu kez Mısır firavunundan altın olmasa da onun kadar değerli olduğunu düşündüğümüz sanat eserlerinin talep edildiğini görmekteyiz. Burnaburiyaş'ın metnindeki eksik satırlardan dolayı tam olarak niteliklerini bilemediğimiz bazı hayvanların birebir kopyalarının yapıp kendine gönderilmesini istemiştir. Bunların tam anlamıyla canlı bir hayvana benzetilmesi gerekliliği üzerinde ayrıca durulmuştur. Metnin devamından bunların Babil'e gelmesinde bir aciliyet olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu heykeller Babil'de yapılan saray, tapınak veya bir kraliyet konutunda dekor olarak kullanılacaktı.

Mektubun son kısmına gelindiğinde ise Mısır'a gönderilen selamlama hediyelerinin yazılı olduğu görülmektedir. Burada firavuna iki mina değerinde lapis lazuli gönderildiği okunmaktadır. Ancak bu kısımda dikkat çeken bir nokta da Burnaburiyaş'ın Mayati adlı bir prenses için de hediyeler gönderdiğini belirtmesidir. Kendisine selamlama hediyesi gönderilen Mayati'nin (Ma-i-ia-ti⁸⁹²) (Meritaten⁸⁹³) Akhenaten-Nefertiti çiftinin en büyük kızları olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁸⁹⁴ Bu prenses Burnaburiyaş'ın bir diğer mektubu olan EA 11'de ve Tir kentinin yöneticisi Abi-Milku'nun bir mektubunda (EA 155'te) da zikredilmektedir.⁸⁹⁵ Muhtemelen Burnaburiyaş bu prensesi kendisine eş olarak alma niyetindeydi. Kim bilir belki de çeşitli hediyeler göndererek prensesin gönlünü çalabilmeyi umut ediyordu. Fakat kraliyet ailesi arasında yaygın görülen kardeş

⁸⁹² Babil kralının mektubunda bu prensesin isminin Meritaten şeklinde değil de Ma-i-ia-ti olarak yazılması onu daha alımlı, sevecen olarak aksettirmek için yapılmıştır. R. S. Hess, *age*. Winona Lake, Indiana 1993, s. 106, 107.

⁸⁹³ Meritaten "Aten Tarafından Sevilen" anlamına gelmektedir.

<http://www.angelfire.co/m/art/ankhes/meritaten.html>; <https://www.geni.com/people/Meritaten/4664857630510061497> (05.03.2019)

⁸⁹⁴ Meritaten ile Ankhenpaaten Nefertiti'nin kızlarıydı ve firavunun diğer eşlerinden de çocuğu dünyaya gelmişti. Örneğin firavunun eşlerinden biri olan Kiya'dan da bir kızı vardı ancak Meritaten ile Ankhenpaaten ana kraliçeden doğmasından dolayı diğerlerini gölgede bırakmışlar. William J. Murnane, *Text from the Amarna Period in Egypt*, (Edited Edmund S. Meltzer), Scholars Press, Atlanta, Georgia 1995, s. 173, 280.

⁸⁹⁵ Josef Wener, *The Sunshade Chapel of Meritaten from the House-of-Waenre of Akhenaten*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2017, s. 152.

evliliği bağlamında Meritaten'in Akhenaten'den sonra tahta çıkan Smenkhkare ile evlenmiş⁸⁹⁶ olması Babil kralının umduklarına nail olamadığını göstermektedir.⁸⁹⁷

3.4.1.9. EA 11: Babil Prensesi ile Akhenaten'in Nişanlanmasına Dair

VAT koleksiyonunda muhafaza edilen EA 11, 62 satırlık bir metne sahiptir. Mektup, Burnaburiyaş tarafından Akhenaten'e gönderilmiştir. Metnin çevirisi ise Moran (1992:21–22) ve Liverani (1999: 358–359 [LA 285]) tarafından yapılmıştır.

Burnaburiyaş bu mektubunda Mısır'a gidecek olan Babil prensesi için bir kraliyet koruması hazırlanması yönünde Akhenaten'den bir istekte bulunmaktadır. Ayrıca kendisine de selamlama hediyesi olarak cömert bir biçimde hazırlanmış altın gönderilmesini de yazmayı ihmal etmemiştir. Ne de olsa Mısır'a Babil prensesi verilmiştir ve bunun karşılığı da tabiri caizse onun ağırlığınca altın olmalıdır.⁸⁹⁸

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-4) Mısır ülkesinin kralı, benim kardeşim Naphurure'a'ya deyin, Karaduniaş kralı Burnaburiyaş'ın mesajıdır. Ben afiyetteyim. Sen, eşlerin, evhalkın, oğulların, atların, (atlı) araba sürücülerin, hepiniz iyi olun.

(5-8) Senin babanın eşinin yasından sonra ben sana elçim Hu'a ve tercümanım Mihuni'yi gönderdim. Sana aşağıdakileri yazdım: “Onlar kraliyet prensesini babana getirdiler [...], izin ver sana da bir başkasını getirsinler.”

(9-15) ve sen elçin Haamaşši'yi ve [—] tercümanın Mihuni'yi bana gönderdin (onlar bana) şöyle dediler: Bu benim babamın eşinin yasıdır. [...] bu eşi ki [...] kadın (o) vebadan dolayı öldü.”⁸⁹⁹ Böylece ben sana yazdım ve (şöyle) dedim: “Onlar sana o kadını getirebilirler.”

⁸⁹⁶ W. J. Murnane, *age*. 1995, s. 281.

⁸⁹⁷ Ma-i-ia-ti /Meritaten'in Smenkhkare ile evlendikten sonra devletin yönetiminde etkili olduğu, hatta onların ortak bir yönetime sahip oldukları belirtilmektedir. R. S. Hess, *age*. Winona Lake, Indiana 1993, s. 107.

⁸⁹⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1338.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 21-23.

⁸⁹⁹ Burada akıbeti hakkında bilgi verilen firavunun eşinin Tiye olmadığı aktarılmaktadır. Bu saray hanımının vebadan ölmüş olması Amarna Çağı'nın sonlarında gerçekleşen ve Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın da ölümüne neden olan büyük veba salgının habercisi olduğu düşünülebilir. Philip Norrie, *A History of Disease in Ancient Times More Lethal than War*, Palgrave Macmillan, (e-book) 2016, s. 22, 27, 33.; Ayrıca bkz: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 107.

(16-22) Senin elçin Haamašši ve tercümanın Mihuni'ye gelince ben onlara kızımı gösterdiğimde onlar kızımın başına yağ döktüler. Ama onu (kızı) sana getirecek olana gelince, onu sana kim getirecek? Haya ile (birlikte) sadece beş araba var. Onlar onu sana beş araba ile mi getirecek? Ama şimdi onu sana evimden (bu şekilde) göndermeli miyim, komşu krallar (şöyle) demez mi: “Onlar büyük bir kralın kızını Mısır'a sadece beş araba ile götürüyorlar.”

(23-28) benim babam onun kızını senin babana (III. Amenhotep'e) gönderdiğinde senin elçin üç bin askerle birlikte gitti, benim babam [...] bana gönder [...]

Arka Yüz:

(1-5) [Bu kısımda bozulmalardan dolayı anlam bütünlüğü sağlanamıyor. Fakat Babil kralının bir şeyler talep ettiği anlaşılıyor.]

(6-12) Eğer eskiden kalanlardan gerekli sayıda varsa onları bana acil olarak gönder. Eğer eskilerden yoksa izin ver yenilerini biçimlendiresinler ve sen tüccar Şalmu ile (onları) gönder. Eğer tüccar Şalmu zaten ayrılmışsa izin ver senin elçin onları bana getirsin. Ağaçlar oyularak fildişiyle süslensin ve renklendirilsin. Kırsal bölgeye uygun bitkiler oyulsun, renklendirilsin ve bana gönderilsin.

(13-18) Senin bana gönderdiğin kıdemli memurun Haya'ya gelince onun yanındaki arabalar ve birlikler çok az. Buraya daha çok araba ve birlik gönder ve Haya sana kraliyet prensesini getirsin. Başka bir yetkili gönderme. Başına yağ dökülmüş olan kraliyet prensesi geciktirilmesin. Onları gönder, böylece prensesi sana acil olarak getirsinler. Eğer bu yıl arabaları ve birlikleri buraya göndermeye niyetliysen acil olarak bir elçi bana gelmeli ve beni bilgilendirmeli.

(19-23) Sonra, Baban buraya Kurigalzu'ya çok fazla altın gönderdiği zaman daha cömertti. Atalarımın sarayında eksik olan neydi? Komşu krallar duyabilsin diye şöyle diyor: “*Altın hayli çok. Krallar arasında kardeşlik, dostluk ve iyi ilişkiler var.*” O değerli taşlar bakımından zengindi, gümüş bakımından zengindi, altın açısından zengindi.

(23-34) Senin için selamlama hediyesi olarak 10 tane yuvarlak (biçiminde) hakiki lapis lazuli taşı gönderdim. Evinin hanımefendisi için hakiki lapis lazuliden 20 cırcır böceği gönderdim. Benim iyi olmam için hiçbir şey yapmayan ve bana ilgi göstermeyen Mayati'nin kaldığını (hediye gönderilmediğini kast ediyor olmalı) biliyorum. Onlara izin

ver mümkün olan en kısa sürede bana senin altınlarından çokça getirsinler. Bana çokça altın getirsinler! Bu yılın sonunda işi çabucak bitirmek istiyorum. Umarım kardeşim şunu demez: “senin elçin kapsamlı ve güzel selamlama hediyesi götürdü.” O, benim kardeşim [...] sana gönderdiğimde. Bana çok altın gönder. Ben sana kapsamlı bir selamlama hediyesi göndereceğim.⁹⁰⁰

Mektupta yer alan bu ifadelere bakıldığında burada diğer Babil mektuplarından farklı konular üzerine yoğunlaşıldığı göze çarpmaktadır. Bunun yanında selamlama kısımları diğerleriyle aynı kalıp cümleler kullanılarak yazılmıştır. Bu kısmın hemen sonrasında ise III. Amenhotep’in eşlerinden birinin öldüğünün bilgisiyle karşılaşılmaktadır. Ancak bu kişinin isminin verilmemesi onun firavunun baş eşi Tiye olmadığını düşündürmektedir. Eğer ölen kişi Tiye olsaydı muhtemelen onun ismi yazılırdı neticede Tiye uluslararası yazışmalarda yer alan bir kişiydi ve bu açıdan diğer devletlerde tanınırlığı fazlaydı. Öte yandan Akhenaten’in de “Babamın eşinin yası” ifadesini kullanmış olması ve özellikle “annem” dememesi ölen bu kadının Tiye olmadığına dair düşünceleri daha da kuvvetlendirmektedir.

III. Amenhotep’in hanımının ölümü üzerine Babil kralının elçisi Hu’a’yı ve bir tercüman olduğu belirtilen Mihuni’yi göndermiş olması Amarna Çağı’nda krallar arasında taziye ziyaretlerinin de yapıldığını gösteren nadir örneklerden bir tanesidir. Bununla birlikte Burnaburiyaş’ın metnin bu kısımlarında ismi geçen elçileri kast ederek “*Onlar kraliyet prensesini babana getirdiler [...], izin ver sana da birbaşkasını getirsinler*” demekle bir evlilik ilişkisinin kurulmasına yönelik de girişimde bulunduğunu görmekteyiz. Bu açıdan daha evvel Akhenaten’in böyle bir talepte bulunup bulunmadığı bilinmese de Babil kralı Burnaburiyaş’ın bu evliliğe çok hevesli olduğu anlaşılmaktadır. Neticede bu evliliğin gerçekleşmesi durumunda Mısır’dan yüklü miktarda altın alma ihtimali de bulunmaktadır.

Bu kısmın ardından konu tekrar III. Amenhotep’in ölen eşin gelmiş burada onun neden vebadan öldüğü konusunda bir ayrıntı verilmiştir. Muhtemelen bu hastalık firavunun eşinin hayatını kaybettiği sıralarda başlangıç safhasında olmalıydı. Nitekim kaynaklarda kraliyet ailesi başta olmak üzere pek çok insanın ölümüne neden olan bir salgının yaşandığına dair bilgiler vardır. Öyle ki I. Şuppiluliuma’nın Mısır’a gönderdiği

⁹⁰⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 101, 103, 105.; Ayrıca: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 21-23.

ve sonrasında kaledilen oğlunun intikamını almak için çıktığı seferden sonra ele geçirilen esirleri Hitit ülkesine götürmesi ve bu insanlardan veba salgınının yayılması da yakın döneme tarihlenmektedir. Hatta I. Šuppiluliuma'nın da vebadan öldüğü bilinmektedir. Ayrıca aynı salgının Akhenaten'in saltanatının 17. yılında eşlerinin ve kızlarının bazılarının ölümüne neden olduğu da ifade edilir. Dönemin kaynakları incelendiğinde Mısır'da da ölümlere neden olan hastalığın komşu coğrafyalarda aynı akıbete yol açan korkunç bir veba salgını olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Hitit Arşivi'ndeki⁹⁰¹ belgeler de desteklemektedir. Buna göre salgın kuvvetle muhtemel Levant Bölgesi'nde ortaya çıkmış ve zamanla Mısır başta olmak üzere Hitit ülkesine ve Alaşia mektuplarından anlaşıldığına göre de Kıbrıs'a kadar yayılmıştır.⁹⁰² Amarna Arşivi'ndeki Alaşia gelen mektuplardan biri olan EA 35'te Nergal'in adada kol gezdiğinden ve bu yüzden bakır işçilerinin pek çoğunun öldüğünden bahsedilmektedir. Nergal'in⁹⁰³ de "öldürücü salgın hastalık, veba tanrısı" olarak da biliniyor olması behsedilen salgının burada da etkili olduğunu göstermektedir. Diğer yandan C. Aldred Amarna Çağı'nın mimarlarından olan Akhenaten'in yeni başketi Akhetaten'i inşa etmesinin ardında da bu salgının kurtulma amacı olduğuna dair bir iddia ortaya atmıştır.⁹⁰⁴ Bu bilgilerden hareketle gerek Amarna Çağı'nın gerekse Geç Tunç Çağı'nın sona ermesinde veba gibi kitlesel ölümlere neden olan bir salgın hastalığın da etkili olduğu söylenebilir.

Mektupta yer alan diğer konulara dönersek; Burnaburiyaş bu aşamada ülkesine gelen Mısır'lı elçilerden bahsetmiştir. Onların Mısır'a gidecek olan prensesin başına nişan töreninin bir parçası olan yağ dökme pratiğini gerçekleştirdiklerini aktarmıştır. Babil prensesinin yolculuk vakti yaklaştığı bir sırada Burnaburiyaş kızının Mısır'a giderken az sayıda refakatçi eşliğinde götürüleceğini görmüş ve şaşırmıştır. Bu

⁹⁰¹ Bilindiği gibi Tutankhamon'un dul eşi Anaksenamun Hitit kralı I. Šuppiluliuma'ya kendisine eş, Mısır'a da bir kral olması için oğullarından birini göndermesini konu alan bir mektup yazmıştır. Hitit kralı böyle bir şeye inanamamış olacak ki bir süre haberin doğruluğunu araştırmış ve neticede olayın doğruluğuna kani olduktan sonra oğullarından birini Mısır'a göndermiştir. Ancak bu olay Mısır'daki Amon taraftarları tarafından da muhtemelen yakinen takip ediliyordu ve Hitit prensinin geleceğine dair duyum alan Mısır'ın arka planındaki güçler bu duruma müdahalede bulunmuşlar ve onun Mısır'a bile girmesine müsaade etmeden muhtemelen Hitit prensini öldürmüşlerdir. Bu olayın ardından ise I. Šuppiluliuma intikam almak için Mısır'a doğru sefere çıkmıştır. İşte bu sefer esnasında yakalanan ve Hatti ülkesine getirilen esirlerle birlikte veba salgını da gelmiştir. Anadolu'da uzun yıllar sürdüğü düşünülen bu salgının Hitit kralı ve pek çok kişinin ölümüne neden olduğu ifade edilmektedir. Mısır'da da Akhenaten ve akrabalarının ölümüne neden olan şeyin bu veba salgınıyla bağlantısının olduğu düşünülmektedir. S. Alp, *age.* 2001, s. 5, 8, 9.

⁹⁰² A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 264, 265.

⁹⁰³ Veba'nın Nergal ile yakın bağlantısı olup Yakındoğu dünyasında bu salgın hastalığın tanrısının o olduğu dile getirilmiştir. T. Kwasman, "The Demon Of The Roof", *Disease in Babylonia*, (Edts: T. Abusch- M.J. Geller), Brill, Leiden-Boston 2007, s. 164.

⁹⁰⁴ P. Norrie, *age.* 2016, s. 22, 27, 33.; Ayrıca bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 107.

şaşkınlığını da mektubunda aynı haleti ruhiye ile dile getirmiştir. Burnaburiyaş burada kızının sadece beş arabayla ve az kişiden oluşan heyetle birlikte gönderilmesinin büyük bir kralın şanına yakışmayacağını ifade etmekteydi. Hatta komşu kralların böyle bir şeye şahit olduklarında kendilerini küçümseyeceğini dile getirerek daha çok araba ve birlik gönderilmesini talep etmiştir. Hatta III. Amenhotep zamanında Babil'den Mısır'a bir prenses gönderildiğinde onun 3.000 bin kişiden oluşan bir kabileyle birlikte yolculuk yaptığının bilgisini vererek kendi kızının da en azından benzer bir şekilde Mısır'a götürülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada Babil kralının prestije çok önem verdiği anlaşılmaktadır.

Tabletin arka yüzünde yazılanlara bakıldığında ise bu kısmın farklı bir mektup mahiyetinde olduğu, ön yüze nazaran apayrı bir içeriği barındırdığı görülmektedir. Burada daha çok Mısır'dan talep edilen bazı süs eşyaları zikredilmiş ve bunların bir tüccar olduğu belirtilen Şalmu adlı kişiyle gönderilmesi istenmiştir. Bu da daha önce de değindiğimiz gibi Amarna yazışmalarının ticari faaliyetlerle birlikte devam ettiğini gösteren başka bir örnektir. Öte yandan Amarna Çağı'nda tüccarların da kralları için elçi vazifesi yaptığı ifade edilmektedir.⁹⁰⁵ Onlar bu sayede hem kendi ticari faaliyetlerini yürütmüş oluyorlar hem de bağlı oldukları devletin diplomatik ilişkilerinin sürdürülmesini sağlıyorlardı.

Metnin devamına bakıldığında ise konunun bu kez evlilik meselesine geldiği görülmektedir. Bu kısımda Mısır'dan gelen elçilerden biri olan Haya'nın beraberindeki birliklerin ve arabaların az olmasından dolayı Babil kralı bunların fazlalaştırılması yönünde bir istekte bulunulmuştur. Öte yandan gelecek olan heyetin başında Haya'nın olması gerektiğini dile getiren Babil kralı içinde buldukları yılı kastederek "*Eğer bu yıl arabaları ve birlikleri buraya göndermeye niyetliysen acil olarak bir elçi bana gelmeli ve beni bilgilendirmeli.*" diyerek başına yağ dökülmüş⁹⁰⁶ olan kraliyet prensesinin

⁹⁰⁵ Gert Jan van Wijngaarden, "Trade goods reproducing merchants? The materiality of Mediterranean Late Bronze Age exchange", *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, (Edts. Joseph Maran and Philipp W. Stockhammer), Oxbow Books, Oxford 2012, s. 68.

⁹⁰⁶ Evlenecek olan kızın başına kutsal yağ dökme geleneğinin Mısır'a özgü bir şey olmadığı bu uygulamaya dair çivi yazılı belgelerde yer alması Yakınoğu toplumlarınca da gerçekleştirildiğini göstermektedir. Samuel A. Meier, "Diplomacy and International Marriages", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 169.; Yağ dökme uygulaması Yakınoğu'da eski zamanlardan beri kullanılagelmiş bir pratiktir. Özel yaşamda kozmetik veya hijyenik amaç için insanlar yağ dökme uygulamasına başvurmuşlardır. Bunun iyileştirici bir gücünün olduğuna inanılmıştır. Kraliyet geleneğinde ise bunu Hitit, Mısır, Kenan kralları arasında görmekteyiz. Eski Ahit'te de yağ dökme ile alakalı bilgiler mevcuttur. Ake Viberg, "The concept of Anointing in the Old Testament", *Journal of the European Pentecostal Theological*

geciktirilmemesi gerekliliğini bildirmiştir. Yağ dökme işi firavunun elçileri tarafından ona eş olacak prensese uygulanan bir çeşit ritüeldi. Amarna mektuplarında bunun örneklerine birkaç mektupta daha (Babil EA 11:16-18, arka yüz 15, Arzava EA 31: 11-14) rastlanmaktadır. Bu kutsal yağ sürme geleneği Mısır ile Hitit arasında planlanan bir evlilik ilişkisinde de görülmüştür.⁹⁰⁷

II. Burnaburiyaş daha sonrasında ise sözü Mısır'ın altınlarına getirmiş Kurigalzu'nun zamanında Mısır'dan gelen altının ve değerli hediyelerin çokluğundan söz ederek kendisine de aynı miktarda altın gönderilmesini istemiştir. Son olarak ise Mısır'a gönderdiği selamlama hediyelerini eklemiştir. Burada Firavuna 10 tane yumru biçiminde hakiki lapis lazuli taşı, onun eşine hakiki lapis lazuliden yapılmış 20 adet cırcır böceği gönderildiği okunmaktadır. Bu satırlarda dikkat çeken husus Burnaburiyaş'ın bir önceki mektubunda Mayati'ye hediye göndermişken bu kez sanki bilinçli olarak onun hariç bırakıldığıdır. Bu muhtemelen Babil kralının ondan beklediği ilgi ve alakayı görememiş olmasından kaynaklanmıştır. Burnaburiyaş kendisine çok altın gönderilmesine dair son bir kez hatırlatmada bulunarak sözlerine son vermiştir.

3.4.1.10. EA 12: Babil Prensesinden Mısır Firavununa Bir Mektup

Amarna Arşivi'ndeki Babil mektuplarının gönderen kişi bazında değerlendirildiğinde en çok dikkat çeken EA 12'dir. Bu mektup Kassit hanedanına mensup bir prenses tarafından Mısır firavununa hitaben gönderilmiştir.

EA 12, günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Tablete bakıldığında 26 satırdan oluşan kısa bir metne sahip olduğu görülmektedir. Mektubun çevirisi Pintore (1978:61); Moran (1992:24) ve Liverani (1999: 360 [LA 286]) tarafından yapılmıştır. Bir prensese ait olan mektubun transkribini de vermek istiyoruz:

Metnin Transkripti şu şekildedir:

01) a-na ¹bé-lí-ia

02) qí-bí-ma um-ma

Association, 16:1, s. 19, 20.; Başa yağ dökme/sürme ile alakalı olarak şu makaleye bkz: Lorenzo Viganò, "Rituals at Ebla II, i-giş sag: A Purification Ritual or Anointing of the Head?", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 2000).

⁹⁰⁷ Samuel A. Meier, "Diplomacy and International Marriages", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 168, 169.

- 03) DUMU.MUNUS LUGAL-ma
 04) a-na ka-ša GIŠ.GIG[IR.ME]Š-ka
 05) [a]-ṛmi-ṛlu-ti ṛù [É-ka]
 06) lu-ṛú ṛšu-ṛul-ṛmu
 07) DINGIR.^{MEŠ} ša ^IBur-ra-ṛbur-ia-aš
 08) it-ti-ka li-li-ku
 09) šal-mi-iš a-li-ik
 10) ù i-na ša-la-mì
 11) ṛi-ir-ma É-ka a-mur
 12) i-na pa-[ni Ibé-lí-ia]
 13) a-ka-an-n[a] ṛul-[ta-ki-in]
 14) um-ma-a ul-tu₄ G[i...]
 15) DUMU šip-ri-ia ši-ir-pa
 16) ú-še-bi-la a-na
 17) URU.DIDLI-ka ù É-ti-ka
 18) lu-ú <šu>-ul-mu
 19) it-ti li-bi-ka
 20) ṛla ṛta-ṛda-ṛbu-u[b]
 21) ù ia-a-ši et-ku-ṛla
 22) te-te-en-da-ni
 23) ÌR-ka IKi-din-^dIŠKUR
 24) i-ša-ak-ni
 25) a-na di-na-an
 26) be-lí-ia lu-ul-lik⁹⁰⁸

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-6) Efendime (şöyle) deyin: Böylece prenses sizin için, atlarınız, adamlarınız ve eviniz için afiyet diliyor.

(7-12) Burnaburiyaş'ın tanrıları size eşlik etsin. Selametle gidin ve güvenli bir biçimde ilerleyin böylece evinizi tekrar göreceksiniz.

⁹⁰⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1340., ve aynı eserin birinci cildinin s. 106, 107.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 24.

(12-22) Böylece ben efendimin huzurunda eğiliyorum. “Benim elçim G[...] size [...]’dan renkli kumaş getiriyor. “Sizin şehirleriniz ve sizin eviniz çok iyi olsun. Endişelenmeyin yoksa beni üzersiniz.”⁹⁰⁹

Sizin hizmetkarınız Kidin-Adad⁹¹⁰ benimle birlikte.⁹¹¹(?) Ben hayatımı sizin için veririm.⁹¹²

Mektuba bakıldığında bunun Amarna Arşivi’ndeki diğer Babil mektuplarına nazaran oldukça kısa olduğu dikkat çekmektedir. Metnin ilk satırlarında yer alan selamlama ifadelerinin de kralların yazdıkları kadar uzun olmadığı göze çarpmaktadır. Bu kısımda yine dikkat çeken başka bir husus da “ne gönderenin ne de gönderilen kişinin isminin yazılmamış olmasıdır.” Ancak kaynaklarda mektubu yollayanın Babilli bir prenses alıcısının ise Mısır firavunu olduğu aktarılmaktadır. Muhatap olunan kişiye “efendim” denilmesi ve ayrıca diğer mektuplarda olduğu gibi firavuna atfen kullanılan “atlarınız, adamlarınız ve eviniz...” gibi sahip olunan şeylerin sayılarak bunlara da iyi temennilerde bulunulması bu mektubun Mısır firavununa yazıldığı bir delili olarak değerlendirilebilir. Mektubu gönderen kişinin Babil prensesi olduğu da metnin içeriğinden ve “efendim” (^lbé-lí-ia) şeklinde bir kullanımın tercih edilmesine dayandırılmıştır. Buradaki efendim hitabının Babil kraliyet hanımlarının kocalarına seslenirken tercih ettikleri tipik bir kullanım olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan dolayı mektubu gönderen kişinin Mısır’a gidecek olan Babil prensesi olduğu dile getirilmiştir.⁹¹³

Burada mektubu gönderen prensesin ve bunun alıcısı olan firavunun isminin yazılmaması bu kişilerin kim olduğu konusunda bir belirsizlik oluştursa da onun kendisini “kralın kızı” olarak tanıtmaması sis perdesini biraz daha aralamıştır. Ayrıca metinde Burnaburiyaş’ın isminin geçmesi bu prensesin onun kızlarından biri olma ihtimalini

⁹⁰⁹ Metnin tırnak içerisine almış olduğumuz bu kısmı anlam akışı ve mektubun gidişatı açısından bakıldığında buraya uymadığı anlaşılmaktadır. Sanki sonradan akla gelmiş ve bunu da yazalım dercesine bu satırlara iliştilmiştir. Bu cümleler selamlama ifadesinin geçtiği ilk satırlarda yer almalıydı. Anlaşılan o ki prensesin neyi nerde söyleyeceğini bilemeyecek kadar kafası karışmış durumdadır. Bkz: A. H. Podany, *age*. Oxford-New York 2010, s. 221.

⁹¹⁰ Metinde ^lKi-din-^dIŞKUR olarak geçen bu kelimedeki ^dIŞKUR Adad’ın farklı bir varyantıdır. Bu da firna tanrısı olarak ifade edilmektedir. <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/ikur/>. (Erişim tarihi: 8.03.2019)

⁹¹¹ Bu kelime Rainey’de geçmektedir ancak Moran’da bu fiile yer verilmemiştir. Bkz: W. L. Moran, *age*. Baltimore and London 1992, s. 24.

⁹¹² A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 107.; Metnin sonundaki ikinci cümlelerin mektubu kaleme alan kâtip tarafından yazıldığı ifade edilmektedir. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 24.; bu kısımda geçen “ben hayatımı benim efendim için veririm” ifadesi Babil’de kalıplaşmış bir şey olmuştur. A. F. Rainey, *age*. Vol 2, 2015, s. 1340.

⁹¹³ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 221.

kuvvetlendirirken onun için babam dememesi de bir hayli ilginçtir. II. Burnaburiyaş'ın MÖ 1359-1333⁹¹⁴ olan iktidar yılları göz önüne alındığında bu prensesin mektubunu III. Amenhotep'e (1390-1353) göndermiş olma ihtimali de yüksektir. Bununla birlikte prenses eğer uzun bir ömre sahip olduysa bunu Amarna Çağı'nın diğer firavunları olan IV. Amenhotep (1353-1336), Smenkhare (1336-1332) veya Tutankhamon'dan (1332-1322) birine de yollamış olabilir. Bunlar içerisinde de III. Amenhotep'ten sonra en kuvvetli ihtimal Akhenaten ile Tutankhamon'dur.

Öte yandan Amarna mektupları arasından çıkarılmasa da bu dönemde bir prenses tarafından Mısır'a gönderilen başka bir mektubun olduğu da ifade edilmektedir. Bu ise Mitanni prenseslerinden Tadu-Hepa'ya ait olup bunun III. Amenhotep'e yazıldığı düşünülmektedir. İki prensesin Mısır'a gelin gitmek için bekliyor olmaları onların kaderlerinin birbirine benzediğini göstermektedir. Birisi (Tadu-Hepa) III. Amenhotep'in diğeri ise ya aynı firavunun ya da ondan sonraki Amarna firavunlarının birinin haremine gitmek için heyecan içerisinde günlerini sayıyor olmalıydılar.⁹¹⁵

Bu bilgilerden sonra mektubun devamında geçen ifadelere baktığımızda “*Burnaburiyaş'ın tanrıları size eşlik etsin. Selametle gidin ve güvenli bir biçimde ilerleyin böylece evinizi tekrar görün*” cümlesinden hareketle firavunun Hatşepsut zamanındakilere benzer biçimde ticari veya askeri bir sefere çıktığı tahmin anlaşılmaktadır. Ancak firavunun böyle bir yola koyulmuş olmasından Babil prensesinin haberdar olması ayrıca dikkat çekmektedir. Muhtemelen daha önceden bunun bilgisi ona bir şekilde ulaşmış olmalıydı. Belki de Mısır firavunu sadece Babil kralına değil evlenmek üzere olduğu Babil prensesine de mektup göndermişti. Ya da babasına gelen mektuplardan firavunun seferi hakkında bilgi sahibi olmuştu.

Metnin devam eden satırlarında Mısır firavununun müstakbel gelin adayının ona gayet cana yakın ve sevgi dolu cümlelerle seslendiği, onun için tedirgin olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Babil prensesinin bu mektubunu müstakbel kocasına yolculuğunun sağ salim geçmesi yönünde iyi dileklerini bildirmek amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır. Metnin sonunda ise Babil prensesinin selamlama hediyesi olarak Mısır firavununa renkli

⁹¹⁴ J. A. Brinkman, agm. 2017, s. 36.

⁹¹⁵ A. H. Podany, age. 2010, s. 221.

kumaşlar gönderdiği okunmaktadır. Bu bilgiden hareketle renkli kumaşların Tunç Çağı'nın bu evresinde devletler arası hediyeleşmelerde kullanılan değerli ürünlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.1.11. EA 13: Mısır'a Gönderilen Yüklü Bir Hediye Kervanı

EA 13, Amarna tabletleri arasında daha önce de örneklerini gördüğümüz türden bir hediye listesidir. Bu tablet Rainey'de Babil kralı Burnaburiyaş'ın "Mısır prensesine" göndermiş olduğu geniş kapsamlı bir hediye listesi olarak nitelendirilirken Moran'da "Burnaburiyaş'ın kızının çeyizi" olduğu dile getirilmiştir.⁹¹⁶ Mısır ve Babil arasında daha önceki yazışmalara bakıldığında iki seçeneğin de doğru olabileceği anlaşılmaktadır. Çünkü Babil kralının Mısır prensesi Mayat/Meritaten'in gönlünü çalmak için uğraştığını daha önceki mektuplarda görmüştük. Aynı zamanda Burnaburiyaş'ın kızlarından birinin de Mısır'a gelin olarak gideceği bilindiğinden bu hediye listesinde yazılanların iki prenesten birine gönderildiği kesin iken bunun kim olduğuna dair bir bilgi ne yazık ki yoktur.

Tabletin satır başlarında hasar çok olduğundan buralarda yazılanların bilgisinde vakıf olamıyoruz. Ancak arşivdeki diğer hediye listelerinden hareketle metnin kırık olan bu kısımlarda gönderilen hediye miktarının yazılı olduğunu söyleyebiliriz. Tabletin genel durumunun çok sağlıklı olmamasından dolayı metnin bütünlemesine incelenmesi ve anlam akışının sağlanması mümkün olmamaktadır.

Diğer mektuplarda başvurduğumuz gibi bu hediye listesinin transkriptine burada yer verilmeyecektir. Genel olarak gönderilen hediyelerin neler olduğuna değinmek istiyoruz. Ancak tabletin hasar durumunun anlaşılabilmesi için transkripsiyonun bir kısmını örnek olarak vermek istiyoruz.

Tablet günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Metnin çevirisi ise Moran tarafından gerçekleştirilmiştir.⁹¹⁷

Metnin transkriptinden örnek bölüm:

01) [...^{NA}4ú-]hi-nu ^{r NA}4^rGUG' zi-mìn-z[u]

02) [ù.....] be-ra KÙ.[GI]

⁹¹⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 26.

⁹¹⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol 2, 2015, s. 1341.

- 03) [.....]IGI.^{MEŠ NA₄}BABBAR.DILI KU[R]
 04) [.....]IGI.^{MEŠ NA₄}MUŠ.G[ÍR]
 05) [.....t]u ʿšiʿ-ʿikʿ-ka-tu [ZA.GÌN KU]R
 06) [.....]ù be-r[a.....KÙ.GI]
 07) [.....]zi-mìn-zu TUR(?).^{MEŠ NA₄}ZA.GÌN ^{NA₄}M[UŠ.GÍR]
 08) [.....^{NA₄}ta-r]a-am-ba-nu ù [KÙ.GI]
 09) [.....tu-di-it-]tu GÚ.TUR ^{NA₄}ZA.GÌN ù ^{NA₄}MUŠ.G[ÍR]
 10) [.....^{NA₄}ta-r]a-am-ba-nu ù K[Ù.GI]

Görüldüğü gibi tablet oldukça hasarlıdır. İlerleyen alanlar da aynı şekilde devam etmekte bazı yerlerde baş kısımlarla birlikte ortalarında da bozulmaların olduğu dikkat çekmektedir. Bu açıdan cümleler bir bütün olarak kurgulanamamaktadır.

Buna göre listeye baktığımızda Mısır'a şu hediyelerin gönderildiğini görmekteyiz:

Akikten mamul bir tarih taşı. Hakiki pappardilu taşından göz taşı. Lapis lazuliden (^{NA₄}ZA.GÌN) yapıldığı belirtilen küçük bir şişe. Yine lapis lazuliden mamul pek çok nesne. Renklendirilmiş olduğu ifade edilen cam ve altından yapılmış nesnelere. Tutacak yerlerinin gümüşten olduğu yazılan ve el yıkamak için kullanıldığı ayrıca belirtilen leğen. Sonrasında gelen ifadede ise bu kez ayak yıkamak için olduğu ifade edilen leğen yazılmıştır... Metnin geneline bakıldığında aynı hediyelerin sık sık tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin leğen ifadesi çok defa geçmektedir. Bunların kimisi gümüşten kimisi bronzdan olduğundan liste bir hayli kabarık gözükmiştir.

Metin şu şekilde devam ediyor: Kuvarstan yapıldığı belirtilen ve altınla süslenmiş ayna. Altın, gümüş, bronz gibi madenlerden ve lapis lazuli, akik, kaymaktaşı, muşşaru taşı (^{NA₄}MUŠ.GÍR⁹¹⁸), pappardilu taşı gibi değerli minerallerden yapılmış çok sayıda süs eşyası, fildişi, abanoz gibi kıymetli malzemelerden yapılmış hediyeler...⁹¹⁹

⁹¹⁸ Bu taşın ne tür özellikler taşıdığı belirtilmemektedir ancak sözlüklerde bunun değerli bir taş olduğu yazmaktadır. W. Schramm, *age*. 2010, s. 105.

⁹¹⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol 1, 2015, s. 108-111.

3.4.2. MISIR'DAN BABİL/KASSİT KRALLIĞI'NA GÖNDERİLEN MEKTUPLAR

Bir önceki kısımda incelenmiş olan mektuplardan Babil ile Mısır'ın arasında oldukça yakın ilişkiler olduğu ve buna bağlı olarak da Babil krallarının en küçük mevzuya varıncaya kadar her türlü mesele hakkında Mısır firavunlarına mektup yazdıklarını gördük. Bu mektuplarda en çok işlenen konular altın talepleri, evlilik ilişkileri, hediyeleşmeler, elçilerle alakalı meseleler olmuştur.

Diğer yandan karşı cepheye yani Mısır'a bakıldığında ise onların bunca mektup karşısında nasıl bir tavır takındıkları, verdikleri cevapların ne olduğu ve kaç tane mektup gönderdiklerinin de bilinmesi çok faydalı olacaktır. Bu başlık altında Mısırlıların Babil'e gönderdiği mektuplara bakılarak bu konular incelenecektir.⁹²⁰ Amarna Arşivi'nde Babil'den Mısır'a gönderilen mektupların sayısı "11" iken Mısır'dan Babil'e gönderilen mektupların sayısının "üç" olduğu görülmektedir. Bu az sayıdaki Mısır mektubundan bilgi edinmeye çalışacağız.

Öte yandan Babil'e yazılan bu mektupların Amarna Arşivi'nden çıkarılması da garip bir durumdur aslında. Bu noktada şu varsayımsal sorular ve olasılıklar akla gelmektedir:

- 1- Bunlar gönderilenlerin birer kopyası olabilirdi.
- 2- Bu üç mektup yazılmış ama gönderilmemiş olabilir.
- 3- Mektupların önemli meseleleri ihtiva ettiklerinden ötürü veya katipler için dil ve yazı çalışmalarında kullanılması için kopyalandığı düşünülebilir.
- 4- III. Amenhotep'e ait olan EA 1'in arşivde bulunmasıyla alakalı olarak Rainey'de yer alan bir yorum bu konuya farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Buna göre tablet üzerinde yer alan sıkışık ve düzensiz yazılar diplomasi teamülleri açısından ciddiyetsizlik olarak değerlendirilebileceğinden bu tablet gönderilmemiştir.⁹²¹ Bunun

⁹²⁰ Burada "gönderilen" yerine "yazmış oldukları" dememizin sebebi örneğin EA 1 için ifade edilen "bu tablet aslında gönderilmedi" tespitine istinadendir. Rainey'de geçen bu ifadeye göre EA 1 aslında gönderilmemiştir. Başka bir tablete tekrardan yazılarak gönderilmiştir. Bu da Amarna Arşivi'nde yer alan Mısırlıların yazdığı diğer mektuplar için de böyle bir şey söylenebilir mi sorusu akla getirmektedir. Ya bunların hiçbirisi gönderilmedi ya da EA 1 bir istisnai durumdur. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1323.

⁹²¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1323.

yerine daha düzgün bir biçimde yazılarak gönderilmiş ve elde kalan ise arşive konulmuştur.

Mısır firavunlarının Babil'e gönderdikleri bu üç mektup şunlardır.⁹²²

Amarna Arşivi'ndeki Babil'e Gönderilen Mısır Mektupları
1- EA 1 (III. Amenhotep'ten I. Kadaşman-Enlil'e)
2-EA 5 (III. Amenhotep'ten I. Kadaşman-Enlil'e)
3-EA 14 (IV. Amenhotep'ten II. Burnaburiaş'a)

3.4.2.1. EA 1: Kralların Kardeşliği, III. Amenhotep'ten I. Kadaşman-Enlil'e Yazılan İlk Mektup

III. Amenhotep ile I. Kadaşman-Enlil arasında yoğun bir diplomasi trafiği yaşanmıştır. Bu kralların elçileri efendilerinin gerek yazılı gerekse sözlü olan mesajlarını taşımak için yoğun mesai harcamışlardır. Amarna mektuplarını incelediğimizde bu durum net bir biçimde görülmektedir. I. Kadaşman-Enlil'den III. Amenhotep'e gönderilen mektuplara bakıldığında bunların EA 2, EA 3, EA 4 olduğu öte yandan III. Amenhotep'in de ona EA 1 ve EA 5'i gönderdiği tespit edilmiştir.

EA 1. mektup günümüzde British Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin çevirisi Moran (1992:1–3) ve Liverani (1999:344–347 [LA 275]) tarafından yapılmış olup 98 satırdan oluşmaktadır. Bu bilgilerin dışında kaynaklarda EA 1'in Babil'e gönderilmediği yönünde bazı tahminler yer almaktadır. Bu konuya yukarıda değinilmiştir.⁹²³

Mektuba dönersek metnin transkribe edilmiş kısmının çok uzun olmasından fazla yer işgal etmemesi için bunu tamamını yerine örnek olması açısından bir bölümünü vermeyi uygun görüyoruz. Öte yandan tercümesinin tamamına yer verilecektir.

01) [a-n]a ¹Ka-dá-aš!-ma-an-En-líl šâr KUR Ka-ra-an-du-n[i]-še!

02) ¹ŠEŠ'-ia qí-bí-ma um-ma ¹Ni-ib-mu-a-re-a LUGAL GAL

03) šâr KUR Mi-iş-ri-i ^{KI} ŠEŠ-ka-ma a-na mah-ri-ia šul-mu

⁹²²

⁹²³ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1323.

- 04) a-na mah-ri-ka ʾluʾ-ú šul-mu a-na É-ka a-na DAM.^{MEŠ}-ka
 05) a-na DUMU.^{MEŠ}-ka a-na LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL.^{MEŠ}-ka
 ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}-ka
 06) GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ka a-na lib-bi KUR.KUR-ka da-an-ni-iš lu-ú šul-
 mu
 07) a-na ia-a-ši šul-mu a-na É-ia a-na DAM.^{MEŠ}-ia a-na DUMU.^{MEŠ}-ia
 08) a-na LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL.^{MEŠ}-ia ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}-ia
 GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ia
 09) ÉRIN.^{MEŠ}⟨-ia⟩ ma-ad šul-mu ù ⟨a-na⟩ lib-bi KUR.KUR-ia ma-gal
 šul-mu
 10) a-nu-um-ma aš-te-me a-wa-ta₅ ša ta-aš-pu-ra UGU-še a-na ia-ši
 11) um-ma-a-mi a-nu-um-ma tu-ba-a DUMU.MUNUS-ia a-na DAM-
 ut-tika
 12) ù a-ha-ti-ia ša id-di-na-ku a-bi-ia aš-ra-nu it-ti-ka
 13) ù ma-am-ma ú-ul i-mu-ur-ši i-na-an-na šum-ma ba-a[l]-tá-[a]t
 14) šum-ma mi-ta-at ša ta-aš-pu-ra-an-ni i-na lib-bi DUB-ka
 15) an-nu-tu₄ a-wa-tí-ka ù im-ma-ti ta-aš-pu-ra LÚ-ka DUGUD...⁹²⁴

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-6) Karaduniaş memleketinin kralı benim kardeşim Kadaşman-Enlil'e deyin: Böylece Nibmu'are'a, (III. Amenhotep) büyük kral, Mısır memleketinin kralı senin kardeşin. Benimle her şey yolunda. Seninle (için de) her şey yolunda olsun. Evinle, eşlerinle, oğullarınla, soylularınla atların ve (atlı) sürücülerinle ve ülkenle birlikte her şey iyi olsun.

(7-9) Ben afiyetteyim. Evimle, eşlerimle, oğullarımla, soylularımla, atlarımla, (atlı) sürücülerimle ve birliklerimle çok iyi durumdayım ve benim topraklarımdaki (her şey) çok iyi.

(10-17) şimdi bana gönderdiğiniz mesajı duydum. Şöyle diyordunuz: “Benim kızımı eşiniz olması için araştırdınız, babamın size verdiği kızkardeşim sizinle birlikte. Ama şimdiye kadar onu kimse görmedi, hayatta mı ölü mü olup olmadığını bilen yok.” Bu,

⁹²⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 58.

bana tabletinizde gönderdiğiniz şeydir, bunlar sizin sözleriniz. Sen ne zaman kız kardeşini tanıyan, onunla konuşabilen, onu tespit edebilecek, kızkardeşinin kendisiyle konuşmasına müsaade ettiği yüksek rütbeli bir adamını gönderdin?

(18-21) Gönderdiğiniz adamlar önemsiz kimseler. Biri Zaqara'nın [...]’sı idi. Diğeri [...] memleketinden bir eşek çobanı idi. Aralarında, kızkardeşinizi bilen, babanıza yakın olan ve kızkardeşinizi tespit edebilecek [onu tanıyan] biri yoktu.

(21-25) Dahası size geri gelen ve onun kızkardeşiniz olmadığını söyleyen elçilere gelince, onların aralarında onu (kızkardeşinizi) tanıyan hiçbir kimse yoktu. Dahası sana onun iyi ve hayatta olduğunu söyleyebilirler miydi? Dahası onun (elçinin?) elinde annesine verilmesi için bir şey var mıydı?

(26-36) Ve yazdıklarınızda bana dediğiniz şu şeye gelince: “eşlerinizin sizin huzurunuzda biraraya geldiği esnada siz benim elçilerime (şöyle) konuştunuz: ‘bakın sizin ev sahibeniz sizin önünüzde durandır.’ Onun gibi olan (kastettiğiniz) kız kardeşim miydi?” Ve şimdi “Oysa benim elçilerim onu (kızkardeşinizi) farketmedi” diye yazdınız. Ve (şöyle) diyorsunuz: “Öyleyse onu kim tespit etti.” Niçin size hakikat olan şeyi, burada bulunan kız kardeşinizin afiyette olduğunu söyleyecek yüksek rütbeli bir adamınızı göndermiyorsunuz?

(36-46) ve şöyle yazdığında: “benim elçilerimin gördüğü belki de alt tabakadan bazı insanların kızıydı. Ya Gaşkalılardan birinin ya da Hanigalbat (Mitanni) memleketinden bir kızdı. Ya da muhtemelen Ugarit ülkesinin kızıydı. Onlara kim inanabilir? O (kız kardeş) senin yanındaydı o ağzını açmadı. Kimse onlara (elçilere?) hiçbir konuda güvenemez.” Bunlar senin sözlerin. Eğer senin kızkardeşin ölmüş olsa neden onun ölümünü gizleyelim ve neden birbaşkasını göstereyim. Şüphesiz büyük tanrı Amon kızkardeşinin yaşadığını biliyor.

(47-49) Onu ... olarak atadım. Bir evin [... bir] [...] 'in gelini.

(50-53) Mısır ülkesinde [...] Mısır ülkesinin kralları olan benim eşlerimin tümü hakkında [...]. Ve senin bana yazdığına şu şeye gelince “benim komşularım olan krallarla evlenen kızlarıma gelince,

(54-61) eğer benim elçilerim oraya giderse onlar onlarla görüşür ve onlar bana bir hediye gönderir. Böylece birisi [...]” Bunlar senin sözlerin. Belki de komşunuz olan krallar

zengin ve güçlüdür. Kızlarınız onlardan bir şeyler elde edebilir ve size yollar. Ama benimle olan kızkardeşinin neyi (neye sahip) var? Ama birşeyler edinir edinmez o zaman size gönderir. Kızlarınızı komşularınızdan bir şeyler elde etmek için onlara vermek uygun bir şey mi?

(62-77) ve babamın sözlerini aktarmana gelince, bırak onu! Onun sözlerinden bahsetme! Dahası bana yazdığın şey bu: “aramızda dostça kardeşlik kuralım”. Bunlar senin sözlerin. Şimdi, biz kardeşiz, ben ve sen, ikimiz de. Ama elçilerinizle alakalı olarak kızgınım. Çünkü onlar sizinle konuşup şöyle diyorlar: “Mısır’a giden bizlere hiçbir şey verilmiyor.” Bunlar bana gelenler, ikisinden biri gümüş, altın, yağ, elbise almaksızın gitmiyor her şey bir başka ülkeye göre çok daha güzel. Ama elçiler onu gönderen kişiye karşı vefasızca konuşuyor. Elçiler babana ilk kez gittiğinde onların ağızları gerçek olmayan şeyleri konuştu. Onlar ikinci kez gittiğinde [ve] onlar (yine) yalan söylüyordu. Bu yüzden ben kendim dedim: “Eğer ben onlara bir şey verirsem ya da vermezsem yine yalan söyleyecekler,” böylece onlar hakkında karar verdim (ve) onlara daha fazla (bir şey) vermedim.

(78-88) ve senin bana yazdığına şu şeye gelince: “sen benim elçilerime ‘Efendinizin birlikleri yok mu?’ dedin. Onun bana verdiği kız güzel değil.” Bunlar senin sözlerin. Öyle değil! Elçileriniz sizinle bu şekilde gerçek olmayan şeyleri konuşuyor! Savaşın varsa ya da yoksa, ben biliyorum. Neden ben elçiye senin birliklerinin ya da atlarının olup olmadığını sorma ihtiyacı duyayım ki. Yok! Senin buraya gönderdiğin iki elçini dinleme onların ağızları yalan söylüyor! Muhtemelen onlar senden korkuyorlar. Onlar senin cezandan kaçmak için yalan söylüyorlar.

(88-95) Bana dediğin şu şeylere gelince: “O benim atlı arabalarımı şehir yöneticilerinin arabalarının arasına yerleştirdi. Onlara ayrı ayrı geçiş töreni yapmadın! Onları kalabalığın önünde küçük düşürdün ve ayrı ayrı geçiş töreni yapmadın.” Şüphesiz savaş arabaları burada; Şüphesiz ülkemin atları burada! Tüm at arabalarının temin edilmesi gerekiyordu!

(96-98) Kendini daha da büyütmek için (ve) bir kızın başına yağ dökmem için bana senin rolün (olay bir şeyi yapmam) için bir hediye yolladın. Gülüyor muyuz?⁹²⁵

⁹²⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 59, 61, 63, 65.

III. Amenhotep'in mektubuna baktığımızda devrin büyük devletlerin krallarının yazdığı doğrultuda bir selamlama ifadesiyle başladığı görülmektedir. Ancak o kendisini “büyük kral, Mısır memleketinin kralı” gibi daha gösterişli nitelendirmelerle tanıtırken muhatabı olan Kadaşman-Enlil için “*Karaduniaş memleketinin kralı*” şeklinde daha basit bir ifade kullanması onda bir üstünlük psikolojisi olduğunu göstermektedir. Bu durum mektubun sonunda da görülmektedir. Bununla birlikte Amenhotep'in Amarna Çağı'nın ruhuna uygun olarak “kardeşim” dediğini görüyoruz.⁹²⁶ Bu, devrin büyük devletleri arasında var olan eşitlik anlayışının bir yansıması olup pek çok konuda uygulanmıştır.⁹²⁷

Mektubun devam eden satırlarına bakıldığında ise Amenhotep'in Babil'den kendisine daha önce gönderilen mektuplardan alıntılar yaparak Babil kralını adeta eleştiri yağmuruna tuttuğu göze çarpmaktadır. Selamlama faslından hemen sonra gelen “alıntı yaparak geçmiş ilişkilerin değerlendirilmesi yönündeki cümleler” mektubun tamamına yayılmış durumdadır. Buna dair ilk örneklerden biri Kadaşman-Enlil'in Mısır'da olan bir kardeşinden haber alamadığına dair söylediği sözlerle ilgilidir. Babil kralı kardeşinden uzun zaman haber alamamış olmalı ki onun öldüğünü düşünmüştür. Bunun üzerine Amenhotep oldukça sinirlenmiş ve “kardeşin ölse bunu senden niye gizleyelim” şeklinde bir cevap vermiştir. Ayrıca “kardeşini tanıyan, onunla konuşabilecek düzeyde yüksek rütbeli bir elçi gönder ki onun yaşayıp yaşamadığını görsün onunla gerekirse konuşsun” doğrultusunda gayet yerinde bir ifade kullanmıştır. Burada ayrıca kendisine gelen elçilerin değersiz, sıradan kişiler olmasından dolayı da şikâyet eden Mısır firavunu bu elçilerin prensesi bile tanımadıklarını iddia etmiş ve onların “yalan söylediklerini” belirtmiştir. Burada tırnak içine aldığımız yalan söyledikleri ifadesi bu mektubun can alıcı kısımlarındandır. Anlaşıldığına göre Mısır firavunu onlardan bıkkınlık duymuştur. Hatta mektubunda elçilerin kendilerine Mısır'dan hiçbir şey verilmediği şeklindeki sözlerini duyduğunda adeta çileden çıkmış ve “onlara başka bir ülkede verilmeyecek kadar şeyler verdiğini,” onların sözlerinin güvenilmez olduğunu vurgulamıştır.⁹²⁸

Mektubun devamında Amenhotep tarafından Babil kralının başka bir ifadesinin daha aktarıldığını görüyoruz ve buradaki cümlelerden gerek Amenhotep'in gerekse Kadaşman-Enlil'in şahsiyeti hakkında önemli bilgiler edinilmektedir. Ayrıca Amenhotep'in Babil kralının karakterine ne şekilde baktığı da anlaşılmaktadır.

⁹²⁶ R. Westbrook, agm. 2002, s. 30.s

⁹²⁷ R. Ragionieri, agm. 2002, s. 47, 48.

⁹²⁸ C. Zaccagnini, agm. 2002, s. 151.

Amenhotep'e göre Kadaşman-Enlil maddi çıkarlar umarak kızlarını komşu krallarla evlendiren bir kraldır ve bu onun düşüncesine göre yanlış bir davranıştır. Hatta Amenhotep bunu Mısır'da bulunan Babil prensesine de bağlamış ve “*eğer senin kızkardeşin burada bir şeylere sahip olursa o da sana bunlardan gönderir*” şeklinde iğneleyici bir ifade kullanmıştır. Bu cümleden olsa gerek Babil kralı hakkında modern Eskiçağ literatüründe de “kızını maddi çıkarlar elde etmek uğruna satan bir kral” yakıştırması yapılmıştır.⁹²⁹

Sonraki satırlarda ise Amenhotep, Kadaşman-Enlil'in farklı bir cümlesini daha alıntılıyarak onu tenkit etmeye devam etmiştir. Burada yine elçilerden kaynaklanan bir sıkıntıdan dem vurulmaktadır. Elçilerin Babil kralına giderek Mısır firavununun ona ‘Efendinizin birlikleri yok’ şeklinde bir şeylerden bahsettiğini belirten Amenhotep bunu açıklama ihtiyacı hissetmiş ve bunun bir yalan olduğunu, kendisinin asla böyle bir şey demediğini belirtmiştir. Ne diye böyle bir şeyi söyleyeyim ki demekle şaşkınlığını da dile getirmekten kendini alamamıştır. Buradan Mısır'a gelen elçilerin döndüklerinde efendilerine yalan yanlış bilgiler verdiği bunun da ikili arasındaki ilişkilere zarar verdiği anlaşılmaktadır. Bu konuda III. Amenhotep'in Babil kralına ayrıca “elçilerini dinleme onlar yalan söylüyorlar muhtemelen senden korkuyorlar ve bu yüzden böyle davranıyorlar” doğrultusundaki ifadesi de onun iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmamasından yana olduğunu göstermektedir.

Mektubun son satırında geçen ifadelerden ise Amenhotep'in kendisine yağ gönderilmesinden dolayı oldukça şaşırıldığı anlaşılmaktadır. Burada “*Kendini daha da büyütme için (ve) bir kızın başına yağ dökmek için bana senin rolün (yapman gereken) olan bir şeyi (yapmam) için bir hediye yolladın. Gülüyor muyuz?*” cümlesinden hareketle Babil kralının kızın başına yağ dökme geleneğini yerine getirmesi için Mısır firavununa yağ gönderdiği anlaşılmaktadır. Fakat Mısır firavunu buna karşılık bu işi yapacak olanın kendisi olmadığını kızın babası kimse bunu onun yapması gerektiğini alaylı bir biçimde dile getirmiştir. Hatta “neden böyle bir iş yapayım, bana iş buyurarak kendini yüceltmek mi istiyorsun, yoksa espri mi yapıyorsun, gülüyor muyuz” şeklindeki ifadesi de Amarna Mektupları'ndaki en dikkat çeken cümlelerden biri olmalıdır.

⁹²⁹ M. Liverani, agm. 2002, s. 25, 26.

3.4.2.2. EA 5: Mısır'dan Babil Sarayına Gönderilen Hediyeler

Bu mektup III. Amenhotep tarafından I. Kadaşman-Enlil'e gönderilmiş olup 32 satırdan oluşmaktadır. Mektupta Babil'e gönderilen hediyeler yazılıdır. Metnin tercümesi Moran (1992:10–11) ve Liverani (1999:350–351 [LA 279]) tarafından yapılmıştır. Tablet günümüzde British Museum'da muhafaza edilmektedir.⁹³⁰ Kısa bir metne sahip olan bu mektubun transkribinin de tamamına yer vermek istiyoruz:

Metnin Transkripti:

- 01) [um-ma ¹Ni-ib-mu-a-re]-i[a LUGAL GAL]
- 02) [šâr KUR Mi-iş-ri-i a-na ¹Ka[-da-aş-ma-an-En-líl]
- 03) [LUGAL GAL šâr KUR Ka-ra-ddu-]ni-ia[-aş ŠEŠ-ia]
- 04) [qí-bí-ma a-na mah-ri-i]a šul<mu> a[-na mah-ri-ka]
- 05) [lu-ú šul-mu a-na É.^{HLA}-k]a DAM.M[EŠ-ka]
- 06) [DUMU.^{MEŠ}-ka LÚ.^{MEŠ} GAL.GAL-k]a ÉRIN.^{MEŠ}-k[a]
- 07) [ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}-k]a GI[Š.GIGIR.^{MEŠ}-]ka ù i-n[a lib-bi]
- 08) [KUR.^{MEŠ}-ka lu-ú šu]l-⁷mu⁷
- 09) [a-na ia-ši š]ul-mu ⁷a⁷-⁷na⁷ É.^{HLA}-ia DAM.M[EŠ-ia]
- 10) [DUMU.^{MEŠ}-ia LÚ.]^{MEŠ} GAL.GAL-ia ERÍN.^{MEŠ}-ia ma-[a-ad]
- 11) [ANŠE.KUR.RA-i]a GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ia ù i-na lib-b[i]
- 12) [KUR.^{MEŠ}-i]a ma-gal ma-gal lu-ú šul-mu
- 13) [a-nu-um-ma] aş-me um-ma-a tá-te-pu-uš É.^{HLA} GI[BIL.^{MEŠ}?]
- 14) ⁷a⁷-⁷nu⁷-⁷um⁷-⁷ma⁷ mi-im-⁷ma⁷ ⁷uš⁷-⁷te⁷-bi-la-ak-ku
- 15) te₉-er-sí-ti ša É-⁷ka⁷ ⁷ù⁷ a-nu-um-ma
- 16) ú-še-eš-šar mi-im-ma ma-a-ad a-na pa-ni
- 17) LÚ.DUMU.KIN-ka ša i-le-qé DUMU.MUNUS-ka ù šum-ma LÚ.DUMU.KIN-ka is-sà-hur ù ú-še-bé-la-⁷ku⁷
- 18) a-nu-um-ma uš-te-bi-la-ak-ku šu-ul-ma-na
- 19) ⁷ša⁷ É ⁷GIBIL⁷ a-na qa-ti ¹Šu-ut-ti
- 20) [1] GIŠ.NÁ ša GIŠ.ESI ZU₉(KAxUD) pí-ri KÙ.GI GAR.RA
- 21) 3 GIŠ. ⁷NÁ ša GIŠ.ESI KÙ.GI GAR.RA
- 22) 1 ^{GIŠ}ú-⁷ru⁷-[u]š-ša ša GIŠ.ESI KÙ.GI GAR.RA
- 23) 1 GIŠ.GU.ZA GA[L š]a GIŠ.ESI KÙ.GI GAR.RA

⁹³⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1329.

- 24) 5 GIŠ.GU.ZA ša GIŠ.ESI KÙ.GI GAR.RA
 25) 4 GIŠ.GU.ZA ša GIŠ.E[SI] KÙ.GI GAR.RA
 26) an-nu-ut-ti gáb-bu K[Ù.G]I KI.LÁ-šu₁₃ 7 MA.NA 9 GÍN(“ZU”).GÍN(“ZU”) KÙ.GI
 27) KI.LÁ.BI ša KÙ.BABBAR x [M]A.NA 8 ZU.ZU (sic!) ‘KÙ’.[BABBAR]?
 28) ù 1/2 ZU.ZU KÙ.BABBAR 10 GIŠ.GÌR.GUB ša GIŠ.ESI
 29) [...] 1 MURUB₄ ša GIŠ.ESI KÙ.GI GAR.RA
 30) [x GIŠ]GÌR.GUB ša GIŠ.ESI KÙ.[G]I GAR.RA
 31) [an-nu-]t[ù š]a ‘tup’-pí š[a]KÙ.GI
 32) [ŠU.NÍGIN x] MA.NA ù 10 ZU.’ZU’ ù 7 ZU.[ZU] KÙ.GI⁹³¹

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi

(1-12) Büyük kral, Mısır memleketinin kralı Nibmu‘areya, kardeşim olan Karaduniş memleketinin kralı, büyük kral Kadaşman-Enlil’e şöyle der: Ben afiyetteyim. Her şey seninle de iyi olsun. Sarayın, eşlerin, oğulların, soyluların, piyadelerin, atların, (atlı) arabaların, ülkendekiler iyi olsun. Benim için hepsi iyi, sarayım, eşlerim, oğullarım, soylularım, büyük ülkem, atlarım, araba sürücülerim ve benim ülkemdekiler çok çok iyi durumda.

(13-17) Şimdi yeni bir saray inşa ediyor olduğumu duydum. Şimdi ben sana senin evin için gerekli olan eşyayı gönderiyorum. Ve şimdi ben kızınızı getiren elçinizi beklemekteyim ve çok miktarda eşya hazırlıyorum. Ve elçiniz ne zaman dönecek ben onları size göndereceğim.

(18-33) Şimdi ben size bir selamlama hediyesi (ve) yeni eviniz için Şutti’nin sorumluluğunda (şunları) gönderdim: Fildişi ve altınla süslenmiş abanozdan 1 adet yatak. Altınla süslenmiş abanozdan 3 yatak. Altınla süslenmiş abanozdan 1 adet koltuk başlığı. Altınla süslenmiş abanozdan 1 adet büyük sandalye. Altınla süslenmiş abanozdan 5 adet sandalye. Altınla süslenmiş abanozdan 4 adet sandalye.

Bu şeylerin tümü altın. Ağırlığı 7 mina, 9 şekel altındır. Gümüşün ağırlığı ise x mina, 8 ½ şekel.

⁹³¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 76, 78.; W. L. Moran, *age. s. 10, 11*.

Abanozdan 10 adet ayak dayayacağı, [...]. Altınla süslenmiş 1 adet MURUB₄ x adet ayak altınla süslenmiş dayayacağı.

Bunlar altından levha olup toplamda [x] mina, 10 şekel ve 7 şekel altındır.⁹³²

Görece kısa bir mektup olan EA 5 de diğer mektuplarda olduğu gibi klasik selamlama ifadeleriyle başlamıştır. EA 1’de olmayan bazı şeylerin burada olması dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Mısır firavununun kendisinden bahsederken tercih ettiği “büyük kral” nitelendirmesini Babil kralı için de kullanmış olmasıdır. III. Amenhotep’in Babil’den bir kız almanın arefesinde olduğu düşünüldüğünde bu durum daha net anlaşılacaktır. Öyle ki mektubunda bu kızla alakalı da bir ifade kullanılmış onun için ayrıca bir hediye listesinin hazırlandığı belirtilmiştir. İkinci husus ise bu mektubun EA 5’e göre çok daha yumuşak bir üslupla yazılmış olmasıdır.

Bu aşamadan sonra mektubun devamına bakıldığında Mısır firavununun Babil kralına “duydum ki bir saray yaptırıyormuşsun ben senin evin için gerekli olan eşyaları gönderiyorum” şeklinde bir cümle okunmaktadır. Anlaşılan o ki Amenhotep, Babil kralının daha önceden kendisine gönderdiği bir mektubunda istemiş olduğu şeyleri göndermektedir.

Tabletteki hediye listesine bakıldığında bunun oldukça geniş kapsamlı olduğu göze çarpmaktadır. Böylece Mısır firavunlarının da diğer krallara hediye gönderdiği öğrenilmektedir.⁹³³ Gönderilen hediyelerin altın ve fildişi gibi değerli malzemelerle süslenmiş/kakılmış yatak, sandalye, koltuk gibi büyük şeyler olduğu göz önüne alındığında ve iki ülke arasındaki mesafe düşünüldüğünde bunları götüren kervanın oldukça zorlanmış olduğu tahmin edilebilir.⁹³⁴

3.4.2.3. EA 14: IV. Amenhotep’ten II. Burnaburiaş’a Başlık Hediyesi

Akhenaten tarafından gönderilen az sayıdaki mektuptan biri olan EA 14, II. Burnaburiaş’ın kızının başlık parası mahiyetinde olan uzun bir hediye listesidir. Bunun içeriğine bakıldığında ise muazzam bir değerde olduğu görülmektedir.

⁹³² A. F. Rainey, *age. Vol.1*, 2015, s. 77, 79.

⁹³³ M. Liverani, *age. 2001*, s. 180.

⁹³⁴ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 7.

Tabletin baş kısmında kırılmalar olduğundan burada yazan selamlama ifadelerinin ne şekilde bir üsluba sahip olduğu tam anlamıyla tespit edilememiştir. Ancak metnin okunabilen kısımlarından mektubu gönderen kişinin ve alıcısının kim olduğuna, bu tabletin gönderilme sebebine dair bilgilere ulaşılabildiği görülmüştür.

EA 14, günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmekte olup metnin transliterasyonu ve çevirisi Cochavi-Rainey (1999:8–23; 2011: 229–242) ve Moran (1992:27–34) tarafından yapılmıştır.⁹³⁵ Metin çok uzun olduğundan burada transkriptinin sadece bir kısmına yer verilecektir. Öte yandan her ne kadar geniş kapsamlı bir metne sahip olsa da metnin bazı kısımlarının hasar görmüş olması içeriğin geneli hakkında bilgi sahibi olmamızı engel teşkil etmiştir.

EA 14'ün Transkriptinden Örnek Bir Kısım: (40.-76. satırlar arası)

- (40) [.....]KÙ.GI ù 1 ku-ku[-bu] šé-eh-ru
 (41) [.....na-ah-]bu-ú ša KÙ.GI
 (42) [.....tú-di-n]é-tù
 (43) [.....]na-da-ni GAL na-aš-ši
 (44) [.....]ša KÙ.GI
 (45) [.....]ša K]Ù.GI ù 1 šé-eh-ru'
 (46) [.....]ša KÙ.GI ra-ah-dá
 (47) [.....]'ù' 'ša' [KÙ.BABBAR š]a ra-ma-ki
 (48) [.....]ša KÙ.GI [ù ša KÙ.]BABBAR KÙ.GI sùm-mu-hu da-[š]i
 (49) [x] [GAL.HI.A ša K]Ù.BABBAR KÙ.[GI...] šu-nu tam-lu-u 'ha'-ra-'ga'-'bá'-aš
 (50) [...]e ša [.....]ša
 (51) [...]ka'-ar [.....]z]i
 (52) [...ša] KÙ.BABBAR KÙ.[GI.....]re-e
 (53) [...š]a KUR Ki-n[a-ah-hi.....]
 (54) [.....]
 (55) '2' ^dLAMA₂ [.....] tam-lu-u ša 'É'
 (56) 15 É(!) Ì š[a KÙ.GI] tam-lu-u
 (57) 1 qí-iš-'šu'-'ú' [ša É Ì] KÙ.GI tam-lu-u
 (58) 1 hu-bu-'un'-'nu' [...] 'ša' 'KÙ.GI'

⁹³⁵ A. F. Rainey, *age. Vol.1-2*, 2015, s. 16, 1342.

- (59) la-ma-¹as²-¹sà² [.....]at KÙ.BABBAR ša iz-za-az
 (60) 1 hu-bu-u[n-nu š]a ¹KÙ.GI²
 (61) 1 mu-bal-[li-i]t-tù ší-ih-[ru] ša KÙ.GI
 (62) 1 tù-ra-h[u i-n]a q[á]-ab-la-t[ù-u]š-šu ra-bi-iš
 (63) 8 GAL.HI.A [ra-ab-ba-]tù ša KÙ.GI ha-ra-ga-ba-aš
 (64) ¹ù² 1 š[é-eh-ru]
 (65) [x] [...r]a ša KÙ.GI ù 1 šé-eh-ru
 (66) [x] na[-ah-b]u-u ša KÙ.GI ù 1 šé-eh-ru
 (67) [x] [...]xx ša KÙ.BABBAR KÙ.GI gáb-ga-bu na-am-ša šum-šu
 (68) [x] [...]x-sú ša KÙ.GI URUDU mi-ih-hu-uš i-na lib-bi-šu zi-mi-ú šumšu
 (69) [1] ku-ku-bu šé-eh-he-r[u] ¹ša² ¹ra²-¹ma²-¹ki² ¹ša² KÙ.GI
 (70) [1] [t]a-lu šé-eh-ru ¹ša² ¹KÙ.GI²
 (71) [1] ¹É² mé-qí-ti ša ¹KÙ.GI² tam-lu-u ¹da²-¹ba²-u-¹hi² šu[m-š]u
 (72) [x] un-qá-tù ra-bu-ti ša KÙ.GI
 (73) [x] un-qá-tù tá-at-bi-ku ša KÙ.GI
 (74) [x] HAR ŠU-ti ša KÙ.GI tam-lu-u pu-a-ti šum-šu
 (75) 19 in-ša-bá-ti ša KÙ.GI ša ú-ba-ni
 (76) 3 mé-še-nu ša GÌR ša KÙ.GI...⁹³⁶

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-4) Bu malzemeler büyük kral, Mısır kralı Naphurure ‘a’ dan onun kardeşi büyük kral, Karaduniaş kralı Burnaburiaş’a kızını ona verdiği zaman gönderilmiştir.

Metnin ilk 60 satırına kadar olan kısmında özellikle satır başlarında bozulmalar çok fazla olduğundan bütünlük sağlanamamaktadır. 10. satırın sonunda ise kralın oğullarına olduğu belirtilmiştir. Bunlar muhtemelen 5. satırdan buraya kadarki hediyelerdi. Ancak neler olduğu okunamamaktadır. Tablette listelenen hediyelerin bazıları şu şekildedir:

Bölüm I, 1-80: “İsminin Maşuya olduğu ayrıca belirtilmiş olan altından gerdanlık. Wizza adı verilen değerli taşlar. Çeşitli sayıda Kukkubu vazoları: bunların Namša adını taşıyan hoş bir yağ ile doldurulduğu ifade edilmiştir. Gümüştan ve altından kupalar. 2 adet kadın figürini. Altından yapılmış veya altınla işlenmiş çeşitli kaplar. Altından ve

⁹³⁶ A. F. Rainey, *age. Vol.1-2*, 2015, s. 14.

isminin Tallu olduğu ifade edilen kavanoz. İsmi Daba'uhi olduğu aktarılan ve göz boyamak için kullanıldığı belirtilen altın işlemeli bir kap. Buradan makyaj için kullanılan çeşitli materyallerin de gönderildiği anlaşılmaktadır. Çok sayıda yüzük. Altın işlemeli bilezik, 3 çift altından sandalet. 19 adet yüzük ancak burada ilginç olan ifade bunların parmak için olduğunun da yazılmış olmasıdır.

Bölüm II, 1-80: Tablet bu kısmında bozulmalar yine olsa da çok fazla değildir. Bu sayede gönderilen hediyelerin en azından çoğunun miktarına ulaşma imkânı olmuştur. Bunlar şu şekildedir:

13 adet şillahta olarak isimlendirilen kâse, altın ve AN.GUG.MI. adı verilen taşla süslenmiş dokuz adet gerdanlık. Göz boyası ile dolu yedi adet altından tüp. Saplarında nar simgeleri olduğu belirtilen altı adet altın bıçak. Tıpası lapis lazuliden yapılmış bir adet altından küçük kap, bunun içinde koku olduğu ifade edilmiştir. Dört adet altından spatula. Kralın altın işlemeli büyük bir heykeli ayak kısımları gümüşle işlenmiş. Altın işlemeli bir adet kadın figürünü, (kralın eşinin şeklinde yapıldığı ilave edilmiştir. Bu muhtemelen Nefertiti'nin bir heykeli olmalıdır.) Altın işlemeli bir adet kadın figürünü, (bunun da kralın kızının olduğu açıklanmıştır). Böylece bu figürinlerin gönderilmesiyle Mısır kraliyet ailesinin üyeleri (kral, eşi ve kızı) Babil'deki dostlarına tanıtılmış oluyordu. Babil sarayının mensupları belki de ilk defa Mısır firavunlarından birini ve ailesini görmüş oluyordu. Heykellerdeki realistik görünüm de muhtemelen onları birebir görmüş hissi uyandırmıştır. Özellikle firavunun heykelinin gönderilmesi herkes bir yana onunla evlenecek olan Babil prensesi açısından çok daha önemli olmalıydı. Prenses böylece müstakbel kocasını görmüş olacaktı.

Tablette yazılan hediyelerden devam edecek olursak; Şuşşugu kerestesinden yapıldığı ve altınla işlendiği ifade edilen iki adet araba. (bu satır ikinci defa tekrar ediyor.) Sedir ağacından yapıldığı ve bunun tüm donanımının altınla işlendiği belirtilen bir adet sandal. Sonrasında altı küçük kayık daha eklenmiş. Altınla işlenmiş bir adet yatak bunların baş kısımlarında kadın figürinlerinin olduğu açıklanmış. Altınla işlenmiş bir adet yatak daha yazılmış ve devamında ise koltuk başlığı olarak çevirdiğimiz bir eşya daha eklenmiş olup bunun da altınla işlendiği ifade edilmiştir. Altınla işlenmiş beş taht. Altınla ve şahpu⁹³⁷ ile işlenmiş bir taht. Altın işlemeli iki adet sandalye. Bu kısımda yer alan

⁹³⁷ Şahpu'nun metal bir alaşım olduğu bilgisi verilmektedir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 347.

özellikle taht gibi eşyalar muhtemelen Babil kralının sarayında kullanılması için gönderilmiş olmalıdır.

Metnin devamında 25.-32. satırların baş kısımlarında bozulmalar olduğundan miktarları tam olarak anlayamasa da neler gönderildiği konusunda bilgi edinmek mümkün olmuştur. Bu kısımda geçen bazı hediyeler ise şunlardır: Güneş taşından el bileziği, bunun isminin puati olduğu belirtilmiş. Metnin 31. satırındaki eşyanın ne olduğu okunamıyor ancak sonundaki ifadede bunun güzel bir işçilik ürünü olduğu belirtilmiştir.

Devam eden satırlar ise şu şekildedir: Gümüşten bir adet büyükçe ölçme kabı. Gümüşten yapılmış üç adet geniş bir yıkama kabı. Gümüşten bir adet geniş bir maprû⁹³⁸ kabı. Gümüşten bir adet geniş kap. Gümüşten 10 adet kadeh. Bir adet kukkubu kap. Gümüşten üç adet küçük ölçme kabı bunların isminin umer olduğu verilmiş. Gümüşten bir adet haragabaş.⁹³⁹ Gümüşten bir adet kova. Gümüşten bir adet elek. Gümüşten bir adet küçük *tallu* kavanozu, bunun mangal için olduğu yazılıdır. Muhtemelen mangal yakmada kullanılan içine yağ konulan bir kap.⁹⁴⁰ Bir adet gümüşten nar, dişi yavrularının saralanmış şekilde durduğu bir adet maymun. Bunun oldukça ilginç bir nesne olduğu hayal edilebiliyor. Gümüşten bir adet uzun kap bunun isminin dinīta olduğu ve bir çeşit mangal gereci olduğu anlaşılmaktadır. Namša adı verilen hoş bir yağ ile dolu olduğu ifade edilen 23 adet kukkubu kabı...⁹⁴¹

Devam eden satırlarda yine makyaj için kullanan bazı araçların gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Özellikle isminin *wadha* olduğu belirtilen ve göze sürme yapmak için kullanıldığını düşündüğümüz bir hediyeden bahsediliyor. Ardından ise saçları kıvrıcık yapmak için kullanıldığı ifade edilen sapları şimşir ve abanoz ağacından yapılmış 29 adet spatulanın hediyeler arasında olduğu okunuyor. Devamındaysa şu hediyeler yazılıdır: saf gümüşten bir adet kutu. Gümüşten üç çift sandalet. Traş için kullanılacak gümüşten yapılmış araç bunun sayısı ve niteliği bilinmiyor. Metnin tekrardan kozmetik için kullanılacak eşyalarla devam ettiği ardından ise başka türlere geçiş yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kısımda tekrar yataklardan bahsedilmekte, aynı yerde saf gümüş ibaresinin kullanılmasından da bunların gümüşle süslendiği çıkarımına varılmaktadır.

⁹³⁸ Akadca sözlükte bunun gümüşten bir kap, vazo olduğu ifade edilmektedir. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 196.

⁹³⁹ Akadca sözlüklerde *haragabaş* için bir çeşit kap ifadesi geçmektedir. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 107.

⁹⁴⁰ Tallu(m): Yağ için bir kap. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 396.

⁹⁴¹ A. F. Rainey, *age*. Vol.1, 2015, s. 113- 121.

Ardından gümüş ve altınla işlenmiş bir adet taht gelmektedir. Taşların yerleştirildiği gümüşten yapılmış bir adet ayna, yine bir adet ayna yazılmış fakat bu kez altın ve gümüşten olduğu belirtiliyor.

Metnin devamında yaklaşık 80'er satırlık iki sütundan oluşan liste daha vardır ve yukarıda verdiğimiz örneklere benzer şekilde burada da çok çeşitli ve değerli hediyelerin listesi uzayıp gitmektedir.

Mektubun değerlendirmesini yapacak olursak; metnin başındaki dört satırlık girizgahta Akhenaten'in bu mektubu ve hediyeleri niçin gönderdiğinin bilgisinin verildiği anlaşılmaktadır. Burada kendisini "büyük kral" anlamına gelen LUGAL GAL ifadesiyle tanıttıktan sonra aynı şeyi "kardeşim" dediği Babil kralı için de kullanması onun eşitlik anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir. Mısır firavunlarının buraya kadar incelemiş olduğumuz mektuplarının hiçbirinde kendileri için "firavun" unvanını kullanmadıklarını bu vesileyle belirtmek isteriz ki en azından uluslararası yazışmalar dönemi olan Amarna Çağı'ndaki mektuplarda bu durum böyledir. İç işlerinde ise ne şekilde firavun unvanının kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁴² Bu bağlamda onların Amarna Çağı'nın diplomasi dilini benimsediklerini söylemek mümkündür.

Bu tablet bir mektup olmaktan ziyade Mitanni krallarının da göndermiş oldukları hediyelerin yazılı olduğu bir envanter listesini içermektedir. Bu açıdan incelediğimiz tablette yazılanlar göz önünde bulundurulduğunda çok muazzam bir kervanın yola çıkmış olduğunu tahayyül etmek mümkündür. Eşyaların yüklenmiş olduğu atlara koşulmuş onlarca araba ve bunların yanlarında onlara eşlik eden belki yüzlerce asker Mısır ve Suriye çöllerini aşıp Mezopotamya'ya doğru yola koyulmuş olmalıydı. Muhtemelen yolculuk da yükün ağırlığına ve mesafenin uzunluğuna bağlı olarak yavaş ilerlendiğinden haftalarca sürmüştür.

Bu noktada akla bu muazzam hediye kervanının yolculuğu esnasında hangi şartlar altında ilerlediği ve ne tür tehlikelerle karşılaştığı gelmektedir. Muhtemelen onların firavunun askerleri olduğu bölgedeki şehirler ve kasabalarda yaşayanlar tarafından biliniyordu. Bu açıdan kendilerine verilecek olan cezayı biliyor olduklarından bu değerli kervana hırsızların ve eşkiyaların dokunmamış olduğunu düşünüyoruz. Bir Mısır

⁹⁴² Mısır firavunlarının kendileri için ve onlara gelen mektuplarda hangi unvanların kullanıldığı konusunda aşağıda vereceğimiz kaynakta oldukça yeterli bilgi ve mektup örneği vardır. Bkz: Edward Wente, *Letters from Ancient Egypt*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1990, s. 29. Vd.

belgesinde bu konuya ışık tutan şu ifadeler önem arz etmektedir: “*Habercilerim alıkonulmasın diye Asya’nın sınırlarına kadar benim korkumu saldım bu sayede benim elçilerim alıkonmayacak.*” “*Benim elçilerim Fenkhu⁹⁴³ ülkesi boyunca geri çevrilmeyecek.*”⁹⁴⁴ Bu ifadelerde yazılanlara göre düşünecek olursak Mısır elçilerinin güvende oldukları söylemek mümkündür.

Her ne kadar bu ifadeler Mısır’ın gösterişini ve prestijini vurgulasa da bu kervanın gidişi esnasında tedbirin elden bırakılmadığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Çünkü III. Tutmosis devrindeki güçlü Mısır İmparatorluğu’nun gölgesinin yükselen Hitit güneşinden dolayı Amarna Çağı’nda geri çekilmeye başladığı unutulmamalıdır. Ayrıca diğer devletlerin kervanlarının bazılarının soyulduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda Mısır’dan Babil’e giden böylesine yüklü bir hediye kervanına küçük çaplı bir orduyu andıran askeri birliğin de refakat ettiği çok kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Mısır’ın vasallarına da bu kervanın geçişi için yol güvenliğini sağlamaları konusunda birtakım sorumluluklar yüklenmiş olmalıdır. Öte yandan Suriye’den geçerken Mısır’ın bir diğer dost ülkesi olan Mitannilerin de buradaki varlığı göz önünde bulundurulduğunda onların da kervanın geçişi esnasında yardımcı kuvvetle destek olduğu düşünülebilir.

M. Liverani’de verilen elçilerin ve kervanların gidişleri hakkındaki bir ayrıntıyı burada zikretmek faydalı olacaktır. Ona göre seyahatler sırasında riskli durumlar çok olduğundan haberciler ve kervanlar asla yalnız başlarına yola çıkmamışlar, beraberlerinde atlı arabalar ve bir koruma birliği yer almıştır. Öte yandan heyet ne kadar kalabalıksa ilerleme de daha yavaş olacağından ve eğer taşıdığı yük de değerliyse tehlike durumu artacağından buna uygun bir koruma birliğinin de hazırlandığı ifade edilmektedir. Bu açıdan Amarna Çağı’nda krallar birbirleriyle yaptıkları yazışmalarda daha hızlı olabilmek adına sadece mektubu götüren hızlı bir haberci/ulak (*kallu*) kullanmış olmalıydılar. Bunlar kervandan ayrı olarak olabildiğince hızlı bir biçimde seyahat ediyor ve efendisinin mektubunu götürüyor olmalıydılar. İster yalnız isterse bir heyet veya kervanla beraber seyahat etsinler elçilerin tez zamanda emaneti sahibine ulaştırması efendisinin prestiji açısından önemliydi. Nitekim Amarna Çağı’nda sürdürülen diplomatik ilişkilerde prestije

⁹⁴³ Fenike Bölgesi olduğu düşünülmektedir. Bkz: Yohanan Aharoni, *Land of Bible A Historical Geography*, The Westminster Press, Philadelphia 1979, s. 144.; A. Moret and G. Davy, *From Tribe To Empire Social Organization among Primitives and in the Ancient East*, Routledge London and New York, s. 282.

⁹⁴⁴ M. Liverani, *age.* 2001, s. 74.

büyük önem verildiği aşıkardır. Bu açıdan mektubu götüren kişi efendisinin şanı kendisinin de sağlık ve afiyeti için olabildiğince hızlı hareket etmek zorundaydılar.⁹⁴⁵

3.5. TÜCCAR ASURLULAR'DAN DİPLOMATİK KRALLAR DÖNEMİNE GEÇİŞ: AMARNA ÇAĞI VE ASURLULAR

Asur'un Devleti'nin tarihi MÖ 2000'lerden hemen sonra Musul'un 100 km güneyinde, Dicle'nin batı kıyısında başlamıştır. İluşuma'nın önderliğinde⁹⁴⁶ kurulun devlet ismini Asur şehrinden almıştır. Kentin adının ise tanrı Asur'dan geldiği veya tanrı Asur'un kentte istinaden bu isimle anıldığı şeklinde bir ikilem olsa da Asur'un bir şehir devleti olarak tarih sahnesinde yerini aldığı bilinmektedir. Asur kentinin bulunduğu bölge ticaret yollarının geçiş güzergahında yer almaktaydı. Bu önemli avantaj Asurlular tarafından çok iyi bir biçimde değerlendirilmiş ve deyim yerindeyse onlar "tüccar bir toplum ve devlet" meydana getirmişlerdir. Onların bu bölgede vücuda getirdikleri siyasi teşekkül Eski Yakındoğu tarihinde çok önemli bir yer edinmiştir. Onlar özellikle Anadolu tarihinin MÖ II. binyılında derin izler bırakmışlardır.⁹⁴⁷

Mezopotamya ve Anadolu toplumları arasında yoğun ticari faaliyetlerde bulunan Asurlular MÖ 1774-1719⁹⁴⁸ yılları arasını kapsayan dönemin Asur Ticaret Kolonileri Devri olarak adlandırılmasını sağlamışlardır. Bu açıdan onlar bir dönemin mimarlarıdır. Asurlular Kayseri yakınlarındaki Kaniş Karumu merkez olmak pek çok koloni merkezleri kurmuşlardır. Bu merkezlerde yapılan kazılardan binlerce çivi yazılı tablet çıkarılmış olup bunların çoğu ekonomik içeriğe sahiptir. Ancak bunlardan hukuki ve sosyal konuları içeren bilgiler de çıkarılmaktadır. Bu belgeler aynı zamanda Anadolu'nun da yazıyla tanışmasının da vesikalarıdır.

Asurlu tüccarların bırakmış olduğu çivi yazılı belgelerden onların Anadolu'nun altın, gümüş gibi değerli madenlerini aldıkları bunun karşılığında ise tekstil ve kalay gibi ürünler verdikleri anlaşılmaktadır. Onların Anadolu'daki bu ticari faaliyetleri Hititler gelene kadar yoğun bir biçimde devam etmiş MÖ 18. yy.'ın son çeyreğinde ise nihayete ermiştir.

⁹⁴⁵ M. Liverani, *age.* 2001, s. 74.

⁹⁴⁶ E. Sever, *age.* 2008, s. 54.

⁹⁴⁷ A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 104-106, 113.

⁹⁴⁸ Hüsrem Çelik, *Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma (M.Ö. 1974-1719)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, s. 4.

Koloni devrinin sona ermesiyle birlikte Asurlular'ın Amarna Çağı'na kadarki dönemleri çok parlak sayılmaz. Tarihçiler Şamşı-Adad ve oğullarının ardından Asurlular'ın politik açıdan etkinliklerinin azaldığını ve süreç ilerledikçe bunun önüne geçilemediğini ve sonrasında da Mitannilerin egemenliğine girildiğini ifade ederler.⁹⁴⁹ Bunda şüphesiz Hitit baskısıyla geri çekilmelerinin ve ekonomik kazanç kapısı olan Anadolu'nun ellerinden çıkmasının çok büyük bir etkisi vardır. Amarna Çağı'nda ise muhtemelen bu dönemin sonlarına doğru Asur'un yeniden yükselişe geçtiği görülmektedir. Yazışmalara sonradan katılmış olmaları onların belli bir dönem Mısır, Hitit ve Mitannilerin baskın gücünden dolayı geri plana itildiğini özellikle de Babilliler tarafından kabullenilmedikleri anlaşılmaktadır. Mitannilerin zamanla gücünün azalması ve Mısır'ın da Tutmosisler çağında olduğu kadar Asya'da etkili olamamaları muhtemelen Asurlulara yeniden güçlenmeleri için bekledikleri fırsatı vermiştir.

Asurlular, Amarna Çağı'nda Orta Asur Devri'ni (MÖ 1500-1000⁹⁵⁰) yaşamaktaydılar. Büyük bir çoğunluğu Geç Tunç Çağı'nın kapsamında olan Orta Asur Devri'nde Asur Devleti'nde birtakım kıpırdanmalar yaşanmaya başladığı görülmektedir. Bu gelişmelerin en önemli aşaması da Amarna Çağı'nda ve bunun ardından gelen dönemde gerçekleşmiştir. Amarna Çağı'nın ilk başlarında pasif olan hatta yazışmalara bile sonradan dahil olan Asurlular yukarıda da değindiğimiz gibi esas olarak Mitannilerin güçten düşmesi üzerine rahat nefes almışlardır. Özellikle de I. Aşşur-Uballit'in Asur devletinin Mitanni baskısından kurtarılmasında büyük katkısı olmuştur.⁹⁵¹ Onun Amarna Çağı'nda yaşanan diplomasi trafiğine dahi olması ve Mısır firavunlarıyla yazışmalar yapması gücünü kanıtlamış olmasına bağlıdır. Nitekim Asurlular bu dönemde büyük devletlerin arasında kabul görmüştür.

Amarna Çağı'nın yaşandığı zaman aralığında Mısır'da iktidarda olan firavunlar ve bunların Asur'daki çağdaşlarının kimler olduğuna baktığımızda ise şu isimlerle karşılaşmaktayız: Mısır'da: III. Amenhotep, IV. Amenhotep, Smenkhare ve Tutankhamon; Asur'da ise: I. Eriba Adad (MÖ 1392-1366), I. Aşşur-Uballit (MÖ 1365-1330) ve Enlil-nirari (MÖ 1329-1320). Görüldüğü gibi Mısır'da dört, Asur'da da üç kral başa geçmiştir. Fakat bu Asur krallarından Amarna Arşivi'nde mektubu bulunan tek bir

⁹⁴⁹ E. Sever, *age.*, 2008, s. 56.

⁹⁵⁰ Asur tarihi şu ara dönemlere ayrılarak incelenmiştir: 1-) Eski Asur Dönemi MÖ 2000-1600, 2) Orta Asur Devri MÖ 1500-1000, 3-) Yeni Asur Devri MÖ 1000-612. Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", *A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.31, S. 1.2, Ankara 1987, s. 422-424.

⁹⁵¹ L. G. Gökçek, *age.* 2015, s. 81.

kişi vardır. Bu kral da I. Aşşur-Uballit'tir. Bununla birlikte I. Aşşur-Uballit'in öncesinde de Asur krallarından birinin Mısır'la diplomatik bir temasta bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kişi I. Asur-nadin-ahhe (MÖ 1440-1430) olup o, firavun III. Tutmosis'in başarılı fetih hareketlerinin ardından onu kutlamak için tebrik mesajı gönderen Yakındoğu krallarından biriydi.

Asurlular'ın Tutmosis'e kutlama mesajı gönderdikten sonra uluslararası arenade etkili bir şekilde kalamadıkları görülmektedir. Bunun da en büyük nedeni Asur'un hemen kuzeyinde Mitanniler'le Hurriler'in biraraya gelerek oluşturdukları güçlü bir birliktelik idi. Öyle ki Mitanni krallarından Şauştatar, Asur'un topraklarını ele geçirmiş bu da onların bağımsızlığını yitirmesine neden olmuştur.⁹⁵² Asurluların Hititler'in gelişiyle Anadolu'daki ticari faaliyetlerine son vermesinin ardından aldıkları bu ikinci darbe ilkenden daha acı olmuş ve bu kez onların siyasi anlamda gerilemesine yol açmıştır. Üstelik Asurlular topraklarının bir kısmından da mahrum olmuş ve Geç Tunç Çağı'nın başlangıcı onlar için kötü gelişmeler dönemine kapı aralamıştır diyebiliriz.⁹⁵³ Diğer yandan yoğun bir biçimde yaşanan Mitanni baskısının belli aralıklarla azaldığı da oluyordu. Asurlular bu süreçte uluslararası anlaşmalar yapma imkânı elde etmişlerdi. Bunlara örnek olarak Babil'deki Kassit kralları ile yapılan anlaşmalar gösterilebilir.⁹⁵⁴

Kısa bir zaman sonra I. Şuppiluliuma liderliğindeki Hitit ordularının Mitanni Devleti'ne saldırması ve bunun sonucunda Tuşratta'nın öldürülmesi Asur üzerinde süregelen Mitanni hegemonyasının ortadan kalkmasıyla neticelenmiştir. Bu aşamadan sonra ise Asur'un talihi yüzlerine gülmeye başlamıştır.⁹⁵⁵ Güçlü rakibinin zayıflatılmasını fırsat bilen Asurlular, I. Aşşur-Uballit'in önderliğinde bağımsız bir askeri ve siyasi güç olarak Kuzey Mezopotamya'da etkili olmaya başlamışlar ve daha önceleri Mitanni egemenliğinde bulunan topraklara doğru genişlemişlerdir. Bu başarıların elde edilmesinde I. Aşşur-Uballit'in bazı siyasi teşekküllerle yürüttüğü diplomatik temaslar da etkili olmuştur. Özellikle Babil ile yapılan anlaşmalar bu konuda büyük katkı sağlamış olmalıdır. Öte yandan bu dönemde Mitannilere yakın bir yerde yer alan Alše memleketi ile de ittifak yapıldığı görülmektedir. Bu süreçte Mitanni kralı Tuşratta'nın, oğullarından

⁹⁵² A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 458.

⁹⁵³ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 457.

⁹⁵⁴ MÖ 14. yy.'da Mitanni baskısının bir nebze olsun azaldığı ve buna bağlı olarak Asur kralı III. Puzur-Aşur ile Kassit hanedanından Babil kralı Burnaburiaş arasında bir anlaşma yapılmıştır. E. Sever, *age. İstanbul*, 2008, s. 57.

⁹⁵⁵ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 458.

biri tarafından öldürülmesi bölgedeki dengeleri alt üst etmiştir. Mitanniler bundan böyle Hititlerin hegemonyasına girdi. Muhtemelen Tuşratta'nın ölümünde de Hititlerin tesiri vardı. Öyle ki bunun bir göstergesi olarak Mitanni tahtı için birkaç aday mücadeleye girişince bölgenin jandarmalığına soyunan Hititler bu mücadelede bir tarafı desteklemeye başladılar. Hititlerin müttefiklerinden olan II. Artatama'nın oğlu III. Şuttarna, Asur ve onun müttefiği olan Alše'nin desteğini almıştı. Şuttarna başarılı olmuştu olmasına ancak bunun karşılığında yüklü bir bedel de ödemek durumunda kalmıştı. Almış olduğu yardıma karşılık olarak Asurlulara altın ve gümüşten yapılma değerli bir kapı da dahil olmak üzere daha önce kazandıkları yüklü miktarda bir ganimeti geri vermek zorunda kaldı. Tam da bu noktada Hititler devreye girdiler. Yukarıda değindiğimiz taht adayı için desteklenecek Mitannili belirlenecekti. Bu doğrultuda Artatama'nın oğullarının dışlanacağı bir anlaşmanın planları yapıldı. Tuşratta'nın sürgünden dönen oğlu Şattivaza bunun için biçilmiş kaftandı. Hititler böylece kendilerini de güvenceye almış oluyordu. Asur tarafında ise I. Aşşur-Uballit bir yandan ülkesinin sınırlarını genişletmekle uğraşırken bir yandan da Mitanni ve Hititler arasında olan bitenleri yakından takip ediyordu. Asur-Mitanni-Hitit üçgeninde cereyan eden bütün bu gelişmeler devletler arasında süren politik dengelerin değişiyor olduğunu özellikle de güçlü Mitanni devletinin yıkıma doğru ilerlediğini gösteriyordu. Asur ise bu aşamada güçlenen taraftı. Güneyde Babil tarafında ise Asur'un en azından şimdilik herhangi bir sıkıntı yaşamadığı görülmektedir. Nitekim Asur kralının kızını Babil'e verilmiş bu olay iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin bir süre daha sürdürülmesine katkıda bulunmuştu.⁹⁵⁶ Öte yandan Asur-Babil arasındaki kültürel yakınlık da onların birbiriyle etkileşim içerisinde olmasına olanak veriyordu. Örneğin I. Aşşur-Uballit döneminde önemli bir Babil yönetici ve yazman ailesinden gelen Marduk-nadin-aḥḥe adında Babilli bir kâtip Asur ülkesinde "kraliyet yazmanı" olarak görevlendirilmişti.⁹⁵⁷

Her ne kadar diğer devletlere nazaran Amarna yazışmalarına katılımı biraz gecikmeli olsa da I. Aşşur-Uballit'in başarılı politikaları ve Asur'un bu dönemde elde ettiği toparlanma ve güç ona yüksek bir özgüven vermiş olmalıydı. Böylece Asurlular modern Eskiçağ literatüründe Amarna Çağı'nda "Büyük Güçler Topluluğu" olarak adlandırılan toplulukta yer almıştı. Asur kralı bu diplomatik atılımla ülkesinin askeri ve

⁹⁵⁶ Stefan Jakob, "The Middle Assyrian Period (14th to 11th Century bce)" *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 117, 118.

⁹⁵⁷ Eckart Frahm, "Assyria and the South: Babylonia", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm) Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 290.

siyasi açıdan elde ettiği kazanımlarını uluslararası ilişkilerde yer alarak taçlandırmış oluyordu.⁹⁵⁸ Bu büyük bir prestij anlamına da geliyordu. Onun I. Şamsi-Adad'ın zamanından beri “šarru” (kral) unvanını kullanan ilk kişi olması (ayrıca “šar māt Aššur” Asur memleketinin kralı ünvanını da kullanmıştır) ve onun döneminin sonraki nesiller için “Asur’un (yeniden) doğuşu” olarak nitelendirilmesi I. Aššur-Uballit’in başarılı bir lider profili çizdiğinin kanıtlarıydı.⁹⁵⁹

Asurlulara ait Amarna Arşivi’ndeki az sayıda mektup muhtemelen bu dönem sona ermemiş olsaydı daha fazla olabilirdi. Bulunan mektuplarda Asur kralı kendisini büyük kral olarak tanıtmış olsa da ilk başlarda çekingen davrandığı hissedilmektedir. Muhtemelen zamanla kendine güveni daha da ağır bastığından olmalı ki bir sonraki mektubunda Mısır firavununa “kardeşim” deme cesaretinde bulunabilmiştir.⁹⁶⁰ Bu konuda aşağıdaki tabloda I. Aššur-Uballit’in giriş kısımlarını vermiş olduğumuz iki mektubu onun üslubundaki değişimi göstermesi açısından önemlidir. İfadeleri karşılaştırmamız:

I. Aššur-Uballit’in Akhenaten’e Gönderdiği İki Mektup	
EA 15 ⁹⁶¹	EA 16
01) a-na LUGAL KUR M[i-iş-(şa)-ri]	01) ‘a’-‘na’ ‘T’‘Na’-‘ap’-‘hu’-‘ri’-i-ia!
02) qí-bi-[ma]	(TU?) [LUGAL GAL]
03) um-ma ^{Id} A-šur-TI.L[A LUGAL KUR ^d A]-šur-ma	02) šâr KUR Mi-iş-ša-ri ‘ŠEŠ’-ia ‘qí’[-bí- ma]
04) a-na ka-ša É-ka a-na [KU]R-ka	03) um-ma ^{Id} A-šur-TI.LA šâr KU[R] ‘ ^d ‘A’- [šu]r
05) a-na GIŠ.GIGIR. ^{MEŠ} -ka ù ERÍN. ^{MEŠ} -ka	04) LUGAL GAL ŠEŠ-ka.
06) lu-ú šul-mu. (Mısır memleketinin kralına deyin: Böylece tanrı Aššur’un ülkesinin kralı Aššur-Uballit şöyle diyor: Senin için, evin, ülken için arabacıların ve birliklerin için her şey iyi olsun...)	(Büyük kral, Mısır memleketinin kralı benim kardeşim Naphuriya’ya deyin. Böylece Büyük kral, senin kardeşin , Asur ülkesinin kralı Aššur-Uballit şöyle diyor... ⁹⁶²)

⁹⁵⁸ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 17.

⁹⁵⁹ S. Jakob, *agm.* 2017, s. 140, 144.

⁹⁶⁰ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 17.

⁹⁶¹ Bkz: Ekler: Resim 4.

⁹⁶² A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 128-131.

Bu iki mektuba bakıldığında ilkinde “kardeşim” ifadesi demek şöyle dursun kendisini “tanrı Aşşur’un ülkesinin kralı” olarak tanıtan, çekingen ve tanrısının ardına gizlenmiş bir I. Aşşur-Uballit görülmektedir. İkinci mektupta ise üslup değişmiş ve Aşşur-Uballit “büyük kral, firavunun kardeşi, Asur ülkesinin kralı I. Aşşur-Uballit” şekline dönüşmüştür. Buradan Asur kralının kendine oldukça güvenen bir havaya büründüğü açıkça görülmektedir. Öyle ki onun zamanında kazanılan başarılarından dolayı yazmanlarının onun için kullanmış olduğu “evrenin kralı” nitelendirmesi de bunu destekler mahiyettedir. Böylece İşme-Dagan (MÖ 1781-1741) zamanından I. Aşşur-Uballit zamanına kadar geçen süreç içerisinde Asur krallarının prestij kaybının tersine dönmeye başladığı görülmektedir.⁹⁶³ Bu aşamadan itibaren Asurluların yıldızı parlamaya başlayacaktır.

Asur’un Amarna Çağı’nda yaptığı bu politik açıdan statü belirleme hamlesi Mısır firavunu için bir nebze olsun kabul edildiği düşünülse de devrin diğer büyük güçleri tarafından belki de hiç istenmeyen bir durumdu. Bilhassa Babil’deki Kassit krallarının ve Hitit devletlerinin buna sıcak yaklaşmadıkları anlaşılmaktadır. Daha önce ele aldığımız Amarna Arşivi’ndeki bir Babil mektubu bu konuya ışık tutar mahiyettedir. Şöyle ki Asurlu tüccarların Mısır’a gitmesinden bile hoşnut olmayan Babil kralı, onlardan “uyruklarım” diyerek bahsediyor ve onlara kesinlikle iş yaptırılmamasını, elleri boş bir şekilde geri gönderilmesini istiyordu:

II. Burnaburiaş’tan Tutankhamon’a: (EA 9: 31-35)

...şimdi benim vasalım olan Asurlulara gelince onları sana ben göndermedim. Onlar neden kafalarına estiği gibi senin ülkeneye geldiler? Eğer sen beni seviyorsan onlar hiçbir şekilde iş yapmazlar. Onları bana eli boş bir şekilde gönder...⁹⁶⁴

Şüphesiz Asurluların ticarete mahir bir millet olmaları onları Mısır’a kadar sevk etmiş olmalıydı ki Anadolu’da Kaniş merkez olmak üzere uzun yıllar ticari

⁹⁶³ I. Aşşur-uballit’in yazmanları onun hakkında “evrenin kralı, Tanrı Aşur’un sevdiği, onun vekili, Tanrı Enlil’in atadığı” şeklinde methiyeler düzmesi onun yüceltmesi ve ayrıca Asur’un güçlenmeye başladığının kitabelere ve Asur yazımına yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Okay Pekşen, “Asurlularda Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi ve Halka İlanı” *Multidisipliner Çalışmalar-4 (Sosyal Bilimler), Cilt II*, (Edts: Abidin Temizer- İbrahim Serbestoğlu), Institut za Geografiju, Podgorica / Montenegro 2018, s. 552.

⁹⁶⁴ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 18.

faaliyetlerde bulunmaları onların uğraş alanlarının devam ettiğini göstermektedir. Muhtemelen Babil kralı onların yükselen gücünden çekiniyordu ve Mısır'la iş yapmalarını kendi çıkarlarına darbe vurabileceğini düşünerek istemiyordu. Diğer yandan da Asur kralının Mısır firavunu ile yazışmalarını duymuş mudur bilemiyoruz fakat muhtemelen bunun da haberini almış olmalıdır. Öyle ki Mısır'a giden Asurlu tüccarlarla iş yapılmamasını istemesi onun büyük bir tedirginlik içinde olduğunu göstermektedir.⁹⁶⁵

Asurluların Amarna Çağı'ndan itibaren güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmaları devrin en moda akımlarından biri olan siyasi evlilikler kervanına katılmalarına da olanak vermiştir. Ne de olsa Asur askeri ve siyasi açıdan güçlenmeye başlayan bir devlet görünümüne kavuşmuştu. Bu da onların komşu devletlerin krallarıyla akrabalık bağı tesis etmeleri için gerekli olan en önemli şartı taşıdıkları anlamına geliyordu. Böylece I. Aşşur-Uballit kızı Muballit Şerua'yı Kassit kralının oğluyla evlendirmiştir. Bu şekilde iki rakip devletin kralları arasında akrabalık bağının tesis edilmesi siyasi çıkarların geri plana itildiğini göstermektedir.⁹⁶⁶ Elimizde mevcut bir kanıt olmasa da Asur kralının bu konuda hedeflediği bir diğer ülkenin Mısır olduğunu düşünüyoruz. Amarna yazışmalarına hızlı bir giriş yapan ve henüz ikinci mektubunda Mısır firavunuyla eşitlik havasında yazışan bir Asur kralının varlığı onun kızlarından birini firavunla evlendirme düşüncesinde olduğuna dair de ihtimalleri kuvvetlendirmektedir. Öte yandan Asur kralının Mısır firavununun kızlarından birini de kendisine alma niyetinde olduğuna dair bir tahmin yürütülebilir. Eğer böyle bir şey için Mısır'a yazmış olsaydı muhtemelen alacağı karşılık bir zamanlar Babil kralına verilen şu cevaptan pek de farklı olmayacaktı: *“Eski zamanlardan beri hiçbir Mısır firavunun kızı başkasına verilmedi.”*⁹⁶⁷

Asurlular kendilerini Amarna Çağı'nın büyük devletlerin arasına tam anlamıyla kabul ettiremediklerinin vermiş olduğu iç güdünün ve Amarna'nın barış havasını tam anlamıyla benimseyememenin neden olduğu bir halden dolayı olsa gerek askeri seferler yapmaya ara vermemişlerdir. Özellikle Amarna Çağı'nın gölgesi henüz Akdeniz Dünyası'nın üzerinden tam anlamıyla çekilmemişken Asurluların çevre bölgelere seferler yaptığını, diplomasi sahasında elde edemedikleri neticelere bu şekilde kavuşmaya çalıştıklarını görüyoruz. Hakikaten gelişen olaylara bakıldığında Asurluların bunda oldukça başarılı oldukları da anlaşılmaktadır. Özellikle İmparatorluk Devri'ne

⁹⁶⁵ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 17.

⁹⁶⁶ E. Sever, *age.* 2008, s. 59.

⁹⁶⁷ Bkz: EA 4: W.L. Moran, *age.* 1992, s. 8-9.

gelindiğinde bu başarı daha net görülmektedir. Hiç şüphesiz İmparatorluk Devri'nin temelleri de Orta Asur Devri'nde başa geçen I. Adad-nirari (1307–1275), I. Şalmanasar (MÖ 1274-1245) ve I. Tukulti-ninurta (1244–08) gibi kudretli krallar sayesinde atılmıştır. Ancak burada I. Aşşur-Uballit faktörü de unutulmamalıdır. Bu krallar sayesinde Asur Devleti'nin sınırları Zagros Dağları'na, Yukarı Dicle ve Fırat'a kadarki alanda yayılım gösterdi. En sonunda I. Tukulti-ninurta (MÖ 1243-1207⁹⁶⁸) ve torunları krallığı korumayı başarsa da 12. yy'daki kriz ortamı (Deniz Kavimleri Göçü) çok büyük bir kazanım elde etmeye fırsat vermeyecek kadar ciddiye. Öyle ki Asurlular tarafından kontrol edilen bölge bu dönemde önemli oranda daralmıştır.⁹⁶⁹

3.5.1. EA 15: Asurluların Amarna Diplomasine Dahil Oluşu: “Tanrı Aşşur’un Ülkesinin Kralı” I. Aşşur-Uballit’in İlk Mektubu

Geç Tunç Çağı'nda yaşanan Amarna diplomasi döneminde başarılı bir kral olarak Asurluların başında bulunan I. Aşşur-Uballit, komşusu ve düşmanı Mitannilerin güçten düşmesi üzerine bunu bir fırsat olarak değerlendirmede oldukça başarılı olmuş ve Asur'un güçlenmesini sağlamıştır. Bu vesileyle Amarna Çağı'nda yaşanan diplomatik yazışmalar dönemine kayıtsız kalmayarak bu zincire bir nevi son halka olarak dahil olmuştur denilebilir. Aşşur-Uballit mektuplarında “*šarru*” (kral) ve “*LUGAL GAL*” (Büyük Kral) ünvanlarını kullanarak güçlü bir kral imgesi ortaya koymuştur. Bununla ayrıca uluslararası politikada kendine güvenen bir kral edasını da yansıtmış oluyordu.⁹⁷⁰

Amarna Arşivi'nde I. Aşşur-Uballit'e ait iki mektuptan ilki olan EA 15'e bakıldığında bunun ikincisine oranla oldukça kısa olduğu görülür. Ayrıca bunlardaki ifadeler karşılaştırıldığında da Asur kralının ilkinde biraz daha çekingen olduğu göze çarpmaktadır. Bu, muhtemelen mektubun kısa tutulmasında da etkili olan bir psikolojinin ürünüydü. EA 16'da ise kendine daha çok güvenen bir kral vardır. Bu durum mektubun başında kralın kendini tanıtırken kullandığı ifadelere de yansımıştır. İlkinde “Tanrı Aşşur’un Ülkesinin Kralı” bir kişi vardır. İkincisinde ise Aşşur-Uballit birden “büyük

⁹⁶⁸ Krzysztof Ulanowski Gdansk, “The Rituals of Power: The Akkadian Tradition in Neo-Assyrian Policy”, *Tradition and Innovation in the Ancient Near East, Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome 4–8 July 2011*, (Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2015, s. 240.

⁹⁶⁹ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 17.

⁹⁷⁰ E. Frahm, *agm.* 2017, s. 289.

kral” ve “Mısır firavununun kardeşi” oluvermiştir. O burada tanrısını anmaya gerek görmeyen Asur ülkesinin Büyük Kralı’dır.

Tarihçiler bu mektubun Hitit kralı I. Šuppiluliuma’nın Mitannileri yenmesinin ve böylece Asur’un daha rahat hareket etme imkânı bulduğu bir zaman diliminde yazılmış olabileceğini savunmuşlardır. Bu gayet mantıklıdır çünkü daha evvel de ifade ettiğimiz gibi Asurlular uzun zaman boyunca Mitannilerin baskısında kalmışlardı bu zaman zarfında diplomatik ilişkilerde yer alamadıkları düşünülebilir. Mitanni baskısının kalkmasının akabinde Asur’un her açıdan önünü açılmış olmalıydı.

Mektuba gelinde bunun transkripsiyonu ve çevirisi Artzi tarafından yapılmıştır. Ayrıca Grayson, Moran ve Liverani tarafından da farklı zamanlarda çevirileri gerçekleştirilmiştir.⁹⁷¹

EA 15: Transkripti, Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

- 01) a-na LUGAL KUR M[i-iş-(ša)-ri]
- 02) qí-bi-[ma]
- 03) um-ma ^{ld}A-šur-TIL[A LUGAL KUR ^dA]-šur-ma
- 04) a-na ka-ša É-ka a-na [KU]R-ka
- 05) a-na GIŠ.GIGIR.^{MEŠ}-ka ù ERÍN.^{MEŠ}-ka
- 06) lu-ú šul-mu
- 07) DUMU ši-ip-ri-ia al-tap-ra-ak-ku
- 08) a-na a-ma-ri-ka ù KUR-ka a-na a-ma-ri
- 09) a-di an-ni-ša ab-ba-ú-ia
- 10) la iš-pu-ru
- 11) u₄-ma a-na-ku al-tap-ra-ak-ku
- 12) 1 GIŠ.GIRIG SIG₅-ta 2 ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ}
- 13) ‘ù’ 1 ^{NA}₄ú-hi-na ša NA₄.ZA.GÌN KUR-e
- 14) [a-n]a šul-ma-ni-ka
- 15) [ú]-še-bi-la-‘ku’
- 16) [DUMU ši]-ip-ri ša aš-pu-ra-ku-ni
- 17) [a-]na a-ma-ri
- 18) [l]a tu₄-ka-‘as’-sú

⁹⁷¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1347.

19) [l]i-mu-ur ù li-it-tal-ka

20) [t]é-em-ka ù té-em

21) ma-ti-ka li-mur

22) ù li-it-ta-al-ka⁹⁷²

(1-6) Mısır ülkesinin kralına şöyle deyin; tanrı Aşşur'un ülkesinin kralı Aşşur-Uballit diyor: Sizin için, eviniz, ülkeniz için, arabacılarınız ve birlikleriniz için her şey iyi olsun.

(7-15) Seni ve ülkeni görmesi/ziyaret etmesi⁹⁷³ için ben elçimi sana gönderdim. Şimdiye kadar benim babalarım/atalarım (size) yazmadılar. Bugün ben sana yazdım. Ben sana selamlama hediyesi olarak mükemmel bir araba, iki at ve hakiki lapis lazuliden bir tane tarih taşı⁹⁷⁴ gönderiyorum.

(16-22) Seni ziyaret etmesi için gönderdiğim elçimi geciktirme. O ziyaretini yapsın ve sonra buraya dönsün. O senin davranışlarını/tabiatını ve senin ülkenin ne şekilde olduğunu görsün ve buraya dönsün.⁹⁷⁵

Modern Eskiçağ literatüründe Mısır'a giden Asur elçilik heyetinin pek hoş karşılanmadığı ifade edilmektedir. Bunun neden olarak Mısırlıların Babil ile olan ilişkilerinin bozulmasını istememeleri gösterilmektedir. Daha önce analiz ettiğimiz bir Babil (EA 9) mektubu bu konuda en sağlam dayanaktır. Şöyle ki bilindiği gibi bu mektupta Babil kralı Mısır'a giden bir grup Asurlu (muhtemelen tüccar) hakkında onlarla herhangi bir iş yapılmamasını, onların elleri boş bir şekilde gönderilmesini Mısır firavunundan rica etmişti. İşte Mısır'ın Asur'dan gelen ve beraberinde efendilerinin ilk mektubunu da taşıyan elçilere sıcak bakmaması Babil kralının mektubunda yer alan ifadelerle bağlanmaktadır.⁹⁷⁶ Bununla birlikte Mısır'ın eğer Asur'a karşı ilk aşamada bir yaklaşması olmasa da bu durum fazla sürmemişe benzerdir. Çünkü bir süre sonra Asur kralı ikinci mektubu olan EA 16'yı kaleme almıştır. Bu mektuptaki ifadelerden de

⁹⁷² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, Leiden-Boston 2015, s. 128.

⁹⁷³ Rainey'de görmesi için yazan bu kısım Moran'da ziyaret etmesi için şeklindedir. İkincisi daha uygun durmaktadır. W. L. Moran, *age. Baltimore and London 1992*, s. 38.

⁹⁷⁴ Burada A. Kuhrt'un Türkçe'ye de tercüme edilen *Eskiçağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330* kitabının I. cildinde yer alan "hakiki laciverttaşından bir hurma taşı" ifadesindeki hurma taşı çevirisinin yanlış olduğunu düşünüyoruz. Zaten lapis lazulinin kendisi de bir taştır. Hurma taşının lapis lazuliden olması yanlış bir ifade şekli oluyor. Metnin İngilizcesinde yer alan "date" kelimesinin hurma anlamı da vardır ancak bunun yerine kelimenin "tarih" şeklinde olan ilk anlamının daha doğru bir kullanım olacağı kanaatindeyiz. Bkz: A. Kuhrt, *age. C. 1*, İstanbul 2013, s. 460.

⁹⁷⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 129.; W. L. Moran, *age. 1992*, s. 38.

⁹⁷⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1348.

Mısır'dan Asur'a diplomatik bir ziyaret yapıldığı anlaşılmaktadır. Şu hâlde Mısır firavununun devlet politikasını ve kendi davranış biçimini Babil'in isteklerine göre değiştirmedeği anlaşılmaktadır. Eğer öyle olsaydı hiçbir zaman Asur'a bir heyet göndermemeleri gerekirdi. Ayrıca Babil ile Asurluların da bir zaman sonra aralarının iyileştiği I. Aşşur-Uballit'in kızını Babil'e vermesinden anlaşılmaktadır.⁹⁷⁷ Yukarıda değinmiş olduğumuz Mısır'ın Babil elçilerine soğuk davranma durumu muhtemelen onlarla ilk kez karşılaştığı içindir.

Burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu EA 15 ile ilk defa Mısır firavunuyla temasa geçilmesine bağlı olarak biraz çekingen davranıldığı ve bu yüzden tedbirli bir biçimde yazılmış olduğudur. Hakikaten mektubun üslubuna, hitap şekillerine bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir.

Metnin baş kısmına bakıldığında Amarna Arşivi'ndeki diğer mektuplardaki gibi klasik selamlama ifadelerinin yer aldığı ancak burada Asur kralının "kardeşim" ifadesini kullanmadığı kendisini "tanrı Aşşur'un ülkesinin kralı Aşşur-Uballit" şeklinde tanıttığı görülmektedir. Bu onun yukarıda dile getirdiğimiz gibi ilk mektubu olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bir sonraki mektubu olan EA 16'da üslubun birden değiştiği Aşşur-Uballit'in "büyük kral" olarak kendini takdim ettiği ve firavuna "kardeşim" dediği görülmektedir. EA 16'da ayrıca geçmiş zamanlarda iki devlet arasında yapılan diplomatik ilişkilerden de söz edilmesi Asur kralının Mısır'la yakın ilişkiler geliştirmek istediğinin bir işaretidir.⁹⁷⁸ Atalardan bahsetmek bizce şu manaya gelmektedir: "eskiden beri iki ülke arasında iyi ilişkiler vardı bu şimdi de devam etmeli."

EA 15'in sonlarına bakıldığında ise Asur kralının babalarım/atalarım sana daha önce yazmadılar diyerek kendini biraz ön plana çıkarma gayretinde olduğu sezilmektedir. Ancak burada atalarının daha önce yazmadığına dair ifadesi onun ikinci mektubu olan EA 16 ile çelişir durumdadır. Çünkü EA 16'da Aşşur-nadin-ahhe'nin⁹⁷⁹ Mısır'a mektup

⁹⁷⁷ Raymond Cohen and Raymond Westbrook "Introduction: The Amarna System", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 7.

⁹⁷⁸ C. Zaccagnini, agm. 2002, s. 150.

⁹⁷⁹ Aşşur-nadin-ahhe'nin I. mi yoksa II. Aşşur-nadin-ahhe mi olduğu belirsizdir. Burada geçen eğer II. Aşşur-nadin-ahhe ise onun saltanat yılları MÖ 1390-1381 yılları arasındadır ve bu tarihler III. Amenhotep'in zamanına denk gelmektedir. Eğer I. Aşşur-nadin-ahhe ise onun da II. Enlil-naşir'in (MÖ 1420-1415) selefi olarak MÖ 1420'den önce Asur tahtında olduğu görülmektedir. *Eckart Frahm*, "List of Assyrian Kings", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm) Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 614. Bununla birlikte I. veya II. Aşşur-nadin-ahhe'den hangisi olursa olsun 20 talent gibi (yaklaşık 600 kg) yüklü miktarda altın hediye alabilecek kadar Mısır'la iyi ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir. Shigeo

yazdığından ve ona 20 talenton altın gönderildiğinden bahsedilmektedir. Fakat bunun detaylarına yer verilmemiştir. Aşşur-Uballit bu şekilde davranarak kendisine daha çok altın gönderilmesini istiyor olmalıydı.

Amarna Arşivi'ndeki diğer mektuplarda olduğu gibi Aşşur-Uballit'in de sözlerinin sonuna doğru Mısır'a gönderdiği selamlama hediyelerini yazdığı görülmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus kendisine hediye talep etmemiş olmasıdır. Bu da bu mektubundaki çekingenliğin bir yansımasıdır ki sonraki mektubunda daha mağrur bir kral edasına bürünerek bu eksiği de giderecektir. Öyle ki EA 15'ten sonra Mısır firavununun da ona bir elçi göndermesi Aşşur-Uballit'in kardeşliğe kabul edilmesi anlamında değerlendirilebilir. Bu da ikinci mektubundaki üslup değişikliğinin arkasında yatan esas nedenlerden biri olmalıdır. Ayrıca Asur'un bir zamanlar Mitanniler'in vasalı konumunda olması ve Aşşur-Uballit zamanında onların boyunduruğundan kurtulmaları onu Mısır'a karşı kendine güvenen "Büyük Kral" konumuna getiren bir başka etmendir.⁹⁸⁰

3.5.2. EA 16: "IV. Amenhotep'e Kardeş Olmak" "Büyük Kral" I. Aşşur-Uballit'in İkinci Mektubu

EA 16, I. Aşşur-Uballit'in Amarna Arşivi'nde yer alan ikinci mektubu olup tamamen "Asur lehçesiyle" yazılmıştır. Bu açıdan Geç Tunç Çağı'nda Asurluların diplomatik yazışmalarda kullanmış olduğu dil ve üslup hakkında da bilgi içeriyor olmasından dolayı önemlidir. Arşivdeki çoğu mektupta kullanılmış olan ve devrin *Lingua Franca*'sı olarak nitelendirilen Akadca'nın EA 16'da kullanılmaması muhtemelen bir tek şeyle açıklanabilir: Bu da Asur'un güçlenmeye ve ilk mektuptan sonra onların kendine daha fazla güven duymaya başlamasıdır. Nitekim EA 15'te olmayan bazı hitap şekillerinin ve üslubun bu mektupta yer alması Asur kralının büyük krallar arasında yaşanmakta olan kardeşliğe kabul edildiğinin bir göstergesidir. Ve bunun verdiği aşırı özgüven de Mısır'a yazmış olduğu ikinci mektubunda yansımıştır. Böylece Asur kralı artık Mısır firavununun kardeşi, Asur ülkesinin büyük kralı ve Mitanni kralının eşi⁹⁸¹ olarak kendini uluslararası diplomaside yerini almıştır.

Yamada, "The Transition Period (17th to 15th Century bce)" *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm) Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 114.

⁹⁸⁰ R. Cohen and R. Westbrook, agm. 2002, s. 7.

⁹⁸¹ Stefan Jakob, agm. 2017, s. 117.

EA 16, önceki mektuba göre bir nebze uzundur. Tablet gayet sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır bu sayede Asur kralının arşivde yer alan ikinci mektubunun da içeriğinin tamamı hakkında bilgi edinilebilmiştir. Bu sayede iki mektubun farklılıkları da ortaya konulabilmiştir. Mektubun çağdaş dillere çevirisi ise Grayson (1972:48–49); Moran (1992:38–39) ve Liverani (1999:363–364 [LA 288]) gibi kişiler tarafından yapılmıştır.⁹⁸² Orta Asur lehçesi kullanılarak yazılan bu mektubun transkribi, tercümesi ve değerlendirilmesi şu şekildedir:

- 01) ʿaʿ-ʿnaʿ ʿlʿNaʿ-ʿapʿ-ʿhuʿ-ʿriʿ-i-ia!(TU?) [LUGAL GAL]
- 02) šār KUR Mi-iş-ša-ri ʿŠEŠʿ-ia ʿqíʿ[-bí-ma]
- 03) um-ma ^{Id}A-šur-TI.LA šār KU[R] ʿdʿʿAʿ-[-šu]r
- 04) LUGAL GAL ŠEŠ-ka
- 05) a-na ka-a-ša a-na É-ka ù KUR-ka lu šul-mu
- 06) [D]UMU.^{MEŠ} ši-i[p-r]i-ka ki-i a-mu-ru
- 07) ha-da-ʿaʿ-ʿkuʿ da-ni-iš DUMU.^{MEŠ} ši-ip-ri-ka
- 08) a-na ʿtekʿ-né-e i-na mah-ri-ia lu aš-bu
- 09) GIŠ.GIGIR b[a]-ni-ta ša LUGAL-ti ša š[a]-ʿmaʿ-di-ia
- 10) ù 2 ANŠE.KUR.RA.^{MEŠ} pe-šú-ti š[a] ša-ma-di-ia-ma
- 11) 1 GIŠ.GIGIR la ša-mu-ut-ta ù 1 ^{NA}4KISIB ZA.GÌN KUR-e
- 12) a-na šul-ma-ni-ka ú-še-bi-la-ak-ku
- 13) ša LUGAL GAL-i šu-bu-ul-tu ka-an-na-a
- 14) KÙ.GI i-na KUR-ka e-pe-ru šu-ú
- 15) i-is-si-pu-uš am-mi-ni-i i-na IGI.^{MEŠ}-ka
- 16) i-sa-ah-hu-ur É.GAL-la GIBIL ú-ka-al i-ip-pu-uš
- 17) KÙ.GI ma-la uh-hu-zi-ša
- 18) ù hi-še-eh-ti-ša šu-bi-la
- 19) un-du ^{Id}A-šur-na-din-ŠEŠ.^{MEŠ} a-bi
- 20) a-na KUR Mi-iş-ri iš-pu-ru
- 21) 20 GÚ.UN KÙ.GI ul-te-bi-lu-šu
- 22) [u]n-du LUGAL Ha-ni-gal-ba-tu-ú
- 23) [a]-na UGU a-bi-ka a-na KUR Mi-i[ş-ri]
- 24) [iš]-ʿpuʿ-ru 20 GÚ.UN KÙ.[GI]
- 25) [u]l-te-bi-la-aš-š[u]

⁹⁸² A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1348.

- 26) [a-na-ku] a-na LUGAL Ha-^ˈni^ˈ[-gal]-^ˈba^ˈ-t[i-i]
- 27) [me-eh-re-]ku ù a-na UGU-ia
- 28) [x ma-na KÙ].GI tu-še-eb-bi-l[a-ni]
- 29) [ù š]a a-la-ki ù ta-ri-^ˈim^ˈ-^ˈma^ˈ
- 30) a-[n]a i-di ša DUMU.^{MEŠ} ši-ip-ri-ia
- 31) ul i-ma-aš-ši
- 32) šu[m]-[m]a ʔa-bu-ut-ta pa-nu-ka da-am-qí-iš
- 33) K[Û.G]I ma-da šu-bi-la ù É-ka šu-ú
- 34) šu-up-ra-am-ma ša ha-aš-ha-ta li-il-qu-ú
- 35) ma-ta-tu₄ ru-qa-tu₄ ni-i-nu
- 36) DUMU.^{MEŠ} ši-ip-ri-ni ka-am-ma-a li-it-tal-la-ku
- 37) ša DUMU.^{MEŠ} ši-ip-ri-ka
- 38) ú-uh-hi-ru-ni-ik-ku LÚ.^{MEŠ} Su-tu₄-ú
- 39) ra-du-[š]u-nu mi-tu₄ a-di áš-pu-ru-ma
- 40) LÚ.^{MEŠ} Su-ti-i ra-de-e il-qu-ú-ni
- 41) ^ˈak^ˈ-[t]a-la-šu-nu DUMU.^{MEŠ} ši-ip-ri-ia
- 42) lu la ú-uh-ha-ru-ni
- 43) [DU]MU.^{MEŠ} ši-ip-ri i-na še-ti
- 44) am-mi-ni-i ul-ta-na-za-zu-ma
- 45) i-na še-ti i-ma-at-tu₄
- 46) ^ˈšum^ˈ-ma i-na še-ti i-zu-uz-zu
- 47) a-na LUGAL né-me-lu i-^ˈba^ˈ-aš-ši
- 48) ù li-zi-iz-ma i-na ^ˈše^ˈ-t[i-m]a
- 49) li-mu-ut a-na LUGAL-ma ^ˈlu^ˈ né-me-lu
- 50) ù ia-a-nu-[um-m]a-a am-mi-ni-[i]
- 51) [i-na š]e-ti [i]-ma-at-^ˈtu^ˈ
- 52) DU[MU.M]EŠ ši-i[p-r]i ša ni-^ˈil^ˈ-[ta-na-ap-pa-ru]
- 53) ^ˈù^ˈ ^ˈ2^ˈ-šu ^ˈDUMU^ˈ.^{MEŠ} ši-ip[-r]i
- 54) ú-^ˈbal^ˈ-[l]a-ʔù-ú [i-n]a š[e-ti]
- 55) uš-ma-at-tu₄⁹⁸³

⁹⁸³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 130, 132.

(1-4) Asur ülkesinin kralı, büyük kral Aşşur-Uballit büyük kral, Mısır ülkesinin kralı benim kardeşim Naphuriya'ya şöyle der:

(5) Seninle her şey iyi olsun. Ev halkın ve senin ülken iyi olsun.

(6-8) Ben senin elçini gördüğümde muazzam derece memnun kaldım. Senin elçilerin benim huzurumda büyük bir ilgiyle karşılandılar.

(9-12) Ben sana benim için teçhiz edilmiş güzel bir kraliyet arabası ve benim için teçhiz edilmiş iki beyaz at, teçhizatsız bir araba ve lapis lazuliden yapılmış bir silindir mühür gönderdim.

(13-18) Büyük bir kralın hediyesi bu mudur? Altın senin ülkende kum gibidir herhangi biri onu toplayabilir. Niçin sen onu esirgiyorsun? Ben yeni bir saray yapmakla meşgulüm. Bana onu güzelleştirmem için daha fazla altın gönder.

(19-21) Benim ceddim Aşşur-nadin-ahhe Mısır'a yazdığına ona 20 talenton (yaklaşık 600 kg) altın gönderildi.

(22-25) Hanigalbat kralı senin babana, Mısır'a yazdığına o ona 20 talenton altın gönderdi.

(26-31) Ben Hanigalbat kralına eşit durumdayım ama sen bana [x] mina altın gönderiyorsun. Bu benim elçilerimin gidiş-dönüş masrafı için bile yeterli değil.

(32-34) Eğer amacın hoş bir şekilde devam edecek dostluk ise bana daha fazla altın gönder. Ve burası senin evin. Bana neye ihtiyacın varsa yaz sana ulaştırayım.

(35-36) Bizim ülkelerimiz uzak. Elçilerimiz her zaman böyle neticeler için mi (boşu boşuna) gidip gelecekler?

(37-42) Habercilerinizin size ulaşmalarında yaşanan gecikmelere gelince. Suteanlar/Sutû(lar) onların peşindeydi ve ölüm tehlikesindeydiler. Ben onları (bu sebeple) geciktirdim (ki) Suteanlar ele geçirilene/kovulana kadar (ve ancak) yazabildim. Umarım benim elçilerimin dönüşü ertelenmez.⁹⁸⁴

⁹⁸⁴ Muhtemelen Mısır elçilerinin geciktirilmesine karşı bir misilleme olarak kendi elçilerinin de geç gönderileceğini düşündüğünden bu şekilde bir ifade kullanılmıştır.

(43-55) Elçilere gelince, neden onlar sürekli dışarda (güneşte⁹⁸⁵) bekletiliyorlar ölsünler diye mi? Eğer onların dışarda bekletilmesi kral için uygunsuzsa o zaman onların dışarda durmasına müsaade edin. Ya da neden güneşte ölmeliler? Devamlı olarak birbirimize gönderdiğimiz elçiler değil mi. Öyleyse biz şüphesiz onları canlı tutmalıyız, onlar dışarıda (güneşin altında) ölürlər!⁹⁸⁶

Asur kralının ikinci mektubundaki bu ifadelerle baktığımızda daha evvel değindiğimiz gibi bunun kendine aşırı güvenen bir üslupla yazıldığı görülmektedir. Selamlama kısmındaki cümlelerinden sonra gelen satırlarda Akhenaten'in muhtemelen EA 15'e karşılık Asur'a bir elçi gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu Mısır elçisi ile birlikte bir mektup da gönderilmiş olmalıdır fakat buna dair somut bir delil bulunmamaktadır. Aşşur-Uballit'in buradaki cümlelerinden onun kendisine gelen Mısır elçisini gördüğünde çok sevindiği anlaşılmaktadır. Bu kısmın ardından elçilere büyük bir ihtiramla davranıldığı belirtilmiş, arkasından Mısır'a gönderdiği selamlama hediyelerini sıralamıştır. Fakat diğer mektuplarda alışık olduğumuz gibi hediyeler mektubun sonunda değil baş kısmında zikredilmiştir. Burada devrin en popüler ve değerli armağanlarından olan atlı arabalar ve atlar ilk sırada yer alırken yine dönemin en güzide taşlarından olan lapis lazulinin olduğu okunmaktadır. Hediyeler konusunda ayrıntılı bilgi de verilmiştir örneğin atların renginin belirtilmiş olması ve arabaların da kendisine hazırlattıklarından olması ilk anda onun Akhenaten'e yaptığı büyük bir jest olarak değerlendirilebilir. Bu satırdan hemen sonra gelen ifadelerde onun kendine ait olan şeyleri Mısır'a gönderdiği ve bunların mektubun sonunda değil de baş kısmında yazıldığına nedeni az çok anlaşılmaktadır. Şöyle ki Asur kralı şahsına ait olan şeyleri Mısır'a göndermekle firavuna belki de şunu demek istiyordu: "Bak ben ne kadar cömertim. Şahsım olan şeyleri sana gönderiyorum." Buna karşılık Mısır'dan ona çok az altın gönderilmiştir. Bunun miktarının yazılı olduğu kısım eksik olsa da Aşşur-Uballit'in ifadelerinden bunun eski dönemlerde Asur ülkesine ve komşuları Mitannilere gönderilene nazaran az olduğu anlaşılmaktadır. Bunun ardından ise Amarna Arşivi'ndeki bazı mektuplardan da aşına olduğumuz "*senin ülkende altın kum gibi çok*" ifadesini dile getirerek bunun esirgenmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Bu aşamadan sonra gelinen nokta iki devlet arasında geçmişte yaşanan ilişkileri aktararak hatta Asur'u devrin diğer büyük devletleri ile kıyaslayarak yine talep edilen

⁹⁸⁵ Bu ifade Moran'da yer alıyor. Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 39.

⁹⁸⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 131, 133.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. 38, 39.

altın miktarını arttırmak olmuştur. Bilindiği gibi III. Tutmosis'in zamanında Yakınoğu'da yapılan fetihlerin ardından devrin büyük devletleri ona tebrik mesajları göndermiştir. EA 16'daki ifadeler tarih kronolojisine göre ele aldığımızda mektupta ismi geçen Asur kralı Aşşur-nadin-ahhe'nin III. Tutmosis'e tebrik mesajı gönderenlerden biri olduğunu akla getirmektedir. Tabii eğer o I. Aşşur-nadin-ahhe ise.⁹⁸⁷ Aşşur-nadin-ahhe'nin Mısır firavununa yazdığı ve bunun karşılığında da ona 20 talenton altın gönderildiği belirtilmiştir. Aşşur-Uballit'in daha sonra Mitanniler'e (Hanigalbat) de aynı şekilde 20 talenton altın gönderildiğini, Asur'un artık onlarla denk bir konumda olduğunu⁹⁸⁸ dolayısıyla aynı miktarın kendilerine de gönderilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Böylece geçmiş dönemlerden verilen bu örneklerle artık devrin büyük devletlerinin arasında Asurluların da yer aldığı ve "eşitlik" ilkesinin gözetilerek daha çok altın gönderilmesi gerektiği vurgulanmış oluyordu. Hatta mektubun devamında "*eğer amacın iyi bir biçimde devam edecek olan dostluk ise daha çok altın gönder*" denilmesi bu ilişkinin "altın temelleri üzerine kurulu olduğunu" göstermektedir. Gönderilecek olan altının da bir tapınak inşasında kullanılacağı düşünüldüğünde bu hediye'nin neden çok olması gerektiği anlaşılmaktadır.⁹⁸⁹

Asur kralının yapacağı bir inşaat projesi için hediye (altın) talep etmesi Amarna mektuplarındaki eşit statüde olan devletler arasında yaşanan olağan durumlardandı. Bu, Mitanni ve Babil gibi diğer büyük devletlerin mektuplarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Mektuplarda "Şulmanu" olarak ifade edilen "selamlama hediyeleri" kralların birbirlerine gönderdiği çok çeşitli şeylerden oluşabilmekteydi. Bu kimi zaman değerli bir at ve at arabası olurken bazen de kralın eşi için özenle hazırlanmış hoş kokulu bir parfüm oluyordu. Hediye gönderen kişi karşılığını da kendi şanına yakışır bir biçimde beklerdi. Her kral kendi ülkesinde çok olan ve de en önemlisi kaliteli olarak nitelendirdiği her ne varsa ondan gönderirdi. Mezopotamya toplumlarının Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde sahip oldukları en değerli şey şüphesiz at ve ona koşulan arabalardı. Nasıl ki Mısır'da altın kum gibi çoksa Amarna Çağı'ndan sonraki bir dönemde Hitit kralı III. Hattuşili'nin II. Kadaşman-Enlil'e yazdığı mektubundaki ifadesine göre Babil'de de at saman kadar çoktu.⁹⁹⁰ Muhtemelen bu, komşu ülke Asur'da da geçerli olmalıydı. Bu

⁹⁸⁷ S. Yamada, agm. 2017, s. 114.

⁹⁸⁸ S. Jakob, agm. 2017, s. 117.

⁹⁸⁹ John M. Russell "Assyrian Cities and Architecture", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 431.

⁹⁹⁰ P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 123.

açından onlar şulmanu olarak değerli atları hediye ediyorlardı. Mısır'a pek çok at gönderildiği mektuplardan öğrenilmektedir. Öte yandan onların da Mısır'dan beklentisi orada kum gibi çok olduğunu düşündükleri altınlardı. Muhtemelen de Anadolu ve Mezopotamya'daki eşit statüdeki devletler Mısır firavunlarına yazdıkları mektuplarında birbirleriyle yarışırmasına sürekli olarak daha çok altın talebinde bulunmuşlardır. Bu kimi zaman Asur kralının hiç utanıp sıkılmadan “iyi bir şekilde devam edecek dostluk istiyorsan daha çok altın gönder” gibi aşırı materyalist bir bakış açısının da timsali olabiliyordu.⁹⁹¹

Metnin sonlarına geldiğimizde ise altınlar yerini en az onun kadar değerli olan elçilere bırakmıştır. Ancak burada yine altın meselesiyle bir bağlantı kurulmuştur. Asur kralı burada kendisine gönderilen altın miktarı onun elçilerinin Mısır'a gidiş-geliş masrafını bile karşılamadığından bu kadar altın için onların çok uzak mesafeleri aşarak iki ülke arasında gidip gelmelerinin anlamsızlığı üzerinde durmaktadır.

Devam eden satırlarda ise bu kez Mısır elçilerinin geciktirilmesi konusuna değinilmiştir. Burada onların Suteanlar⁹⁹² tarafından takip edildiğinin ve ölüm tehlikesi

⁹⁹¹ K. Avruç, agm. 2002, s. 159.

⁹⁹² Suteanlar Eski Yakınoğu topraklarında göçebe kabilelerin oluşturduğu bir birliklilik olarak ifade edilmektedir. Onların Orta Fırat havzasının batısındaki Suriye topraklarında, Filistin ile Mari ve Qatna arasındaki bölgede yaşadıkları ve köken olarak da Amoritler'den geldikleri yani Sami asıllı oldukları belirtilmektedir. Onlardan ilk kez Orta Bronz Çağı'na tarihlenen (MÖ. 19-18. yüzyıl) Mısır metinlerinde söz edilir. Bu döneme ait vesikalarda “Šwtw” olarak geçen halkın Suteanlar'a karşılık geldiği kaydedilmektedir. Ayrıca Yakınoğu'nun önemli arşivlerinden birine ev sahipliği yapan Mari yerleşkesinden çıkarılan çivi yazılı belgelerde de (MÖ 18. yy.) onlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu belgelerden Suteanlar'ın Mari ile iyi ilişkilerinin olmadığı aralarında mücadelelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Mari ile eş zamanlı tarihte ise bazı Sutean gruplarının Babil'de, bir varsama göre de Mısır'ın Delta bölgesinin doğusunda görüldükleri belirtile de bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Suteanlara dair en ayrıntılı bilgi kaynaklarından biri de Amarna Mektupları'dır. Bu belgelerde onlar hakkında “ölüm saçan topluluk” ifadeleri yer alırken “Sutu” teriminin Babil belgelerindeki gibi tehlike saçan bütün göçebe toplumlar için kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Bu halde Sutean ibaresinin etnik ve millî bir sınıfa değil toplumsal bir zümreye karşılık geldiği anlaşılabilir. Eğer bu ifade doğru ise Suteanların Habirulara benzediğini düşünülebilir. Amarna mektuplarından sonraki yüzyıllara doğru bakıldığında Suteanlar'ın MÖ 1. binyılda da varlıklarını devam ettirdikleri belirtilmektedir. Şöyle ki Babil krallarından Nabu-apla-iddina'nın (MÖ 888–855), onlarla mücadele ettiğinin bilgisine sahibiz. Bu dönemde ayrıca Arami tehlikesinin de yoğunlaşması merkezi devletlerin işini bir hayli zorlaştırmıştır. Ki Suteanların Aramilerden olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Muhtemeldir Suteanlar Aramilerin yerleşik olmayan ve Habirular gibi eşkiyalık ve haydutluk yapan yabancı bir topluluktur. T. Bryce, *age.* 2009, s. 678, 679.; Amarna mektuplarında onlar şu şekilde ifade edilmektedir: EA 16: 38 (lú.meš su-tu₄-ú), (lú.meš su-ti-i), EA 122: 34 (lú.meš kur su-te), EA 123: 14 ([lú.m]eš kur su-te), EA 169: 25 (lú.meš erin.meš sú-u-tù), (lú.meš sú-u-tù), EA 195: 29 (lú.meš su-te-ia), EA 246: r. 8 (lú.meš kur s[u-ti]), EA 297: 16 (lú.meš kur su²-ti₇.meš), EA 318: 13 (lú.meš su-ti-i). Bu konuda bkz: Jordi Vidal, “Sutean Warfare in the Amarna Letters”, *Studies On War In the Ancient Near East: Collected Essays On Military History*, (Edt. Jordi Vidal), Münster: Ugarit-Verlag, 2010, s. 95.; Suteanlar için ayrıca şu kaynaklardan da bilgi edinilebilir: Dominique Charpin, “The Desert Routes Around the Djebel Bishri and the Sutean Nomads According to the Mari Archives”, *AL-RĀFIDĀN, Journal of Western Asiatic Studies, Special Issue: Formation of Tribal Communities: Integrated Research in the Middle Euphrates, Syria, Letterpress, Hiroshima 2010.*; Nele

atlattıklarının bilgisini veren Aşşur-Uballit bu tehlikenin geçmesinden sonra elçilerin gönderildiğini bildirmiştir. Mektubun bu kısmında ayrıca Mısır'dan dönen elçilerin orada hoş karşılanmamasından şikayetçi oldukları da anlaşılmaktadır ki buna göre onlar güneşin altında bekletilmektedir. Aşşur-Uballit onlara niçin bu şekilde davranıldığını sorgulamış ve iğneleyici bir ifadeyle böyle yapılarak elçilerin öldürülmek mi istendiğini sorgulamıştır.

3.6. ALAŞIA MEMLEKETİ'NİN KEŞFİ VE AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ ALAŞIA MEKTUPLARI

“Kardeşim Mısır ülkesinin kralına, böylece Alaşia Kralı senin kardeşindir...”⁹⁹³

Bu ifadeler Amarna Çağı'nın en etkili devletlerinden birisi olan Alaşia memleketinin yöneticisine aittir. Onların Amarna Arşivi'nden yedi adet mektubu gün yüzüne çıkarılmış olup bunlara bakıldığında kendisini Mısır ile eşit düzeyde gören bir ülkenin varlığı görülmektedir.⁹⁹⁴ Fakat mektupların bulunduğu ve çevirilerinin yapıldığı dönemde bu krallığın nerede olduğu bilinmiyordu. Aradan geçen zaman zarfında Amarna Tabletleri'nin okunmasıyla birlikte Alaşia Krallığı'nın yeri hakkında çeşitli yorumlar yapılmaya başlanmış ancak bu konuda net bir bilgi ortaya çıkarılamamıştır. Ta ki tabletler üzerinde minerolojik ve petrografik⁹⁹⁵ analizler yapılmaya kadar.

Elde bulunan kil tabletlerin toprak çeşidinin ve kimyasal yapısının incelenmesi esasına dayalı olan bu analizler sayesinde bunların hangi coğrafyaya ait olabileceği konusunda yüksek bir doğruluk oranı elde edilebilmiştir.⁹⁹⁶ Böylece bir zamanlar lokalizasyonu bilinmeyen Alaşia Krallığı'nın yeri ile alakalı önemli veriler elde edilmiştir.⁹⁹⁷ İlgili analizler Yuval Goren, Israel Finkelstein ve Nadav Na'aman

Ziegler and Herve Reculeau, “The Sutean Nomads in the Mari Period”, *Settlement Dynamics and Human-Landscape Interaction in the Dry Steppes of Syria*, (D. Morandi Bonacossi (ed.), Studia Chaburensia 4, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014.

⁹⁹³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s.333.

⁹⁹⁴ J Mynarova, *age. 2007*, s. 61.

⁹⁹⁵ Doğada varolan kayaçların minerallerini, kimyasal bileşimlerini, yapı ve dokularını ve doğada bulunuş şekillerini ortaya koyarak, kayaçları tanımayı, sınıflamayı hedefleyen bir bilim dalıdır. <https://www.turkebilgi.com/petrografi> (Erişim Tarihi: 20.11.2019)

⁹⁹⁶ <http://archaeology.tau.ac.il/?p=4729>. (Erişim tarihi: 21.05.2018); Y. Goren, I. Finkelstein, N. Na'aman, *agm. 2002*, s.201.

⁹⁹⁷ Bkz: W. L. Moran, *age. 1992*, s.104-113.

tarafından yapılmış olup ortaya varılan sonuçlar “*Petrographic Investigation of the Amarna Tablets*”⁹⁹⁸ adlı çalışmada değerlendirilmiştir. Bunlara değinmeden önce Alaşia Krallığı’nın yeri hakkında ortaya atılan tahminlere bakmak istiyoruz.

Geç Tunç Çağı’na ait kaynaklar incelendiğinde Alaşia Krallığı’nın bu dönemin siyasi yapıları arasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. MÖ 14. yy.’da yaşanan Amarna Çağı’nda da önemli bir ticari kapasiteye sahip olduğu belirlenen bu krallığın başta Mısır ve Levant Bölgesi olmak üzere Akdeniz Dünyası’nda yer alan irili ufaklı çeşitli siyasi yapılarla genellikle bakır madeni ticaretine dayanan ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Amarna Mektupları başta olmak üzere döneme ait çeşitli metinler önemli bilgiler sunmaktadır. Bunlara bakıldığında Alaşia Krallığı’nın bağımsız bir yönetime sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca onların başta ticaret olmak üzere, çeşitli konular dahilinde ilişki kurduğu devletlerle olan diyaloguna bakıldığında siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir özgüvenlerinin olduğu görülmektedir. Bu noktada Mısır’a göndermiş oldukları mektuplarda Alaşia kralının Mısır firavununa kardeşim diyebilmesi onların politik gücünü göstermesi açısından önemli bir argüman olarak değerlendirilmelidir.

Güçlü bir siyasi ve ekonomik teşekkül olduğu anlaşılan Alaşia Krallığı’nın nerede olduğu yukarıda dile getirdiğimiz petrografik analizlerle tespit edilene kadar bazı tahminlerde bulunulmuştur. Buna göre kimi bilim adamları Alaşia’nın Levant bölgesiyle yapmış olduğu bakır ticaretinden dolayı Kıbrıs’ın doğusundaki Enkomi’de olduğunu iddia etmişlerdir. Bazıları ise Kilikya veya Suriye’nin doğusunda olabileceğine dair dile getirmişlerdir. Ancak bunlar hiçbiri sağlam verilere dayanmadığından birer tahminden öteye geçememiş ve genel kabul görmemiştir. Konunun tam anlamıyla aydınlatılması ise kil tabletlerin yukarıda ifade ettiğimiz analiz yöntemiyle analiz edilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. EA 33, 34, 35, 38 numaralı tabletler üzerinde yapılan nötron analizi bu tabletlerin Enkomi, Kilikya ve Suriye kökenli kilden yapılmadığını ortaya çıkarmıştır. Yakın dönemlerde ise EA 33, 34, 37 ve 38’e, Alaşia’dan Ugarit’e gönderilen MÖ 14. yy’ın sonlarına tarihlenen bir tablete (RS L.1) petrografik ve kimyasal analizler uygulanmıştır. Buna göre kırmızımsı bir renge sahip olan RS L.1’de dolerit⁹⁹⁹, kireçtaşı,

⁹⁹⁸ Yuval Goren, Israel Finkelstein, Nadav Na’aman, “Petrographic Investigation of the Amarna Tablets”, *Near Eastern Archaeology*, 65:3, September 2002,

⁹⁹⁹ Kayaçların kökeni magmadır. Magmanın katılaşmasıyla oluşan kayaçların sıcaklık ve basınca maruz kalması veya ufalanıp taşınarak çukurlarda birikmesi sürecinde, özellikleri birbirinden farklı kayaç türleri oluşur. Bu türler hakkında bkz: <http://www.cografyabilimi.gen.tr/kayac-turleri-nelerdir/> (Erişim tarihi:

yılantaşı ve çakmaktaşına benzer yapıda mineralleri bulunmuştur. Amarna Mektupları'ndan EA 33, 34, 38 ise kireçli toprak, kalkerli ve volkanik kayalar içeriyordu. EA 37 ise kil açısından zengin olup bol miktarda bazalt, kireçtaşı, kuvarz ve çakmaktaşı barındırıyordu. Buradan da RS L.1 ve EA 37'nin volkanik ve tortul kayalar içermediği anlaşılmıştır. Ofiyolit özelliklere sahip olduğu düşünülen bu yapıların da Doğu Akdeniz'de bulunduğu bilindiğinden Kıbrıs'taki Trodos Dağları bölgesinin; Mersin'in, Hatay Kızıldağ'ın, Suriye Baer Bassit Masivi'nin buna uygun yerler olabileceği öne sürülmüştür. Ancak RS L.1 ve EA 37'nin yapıldığı topraktaki minerallerin daha çok Trodos bölgesinin toprağıyla uyumlu olduğu belirlenmiştir. Yapılan analizlerden elde edilen veriler birarada değerlendirildiğinde bu iki belgenin üretim yerinin kıyı bölgelerden ziyade biraz daha iç bölgelerde aranması gerektiği ortaya koymuştur. Bu da Trodos Dağları'nın güneybatı kısımlarıyla örtüşmüştür. Bu aşamadan itibaren de Alaşia'nın politik merkezinin Güney Kıbrıs'ta aranması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Kalavos (Ayios Dhimitrios) veya Alassa (Paliotaverna) da buna en uygun yerler olarak düşünülmüştür. Bunlardan da Alassa'nın¹⁰⁰⁰ MÖ 14. yüzyıldaki Alaşia ile büyük bir isim benzerliği taşıması ise burayı bir adım daha öne çıkarmıştır.¹⁰⁰¹

Alaşia Krallığı'nın göndermiş olduğu mektupların yazılı olduğu tabletler üzerinde yapılan minerolojik ve petrografik analizler Berlin, Londra, Oxford ve Paris müzelerinde bulunan sayısı üç yüzü aşkın Amarna tabletine de uygulanmıştır. Böylece tabletlerin hangi coğrafi bölgeden geldiğine dair kesin verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu çalışmalar sayesinde Mitannilerin başkenti Waşukani gibi yeri tespit edilemeyen bazı şehirlerin de bulunabilmesi mümkün olabilir. Örneğin Amarna Çağı'nda önemli bir şehir devleti olan Tunip'in¹⁰⁰² lokalizasyonu da bu analizler sayesinde belirlenebilmiştir. Bu

10.07.2018.) Dolerit de bir tür kayaç olup metinde bahsedilen tabletlerin imal edildiği malzemenin bu kayacın yapısına benzer özellikler gösterdiği belirlenmiştir. Dolerit için bkz: Ömer Faruk Çelik, "Küre (Kastamonu) Karmaşığı Ofiyolit Kayaçları ve Bu Kayaçları Kesen Dasitlerin Kökeni", *Yerbilimleri, Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni*, 2016, 37 (3), s. 218.

¹⁰⁰⁰ Alaşia'nın (veya Alassa'nın) lokalizasyonunu gösteren harita için bkz: Y. Goren, I. Finkelstein, N. Na'aman, *agm.* 2002, s.199

¹⁰⁰¹ Y. Goren, I. Finkelstein, N. Na'aman, *agm.* 2002, s.197, 198.

¹⁰⁰² Levant Bölgesine ait haritalara bakıldığında Tunip şehir devletinin Asi Nehri'nin Akdeniz'e bakan batı yakasında ve Kadeş'in biraz üst kısımlarında yer aldığı görülmektedir. Bu bölge Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'nde en güçlü firavunlardan biri olan III. Tutmosis'in Suriye seferi sonrasında Mısır'ın eline geçmiştir. Amarna Çağı'nda ise Tunip'te Aki-Teşub adında bir kralın hâkim olduğu ancak onun ölümünden sonra Tuniplilerin lidersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte EA 59'dan Aki-Teşub'un oğlu Tunip'in liderliğine soyunarak Akhenaten'a yakınlaşma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu bilgiden hareketle Tuniplilerin de Amurrular gibi güçlü olanın yanında yer almaya çalışarak devrin politik gidişatına uygun bir biçimde alarak hareket etmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür. Fakat bölgedeki güçler dengesinin dönem dönem değişmesine bağlı olarak Tunip'in büyük devletlerin arasında sürekli olarak el değiştirdiği de anlaşılmaktadır. T. Bryce, J. B. R. Ress, *age.* 2016, s.107, 109.; T. Bryce, *age.* 2009, s.720.

çalışmaların en önemli neticelerinden birisi de Amarna Çağı'nın en aktif siyasi yapılarından birisi olan Amurruların bölgesel genişlemesinin¹⁰⁰³ izlerinin takibine olanak sağlamış olmasıdır. Bu sayede küçük bir şehir devleti olan Amurrular'ın Levant bölgesinde uyguladığı yayılcı politikaya dair bilgi edinilebilmiştir. Bunun yanında onların büyük devletlerarasında varlıklarını devam ettirebilmek adına uygulamış olduğu denge politikasının bölge siyasetindeki etkileri ve bunun Amurrulara olan artıları ve eksilerinin anlaşılmasında önemli adımlar atılmıştır. Böylelikle Geç Tunç Çağı Akdeniz Dünyası'nda vasalları büyük güçlerin arasındaki var olma ve aynı zamanda birbirleri üzerinde egemenlik kurma siyasetlerine dair detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir.¹⁰⁰⁴

3.6.1. Alaşia Krallığı'nın Bölgesel Sistemdeki Yeri ve Önemi

Arkeolojik buluntular ve özellikle Amarna Arşivi'nde ortaya çıkarılan Alaşia mektupları üzerinde yapılan analizler neticesinde bu tabletlerde isimleri "Alaşia Kralı" olarak geçen siyasi yapının Kıbrıs adasında olduğunun tespit edilmesinin ardından bu ismin Alaşia¹⁰⁰⁵ adanın tamamı için mi, yoksa belirli bir bölgesine ithafen mi söylendiği tartışılmıştır. Bu konuda kesin bir yanıt verilememiş bunun daha çok adanın belli bir bölgesinin adı olduğu üzerinde durulmuştur. Neticede bu siyasi teşekkülün coğrafi olarak adanın güneyinde yer aldığı günümüzde artık ek çok bilim insanınca kabul görmektedir. Muhtemelen burası adada var olan pek çok yerleşkeden sadece biriydi ancak Alaşia (Alassa) bunların içinde siyasi ve ekonomik bağlantıları sayesinde en çok öne çıkan olmuştu. Kuvvetle muhtemel adanın coğrafi olarak dağ sıraları ile ayrılmasından dolayı birbirine uzak veya yakın olan yerleşim alanlarında yaşayanlar bir liderin etrafında birleşerek siyasi birlik kuramamışlardı. Adanın bakır madenleri açısından zengin olması ve özellikle Tunç Çağı'nda bakıra duyulan ihtiyacın fazla olması bu bölgenin uluslararası alandaki önemini arttırmıştır. Muhtemelen de çıkarılan bakır belli noktalardan dış pazarlara ihraç ediliyordu Alaşia bunların içinde belki de en çok öne çıkan olmuş ve ada daha çok bu isimle anılmıştır denilebilir. Muhtemelen de buranın güneyde yer alması ve

¹⁰⁰³ Bkz: Yuval Goren, Israel Finkelstein and Nadav Na'aman, "The Expansion of the Kingdom of Amurru According to the Petrographic Investigation of the Amarna Tablets", *BASOR* 2003, (1-11)

¹⁰⁰⁴ <http://www.tau.ac.il/~archpubs/projects/amarna.html>. (Erişim tarihi:21.05.2018); Y. Goren, I. Finkelstein, N. Na'aman, *agm.* 2002, s.197, 203.

¹⁰⁰⁵ Alaşia Kıbrıs'ın güneyinde yer alan ve adı Alassa olan bölgeye lokalize edilmektedir. İsim olarak da çok benzer olduklarına dikkat edilmelidir. Bkz: Ekler: Harita 1.

denize yakın olması gibi bazı avantajlar sayesinde Mısır ve Levant ile iç içe olunabilmiştir.¹⁰⁰⁶

Diğer yandan adanın tarih boyunca farklı isimlerle anıldığı tespit edilmiştir. Alaşia bunlardan belki de en çok bilineniydi ve gerek Mısırlılar gerekse Hititler tarafından Tunç Çağı boyunca bu isim sıkça kullanılmıştı. Muhtemelen bu iki devletin Alaşia ismini tercih etmesinden dolayı bunun adanın geneli için kullanıldığı şeklinde bir kanı oluşmuştur. Öte yandan adaya verilen bir başka ismin de eskiçağlarda çeşitli halklar tarafından tapınım gören tanrıça Kybele'den hareketle "Kipris" olduğu aktarılmaktadır. Bu kullanımın günümüzdeki Kıbrıs ismine çok yakın olduğu görülmektedir. Adayla herhangi bir biçimde ilişki kuran toplumların buraya gerek kendilerince gerekse bölgede bağlantı kurdukları halkların kullanımlarına göre isim verdikleri görülmüştür. Bunlardan Asurlular bölgeye "Yadnana"¹⁰⁰⁷ veya "Ya"; İbraniler ise "Kittim" isimlerini tercih etmişlerdir. Başka bir görüşe göre de adada yetişen bir tür kına çiçeğinin adı olan "Kopher"ın (İbranice) tarihi süreç içerisinde buraya isim olduğu düşüncesi belirtilmiştir. Kimilerine göre ise de Kıbrıs adı selvi anlamına gelen "Cypress" sözcüğünden gelmektedir.¹⁰⁰⁸ Bütün bu bilgileri Fransız bilgin George Dossin'in yapmış olduğu tespitle birleştirdiğimizde eskiden de adanın günümüzde kullanılan ismine çok benzer bir biçimde adlandırılmış olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Şöyle ki Dossin, Nuzi'de bulunan çivi yazılı bir metinde UD-a-la-as (Alasya bakır) ifadelerinden yola çıkmış ve buradaki UD'un Sumerce bakır anlamına geldiğini ve bunun Akadcasının ise Zabarü olduğunu belirtmiştir. Devamında ise kelimenin yazılışının *si-pi-ru* şeklinde olacağını aktarmıştır. Böylece Sami kökenli olan bu kelimedeki sesli harfleri çıkardığımızda ise "*spr*" (cpr) ile karşılaşılmaktadır. Bu da günümüzde kullanılan Cyprus'a (Kıbrıs) denk gelmektedir. Kelimenin sonundaki -us ekinin ise Yunanca olduğu belirtilmiştir. Buradan ayrıca bir sonuca daha varılmaktadır o da Batı dillerinde de Copper ve Kupfer kelimelerinin Akadcadan geçmiş olduğudur.¹⁰⁰⁹

Tunç Çağı için en elzem ürünlerden biri olan bakır madeni açısından zengin olan ada çevre kavimlerin bu ihtiyacını karşılayarak önemli bir zenginlik elde etmiştir. Onlar dönem açısından en önemli madenlerden biri olan bakır Mısır, Suriye, Anadolu, Girit

¹⁰⁰⁶ M. V. De Mieroop, *age*. 2011, s. 188.

¹⁰⁰⁷ Eckart Frahm, "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 bce)", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 183.

¹⁰⁰⁸ Ahmet Gözlü, *Kıbrıs Eskiçağı ve Jeopolitiği*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 143, 144.

¹⁰⁰⁹ A. Gözlü, *age*. 2011, s. 144, 145.

gibi dört bir yanda yaşayan toplumlara satıyorlardı. Bilhassa Alaşiaların Mısır'la olan ilişkileri çok daha eskilere dayanmaktaydı. Fakat ticaret denilince akla ilk gelen toplumlardan biri olan Asurluların da uzun zamandan beri adıyla irtibat halindeydiler ve muhtemelen yoğun ticari ilişkiler geliştirmişlerdi.¹⁰¹⁰ Öyle ki Asurlular vasıtasıyla veya sayesinde Kıbrıs bakırı daha doğudaki halklara kadar ulaşma imkânı bulmuştur. Asur ile geliştirilen ticari münasebetler kanalıyla İran'a bakır aktarılıyor oradan ise kalay geliyordu. Bu sayede Eskiçağ tarihinin bu evresinde doğu-batı toplumları arasında yoğun bir ticaret ağı kurulmuş oluyordu. Bu köprü'nün iki ayağından biri Akdeniz'in ortasındaki Kıbrıs, diğerini ise Asurlular teşkil ediyordu.¹⁰¹¹ Öte yandan Kıbrıs'ın Demir Çağı'nda da Asurlular ile ilişkisi devam etmiş Sanherib'in babası Sargon zamanında Asurluların Yadnana adını verdiği Kıbrıs'tan Asur ülkesine bir heyet gelmiştir.¹⁰¹²

Kıbrıs ile Asurluların arasında kalan Levant bölgesindeki şehir devletleri ile de yoğun ticari ve kültürel bağlantıları kurulmuştu. Bilindiği gibi bu bölgede pek çok şehir devleti bulunmaktaydı ve içlerinden Ugarit gibi bazıları ticarete ön plana çıkmıştı. Ras Şamra olarak da bilinen bu şehir devletinin Kıbrıs'la yakın bağlantıları bulunmaktaydı. Bu açıdan yukarıda değinmiş olduğumuz İran-Asur-Kıbrıs ilişkilerinde Ugarit'i Asur ve Kıbrıs arasına yerleştirmek suretiyle köprü'nün üçüncü ayağını oluşturmak mümkündür. Buradan çıkarılan çivi yazılı belgelerde onların Kıbrıs ile yazışmalar yaptıkları ve burayı Alaşia olarak adlandırdıkları anlaşılmaktadır. Ugarit ile Alaşia arasındaki yazışmalar uzun yıllar devam etmiş ve yakın ilişkiler geliştirilmiştir. Deniz

¹⁰¹⁰ Asur kaynaklarında Yadnana olarak geçen Kıbrıs'ın Yeni Asur Döneminde de oldukça ön planda olduğu yazıtlarda isminin sıkça geçmesinden anlaşılmaktadır. Özellikle Asurhaddon dönemine ait kaynaklarda adanın isminin geçiyor olması iki bölge arasındaki ilişkilerinin yoğunluğunu göstermektedir. Robert Rollinger, "Assyria and the Far West: The Aegean World", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford 2017, s. 277.; Özellikle Asurhaddon zamanından Asurluların Kıbrıslı vasallarının olduğundan bahsedilmektedir. Bkz: E. Lipiński, "The Cypriot vassals of Esarhaddon", M. Cogan and I. Eph'al (eds.), *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Scripta Hierosolymitana 33, Jerusalem: Magnes 1991, s. 58.; Özellikle Asur kralı Sargon'un Kıbrıs Steli olarak bilen anıtı iki ülke arasında yaşananlara ayna tutması açısından incelenmesi gerekir. Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia Volume 2: Historical Records of Assyria From Sargon to the End*, University of Chicago Press, Chicago 1927, s. 100.

¹⁰¹¹ W. J. Hamblin, *age*. 2006, s. 265.; A. Gözül, *age*. 2011, s. 237.; Ugaritin Kıbrıs'la olan ilişkileri için şu makaleye bkz: Michael C. Astour, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, Vol. 69, No. 3 (Jul., 1965); Marguerite Yon, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2006, s. 76.

¹⁰¹² E. Frahm, *agm*. Oxford 2017, s. 183.

Kavimleri istilasının yaşandığı günlerde Alaşia'nın Ugarit'ten yardım istemek suretiyle saldırılardan kurtulmaya çabaladığı bu yazışmalardan tespit edilmiştir.¹⁰¹³

Alaşia ile Akdeniz Dünyası'nın çeşitli bölgelerine mensup siyasi teşekküller arasında sürdürülen bu ilişkiler genellikle ekonomik konular etrafında yoğunlaşmıştır. Bu durum özellikle Asur, Mısır ve Levant bölgesindeki Ugarit gibi bazı şehirlerle daha aktif bir biçimde sürdürülmüştür. Bunların içinde en samimi ilişkiler ise Özellikle Amarna Çağı'nda Mısır firavunlarıyla yaşanmıştır. Öyle ki Alaşia kralı Mısır firavunuyla mektuplaşıırken ona kardeşim diyebilecek kadar kendini ona yakın görmüştür.

Asur ile Alaşia arasındaki ilişkiler ise daha çok ekonomik meselelere bağlı şekillenmiş, iki devletin arasındaki ilişkiler Mısır'dan daha farklı boyutta kardeşlikten ziyade ticari alanda sınırlı kalmış gibidir. Alaşia'nın Mısır'dan sonra Asur ve muhtemelen pek çok siyasi yapı ile yazışmalar yapması onların Ön Asya toplumları ile diplomasi, ticaret ve kültürel bağlamda çok yönlü ilişkilere ağına sahip olduklarını yansıtmaktadır. Bu aynı zamanda onların oldukça geniş bir coğrafyada yer alan çeşitli kökenlere mensup halklarla etkileşimde olduğu anlamına geliyordu. Bu nedenle Alaşia memleketinde çeşitli dilleri bilen uzmanların görevlendirildiğini söylemek mümkündür.¹⁰¹⁴ Bu şekilde Alaşia kralları pek çok siyasi yapı ve toplum ile irtibat halinde olabilmiş ve özellikle Geç Geç Tunç Çağı'nda Yakınoğu'nun halklarının bakır ihtiyacının karşılanmasına büyük bir katkı yapmışlar bundan da hatırı sayılır bir zenginlik elde etmişlerdir.¹⁰¹⁵

Jeostratejik konumunun verdiği avantaj sayesinde adanın çok fazla istilaya uğramaması elde edilen refahın korunabilmesine ve istikrarın sürdürülmesine imkân vermiştir. Bundan dolayı bölgeye egemen olamayan komşu devletler adayı fethedemeseler de ekonomik, sosyal ve siyasi adanın konumundan faydalanmayı bilmişlerdir. Bu konuda en iyi örnek Hititler'in adayı sürgün yeri¹⁰¹⁶ olarak kullanması gösterilebilir.¹⁰¹⁷ Öte yandan I. Arnuvanda döneminde (MÖ 1400-1350) Hititler'in adadan vergi aldığına dair Hitit kaynakları bilgi vermektedir. Hititlerin denizci bir toplum

¹⁰¹³ W. J. Hamblin, *age.* 2006, s. 265.; A. Gözlü, *age.* 2011, s. 237.; Ugaritin Kıbrıs'la olan ilişkileri için şu makaleye bkz: Michael C. Astour, "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, Vol. 69, No. 3 (Jul., 1965); Marguerite Yon, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2006, s. 76.

¹⁰¹⁴ M. Liverani, *age.* 2001, s. 148, 149.

¹⁰¹⁵ A. Gözlü, *age.* 2011, s. 243.; T. Bryce, *age.* 2009, s. 25.

¹⁰¹⁶ A. B. Knapp, *age.* 2008, s. 327.

¹⁰¹⁷ Burada sürgün edilen kişinin III. Hattuşili'nin mücedele ettiği ve ona darbe yapma girişiminde bulunan yeğeni Urhi-Teşup olduğu ifade edilmektedir. A. Gözlü, *age.* 2011, s. 144.

olmamaları onların buradaki etkisinin çok uzun sürmeyeceği anlamına gelmektedir.¹⁰¹⁸ Öte yandan denizlerden gelebilecek saldırılar konusunda -bunun yoğunluğuna bağlı olarak- adanın kendini bir dereceye kadar koruyabildiği de anlaşılmaktadır. Bunun da en iyi örneğinin Deniz Kavimleri'nin¹⁰¹⁹ Yakındoğu'ya olan saldırıları zamanında yaşandığı görülmektedir. Diğer yandan bu saldırılardan kısa bir zaman önce de Hitit krallarından IV. Tuthalya ve II. Şuppiluliuma'nın adayı fethettiklerine dair bilgiler dile getirilmiş olsa da bunun doğruluğu tam olarak kesin değildir.¹⁰²⁰ Bu cümleden hareketle Kıbrıs'ın Hititler için de oldukça önem taşıyan bir bölge olduğu sonucuna varılmaktadır. Anlaşılan o ki Hititler adaya sahip olmak istemişler ancak onların denizci bir kavim olmaması bu konuda önlerine büyük bir engel olmuştur. Bununla birlikte onlar adaya hâkim olamasalar da ada yönetimiyle ekonomik, siyasi açıdan ilişkiler geliştirdikleri CTH 141 ve CTH 121 adlı vesikalardan öğrenilmektedir.¹⁰²¹

Alaşia'nın sahip olduğu stratejik ve ekonomik güç sayesinde büyük bir prestij elde ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzdendir ki belki görece küçük bir krallık olmasına, hatta krallarının adının bile bilinmemesine rağmen Amarna Çağı'nda yaşanan diplomasi trafiğine katılmışlar, bu dönemde "Büyük Güçler Topluluğu" olarak adlandırılan Mısır, Hitit, Babil, Asur, Mitanni gibi devletlerin arasında yerlerini alabilmişlerdir.¹⁰²² Bunda şüphesiz adanın sahip olduğu yeraltı zenginlikleri tetikleyici güç olmuştur. Yani

¹⁰¹⁸ T. Bryce, *age.* 2009, s. 24.

¹⁰¹⁹ *Deniz Kavimleri* ibaresi Mısır kaynaklarından referans alınmıştır. Onlara mensup bazı gruplar firavun Merneptah (MÖ 1213-1203) zamanında Mısır'a da saldırmışlardır. Mısırlılar bu saldırgan güruha mensup olan halklar için "*Deniz Kavimleri*" şeklinde bir ifade kullanmışlardır. Buna göre bunların içinde Şerden, Şekeleş, Ekveş, Lukka, Tereş adlarını taşıyan toplumlar vardır. Diğer yandan Merneptah zamanında Mısır'a saldıranların III. Ramses dönemindeki saldırılara oranla daha hafif olduğu anlaşılmaktadır. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınağının duvarlarına kaydettirdiği bilgilere göre bir koalisyonun varlığı anlaşılmaktadır. Buradaki bilgilerden hareketle Peleset, Tjekker, Denyen, Weşheş gibi topluluklar saldırılara katılanlardır. Ki bunlar Merneptah'ın listesinde yer almamaktadır. Bu saldırganlar profesyonel askerler şeklinde değil kalabalık bir insan topluluğu olarak sanki bir şeylerden kaçmış ve başka bir yaşam alanı arayormuşçasına yerleşim alanlarına sızma girişiminde bulunmuşlardır. Bu açıdan yanlarında taşınabilir eşyalarının olması bu insanların daha önce yaşadıkları bölgede "yerlerinden edilmiş insanlar" olduklarını düşündürmektedir. Esasen onlar hem mağdur hem de Yakındoğu'daki bu saldırıların failleri olarak değerlendirilmelidir. T. Bryce, J. Birket-Rees, *age.* 2016, s. 150, 151

¹⁰²⁰ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age.* 2016, s. 149.

¹⁰²¹ G. Karauğuz, *age.* 2002. s. 263.

CTH 141 için Bkz: https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=141.; CTH 121 için bkz: https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=121. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_svh/textindex.php?g=svh&x=x (Erişim tarihi: 28.03.2019)

¹⁰²² Alaşia Krallığı'nın Amarna Çağı'ndaki yazışmalarda yer almasına benzer bir durum Arzavalılar için de geçerlidir. Bu iki krallığın Amarna Arşivi'nde bulunan mektuplarından tespit edildiğine göre onlar Mısır firavunları tarafından "kardeş" olarak kabul edilmiştir. Arzava'nın Hitit Devleti'ne karşı Mısır'ın yanına çekilmek istenmesi onların kardeşliğe alınmasında önemli bir derece etkili olduğunu düşünüyoruz. Öte yandan Alaşia'nın ise Bakır madeni açısından zengin olması muhtemelen bunda çok etkili olmuştur. T. R. Bryce, *agm.* 2014, s. 128, 131.; M. V. De. Mieroop, *age.* Ankara 2006, s. 171.

diyebiliriz ki Alaşia uluslararası alanda elde ettiği prestiji zamanın ruhuna uygun şartları taşıması sayesinde kazanabilmiştir. Nitekim aynı bölge Geç Tunç Çağı'ndaki önemini Demir Çağı'nda sürdürememiştir.

Amarna yazışmalarının yapıldığı döneme gelindiğinde Akdeniz Dünyası halen Tunç Çağı'nı (MÖ 1390-1322 yılları arasında) yaşıyordu. Tunç üretiminde kullanılan bakır madeni de doğal olarak önemini halen korumaktaydı. Bu açıdan Alaşia Krallığı'nın Tunç Çağı'nın başından beri var olan öneminin Demir Çağı'na kadar artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Alaşialıların Amarna Çağı'nda gerçekleştirdiği yazışmalarda bakır ticaretini yoğun bir biçimde sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Öte yandan onların Mısır firavununa yazdıkları mektuplarda ona “kardeşim¹⁰²³” hitabıyla seslenmiş olmaları buradaki yöneticilerin kusursuz bir özgüvene sahip olduklarını göstermektedir.¹⁰²⁴ Bu, ya ekonomik açıdan güçlü olduklarının bir tezahürüydü ya da eski zamanlardan beri Mısır ile olan bağlantılarının vermiş olduğu samimi ilişkilerden kaynaklanıyordu. Hakikaten tarihi veriler incelendiğinde Kıbrıs'ın MÖ 3900-2500 yılları arasında bakır madenini işlettiği bilgisine ulaşılmış ve bu erken tarihlerde de Mısır ile ekonomik ilişkiler geliştirdikleri tespit edilmiştir.¹⁰²⁵ Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi ile birlikte Fırat kıyılarına kadar olan askeri seferleri onların yaşanacak olan diplomasi çağının lideri olmasını sağlamıştır. Hatta bu evrede Alaşia Krallığı'nın vergiye bağlandığı da belirtilmektedir.¹⁰²⁶ Fakat Amarna Çağı'nda Alaşia'nın Mısır'a vergi vermediği bakır verdiği karşılığında ise gümüş aldığı tespit edilmiştir.¹⁰²⁷

Mısır firavunlarıyla sürdürülen diplomatik ve ekonomik mahiyeti olan bu yazışmalarda bu dönemde Mısır'a mektup gönderen pek çok devletin yaptığı gibi Alaşialıların da devrin *Lingua Franca*'sı olarak nitelendirilen Akadca'yı tercih ettiği tespit edilmiştir. Bu da Alaşialıların Mezopotamya toplumlarının kültürünü özümseyecek kadar yoğun bir ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Akadca'nın Alaşia Krallığı

¹⁰²³ Amarna arşivindeki mektuplarda geçen kardeşim hitabını kullananlar devrin büyük devletleridir. Yazışmalar incelendiğinde Arzava (EA 31-32) ve Alaşia (EA 33-40) krallıklarının da muhataplarına bu şekilde hitap ettiği hatta onlara da kardeşim denildiği de anlaşılmaktadır. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 104.; Alaşia Krallığından gelen mektuplarda da Kardeşim denildiği görülmektedir. Örneğin giriş “*Benim kardeşim Mısır kralına. Senin kardeşin olan Alaşia kralının mesajıdır. Benim için her şey yolunda. Senin için de her şey iyi olsun. Ev halkın, eşlerin, oğulların, atların, savaş arabaların ve ülken, tümü çok iyi olsun...*” (EA 33: 1-8). A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 332-335.

¹⁰²⁴ T. Bryce, *age.* 2005, s. 78

¹⁰²⁵ <https://www.ancient.eu/cyprus/>. (Erişim tarihi: 23.03.2019)

¹⁰²⁶ A. Gözlü, *age.* 2011, s. 250.

¹⁰²⁷ T. Bryce, *age.* 2005, s. 78.

tarafından kullanılmış olması önemli bir nokta hakkında da bilgi sağlar. Bu da Akad dili ve kültürünün hatta kuvvetle muhtemel siyasi etkisinin yayılım alanının Kıbrıs'a kadar genişlemiş olduğudur.¹⁰²⁸ Öyle ki kaynaklarda Akad krallarının Kıbrıs'la da yakından ilgilendiği ve buraya seferler yaptıkları ifade edilmektedir.¹⁰²⁹ Böylece bakıldığında Akad dilinin batı yönünde kalan coğrafyalarda hiç değilse adalar bazında en son yayılım alanının Kıbrıs olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Bu konuda kesin bir kanıt olmasa da Amarna Çağı'nın bir başka aktörü olan ve daha batıda yer alan Arzavalıların Akadca yerine Hititçe kullanması böyle bir kanaate varmamızı kolaylaştırmaktadır. Öte yandan Alaşialıların MÖ 1500'lerden itibaren Giritlilerin Linear A'sına yakın bir yazı tipini de kullandıkları¹⁰³⁰ ve kendilerine ait “*Cypro-Minoan*” adı verilen bir yazı sistemlerinin olduğu ifade edilmektedir.¹⁰³¹

3.6.2. Alaşia Kralları'nın Amarna Arşivi'ndeki Mektupları

Amarna Arşivi'nde Alaşia memleketinden gönderilmiş sekiz mektup bulunmaktadır. Bunlar Knudtzon'un tasniflendirdiği sıralamaya göre şu şekildedir: EA 33, EA 34, EA 35, EA 36, EA 37, EA 38, EA 39 ve EA 40. Bu mektupların hiçbirinde ne Alaşia kralının ne de Mısır firavununun ismi geçmemektedir. Mısır firavunundan “LUGAL KUR Mi-iş-ri ŞEŞ-ia” yani “*benim kardeşim olan Mısır ülkesinin kralı*” şeklinde bahsedilirken kendilerini ise “LUGAL KUR A-la-şi-ia ŞEŞ-ka” “*senin kardeşin olan Alaşia memleketinin kralı*” şeklinde tanıtmışlardır. Bu mektuplardan bir tanesi hariç (EA 40) geri kalanı Alaşia kralı imzasını taşımaktadır ve Akhenate'e yazılmıştır. EA 40'ın ise yüksek rütbeli bir görevliden Mısır'daki eşitine gönderilmiş olduğu belirtilmiştir.¹⁰³² Bu mektuplara bakacak olursak:

3.6.2.1. EA 33: Alaşia Kralı'ndan Yeni Firavun IV. Amenhotep'e (Akhenaten) Kutlama Mesajı

EA 33, Amarna Arşivi'ndeki ilk Alaşia mektubudur. Bu tablet günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Mektup, Mısır'da tahta yeni çıkan bir firavunu tebrik etmek amacıyla yazılmıştır. Bu firavunun IV. Amenhotep olduğu ifade

¹⁰²⁸ M. V. De. Mieroop, *age.* 2006, s. 161.

¹⁰²⁹ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age.* 2016, s. 74.

¹⁰³⁰ A. Gözlü, *age.* 2011, s. 245.

¹⁰³¹ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age.* 2016, s. 149.

¹⁰³² A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1376.

edilmektedir.¹⁰³³ Alašia mektuplarına örnek olarak görülmesi için bu mektubun traskribi şu şekildedir:

Metnin Transkripsiyonu, Tercümesi ve Analizi:

- 01) ʿaʿ-na LUGAL KUR Mi-iş-ri ŠEŠ-iʿaʿ
- 02) um-ma LUGAL KUR A-la-ši-ia ŠEŠ-ka
- 03) a-na ia-ši šul-mu—————
- 04) a-na maḥ-ri-ka lu-ú šul<-mu>
- 05) a-na É-ka DAM-ka₄ DUMU-ka
- 06) ʿANŠEʿ. KUR.RA-ka GIŠ.GIGIR-ka
- 07) ʿùʿ a-na lib-bi KUR-ka
- 08) [ma]-gal lu šul-mu
- 09) [ša-]ni-tam ù iš-te-mé a-na-ku
- 10) [i-n]u-ma aš-ba-ta UGU-li
- 11) [GIŠ.G]U. ZA É a-bi-ka
- 12) [ù u]š-te-bi-ir!(RI)-mi
- 13) [NÍG.BA š]a-la-mi
- 14) [ù iš]-te-mè šu-ul-ma-na
- 15) [ša ŠEŠ-]ia ù uš-ta-bar[-ra-]ku
- 16) [ši-ip]ra-ta 2 me URUDU.^{MEŠ} [ù]
- 17) [u]š-te-bi-ra-ku-m[a]
- 18) [1-en G]Ú 10 GÚ.UN [URUDU DÙG]
- 19) [ù DU]MU ši-ip-r[i ša a-bi-ka]
- 20) [ša]ʿišʿ-ta-n[a-pa-ar]
- 21) [a-]na mu-hi[-ia ki-ma]
- 22) ʿarʿ-hi-iš ʿúʿ[-wa-aš-ši-ir-(šu)]
- 23) ʿùʿ šu-pu-r[a-am-ma (?)]
- 24) [L]Ú-ia ša i[t-ti-ka(?)]
- 25) [Š]EŠ-ia la-a ú[-uh-har-šu(?)]
- 26) [u]š-ši<-ir->šu ki-ma [ar-hi-iš]
- 27) ʿùʿ MU.KAMV ù MU[.KAM^V-ma]
- 28) [D]UMU ši-ip-ri-ia-ma [a-na pa-ni-ka]

¹⁰³³ W. L. Moran, *a.g.e.*, 1992, s. 104.; A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1376.

- 29) 'li'-li-ki(sic!) ù at-t[a-ma]
 30) [D]UMU ši-ip-ri-ka-ma!(IP)
 31) 'MU'.KAM^V MU.KAM^V-ma i<-na> pa-ni-i[a]
 32) li-li-ki(sic!)-ma¹⁰³⁴

(1-8) Benim kardeşim Mısır ülkesinin kralına. Böylece Alaşia kralı senin kardeşindir. Ben afiyetteyim; sen de afiyette olasan. Evin, eşlerin, oğulların, atların, arabaların ve ülkenin tamamı çok iyi olsun.

(9-18) Dahası ben duydum ki sen babanın evinin tahtına oturmuşsun ve ben sana bir barış/selamlama hediyesi gönderdim. Ve kardeşimin afiyette olduğunu duydum ve ben sana 200 talentonluk bakır sevkiyatı gönderdim. Ve (ayrıca) 10 talenton da kaliteli bakır gönderdim.

(19-26) ve senin babanın bana gönderdiği elçisine gelince ben onu ivedilikle geri gönderdim. Böylece benim senin yanında olan adamlarımı buraya gönder. (?) Benim kardeşim onun geciktirmesin. Onu hızlı bir şekilde bana gönder.

(27-32) Böylece müsaade et ki yıldan yıla benim elçim sana gelsin ve sana gelince senin elçin de yıldan yıla bana gelsin.¹⁰³⁵

Bu kısa mektuba bakıldığında devrin büyük devletlerinin yazdığına benzer bir biçimde giriş kısmına sahip olduğu görülmektedir. Ancak burada ne Alaşia kralının ne de Mısır firavununun isminin yazılmamış olması dikkat çekmektedir.

Selamlama kısmının hemen ardından gelen ifadelerle bakıldığında Mısır'da bir iktidar değişiminin yaşandığı anlaşılmaktadır. Daha evvel de belirttiğimiz gibi tahta çıkan kişinin IV. Amenhotep olduğu düşünülmektedir.¹⁰³⁶ Ve bu mektup yeni krala bir kutlama mesajı mahiyetinde yazılmıştır.¹⁰³⁷ Bununla birlikte 210 talenton gibi oldukça fazla bir miktarda bakır gönderildiğini görüyoruz ki bunun 10 talentonunun da "kaliteli" olduğu bilhassa vurgulanmıştır. Kabaca bir hesaplamayla bunun (1 talenton=30 kg'dan) yaklaşık 6300 kg olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bunun hediye olarak gönderildiğinin

¹⁰³⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 332, 334.

¹⁰³⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 104.

¹⁰³⁶ M. Liverani, *agm.* 2002, s. 20.

¹⁰³⁷ Buna benzer bir kutlama mesajını Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın mektubu olan EA 41'de de görmek mümkündür. M. Liverani, *agm.* 2002, s. 20.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. 50.

bilgisine yer verilmemiştir. Bu açıdan Mısır'a gönderilen bakırın firavuna verilen bir hediyeden ziyade ticari amaçlarla gönderilmiş olma ihtimali de vardır.

Bu kısmın ardından ise iki krallık arasında elçilerin gidip gelmesi konusunda bir mutabakata varılmasını öneren Alaşia kralı elçilerin yıldan yıla gönderilebilmesi ve an itibariyle Mısır'da bulunanların da geciktirilmemesi gerektiğini vurgulayarak sözlerine son vermiştir.

Burada dile getirilen elçilerin yıldan yıla gidip gelmesi cümlesiyle iki devlet arasında iyi ilişkilerin sürdürülmesi de amaçlanırken ticari gayelerin de ön planda tutulduğu da muhtemeldir. Nitekim Alaşia krallığının en büyük kazancı ticaretten gelmekteydi ve ilerleyen mektuplarda da göreceğimiz gibi onlar Mısır'dan tahıl alıyordu. Bu açıdan iki ülkenin de belirli konularda birbirlerine muhtaç oldukları dolayısıyla da elçilerin sadece iki kral arasında selam getirip götürmeyeceği aşıkardır. Bu sadece Mısır ile Alaşia arasında değil daha önceki bölümlerde incelediğimiz gibi diğer devletlerin de gözettiği bir ekonomi politikası olmuştur. Öyle ki Yakınoğu krallarının yazmış oldukları mektuplarda elçilerin aynı zamanda tüccar kimliğinin olduğu veya beraberlerinde tüccarların da onlara eşlik ettiğini görülmüştür. Bu açıdan benzer bir durum Alaşia krallığı için de geçerli olmalıdır.¹⁰³⁸

3.6.2.2. EA 34: Alaşia Kralı'ndan Akhenaten'e Bir Anlaşma Teklifi

Amarna Arşivi'ndeki ikinci Alaşia mektubu EA 34'tür. Mektubun yazışı olduğu kil tablet günümüzde British Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin transkriptini ve tercümesini Cochavi-Rainey (2003:10–15) gerçekleştirmiştir. Öte yandan Moran (2003:105–106); Liverani (1999:416–417 [LA 307]) tarafından da tercümesi yapılmıştır. Öte yandan yapılan çeviri çalışmaları neticesinde bu mektupta yoğun bir biçimde Batı Sami dillerinin yansımalarının olduğu belirlenmiştir. Bu da metni kaleme alan kâtibin Semitik kökene mensup biri olabileceğini akla getirmiştir.¹⁰³⁹

Mektubun Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-7) Böylece (bu) Alaşia memleketi kralının Mısır memleketi kralına mesajıdır: Kardeşim, benim ve ülkemin iyi olduğu konusunda bilgi sahibi olun. Ve sizin iyiliğinize

¹⁰³⁸ D. Druckman and S. Güner, agm. 2002, s. 185.; M. Liverani, agm. 2002, s. 25.

¹⁰³⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1378.

gelince; sizin, evinizin, oğullarınızın, eşlerinizin, atlarınızın, arabalarınızın, ülkenizin çok iyi olmasını diliyorum.

(7-15) Bakın, siz benim kardeşimsiniz. Bana yazdığınız (şu ifadelere) gelince: “Neden bana elçini göndermedin?” dahası ben senin bir kutlama yaptığımı işitmedim. Bunu ciddiye almayın. Duyar duymaz, derhal elçimi sana gönderdim.

(16-25) ve bakınız ben size benim elçimle birlikte 100 talenton bakır gönderdim. Dahası şimdi sizin elçileriniz (de bana) bazı ürünler getirsin:¹⁰⁴⁰ altın işlemeli abanozdan bir yatak ve 1 tane altın işlemeli araba ve 2 at ve 42 parça keten ve 50 keten şal ve 2 keten üstlük, 14 abanoz ağacı ve 17 *habannatu* kabında hoş koku. Ve bysos’a¹⁰⁴¹ gelince: 4 adet keten şal.

(26-31) ve senin ülkende ulaşılamayan şeylere gelince, ben elçimin sorumluluğunda bir eşek derisi [...] bir yatak ve temin edilemeyen *habannatu kavanozlarını*, [...] elçim vasıtasıyla gönderdim.¹⁰⁴²

(32-41) [bu kısımda eksik olan kelime sayısı oldukça fazladır. Aralardan seçilebildiği kadarıyla tahıl, Mısırlı 20 tüccardan ve bunun yanında Kıbrıslı tüccarlardan bahsedildiği anlaşılabilmektedir.¹⁰⁴³]

(42-46) Öyleyse aramızda bir anlaşma olmalı ve benim büyükelçim size, sizin elçiniz de bana gelmeli.

(46-48) Ayrıca, neden bana yağ ve elbise (yapmak için) keten göndermediniz?

(48-53) Ve ben istediğin şeyi vereceğim. Ve bakınız başınıza dökmeniz için *habannatu* kavanozu dolusu mükemmel bir yağ gönderdim. Çünkü kraliyet tahtına oturdunuz.

¹⁰⁴⁰ Bunların gönderilen bakırın karşılığında istenen şeyler olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰⁴¹ Bu kelimenin ne olduğuna dair Rainey’de GADA LUGAL = *kitû šarri* “byssos” şeklinde de bir açıklamaya yer verilmiştir. A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s.1379. Diğer yandan Moran’da ise “byssos” kelimesinin kaliteli, nitelikli, özelliği olan anlamlarına geldiği ifade edilmektedir. Bkz: EA 14: III-11. satır: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 32. Böylece cümleyi değerlendirdiğimizde byssos ifadesiyle istenen keten kumaşların kaliteli olması gerektiği veya bir tür vurgulanmış olmaktadır. EA 14’te de aynı kelime yer almaktadır. Burada da ketenler yazıldıktan sonra byssos ifadesi yazılmıştır. Bunun kaliteli bir keten türü olma ihtimali de vardır.

¹⁰⁴² Bu kısımda eksikliklerden dolayı anlam bütünlüğü sağlanamamaktadır. Mısır’dan gelecek olan şeylere karşı orada olmayan bazı ürünlerin gönderildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴³ Bkz: W. L. Moran, *age*. 1992, s. 106.

Bu ifadeleri incelediğimizde büyük devletlerin krallarının yazdıklarına benzer bir biçimde kaleme alınmış klasik selamlama ifadeleri görülmektedir. Bu kısmın hemen ardından gelen “... *Neden bana elçini göndermedin?*” *dahası ben senin bir kutlama yaptığını işitmedim. Bunu ciddiye almayın. Duyar duymaz, derhal ben elçimi sana gönderdim.*” cümlesinden hareketle tahta yeni çıkan Mısır firavununun bir kutlama yaptığı ve Alaşia kralını ülkesine davet ettiği anlaşılmaktadır. Fakat onun buna geç karşılık verdiği sezilmektedir. Bu cümleden aynı zamanda Mısır’dan Alaşia kralına da bir mektup veya elçi yollandığı da anlaşılmaktadır. Fakat şu an için bu mektup bulunamamıştır.

Alaşia kralı ile tahta yeni çıkmış olan IV. Amenhotep arasında sürdürüldüğü anlaşılan birkaç yazışma veya elçiler bazında yapılan ziyaretlerden iki devletin arasında iyi ilişkilerin olduğu, onların karşılıklı olarak birbirlerine hediyeler gönderdikleri ve bunun da devam ettirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan mektubunun sonlarında “Öyleyse aramızda bir anlaşma olmalı ve benim büyükelçim size, sizin elçiniz de bana gelmeli.” denilmiştir. Son olarak da muhtemelen firavunun tahta çıkışını kutlamak için bir çeşit aromatik yağ gönderildiği, bunun da başına dökmesi gerektiği belirtildikten sonra mektubun sona erdiği görülmektedir.

3.6.2.3. EA 35: Alaşia Krallığı’nda Yaşanan Bir Veba Salgını ve Bunun Mısır’a Yansımaları

EA 35. No’lu tablet Alaşia kralı tarafından gönderilen mektupların en uzunudur. Tablet British Museum’da muhafaza edilmektedir. Metnin transliterasyonu ve tercümesi Cochavi-Rainey (2003:16–22) tarafından yapılmıştır. Farklı zaman dilimlerinde de Oppenheim (1967:122–123); Moran (1992:107–108); Liverani (1999:417–418 [LA 308]) tarafından da tercüme edilmiştir. Mektubun içeriğine bakıldığında ana temasının Alaşia memleketinde yaşanan bir salgın hastalık olduğu anlaşılmaktadır. Bu salgının ciddi boyutlara vardığı hatta Alaşia kralının genç eşinin de bundan dolayı öldüğü ifade edilmektedir. Bahsi geçen veba salgınının Akhenaten zamanında Mısır’da da etkili olduğu Akhetaten kentinin de bu salgından uzaklaşmak için inşa edildiği düşünülmektedir.¹⁰⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında Mısır’da uygulamaya konulan din reformunun “amaç değil” pek çok şeyden kurtulmak için bir araç olduğu düşünülebilir.

¹⁰⁴⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1379, 1380.

Öyle ki Aten'e yazılan ilahilerde/şiirlerde¹⁰⁴⁵ onun hayat veren özelliğinin vurgulanmış olması belki de yaşanmakta olan veba salgınına atfen dile getirilmişti.

Alašia kralının mektubunda görüleceği gibi bu salgından dolayı Kıbrıs'ta pek çok insan yaşamını yitirmiştir. Şunu da belirtmek lazımdır ki Amarna Çağı'nda devletler arasında sürdürülen bu yazışmalar esnasında elçilerin sürekli gidip gelmesi belki de yaşanan salgının yayılım alanının genişlemesinde etkili olmuştur. Akhenaten'in de aynı sebebe bağlı olarak hayatını kaybettiğine dair tahminler doğruysa salgının Mısır'ın yeni başkentine de ulaştığı anlaşılmaktadır.

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi:

(1-5) Mısır memleketinin kralı benim kardeşime; senin kardeşin olan Alašia memleketinin kralı şöyle der: Ben afiyetteyim. Benim sarayım, eşlerim, oğullarım, soylularım, atlarım, arabalarım ve topraklarım bunların tümü gerçekten çok iyi durumda.

(6-9) ve bütün bunlar benim kardeşim için de iyi olsun. Senin sarayın, eşlerin, oğulların, soyluların, atların, arabaların ve senin toprakların çok iyi olsun. Kardeşim, şimdi ben sana, Mısır memleketine senin elçinle birlikte benim elçimi gönderdim.

(10-15) şimdi ben sana 500 talenton (?) bakır gönderdim.¹⁰⁴⁶ Benim kardeşimin selamlama hediyesi olarak onu sana gönderdim. Kardeşim bakır miktarının azlığından dolayı kalbini endişelendirmesin. Bunun nedeni benim efendim Nergal'in¹⁰⁴⁷ elinin ülkemde olmasıdır. O benim ülkemin bütün adamlarını öldürdü ve bir tek bakır işçisi (bile) kalmadı. Bu yüzden kalbiniz kederlenmesin.

¹⁰⁴⁵ Aten'e yazılan bu ilahi için bkz: <https://katherinestange.com/egypt/hymn2.htm>. (ET: 19.07.2019)

¹⁰⁴⁶ Burada yer alan 500 talent bakır ifadesi Liverani'de şekel olarak geçmektedir. Muhtemelen bu daha uygundur. Çünkü mektupta Alašia ülkesinde yaşanan bir salgından dolayı memleketinde bakır işçisinin kalmadığı belirtilmektedir. Böyle bir durumda 500 talent yani 15 tonluk bir miktarın gönderilmiş olması biraz olanaksız durmaktadır. Eğer şekel ihtimali doğru ise 1 şekel =8.4 gramdan 500 şekel =4,2 kg yapmaktadır. Alašia kralının da mektubunda bu miktarın az olmasından dolayı firavuna kendisine kırılmaması gerektiğini yazması metinde geçen miktarın şekel olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bkz: M. Liverani, *age*. 2001, s. 173.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 107.; A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 341.; Konuya farklı bir boyut kazandırması açısından bir başka kaynakta yer alan çeviriyi de aktarmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Yukarıda 500 olarak ifade edilen rakam burada 5 mina olarak ifade edilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 1996, s. 189.

¹⁰⁴⁷ Öldürücü salgın hastalık tanrısı sıfatıyla bilinen Nergal Ereşkigal'in kocası olup Lugalgirra ve Meslamta'ea olarak da isimlendirilmiştir. Mezopotamya'nın kadim medeniyet kurucularından olan Sumerler'in panteonundaki tanrılardan olan Nergal yeraltı tanrısı olarak da bilinir. Alberto R. W. Green, *The Storm-god in the Ancient Near East*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2003, s. 141.; Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, Routledge, London 2004, s. 135.

(16-18) Senin elçini benim elçimle birlikte hızlı bir biçimde gönder ve senin talep ettiğin bakır her ne ise kardeşim, ben onu sana göndereceğim.

(19-22) Sen benim kardeşimsin. Bana çok miktarda gümüş¹⁰⁴⁸ gönder. Kardeşim bana en iyi gümüşü (tanrısal olanı ona adanmış) ver. Ben ise o zaman ben kardeşime her ne talep ediyorsa, o zaman ben kendim onu sana yollayacağım kardeşim.

(23-26) Dahası kardeşim, benim elçimin talep ettiği öküzü bana ver. Ve en iyi yağdan (da) bana iki kukubu kabı gönder. Ve bana akbaba kehaneti uzmanlarından birini gönder.

(27-29) Dahası kardeşim, benim ülkemin adamları benimle onların Mısır kralına teslim ettikleri keresteler hakkında konuşuyorlar. Bu yüzden onun ücretini bana gönder.

(30-34) Dahası Alaşia memleketinin adamlarından biri Mısır memleketinde öldü onun eşyaları senin ülkende ancak onun oğlu ve hanımı benim ülkemde. Bu yüzden kardeşim Alaşia memleketinin adamlarının mallarını muhafaza et ve onları elçime teslim et.

(35-39) Kardeşim, habercinin ülkemde üç yıl kalmasından dolayı endişe etme, çünkü Nergal'ın eli ülkemde ve kendi evimde. Benim genç (muhtemelen salgından dolayı) bir karım öldü kardeşim.

(39-42) Şimdi kardeşim, benim elçimle birlikte senin elçini güvenli ve hızlı bir biçimde gönder ben böylece kardeşimin selamlama hediyelerini göndereyim.

(43-48) Dahası kardeşim, talep ettiğim çok miktarda olan gümüşü gönder. Kardeşim senden istediğim eşyaları (da) gönder. Ve kardeşim her şeyi tam olarak yapmalı ki ben de senin söylediğin her ne ise onu yapayım.

¹⁰⁴⁸ Gümüş eski Mısırlılar için kutsal bir öneme sahip olan değerli madendi. Hatta tapınaklarda yer alan yazıtlardan gümüşün altından daha değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu altının çok fazla olmasına gümüşün ise azlığına bağlı olmalıydı.

https://www.metmuseum.org/toah/hd/silv/hd_silv.htm; <https://blog.providentmetals.com/featured-products/how-precious-metals-were-used-in-ancient-egypt.htm>. (Erişim tarihi: 30.03.2019); Ayrıca şu makaleye de bakılabilir: N. H. Gale and Z. A. Stos-Gale, "Ancient Egyptian Silver", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 67 (1981)

(49-53) Sen Hatti veya Babil (Şanhar) krallarıyla kıyaslanmadın (onlarla aynı seviyeye konulmadın.)¹⁰⁴⁹ Bana gelince kardeşim bana ne tür bir selamlama hediyesi gönderirse ben onun sana iki katını gönderiyorum.¹⁰⁵⁰

(49-53) Elçileriniz daha önce olduğu gibi bana gelsin ve benim elçilerim de sana gelsin.¹⁰⁵¹

Bir önceki mektupta (EA 34) Alaşia kralının devrin büyük devletlerinin havasına büründüğü görülmüştü. EA 35'teki ifadelere bakıldığında ise bu durumun daha da yoğun bir seviyeye ulaştığı, tam anlamıyla "karşılıklık/eşitlik ilkesinin" güdüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle mektubun giriş kısmındaki cümleler bunu yansıtmaktadır.

Selamlama kısmının hemen ardından esas konuya geçildiği görülmektedir. Alaşia kralı burada Mısır'a gönderdiği bakır miktarını belirterek sözlerine başlamıştır. Onun Mısır'a 500 talenton bakır gönderdiği yazılıdır bu da yaklaşık 15 tonu bulmaktadır. Fakat metnin devamında Alaşia memleketinde yaşanan bazı gelişmeler bu rakamın yanlış olma ihtimalini düşündürmektedir. Bunlardan ilki Alaşia kralının bakır miktarını söylediği cümlelerin hemen akabinde bu meblağın az olmasından dolayı kendisine kırgınlık duyulmamasını belirtmiş olmasıdır. Eğer 15 ton göndermiş olsaydı böyle bir cümle sarf etmemesi lazımdı. İkincisi ise memleketinde bir salgının yaşandığından ve buna bağlı olarak da tek bir bakır işçisinin kalmadığından bahsetmiştir. Bunlardan dolayı 15 ton yerine daha az bir miktar bakır gönderildiği düşünülebilir. Nitekim Liverani'de de bu mektubun ilgili kısmı talenton yerine *şekel* olarak belirtilmiştir. Böyle olunca ortaya çıkan 4,2 kg'lık miktar metnin olay örgüsüne daha uygun düşmektedir ki Alaşia kralı bu miktarın az olmasından dolayı kendisine gönül konmamasını istemesi ikinci seçeneğin doğruluğunu arttırmaktadır.

¹⁰⁴⁹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 108.; M. Liverani, *age*. 2001, s. 152.

¹⁰⁵⁰ Bu kısmın çevirisi kaynağa göre değişkenlik göstermektedir. Rainey'de "*Sen Hatti ya da Babil krallarıyla aynı seviyeye konulmadın*" denilirken Liverani'de "*Beni Hatti ya da Babil krallarıyla kıyaslama*" şeklinde bir tercüme yapılmıştır. Moran'da da "*Sen Hatti ve Şanhar krallarıyla aynı seviyeye konulmadın*" denilmektedir. Bu açıdan karmaşık bir durumla karşı karşıyayız. Karşılatırma için bkz: Mario Liverani, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC*, New York 2001, s. 152.; A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, Leiden-Boston 2015, s. 343.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 108. Öte yandan Şanhar kelimesinin Sumer isminin Akadca karşılığı olduğu da belirtilmektedir. Bu konuda şu kaynağa bkz: Gérard GERTOUX, 80 Old Testament Characters of Word History Chronological, Historical and Archaeological Evidence, *PhD candidate in Archaeology and history of Ancient World, Lulu 2006*, s.109.

¹⁰⁵¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 107, 108.

Bu kısımdan sonrasında gelen satırlarda ise Alaşia kralı kendine güvenen büyük bir devletin kralı edasıyla isteklerini sıralamıştır. Burada onun en kalitelisinden gümüş, öküz, yine en iyisinden olması özellikle belirtilen yağ ve bir de akbaba kehaneti uzmanı istediği görülmektedir. Bu son isteğin memleketlerinde yaşanan salgınla alakalı olduğu düşünülmektedir. Öte yandan Mısır firavunundan böyle bir istekte bulunulması bu tip uzmanların firavunun ülkesinde ikamet ettiğini ve üstelik bunun Alaşia kralı tarafından da bilindiğini göstermektedir.¹⁰⁵²

Metnin devamında Mısır'a daha evvel gönderildiği anlaşılan ve muhtemelen yüklü bir miktarda olan kerestenin ücretinin talebi yer almaktadır. Bu cümleden hareketle de Alaşia krallığı ile Mısır arasında bakır haricinde çeşitli ürünlerin ticaretinin yapıldığı görülmektedir.¹⁰⁵³ Burada ücret talep edilirken halkının bu konuda sürekli olarak kendisinden bilgi istediği konusunda bir ifadenin yer alması ada halkının kralları vasıtasıyla ekonomik bağlantılar kurduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Amarna Çağı'nda diplomatik temaslar dışında çeşitli üretim dinamiklerine dayalı olarak yoğun ve bir ticaret ağının da örüldüğü anlaşılmaktadır.

Devam eden satırlara bakıldığında konunun farklı bir mecraya taşındığı görülmektedir. Burada Mısır'dan Alaşia memleketine gelen bir elçinin üç yıldan beri orada olduğunun bilgisi bunun nedeni ile birlikte verilmektedir. Buna göre veba ve salgın hastalık tanrısı olarak nitelendirilen Nergal Alaşia memleketindedir. Mısır elçisi de anlaşıldığına göre tedbir amaçlı olarak fakat üç yıl gibi uzunca bir süre koruma altında bekletilerek Mısır'a gönderilmemiştir.

Alaşia kralı sözlerine son verirken Hatti ve Babil krallarıyla Mısır firavunun kıyaslanmadığı, Mısır'ın daima ön planda tutulduğu şeklinde bir cümleyle adeta firavunu onore ediyordu. Hatta Mısır'a hediye gönderilirken bunun Hatti ve Babil'e kıyasla iki kat fazla olduğu dile getirilmiştir. Bunun ardından gelen cümleden ise kendisinin de aynı şekilde muameleye tabi tutulması gerekliliği üzerinde durulmuş ve iyi ilişkilerin sürdürülmesi istenip mektup sona ermiştir.

3.6.2.4. EA 36: Mısır'ın Daha Fazla Bakır Taleb Etmesi ve Alaşia'nın Tahıl İsteği Hakkında

¹⁰⁵² A. H. Podany, *age.* 2010, s. 255.

¹⁰⁵³ G. G. Singer, *agm.* 2005, s. 200, 201.

Kahire Müzesi'nde muhafaza edilen bu mektup buraya kadar gördüğümüz Alaşia mektuplarının arasında en fazla hasarlı olanıdır. Metnin transliterasyonu ve tercümesi Cochavi-Rainey (2003:23–24) tarafından yapılmıştır. Ayrıca bir başka tercüme çalışması da Moran (1992:109–110 n. 1) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mektubun okunabilen kısımlarından içeriğinin Mısır'a gönderilen bakır nakliyatı hakkında olduğu belirlenebilmiştir. Anlaşıldığına göre de dönüşte Kenan diyarından geçilerek tahıl (ŞE.BAR-uṭṭetu) alınacaktır.¹⁰⁵⁴ Bu bilgidен hareketle Mısır'a verilen bakır karşılığında tahıl alındığını söylemek mümkündür. Ancak tahılın Mısır memleketinden değil de Kenan bölgesinden alınacak olması önemli bir ayrıntıdır. Bu muhtemelen Mısır'ın vasallarına yüklemiş olduğu görev ve sorumluluklardandır.¹⁰⁵⁵

Metnin Tercümesi ve Değerlendirilmesi:

(1-7 [Önyüz]) Mısır memleketinin kralı, benim kardeşime: Alaşia memleketinin kralı, senin kardeşin (şöyle) der: ben afiyetteyim, benim kardeşim de öyle olsun. Onun evi, eşleri, oğulları, atları ve arabaları ve onun ülkesindekiler gerçekten çok iyi olsunlar.

(1-4) [.....] (Arka Yüz.)

(5-11) ben [x ... miktarı ifade eden kısım var ancak silik] bakır araştırdım onlar hazırlanır hazırlanmaz göndereceğim. Ve şimdi ben kardeşime 120 (+x) talenton bakır gönderiyorum. Kalan 70 talentondur. (?) [arasında/içinde] talenton (için) sevinebilirsin.¹⁰⁵⁶ 30+ [1(?)] talenton (ise) çok renki alaşımdır. (?) [...] Şimdi kardeşim, sen elçini gönder ki [...]. Bence, (de) benim sana gönderdiğim miktar çok az; şimdi senin arzuladığın miktar için araştırma yapıyorum. Ben doğrusu senin bana bildirdiğin istek doğrultusunda göndereceğim. Sen [...] arzuluyorsun.

(12-17) şimdi kardeşim, ben daha fazla bakır hazırlıyorum [...] Gemiler çok sayıda olsun, onları buraya gönder. Daha çok bakır [...] hazırladığımdan eski günlerde olduğu gibi bana Kenan diyarından gemilerle tahıl gönder. Böylece ekmek yapabilelim [...]

¹⁰⁵⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1381.

¹⁰⁵⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 344, 346.

¹⁰⁵⁶ Bu cümle bir hayli eksiklerle doludur. Ancak "talent", "neşelenmek" kelimelerini bir önceki ifadelerle bağladığımızda Alaşia kralının şunu demek istediğini ahmin edebiliriz: "120 talent gönderdim, kalan ise 70 talenttir. Gönderdiğim talentler için neşelen."

(18-19) Şimdi benim elçime gelince, sen onun dönüşünü iki yıldır erteliyorsun. O bana senin esenlik içinde olduğunu ve benim senden istediğim şeyleri getirecek. Onu bana gönder.

(20-24) [*bu satırlar okunamamıştır. İlerleyen kısımlar ise kırıktır*]¹⁰⁵⁷

Bu mektup Moran'ın edisyonunda olmamasına rağmen Rainey'de hiç değilse yukarıda çevirisini verdiğimiz kadarına yer verilmiştir. Mısır'a yarım düzineden fazla mektup gönderen Alaşia krallığının sosyo-ekonomik vaziyeti hakkında çok önemli bilgiler yer almasından ötürü bu mektup oldukça önemlidir.

Mektubun ilk satırlarında klasik selamlama ifadelerine yer verilmiştir. Bunun ardından ise Mısır'dan gelen bir mektuba karşılık olarak söylendiği anlaşılan ifadeler yer almaktadır. Tespit edilebildiğine göre Mısır firavunu Alaşia kralına daha evvel yazmış ve bir miktar bakır talep etmiştir. İşte bu konu EA 36'nın ana temasını teşkil etmiştir. Alaşia kralı bu isteğe bağlı olarak gönderecek olduğu bakır miktarını hazırlamaya koyulmuştur. Metinde defalarca kez istenilen bakır miktarının hazırlanmakta olduğunun yazılmış olması talep edilen bakırın oldukça yüksek bir meblağda olduğunu göstermektedir. Gönderime hazır olan ve bunun ardından sevk edilecek bakır hakkında da bazı rakamlar verilmiştir. Buna göre 120 (+ x) talentonluk bakır gönderilecek, 70 talentonluk kısım ise daha sonra kargolanacaktır. Bir de 30 talenton değerinde çok renkli bir alaşımdan söz edilmektedir ki bunun ne olduğu tam olarak anlaşılammamaktadır. Şu hâlde Mısır'a 190 talenton bakır gönderilmesi gündemdedir. Eğer 30 talenton olarak belirtilen şey de bakır ise bu rakam toplamda 220 talentonu bulmaktadır. Bu da 6600 kg gibi muazzam bir miktara karşılık gelmektedir. Öte yandan Alaşia'dan Mısır'a giden filonun dönüşte Kenan diyarına uğrayarak buradan tahıl yükleyip bunu Alaşia memleketine getireceği bilgisinden hareketle Alaşialıların Mısır'a gönderdiği bakır karşılığında tahıl alacağını söyleyemek mümkündür.

Alaşia kralının istediği tahıl miktarına dair bilgi verilmesi de gönderilen bakırın karşılığında alınacak olan tahılı ortalama olarak hesaplamak mümkündür. Mısır'dan buğday alınacağını farz edersek şu şekilde bir tabloyla karşı karşıya kalınmaktadır: 2019 yılı 2 Nisan tarihi baz alınarak bir hesaplama yaptığımızda 1 ton bakırın fiyatının 6485

¹⁰⁵⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 345, 347.

dolar olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁵⁸ Bunu Alaşia'dan gönderilen bakır miktarı olan yaklaşık 6 ton ile çarptığımızda kabaca 38.910 dolarlık bir hesap çıkmaktadır. Bu da Türk lirası bazında değerlendirildiğinde 214.518.6120 TL'ye karşılık gelmektedir.¹⁰⁵⁹ Buğdayın fiyatının da 2019 Nisan-Mayıs 1300-1400 TL¹⁰⁶⁰ bandında olduğu düşünüldüğünde Mısır'a gönderilen bakır ile Türkiye piyasasında 164 ton buğday alınabildiği görülmektedir.

Bu bilgilerin ardından mektubunun sonlarına gelindiğinde bu kez elçilerin geciktirilmesine dair bilgilerle karşılaşmaktadır. Burada iki yıldan beri Mısır'da olduğu anlaşılan Alaşia elçisininin bir an evvel gönderilmesi talep edilmiş ve böylece mektup son bulmuştur.

3.6.2.5. EA 37: Daha Fazla Gümüş Talebi Hakkında Yazılmış Mektup

British Museum'da muhafaza edilen EA 37, Alaşia kralı imzasıyla Mısır firavununa gönderilmiştir. Metnin tercümesi ve transliterasyonu Cochavi-Rainey (2003:26–27) tarafından yapılmıştır. Ayrıca Moran (1992:110) ve Liverani (1999:419–420 [LA 310])'de de tercümeleri yer almaktadır.¹⁰⁶¹

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi:

(1-7) Mısır memleketinin kralına, benim kardeşime. Kardeşin, Alaşia memleketinin kralı böylece der: Ben afiyetteyim. Benim kardeşim de afiyette olsun. Onun evi, eşleri, oğulları, atları ve arabaları ve onun ülkesindeki her şey çok iyi olsun.

(8-12) Kardeşimin selamlama hediyelerine gelince. Beş talenton saf cam, beş takım at benim kardeşimin selamlama hediyesidir. Kardeşimin elçisiyle onları hızlı bir biçimde gönderdim.

(13-20) ve şimdi kardeşim, o (firavun kastediliyor) benim elçimi hızlı bir biçimde göndersin ki böylece ben kardeşimin afiyette olduğu konusunda bilgi edineyim. Ve her ne arzularsan mektubunda yaz ve ben gerçekten onu sana göndereceğim. Bana

¹⁰⁵⁸ <https://www.erbakir.com.tr/tr/>. (Erişim tarihi:2. Nisan 2019.)

¹⁰⁵⁹ <http://bigpara.hurriyet.com.tr/doviz/dolar/>. (Erişim tarihi:2. Nisan 2019.)

¹⁰⁶⁰ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tmo-2019-arpa-ve-bugday-alim-ton-fiyatları-ne-kadar-oldu-41201114>. (Erişim tarihi: 30.12.2019.)

¹⁰⁶¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1382.

arıtılmış/saflaştırılmış gümüş gönder. Benim kardeşim elçimin dönüşünü geciktirmesin. O (firavun kastediliyor) onu göndersin.

(21-24) Baštummê, Kunêa, Etiluna, [-]r[u]mma, Ušbara, Bē[1]- šamma'ya gelince benim kardeşim, o onları serbest bıraksın...

Kısa bir mektup olan EA 37'nin genel teması Mısır'a gönderilen hediyeler ve bunun karşılığında talep edilenlerdir. Anlaşıldığına göre Alaşia kralı eşitlik prensiplerine göre hareket etmektedir. Mektupta Alaşia memleketinden gönderilen hediyeler sıralandıktan sonra Mısır firavunundan kendilerine saflaştırılmış gümüş göndermesi istenmiştir. Öte yandan mektupta elçilere dair de bilgiler verilmektedir. Bir önceki mektupta da olduğu gibi onların geciktirilmemesi üzerinde hususiyetle durulmuştur. Diğer yandan buraya kadar görmüş olduğumuz Alaşia mektuplarının hiç karşılaşmadığımız şahıs isimlerine EA 37'de yer verilmesi bu tableti diğerlerinin bir adım önüne geçirmektedir. İsimler ise şu şekildedir: Baštummê, Kunêa, Etiluna, [-]r[u]mma, Ušbara, Bē[1]- šamma. Bu kişilerin görevleri belirtilmese de onların Alaşialı elçiler veya tüccarlar oldukları söylemek mümkündür. Mektubun sonralarında elçilerin geciktirilmemesine dair yapılan istek ikinci seçeneğin doğruluğunu arttırmaktadır.

3.6.2.6. EA 38: İki Kardeş Kral Arasında Geçen Bir Münakaşaya Dair¹⁰⁶²

Alaşia kralından Mısır firavununa gönderilmiş olan bu mektup günümüzde VAT koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Metnin transliterasyonu ve transkripti Cochavi-Rainey tarafından (2003:31–32) yapılmıştır. Diğer yandan Moran (1992:111) ve Liverani (1999:420 [LA 311]) tarafından da farklı yıllarda tercüme edilmiştir. EA 38 Lukkal/Likyallılar'ın neden olduğu bazı sıkıntılardan dolayı yazılmıştır.¹⁰⁶³

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi:

(1-6) Senin kardeşin olan Alaşia memleketinin kralı Mısır memleketinin kralı, benim kardeşime şöyle der: Ben afiyetteyim; sen de afiyette olasin. Evin, hayat

¹⁰⁶² Bkz: Ekler: Resim 3.

¹⁰⁶³ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1383.; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 350, 352.

arkadaşların, oğulların, atların, arabaların ve senin muazzam ordun¹⁰⁶⁴, ülkende bulunanlar, soyluların çok iyi olsun.

(7-12) Niçin benim kardeşim bu şeyi bana söylüyor. Buna gelince, benim kardeşim bilmiyor mu? Ben bu şeyi yapmadım. Şimdi Likya memleketinin adamları yıldan yıla benim ülkemdeki küçük kentleri ele geçiriyorlar. (Buna rağmen)

(13-18) benim kardeşim, bana şunu diyor: “Senin ülkenin adamları onlarla birlikte.” Ama ben, kardeşim, onlarla olduklarını bilmiyordum. Eğer benim ülkemden onlarla birlikte olan adamlarım varsa o zaman sen bana yaz ve ben onlara yapılacak olan şeyi yaparım.

(19-22) Sen benim ülkemden insanların onlarla olduğunu bilmiyorsun. Ben bu şeyi yapmadım! Eğer benim ülkemin insanları bunu yaptıysa o zaman sen bana (onlara) yapacağın şeyi yaz.

(23-26) Şimdi benim kardeşim benim elçimi geri göndermediğinden dolayı bu tableti sana getirmesi için kralın kardeşini (muhtemelen Alaşia kralının kardeşi) elçi olarak görevlendirilmiştir. İzin verin ona yazsın. Senin elçilerin bana yapacağım şeyi söylemeli.

(27-30) Dahası geçmişte atalarından hangisi benim atalarımın böyle bir şeyi yaptı? Öyleyse kardeşim hayır! bunun için endişelenme.¹⁰⁶⁵

Alaşia kralının bu mektubunun içeriğine bakıldığında bunun daha öncekilere benzemediği ne bakır ticareti ne de Mısır’dan istenen gümüş ile alakalı şeylerden bahsedildiği görülmektedir. Mektup bu defa iki ülkenin de rahatsız olduğu korsan saldırılarla ilgilidir.

Mektup diğerlerinde olduğu gibi Mısır firavununa ve onun ülkesine, eşlerine çocuklarına iyi dilekler sunularak başlamıştır. Bu kısımda ayrıca Alaşia kralının bundan önceki mektuplarında yer almayan “Senin muazzam ordun” şeklinde bir ibare dikkat

¹⁰⁶⁴ Alaşia kralının buraya kadar görmüş olduğumuz mektuplarının hiçbirinde böyle bir ifade yer almamıştır. Bu da onların Lukka saldırılarıyla uğraşmalarının verdiği bir psikolojinin eseri olup Mısır’dan yardım almak amacıyla yazılmıştır.

¹⁰⁶⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 251, 253.; Mektubun 23-26. satırları Moran’dan çevrilmiştir. Bkz: W. L. Moran, *age. 1992*, s. 111, 112.

çekmektedir. Bu da onların Lukka saldırılarıyla uğraşmalarından dolayı Mısır'dan bir yardım beklentisi içerisinde olmalarının bir yansıması olmalıdır.

Mektuptaki ifadelerden Lukka konusuyla alakalı olarak Mısırlıların Alaşia ile irtibata geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda Alaşialılar Lukkalılarla birlik olarak Mısır topraklarına saldırmakla suçlanmıştır. Alaşia kralı ise bu suçlamaları kabul etmemiş ve kendini savunmaya başlamıştır.¹⁰⁶⁶ Sözlerinin devamında uyruklarının asla böyle bir şey yapmadığı konusunda Mısır firavununa güvence verildiği görülmektedir. Fakat devamında ise Mısır'a karşı işlenen korsanlık suçunda yakalananların arasında kendi halkından insanların olma ihtimali de göz önünde bulundurulmuş ve onlara gereken cezanın verileceğini dair açıklamalarda bulunularak iadesi istenmiştir. Ancak Alaşia kralı sanki yaşananlardan haberi varmışçasına bir suçluluk psikolojisi içerisinde tekrardan savunmaya geçmiştir. Bu kısımda Alaşia kralı Mısır firavununa “sen ülkemin insanlarını tanımıyorsun onlar asla böyle bir şey yapmazlar” diyerek halkının erdemli ve dürüst insanlar olduğunu vurgulamış; bunun ardından ise eğer onlar böyle bir şey yaptıysa ne şekilde bir cezai müeyyide gerekiyorsa onlara bunu uygulayacağını dile getirerek dolambaçlı cümlelerle biraz kafa karıştırdığı görülmektedir. Bu açıdan bazı tarihçiler EA 38'in tutarsızlıklar barındırdığını bunun da mektubun aceleyle yazılmış olmasından kaynaklandığını söylemişlerdir.¹⁰⁶⁷ Belki de Alaşia kralı suçluydu ve bu şekilde suçunu örtbas etmeye çalışıyordu. Olayın ciddi bir mesele olmasından dolayı da Mısır'a bizzat kardeşini elçi olarak göndermiştir. Bu da onun korku içerisinde olduğunu göstermektedir.

3.6.2.7. EA 39: “Alaşia'nın En Büyüğünün Mektubu”

Alaşia kralının bu kısa mektubu günümüzde Kahire Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Metnin transliterasyonu ve tercümesi diğer Alaşia mektuplarında olduğu gibi Cochavi-Rainey (2003:35–37) tarafından yapılmıştır. Öte yandan Moran (1992:112) ve Liverani'de de (1999:421 [LA 312]) mektubun tercümesi yer almaktadır.

Mektubun ana konusu Alaşialı tüccarların Mısırlı gümrük memurlarının herhangi bir engeline takılmadan güvenli ve hızlı şekilde işlerini halletmesiyle alakalıdır.¹⁰⁶⁸ Böyle bir istekte bulunulması da daha bir sıkıntı yaşanmış olduğunun göstergesidir.

¹⁰⁶⁶ T. Bryce, *age.* 2005, s. 62.

¹⁰⁶⁷ T. Bryce, *age.* 2005, s. 63.

¹⁰⁶⁸ A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1384.

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi:

(1-3) Benim kardeşim olan Mısır kralına. Senin kardeşin Alaşia kralı şöyle söyler:

(4-9) Ben afiyetteyim sen de afiyette olasın. Senin evin, hayat arkadaşların (en üst rütbelileri kast ediyor), oğulların, hanımların, araba sürücülerin, sayısız atların ve Mısır'da bulunanlar, senin ülkenin tamamın çok iyi olsun.

(10-13) Kardeşim, benim elçilerime gelince onları hızlı bir biçimde ve güvenli olarak gönder. Böylece ben senin afiyette olduğunu duyayım.

(14-16) Bu adamlar benim tüccarlarım. Kardeşim onları güvenli bir biçimde ve hızlıca gönder.

(17-20) Benim tüccarlarıma ve gemime gelince, senin gümrük müfettişlerin onlara yaklaşmasın.¹⁰⁶⁹

Tabletin arka yüzünde hiyeratik yazıyla ve siyah mürekkeple şu ibare yer almaktadır: *Š'tnwrn 'A-la-ša: Alaşia'nın en büyüğünün mektubu.*¹⁰⁷⁰

Metne bakıldığında bunun ekonomik meselelerle alakalı olarak yazılmış olduğu görülmektedir. Mısır'a giden tüccarların geçişleri konusunda bir zorluk çıkarılmaması istenmektedir. Aynı zamanda tüccarların ve elçilerin hızlı ve güvenli bir biçimde gönderilmesi konusu üzerinde önemle durulmuştur. Bu mektuba Amarna Çağı'nda yaşanan diplomatik ilişkilerin ticaretle birlikte kol kola devam ettiği bir kez daha görülmüş olmaktadır.

Bu mektubun en çok dikkat çeken yanlarından biri de tabletin arka yüzünde hiyeratik yazı ile "*Alaşia'nın en büyüğünün mektubu.*" ibaresinin yazılmış olmasıdır. Bu yazı Alaşia memleketinden gelen mektubun Mısırlı katipler tarafından ne şekilde arşivlendiğini, Mısırlıların onlara ne ad verdiğini ve hangi statüde gördüklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Alaşia kralının isminin yazılmamış olması konunun gizeminin devam etmesini sağlamıştır. Bununla birlikte "*Alaşia'nın en büyüğünün mektubu*" ifadesinden hareketle Alaşia memleketinde farklı statülere sahip kişilerin

¹⁰⁶⁹ Yanaşmasın denilerek muhtemelen engel olmasın kastedilmektedir. Moren'daki ise bu kısım "Adınıza hak iddia eden hiç kimse tüccarlarıma veya gemime yaklaşmasın" şeklindedir. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 112.

¹⁰⁷⁰ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 355.

Mısır'la yazışmalar yaptıkları düşüncesini doğurmaktadır. Aşağıda incelediğimiz mektup da bunun bir kanıtıdır.

3.6.2.8. EA 40: Alaşialı Devlet Adamından Mısır'lı Eşitine Mektup

Bu mektup Alaşialı yüksek rütbeli bir görevliden Mısır'a yazılmıştır. Dolayısıyla Amarna Çağı'nda sadece kralların ve onların eşleri veya çocuklarının yazışmalara katılmadığını çeşitli statüdeki görevlilerin de diplomatik yazışmalar yapıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Metnin tercümesinden de anlaşılacağı üzere bu kişiler de tıpkı efendileri gibi muhataplarıyla hediyeleşmişlerdir:

Mektubun tercümesi ve değerlendirilmesi şu şekildedir:

(1-5) Benim kardeşim Mısır'ın valisine. Senin kardeşin Alaşia'nın valisi şöyle söyler: Ben afiyettyim. Sen de iyi olasın.

(6-11) Ben, benim kardeşim [Şum]itti'ye şunları gönderdim: dokuz talenton bakır, iki parça fildişi, bir adet gemi kirişi. Ama o bana hiçbir şey vermedi. Bununla birlikte benim kardeşim olan sen bana fildişi gönderdin.

(12-15) Şimdi senin için hediye olarak beş talenton bakır, üç talenton iyi kaliteli bakır, bir parça fildişi, şimsir ağacından bir adet kiriş, bir gemi kirişi gönderdim.

(16-20) Diğer yandan benim kardeşim bu adamlar ve bu gemi krala, benim efendime aittir. Bu yüzden sen benim kralımın, efendimin gemisini hızlı ve güvenli bir şekilde bana geri gönder.

(21-23) ve sen benim kardeşim isteğin her ne varsa sana göndereyim.

(24-28) Bu adamlar kralın, benim efendimin hizmetkarlarıdır. Bu yüzden senin gümrük denetçilerin onlara dokunmasın (geçişlerine sorun çıkarmasın). Ve sen benim kardeşim, güvenli ve hızlı bir biçimde onları bana gönder.¹⁰⁷¹

Alaşialı yüksek rütbeli bir görevliden (muhtemelen vali¹⁰⁷²) Mısır'daki meslektaşına gönderildiği anlaşılan bu mektup tıpkı kralların yazışmasına benzemektedir. Mektupta kısa da olsa bir selamlama kısmı vardır. Bunun ardından gelen ifadelerden

¹⁰⁷¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 356.; W. L. Moran, *age.* 1992, s. 113.

¹⁰⁷² W. J. Murnane, *agm.* 2002, s. 109.

Alaşialı görevlinin daha evvel [şum]itti adlı bir kişiye (muhtemelen bir mektup da yazılarak) birtakım hediyeler gönderdiği fakat [şum]itti'nin kendisine karşılık vermediği anlaşılmaktadır. Alaşialı devlet adamı bundan dolayı bir sitemde bulunmaktadır. Anlaşılan o ki bu görevliler de kralları gibi eşitlik esasına göre hareket etmekteydiler. Gönderdikleri hediyelerin karşılığında kendilerine de bir şekilde karşılık verilmesini bekliyorlardı.

Alaşialı yetkili mektubunu gönderdiği kişiye geçmişte yaşadığı bu olumsuz durumları anlattıktan sonra sözlerine ona gönderdiği hediyeleri listeleyerek devam etmiştir. Bunun ardından ise içerisinde bazı adamların bulunduğu bir gemiden bahsetmiş, onların efendisine ait olduğunu bu sebeple hızlı ve güvenli bir biçimde geri gönderilmeleri gerektiğini ekleyerek sözlerine son vermiştir.

IV. BÖLÜM

AMARNA ÇAĞI'NDA SURİYE-FİLİSTİN BÖLGESİ

4.1. DEVLERİN GÖLGESİNDE KAOTİK BİR DÜNYA: SURİYE-FİLİSTİN COĞRAFYASI

Suriye-Filistin olarak ifade edilen alan Maverai Ürdün, Lübnan ve Güney Suriye bölgelerini kapsamaktadır. Çalışmamıza konu olan alan için Doğu Akdeniz, Levant terimleri de kullanılabilir. Bahsi geçen bölge Suriye'nin iç bölgelerini değil daha çok Akdeniz kıyısındaki alandır. Aşağıdaki haritadan da görüleceği üzere bu bölge oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır.

Bölge Geç Tunç Çağı (MÖ 1550-1150) boyunca Mısır firavunlarının denetiminde kalmıştır. Özellikle 18. Hanedan'ın ilk dönemlerinden itibaren Mısırlılar'ın bölgeye ilgisinin arttığı, yine aynı hanedana mensup olan III. Tutmosis zamanına gelindiğinde ise burada Mısır otoritesinin ciddi bir biçimde hâkim kılındığı anlaşılmaktadır. VI. Ramses döneminde ise Mısır'ın etkinliğinin büyük oranda azaldığı görülmektedir.¹⁰⁷³

Suriye-Filistin coğrafyasının Amarna Çağı'ndaki durumuna bakıldığında ise bu dönemde Mısır'ın bölgeyle çok fazla ilgilenmediği buna bağlı olarak da şehir devletleri arasında sürekli olarak mücadelelerin yaşandığı göze çarpmaktadır. Onlar bu karmaşadan kurtulmak için Mısır'a sık sık mektup yazmak durumunda kalmışlardır.

¹⁰⁷³ A. Kuhrt, *age. C. I*, 2013, s. 415, 416.

Harita 1: Suriye-Filistin Bölgesi ve Amarna Çağı'nda Mısır'ın yönetiminde olan belli başlı lokasyonlar.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷⁴ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 26.

Bölgenin siyasi ve sosyal panoraması bu bölgedeki şehir devletlerinin Amarna Arşivi'nden çıkarılan mektuplarından anlaşılmaktadır. Bu vesikalardan bölgede istikrarın olmadığı, şehir devletleri arasında sürekli mücadelelerin yaşandığı konusunda bilgiler edinildiği gibi büyük devletlerin de buraya sahip olmak için uğraş verdikleri öğrenilmektedir. Bu bağlamda bakıldığında yaşanan huzursuzlukların ve mücadelelerin iç dinamiklerin yanı sıra dış dünya ile de çok yakın bir bağlantı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Mısır, Asur, Babil, Hitit, Hurri-Mitanni gibi devletlerin Suriye üzerindeki emellerinin olduğu ve bunun da coğrafyanın kaderinin şekillenmesinde başat rol oynadığı görülmektedir.¹⁰⁷⁵ Örneğin 16. yy'ın başlarında Mitannilerin batıya doğru ilerlemesi Hititlerin Kuzey Suriye bölgesinden çekilmesine neden olurken bölgedeki küçük siyasi yapıların kontrolü Mitanniler açısından çok daha kolay gerçekleşmiştir. Mısırlıların da bu esnada Hiksos tehlikesiyle boğuştuğu dönem göz önünde tutulduğunda bu aşamada en avantajlı devletin Mitanniler olduğu anlaşılacaktır.¹⁰⁷⁶ Onların ardından Mısırlılar, Hititler ve Asurlular burada otoriter güç olmuştur. Bu açıdan hangi devlet güçlü ise onların Doğu Akdeniz'in nimetlerinden yararlanmak amacıyla bu bölgeye sahip olmak istedikleri söylenebilir. Bu durum günümüzde de değişmemiştir. Dolayısıyla bu durumun bölgenin bir kaderi haline geldiği ve tarih boyunca coğrafyanın büyük devletlerin gövde gösterisi yaptığı ve sahip olmak için uğruna mücadele verdikleri değerli bir stratejik coğrafya olduğu ifade edilmelidir.

Büyük güçlerin mücadelelerine sahne olan bu coğrafya Hiksos'ların Mısır'dan kovulmasından sonra daha da hareketlenmeye başlamıştır. Mısır orduları bölgede hızlı bir biçimde varlık göstermiş bu da Mitanniler'in bölgedeki hakimiyetinin kısa sürmesine neden olmuştur. Mısırlıların fetih hareketleri Yeni Krallık veya İmparatorluk Çağı olarak adlandırılan zamanda Tutmosis¹⁰⁷⁷ adını taşıyan firavunlarca gerçekleştirilmiştir. Özellikle III. Tutmosis ile birlikte gücünün zirvesine ulaşan Mısırlılar Filistin ve Suriye'nin güney kısımlarının kontrolü ele geçirerek bir imparatorluk hüviyetine bürünmüşlerdir. III. Tutmosis'in kontrolünde gerçekleşen kazanımlar üç safhada gerçekleşmiştir. İlk safha firavununun iktidarının ilk yılında başlamış ve MÖ 1458'deki Megiddo Savaşı ile sona ermiştir. Bu aşamada Filistin bölgesinin kontrolü güvence altına alınmıştır. İkinci aşama ise firavununun beşinci, altıncı ve yedinci yıllarında yapmış olduğu

¹⁰⁷⁵ Horst Klengel, *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*, Berlin 1992, s. 17.

¹⁰⁷⁶ E. Pfoh, *age*. 2016, s. 17, 18.

¹⁰⁷⁷ Bunlar I. Tutmosis (MÖ 1493-1481), II. Tutmosis (1481-1479), III. Tutmosis'tir (1479-1425), Bkz: T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 16.

seferler sonrasında hasıl olmuştur ki bu aşamada Kadeş ile Suriye'nin güneyi ele geçirilmiştir. Üçüncü evrede ise firavunun sekizinci ve sonraki yıllarında yapılan seferlerinin kazanımları elde edilmiştir. Oldukça başarılı işler gerçekleştirilen bu aşamada Mısır orduları Fırat Nehrine kadar gitmiş ve Mitannilerin iç bölgelerine kadar yayılmıştır. Bu süreçte Mısır'ın gücü Ugarit'e, Asi Nehri Vadisi'ne, Tunip ve Nuhaşşe'ye kadar yayılmıştır. Nitekim bahsi geçen bu yerlerde mukim olan siyasi yapılar Amarna Çağı'nda Mısır'ın sadık birer hizmetkarları olmuşlardır. Bu dönemde devrin büyük devletlerinin Mısır firavununa gönderdikleri kutlama mesajları da unutulmamalıdır. III. Tutmosis'in başarılı politikaları sonucunda elde edilen kazanımlar onun halefleri olan firavunlar dönemine de yansımıştır. Özellikle II. Amenhotep (MÖ 1426-1400) tarafından sürdürülen askeri seferler ile çevresel bağlamda Mısır'ın baskın gücü garanti altına alınmış ve bu sayede Mısır'ın Levant Bölgesi'ndeki hegemonyası devam etmiştir. Fakat III. Tutmosis dönemindeki kadar askeri seferlerin yapılmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu durum özellikle Amarna Çağı firavunları için daha geçerli bir şeydir. Kısaca denilebilir ki Tutmosisler Çağı'ndan sonraki firavunlar onların elde ettiği başarılar sayesinde bir süre daha Yakınoğu'nun en prestijli kralları olarak bilinmeye devam etmişlerdir.¹⁰⁷⁸ Öyle ki Amarna Çağı'nda Mısır'ın diplomatik yazışmaların merkezi olmasında da Tutmosisler Dönemi'nin büyük etkisi olmuştur.

Mısır'ın yanı sıra güçlü rakibi Mitannilerin de Suriye coğrafyasına sahip olma istediği her daim canlı olmuştur. İki devlet arasında güç gösterisi ve birbirleri üzerinde baskın olma politikası bölgenin ister istemez paylaşılması anlamına geliyordu. Nitekim Mitanniler ve Mısırlıların sınırları birbirine dayanmış bunun ardından bölgesel anlamda birer şehir devleti olarak nitelendirilen siyasi yapıların kontrolü iki devlet arasında paylaşılmıştır. Batı yakası Mısır'a, doğu ise Mitannilere kalan taraftı. Başka bir ifadeyle Aleppo/Halab, Mukiş, Niya ve Nuhaşşe Mitanni'de; Ugarit, Tunip ve Kadeş, Mısır'ın kontrolünde kalmış oluyordu. Amarna Çağı'nın tümünde bölge bu şekilde yabancı güçlerin denetiminde olmaya devam etmiştir. Değişen durum ise Hititlerin bölgede etkili olmaya başlamaları ve buna bağlı olarak da Mitannilerin geri plana itilmesidir. Özellikle I. Şuppiluliuma'nın sahneye çıkmış olması bunda önemli bir belirleyici faktör olmuştur. Böylece Mitanniler'in daha fazla geri plana çekildiği ve bölgesel sistemde kuralların yeniden belirlenmeye başladığı görülmektedir. Amarna Çağı'ndaki Mısır firavunlarının muktedir krallar olmamaları ve Hititler'in gücünün iyiden iyiye hissedilmeye başlaması

¹⁰⁷⁸ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 16.

eskiden düşman devletler olan Mitanni ve Mısırlılar'ın bu aşamadan itibaren “kardeş devletler” olmasına neden olmuştur. Bu durum Amarna Mektupları'nda açıkça görülmektedir.¹⁰⁷⁹ Bu gelişmelerle birlikte Mısır'ın bölgedeki sınırının Hititler lehine değişmiş olduğu görülmektedir. Sonuç olarak Mısır'ın sınırı Ugarit'ten Biblos'a Kadeş'ten ise Beka Vadisi'ne kadar (günümüz Lübnan bölgesi) gerilemiştir.¹⁰⁸⁰

Böylece bir kent büyüklüğünde olmalarından dolayı Eskiçağ literatüründe “şehir devleti” veya kendisinden daha büyük bir devletin korumasında bulunmalarından ötürü de “vasal” adıyla anılan siyasi teşekküllerin kaderinin büyük devletlerin bölgedeki politikalarına göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Döneme ait çivi yazılı kaynaklardan özellikle de Suriye-Filistin bölgesinde yer alan şehir devletlerinin Amarna Arşivi'nde bulunan mektuplarından bu bölgenin siyasi açıdan karmaşık bir coğrafya olduğu çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bölge genellikle büyük devletler tarafından siyasi, askeri ve ekonomik açıdan müdahalelere maruz kalmıştır. Çünkü bu coğrafya doğu ile batı arasında çeşitli ürünlerin aktarımına imkân veren ticaret yollarına sahipti. Özellikle Akdeniz kıyısında yer alan Ugarit, Biblos ve Tir gibi müreffeh şehir devletleri devrin büyük devletleri tarafından fethedilmesi arzulanan bir kıvılcıkta mesabesindeydi. Kuzeyde yer alan önemli merkezlerden Kargamış ve Amurru gibi kentler de Doğu Akdeniz bölgesinin kuzeydeki giriş kapıları gibiydi. Bunların her bireri jeopolitik ve ekonomik önemlerinden dolayı tarihi süreç içerisinde Mısırlıların, Mitannilerin, Hititlerin, Asurluların ekonomik ve politik açıdan ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla zikrolunan kentler bu etki altında yaşamlarını devam ettirmek zorunda kalmışlardır. Böylece bölgenin sürekli olarak hareketlilik içerisinde olduğu buna bağlı olarak da şehir devletlerinin muntazam bir yaşamdan uzak kaldıkları görülmektedir. Bilhassa onların kendi aralarında da sürekli olarak mücadele içerisinde olmaları bölgenin kaderlerinin şekillenmesinde başat rollerden belki de en önemlisi olarak değerlendirilmelidir. Amarna Arşivi'ndeki mektupları incelendiğinde pek çok şehir devletinin sınırlarını genişletmek için fırsat kolladığı görülmektedir. Bu sebeple arşivdeki mektupların büyük çoğunluğunda sınır ihlalleri ve saldırılardan yakınılmaktadır. Bu bağlamda tarihi süreç içerisinde Suriye-Filistin bölgesinde barışın daima kırılğan olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 17, 18.

¹⁰⁸⁰ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 18.

¹⁰⁸¹ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 18.

Vasalların mektuplarına bakıldığında onların aralarında yaşadıkları mücadelelerden dolayı bir türlü huzur bulamadıkları ve herhangi birinin diğerine karşı Mısır firavunundan yardım talep ettiği görülmektedir. Bu istekler çoğu zaman askeri yardım talebi şeklinde olmuştur. Örneğin Amarna Arşivi'nde en fazla mektuba sahip olan Biblos kralı Rib-Hadda'nın EA 92'deki ifadeleri pek çok vasalın mektubunda görülebilir. Rib-Hadda burada efendisi olan Mısır firavunundan hem kendini savunmak için hem de Mısır'ın düşmanlarıyla savaşmak için kendisine askeri kuvvet göndermesini talep etmektedir.¹⁰⁸² Yine bir başka mektubunda da (EA 127) Rib-Hadda'nın dile getirmiş olduğu şu cümleleri yardım isteme taktiğinin bir başka boyutunu göstermektedir:

...şimdi tüm düşmanlar bana karşı. Bana kim yardım edecek. Bakınız Biblos şehri ele geçiriliyor orada kente girebilecek hiçbir Mısırlı görevli olmayacak. Eğer Biblos Apîrulu adamlara kalırsa orada kente girecek hiçbir Kuşili¹⁰⁸³ birlik kalmayacak¹⁰⁸⁴ ... (EA 127:15-22)

Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Biblos oldukça zor durumdadır ve şehir düşmek üzeredir. Ayrıca bu mektup sayesinde ilginç bir bilgiye de ulaşma imkânı hasıl olmuştur. Bu da Mısır'ın güneyindeki Nübye/Kuşî bölgesinden insanların Biblos bölgesinde bulunduğu. Kuşiler burada muhtemelen Mısır ordusunda asker olarak görevlendirilmiştir.

MÖ 14. yy'ın ikinci yarısında bölgedeki problemlerde artış meydana gelmiştir. Buna sebep olarak ise Mısır'ın ve Mitannilerin eski gücünün azalması ve bölgede yer alan şehir devletleri üzerindeki otoritelerin zayıflaması gösterilmektedir. Bu aşamada vasallar Mısır ve Hitit arasında denge politikası izleyerek varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu konuda en başarılı şehir devleti Amurrulardır. Onlar hangi devlet çıkarlarına daha uygun ise onların safına geçmekte hiçbir beis görmemişlerdir. Amarna Arşivi'nde onların bu tutumu hakkında bilgi veren Amurru krallarına ait 19 mektup vardır. Öte yandan aynı Amurru krallarının mektupları yazdıkları döneme yakın bir zaman diliminde Hititler'le de yakınlaşmaya başladıkları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda

¹⁰⁸² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 529.

¹⁰⁸³ Bu halkın Mısır'ın güneyindeki bölgede yaşadıkları ifade edilmektedir. Günümüzde ise burası Etiyopya olarak bilinmektedir. <https://www.britannica.com/topic/Cushite>. (Erişim tarihi: 7.04.2019)

¹⁰⁸⁴ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 207.

onların denge politikasında oldukça mahir bir toplum oldukları anlaşılmaktadır. Amurruların Amarna Arşivi'ndeki mektuplarında kullandıkları hitap şekilleri ile Hititlerle yaptıkları anlaşma karşılaştırılarak onların ne şekilde bir politika uyguladıkları daha iyi görülebilir: Amurruların Mısır'a yazdıkları mektuplarında ve onlara gelen bir Mısır mektubunda kullanılan hitap şekilleri şunlardır: *Kralım, güneş tanrım, efendim* (EA 60); *ayağınızın çamuru/tozu olan ..., yedi kez ve yedi kez ayaklarınıza kapanırım* (EA 61); *tanrım, sizin uşağınız olan ...,* (EA 156); Mısırlı yüksek rütbeli bir görevli¹⁰⁸⁵ olan Tutu'ya hitaben *babam, efendim, senin oğlun, uşağın olan Aziru,* (EA 158- EA 164); *büyük kral, benim tanrım,* (EA 160); Mısır'dan Amurru ülkesine giden bir mektupta ise *kral, senin efendin* (EA 162), Ha'i/Haya adlı Mısırlı bir görevliye giden mektupta *kardeşim* (EA 166).¹⁰⁸⁶ Böylece bu ifadelerle bakıldığında Amurru krallarının Mısır firavununun teveccühünü kazanmak için türlü ifadelerle ona hitap ettikleri görülmektedir. Diğer yandan onlara gelen bir Mısır mektubundaysa gayet net bir biçimde "senin efendin" şeklinde bir kullanımla karşılaşılmaktadır.¹⁰⁸⁷ Bunların yanı sıra Amurru kralı Aziru'nun Amarna Çağı'nın güçlü krallarından olan I. Şuppiluliuma'ya da boyun eğdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸⁸ Onun I. Şuppiluliuma ile bir anlaşma yaptığı ve bununla Hititlerin hizmetine alındığı hatta yıllık 300 şekel altın vergi ödeyeceği, kendi değerlerini nasıl koruyorsa Hatti kralının ve ülkesininkileri de öyle koruyacağı bu anlaşma ile ahit altına alınmıştır. Ayrıca Amurruların Mısır ülkesinin kapısından çıktığı da bu anlaşmadan öğrenilen bilgiler arasındadır. Böylece yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Amurru siyaseti anlaşılmaktadır.

Amurru kralı, I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonraki süreçte ise politik oyunlarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu kez Hititler aleyhine bir tutum takınan Amurrular ödenmesi gereken haracı vermek istememiş böylece Hititler'le ters düşmüştür. Hitit kralı II. Murşili ise Aziru'ya gözlerinizi başkasına çevirmeyeceksiniz, babaların Mısır'a haraç ödediler siz ödemeyeceksiniz diyerek Amurrulara yapması gerekenleri söylerek kısaca gözdağı vermiştir. Bütün bu ifadelerden Amurruların Mısır ve Hititler arasında sürekli olarak ikili oynadığı sonucuna varılmaktadır.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 19.

¹⁰⁸⁶ Buradaki ifadeler Amurru mektuplarının içerisindekilerden derlenmiştir. Hemen hemen her mektubunda benzer ifadeler vardır. Aynı olanları yazmak yerine kullanılmış olan hitap ifadelerinden örnekler vermeyi tercih ettik. A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 419, 421, 799, 803, 819.

¹⁰⁸⁷ M. Liverani, *age. 2001*, s. 50.

¹⁰⁸⁸ M. Liverani, *age. 2001*, s. 56.

¹⁰⁸⁹ G. Karauğuz, *age. 2002*, s. 178, 179.

Amurrular başta olmak üzere Suriye bölgesindeki şehir devletlerinin uluslararası ilişkilerde Hititlerle geliştirmiş oldukları siyasi münasebetlere bakıldığında Hititlerin en az Mısırlılar kadar bölgede etkili olduğu hatta I. Şuppiluliuma zamanında Mısır'dan daha güçlü bir konuma ulaştıkları anlaşılmaktadır. Bölgenin önemli siyasi teşekküllerinden biri olan Ugarit'in Hitit kralıyla iyi ilişkilerinin olması bunun sağlam bir göstergesidir. I. Şuppiluliuma Ugarit kralı Niqmaddu'nun kendisine olan sadakatinden dolayı onu ödüllendirmiş olması Suriye-Filistin bölgesinin yavaş yavaş Hitit safına kaymaya başladığının bir başka göstergesidir. Bu aşamada Hitit kralının Niqmaddu'ya bir de mektup gönderdiği bilgisinden hareketle bazı şehirlerin Mısır'ın yanı sıra farklı devletlerle de diplomatik ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir.¹⁰⁹⁰ Bununla birlikte Niqmaddu'nun I. Şuppiluliuma ile ilişkisinin sadece diplomasi temelinde kalmadığı, I. Şuppiluliuma'nın muhtemelen bir sefer esnasında Suriye bölgesine geldiği dönemde Niqmaddu'nun onu karşıladığı ve huzurunda yerlere kapandığı ifade edilmektedir.¹⁰⁹¹

Öte yandan Suriye-Filistin bölgesinde yer alan şehir devletlerinin sadece büyük devletlerle irtibatlı olmadığı, kendi aralarında da bazı diplomatik temaslarda buldukları görülmektedir. Bu konuda en iyi örnek Ugarit ile Amurrular arasında imzalanan bir anlaşmadır. Anlaşma metninde geçen bazı ifadeler şu şekildedir: *“Bugünden başlayarak, Ugarit Kralı Niqmadu ve Amurru Kralı Aziru karşılıklı olarak yenim etmişlerdir. Aziru'nun Ugarit kralı ile yaşadığı münakaşalar geçmişte kalmıştır. Tüm bu tartışmalardan güneşin masum olduğu gibi Aziru da Niqmadu'ya, Abdi-Habat'a, Ugarit ve Siyanu'ya karşı masumdur.”* Bu anlaşma metnine bakıldığında Aziru'nun her zaman olduğu gibi geçmişte yaptıklarından ötürü pişmanlık duyduğu anlaşılmaktadır. İkili muhtemelen kutsal saydıkları şeyler huzurunda yemin ederek bir daha aynı hatalara düşmeyeceklerine dair birbirlerine söz vermişlerdir.¹⁰⁹²

Bu bilgilerden hareketle onların sadece Mısır'a bağlı sadık birer şehir devleti olmadıkları anlaşılmaktadır. Ugarit-Amurru, Hitit-Amurru, Hitit-Mısır örneklerinde görüldüğü gibi şehir devletleri büyük devletlerin hangisi çıkarlarına daha uygunsa onun tarafına geçmekten kaçınmıyordu. Aynı zamanda iki şehir devletinin eski düşmanlıkları

¹⁰⁹⁰ M. Liverani, *age.* 2001, s. 40.

¹⁰⁹¹ Donald B. Redford, *Egypt Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 175, 176.

¹⁰⁹² M. Liverani, *age.* 2001, s. 123.

bir kenara bırakarak iyi ilişkiler geliştirebildiği de görülmektedir. Bununla birlikte esas olan şey ise onların pek çoğunun ikili oynayan yöneticiler olduğudur.¹⁰⁹³

4.2. MISIR'IN SURİYE-FİLİSTİN'DEKİ ŞEHİR DEVLETLERİNE YÖNELİK POLİTİKALARI VE ONLARIN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Bilindiği gibi Eski Mısır tarihinde Hiksoslar olarak bilinen yabancı halkların Mısır'dan kovulmasının ardından 18. Hanedan ile birlikte Yeni Krallık dönemi başlamıştır. Şüphesiz bu dönem sadece Mısır'da değil Akdeniz Dünyası'nda da pek çok gelişmelere neden olmuştur. Yeni Krallık Dönemi ile birlikte Mısırlılar geniş sınırlara ulaşmış ve aynı minvalde zenginleşmişlerdir.¹⁰⁹⁴ Geniş sınırlara ulaşılması ile Mısır firavunları bu konuda bazı politikalar belirlemek zorunda kalmışlardır. Örneğin Suriye-Filistin bölgesindeki garnizon noktalarının tesis edilmesi gibi. Öte yandan bu politikalar Mısır'ın Yakındoğu'nun çeşitli devletleriyle rekabetlerinin canlı kalmasına neden olmuştur. Bu noktada Hititler ve Mitanniler en ön sırada yer almıştır. Geç Tunç Çağı'ndan itibaren yoğunlaşan bölgesel rekabet Mısır-Hitit-Mitanni üçgeninde Suriye-Filistin toprakları üzerinde devam etmiştir.

Mısır'ın Suriye bölgesine olan ilgisi çok erken dönemlere tarihlenmektedir. Fakat memleketlerinin Hiksoslar tarafından ele geçirilmesi onların bölge üzerinde etkili olmasına büyük bir engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte Hiksos istilası Mısır'ın en büyük rakiplerinden olan Hititlerin işine yaramış onlar I. Hattuşili'nin zamanında Suriye'de etkili olmaya çabalamışlardır.¹⁰⁹⁵ Öte yandan Hitit krallarından I. Murşili'nin Babil'deki Hammurabi Hanedanına son verdiği seferinin ardından burada fazla kalmayarak ülkesine döndüğü yıllarda Yakındoğu'da farklı olayların yaşanacağını göstergesi olan birtakım gelişmeler zuhur etmeye başlamıştı. Hititler'in Babil'i fethinin ardından burada meydana gelen iktidar boşluğu Kassitler tarafından doldurulmuş, yakın zamanda ise Ön Asya coğrafyası Hint-Avrupa kökenli güçlü bir Mitanni Devleti'nin¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ Jana Mynářová, "The Representatives of Power in the Amarna Letters", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East: Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20–25 July 2008*, (Gernot Wilhelm), Eisenbrauns, Winona Lake 2012, s. 551.

¹⁰⁹⁴ T. Wilkinson, *age*. 2013, s. 257.

¹⁰⁹⁵ Hasan Peker, "Hitit Devleti'nin Uluslararası ilişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (edt. Meltem Doğan Alpaslan-Metin Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları İstanbul 2013, s., 64, 65.

¹⁰⁹⁶ Gordon Childe, *Aryanlar Hint Avrupa Kökenlerine Dair Bir İnceleme*, (çev. C. C. Aydın), İstanbul 2016, s. 38, 40.

varlığına şahit olmuştur.¹⁰⁹⁷ Onların gelişiyle gerek Suriye’de gerekse uluslararası ilişkilerde bütün dengeler değişmişti.¹⁰⁹⁸

Hiç şüphe yok ki Geç Tunç Çağı’na en güçlü biçimde senkronize olan devlet Mısır olmuştur. Bu çağda Yeni Krallık olarak adlandırılan dönemi yaşayan Mısırlılar başarılı firavunların liderliğinde bir nevi “şar kişşati” (Evrenin Kralı veya Dünyanın Kralı¹⁰⁹⁹) rolüne soyunarak dört iklime hükmetmeyi ve Hiksosların bırakmış oldukları yaraları sarmayı amaç edinmişler, bu doğrultuda pek çok bölgeye askeri seferler yapmışlardır.¹¹⁰⁰ Güneyde Nübye, kuzeyde ise Asya torakları (Fırat kıyılarına kadar), özellikle de Suriye-Filistin bölgesi bu seferlerin yapıldığı yerlerdi. Özellikle III. Tutmosis’in zamanında Güneybatı Asya bölgesindeki (bununla Anadolu’nun güneyi ve Levant’a yakın bölgeler kastedilmiştir) hakimiyetin sağlamaştırılması için büyük gayret sarfedilmiştir. Bu amaçla firavunun kendisinin de yer aldığı askeri seferler düzenlenmiş bölgeden alınması gereken haraçlar (*inw*) toplanmıştır. Yapılan seferlerin bir başka getirisi de belirli noktalarda yer alan Mısır garnizonlarının ve yönetim merkezlerinin sağlamaştırılması olmuştur. Bu sayede Suriye-Filistin coğrafyası Mısır’ın uzun yıllar etki alanında kalmıştır.

Mısır’ın özellikle Suriye topraklarının iç kısımlarına müdahalede bulunması ve buralarda kendine ait askeri bölgeler tesis etmiş olması her ne kadar onlar için bir avantaj olsa da coğrafyanın bazı açılardan olumsuzluklarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Bunun en önemli negatif sonucu bölgedeki kentleşme olgusunun zarar görmüş olmasıdır. Hakikaten Mısır’ın politikalarına bağlı olarak Geç Tunç Çağı’nın bu döneminde mezkûr bölgelerde şehirleşme açısından bir zayıflığın meydana geldiği tespit edilmiştir. Mısır’ın bölgedeki otoriter yapısı şehirlerin çoğunun surlardan ve kalelerden mahrum kalmasına yol açmıştır. Şehirlerin korunaksız kalmasından dolayı bunlar saldırılara açık hale gelmiş bu durum vasallar arasında sık sık mücadelelerin yaşanmasına neden olduğu gibi Habiru gibi saldırgan topluluklar için de bir fırsat olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Amarna Mektupları’nda vasalların sürekli olarak Mısır’dan yardım talebinde bulunmaları bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Aslına bakıldığında bu gelişmelerin bölgede hâkim güç unsuru olan Mısırlıların zorlamalarından dolayı yaşandığı çok açıktı. Güçlü olanın zayıflar üzerindeki planı çok basit bir biçimde uygulanmıştı. Kentler korunaksız

¹⁰⁹⁷ <https://www.ancient.eu/Mitanni/> (Erişim tarihi: 15.06.2019)

¹⁰⁹⁸ H. Peker, agm. 2013, s. 65, 66.

¹⁰⁹⁹ P. A. Beaulieu, *age*. 2018, s. 144.

¹¹⁰⁰ Erich Cline and David O’Connor, *Thutmose III A New Biography*, Ann Arbor 2006, s. v, vi.

bırakılmış, birbirleriyle mücadelelerine bir son verilmemiş ve bu sayede hem bölge üzerinde hakimiyet kolaylıkla tesis edilmiş hem de bu belli bir dönem sürdürülebilmiştir. Eğer Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletleri müstahkem surlara veya kalelere sahip olsalardı belki de kaos ortamı bir nebze olsun azalabilirdi.¹¹⁰¹

Geç Tunç Çağı'nda huzursuz bir periodun varlığı konusunda en detaylı bilgilere ulaşmamıza imkân veren kaynakların başında hiç şüphesiz Amarna Mektupları gelmektedir. Bunlardan edinilen bilgilerden de şehirlerin ve özellikle de sivil halkın güvenliğinin yok denecek kadar az olduğu anlaşılmaktadır. Bunda Mısır'ın yukarıda izah etmeye çalıştığımız politikaları büyük oranda etkili olsa da bölgenin sosyolojik yapısını da ayrıca hesaba katmak gerekmektedir. Bu noktada akla ilk olarak Habiru ve Şusu adı verilen yarı göçebe toplumların gelmektedir. Onların bölgede ciddi oranda etkili oldukları ve saldırgan davranışlarıyla önüne geçilemez bir kaaşa yol açtıkları görülmektedir.¹¹⁰² Vasallar tarafından Mısır'a gönderilen mektupların pek çoğunda onların saldırılarından ve neden olduğu huzursuzluklardan sürekli olarak şikâyet edilmektedir. Bu açıdan Mısır'ın şehirlerin güvenli bir savunma sistemine sahip olmaması yönündeki zorlayıcı politikaları bu saldırgan toplulukların işini büyük ölçüde kolaylaştırmış olmalıydı.

Öte yandan bu kaos ortamının Mısır'ın bölgede otorite kurmasına katkı sağladığını da söylemek mümkündür. Önce şehirler savunmasız hale getiriliyor, ardından onlara rahatsızlık verecek eşkıya grupları muhtemelen el altından destekleniyor, bunun sonrasında ise Mısır'a her açıdan muhtaç vasallar oluşturuluyordu.¹¹⁰³

Sosyal ve siyasal açıdan karmaşık olan bu ortamda küçük siyasi yapılar varlıklarını devam ettirebilmek için firavunun ilgisini ve gönlünü kazanmak zorundaydı. Bu da onları rakip şehir devletleri haline getirmişti. Mısır yönetimi ise onların bu durumundan kendine uygun olan çıkarı sağlamaya çalışıyordu. Onlar daha çok vasallar arasında var olan münakaşa ve mücadelelere karşı doğrudan müdahil olmaktan kaçınan bir politika takip ediyorlardı.¹¹⁰⁴

Vasallar arasında süreklilik arz eden bir kaos ortamı hakimken madalyonun diğer tarafında yer alan devrin büyük devletlerinin ise daha farklı bir dünyasının olduğu göze

¹¹⁰¹ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 19.

¹¹⁰² A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 33.

¹¹⁰³ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 19.

¹¹⁰⁴ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 19.; M. Liverani, *age.* 2014, s. 338.

çarpmaktadır. Onlar “kardeşlik” atmosferi içerisinde birbirlerine mektup yazıyor, değerli armağanlar gönderiyor ve bazıları da Mısır firavunundan daha fazla altın koparabilmek adına kızlarını firavunun haremine göndermekle meşgul oluyordu.¹¹⁰⁵ Bu bağlamda bir tarafta vasallar diğer tarafta ise büyük devletler olmak üzere Amarna Çağı’nda birbirine zıt iki dünyanın olduğu görülmektedir. Büyük devletlerin oluşturduğu gruba nasıl “kardeş krallar” deniliyorsa vasallarınkine de “rakip veya düşman krallar” demek mümkündür. Vasalların yer aldığı coğrafya aynı zamanda büyük devletlerin sahip olmak istediği bir yer olduğundan bir anlamda rekabet alanıydı da.¹¹⁰⁶

Bu rekabette Mısır’ın diğer büyük devletlerin önüne geçtiği Suriye-Filistin bölgesinde en uzun süre söz sahibi olan devletin Mısırlılar olduğu görülmektedir. Esasında Mısır’ın bu bölge ile erken zamanlardan beri ilgilendiği bilinmektedir. Fakat Yeni Krallık Dönemi’nde bu daha baskın hale gelmiş ve ele geçirilen bölgelerin elde tutulması için bazı politikalar hayata geçirilmiştir. Aynı zamanda şehir devletlerinin ekonomik zenginliklerinden de faydalanılmıştır. Örneğin III. Tutmosis zamanında yapılan Megiddo Savaşı’nın ardından¹¹⁰⁷ pek çok şehir devletinin Mısır’ın denetimine girdiği gibi isyanın merkezi konumundaki Megiddo da Mısır’ın bir vasalı olmuş burası önemli bir ticaret lokasyonu olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁰⁸

Mısır’ın Suriye-Filistin bölgesinde ne gibi bir politika uyguladığını daha iyi anlamak için onların Nübye’deki uygulamalarına bakmak faydalı olacaktır. Bu bağlamda kaynaklar incelendiğinde Mısır firavunlarının Nübye’de gözle görülür bir biçimde Mısırlılaştırma politikası uyguladığı tespit edilmektedir. Bu durum en azından Nübye toplumunun üst kademesi için geçerli olmuştur. Nübye soylularından bazı kişiler Mısır yönetimine uygun sadık birer kişi olarak yetiştirilmiştir. Bunun adını kabaca Mısırlılaştırma olarak ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Mısır düşünce sistemine göre eğitilen Nübyeli soylular ilerleyen süreçte memleketlerine gönderilerek Mısır’a bağlı sadık idareciler olarak göreve başlıyorlardı. Nübye için uygulanan bu stratejinin yanı sıra Mısırlılar bu ülkeyi tıpkı kendi memleketlerinde olduğu gibi Aşağı ve Yukarı ülke olarak iki kısma ayırmışlardır. Wawat, Aşağı Nübye iken, Nübye’li firavunlar¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁵ A. H. Podany, *age.* 2010, s. 217.

¹¹⁰⁶ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 20.

¹¹⁰⁷ David O’Connor, *agm.* Ann Arbor 2006, s.12.; H. H. Nelson, *age.* 1913.

¹¹⁰⁸ R. Wallenfels (ed.), *age.* Vol. III, 2000, s. 89.

¹¹⁰⁹ Eski Mısır tarihinde Nübyeli firavunlar denilmesinin nedeni Mısırlıların güçten düştüğü bir dönemde Nübyelilerin/Kuşilerin Mısır’ı fethetmesi ve 24. Sülale olarak egemenliklerini kurmalarından ileri gelmektedir. Geniş bilgi için bkz: Donald B. Redford, *From Slave to Pharaoh: the Black Experience of*

olarak da bilinen Kuşî'lerin¹¹¹⁰ yaşadığı Kuş bölgesi ise Yukarı Nübye olarak adlandırılmıştır. Bu idari merkezlerin başına Mısır'da olduğu gibi valiler atanıyordu. Sadece krala karşı sorumluluğu olan bu valiler vezir ile eşit seviyeydi. Bu sistem özellikle Aşağı Nübye'de iyi sonuçlar vermiştir.¹¹¹¹ Öyle ki Mısır'ın bu bölgeden insanları Suriye topraklarında güvenlik gücü olarak kullanması burada uygulanan Mısırlılaştırma stratejisinin farklı alanlarda da meyve verdiğini göstermektedir.

Suriye-Filistin bölgesine gelince, Mısırlılar burada hâkim olduktan sonra üç şehri Mısır'ın yönetim işlerinin yürütülmesi için merkez olarak belirlemişlerdir. Güney Filistin'in kıyı bölgesinde bulunan “**Gazze**” Kenan mıntıkasının, Beka Vadisi'ndeki “**Kumidi**” Ube/Upe'nin (bu bölge tam olarak Suriye'nin iç kısımlarına karşılık gelen bir bölgeydi), “**Şumur**” ise Suriye kıyısında yer alan Amurru ve civarının merkezi olarak seçilmişti.¹¹¹² Bu üç bölgenin her birinin başında da Akadcası *rābişu* olan bir çeşit şef/kraliyet görevlisi¹¹¹³ şeklinde tercüme edebileceğimiz yetkili kişiler bulunmaktaydı. Burada görevli kişilerin kendilerine ait küçük bir sarayları bulunuyordu; onlar ya bu saraylarında ya da askeri garnizonlarında ikamet ediyorlardı. Bu açıdan Mısır yönetiminin buraya atadığı kişilerin ordu kökenli ve firavunun otoritesini temsil eden yüksek rütbeli kimseler oldukları ifade edilebilir.¹¹¹⁴ Bu tip bir yönetim sistemi uygulanan Suriye-Filistin bölgesinde Nübye'de olduğu gibi bir Mısırlılaştırma politikasının uygulandığının da izlerine rastlanmıştır. Bu bilgi Amarna Arşivi'nde yer alan EA 296'dan¹¹¹⁵ gelmektedir. Kenanlı bir yönetici olan Ya'şiri'nin aktardıkları bu konuda önemli ayrıntılar sunmaktadır. O şöyle demektedir: “*Ben gençken o (Mısır firavunu) beni Mısır'a getirdi, ben kralıma hizmet ettim ve ben kralımın, efendimin şehrinin kapısında yükseldim.*”¹¹¹⁶ Buradaki ifadelerden mektubu yazan kişinin bir zamanlar Mısır'a götürüldüğü ve burada eğitim gördüğü veya firavuna biat edip onun istekleri doğrultusunda kendi memleketinde tahta çıkmayı kabul ettiği (mektupta yer alan

Ancient Egypt, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 2004, s. 65-86.; T. Wilkinson, *age*. İstanbul 2013, s. 19.

¹¹¹⁰ <https://face2faceafrica.com/article/the-black-pharaohs-from-the-kingdom-of-kush-who-ruled-over-egypt-for-centuries>; <https://www.blackhistorymonth.org.uk/article/section/pre-colonial-history/3781/>; <https://www.ancient.eu/Kush/>; (Erişim tarihi: 12. 04. 2019)

¹¹¹¹ E. Pfoh, *age*. New York 2016, s. 21.

¹¹¹² Gazze, Kumidi, Ube/Upe ve Şumur bölgelerinin lokasyonları için bkz: Ekler bölümünde Harita:2.

¹¹¹³ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 294.

¹¹¹⁴ E. Pfoh, *age*. New York 2016, s. 21.

¹¹¹⁵ Güney Kenan'da bir bölgenin yöneticisi olan Ya'şiri'ya ait bu mektup hakkında bkz: A. F. Rainey, *age*. Vol. 1-2, 2015, s. 1143, 1145, 1601.

¹¹¹⁶ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 338.

yükseldim kelimesi “tahta çıktım” manasına geliyor olmalı) anlaşılmaktadır.¹¹¹⁷ Böylece EA 296’dan hareketle Mısırlıların Nübye bölgesindeki uygulamasına benzer bir biçimde Suriye-Filistin coğrafyasında da benzer bir biçimde Mısırlılaştırma politikasına başvurduğu ifade edilebilir. Ancak şunu da belirtmek lazımdır ki bu strateji Nübye’deki kadar yoğun bir biçimde uygulanmamış ve aynı verimlilikte sonuçlanmamıştır. Bu, kuvvetle muhtemel Suriye-Filistin coğrafyasındaki halkların Nübye bölgesine nazaran milli şuurunun ve kültürel seviyelerinin çok daha yüksek olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Mısır’ın Suriye-Filistin’deki sac ayağı şeklini andıran üçlü idare sistemindeki yüksek rütbeli şeflerden başka başlarında bu vasıfta kişiler olmaksızın çeşitli büyüklükte garnizonların da bulundurulduğu tespit edilmiştir. Bu konuda örnek lokasyonlar olarak: Yafa, Beth-şean, Ulassa garnizonları gösterilebilir. Amarna mektuplarında bunlara dair de bilgiler yer almaktadır.¹¹¹⁸ Mısır’ın bu birliklerini bölgede bulunundurması burada kalabalık ordular olduğu anlamına gelmiyordu bu daha çok askerî açıdan caydırıcı bir etki oluşturması içindi.¹¹¹⁹

Buradaki Mısır varlığının bir nedeni de ekonomik çıkarların bir gereği idi. Özellikle tahıl, çeşitli madenler ve kereste önemli bir cazibe unsuru olmuştur. Örneğin Yarimuta şehrinde Mısır’ın ihtiyacı için de tahıl üretimi yapıldığına dair Amarna Mektupları’ndan bilgi edinilmektedir.¹¹²⁰

Suriye-Filistin bölgesi Mısır ekonomisine katkısının yanında güvenlik için de önem arz etmekteydi. Bu belki de Mısır firavunları için en önemli şeydi. Çünkü Hiksoslar bu taraftan gelmiş ve Mısır’ı istila etmişlerdi. Bir daha buna benzer bir şeyin yaşanmaması için Mısırlılar bu bölgenin kontrolü için çok fazla mesai harcamışlardır.¹¹²¹

¹¹¹⁷ E. Pfoh, *age.* 2016, s. 22.

¹¹¹⁸ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 607, 609.

¹¹¹⁹ H. Klengel, *age.* 1992, s. 25.

¹¹²⁰ T. Wilkinson, *age.* 2013, s. 90.

¹¹²¹ Gerek Asya gerekse Nübye firavunlar devri Mısır’ının ideolojisine göre barbarların gelme ihtimalinin olduğu kaos ve tehdit noktaları olarak aldılandırılmıştır. Bu algı erken dönemlerde bile mevcuttu. Örneğin kral Merikara’nın (MÖ 2075-2040) bir anıtındaki yazıtta Asyalılar aşağılık insanlar olarak tarif edilir. Burada onların zavallı oldukları, tek bir yerde kalmadıkları, Horus’un zamanından beri savaştıkları ancak bir galibiyet ve fetih elde edemedikleri belirtilmiş; onların bir kişiyi soyabileceği fakat bir kasabaya zarar veremeyecekleri alaylı bir şekilde dile getirilmiştir. E. Pfoh, *age.* 2016, s. 24; <https://pharaoh.se/pharaoh/Merikara>. (Erişim tarihi: 10.04.2019)

4.3. AMARNA MEKTUPLARI IŞIĞINDA VASALLAR/ŞEHİR DEVLETLERİ

Amarna (1887), Boğazköy (1906-1907), Mari (1933-1939) ve Ebla Arşivlerinin (1975) gün yüzüne çıkarılması sayesinde Eskiçağ Tarihi'nde uluslararası ilişkiler mefhumunun kapsamına giren detaylı bilgilere ulaşma imkânı hasıl olmuştur. Buralardan elde edilen vesikalar incelendiğinde her bir bölgede uluslararası ilişkilerin belli bir boyutta yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Amarna Arşivi'nin oluştuğu dönem ise diğer zamanlara göre oldukça farklıdır çünkü bu dönemde devletlerarası ilişkiler ilk defa bu kadar yoğun bir biçimde yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde Mısır, Anadolu, Suriye, Filistin, Mezopotamya, Kıbrıs (Alaşia) gibi çok farklı coğrafyalardan çeşitli büyüklükteki siyasi yapılar yazışmalara katılmış ve Mısır firavunlarına mektuplar göndermişlerdir.¹¹²² Özellikle Suriye-Filistin bölgesindeki 40 vasaldan gelen mektup Amarna Arşivi'nin kahir ekseriyetini oluşturmuştur.¹¹²³

Amarna Arşivi'ne bakıldığında bu yazışmalarda iki farklı siyasi yapının yer aldığı görülmektedir. Bunlardan ilki Mısır, Hitit, Mitanni, Babil, Asur, Arzava ve Alaşia devletlerinin oluşturduğu “büyük devletler”, ikincisi ise Suriye-Filistin bölgesindeki küçük devletler/vasallardır.¹¹²⁴

Devrin büyük devletleri, vasallara hak ve özgürlüklerinin olmadığını, en önemli vazifesilerinin efendilerine hizmet etmek ve vergi vermek olduğunu ima ederlerdi.¹¹²⁵ Bunları yerine getirenler ise bağlı olunan devlet tarafından korunmakla ve ayrıca efendilerinin lütf ve övgüsüne mazhar kılınmakla ödüllendirilirdi.¹¹²⁶

Amarna Çağı'ndaki şehir devletleri her ne kadar büyük devletlerin gölgesinde yaşayan birer küçük devleti görünümü arz etseler de onlar tıpkı büyük devletlerin kralları gibi kendi aralarında “kardeşlik” anlayışıyla hareket ediyorlardı. Ugarit Arşivi'nden çıkarılan vesikalardan birinde Amurru kralının Ugarit ülkesindeki eşitine “*kardeşim bak sen ve ben kardeşiz. Biz bir adamın oğullarıyız*” şeklindeki ifadeleri büyük devletlerin krallarının yazışmalarında kullanılan üslubu anımsatmaktadır. Öyle ki aynı mektupta

¹¹²² M. Liverani, *age.* 2001, s. 2.

¹¹²³ Raymond Cohen, Raymond Westbrook, “Introduction The Amarna System”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 8.

¹¹²⁴ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 40, 151.

¹¹²⁵ M. Liverani, *age.* 2001, s. 44.

¹¹²⁶ M. Liverani, *age.* 2001, s. 40.

tıpkı efendilerinin mektuplarındaki gibi “*bana her ne arzuluyorsan yaz onu sana vereceğim*” denilmesi de aynı doğrultudadır.¹¹²⁷

Bu kardeşlik politikası şehir devletleri bazında ele alındığında onların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için sığınabilecekleri en güvenli liman olmalıydı. Günümüzde olduğu gibi kargaşanın eksik olmadığı Geç Tunç Çağı'nın Suriye-Filistin bölgesi birlikte hareket etmeyi adeta zaruret haline getirmişti. Şehir devletleri varlıklarını sürdürmek için ya başka şehir devletiyle kardeş olmalıydı ya da büyük bir devletin gölgesine sığınmalıydı. Eskiçağ Yakındoğu'sunda büyük bir devletin güvencesinde yaşamının şartı bağlı olunan krala haraç vermektir. Küçük bir kentin kralı için yaşamının anlamı iktidarda kalmakla aynı şey olduğundan mecburen ikisinden birine başvuruluyordu.¹¹²⁸ Bu bağlamda Akadca “yaşamak” anlamına gelen “Balātu(m)”¹¹²⁹ kelimesi Amarna Çağı'nda yapılan diplomatik yazışmalarda ideolojik açıdan “hayatta kalmak, varlığını devam ettirmek” şeklinde mecaz bir anlamı da ihtiva ediyordu. Özellikle vasal krallardan gelen mektuplarda Balātu(m) kelimesinin farklı fiil çekimleriyle¹¹³⁰ sıkça yer aldığı görülmektedir. Bu, onların içinde bulunduğu durumu ortaya koyduğu gibi Amarna Çağı'nda Suriye-Filistin coğrafyasının da politik manzarasını anlamamız açısından önemli bir detaydır. Öte yandan mektuplarda sıkça kullanılan Balātu(m) kelimesinin tahıl (še'u) ile aynı anlama gelme ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Nitekim tahılların canlı yaşamı için en başta gelen ihtiyaç olduğu da malumdur. Bu açıdan vasallar mektuplarında efendilerinden yaşamak istediklerini sürekli olarak dile getirmişler ve bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını gerektiğini yazmışlardır. Örneğin Biblos kralı Rib-Hadda Mısır'a yazdığı mektuplarının birinde “*umarım kral onun hizmetkarının sözlerini dinler ve hizmetçisine hayat verir, onun yaşamasına izin verir.*” yazmıştır. Burada geçen hayat vermeye dair ifadeleri ile Rib-Hadda'nın Mısır'dan tahıl değil iktidarda kalabilmek için Mısır firavunundan bir destek ve yardım istediği şeklinde bir anlam çıkarılabilir. Buna benzer bir ifade Tir kralı Abi Milki'nin mektubunda da görülmektedir. Abi Milki'nin “*umarım kralım onun hizmetkarını korur ve yaşaması için ona Uzu'yu verir.*”¹¹³¹ Buradaki “Uzu”nun iç bölge ve kent anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bunu idari merkez, politik anlamda işlerinin yürütüldüğü bölge olarak açıklamak mümkündür.

¹¹²⁷ M. Liverani, *age.* 2001, s. 137.

¹¹²⁸ M. Liverani, *age.* 2001, s. 162.

¹¹²⁹ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age.* 2000, s. 36.

¹¹³⁰ EA 85:39= ib-lu-ut; EA 1:13= ba-al-tá, EA 1:46= bal-tá-at; EA 10:34= i-ba-al-ti. Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 58, 60, 98, 500.

¹¹³¹ Bkz: EA 150; A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 759.

Tir'in uzun bir süre Amurruların kuşatması altında kalmasından dolayı kıtlık sıkıntısı çektiği ve var olma mücadelesi verdiği bilinmektedir. Onların Uzu denilen iç bölgeye sahip olmak istemeleri siyasi ve askeri gücü yeniden elde etme amacına yönelik olmalıydı. Onların bu durumuna benzer bir şey Biblos'un da başına gelmiştir.¹¹³² Bu yüzden firavundan yardım istemişlerdir. Buna benzer vakalar çok sık yaşandığından mektupların çoğunun benzer konular etrafında şekillenmiş olduğu sürekli olarak mücadele ve buna bağlı olarak da zayıf olanın ezilmesine bağlı olarak Mısır'dan yardım istediği görülmektedir.¹¹³³ Vasalların bir başka amacının da firavunun “*hazanu*”su olabilmektir. Bu kelime ise bir çeşit belediye başkanı, şehir yöneticisi, baş memur, köy veya kasaba gibi bir yerleşim alanının başyetkilisi¹¹³⁴ gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Bu bağlamda vasal statüsünde olan kral bu göreve gelerek bölgesinde en yetkili amir pozisyonuna yükselmeyi amaçlıyor olmalıydı.¹¹³⁵ Mısır firavunları ise vasalların hazannu olmak için yapmış oldukları taleplere hiçbir zaman sıcak bakmamıştı.¹¹³⁶ Bu da Mısır'ın yetkililerinin merkezden tayin olduğunu göstermektedir

4.4. AMARNA ARŞİVİ'NDE VASALLARIN MEKTUPLARI VE BÖLGENİN GENEL MANZARASI

Amarna Çağı'nda en hareketli ve karmaşık bölge şüphesiz Suriye-Filistin bölgesidir. Burada çok sayıda şehir devleti bulunuyordu ve bunlardan Mısır firavunlarına onlarca mektup gönderilmiştir. Aşağıdaki tabloda mektup gönderilen şehirler ve EA (El Amarna) kısaltmasıyla bunların numaraları verilmiştir. Bu tablodan bölgenin ne derece hareketli bir yer olduğu ve sorunların çokluğu hakkında tahminde bulunmak mümkündür. Şunu da belirtmek lazımdır ki mektupların bazısı onu yollayan kişinin yönetim merkezi değildir. Onların bu şekilde kendi merkezlerinden değil de en azından bazen farklı yerlerden Mısır'a mektup yazmaları çeşitli amaçlarla seyahatler yaptıklarını göstermektedir. Bu konuda pek çok örnek vardır. Örneğin EA 317 ve EA 318 Suriye'de bulunan Dagantakala'ya aittir ancak mektubun gönderildiği yer Gazze olarak belirtilmektedir.¹¹³⁷ Aynı şekilde Amarna Arşivi'nde en çok mektubu bulunan kişilerin başında yer alan Rib-Hadda'ya ait EA 126 ve EA 78 de Biblos'tan değil Şumur'dan

¹¹³² Bkz: EA 74:51-57; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 457.

¹¹³³ M. Liverani, *age. 2001*, s. 164.

¹¹³⁴ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age. 2000*, s. 113.

¹¹³⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1282.

¹¹³⁶ M. Liverani, *age. 2001*, s. 164.

¹¹³⁷ J. Mynarova, *age. 2007*, s. 66

gönderilmiştir. Bu açıdan aşağıdaki tabloda mektupları listelerken eğer mektup farklı bir yerden gönderilmişse EA kısaltmasının yanında onun gönderildiği yeri de yazmayı uygun bulduk. Tablonun en sonunda ise Mısır'dan vasallara gönderilen mektuplar listelenmiştir.

Amarna Çağı'nda Mektup Gönderilen Şehirler ¹¹³⁸		
	Merkez	EA Tablet Numarası
1	Akka (<i>Ak-ka</i>)	EA 232, EA 233, EA 234, EA 235, EA 237, EA 327.
2	Akşap	EA 223.
3	Amurru (KUR <i>A-mur-ri</i> / KUR MAR.TU)	EA 60, EA 61, EA 62, EA 156-161, EA 164, EA 165, EA 166, EA 167, EA 168, EA 169, EA 170, EA 171, EA 172, EA 371.
4	Anaharath	EA 238, EA 239.
5	Ashdod	EA 296.
6	Aşkelon (<i>Aš-qá-lu-na</i>)	EA 302, EA 303, EA 304, EA 305, EA 306, EA 307, EA 308, EA 309, EA 312, EA 320, EA 321, EA 322, EA 323, EA 324, EA 325, EA 326.
7	Aştartu	EA 207, EA 337, EA 364.
8	Bashan	EA 199, EA 200, EA 202.
9	Beyrut (URU <i>Be-ru-ta</i>)	EA 97, EA 98, EA 136, EA 137, EA 138, EA 141, EA 142, EA 143.
10	Biblos (URU <i>Gub-la</i>)	EA 50, EA 66, EA 68-95, EA 101-140, EA 231, EA 362.
11	Şam (URU <i>Di-maş-ka</i>)	EA 194, EA 195, EA 196, EA 197, EA 209, EA 210.
12	Enişasi (URU <i>E-ni-ša-si</i>)	EA 187.
13	Filistin	EA 263 (Rehob), EA 294 (Lakişa veya Merkez Filistin), EA 296 (Merkez/Güney Filistin- Aşdod), EA 301 (G. Filistin), EA 302, EA 303, EA 304 (G. Filistin-Aşkelon), EA 305 (G. Filistin), EA 306, (G. Filistin-Aşkelon), EA 307, EA 308, EA 309, (G. Filistin-Aşkelon veya Gazze), EA 311 (Merkez veya Güney Filistin-Lakişa), EA 312 (Merkez veya Güney Filistin- Aşkelon veya Gazze), EA 333 (Merkez veya Güney Filistin)
14	Gath (URU <i>Gi-im-ti</i>)	EA 63, EA 64, EA 65, EA 229, EA 278, EA 279-284, EA 366.

¹¹³⁸ Burada isimleri yazılı olan siyasi yapılar birer şehir devleti veya vasal statüsündedir. Mektupların bazısının gönderildiği yer tespit edilemediğinden dolayı listeye dahil edilmemiştir. Ayrıca şehirlerin isimleri de -eğer varsa- çivi yazılı tabletin transkribe edilmiş şekliyle parantez içinde gösterilerek yazılmıştır. Aksi durumda ise Türkçeye en uygun şekliyle veya Rainey'de geçtiği şekliyle yazılmıştır. Listede yer alan mektuplar yanında yazıldığı şehirden gönderilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere bir kralın kendi şehrinden başka bir yerden de mektup gönderdiği olmuştur. Tablo J. Mynarova, *age*. 2007, A. F. Rainey, *age*. Vol. 1-2, 2015 ve W. L. Moran, *a.g.e* 1992'den faydalanılarak hazırlanmıştır.

15	Gazze (URU <i>Az-za</i>)	EA 97, EA 168, EA 211, EA 212, EA 213, EA 215, EA 216, EA 217, EA 226, EA 307, EA 308, EA 309 (G. Filistin-Aşkelon veya Gazze), EA 312 (Merkez veya Güney Filistin-Aşkelon veya Gazze), EA 317, EA 318, EA 319, EA 321, EA 329.
16	Gezer (URU <i>Gaz-ri</i>)	EA 267-272, EA 273-274, EA 292, EA 293, EA 297-300, EA 378.
17	Gintiaşna (URU <i>Gin-ti-aş-na</i>)	EA 319 (Mektup Gintiaşna'lı Zuraşar'dan ama Gazze'den gönderilmiş).
18	Gintikirmil	EA 264, EA 265, EA 266.
19	Gintipadalla (URU <i>Gi-ti-pa-da-al-la</i>)	EA 249, EA 250.
20	Guddaşşuna (URU <i>Gud-da-şu-na</i>)	EA 177.
21	Haşabu (URU <i>Ha-şa-bu</i>)	EA 174.
22	Hasi (URU <i>Ha-si</i>)	EA 175, EA 185, EA 186.
23	Hazor/Haşôra (URU <i>Ha-şú-ri</i>)	EA 227, EA 228.
24	Kadeş (KUR <i>Qi-id-ši</i>)	EA 189.
25	Kudüs (URU <i>Ú-ru-sa-lim</i>)	EA 285-291,
26	Kumidi (URU. <i>Ku-mi-di</i>)	EA 198.
27	Labana	EA 193.
28	Lakiş (URU. <i>La-ki-şa</i>)	EA 294, EA 328, EA 329.
29	Megiddo (URU <i>Ma-gid-da</i>)	EA 242-248, EA 365.
30	Muşihuna (URU <i>Mu-şi-hu-na</i>)	EA 182, EA 183, EA 184.
31	Naşiba (URU <i>Na-şi-ba</i>)	EA 206.
32	Nuhaşše (KUR <i>Nu-ha-aş-še</i>)	EA 51.
33	Pella/Pihilu (URU <i>Pi-hi-li iš-tu</i>)	EA 255, EA 256.

34	Qanu (URU <i>Qa-nu-ú</i>)	EA 204.
35	Qatna (URU <i>Qàt-na</i>)	EA 52- 57.
36	Ruhizza/Rōğişi (URU <i>Ru-hi-ša</i>)	EA 191, EA 192.
37	Şabuma (URU <i>Şa-pu-ma</i>)	EA 273, EA 274.
38	Şaruna (URU <i>Şa-ru-na</i>)	EA 241.
39	Şashimi (URU <i>Şa-as-hi-mi</i>)	EA 203.
40	Şam'óna	EA 224, EA 225.
41	Shechem (KUR <i>Şa-ak-mi</i>)	EA 252, EA 253, EA 254.
42	Şidon (URU <i>Şi-du-na</i>)	EA 144, EA 145.
43	Şumur	EA 78 ve EA 126 (bu ikisi Biblos kralı Rib-Hadda'ya ait fakat Şumur'dan gönderilmiş), EA 100 (bu tablet ise Irqata şehrinin yöneticisi tarafından gönderilmiştir.)
44	Şunu (URU <i>Şú-nu</i>)	EA 220.
45	Ťôbihi (URU <i>Ťú-bi-hi</i>)	EA 179.
46	Ťôbu (URU <i>Ťü-bu</i>)	EA 205.
47	Tunip (URU <i>Tü-ni-ip</i>)	EA 59.
48	Sur (URU <i>Şur-ri</i>)	EA 146-155, EA 295.
49	Ugarit (<i>Ŭ-ga-ri-ta</i>)	EA 45-49.
50	Yurşa/Yurza (URU <i>Yu-ur-za</i>)	EA 314, EA 315, EA 316.
51	Ziribaşani (URU <i>Şi-ri-Ba-ša-ni</i>)	EA 201.
52	Zuhra (URU <i>Şú-uh-ra</i>)	EA 334.

53	Zukra	EA 336.
54	Mısır'dan Vasallara Gönderilen Mektuplar ¹¹³⁹	<ul style="list-style-type: none"> ➤ EA 96: (Mısırlı bir görevliden (Şumur'dan) Biblos Kralı Ribhadda'ya) ➤ EA 99: (Gönderen III. Amenhotep veya IV. Amenhotep) Ammiya(?) şehrine.) ➤ EA 162: (Gönderen firavunun ismi belli değil mektubun alıcısı Amurru kralı Aziru) ➤ EA 163: (Gönderen firavunun ismi belli değil mektubun alıcısı Kenan Bölgesinde biri. Tablet bozuk olduğundan kim olduğu belirlenemiştir.) ➤ EA 190: (Gönderen firavunun ismi belli değil. Mektup Kadeş kralı Etakkama'ya) ➤ EA 367: (IV. Amenhotep'ten Ak-şa-pa'nın yöneticisi Intaruta'ya gönderilmiş.) ➤ EA 369 (III. Amenhotep'ten Gezer'in yöneticisi Milkilu'ya), ➤ EA 370 (Aş-qá-lu-na'ya)¹¹⁴⁰

Tabloda yer alan siyasi teşekküllerin mektupları sayesinde Suriye-Filistin bölgesinin Geç Tunç Çağı hakkında çok ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu durum yazışmalar sona erene kadar devam etmiştir. Amarna Çağı sona erdikten sonra ise bölge hakkında verilen bilgiler mektuplardaki kadar detaylı olmamıştır.

4.5. SURIYE-FİLİSTİN BÖLGESİ'NDE ÜÇ CAMBAZ: BİBLOS, AMURRU VE HABİRULAR

Yukarıdaki tabloda zikredilen mektupların içeriğinden anlaşılacağı üzere Amarna Mektupları'nda en çok yer alan üç unsur Biblos, Amurru ve Habirular'dır. Bunlardan Biblos, Amarna Arşivi'nde en çok mektuba sahip olmasıyla, Amurrular devrin büyük devletleri arasında uyguladıkları denge politikasıyla ve saldırgan davranışlarıyla, Habirular ise Amurrular başta olmak üzere çeşitli şehir devletleriyle birlikte hareket ederek çevrelerindeki yerleşim alanlarına yaptıkları saldırgan davranışlarıyla bilinmektedir. Bu üçünden Amurrular ve Biblos Suriye'nin kıyı bölgesinde yer almaktadır. Habirular ise belli bir kentte veya kasabada mukim olarak yaşamıyorlardı. Bu açıdan onlarla mücadele etmek bölgedeki şehirler için oldukça zordu. Bu durum Amarna

¹¹³⁹ Çalışmamızda bu mektuplara ilgili devlet hangisi ise o kısımda değinilmiştir. Fakat son bölümde genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu açıdan ilgili kısma bakınız.

¹¹⁴⁰ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e* 1992, s. xvii.

Mektupları'nda da açıkça görülmekte, onlarla baş edemeyen şehirler bu konuda Mısır'dan yardım istemişlerdir.

Krallık ideolojisinin gerektirdiği güçlü kral imgeleminin kanıtlanabileceği en uygun coğrafya Suriye-Filistin bölgesiydi. Bu açıdan Yakınoğu'nun büyük kralları güçlerini burada kanıtlama eğilimine girmişlerdir. Bu anlayışla hareket edenlerin en başında Mısır firavunları gelmektedir. Özellikle III. Tutmosis'in bu noktada en başarılı kişi olduğu ifade edilebilir. Hakikaten onun Fırat kıyılarına kadar ilerlemesi Mısır'ı bir imparatorluk haline getirirken kendisine de uluslararası arenada önemli bir prestij sağlamıştır.¹¹⁴¹ Muhtemelen Hitit kralı I. Şuppiluliuma da aynı prestijin peşindeydi nihayetinde bunu başarmıştı. Büyük devletler bu ve benzeri hedeflerin peşinde koşarken bölgede yer alan şehir devletleri onların vasalı haline geliyordu. Öte yandan vasal konumundaki bu şehir devletleri var olabilmek adına birbirleriyle sürekli mücadele ediyorlardı. Bu bakımdan bölgede barış daima kırılgan olmuştur. Aşağıda da görüleceği gibi Biblos, Amurru ve Habiru unsurları bu kırılgan yapının en güzel timsalleri, bölgenin birer aynası gibidirler. Biblos sürekli sıkıntılarla boğuşmuş bu yüzden çok fazla mektup yazmıştır, Amurrular ise daha çok sıkıntı çıkarıcı taraf olmuş ve ayrıca büyük devletlerin arasında sürekli taraf değiştirmiştir. Habirular ise yeri yurdu belli olmasa da bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik ikliminde büyük tesir bırakan gizemli bir topluluktur.¹¹⁴²

4.5.1. Amarna Çağı'nın Politik Toplum Amurrular

Amurrular veya başka bir deyişle Amoritler olarak bilinen bu toplumun ismi Akadca *Amurru* kelimesinden gelir. Yazının mucitleri olan Sumerliler ise onlara *mar.du* (MARTU¹¹⁴³) adını vermişlerdir. Bu ise kelime "batı" anlamına gelmektedir. Hakikaten Amurruların yaşadığı coğrafyaya bakıldığında bunun Sumerliler'in yaşadığı bölgeye göre

¹¹⁴¹ T. Bryce, *age.* 2005, s.122,123.

¹¹⁴² E. Pfoh, *age.* 2016, s. 18.

¹¹⁴³ Her ne kadar kaynaklarda Amurruların gelişmiş bir kültüre sahip oldukları belirtilse de bu muhtemelen onların yerleşik bir yaşama geçtikten sonraki dönemleri için söylenebilir. Nitekim bölgenin en kadim toplumu olan Sumerliler, MAR.TU olarak adlandırdıkları bu insanları tahıl bilmeyen, evsiz, kasabasız, kaba ve dağlı şeklinde anlatmışlar ayrıca onların yer mantarı ve çiğ et yiyen kişiler olduklarını ifade etmişlerdir. Bu malumatlardan onların en azından Sumerliler'in zamanında yerleşik bir kültüre sahip olmadıkları, göçebe hayat tarzını benimsedikleri yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemel zamanla yerleşik yaşama geçmişlerdir. Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 106, 111, 112.; Ekrem Memiş, *Eskiçağ'da Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007, s.87-93. Ayıca bkz: Georges Roux, *Ancient Iraq*, Penguin Books, London 1992, s. 176.

batıda yer aldığı görülecektir. Bu da onların böyle bir adlandırma yaparken yön kavramına göre düşündüklerini göstermektedir.¹¹⁴⁴

MÖ 3. binyıldan itibaren Ön Asya’da varlıkları bilinen Amurrular muhtemelen Sumerlilerin anlatımından sonraki süreçte zamanla yerleşik yaşama geçerek gelişmiş bir kültürel ve siyasi kimliğe bürünmüşlerdir. Köken olarak ise (tıpkı MÖ 2. binyıldaki Ugarit, Kenan ve MÖ 1. binyıldaki Fenike, Arami ve İbraniler gibi¹¹⁴⁵) Batı Samilere dayanmakta olan Amurrular Amarna Çağı’nda Mısır’ın en kuzeydeki vasallarından biriydi. Onların yaşam alanının hemen kuzeyinde Tunip, güneyinde İrqata, güneydoğusunda ise Kadeş ve Qatna yer almaktaydı.¹¹⁴⁶ Amurru bölgesi deniz kıyısına yakın bir lokasyona sahip olduğundan Suriye’nin Akdeniz’e açılan bir kapısı gibiydi bu sebeple büyük devletler tarafından bölgeye büyük önem veriliyordu. Bunun farkında olan Amurru kralları Amarna Çağı’nda Hitit ve Mısır arasında çok iyi bir denge siyaseti takip etmişlerdir.

Asi Nehri ve Levant bölgesinin kıyısı boyunca uzanan bir bölgede yer alan Amurru krallığı MÖ 3. binyılda tarih sahnesinde yer almasa bu durum MÖ. 2. binyılda değişmeye başlamıştır. Bu dönemde esas itibariyle siyasi bir varlık haline gelmişlerdir. Bölgenin III. Tutmosis zamanında Mısır topraklarına dahil edilmesiyle birlikte Mısırlılara bağlı bir vasal olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak onların Mısır’la olan ilişkileri adeta pamuk ipliğine bağlı olmuştur.¹¹⁴⁷

Bölgede anarşinin eksilmemesi özellikle Habirular gibi saldırgan toplumların vermiş olduğu zarar şehir devletlerinin sınırlarında kimi zaman değişimlerin olmasına yol açıyordu. Amurruların da diğer şehir devletlerine saldırması, üstelik Habirular’la birlik olmaları onların komşularıyla ve Mısır’la olan ilişkilerine büyük zarar veriyordu. Çünkü onlar yayılmacı bir davranış sergiliyor ve bu yüzden sınırlar çok sık değişiyordu. Amurruların Amarna Arşivi’nde yer alan mektuplarının sabit bir bölgeden değil de farklı

¹¹⁴⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar, Çizgi Kitabevi Yayınları*, Konya 2007, s. 122, 123.

¹¹⁴⁵ T. Bryce, *age.* 2009, s. 40.; Ignacio Marquez Rowe, “Amurru”, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah01008>

¹¹⁴⁶ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 43.

¹¹⁴⁷ T. Bryce, *age.* 2009, s. 42.

kentlerden gönderilmiş olması da bunu kanıtlamaktadır. Hatta onların başkentinin de belli aralıklarla değiştirildiği tespit edilmiştir.¹¹⁴⁸

Yaşanan gelişmelerde Amurruları Habirular'dan ayrı düşünmek neredeyse imkansızdır. Amarna Çağı'ndaki Amurru krallarından olan Abdi-aşirta'nın Habirular'ı birleştirdiği ve onları kendi emelleri doğrultusunda kullanması ve benzer durumun Aziru zamanında da devam etmesi bunun göstergesidir. Öyle ki Rib-Hadda'ya ait olan EA 132'de¹¹⁴⁹ onun Habirular'ı birleştirdiği açıkça ifade edilmektedir. Bu açıdan Amarna Mektupları'nın çoğunda Habirular kadar Amurruların da şikâyet edildiği görülmektedir. Özellikle Mısır'a ait pek çok yerin de yağmalanmasından da sorumlu tutulan Amurruların asi lideri Abdi-aşirta bir süre sonra III. Amenhotep'in orduları tarafından ele geçirilmiş ve idam edilmiştir. Buna rağmen aşağıda da ifade edeceğimiz üzere Amurru politikası hiç değişmemiş Abdi-aşirta'dan oğlu Aziru zamanında da eskisi gibi devam edilmiştir. Öyle ki bu durum onların Habirular'la olan yakınlıklarına varıncaya kadar aynı kalmıştır.¹¹⁵⁰

Amurruların en önemli özelliklerinden birisi de büyük devletler arasında ikili bir politika uygulamasıdır. Bu durum her ne kadar Mısır firavunları ve bölgede görevli olan Mısır garnizonları tarafından biliniyor olsa da onların bundan dolayı topyekûn bir biçimde cezalandırılmaması oldukça ilginç bir durumdur. Bu, ya Mısır'ın Amarna Çağı'nda ciddi bir askeri harekate çıkmak istememesiyle ya da Amurruların Hititlerle yakınlaştığı bilindiğinden iki büyük devleti (Mısır-Hitit) karşı karşıya getirmemek için yapılmamış olmalıydı. Bilindiği gibi Amurrular Mısır'ın Hititlerle arasında kalan tampon bir bölgeydi. Bu durumda Mısır firavunları onları kaybetme riskini göze alamazdı bu sebeple doğrudan onlar üzerine sefere çıkmamışlardır. Amurrular da bunun farkındaydı bu sebeple varlıklarını devam ettirmek için hem Mısırlılarla hem de Hititlerle yakın olmuşlardır. Yani iyi bir denge politikası yürütmüşler yeri geldiğinde Hititlerle anlaşma imzalamışlar yeri geldiğindeyse Amarna Çağı firavunlarına sadakatlerini bildiren pek çok mektup yazabilmişlerdir. Amarna Arşivi'ne bakıldığında onların Mısır'a göndermiş olduğu mektuplarını şu şekilde sıralayabiliriz: EA 60-62, 156-161, 164-169, 170A-170B, 171, 172, 371.

¹¹⁴⁸ Y. Goren, I. Finkelstein, N. Na'aman, agm. 2003, s. 1.

¹¹⁴⁹ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 683.

¹¹⁵⁰ T. Bryce, *age.* 2009, s. 42.

Öte yandan Mısır firavunlarından da Amurrulara mektup gönderildiği olmuştur. Bu mektup Akhenaten tarafından Aziru'ya yazılmış olup bugün EA 162 olarak bilinmektedir.¹¹⁵¹ EA 162 pek çok açıdan önem taşımaktadır. İlk olarak Amarna Arşivi'ndeki tabletler arasında vasallara gönderilmiş az sayıda mektuptan biridir. Fakat bu mektubu kıymet kazandıran asıl nokta ise Mısır'ın reformist firavunu Akhenaten'e ait olmasıdır. “*Amurru şehrinin yöneticisi Aziru'ya deyin, böylece kral, senin efendin şunları der.*” şeklinde başlayan Akhenaten'in mektubuna bakıldığında şu bilgilerle karşılaşılmaktadır. Akhenaten, Aziru'yu kralın topraklarında kötü fiillerde bulunduğu ve diğer şehirlere ve onların yöneticilerine karşı da suç işlediğinden dolayı suçlamaktadır. Ayrıca kendisine yazdığı mektuplarında da onun “doğruyu söylemediğini” dile getirmiştir. Bu son ifade çok önemlidir çünkü Aziru'nun politik oyunlar sergilediği bizzat bir Mısır firavunu tarafından dile getirilmiştir. Öte yandan mektubun devamına bakıldığında Aziru'nun saldırgan, istikrarı bozan ve sahtekâr tutmalarına devam etmesi, suçluları barındırmaktan vazgeçmemesi durumunda onun ve bütün yakınlarının savaş baltalarıyla öldürüleceği yönündeki ifadeler dikkat çekmektedir. Mektupta Akhenaten'in üzerinde önemle durduğu bir başka husus ise Aziru'nun Qidšu kralı (Kadeş¹¹⁵²) Etakkama ile iyi ilişkilerde olmasından dolayı duyduğu rahatsızlığı belirtmiş olmasıdır. İlgili kısımda şöyle denilmektedir:

*“Şimdi kral senin Kadeş kralı ile barış içinde olduğunu, ikinizin birlikte yiyip içtiğini duydu. Ve bu doğru. Niçin sen böyle davranıyorsun. Senin kralının savaştığı birisiyle neden barış içindesin. Şimdi sen sadık davranıyor olsan bile sen kendi kafana göre hareket ettin ve onun (firavunun) hukukuna göre hareket etmedin.”*¹¹⁵³

Bu ifadeler gayet açıktır. Vasallar kendi başına hareket etmeyecek, Mısır'ın düşmanı ile düşman dostu ile dost olacaktır. Öte yandan Akhenaten'in yukarıdaki ifadelerinden Kadeş kralının istenmeyen adam ilan edildiği de açıkça anlaşılmaktadır.

¹¹⁵¹ Eğer Knudtzon'un tespitleri doğru ise Mısır'dan Amurrulara gönderilmiş olan bu mektup EA 163'tür. Bu konuda EA 163 no'lu mektubun genel bilgilerinin verildiği şu kaynağın ilgili bölümüne bakınız. A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1513.

¹¹⁵² Qidšu antik Kadeş şehrine karşılık gelmektedir. Bu konuda vermiş olduğumuz kaynakta Qidş(a) ifadesi de yer almaktadır ancak iki kelimenin de Türkçe karşılığı Kadeş'tir. Bkz: Trevor Bryce, *age. 2009*, s. 570.

¹¹⁵³ R. Westbrook, *agm. 2002*, s. 38.

Bunun nedeni ise Kadeş krallığının bu dönemde Hititlerle yakınlaşması olmalıdır. Fakat Kadeş kralı Etakkama'ya ait olan bir mektupta (EA 189'da¹¹⁵⁴) onun kendisini Mısır'ın sadık bir hizmetkârı olarak belirttiği de görülmektedir. Bu da EA 162 ile tezat bir durum arz etmektedir.¹¹⁵⁵

Akhenaten'in mektubu EA 162'de yer alan en dikkat çekici cümlelerden biri de Aziru'ya ölümle tehdit etmiş olmasıdır. Metnin devamında Aziru'nun kendisine veya oğullarına Mısır'a gelmek için daha önceden bulunmuş olduğu talebe de cevap verildiği görülmektedir. Burada ona veya oğluna Mısır'a gelebileceğine dair izin verilmiştir. Bu mektuptan öğrenilen bir başka husus da Mısır firavununun Aziru'dan birtakım suçlu kimseleri istemiş olmasıdır. Aziru'nun onları teslim etmek için Mısır'dan Hanni adını taşıyan bir görevlinin kendisine gönderilmesini istediği de verilen bilgiler arasındadır. Akhenaten onun bu isteğine olumlu yanıt vermiştir ve böylece Hanni bu suçluları almaya gidecektir. Fakat Akhenaten'in de burada birtakım taleplerinin olduğu görülmektedir. Buna göre suçlulardan bir tanesi bile eksik olmamalı, onlar ayaklarına zincir vurularak getirilmelidir. Metnin devamında da bu suçluların isimleri sıralanmıştır. Akhenaten son olarak ise *“Kralının gökyüzündeki güneş gibi dinç olduğunu bil. Onun birlikleri ve savaş arabaları çoktur, Yukarı ülkeden Aşağı ülkeye (kuzeyden güneye), güneşin doğuşundan batışına (yani doğudan batıya) her şey çok çok iyi.”* demekle Mısır'ın güçlü olduğunu vurguluyordu. Böylece Amurruların asi liderlerinin Mısır firavunu ile olan bu diyalogundan onların hem itaatkâr hem de güvenilmez oldukları, bunun da Akhenaten tarafından bilindiği anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁶

Şüphesiz tarihi kişilikleri ve devletleri yargılamak gibi bir amacımız yoktur ancak Amarna Mektupları'nda yer alan ifadelerden yola çıkarak Amurruların uyanık, saldırgan ve ikiyüzlü (Abdi-Aşirta ve oğlu Aziru) politikalar sergiledikleri net bir biçimde anlaşılmaktadır. Onlar böyle davranarak bölgesel sistemde varlıklarını devam ettirmek istemişlerdir fakat bu durum çoğu zaman sınırların değişiklik göstermesine neden

¹¹⁵⁴ EA 189'un hangi firavuna gönderildiğine dair bir bilgi yoktur. Fakat Etakkama bu mektubunda kendini Mısır'ın sadık bir hizmetkârı olarak nitelendirmekte, Akhenaten'e ait olduğu düşünülen EA 162'de ise Mısır'ın onunla mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgidен hareketle Etakkama'nın bu mektubunu III. Amenhotep'e göndermiş olduğunu ifade edebiliriz. Onun ölümünden sonra ise Mısır'la araları bozulmuş olmalıdır. Yahut da Akhenaten ile araları ilk başta iyiydi ve sonradan bozulmuştu.

¹¹⁵⁵ Etakkama Şam kralı Biryavaza'nın bölgede uygulamış olduğu genişleme politikalarını Mısır'a şikâyet etmektedir. Aynı zamanda onun Apîru'lardan da büyük bir sıkıntı çektiği anlaşıyor. Ayrıntı için Bkz: EA 189. A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 883, 885.

¹¹⁵⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 248-250.

olmuştur. Buna bağlı olarak da şehir devletleri arasında istikrar azalmıştır. Yaşananlar dolayısıyla da Amarna Çağı'nda en çok mektubun Suriye-Filistin coğrafyasından gönderilmesi gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu mektupların pek çoğunda ise Amurrulardan şikayetçi olunduğu, onların saldırılarından kurtulmak için Mısır'ın yardımına başvurulduğu görülmektedir.¹¹⁵⁷ Biblos kralı Ribhadda'nın Mısır'lı üst düzey görevli olan Amanappa'ya yazdığı mektubunda yer alan şu ifadeler bu konuda temek bir örnek teşkil etmektedir:

*...Niçin sessiz kalyorsun ve senin efendin olan kralla düzenli
birliklerle gelmek ve Amurrulara saldırmak için konuşmuyorsun?*

(EA 73:6-11)

Yukarıda bir kısmını verdiğimiz EA 73'ün devam eden satırlarında Amurru lideri Abdi-Aşirta'nın Ammia şehrinin adamlarına efendilerini öldürmeleri ve Habirular'a katılmaları konusunda haber gönderdiğinin bilgisi de verilmektedir. Bu bilgidен hareketle Amurruların bölgede istikrarsız bir ortam oluşturmaya ve Habirular'ın sayısını arttırmaya çabaladıkları da anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁸

Arşivdeki bir başka mektup sayesinde ise Biblos'un içinde bulunduğu zor durum gözler önüne serilmektedir. Beyrut kralı Ammunira'ya ait olan bu mektupta (EA 142) Biblos'un yöneticisinin onunla birlikte olduğu ve korumaya alındığı yazılıdır.¹¹⁵⁹

Öte yandan Amurrular tarafından gönderilen mektuplara bakıldığında ise onların adeta yaşananlarda hiçbir tesiri olmayan masum insanlar oldukları ve kendilerini Mısır firavununun sadık bir hizmetkarı olarak niteledikleri görülmektedir. Nasıl ki diğer şehir devletleri sürekli olarak Amurrulardan ve Habirular'dan şikayetçi oluyorsa Amurrular da Mısır'a yazdıkları yirmiyi aşkın mektupta kendilerini ilk önce Mısır'ın en vefakâr vasalymış gibi lanse etmişler ardından başkalarını şikâyet etmeye koyulmuşlardır. Bu konuda aşağıda göreceğimiz EA 60'ta yer alan ifadeler onların Mısır'ın sadık bir kölesi olduğu konusunda onu inandırmak için nasıl çabaladığını görmemiz açısından önem arz etmektedir:

¹¹⁵⁷ R. Cohen, R. Westbrook, agm. Baltimore 2002, s. 8.

¹¹⁵⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 451.

¹¹⁵⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 723.

“Krala, Güneş’e. Benim efendime. Sizin ayağınızın altındaki toz olan, uşağınız Abdi-Aşirta’nın mesajıdır. Ben yedi kez ve yedi kez kralımın ayağına kapanırım. Ben kralımın bir hizmetkarı olduğumdan ve onun evinin bir köpeği olduğumdan kralım, efendim için tüm Amurru (ülkesini) koruyorum.” (EA 60: 1-5)

Abdi-Aşirta’nın bu mektubunda şikâyet ettiği siyasi teşekkül ise Hurrilerdir. Onların bazı yerlere el koyduğunu aktaran Abdi-Aşirta Mısır firavunundan yardım talep etmektedir. Bu kısımda dikkat çeken bir başka husus da bütün Hurri kralları şeklinde bir genellemeye gidilerek onların suçlanmasıdır. Bu da Hurri kökenli bazı grupların bir bey’in idaresi altında yaşıyor olabileceklerini, yani onların çeşitli gruplar halinde olabileceklerini akla getirmektedir. Aksi halde bu mektupların yazıldığı dönemde Hurriler ile Mitannilerin birleşerek müstakil bir devlet halini aldıkları bilinen bir durumdur. Bu bağlamda Hurri kökenli bazı insanların Amurruların ülkesine saldırarak bazı yerleri ele geçirdiği ifadesinden Hurri kökenli bazı insanların Mitannilerden bağımsız hareket ettiklerini düşündürmektedir.¹¹⁶⁰ Nitekim Mitanniler ile Mısır’ın dost olduğu düşünüldüğünde onların Mısır’a ait olan yerlere saldırmayacağı açıktır.

Abdi-Aşirta bir başka mektubunda (EA 62) ise firavunun kendisine *“Sen Mısır ülkesinin bir düşmanısın ve sen Mısır ülkesinin adamlarına karşı bir suç işliyorsun”* dediğini aktardıktan sonra onun kendisini savunmaya başladığı görülmektedir.¹¹⁶¹

Mektuplardan Abdi-Aşirta’nın oğlu Aziru’nun da babasının yolundan gittiği anlaşılmaktadır. O da Mısır firavununa yazdığı mektuplarda hem kendisinin hem de oğullarının Mısır’ın hizmetinde olduğunu vurgulamakta, şahsına yöneltilen suçlamaları görmezden gelmektedir. Öyle ki tıpkı babasının yaptığı gibi o da başkalarını suçlamaya yeltenmiştir.

“Krala, benim efendime, benim güneş tanrım; sizin uşağınız olan Aziru’nun mesajıdır. Ben yedi kez ve yedi kez benim efendimin ayaklarına kapanırım. Şimdi kralımın, benim efendimin benden

¹¹⁶⁰ W. L. Moran, *age.* s. 131, 132.

¹¹⁶¹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 423.

istediğine gelince o yerine getiriliyor, ben daima sizin uşağınızım ve benim oğullarım da aynı şekilde.” (EA 156:1-8)¹¹⁶²

Aziru bir sonraki mektubu olan EA 157’de Şumur’un yönetici kademesindeki kişileri suçlamıştır. Aziru’nun buradaki ifadelerinden onun daha önce Mısır’a hizmet etme arzusunda olduğu ancak Şumur’daki yetkililerin buna izin vermediği anlaşılmaktadır. Devamında ise kendisinin krala karşı herhangi bir suç işlemediğini, kralın gerçek suçluları bildiğini dile getirmiştir. Hatta mektubun ilerleyen satırlarında Hattilerin ona karşı düşmanca davrandığını söylemiş Mısır’dan yardımcı kuvvet talebinde bulunmuştur.¹¹⁶³ Fakat Mısır’ın Hititlerle karşı karşıya kalmamak için böyle bir şeye yanaşmayacağı çok aşıkardır.

Öte yandan Amurrular çok da geç olmayan bir zamandan sonra Hitit kralı ile bir anlaşma imzalamakla Akhenaten’in de dediği gibi güvenilmez olduklarını göstermiş oluyorlardı.¹¹⁶⁴ Bu olay ile Mısır’a gönderilen mektupların arasından çok fazla zaman geçmemesi Hititlerin gücünün hissedilir bir biçimde artmaya başladığını göstermektedir. Öyle ki Amurrular da bu güçlü krallığın baskılarına dayanamamış olmalıydılar. Bir yandan Mısır firavununa onun sadık hizmetkarı olduklarını bildirimeleri bir yandan da Hititlere bayun eğmeleri Amurru krallarının politikada iyi olduklarını göstermektedir. Ancak bu aşamada Mısır firavunu da onlardan şüphelenmiş ve Amurruların bir tilki kadar kurnaz olan kralı Aziru’ya yazdığı mektubunda (EA 162) “*eğer gerçekten kralın hizmetkarıysan...*” şeklinde bir ifade kullanmak suretiyle ona sitemde bulunmuştur.¹¹⁶⁵ Bu noktada Mısır’ın güçten düşmüş olduğu da açıkça görülmektedir. Çünkü Amurruların bunca iki yüzlü politikalarına rağmen onlar ciddi bir biçimde cezalandırılmamıştır.

Bununla birlikte bir başka sadakat bildiren mektubunda Aziru Mısır firavununa şu ifadelerle seslenmiş hatta ona tanrım demek suretiyle diğer vasallar gibi onu yüceltme yarışına girmiştir:

¹¹⁶² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 781.

¹¹⁶³ W. L. Moran, *age. s. 243*.

¹¹⁶⁴ Amurru krallarından Aziu ile Hitit kralı I. Şuppiluliuma arasında imzalanan anlaşma için Bkz: G. Karauğuz, *age. 2002. s. 178-184*.

¹¹⁶⁵ W. L. Moran, *age. s. 248-250.*; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 20.

“Krala, benim efendim, benim tanrım, benim güneş tanrıma. Sizin uşağınız Aziru'nun mesajıdır. Yedi kez ve yedi kez benim efendimin, benim tanrımın ve benim güneş tanrımın ayaklarına kapanırım. Ben kralın, benim efendimin, benim tanrımın, benim güneş tanrımın sözlerinden dışarı çıkmadım. Benim efendim siz bir fırtına tanrısı ve siz bir güneş tanrısı gibisiniz bu yüzden hizmetkarlarınız benim efendimin, benim tanrımın huzurunda nasıl yalan söyleyebilir.” EA 159:1-10¹¹⁶⁶

Sadık bir uşak olmaktan ziyade Amurrular sanki Mısır'a rakip veya düşmanmış gibi de hareket edebiliyordu. Biblos kralı Rib-Hadda'nın mektuplarından anlaşıldığına göre onlar bir ara sınırı öylesine aşmıştır ki Abdi-Aşirta zamanında bir Mısır garnizonuna bile saldırmışlardır. Bu ise Mısır ordularını harekete geçirmiş Abdi-Aşirta yakalanmış ve Mısır'a getirilmiştir.¹¹⁶⁷ Daha sonra ise onun idam edildiği çok kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü Mısır'a karşı bir vasalın bu denli cüretkâr olması yakalandığı anda akıbetinin ölüm cezası olacağı anlamına da geliyordu. Abdi-Aşirta'nın idam edildiğine¹¹⁶⁸ dair EA 101'de bazı bilgilere ulaşılmaktadır.¹¹⁶⁹ Bu bilgidен hareketle Mısır'ın bu dönemde kendisine karşı yapılan saldırılarda sessiz kalmayacağı görülmektedir. Her ne kadar Amurru kralları Mısır'ın güvenini kaybetmiş ve defalarca kez Mısır'a sırt çevirmiş olsa da bunlara karşı doğrudan bir askerî harekât yapılmamıştır. Ancak onların bir Mısır garnizonuna saldırması belki de bardağı taşıran son damla olmuş ve gereken cezaya çarptırılmışlardı.

Mısır'a karşı isyan eden Abdi-Aşirta'nın ölümünden sonra oğullarından biri tahta çıkmıştı. Bu kişi yukarıda mektuplarından bazı kısımlar aktardığımız Aziru idi. Yazdıklarından ve onun hakkında yazılanlardan hareketle onun da babası gibi uyanık ve iki yüzlü olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen babasının isyan girişimi Amurruların Mısır ile aralarının bozulmasına neden olmuş bundan dolayı firavunun gönlünü almak için çok uğraşmıştır. Bu doğrultuda Mısır'a pek çok mektup göndermiştir. Amarna Arşivi incelendiğinde EA 156-171¹¹⁷⁰ aralığındaki mektupların Aziru zamanında yazıldığı

¹¹⁶⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 791

¹¹⁶⁷ Bu olaylar hakkında detaylı bilgi için EA 108., EA 117. Mektuplara bkz: W. L. Moran, *age. 1992*, s. 181, 193.

¹¹⁶⁸ EA 101 için bkz: W. L. Moran, *age. 1992*, s. 174.

¹¹⁶⁹ R. Cohen, R. Westbrook, *agm. 2002*, s. 8.

¹¹⁷⁰ J. Mynarova, *age. 2007*, s. 63.

görülmektedir.¹¹⁷¹ Anlaşıldığına göre yaşanan kötü ilişkilerin onarılması bir hayli zaman alacağına benzemektedir. Bu yazışmalarda Aziru'nun Mısır'ın sadık bir hizmetkarı olduğu defalarca üstüne basa basa söylenmiştir. Hatta satırlar arasındaki ifadelerden Aziru'nun bir ara Mısır'a çağrıldığına dair de bir bilgi edinmekteyiz. Bu seyahatin ardından Aziru affedilmiş olarak evine dönmüş olmalıydı. Ancak dönüşünün ardından bir de Hititlerle görüşmeye başlaması Amurru siyasetinde pek fazla değişen bir şeyin olmadığını göstermektedir.¹¹⁷² Ne de olsa o babasının oğluydu ve iki yüzlü politikalar sanki onların hiç değişmeyen bir devlet politikası haline gelmişti.

Aziru'nun firavuna gönderdiği mektuplarda genel olarak onun sonsuza dek Mısır'a sadık bir hizmetkar olduğu, söylenenlerin aksine suçunun olmadığı, efendisinin başta haraç ödemeleri olmak üzere her türlü isteklerini yerine getirdiği gibi konulardan bahsedilmektedir.

Öte yandan aşağıda da değinileceği üzere onun mektuplarının bir kısmının da Tutu adlı bir görevliye (muhtemelen vezir) gönderilmiş olması onun kendini çeşitli yollar kullanarak affettirmeye çabaladığı şeklinde yorumlanabilir. Tutu'ya yazılan EA 158'de mektubunda da saygıda kusur edilmediği görülmektedir:

*“Benim efendim, babam Tutu'ya; Senin oğlun ve hizmetkarın Aziru'nun mesajıdır. Efendimin ayaklarına kapanırım. Umarım her şey onunla iyidir.”*¹¹⁷³

Burada Tutu'dan söz etmek yerinde olacaktır. Kaynaklardan Tutu'nun Amarna Çağı'nın yeni memurlardan biri olduğu hatta Akhenaten'in onu devlet kademesinde değişikliğe gitmesinden sonra görevlendirdiğine dair bilgi edinilmektedir. Bilindiği gibi Aton inancı gereği bürokraside ve tapınaktaki kişilerin muhtemelen tamamını yenilemişti. Tutu Akhenaten'in yeni görevlilerinden biri olmalıydı ve onun için saray kahyası,

¹¹⁷¹ Bu aralıkta kalan EA 162 ve 163 Amurrular tarafından gönderilmemiştir. EA 162'nin Akhenaten tarafından Aziru'ya gönderildiği kesindir. Öte yandan EA 163 no'lu mektubun da Mısır firavunu tarafından Kenanlı bir yöneticiye gönderildiği ifade edilmektedir. Ancak bu kişinin kim olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Knudtzon'un tespitleri doğru ise EA 162 ve EA 163 arasında paralellikler vardır. Bu yüzden EA 163'ün Amurrular'a gelmiş olabileceği düşünülmektedir. A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1513.

¹¹⁷² R. Cohen, R. Westbrook, *agm*. 2002, s. 8.

¹¹⁷³ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 787.

teşrifatçı, saray nazırı, hazine vekili gibi anlamlara gelen bir ifade kullanılmıştır.¹¹⁷⁴ Bu açıdan Aziru'nun Tutu'ya hitaben birkaç mektup daha gönderdiği ifade edilmektedir.¹¹⁷⁵ Bu da Amarna Çağı'nda sadece kralların değil onların vezirlerinin de yazışmalara katıldığını göstermektedir. Hatta kraliçelerin de yazışmalara dahil olduklarını daha evvel görmüştük.

Tutu'ya gönderilen EA 158'in içeriğine bakıldığında Aziru'nun Tutu'ya sığındığı ve onun şefkatine ve yardımına muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan metnin devamında Tutu'nun Aziru'dan daha evvel bazı isteklerde bulunduğu bunların gerçekleştirilmeye çalışıldığı okunmaktadır. Aziru'nun Tutu'ya hitaben adeta öz babasıymış gibi ifadeler kullanması da oldukça ilginçtir. Mektubun 14.-19. satır aralığında *“bakınız siz benim babam ve efendimsiniz ben de sizin oğlunuzum. Amurru ülkesi sizin ülkenizdir, benim evim de sizin evinizdir.”* diyerek Tutu'ya olan yakınlığını ve muhabbetini muhtemelen tahtının bekası için edebi bir dille ifade etmiş oluyordu. Ardından gelen cümleleri ise Aziru'nun esas niyetini ortaya koymaktadır. Burada kralın huzuruna gelenlerin kendisi hakkında yalan sözler söylemesine müsaade etmemesini Tutu'dan rica etmektedir. Burada dikkat çeken husus onun hakkında diğer kralların Mısır firavununa yapmış olduğu şikayetlerden ve firavunun huzurunda konuşulandan haberdar olmasıdır. Bu belki de onun içinde bulunduğu suçlu psikolojisinin vermiş olduğu bir çeşit kendini savunma haliydi. Çünkü pek çok şehirden onun hakkında suçlayıcı mektuplar giderken bunların tümünün yalan haber ve iftira olmayacağı aşikardır ve bunu kendisi de bilmektedir. Bu noktada Aziru firavuna en yakın olan kişilerden Tutu'yu kendi yanına çekmek istemiş böylece şahsıyla alakalı olumsuz sözlerin firavunun huzurunda söylenmesine engel olmayı düşünmüştür. Mektubunda bu hususa birkaç defa değinmiş olması hatta Tutu'ya *“sen beni efendimin huzurunda temsil et”* şeklinde bir talepte bulunması onun nasıl bir ruh hali içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹⁷⁶ Fakat bunda ne kadar başarılı olduğu, Tutu'nun ona ne şekilde bir karşılık verdiğine dair somut bir delil bulunmamaktadır. Tutu'dan daha önce Aziru'ya bir mektup gönderildiği Aziru'nun mektuplarının içeriğinden anlaşılmaktadır ancak Tutu'nun EA 158'de yazılanlara bir karşılık verip vermediği bilinmiyor.

¹¹⁷⁴ W. J. Murnane, agm. 2002 s. 108, 109.

¹¹⁷⁵ Tutu'ya gönderilen mektuplar şunlardır: EA 158, 164, 167, 169. Bkz: W. J. Murnane, agm. 2002, s. 109 ve aynı makalenin 53. dipnotu için s. 251.

¹¹⁷⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 787.

Aziru'nun mektuplarında gerek firavuna gerekse Tutu örneğinde olduğu gibi Mısır'ın üst düzey görevlilerine sadaat ve bağlılık bildirildiği gibi Hititlerle aralarında geçen münasebetlere dair de ifadeler yer almaktadır. Aziru'nun bu konuda yazdığı bir cümlesinde özetle şu anlam çıkıyor: “*eğer Hattiler benim üzerime gelirse kral, efendim düzenli birlikler ve savaş arabalarıyla beni destekler mi?*” Bu açıkça onun Mısır'dan yardım talebidir. Anlaşıldığına göre Aziru Hititlerle bir mücadeleye girme düşüncesindedir ve yanına destek aramaktadır.¹¹⁷⁷ Mısır'dan yardım gelmeyeceğini anladığı anda bundan vazgeçmiş ve bilindiği gibi sonraki süreçte de Hititlerin vasalı konumuna girmiştir. Bu onun için kaçınılmaz bir sonucu aslında çünkü Hititler bu dönemde deniz ve kara ticaretini geliştirmek için Suriye üzerinde etkili olmak için sıkı bir politika takip ediyorlardı. Bu açıdan Amurru ve Ugarit gibi şehirler I. Şuppiluliuma'nın hedefinde olan yerlerdi. Hatti memleketinin güçlü kralı Suriye topraklarına yapmış olduğu seferler ve uyguladığı diplomasiyle zikredilen kentleri Hititlere bağlanmıştır. Fakat Şuppiluliuma'nın Suriye bölgesine yaptığı seferlerde Mısır'la karşı karşıya gelmemek için akıllı bir politika takip ettiği bu seferleri Mitanniler üzerinde yapıyormuş izlenimi verdiği ifade edilmektedir.¹¹⁷⁸

Aziru'nun gönderdiği bir başka mektup olan EA 161'de ise birtakım ilginç durumlardan bahsedildiği göze çarpmaktadır. Burada klasik selamlama ve itaat bildiren ifadelerden sonra Aziru'u firavuna onun huzurunda kendisi hakkında söylenen şeylerin yalan olduğunu bunları söyleyenlerin dinlenmemesi gerektiğini yazmıştır. Ona göre bu kişiler hain ve güvenilmez kimselerdir. Bunun ardından ise Han'i adında Mısırlı bir görevliyle olan karşılaşmalarından bahsetmiştir. Buna göre Aziru, Tunip şehrinde olduğu bir sırada Han'i'nin de orda olduğu fakat bunu bilmediğinden dolayı onun huzuruna gidemediği aktarmıştır. Bunu öğrendikten sonra ona gittiğini fakat bu sefer de ona ulaşamadığını üzülerek dile getirmiştir. Fakat sonraki bir süreçte onu eğlendirdiğini ve hatta kardeşlerinin de onun hizmetine girdiğini söyleyen Aziru anlaşıldığına göre kendini affettirmeye çalışmıştır.

Aziru'nun mektubunun başında kendisi hakkında söylenenlere inanılmaması gerektiğine dair dile getirdiği ifadelerinin Tunip'te yaşanan Han'i meselesiyle de

¹¹⁷⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 783, 785.

¹¹⁷⁸ Alpaslan Ceylan, “Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye Ve Mısır)” *Bellek/Journal of Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences Department of History, C. 1, S.1*, Hatay 2019, s. 1, 5.

bağlantısı olmalıdır. Mektubunun devamında kendisinin Mısır'a geldiği zaman Han'î'nin ortaya çıkmasını ve ona bir ana-baba gibi bakmasını belirten Aziru böylece Han'î'ye daha evvel gösterdiği izzet ve ikramın karşılığını alma derdine düşmüştür.¹¹⁷⁹

Aziru'nun bir başka mektubu ise Tutu'ya gönderilen EA 164'tür. Buna bakıldığında ise sade bir selamlama kısmının olduğu ve burada Tutu için "babam" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kısmın ardından mektubun yazılma nedenine geçilmiştir. Burada Mısır'dan Aziru'ya gelen bir görevliden bahsedilmektedir. Adının Hatip olduğu belirtilen bu kişinin gelişi Aziru ve onun maiyetindekiler için büyük bir sevince neden olmuştur. Mektubun 4.-20. satırlarında Aziru içinde bulunduğu sevinç halini şu şekilde dile getirmiştir:

Hatip geldi ve kralın, benim efendimin sevecen, hoş sözlerini getirdi. Ben bundan büyük bir keyif duydum. Ayrıca kral, efendimin ve efendim Tutu'nun hizmetkarı olan benim ülkem ve yardımcılarım da (erkek kardeşleri) son derece memnun oldu. Çünkü kralımın, benim efendimin nefesi, bana geldi. Ben efendimin, tanrımın, güneş tanrımın ve Tutu'nun sözlerinden ayrılmam. Efendim şimdi Hatip benimle kalıyor. O ve ben birlikte geleceğiz.

Bu ifadelerden Aziru'nun Mısır'a gideceği ve yanında da Hatip'in olacağı anlaşılmaktadır. Hatip'in¹¹⁸⁰ Mısır'dan ona mektup getiren bir elçi olduğu ve beraberinde Aziru'yla birlikte dönmesi konusunda bir talimatla buraya geldiği düşünülmektedir. Mektubun devamında Aziru'nun Mısır firavununun huzuruna çıkmaya korktuğundan bahsedilmektedir. Bu da onda bir suçlu psikolojisinin varlığına delalettir. Hatta satır aralarında "gerçekten geleceğim" ifadelerini kullanması onun adeta bu konuda baskıya maruz kaldığını da düşündürmektedir.¹¹⁸¹ Öyle ki metnin devam eden kısımlarında Aziru'nun Mısır'a vardığında başına kötü bir şey gelmemesi için firavunun ve onun

¹¹⁷⁹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 247, 248.

¹¹⁸⁰ Bu kişinin isminin Mısır dilinden olduğu belirtilmektedir. Bkz: R. S. Hess, *age.* Winona Lake, Indiana 1993, s. 74.

¹¹⁸¹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 811, 813.

yüksek memurlarının yemin etmesini bile istemesi korkusunun hangi boyutlara vardığını göstermektedir.¹¹⁸²

Burada dikkat çeken bir nokta da kendine bir zarar gelmeyeceği konusunda isimlerini vermese de Aziru'nun Amurru tanrıları ve Akhenaten'in tanrısı Aten'in üzerine yemin edilmesini istemiş olmasıdır. Bununla onun içinde bulunduğu korku dolu ruh hali görülmektedir ancak burada dikkat çekmek istediğimiz husus Aziru'nun Akhenaten'in inanç reformu sonucu uygulamaya konulan Aten kültüründen de haberdar olmasıdır.

Aziru'nun Akhenaten'e gönderdiği bir başka mektup olan EA 165'e bakıldığında ise uzun bir hitap kısmının varlığı dikkat çekmektedir. Aziru burada şu ifadeleri kullanmıştır:

“Krala, benim efendim, tanrım, güneş tanrım; sizin hizmetkarınız Aziru'nun mesajıdır. Yedi kez ve yedi kez efendimin ayaklarına kapanırım. Efendim, tanrım, benim güneş tanrım ben kralımın, efendimin, güneş tanrımın güzel yüzünü görmeyi arzulamaktan başka daha ne isterim? Ben ve Ba'luya sonsuza dek sizin hizmetinizde olacağız.” (EA 165:1-9)¹¹⁸³

Bu kısımdan sonra gelen satırlarda ise Aziru'nun Mısır'a yapacağı yolculuk ve Hititlerle alakalı malumatlar verilmektedir.¹¹⁸⁴ Aziru burada Hitit kralının bölgedeki şehir devletlerinden Nuhaşşe'ye geldiğini ve ondan çok korktuğunu dile getirmektedir. Bunun ardından ise birkaç defa Mısır'a geleceğini ifade etmiştir. Anlaşıldığına göre o Hititlerin bölgedeki varlığından oldukça endişelidir ve bu mektubu yazıldığı esnada da Tunip şehrinde olduğu anlaşılmaktadır. Hitit kralının bir iki günlük mesafede olduğunun altını çizen Aziru korkusunu tekrar tekrar belirtmiş ve *“umarım o (Hitit kralı) gider”* diyerek kendi kendine moral aşılama çalışmıştır. Anlaşıldığına göre Aziru bu dönemde Hitit egemenliğine girmemiştir. Fakat Hitit kralının ona çok yakın bir bölgede olduğu

¹¹⁸² R. Westbrook, agm. 2002, s. 41.; Steven R. David, “Realism, Constructivism, and the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 58.

¹¹⁸³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 815.

¹¹⁸⁴ R. Cohen, agm. 2002, s. 88.

düşünüldüğünde onların kısa bir zaman sonra I. Şuppiluliuma'ya boyun eğecekleri aşıkardır.

Mektubun devamında ise geçmiş zamanlarda yaptıkları ve diğer şehir devletlerinin onun hakkında Mısır firavununa ilettiği şikayetler tekrar aklına gelmiş olmalı ki mektubunun son cümlesini şu şekilde bitirme ihtiyacı hissetmiştir:¹¹⁸⁵

“Dahası, efendim, hain kimselerin sözlerine kulak vermeyin. Ben ve benim kardeşlerim ve oğullarım sonsuza kadar kralın, benim efendimin hizmetkârı olacağız.” (EA 165:42-45)

Aziru'nun mektuplarının arasında diğerlerinden farklı bir yere konumlanan EA 166'ya baktığımızda ise bunun muhatabının Ha'i/Haay adlı bir kişi olduğu görülmektedir. Aziru'nun ona *“Kardeşim Ha'i'ye senin kardeşin Aziru'nun mesajıdır”* ([a-]ṛna ṛ¹Ha-ṛa ṛ-i ŠEŠ-ia um-ma ṛA-zi-ri ŠEŠ-ka-ma) şeklinde hitap etmesi bu kişinin onunla yakınlığı olan biri olduğunu düşündürmektedir.¹¹⁸⁶ Ancak Rainey'de bu mektubun alıcısının Mısır firavunu olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸⁷ Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi bir vasalın Mısır firavununa kardeşim şeklinde hitap etmesi mümkün değildir. Bu açıdan Rainey'deki ibarede bir yanlışlık olduğu açıktır. Metnin giriş kısmındaki ifadelerle bakıldığında bu kişinin bir ordu komutanı olabileceğine dair işaretler bulunmaktadır. Aşağıdaki ilgili bölümde seninle her şey iyi olsun denildikten sonra askerlere iyi dileklerde bulunulması Hai'nin statüsünün asker kökenli olduğunu göstermektedir:

“Benim kardeşim Hai'ye. Senin kardeşin olan Aziru'nun mesajıdır. Seninle her şey iyi olsun ve kralımın düzenli ordusunun askerleri için de her şey çok iyi olsun.” (EA 166: 1-5)

Amarna Arşivi'ndeki Amurru mektuplarından bir diğeri ise EA 170'tir. Bu mektubun ilk kısmı Ba'luya ve Beti-ili adlı iki kişinin ağzından yazılmıştır. Metnin

¹¹⁸⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 252, 253.

¹¹⁸⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 254.; A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 819, 921.

¹¹⁸⁷ Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1515.

başından 36. satırına kadar olan kısmı onlara aittir ve Mısır firavununa hitap edilmektedir ancak burada firavunun ismi yazılmamıştır. Metnin 36. satırından itibaren sonuna kadarki bölümü ise Amurbalu'ya ait olup Rabi-'ilu ve 'Abdi-Uraš'a, Binana ve Rabişidqi'ye hitap eder. Bu açıdan EA 170'i aynı tablet üzerinde iki mektup gibi düşünebiliriz.¹¹⁸⁸ Mektupta Hititlerin bölgede daha da etkili olmaya başladıklarına ve bazı şehirleri ele geçirdiklerine dair bilgiler verilmektedir. Hatta öyle ki Zidana (bu kişi muhtemelen Amarna Arşivi'nde mektubu bulunan Zita adlı Hitit prensidir.) komutasında 90.000 kişiden oluşan bir ordunun bölgede olduğu da bildirilmektedir. Eğer bu rakam doğruysa Hititler'in olanca kuvvetiyle Suriye bölgesinde etkili olmaya başladıkları görülmektedir.¹¹⁸⁹ Dolayısıyla bu bilgidен hareketle de Amarna barışının son demlerinin yaşandığı ifade edilebilir.

4.5.2. Amarna Arşivi'nde En Çok Mektubu Olan Şehir: Biblos (URU *Gu-ub-la*)

Akdeniz kıyısında önemli bir liman kenti olan Biblos,¹¹⁹⁰ MÖ 6000'lerden itibaren yerleşimlere uğramıştır. Kentin ilk başlarda küçük bir balıkçı kasabası olarak ortaya çıktığı, sakinlerinin ise coğrafyanın vermiş olduğu avantajı iyi kullanarak zamanla burayı önemli bir ticaret bölgesi haline dönüştürdükleri ifade edilmektedir.¹¹⁹¹ MÖ 4500'lerden sonraki süreçte ise bölgenin kalabalıklaşmaya başladığı görülmektedir. Kentin kısa sürede büyüüp gelişmesinde etkili olan en önemli unsur ise Biblos'un sedir ormanlarına yakınlığı ve deniz ticaretinde stratejik bir konuma sahip olmasına bağlanmaktadır.¹¹⁹² Bu ticarete ise en ön sırada sedir ağacının olduğu görülmektedir.¹¹⁹³ Mısır başta olmak üzere çeşitli toplumlarla en önemli bağlantısı ticaret olan Biblos, Lübnan Dağları'ndaki sedirin Akdeniz Dünyası'na yayılım bölgesi ve doğunun batıya açılan kapılarından biri olarak nitelendirmektedir.¹¹⁹⁴ Onların Bronz Çağı'nın başından itibaren en çok Anadolu, Mezopotamya, Mısır (Eski Krallık Dönemi) ve Akdeniz'deki adalarda bulunan toplumlarla ticaret yaptığı belirlenmiştir. Adalardan ise Girit'in ilk sırada olduğu,

¹¹⁸⁸ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 60.

¹¹⁸⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 833.; Metinde geçen Zidana ismi Amarna Arşivi'nde mektubu bulunan Zita'yı çağrıştırmaktadır. Bu ikisi aynı kişi de olabilir. Bu konuda EA 44'e bakınız. W. L. Moran, *age.* 1992, s. 117.

¹¹⁹⁰ Bkz: Ekler bölümü harita 2.

¹¹⁹¹ <https://www.ancient.eu/Byblos/>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

¹¹⁹² Martha Sharp Joukowsky, "Byblos", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East Vol. 1*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997, s. 391.; R. Wallenfels (ed.), *age. Vol. 1*, New York 2000, s. 132.

¹¹⁹³ <https://www.ancient.eu/Byblos/>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

¹¹⁹⁴ <https://www.ancient.eu/Byblos/>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

iki bölge arasındaki ticari ve kültürel temasların MÖ 2. binyılın başlarından itibaren yoğunluk kazandığı tespit edilmiştir.¹¹⁹⁵

Ticaret sayesinde pek çok toplumla irtibat halinde olan Biblos bunun bir yansıması olarak tarihi süreç içerisinde çeşitli isimlerle anılmıştır.¹¹⁹⁶ Bu isimlerden başlıcaları şunlardır: Çağdaş Arapça'da *Jebail*, *Jebeil*, *Jubail*; Kitab-ı Mukaddes'te *Gebal*; Eski Mısır dilinde *Kbn*, *Kpny*, *Kbny* şeklindedir. Eski Babil'de ise *Gubla* şeklinde olan kullanım Biblos kralı Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki mektuplarında da aynı şekildedir. Öte yandan Haçlı seferlerinin yaşandığı Orta Çağ dünyasında ise Haçlıların bölgeye *Gibelet* dedikleri ifade edilmektedir. Kentin en çok bilinen ismi olan Biblos ise Grekçe "papirüs tomarı" manasına gelen "*Byblos*" kelimesinden gelmektedir.¹¹⁹⁷ Bu son kullanım ise Biblos'un Mısır ile olan ilişkisini ve bağlantısını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.¹¹⁹⁸ Öyle ki Amarna Arşivi'nde yer alan mektuplar iki bölge arasındaki iyi ilişkilerin yüzlerce yıl devam ettiğinin samimiyetini yansıtmaktadır.¹¹⁹⁹ Bu samimiyetten kaynaklanmış olmalı ki Biblos kralı Rib-Hadda mektuplarında -hiçbir vasalın mektubunda görülmeyen onların cesaret edemediği biçimde- Mısır firavununa "Biblos'un Tanrıçası sizi korusun, kutsasın" şeklinde bir cümle sarf edebilmiştir.¹²⁰⁰

Mısır ve Biblos arasındaki ilk irtibatlar firavun Keops (MÖ 2550) zamanına kadar tarihlenmektedir. Bu da Mısır firavunlarının kentin önemini çok önceden kavramış olduklarını göstermektedir. MÖ 3. binyılın ikinci yarısında ilk merkezi imparatorluğu kuran Akadlı Sargon'un da Biblos'la yakından ilgilendiği bu açıdan onun gücünün buraya kadar ulaştığı ifade edilmektedir. Öyle ki Sargon'a ait yazıtlarda onun sedir ormanlarını ele geçirdiği yönünde yer alan ifadeler Akadlıların Biblos'a kadar geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Öte yandan kaynaklarda kentin MÖ 2300-1900 arasında tahrip edildiğine dair bilgiler aktarılmakadır ancak bunun müsebbiplerinin kimler olduğu konusunda bir ayrıntı verilmemektedir. Bununla birlikte oklar bu dönemde hareketlenmeye başlayan

¹¹⁹⁵ T. Bryce, *age*. 2009, s. 138.

¹¹⁹⁶ Marwan Kilani, "A New Tree Name in Egyptian: r-b-r-n = "juniper" in the Tale of Wenamun", *Journal of Near Eastern Studies* 75 no. 1 (2016), The University of Chicago, s. 43.

¹¹⁹⁷ M. S. Joukowsky, a.g.m, s. 390"

¹¹⁹⁸ Howard M. Jackson, "The Shadow of Pharaoh, Your Lord, Falls upon You": Once again Wenamun 2.46", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 54, No. 4 (Oct., 1995), s. 273.

¹¹⁹⁹ A. Egberts, "The Chronology of "The Report of Wenamun", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 77 (1991), s. 57.

¹²⁰⁰ Marwan Kilani, *Byblos in the Late Bronze Age Interactions between the Levantine and Egyptian Worlds*, Brill, Leiden-Boston 2020, s. 147, 148, 220.

Amoritleri işaret etmektedir. Bu saldırılardan dolayı kentin ticaret hacminde büyük bir gerileme yaşandığı da belirtilmektedir.

MÖ 1900-1700 yılları arasındaki süreçte ise kentin kültürel açıdan önemli derece Mısır etkisinde kaldığı görülmektedir. Öyle ki kaynaklarda Biblos'ta Mısır inancına uygun inşa edilen tapınakların olduğuna dair kayıtların olması bunu göstermektedir.¹²⁰¹ Mısır'ın Hiksoslar tarafından ele geçirildiği zamanlarda ise Biblos'un da bundan nasibini aldığı MÖ 1720'lerde Hiksosların Biblos'ta görüldüğü ve kenti ele geçirdikleri aktarılmaktadır. Bu olay muhtemelen Hiksoslar'ın Mısır'a girmeden hemen önceki bir zamanda yaşanmıştır. Mısır'da Yeni Krallık ile birlikte Hiksos tehlikesinin ortadan kalkması ve ilerleyen süreçte III. Tutmosis gibi güçlü firavunların önemli fetih hareketlerinde bulunması bilindiği gibi Suriye-Filistin bölgesinin büyük oranda Mısır'ın denetimine girmesini sağlamıştı. Özellikle III. Tutmosis'in Megiddo galibiyetinden sonra pek çok şehir devleti Mısır'ın vasalı haline gelmişti bunların içinde Biblos da yer almıştır. Geç Bronz Çağı'nda yaşanan bütün bu gelişmeler Biblos'un ekonomik öneminden dolayı Mısırlılar tarafından göz ardı edilmediğini göstermektedir.¹²⁰² Hatta III. Tutmosis'in sekisinci seferinde Biblos'u üs olarak kullandığı da kaynaklardan öğrenilmektedir.¹²⁰³

MÖ 1600-1200 arasındaki sürece gelindiğinde diğer şehir devletlerinin de hissettiği Hitit gücü Bibloslular tarafından da yakinen hissedilmiştir. Bu etki MÖ 1380-1355 yılları arasında ise daha yoğun bir hale bürünmüştür. Çünkü bu tarihlerde Hitit tahtında I. Şuppiluliuma gibi başarılı bir kişi bulunmaktaydı ve o Mısırlıların bir din reformu ile uğraşmasını çok iyi değerlendirerek Suriye'de kontrolü yavaş yavaş ele almıştır. Böylece Mısırlılar'ın bırakmış olduğu boşluk I. Şuppiluliuma tarafından doldurulmuştur.¹²⁰⁴

¹²⁰¹ Stefan Jakob Wimmer, "Byblos vs. Ugarit: The Alalakh Seal Impression 194 Once Again", *LEVANT* 37 2005, s. 128.

¹²⁰² Bruce Stanley, "Byblos", *Cities of the Middle East and North Africa: a historical encyclopedia*, (Michael R. T. Dumper and Bruce E. Stanley, Editors), ABC Clio, Santa Barbara, California 2007, s. 104, 105.

¹²⁰³ M. Kilani, *age*. 2020, s. 106.

¹²⁰⁴ Martha Sharp Joukowsky, "Byblos", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East Vol. I*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997, s. 392.

4.5.2.1. Biblos Kralı Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki Mektupları

Amarna Arşivi'nde en çok mektubu bulunan kentlerin başında yer alması Biblos'un Mısır ile olan bağlantısını göstermeye yetmektedir. Arşivdeki mektuplarına bakıldığında bu dönemde Biblos'un başında Rib-Hadda'nın olduğu anlaşılmaktadır. Onun yazışmalar bağlamında Amarna Çağı'nın en aktif ve en üretken kralı olduğu ifade edilmektedir. Rib-Hadda'nın Amarna Arşivi'ndeki mektupları şu şekilde numaralandırılmıştır: EA 66, 68-138, 362, + 139-140. Sayısı oldukça fazla olan bu tabletlerde genellikle Biblosluların yaşadığı sorunlardan (en çok da Amurru ve Habirular'ın saldırılarından) ve bunların çözümü için Mısır'dan yardım talep edilmesinden bahsedilmektedir.¹²⁰⁵ Bu mektuplar Mısır'da iki firavuna gönderilmiştir bunlar ise III. Amenhotep ile onun oğlu ve halefi IV. Amenhotep'tir.¹²⁰⁶

Rib-Hadda'nın mektuplarına bakıldığında onun en çok Amurru kralı Abdi-Aşırtı ve oğlu Aziru'nun yayılmacı ve saldırgan politikalarından şikâyetle bulunduğu görülmektedir.¹²⁰⁷ Ayrıca onun mektuplarında en çok muzdarip oldukları Habirular'dan da çok sık söz edilmesi bu iki unsurun birbirinden bağımsız yapılar olsa da birlikte düşünülmesini zorunlu hale getirmektedir. Çünkü Amurruların Suriye-Filistin coğrafyasında adeta kaos havası estiren Habirular'ı kimi zaman biraraya getirerek kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları onların aynı amaçlar etrafında birleşebildiklerini göstermektedir. Amurruların bu faaliyeti zaten pek çok şehir devletinin yakındığı bir sıkıntı olan Habiru tehlikesinin daha da artmasına neden olmuştur. Böylelikle denilebilir ki Amurrular ve Habirular bir çeşit müttefiklik¹²⁰⁸ esasına göre davranarak Suriye-Filistin coğrafyasındaki şehirler üzerinde oluşturmaya çalıştıkları korku sayesinde onlara hâkim olmayı amaçlamış olmalıydılar. Dönem hakkında en ayrıntılı bilgileri edindiğimiz Amarna Mektupları'ndan onların amaçlarına ulaşamadıkları fakat bölgesel ölçekte ciddi bir huzursuzluk kaynağı oldukları öğrenilmektedir.

¹²⁰⁵ R. Cohen, R. Westbrook, agm. 2002, s. 8.

¹²⁰⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xxxv.

¹²⁰⁷ T. Bryce, *age.* 2009, s. 139.

¹²⁰⁸ Amurruların Habirular ile birlikte hareket etmeleri Mitannilerin Hurrilerle birleşerek güçlü bir imparatorluk oluşturmalarını akla getirmektedir. Kim bilir belki de Amurru liderleri Mitannileri örnek alarak bölgede önemli bir unsur olarak gördükleri Habiruları kullanarak güçlü bir imparatorluk tesis etmenin hayalleri peşindeydiler. Nitekim böyle bir varsayım gerçekleşmiş olsaydı Amurrular muhtemelen Mitanniler gibi bu yeni siyasi teşekkülün yönetici kademesinde yer alacaklardı. Fakat onların Hitit, Mısır ve güçlenen Asur gibi devletlerin arasında böyle bir amaca laşması imkansız bir hal almıştır.

Bu sıkıntıya da en çok maruz kalan şehir devleti hiç şüphesiz Rib-Hadda'nın yönetimindeki Biblos şehir devleti olmuştur. Zengin bir ticaret lokalizasyonu olmasından dolayı yağma ve saldırılara en müsait yerlerden biri olan Biblos'un Amurru ve işbirlikçisi Habirular'ın hedef tahtasında en ön sıralarda yer aldıkları çok açıktır. Bu sebeple Rib-Hadda'nın Mısır firavunlarından yardım talebinde bulunması ve sürekli olarak başta Amurrular ve Habirular'ı şikâyet etmesi daha net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Amarna Arşivi'nde yer alan Biblos mektupları hakkında belli başlı önemli noktaları maddeler halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

1- Amarna yazışmalarının gerçekleştiği MÖ 14. yy.'da Biblos'un başında Rib-Hadda adında bir yönetici bulunmaktaydı. Biblos'un yöneticisi olarak Mısır firavunlarıyla o yazışmış, kendisini daima firavunun sadık hizmetkârı olarak ifade etmiştir. Mısır'a bağlı vasal bir şehir olan Biblos ise mektuplarda *URU Gu-ub-la* şeklinde zikredilmiştir.¹²⁰⁹

2- Rib-Hadda, Amarna Arşivi'nde en fazla mektuba sahip olan kişisidir. O kadar çok mektup göndermiştir ki Amarna Arşivi'nde yer alan 382 adet tabletten (bunun 350'si mektup mahiyetindedir) 64'ü Rib-Hadda'ya aittir. Bu da Amarna Mektupları'nın yaklaşık olarak beşte birinin Biblos kralına ait olduğu anlamına gelmektedir.¹²¹⁰ Öte yandan Biblos'tan gönderilen bazı mektupların ise Rib-Hadda'ya ait olmadığı görülmektedir. Bunlar EA 50 (muhtemelen Rib-Hadda'nın kızına aittir.), EA 139¹²¹¹, EA 140 ('İlî-râpi' ye ait olup bu kişinin Rib-Hadda'dan sonraki kral olduğu düşünülmektedir.), EA 202 (Amayaşe¹²¹²), EA 231 (gönderen kişi belli değil) numaralı mektuplardır.

¹²⁰⁹ William Matthew Flinders Petrie, *Syria and Egypt: From the Tell el Amarna Letters*, Charles Scribner's Sons, New York 1898, s. 169.; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 437, 438.

¹²¹⁰ Louise M. Pryke, "The Many Complaints of Pharaoh of Rib-Addi of Byblos", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 131, No. 3 (July-September 2011), s. 411.

¹²¹¹ Bu mektubu gönderen 'İlî-râpi' tıpkı selefi Rib-Hadda'nın mektuplarındaki gibi benzer selamlama ifadelerini tercih etmiş ve ardından firavuna (firavunun ismi yazmıyor) adeta ülkesinin Mısır'la olan kadim bağlantısını da ortaya koymak istercesine Biblos kentinin tıpkı Memphis (Memphis burada Hikuptah şeklinde yazılmıştır.) şehri gibi ona ait olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan mektupta işlenen temel meseleye bakıldığında ise bunun Rib-Hadda zamanındaki gibi yine Aziru'nun saldırgan ve kötü fiillerle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Aziru'nun Mısır'a ait olan bazı yerleri de ele geçirdiğinden bahseden 'İlî-râpi' onun böyle yaparak krala karşı suç işlediğini belirtmiş ve Mısır'ı Aziru'ya karşı harekete geçirmek istemiştir. Bir sonraki mektup olan EA 140 da aynı kişiye aittir ve benzer konuları ihtiva etmektedir. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 713, 715.; A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1490, 1492.

¹²¹² Bu kişi hakkında Biblos'un veya Bashan'ın yöneticisi olabileceğine dair tahminler vardır. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1538.

3- Rib-Hadda'nın mektuplarının EA 68-95 aralığında olanları III. Amenhotep'e, EA 102'den ötesi ise IV. Amenhotep'e gönderilmiş olup bunlarda bir vasalın sadakatinin ve bağlılığının en güzel örnekleri yer almaktadır. Öyle ki Rib-Hadda mektuplarının çoğunda kendisini ve ülkesini Mısır'ın sadık hizmetkarı anlamına gelen "arat kitti" olarak nitelendirmektedir.¹²¹³

4-) Amarna Mektupları'nda bölge toplumlarının tanrıları da zikrediliyordu. Şauška, Amen, Aten ve Teşup bunlardan bazılarıydı.¹²¹⁴ Rib-Hadda'nın mektuplarında da onun kendi tanrıçasını¹²¹⁵ ve Mısır tanrısını andığı görülmektedir. Biblos'un Hanımefendisi olarak ifade edilen bu tanrıça kaynaklarda Baalat¹²¹⁶ veya Baalat Gubal¹²¹⁷ olarak geçmektedir¹²¹⁸ ve Rib-Hadda'nın mektuplarının neredeyse büyük kısmında zikredilmiştir. Aynı şekilde, Mısırlılar'ın tanrısı Amon'a da sıkça yer verilmiştir. Bu tanrıça ve tanrılar krala ve ülkesine iyi dilekler sunulurken, kralın haricinde başka bir görevliye mektup yazılmışsa o kişiye de Amon seni kralının huzurunda onurlandırsın şeklinde güzel temennilerle birlikte zikredilmiştir. Birkaç örnek verecek olursak: Mısır'ın yüksek rütbeli görevlilerinden Amanapa'ya gönderilen EA 87'de "*Amon ve Biblos'un Hanımefendisi sizi kralınızın, beni efendimin huzurunda onurlandırsın*"; EA 92'de "*Biblos'un Hanımefendisi kralım, efendim, benim güneş tanrıma kuvvet versin*" şeklinde geçmektedir ki bu son ifade Rib-Hadda'nın pek çok mektubunda yer almıştır. EA 105, 107, 108, 112, 114, 116, 117, 118, 119 bunlardan bazılarıdır.¹²¹⁹

5-) EA 66, 68-138, 362, + 139-140 kayıt numarasıyla gösterilen Biblos mektuplarındaki selamlama ve hitap ifadelerine baktığımızda ise çok çeşitli kullanımlarla karşılaşılmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: EA 66'da *krala, efendime* hitabı tercih edilmiştir ancak bu mektup Mısır'ın veziri Haya'ya yazılmıştır. Neden böyle bir

¹²¹³ L. M. Pryke, agm. 412.

¹²¹⁴ Raymond Cohen, "On diplomacy in the ancient near east: The Amarna letters", *Diplomacy & Statecraft*, 7:2, (1996), s. 246.

¹²¹⁵ Biblos'un Amarna mektuplarında geçen tanrıçasının Astarte'nin İştâr ile özdeş olduğu düşünülmektedir. Bu konu hakkında ve tanrıçaya verilen isimlere dair detaylı bilgi için şu kaynağa bakınız: Anna Elise Zerneck, *The Lady of the Titles: The Lady of Byblos and the Search for her "True Name"* *Die Welt des Orients*, 43. Jahrgang, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen 2013, s. 226 vd.; <https://www.britannica.com/topic/Baalat>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

¹²¹⁶ <http://www.thaliatook.com/OGOD/baalat.php>; <http://theancientbridge.com/2015/07/confronting-pseudo-archaeological-memes-pt-4-was-byblos-the-goddess-of-writing-is-the-word-bible-pagan/>; (Erişim tarihi: 17.04.2019)

¹²¹⁷ A. E. Zerneck, *age*. 2013, s. 226 vd.

¹²¹⁸ W. L. Moran, *age*. 1992, s. xxix.

¹²¹⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 509, 527.

kullanım tercih edildiği ise bilinmiyor.¹²²⁰ EA 68’de *efendim, ülkelerin kralı, Büyük Kral, Güneş Tanrım*; EA 69’da (Mısırlı bir memura hitaben) *Babama, senin oğlun Rib-Hadda’nın mesajıdır*; EA 71’de Mısır veziri Haya’ya *sizin uşağınız*; Mısırlı görevli Amanappa’ya yazılan EA 73’te *babam*; EA 74’te “*Efendim, ülkelerin kralı, büyük kral*” hitapları dikkat çeken bazı örneklerdir. Akadlı Sargon ve Naramsin zamanından bilindik bir kullanım olan *Savaşın Kralı* (*šâr ta-am-ha-ri*) ifadesi ise EA 76, 79, 81, 105, 107, 108, 114, 16, 117, 119, 122, 123’te de görülmektedir. Savaşın kralı kullanımının yer aldığı bu mektupların yazıldığı dönemde muhtemelen Rib-Hadda’nın başı düşman saldırılarıyla büyük bir deritte olmalıydı. Belki de böyle yaparak Mısır firavununun ordularıyla kendisine yardıma gelmesini hızlandırma niyetindeydi. EA 91’de ise “*ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapandığım efendime*” ifadesi tercih edilmiştir. Buradaki ayaklarına kapanma ve devam eden satırlarda yer alan *ayağınızın kiriyim, tozuyum* şeklindeki ifadeler vasalların mektuplarının çoğunda yer almaktaydı.¹²²¹ Bu açıdan vasalların mektuplarında yer alan bu hitap cümlelerini kalıplaşmış ifadeler olarak değerlendirmek mümkündür.

6-) Yaşanan sorunlara dair yazılan mektuplar çoğunluğu teşkil ediyordu. Biblos lideri Rib-Hadda’nın Mısır’a yazdığı mektuplarına bakıldığında sürekli olarak firavundan kendisine yardım gönderilmesine dair istekte bulunduğu görülmektedir. Onu bu duruma düşüren en önemli sebep ise Amurrular ve onların işbirlikçisi Habirular’dır. Öte yandan Rib-Hadda’nın bu sıkıntılardan dolayı Ulassa adlı bir bölge için de Mısır’a yazdığı anlaşılmaktadır.¹²²² Bu konuda detaylı bilgilerin yer aldığı bir başka mektupta (EA 104) Ulassa’nın Abdi-Aşırtı’nın oğlu Pu-Ba’la tarafından saldırıya uğradığına dair Mısır firavununun bilgilendirildiği görülmektedir. Bu mektupta ayrıca Ya’liya’nın şehri Ardata’nın, Ampı şehrinin ve Shigata şehrinin de Amurruların eline geçtiği de ifade edilmektedir. Bu ifadelere bakıldığında ise Biblos kralı Rib-Hadda’nın bölgede olup bitenleri Mısır’a haber vermeyi adeta kendine vazife bildiği, Mısır’ın bir istihbarat görevlisi gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Abdi-Aşırtı’nın oğulları hakkında kullandığı cümleler de onun Amurrulara karşı olan kin ve nefretini görmemiz

¹²²⁰ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1409.

¹²²¹ Buradaki bilgiler şu kaynaklar esas alınarak hazırlanmıştır: Jana Mynarova, *Language of Amarna-Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague 2007, ve Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1-2*, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015 ve William L. Moran, *Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1992.

¹²²² Bkz: EA 140: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s.717.

açısından önem arz etmektedir. Rib-Hadda'nın buna dair ifadeleri şöyledir: “*Abdi-Aşirta'nın oğulları da kim, onlar bir köle ve köpek değil mi?*”¹²²³

7-) Rib-Hadda'nın mektuplarının bazısı da Mısır'a giden bazı haberlerin yalan olduğunu bildirmek için yazılmıştır. Bu konuda en güzel örnekler EA 89:7-14 ve 108:46-58'da yer almaktadır. Rib-Hadda, Biblos'un ele geçirildiğine yönelik haberlerin efkarı umumiyede dolaşması üzerine Mısır'a bir mektup yazma ihtiyacı duymuştur. Bu mektubunda (EA 84:11-31) kısaca söylenenlerin doğru olmadığını belirtmiştir. Rib-Hadda'nın buna benzer bir başka mektubu da EA 362'dir. Burada ise Mısır firavununa vasalların bulunduğu coğrafyada bir salgın hastalığın yaşandığına dair yazılanların inkâr edildiği görülmektedir.¹²²⁴ Ancak tarihi veriler Amarna Çağı'nın sonlarında bir veba salgınının yaşandığını doğrulamaktadır. Muhtemelen mektubun yazıldığı zaman diliminde salgın Biblos bölgesine ulaşmamıştı. Rib-Hadda'nın bu haberin asılsız olduğunu dile getirmesi muhtemelen bu yüzdendi. Fakat ilerleyen süreçte ciddi bir veba salgınının yaşandığı pek çok kişinin bundan dolayı öldüğü anlaşılmıştır. Bilindiği gibi Hitit kralı I. Şuppiluliuma vabadan ölmüştü.¹²²⁵ Ayrıca Alaşia'dan gelen mektuplarda da burada salgından dolayı çok sayıda bakır işçisinin öldüğü belirtilmiştir.

8- Rib-Hadda'nın mektuplarında EA 126'da görüldüğü üzere Hititlere ve onların bölgede maşa olarak kullandığı vasallara dair de bilgiler yer almaktaydı. Bu mektuba bakıldığında Biblos kralının Hititleri ve onun yanında yer alan şehirleri büyük bir tehdit unsuru olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.¹²²⁶ Hatta bu konudan bahsetmiş olduğu mektubunda onların saldırılarından dolayı bölgenin ateş içinde kaldığını, bununla ilgili olarak Mısır'a yazdığını ancak kendisine bir dönüş yapılmadığını dile getirmektedir. Bu da Mısır'ın Suriye-Filistin coğrafyasındaki iç meselelerde aktif olarak yer almak istemediğini ortaya koymaktadır. Öte yandan Rib-Hadda'nın mektubundaki şu ifadeler gerek Suriye-Filistin bölgesinin içinde bulunduğu durumu gerekse Mısır'ın umursamaz tavrını göstermesi açısından dikkat çekmektedir:

¹²²³ S. R. David, agm. 2002, s. s. 58.; A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 565.

¹²²⁴ R. Cohen, agm. 2002, s. 95.

¹²²⁵ <http://blog.milliyet.com.tr/mursili-nin-yakarisi/Blog/?BlogNo=7793>. (21.04.2019)

¹²²⁶ R. Cohen, agm. 2002, s. 92.

“...kralın, benim efendimin bütün bölgeleri ele geçirilmiş, ama efendimiz onların bu durumuyla ilgili olarak sessiz kalıyor.” (EA 126:51-58)

Rib-Hadda'nın bu mektubunun (EA 126:58-66) son kısımlarında tehlikenin devam ettiğine dair bilgi verilmeye devam edilmekte ve bunun da müsebbibinin Amurru kralı Abdi-Aşirta ve onun oğlu Aziru olduğu dile getirilmektedir. Burada ayrıca Amurruların Hitit kralı I. Şuppiuliuma'ya yüklü miktarda altın ve gümüş verdiği ve Hitit ordularının bölgede görüldüğüne dair de detaylı bilgiler verilmektedir. Mektubun bu kısmında Hititlerin güçlü olduğu vurgusu da ayrıca belirtilerek tehlikenin büyüklüğü vurgulanmaya çalışılmıştır.¹²²⁷ Bu da Mısır'ın Asya topraklarından gerilemeye, onların yerine ise Hititlerin söz sahibi olmaya başladıkları anlamına gelmektedir. Öte yandan Hititlerin bölgedeki etkinlikleriyle alakalı olarak Amarna Arşivi'ndeki EA 174-176 ve 363 no'lu mektuplardan bilgi edinilmektedir.¹²²⁸ Bunlardan EA 363'te Hititlerin bölgedeki Mısır varlığına vermiş olduğu zararlar detaylı biçimde anlatılmıştır. Şöyle ki Ê<ni>-şâsi şehrinin yöneticisi olarak kendini tanıtan Abdi-rēša, Hitit birliklerinin Kadeş kralı Etakkama'ya yardım ettiğini ve böylece Amqi şehrinin ateş altında kaldığını bildirmiştir. Bu ifadelerden Amurrular gibi Kadeş şehrinin de Hititlerin safında yer aldığı böylelikle bölgedeki önemli şehirlerin birer birer Hititlere katıldığı anlaşılmaktadır.¹²²⁹ Diğer yandan Hititlerin bölgedeki etkinliğine dair bilgilere Biblos'tan gönderilmiş bir diğer mektup olan EA 170'te de rastlanmaktadır.¹²³⁰

Böylece vasalların Suriye-Filistin coğrafyasında adeta Mısır'ın gözü kulağı oldukları, yaşanan gelişmeleri bir elçi vasıtasıyla gönderdikleri mektupla efendilerine derhal rapor ettikleri anlaşılmaktadır.¹²³¹ Bu durum sadece Biblos kralı tarafından değil bölgedeki vasalların pek çoğu için geçerli olmuştur. Bu da onların Mısır'a bağlılıklarını devam ettirdiklerini göstermektedir. Öte yandan bu dönemde Hititlerin varlığı güçlü bir biçimde hissedilmeye de başlamış ve bazı şehirler saf değiştirerek Hitit himayesine girmişlerdir. Bütün bu yaşananlar karşısında Mısır'ın gerek Biblos'tan gerekse diğer

¹²²⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 659.

¹²²⁸ R. Cohen, *agm.* 2002, s. 93.

¹²²⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1239.

¹²³⁰ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 257.

¹²³¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1239.

vasallardan gelen yardım taleplerine karşı sessiz tıkamış olması oldukça dikkat çekmektedir.

8-) Rib-Hadda'nın mektuplarında geçen bir diğer mesele de elçilerle alakalıdır. Mısır'a giden bir elçisinin Akka'nın elçisine göre daha az onurlandırılmış olmasına içerleyen Biblos kralı bununla ilgili duygularını da içeren bir mektup (EA 88) yazmıştır.¹²³² Kendi elçisine diğerinden daha az saygı gösterilmesini kabullenemeyen Rib-Hadda muhtemelen Biblos'un Mısır firavununun nazarındaki itibarının azaldığını düşünmüştür. Akka açısından bakıldığında ise onların vasallar arasında böbürlenmek için çok iyi bir fırsat elde ettiğini söyleyebiliriz.¹²³³ Bu bilgiler ışığında bakıldığında vasallar arasında içten içe yaşanan bir prestij yarışının olduğu ve aralarındaki ilişkilerin askeri mücadelelerin yanı sıra çok farklı boyutlara da vardığı görülmektedir.

9-) Rib-Hadda'nın mektuplarında sadece sorunlara yer verilmemiştir. EA 109'da olduğu gibi bazılarında da kendilerinin eski zamanlardan beri Mısır'a bağlı sadık hizmetkarlar oldukları dile getirilmiştir. Burada özellikle bir zamanlar Mısır'ın Suriye-Filistin coğrafyasında önemli rakiplerinden biri olan Mitanniler ile yapılan mücadelelere de atıf yapılarak atalarının Mısır'ın safında yer aldığı ve bunun aynı şekilde devam ettiği vurgulanmıştır.¹²³⁴

10-) Rib-Hadda'nın mektuplarında işlenen bir diğer tema da Mısır firavunun umursamaz tavrına karşın verilen tepkilerdir. Bibloslular'ın Mısır'a bağlı bir vasal olsa da muhtemelen jeopolitik konumlarının vermiş olduğu avantajın arkasına da sığınarak yeri geldiğinde cesur cümleler ettiği göze çarpmaktadır. Biblos kralının dile getirmiş olduğu temel argümanlar şu minvaldedir: “sözlerinin dinlenmemesi, umursanmaması, Biblos'un ve bölgedeki diğer toprakların düşmanlar tarafından ele geçirilmesine karşın herhangi bir yardımda bulunulmaması.” Hakikaten onun bu şikayetlerde bulunmasında haklılık payı vardır. Şöyle ki Rib-Hadda'nın yazmış olduğu onlarca mektubun büyük çoğunluğunda ülkesinin ve Mısır'a ait olan diğer yerlerin saldırı altında olduğundan bahsedilmiş ve sürekli yardım talebinde bulunulmuştur. Fakat talep edilen yardım bir türlü istenilen şekilde gelmemiştir. Rib-Hadda da bu yüzden “*Niçin siz ülkenizi ihmal ediyorsunuz*” (EA 74:48), “*Ben size yazdım, niçin siz boş boş oturdunuz ve hiçbir şey*

¹²³² W. L. Moran, *age.* 1992, s. 160, 161.

¹²³³ C. Zaccagnini, *agm.* 2002, s. 152, 153.

¹²³⁴ R. Cohen, *agm.* 2002, s. 88.

yapmadınız? Habiru köpekleri sizin şehirlerinizi ele geçirsin diye mi?” (EA 91:2-5) gibi ifadeler kullanabilmiştir. Hatta onun bazı mektuplarında kendisine cevap yazılmamasından ötürü de yakındığı görülmektedir. Öte yandan Rib-Hadda bütün bu mektupları yazarken ona herhangi bir dönüş olup olmadığına bakıldığında ise bunun yanıtını yine onun mektuplarında görmek mümkündür. Şöyle ki Rib-Hadda'nın mektuplarındaki ifadelerden Mısır firavununun ona karşılık verdiği bilgisiye ulaşılmaktadır. Bunlardan birinde firavunun ona “*kendini koru*” (EA 122:9-18) şeklinde bir ifadesi aktarılmıştır. Kendini koru cümlesinden aynı zamanda Mısır firavununun bölgedeki mücadelelerde aktif olarak yer almak istemediği de net bir biçimde anlaşılmaktadır. Rib-Hadda'nın yazdıklarına göre Mısır'ın bölgedeki garnizon şehirlerinden biri olan Şumur Habirular'ın eline geçmiştir fakat buna karşın bir hamlede bulunulmamıştır.¹²³⁵ Bahsi geçen mektupta Rib-Hadda aynen şu şekilde demektedir:

“... şimdi kralın toprakları ve garnizon şehri Şumur Habirular'a katıldı ve siz hiçbir şey yapmadınız.” (EA 76:31-37).

Rib-Hadda'nın mektuplarında geçen sitem ve şikâyete yönelik ifadelere farklı bir örnek de EA 124 ve EA 126'da bulunmaktadır. O bu kez kendisine hem savaş arabası sürücülerinin ve okçuların gönderilmemesinden (EA 124:50-52) ötürü yakınmış hem de “Niçin sarayınızdan bana hiçbir şey verilmiyor” (EA 126:49-51) diyerek adeta büyük devletlerin krallarının yaptığı gibi bir davranış sergilemiştir. Aynı mektubun 14.-18. satırlarında geçen şu ifadeler Rib-Hadda'nın büyük bir kral edasıyla hareket ettiğini ve Mısır için vazgeçilemez birisi olduğunu göstermektedir:

“Dahası kral her türlü gerekli olan şeyi şehir büyüklerine ve benim meslektaşlarıma (diğer krallara) veriyor ama bana hiçbir şey vermiyor.”

¹²³⁵ L. M. Pryke, agm. s. 413, 414, 417, 418.

Onun bütün bu ifadelerinin ardında bir kurnazlık yattığını iddia eden bilim insanları da vardır.¹²³⁶

11-) Rib-Hadda'nın mektuplarında devrin büyük güçlerinden biri olan Mitanniler'den de bahsedildiği görülmektedir. Bu bahis Amurrular'ın Mısır'a ait olan toprakları ele geçirmesinin anlatıldığı EA 104'te yer almaktadır. Burada şöyle bir ifade yer almaktadır:

“Abdi-Aşirta'nın oğulları da kim oluyor, onlar uşak ve köpek değiller mi? Onlar Kaşşu ya da Mitanni kralı mı ki kralın topraklarını kendileri için alıyorlar.”

Burada Rib-Hadda'nın geçmiş dönemlerde Mitanniler ile Mısır'ın düşman ülkeler olduğunu ve Mısır'ın topraklarına saldırıp buraları ele geçirmek istedikleri konusuna vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan Amurru kralının oğullarını Mitanni ve Kaşşu kralı gibi güçlü liderler olmamalarına rağmen Mısır'ın topraklarını ele geçirmeye teşebbüs ettikleri anlatılmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte Mısır'ın Amurrulara karşı bir müdahalede bulunulmadığından da yakınılmaktadır.¹²³⁷ Bu kısımda önemi yüksek olan bir başka husus ise Akdeniz Dünyası'ndaki bazı siyasi otoritelerin mukayese edilmiş olmasıdır.

4.5.3 Tarihi Süreç İçerisinde Habirular/Apîrular ve Onların Amarna Çağı'nın Siyasi ve Sosyal Konjonktürüne Olan Tesirleri

Biblos'tan Mısır'a gönderilen mektuplarda en az Amurrular kadar yer işgal eden bir başka yapı da Habirular/Apîrular'dır. Onlar hakkında kaynaklarda hem çok fazla bilgi vardır hem de bu bilgi yığınının içinde pek çok soru işareti mevcuttur. Çünkü onca mektup arasında bu topluluğun tam olarak ne olduğuna, hangi kökenden geldiklerine, yurtlarının neresi olduğuna, başlarında bir lider(i)leri varsa isimlerinin ne olduğuna dair net bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte bütün bu saydıklarımıza dair bilim insanlarının da ortak bir paydada buluşamadığı ve bu nedenle meselenin tam anlamıyla aydınlatılmadığı görülmektedir.

Akadca ve Sumerce sözlüklerde Habiru isminin ve buna yakın kelimelerin şu anlamlara geldiği görülmektedir: *hapārum*: yayılmak, çevrelemek, kuşatmak, ayrılmak,

¹²³⁶ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 146, 147.

¹²³⁷ L. M. Pryke, *agm*. s. 418.

kaçmak, yersiz yurtsuz olmak; *hāpiru(m)*, (*LÚ SA-GAZ*¹²³⁸): başıboş, avare, serserilerden oluşan bir sınıf; ¹²³⁹ *hepēru*, *hāparu(m)*: kazmak.¹²⁴⁰ Bu ifadelerden onların toplumsal açıdan bir aidiyetlerinin olmadığını, evlerinden yurtlarından ayrıldıklarını veya buna mecbur kaldıklarını anlamak mümkündür. Ayrıca *hepēru- hāparu(m)* kelimesinin anlamının Sumer kaynaklarında bu insanlar hakkında zikredilen onların dağlarda gezdikleri, yer mantarı yedikleri şeklinde ortaya atılan ifadelerle örtüştüğü görülmektedir.

Öte yandan Mari belgelerinde geçen *hbr* kökünden türediği anlaşılan *hibrm* kelimesinin de göçebe yaşam tarzını benimseyen kişilere karşılık olarak kullanılmış olması bu insanların meskûn bir yaşam tarzının olmadığını ortaya koymaktadır. Böylece Habiru kelimesinin ve benzer türevlerinin birbirine çok yakın anlamlar taşıdığı anlaşılıyor.¹²⁴¹

Öte yandan Habirular hakkında en eski referansın III. Ur Hanedanı zamanına tarihlenen Sumer belgelerinden geldiği tespit edilmiştir. Bu kayıtların Semitik halkların Yakındoğu coğrafyasında geniş bir alana yayılım gösterdiği zamana yakın bir tarihte kaleme alındığı bilinmektedir. Bu dönemde Sami halklarında görülen hareketlenme Sumer belgelerinde Habiru/Habiri terimlerine karşılık olan “*LÚ SA-GAZ*” ifadesinin kullanılmasına neden olmuştur. Belgeler onların toplumsal yapıda yeni bir unsur olduklarını ve kendilerini sisteme dahil ettirebilmek için uğraştıklarını göstermektedir. Sumer kayıtları onların toplumda hizmet unsuru olarak yer aldıklarını ortaya koymaktadır. Bu tıpkı İsrail halkının Mısır’da ve daha sonra da Nabukanezar’ın yönetiminde bulunmasına benzemektedir.¹²⁴²

Sumer belgelerinde SA.GAZ ifadesi Habirular’a karşılık gelirken bunun “rakibini yere seren, saldırgan, yağmacı” gibi manalarına geldiği belirtilmektedir. Öte yandan çivi yazısıyla yazılmış çeşitli metinlerde de SA.GAZ logogramı “yağmacı, hırsız, serseri, gezgin, göçebe, başıboş, tarım işçisi, karşıya geçmek” anlamlarında da kullanılmış bunun Akadca karşılığı ise *habbātu* kelimesi ile ifade edilmiştir. Lipit İhtar Kanunu’nda SA.GAZ ile “yasadışı işler yapan kaçakçı kimseler” nitelendirilmiş, Sumerli Ur

¹²³⁸ *LÚ SA-GAZ* haydut, eşkiya, çete mensubu. Bunun Akadcası *habbātu* olarak ifade edilmiştir. <http://psd.museum.upenn.edu/nepd-frame.html> (ET:08.08.2019)

¹²³⁹ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*, 2000, s. 106.

¹²⁴⁰ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*, 2000, s. 114.

¹²⁴¹ Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hakimiyetine Kadar, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2016, s. 7.

¹²⁴² <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

Hanedanı'nın Ur-Namu'dan sonraki ikinci kralı olan Şulgi zamanına tarihlenen bir belgede ise bu kavram ile “isyankâr” kimselere atıf yapılmıştır.¹²⁴³ Böylece bu ismin milli bir kimlikten ziyade toplumsal bir yapıya vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gerek LÚ SA-GAZ/SA.GAZ ifadesinin gerekse Habiru/Apiru isminin sözlüklerde belirtilmiş olan anlamlarından hareketle bu toplumsal zümrenin hiçbir zaman olumlu bir algı oluşturmadığı görülmektedir. Bu da üzerinde durulması gereken çok önemli bir husustur. Nitekim Habiru teriminin “hasar, karışıklık, yağma, sadakatsizlik, krallar için vatan haini” gibi anlamlara geldiği Amarna Çağı'nda da pratik olarak görülmüştür.¹²⁴⁴

Sumerliler'in icad ettiği çivi yazısı kullanılarak Akad diliyle yazılan belgelerin çoğunda da Habiru'ya karşılık olarak bunun Sumer dilindeki şekli olan LÚ SA-GAZ tabirinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tell el-Amarna tabletlerinde buna dair pek çok örnek bulunmaktadır. Dolayısıyla bu metinlerde ve Akadca ile yazılmış farklı belgelerde görülen bu kullanımdan Sumerce'den kalan mirasın devam ettirildiği görülmektedir. Bu açıdan özellikle Amarna tabletlerinde ve bazı Akadca'da vesikalarda “SA.GAZ” ibaresi görüldüğünde bunun Habirular'a karşılık olarak kullanıldığı unutulmamalıdır. Bununla birlikte J. Bottero “SA.GAZ” ifadesinin Habirular için taşıdığı anlamın “mülteci” olduğunu belirtirken bunun onlara atfen en kapsayıcı kullanım olduğunu da iddia etmiştir. Bottero ayrıca kelimenin “haydut/eşkıya/çeteci” olarak da çevrilebileceğini dile getirmiştir. Bununla muhtemelen Habirular'ın zamanla haydut/eşkıya haline dönüşen mülteciler (veya kaçaklar) olduklarını düşünmüş olmalıydı.¹²⁴⁵ Nitekim Amarna Mektuplarında onların eri yurdu olmayan kimseler oldukları ve haydutluk/eşkıyalık yaptıkları, şehir ve kasabaları yağmaladıkları anlaşılmaktadır.

Ön Asya'nın yerleşik halkları için büyük bir sıkıntı kaynağı olan Habirular/ LÚ SA-GAZ hakkında Sumer kaynaklarından veya Amarna Mektupları'ndan başka daha pek çok belgeden bilgi edinilmektedir.¹²⁴⁶ Bunlardan biri de Asur kaynaklarıdır. MÖ 8. ve 7. yüzyıllardan kalma Asur yazıtlarında Asur dilinde “urbi” adlı bir grup hakkında referanslar bulunmaktadır. Bu terim için sözlüklerde “kaçak”, “haydut”, “düzensiz

¹²⁴³ Ş. Ay Arçın, *a.g.e.*, 2016, s. 10.

¹²⁴⁴ Steven Weitzman, *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton 2017, s. 82.

¹²⁴⁵ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁴⁶ Onlar hakkında bilgi veren Yakındoğu arşiv belgeleri için bkz: Nadav Na'aman, “Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), pp. 271-288 s. 274, 275

birlik”, “*özel bir askerlik türü*” veya “*elit birlik*” gibi açıklamalar yapılmıştır. Bunları Bottero’nun ifadeleriyle mukayese ettiğimizde en azından bazılarının birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Eskiçağ Yakındoğu tarihi konusunda önde gelen uzmanlardan biri olan Na’aman’a göre de “*urbi*” terimi “*terk etmek, kaçmak, sıvışmak*” anlamına gelen gelmektedir.¹²⁴⁷

Urbi terimi, Asur Devleti tarihinde imparatorluk çağına rastlayan dönemde askeri seferler sonucunda ilhak edilen ve tahribata uğrayan yerleşim yerlerinden yani vatanlarından kaçan ve çevre bölgelere sığınan kaçak grupları adlandırmak için de kullanılmıştır. Bu, köklerinden koparılmış insanlar, önde gelen liderlerin emri altında bir grup oluşturarak kendilerini yeni koşullara adapte etmeye çalışmış olmalıydılar. Böylece vücut bulan bu toplumsal sınıf bağımsız olarak dolaşan silahlı birlikler haline gelmiş olmalıydı. Bunlar silahlı olmalarından ötürü yerleşik ve kırsal alanda yaşayan insanlar için büyük bir tehlike arz ediyorlardı. Onların savaştı özelliklerini fırsat bilen yerleşik toplumlar “paralı asker olarak” bu insanlardan faydalanmışlardır. Mısır’ın bile Habirular’a mensup bazı grupları paralı asker olarak kullandığını Amarna Mektupları’ndan biliyoruz.¹²⁴⁸ Bu bilgilerden sonra Na’aman şu sonuca vardığını söylemek istiyoruz: “*Bu özelliklerin tümü, Eski Yakındoğu belgelerinin üçüncü ve ikinci bin yılın sonlarında iyi bilinen Habiru gruplarına özgüdür.*” Bu bilgilerin ışığında şu sonuç ortaya çıkıyor: “SA.GAZ”, “Habiru” veya “Urbi” gibi isimlerin yer aldığı metinleri yazan, okuyan veya dinleyen insanlar için bu isimlerin hepsinin olumsuz bir çağrışım yapmıştır. Bu algı öyle boyutlara varmıştır ki Amarna Mektupları’nın birinde onlar için “*kaçak bir köpek*” şeklinde ifadelerin kullanılmasına bile neden olmuştur.¹²⁴⁹ Dahası, onların birçoğunun kaçak köleler olduğu gerçeği, bu topluluğa ek olarak bir suçluluk

¹²⁴⁷ Bununla birlikte Luckenbill *urbi* ifadesinin Arap kelimesiyle yakından bağlantısının olduğunu ifade etmiştir. Fakat bu çevirinin veya yorumun yanlış olduğu vurgulanmıştır. Bkz: Mordechai Cogan, “Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib’s Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (Edited by Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston 2014, s. 71.; Asur kralı Sanherib’in seferlerinde onun pek çok müttefikinin olduğu zikredilmektedir. Bunlar arasında zikredilen ancak çok tartışılan bir topluluk ise “*Lú.Urbi*” olarak zikredilenlerdir. Bunlar için kaynaktan “düzensiz birlikler” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Böylece Sanherib’in “düzenli, seçilmiş birlikleri” anlamına gelen “*Lú.şābē-šu*” adlı zümreden farklı bir yere sahip oldukları ifade edilmiştir. Bkz: Frederick Mario Fales, “The Road to Judah: 701 B.C.E. in the Context of Sennacherib’s Political-Military Strategy”, *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (Edited by Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston 2014, s. 241, 242.; Urbi terimi için ayrıca bakınız: M. Elat, “Arguments for the Identification of the LÚUrbi in Assyrian Royal Inscriptions”, *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, (ed. G. Galil and M. Weinfeld), Brill, Leiden 2000, s. 232 vd.

¹²⁴⁸ Bu konuda EA 195’e bakınız. W. L. Moran, *age*. 1992, s. 273.

¹²⁴⁹ Bkz: EA 67:16-21. A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, Leiden-Boston 2015, s. 435.

unsurunun da ilave edilmesine neden olmuştur. Çünkü köleliğin yaygın olduğu Eski Yakınoğu'nun bütün toplumlarında bu insanların efendisinden kaçması ölüme kadar varan cezaların verilmesine¹²⁵⁰ yol açan ciddi bir suç olarak kabul edilmekteydi.¹²⁵¹ Bu açıdan kaçak kölelerin canlarını muhafaza edebilmek adına Habirular'ın içinde yer aldıklarını söylemek mümkündür. Böylece Habirular'ın sayısı artmış olurken bu topluluğu vücuda getiren yapı taşlarının da toplumsal piramidin hangi katmanına mensup oldukları ortaya çıkmaktadır.

Habiru isminin geçtiği bir diğer kaynak bölgesi ise Orta Anadolu'daki Kültepe ve Alişar yerleşkeleridir. Bu bölgelerde yapılan kazılar sonucu binlerce çivi yazılı belge çıkarılmıştır. Bunların arasında Asurlu bir tüccara ait olan tablette başka şehirde tutuklu bulunan *Habirulu* insanların serbest bırakılmalarıyla alakalı olarak bir cümle geçmektedir. Bu da Asurlu tüccarların emrinde çalışan Habiru sınıfına mensup kişilerin olduklarını akla getirmektedir. Bir başka kaynakta ise Asurlu Yapah-Adda'nın Fırat'ın kıyısında bir kasaba kurduğundan ve burada 2000 Habiru askeriyle birlikte bulunduğundan bahsedilir.

Nuzi vesikalarında da Habirular'dan bahsedilmiştir. Bu metinlerde onların ekonomik sebeplerden dolayı köle durumuna düşen ve bedelini ödemek şartıyla özgürlüğüne kavuşan insanlar olduklarına dair bilgiler yer almaktadır.¹²⁵² Bu ifadeden hareketle özgürlüklerine kavuştukları andan itibaren toplumsal yapıda yer edinmemiş olmalı ki kendileri gibi olanlarla bir araya gelmişler ve toplumdan uzak farklı bir unsur olmuşlardır. Muhtemelen de zamanla bunlara kaçaklar, kimsesizler ve çeşitli sebeplerden dolayı ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan insanlar da katılmış ve böylece sayıları azımsanmayacak bir şekilde artmıştır. Böylelikle bu tip grupların Yakınoğu dünyasının farklı bölgelerinde (genellikle Suriye-Filistin'de kısmen Mezopotamya'da, az bir oranla da Anadolu'da) kol gezdikleri ifade edilebilir. Onların bu geniş alanda herhangi bir coğrafi bölgeyle, bir ulusla veya bir siyasi yapı ile aidiyet derecesine varan bağlantılarının olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yakınoğu coğrafyasının çeşitli yerlerinde siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan etkileri olan faaliyetlerde yer aldıkları görülmektedir.

¹²⁵⁰ Bu konuda Hammurabi Kanunu'nun kölelerle alakalı olan 15. ve 20. paragraflarına bakınız. M. V. De Mieroop, *age.* 2014, s.98.; Eskiçağ toplumlarının kanunları hakkında bilgi veren şu kaynaktan kölelere dair bol miktarda bilgi edinmek mümkündür: Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholar Press, Atlanta, Georgia 1997.

¹²⁵¹ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁵² Ş. Ay Arçın, *age.* 2016, s. 9.

Yerleşikler gibi belli bir noktada yaşamayan bu insanlar genellikle bir yerden bir yere dolanırlardı bu da onların gizemini arttıran en önemli beliryeci unsurdur. Bu aynı zamanda şehir devletlerinin ve büyük merkezi krallıkların onları topyekûn ortadan kaldıramamalarına da neden olmuştur.¹²⁵³

Mezopotamya kökenli olmalarına rağmen Anadolu'yla da çok yakın bağlantıları olan Asurluların kaynaklarından başka Eskiçağ Anadolu tarihinin bir başka önemli unsuru olan Hititlere ait vesikalarda da SA.GAZ ifadesi geçmektedir. Burada SA.GAZ logogramının MÖ 1500'lere tarihlenen belgede "askeri amaçla istihdam edilen kişilere" atfen kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiden Hitit krallarının da Mısır firavunlarının yaptığı gibi çeşitli yabancı unsurları askeri amaçlar doğrultusunda kullandıkları görülmektedir. Öte yandan yine bir Hitit vesikasında normal olmayan bir doğum için de bu ifadenin "uğursuzluk" anlamında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵⁴

Amarna Arşivi'nden çıkarılan tabletler haricinde Eski Mısır yazıtlarına ve duvar resimlerine bakıldığında da Habirular hakkında bilgiler verildiği görülmektedir. Firavun II. Amenhotep'in Kenan ve Suriye bölgesine yaptığı seferden sonra hazırlanmış olduğu bir zafer stelinde bölgeden ele geçirilen esirlerden bahsedilmektedir. Burada yer alan listeye bakıldığında esirler arasında 3600 Habirulunun olduğu görülmektedir.¹²⁵⁵

Öte yandan Hatşepsut ve III. Tutmosis zamanlarına tarihlenen şarap yapımında çalışan insanların resmedildiği bir Mısır görselinde ise resmin altına "*Apiru tarafından şarabın süzülmesi*" ibaresinin yazılı olduğu okunmaktadır. Bilim insanları Yeni Krallık Dönemi'nden kalan bu yazıyı görünce bunun *Hebrew* kelimesiyle olan yakınlığından dolayı Yahudilere atfen kullanılmış olabileceğine dair tahminlerde bulunmuşlardır. Böylece onların kutsal kitaplarda sözü edilen *Mısır'da esaret altındaki Yahudiler olduğu* vurgulanmış olsa da bu kesin değildir. Ayrıca II. Amenhotep zamanından kalma yazıtlarda geçen "pr insanlar" tabirinden türetilen 'prw kelimesinin mürettebat, işçi anlamına geliyor olması Habirular'ın belli bir iş kolunun mensupları olarak Mısır'da bulunmuş olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu ayrıca Ugarit metinlerinde geçen 'apîru kelimesi ile de benzemektedir.¹²⁵⁶ Birkaç yüzyıl sonra II. Ramses zamanına tarihlenen bir

¹²⁵³ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁵⁴ Ş. Ay Arçın, *age.* 2016, s. 10.

¹²⁵⁵ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁵⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 32.

papirüse bakıldığında ise bunda da Habirular/Apîrular'dan söz edildiği görülmektedir. Burada bahsedilen Habiru gruplarının taş işçisi olarak çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bir Amarna Mektubu'nda Habirular'ın Mısırlı otoriteler tarafından paralı asker olarak tutulduğundan bahsedilmektedir. EA 195:24-32'de yer alan bu pasajda Mısır firavununun mektubu gönderen Biryawaza'dan Habirular'a ve Sutû'lara mensup asker talep ettiği anlaşılmaktadır. İlgili kısım şu şekildedir:

*“Şimdi askerlerimle, arabalarım ve meslektaşlarımla (kardeşler) ve ‘apîru adamlarımla ve Sutû adamlarımla, kralın, efendimin emrettiği her neresi ise düzenli askerleri bekliyoruz.”*¹²⁵⁷

Bunun yanında Mısır yönetiminin Habirular'ı askeri kuvvet olarak güneydeki Kuşiler üzerinde de kullanmak istediğini gösteren işaretler vardır. Lübnan'da Beka Vadisi'nin batısında yer alan Kâmed el-Lôz bölgesinden gelen bir mektup bu konuya açıklık getirmektedir. Bahsi geçen mektup Mısır firavunundan Damascus (Şam) şehrinin yöneticisine gönderilmiştir. Mısır firavunu muhtemelen güneydeki Kuşilerin neden olduğu bir tehlikeden dolayı Habirular'dan askeri amaçla faydalanma gayesindeydi. Öte yandan firavunların yeri geldiğinde Kuşiler'i de paralı asker olarak kullandığı tespit edilmiştir. Yazılı kaynakların vermiş olduğu bilgilere göre Kuşiler'den Kenan bölgesinde faydalanılmıştır. Bu konuda Amarna Mektupları'ndan¹²⁵⁸ gerekli bilgi edinilmektedir.¹²⁵⁹ Böylece Mısır firavunlarının Kuşilerin onlara karşı bir isyan veya saldırı yaptıkları zamanlarda Habirular'dan; Habirular'ın yaşadığı Suriye-Filistin bölgesinde istikrarsız bir durum olduğunda ise Kuşiler'den çok akıllı bir biçimde faydalandıkları anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Habirular'ın en azından Hatşepsut ve III. Tutmosis zamanlarından II. Ramses'e kadarki süreçte hem Mısır'da var olduklarına hem de Suriye-Filistin coğrafyasında ve Kuşilerin memleketi olan Nübye'de Mısır'ın emelleri doğrultusunda kullanıldıklarına dair bilgi edinmiş oluyoruz. Bu da Habirular'ın bir kısmının en az 300 yıl boyunca çeşitli iş kollarında çalıştırılmak suretiyle Mısır'da yaşamış oldukları anlamına gelmektedir.¹²⁶⁰ Başka bir ifadeyle Amarna Çağı'nda Habiru

¹²⁵⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 897.

¹²⁵⁸ Amarna Mektuplarında Kuşiler “Kaşi” olarak yazılmıştır. Bu konuda EA 70'e, EA 127'ye, EA 131'e bakınız. W. L. Moran, *age. Baltimore and London 1992*, s. 139, 207, 212, 390.

¹²⁵⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 34.

¹²⁶⁰ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

adı verilen toplumsal yapıya mensup olan kimi gruplar Suriye-Filistin bölgesinde şehirleri yağmalarken onlardan bazılarının da Mısır'da bulunduğu hatta Suriye bölgesinde de Mısır'ın hizmetine alındığı anlaşılmaktadır. Bu da Habirular'ın belli bir ücret karşılığında Yakınoğu'daki herhangi bir siyasi otoritenin emrinde görev aldıklarını kanıtlar mahiyettedir. Bu bilgilerden hareketle kesin bir kimlik profilinin olmadığı Habirular'ın bütün belirsizliklere rağmen EA 195'te de gördüğümüz gibi onların Mısır'ın ve diğer politik organizasyonların hizmetinde bulunmuş olmaları bir nebze olsun bu topluluğun stratejisine dair fikir edinmemize imkân vermiştir. Anlaşılan o ki tarihi süreç içerisinde pek çok siyasi yapı Habiru adı verilen bu topluluğu çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanmıştır. Amurrular'ın onları biraraya getirerek kendi emelleri doğrultusunda kullanmaları, Mısırlılar tarafından çeşitli işlerde çalıştırılmaları, Asurlu tüccarlar zamanında da belli başlı işlerde görevlendirilmiş olmaları buna en iyi örnektir.

Sumerlilerden itibaren pek çok çivi yazılı belgede çeşitli şekillerde adı geçen bu insanlar Amarna Çağı'nda daha çok Habiru adıyla anılmıştır. Bu dönemde yapılan yazışmalarda adlarından çokça bahsedilmiştir. Bunlardan biri de bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Kudüs'ten gönderilen mektuplardır. Amarna yazışmalarının yapıldığı dönemde Kudüs'ün (KUR URU Ú-ru-sa-lim¹²⁶¹) yönetiminde Abdi-Hepa adında biri bulunmaktaydı. Bu kral Mısır firavununa gönderdiği mektuplarında (EA 285-291) Habirular hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Onun mektuplarının genel çerçevesini Habirular'ın pek çok bölgeye zarar verdiği ve işgal ettiğine dair aktarılan bilgiler teşkil etmektedir. EA 286:53-60'da Habirular'ın Mısır firavununun tüm topraklarını yağmaladıklarına¹²⁶² dair aktarılan bilgiler onların ne kadar cesur ve akıl almaz işler peşinde olduklarını ortaya koymaktadır. Yine aynı mektupta Mısır'dan yardım talep edildiği ancak bunun bir türlü gelmediği ve bundan ötürü de pek çok yerin Habirular'ın eline geçeceğine dair büyük bir endişe duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadeler tıpkı Biblos kralı Rib-Hadda'nın mektuplarında yazılanlara benzemektedir. Bilindiği gibi Biblos kralı Habiru saldırılarından en çok muzdarip olanların başında geliyordu.¹²⁶³ Öyle ki Rib-Hadda'nın mektupları baştan sona Habirular ve onların suç ortağı konumundaki Amurrular hakkında yapılan şikayetlerle doluydu. Habirular'ın kanunsuz insanlar olduğunu, Amurru lideri Abdi-Aşirta'nın da onların yardımını aldığını belirten Rib-

¹²⁶¹ Bu ifade Kudüs'ün Amarna yazışmalarında geçiş biçimidir. Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1110.

¹²⁶² W. L. Moran, *age.* 1992, s. 327.

¹²⁶³ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

Hadda onun için “köpek ve köle” (EA 71:10-31) şeklinde çok ağır ithamlarda bulunmuştur.¹²⁶⁴ Öte yandan EA 68:9-11’de ise kendisini kralın sadık bir hizmetkârı olarak tanımladıktan sonra ülkesinin çok şiddetli bir biçimde Habiru saldırılarına maruz kaldığından ve ivedilikle yardım gönderilmesinden söz etmiştir.¹²⁶⁵ Rib-Hadda’nın bu ifadelerine benzer biçimde Kudüs ve daha pek çok şehir devleti onların saldırgan tutumları yüzünden Mısır firavununa yazdıkları mektuplarda içinde buldukları sıkıntılardan bahsetmek zorunda kalmışlardır. Örneğin Hasi adlı bir şehrin yöneticisi olan Mayarzana’nın mektubunda (EA 185) Habirular’ın pek çok yeri ele geçirdikleri (Gilôni, Magdali, Tell Mejlûn, Ušte bunlardan bazılarıdır.), yağmaladıkları daha sonra da ateşe verdikleri aktarılmaktadır. Hatta en nihayetinde Hasi de aynı kaderle karşı karşıya kalmıştır.¹²⁶⁶ Öte yandan bu mektupta yapıldığı belirtilen saldırılar esnasında Amanhatpe¹²⁶⁷ adında birinin de onlara yardım ettiği ifade edilmekte,¹²⁶⁸ olayların geçtiği yerlerin firavuna ait olduğunun da vurgusu yapılarak Habirular’ın ne derece kendini bilmez ve korkusuz oldukları vurgulanmaya çalışılmaktadır.

Mayarzana’dan gelen EA 185 no’lu mektupta bilgisi verilen Amanhatpe’nin ise Tuşulti adında bir şehrin yöneticisi olmasına rağmen Amarna Arşivi’nde mektubunun bulunmaması onun diğer şehir devletleri gibi vasallık statüsünde olmadığını akla getirmektedir. Üstelik bu yöneticinin Habirular’ın safında yer alması onun diğer şehir beylerinden farklı bir yapıda olduğunu da göstermektedir. Bütün bu durumlar karşısında Mısır’dan yardım istenmiştir ancak beklenen yardım belki de hiç gelmemiştir. Hatta firavunun onlara “*kendinizi koruyun*” şeklinde bir karşılık vermiş olması Mısır’ın bölgedeki karışıklıklara doğrudan müdahil olmak istemediğini kısaca kendi başınızın çaresine bakın demek istediğini ortaya koymaktadır. EA 185’in sahibi olan Mayarzana’nın ikinci mektubu EA 186’da da Habirular’dan çok sık bahsedildiği görülmektedir.¹²⁶⁹ Bu iki mektubun en çok dikkat çeken yanı Amarna Arşivi’ndeki diğer mektuplara nispetle Habirular’dan daha sık söz edilmiş olmasıdır. Hakikaten iki mektup incelendiğinde neredeyse her satırında Habirular’a yer verildiği görülecektir. Bu da

¹²⁶⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 445.

¹²⁶⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 437.

¹²⁶⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 22.

¹²⁶⁷ R. S. Hess, *age. Winona Lake, Indiana* 1993, s. 29.

¹²⁶⁸ Amanhatpe’nin Tuşulti adlı bir yerin yöneticisi olduğu EA 185:9-15’te ve EA 186:12-20’de ifade edilmektedir. W. L. Moran, *age. 1992*, s. 265, 267.

¹²⁶⁹ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 267, 268.

Mayarzana'nın ve yönetiminde bulunan Hasi şehrinin Habirular'ın saldırılarından dolayı ne denli muzdarip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün bu yazılanlara rağmen Habirular'ın kim olduklarına dair var olan sis perdesi aralanmamıştır. Fakat bu konuda bazı teoriler ortaya atılmıştır. Onların İbrani halkının yaşam alanına yakın bir yerde yaşamış olmalarının verdiği bir durum dolayısıyla İbrani toplumunun bir parçası olduğu öne sürülmüştür. Buna sebep olan sadece ortak bir coğrafya paydası gösterilmemiştir. Bu konuda dayanak noktası gösterilen bir başka şey ise Amarna Mektupları'ndaki Habiru (ya da Apiru) toplumunu ifade eden kelimenin İbranilere atfen kullanılan *ibr/ibrim*¹²⁷⁰ kelimesi ile benzerlik göstermesidir.¹²⁷¹ Ancak bu konuda ortaya atılmış olan ifadelerde Habirular'ın İbrani veya İbranilerin Habiru olduğuna dair kesinleşmiş bir şey yoktur.¹²⁷² Öte yandan bazı bilim insanları da İbranilerin Habirular'la bir bağlantısının olmadığını savunmuşlardır.¹²⁷³ Buraya kadar ifade edilenler doğrultusunda bu topluluk hakkında ortaya çıkan en genel yargı onların milli bir kökenden ziyade toplumsal bir tabaka, yerinden yurdundan kopmuş veya koparılmış insanların oluşturduğu bir sınıf olduklarıdır. Ayrıca incelemiş olduğumuz kaynaklardan onların Amarna Çağı'nın yüksek kültür ortamında bir mektup veya yazılı bir vesika bırakmamış olmaları onların medeniyet seviyelerinin yüksek olmadığını göstermektedir.¹²⁷⁴

Öte yandan Habirular hakkında bu karmaşık bilgilere bir de onların arasında Hiksosların olduğuna dair fikirlerin ilave edilmesi konuyu daha da gizemli ve içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Hiksosların Mısır'a hâkim olduğu evrede (MÖ 1630-1520¹²⁷⁵) ve Yeni Krallık Dönemi'nin başlangıç sürecinde yaşanan gelişmeler irdelendiğinde bunun gayet makul olduğu görülecektir. Şöyle ki bilindiği gibi Hiksoslar 100 yıldan fazla bir zaman boyunca Mısır'a hâkim olmuşlardı. Bu döneme dair yaşanan gelişmelerden ve tarihi kayıtlardan onların savaşçı bir halk grubu olduğu anlaşılmaktadır. Habirular'ın da saldırgan meziyetlere sahip olduğu ve Hiksosların Mısır'dan kovulduktan

¹²⁷⁰ *Habiru ve ibr, ibrim* kelimelerinin benzerlikleri ve farklılıklarına dair bkz: Michael B. Rowton, "Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-'ibrîm", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 1 (Jan., 1976), s. 13 vd.

¹²⁷¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 32.

¹²⁷² Ş. Ay Arçın, *age*. 2016, s. 8.

¹²⁷³ <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/habiru-habiri> (Erişim tarihi: 6.01. 2020)

¹²⁷⁴ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁷⁵ Toby Wilkinson, *age*. 2013, s. 16.

sonra onların yoğun bir biçimde bulunduğu Suriye-Filistin, Irak ve Anadolu'nun güneydoğusuna doğru gitmiş olma ihtimalleri göz önünde bulundurulduğunda Habirular'ın arasında belli bir oranda Hiksos bakiyesinin olabileceği en azından ihtimaller dahilindedir. Yeni Krallık Dönemi Mısır'ının güçlü firavunlarının tazyikinden kaçan bu halkın en azından bir kısmının ilerleyen süreçte Habirular'ın arasına karıştığı hatta onların teşekkülünde önemli bir rol oynadığı yüksek bir olasılıktır.

Buraya kadar verilen bilgileri topladığımızda Habirular'a için şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

1- Bu yapı hakkında ilk bilgilerin Sumerlilerin III. Ur Dönemi'nden geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sami toplumlarının yoğunluğunun artması hesaba katıldığında Sumer kaynaklarında SA.GAZ (Habirular'ın Sumer Çağı'ndaki şekli) olarak geçen bu sınıfın genelinin Sami kökenli insanlardan olduğu ifade edilebilir. Öyle ki modern kaynaklarda 'apîru kelimesinin Batı Sami orijinli bir terim olduğuna dair verilen bilgiler de bunu destekler mahiyettedir.¹²⁷⁶

2- Onlar hakkında bilgi veren en önemli kaynak hiç şüphesiz Amarna Mektupları olup pek çok mektupta onların saldırganlıklarından dolayı şikâyet edilmiştir.

3- Habirular Amarna Çağı öncesinde de Mısır vesikalarında yer almıştır. Mezkûr belgelerde bu insanlar apîru şeklinde geçmiştir. Bu isimden hareketle de onların bir dönem Mısır'da esaret altında kalmış olan İbraniler olabilecekleri yönünde tahminler yapılmıştır.¹²⁷⁷ Ancak bunda bir kesinlik yoktur.

4- Yakınoğu'nun en önemli belgelerini ihtiva eden Mari, Nuzi ve Ugarit arşivlerinde de Habirular'a dair bilgi veren pasajlarla karşılaşmıştır.

5- Çivi yazılı vesikalardan çıkarılan sonuçlara göre Habirular Yakınoğu'nun çeşitli coğrafyalarında dağınık halde yaşamışlardır. Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Mısır onların yaşam alanlarıdır. Fakat bunların arasında en çok etkili oldukları yer Amarna Mektupları'nda da net bir biçimde görüldüğü gibi Suriye-Filistin bölgesidir. Bu dönemde

¹²⁷⁶ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 33.

¹²⁷⁷ <http://www.israel-a-history-of.com/habiru.html> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

onların Mısır firavunlarına sadakatsiz oldukları veya yerleşikler gibi boyun eğmedikleri görülmektedir. Hatta Mısır'a bağlı vasalları yağmaladıkları anlaşılmaktadır. Kudüs kralı Abdi-Hepa'nın mektupları bunu en açık şekilde ortaya koymaktadır.¹²⁷⁸

6- Belgelerden Habirular'ın yerleşik bir toplum olmadığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan herhangi bir siyasi otoritenin halkı da olmamışlardır. Daha çok buldukları yerde bir anlamda yabancı olarak kabul edilmişlerdir. Genellikle saldırgan ve yağmacı görünümü arz etmişler kimi zaman da mısır örtenginde olduğu gibi bazı devletlerin ücretli askeri olmuşlardır.

7- Habirular'la ilgili en çok üzerinde durulan konulardan biri onların İbranilerle alakalarının olup olmadığıdır. İbraniler'in Habirular'dan geldiği veya içerisinde İbranilerin olduğu meselesi çok tartışılmıştır.¹²⁷⁹

8- İstisnasız olarak hem geçmiş hem de yakın dönem İncil alimlerinin çoğu İbrani kökeni sorununa dini bir bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Habirular hakkında, araştırmalarının başlangıç noktası olarak güvenilir bir şekilde bilinenleri benimsemek yerine, normal eğilimleri, Habirular'ı İncil'de anlatılan hikâyeden türetilmiş olan İbranice kökenli bir resme sığdırmaya çalışmışlardır. Habirular hakkında en makul açıklamalardan biri James Hoffmeier'e aittir. Ona göre Habirular etnik bir sınıftan ziyade sosyolojik bir kavrama karşılık gelmektedir. Onlar yerleşim alanlarından uzakta yaşayan mülteciler olarak değerlendirilmelidir.¹²⁸⁰ Bir başka önemli değerlendirme de Mendenhall tarafından yapılmıştır. Ona göre ise Habirular dağlarda özgürlüğü bulmak için Kenan topraklarındaki çeşitli baskılardan kaçan köylülerdir. Öte yandan Gottwald da Habirular'ın isyan eden köylüler olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁸¹ Bu ifadeler de Eski Yakınoğu coğrafyasındaki Habiru unsurunun milli bir kimlikten ziyade toplumsal bir yapı olduğu düşündürmektedir.

¹²⁷⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 33.

¹²⁷⁹ <http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁸⁰ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁸¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 32.

9- Nadav Na'aman İbranilerin Habiru olduğunu düşünmez, ancak “İbranice” teriminin “Habiru” kelimesinden geldiğine kuşku duymaz.¹²⁸²

10- İbrani kelimesinin kökeni olarak düşünülen Habiru kelimesi muhtemelen ilk başta sosyal bir grup halk yığına karşılık gelirken zaman içerisinde etnik bir kavram haline almış olmalıydı. Bu kavramın karşıladığı topluluğun içerisinde Samiler çoğunlukta idi bu da onların milli bir kimliğe sahip oldukları şeklinde bir manzara sunmuştur. Fakat onların aralarında muhtemelen pek çok milletten insanlar da vardı. MÖ 1. bin yılda ise bu kimlik daha çok İbraniler ile özdeş tutulmaya başlanmıştır. Bu tarih onların Mısır’dan çıkışlarına (Exodus¹²⁸³) yakın bir zamana rastlamaktadır. İbranilerin Yakındoğu’daki varlıklarına dayanak olacak en makul topluluk linguistik açıdan da İbrani ismini çağrıştıran Habirular idi. Ayrıca onların kaderi de birbirine benziyordu İbraniler de bir zamanlar Habirular gibi evsiz ve yurtsuz kalmıştı.¹²⁸⁴ Bu toplum önce sosyal bir tabaka olarak Suriye-Filistin coğrafyasında varlık göstermiş, daha sonra ise etnik bir kimliğe bürünmüş veya öyle olması umud edilmiştir. Tabii eğer Habirular=İbrani veya İbraniler= Habiru ise.

4.5.3.1. Amarna Mektupları’nda Habirular (LÚ.SA.GAZ/Apîru)

Amarna Mektupları’nda en az Amurrular kadar yer işgal eden bir başka topluluk Habirular/Apîrular’dır. Mektuplarda kendilerinden çok sık bahsedilmesine rağmen Amarna Arşivi’nde onlara ait herhangi bir mektup ortaya çıkarılmamıştır. Bu da daha evvel de dile getirdiğimiz gibi Habirular’ın yaşam tarzınının yerleşik özellikler göstermemesi, kültürel açıdan ise okur yazar bir toplum olmamalarından kaynaklanmıştır. Nitekim Amarna Arşivi’nde mektubu bulunan siyasi teşekküllerin en azından belli bir seviyede bürokrasi geleneğini benimseyen, dolayısıyla bir şehir veya kasaba seviyesinde sosyal standartlara sahip olan, kültürel açıdan ise okur yazar özellikler gösteren insanlar oldukları görülmektedir. Burada en önemli şey ise bürokrasi ve yazı geleneğinin olmasıdır. Bu bağlamda daha çok göçebe özellikler sergileyen ve yazı geleneğinden yoksun olan Habirular’ın otomatikman Amarna diplomasisine uzak

¹²⁸²https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁸³ İbranilerin Mısır’dan çıkışı ve bunun Amarnai Hiksoslar ve Habirularla alakalı yorumları ve çeşili önerileri için bkz: Jan Assmann, *The Invention of Religion: Faith and Covenant in the Book of Exodus*, Princeton University Press, Princeton 2018, s. 32-54.

¹²⁸⁴ Ş. Ay Arçın, *a.g.e.*, 2016, s. 13.

kaldıkları gerçeği ortaya çıkmıştır. Fakat onlar diplomatik yazışmalar yapmasa da yazışmalara katılanların mektuplarında çok aktif bir özne konumunda yer almışlardır.

Liverani, Amarna Çağı'nın bu hırçın topluluğu olan Habirular'ı "teknik olarak bir mülteci" şeklinde tanımlamaktadır. Amarna Metupları'nda onlar hakkında yazılanlardan hareketle Habirular'ı kısaca "*dağınık halde yaşayan, suç işlemede bir hukuk ve herhangi bir otorite tanımayan, saldırgan; yerleşikler başta olmak üzere çeşitli toplumlar için bir düşman*" olarak nitelendirmek mümkündür. Aynı zamanda belgelerde onlar hakkında yerlerinden edilmiş insanlar ve hareket halinde (göçebe) bir toplum olduğu da dile getirilmekte bu da Habirular'ın şehir kültüründen uzak bir hayata sahip olduklarını kanıtlamaktadır.¹²⁸⁵

Amarna Çağı'ndaki yazışmalarda Habirular (veya 'apîru şeklinde de geçer) denildiğinde akla ilk önce Biblos kralı Rib-Hadda gelmelidir çünkü onun Mısır firavunlarına gönderdiği mektupların tamamına yakınında Habirular ve Amurruların "çoğu zaman birlikte hareket ederek neden oldukları sorunlardan" bahsedilmiştir. Bu bağlamda ikilinin aslında bir suç ortağı veya müttefik olduğu aşikardır. Amurru liderleri bölgede etkili olabilmek amacıyla Habirular'dan olabildiğince faydalanmada oldukça mahir davranmışlardır. Bu sebeple mektuplarda genellikle bu ikisinin davranışlarından şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetleri yapanın başında da Mısır'ın bölgedeki istihbarat birimi gibi hareket eden Bibloslular gelmektedir. Onların mektuplarında genellikle Habirular'ın vermiş olduğu zararlar dile getirilirken kendileri de Mısır'ın firavununun en sadık hizmetkarı olarak tanımlanmıştır (EA 68:9-11).¹²⁸⁶ Rib-Hadda, Mısır firavununa yazdığı mektupların birinde (EA 71:10-31'de) Habirular'ın kanunsuz insanlar olduğunun altını çizdikten sonra Amurruların lideri Abdi-Aşirta'nın da onların desteğini alarak bölgede sıkıntı çıkardığını dile getirmiş böylece ikisinin yakınlığına vurgu yapmıştır. Rib-Hadda'nın bu mektubunda Abdi-Aşirta hakkında onun bir köpek ve köle olduğu şeklinde çok ağır hakaretlerde bulunulmuştur. Öte yandan aynı mektuplarda Habirular'ın oldukça güçlü savaşçılar olduğu da dile getirilmekte, eğer onların üstesinden gelinmesi isteniyorsa -ki Mısır firavunları vasallarına başınızın çaresine bakın diyordu- kendilerine yardımcı kuvvet gönderilmesinin elzem olduğu belirtiliyordu.¹²⁸⁷

¹²⁸⁵ M. Liverani, *age.* 2001, s. 64.

¹²⁸⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 437.

¹²⁸⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 445.

EA 73:17-28'e bakıldığında buraya yine Amurru-Habiru bağlantılarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu satırlarda Amurruların iki yüzlü liderlerinden biri olan Abdi-Aşırt'a'nın Ammia şehri halkına “*efendinizi öldürün ve Habirular'a katılın*” dediği aktarılmaktadır. Bu ifadeye bakıldığında bundan birkaç anlam çıkarmak mümkündür: Amurruların bölgesel anlamda kaos çıkarmaya eğilimli insanlar oldukları; Habirular'ın kaynaklarda belirtildiği gibi farklı yerlerden insanların biraraya gelerek vücut bulan bir topluluk olduğu; Habirular'ın teşekkülünde (en azından Amarna Çağı'nın bu evresinde) Amurruların da büyük bir rol oynadıklarıdır.¹²⁸⁸

Rib-Hadda'ya ait mektuplardan biri olan EA 74'te de bir önceki mektuptakine benzer doğrultuda Habirular'ın çeşitli şehirlerden kendilerine taraftar bulduklarına dair bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Burada onların Biblos bölgesinden belli bir miktar yandaş edindiklerinin bilgisi verilmektedir. Amurruların bu olayda da bir tesirleri var mıdır bu bilinmiyor ancak bölgesel açıdan sürekli sorun çıkarmaları ve Biblos'un en büyük düşmanı olmaları onların burada da etkili olduğunu düşündürmektedir. İlgili mektubun Habirular'ı konu alan kısmında (EA 74:19-22) Biblos'un tepelik alanlarında ve deniz kıyısındaki kasabaların pek çoğunda Habirular'ın etkili olduğu ve buradaki insanların onlara katıldığından bahsedilmektedir. Habirular'a dahil olanların sayısı muhtemelen azımsanmayacak bir rakamdır ki Rib-Hadda'nın devam eden cümlelerinde kendisine sadece Biblos'un ve iki kasabanın kaldığını ifade etmiş olması bunu kanıtlar mahiyetindedir.¹²⁸⁹

Habirular ve işbirlikçileri Amurrular'ın eliyle Biblos'ta meydana gelen bu olaylar Rib-Hadda için büyük bir yıkımdı. Bununla birlikte EA 79'da yazılanlara bakıldığında olayların daha da kötüleştiği anlaşılmakta, mektupta verilen bilgilerden Habirular'ın yine Amurrular tarafından kışkırtıldığı görülmektedir. Öyle ki Rib-Hadda bu kez durumun ciddiyetine bağlı olarak kendisine en azından düzenli birlikler gelene kadar Mısır garnizonunun destek vermesini talep etmiş ve ardından da düzenli birlikler gelmezse o zaman toprakların tamamının Habirular'a katılacağını ilave etmiştir.¹²⁹⁰

Rib-Hadda'nın bir başka mektubu olan EA 76'da da Habirular her zaman olduğu gibi yine bir saldırı haberiyle bağlantılı olarak Mısır firavununa rapor edilmektedir.

¹²⁸⁸ W. L. Moran, *age*.1992, s. 141.

¹²⁸⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s.455.

¹²⁹⁰ W. L. Moran, *age*.1992, s. 149.

Burada onların yanında yine Amurrular bulunmaktadır. Bu açıdan Amarna Çağı'nda Habirular'ı herhangi bir yere saldırı yaptığı düşünülürken Amurrular'ı bu olaylardan ayrı tutmanın adeta imkânsız olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü daha evvel de ifade edildiği gibi Amurrular Habirular'a katılımı arttırmak için büyük çaba sarf etmişti. Bu da onların birlikte hareket ettiğinin en büyük göstergesidir. Rib-Hadda'nın EA 76:17-29'da Amurru liderlerinden Abdi-Aşirta'nın Habirular'ı Shigata ve Ampî şehirlerine saldırtmak için biraraya getirdiğine dair verdiği bilgiler de bu konuda bir başka örnektir.¹²⁹¹ Burada bir noktaya da dikkat çekmek istiyoruz. EA 76:17-29'da zikredilen Amurru liderinin Habirular'ı biraraya getirmesi veya toplaması Habirular'ın dağınık halde yaşadıklarını¹²⁹² ve belli bir amaç doğrultusunda birleşebildiklerini yahut birileri tarafından yönlendirilmeye uygun bir toplumsal sınıf olduklarını göstermektedir. Ayrıca Amurru liderleri onları yerleşik düzene geçirerek daha kontrollü bir güç oluşturmayı amaçlamış da olabilirdi fakat bu konuda kesin bir malumat yoktur. Bu insanların evinden/efendisinden/yurdundan kovulmuş veya kaçmış kişiler oldukları hesaba katıldığında onların yerleşik olmaması kendileri açısından avantajlı bir durum olmalıydı. Tahmin edileceği üzere ancak bu sayede bağımsız bir biçimde yaşayabileceklerdir. Böyle bir yaşam tarzı da onları ihtiyaçlarını gidermek için haydutluk yapmaya, yerleşim alanlarını yağmalamaya itmiş olmalıydı. Bu durum Amurrular gibi siyasi teşekküller için ise büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Muhtemelen kalabalık gruplar halindeki Habirular'ı belirli zamanlarda harekete geçirmişlerdir. Bu noktada Habirular'ın başında lider konumunda birinin olduğu düşünülebilir ancak bu konuda herhangi bir bilgiye rastlamış değiliz. Bu ifadelerden ve Amarna Arşivi'ndeki mektupların çoğundan Habirular'la alakalı verilen bilgilerden hareketle bu toplulukla alakalı en temel çıkarımın "onların hiçbir zaman iyi bir biçimde resmedilmemiş olduğudur." Bahsi geçen kaynaklarda onların yağmacı, saldırgan, yerleşim birimlerini taciz eden, Mısır firavunlarından bile çekinmeyerek onların Suriye-Filistin¹²⁹³ bölgesindeki topraklarını talan eden bir kitle olduğu anlaşılmaktadır.

Onların bu durumuna ayna tutan örneklerden bir başkası da Beka Vadisi'nde bulunan Hasi şehrinin yöneticisi Mayarzana'nın mektubudur. Amarna külliyyatında EA

¹²⁹¹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 463.

¹²⁹² Mısır, Kenan, Suriye-Filistin, Mezopotamya, Akdeniz'in kıyısı, Anadolu gibi Yakındoğu'nun çoğu noktası 'Apîruların/ Habiruların dağınık halde yaşadıkları yerler olarak işaret edilmektedir. Bu insanların başıboş bir biçimde oradan oraya dolaştıkları aktarılmaktadır. <http://www.imninalu.net/Habiru.htm>. (Erişim tarihi: 22.04. 2019)

¹²⁹³ Bkz: Ekler: Harita 2.

185 olarak bilinen bu mektupta Habirular'ın saldırgan tutumları detaylı bir biçimde dile getirilmiştir.¹²⁹⁴ Burada Habirular'ın pek çok yeri ele geçirdikleri, yağmaladıkları ve daha sonra da ateşe verdikleri anlatılırken onların ne denli tehlikeli ve acımasız oldukları net bir biçimde vurgulanmıştır. Öte yandan bu mektupta belirtilen saldırılar esnasında Habirular'a yardım eden bazı şehirlerin olduğuna da dikkat çekilmiştir. Lokalizasyonun nerde olduğu tam olarak bilinmeyen Tuşulti adında bir şehrin yöneticisi olan Amanhatpe'nin¹²⁹⁵ Habirular'a ciddi bir destek sağladığı bu mektupta belirtilmiştir. Mayarzana bu kişi hakkında muhtemelen hem onu aşağılamak¹²⁹⁶ hem de Mısır firavununu onun üzerine yöneltmek maksadıyla onun bir Habiru olduğunu dile getirmiştir.¹²⁹⁷ Bununla birlikte EA 185'te anlatılan saldırı olaylarının yaşandığı bölgelerin firavuna ait olduğunun da vurgulanmış olması saldırganların ve yardımcılarının Mısır güçlerinden çekinmediğini ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda Mısır'dan beklenen yardımın bir an evvel gelmesi için Mısır yönetimine verilmiş bir mesaj olarak da değerlendirilebilir. Özellikle Amanhatpe'nin bir şehrin yöneticisi olmasına rağmen Habirular'ın safında yer alması onun diğer şehir beylerinden farklı bir konumda olduğunu göstermektedir. Nitekim Amarna Arşivi'nde bu kişiye ait bir mektup da bulunmamıştır. Bu da onun diğerlerine kıyasla başka bir statüde yer aldığını - muhtemelen bağımsız bir şehir devleti olduğunu- kanıtlar mahiyettedir. En azından Amanhatpe'nin bu noktada Amurruların iki yüzlü kralları gibi olmadığı görülmektedir. Bilindiği gibi Amuru yöneticileri hem Mısır'ın vasalı görünümüne bürünüyor hem de Mısır'ın düşmanlarıyla veya rakipleriyle iş birliği yapabiliyordu. Bu açıdan Amanhatpe hakkında onun Mısır'ın bir vasalı olmadığını ifade etmek mümkün gözükmemektedir.

Amarna Mektupları'nda Habirular'ın sonraki süreçte İbranilerin en önde gelen siyasi ve dini merkezlerinden biri olan *Shechem*¹²⁹⁸ bölgesi üzerinde de önemli derecede kontrol sahibi olduğunun bilgisi verilmektedir.¹²⁹⁹ Lab'ayu adında bir kralın denetiminde

¹²⁹⁴ S. Weitzman, *age*. 2017, s. 81; A. F. Rainey, *age*. Vol. 2, 2015, s. 1526.

¹²⁹⁵ R. S. Hess, *age*. Winona Lake, Indiana 1993, s. 29.

¹²⁹⁶ Amarna Mektupları'nı incelediğimizde Habiru ifadesinin aşağılama amacıyla da kullanıldığı görülecektir.

¹²⁹⁷ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 265.

¹²⁹⁸ Bu bölge Yaratılış Kitabı'nda, Şechem, Hz. İbrahim'in İsrail topraklarına ulaştığında ilk ayak bastığı ve kutsal bir sunak inşa ettiği yer olarak ifade edilmektedir. Joshua Kitabında, Shechem, Tanrı'nın sadık kalmaları amacıyla sözleşme yapmak için İbraniler'i topladığı ve bir yer; Hakimler Kitabı'nda ise ilk defa İbranilerin kralı olacak olan Abimelech'in adaylığını ilan etmek için gittiği yer olarak bildirilir.

https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

¹²⁹⁹ https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

olan Shechem yerleşiminden Mısır firavununa üç mektup (EA 252, 253, 254) gönderilmiştir. Bunlardan EA 252’de bölgedeki kasabalardan ikisinin ele geçirilmesinden bahsedilmiş ve bunun üzerine Mısır’dan yardım istenmiştir. Lab’ayu’nun bu mektubundan anlaşıldığına göre Mısır firavunu da ona bir mektup göndermiştir. Bu mektupta ise firavunun kendisine “kasabaları ele geçirenleri gözetlemeye devam et” dediğini aktaran Lab’ayu anlaşılan o ki kendi başına sorunların üstesinden gelmeye çalışacaktır. Kendisine gelen mektup üzerine Lab’ayu’nun “*düşmanlar şehirleri ele geçirirken nasıl izleyebilirim*” şeklinde bir karşılık verdiği görülmektedir. Burada onun şehrine saldıranların kim olduğuna dair detaylı bilgi verilmez ancak bu suçu işleyenlerin pek çok şehre saldırmasıyla bilinen Habirular veya Amurrular olduğu tahmin edilebilir.¹³⁰⁰ EA 253’te ise yaşanan sıkıntılardan dolayı tekrardan Mısır’dan yardım talebinde bulunulmuştur ancak Lab’ayu bunun öncesinde kentinin atalarının zamanından beri Mısır’ın sadık bir hizmetkârı olduğunu vurgulayarak Mısır firavununa onları korumaları konusunda adeta zorunlu olduklarını söylemeye çalışmıştır.¹³⁰¹ Lab’ayu’nun Amarna Arşivi’ndeki son mektubu EA 254’te ise onun daha çok kendisini savunmaya yönelik cümleler kurduğu görülmektedir. Burada şahsına dair haksızlık eden veya bir suçlu olmadığını dile getirmiş ve ardından vermesi gereken haracı saklamadığını buna dair üzerine iftira atıldığını, firavunun da bunun doğru olup olmadığını bile araştırmayarak onu suçladığını sitem edercesine dile getirmiştir. Lab’ayu’nun bu mektubunda Habirular hakkında aktardıkları onu zor duruma sokacak şeylerdir. Anlaşıldığına göre onun oğlu Habirular’la irtibat halindedir. Muhtemelen oğlu onlara katılmıştır. Bunun üzerine Mısır’dan kendisine oğlunun teslim edilmesi gerektiğine dair bir emir gelmiş ve o da oğlunu Addaya adlı bir görevliye emanet ederek belki de ölüme uğurlamıştır. Lab’ayu’nun burada kendi oğlunu Mısır’a yollaması onun büyük bir korku duyduğunu ve aynı zamanda sadakatle Mısır firavununa bağlı olduğunu göstermektedir. Hatta sonraki cümlesinde geçen şu ifadeler onun Mısır firavununa sadakatinin derecesini göstermesi açısından dikkate şayandır:

“... eğer kral karım için (karımı ona vermem konusunda) yazmış olsaydı onu nasıl vermemezlik ederdim; çünkü eğer kral kalbine bronz

¹³⁰⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1023, 1025.

¹³⁰¹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 306.

bir hançer sok ve öl diye yazmış olsa bile onun talimatını uygulamaktan geri kalmazdım.”¹³⁰²

EA 254’ün vermiş olduğumuz bu kısmı şehir devletleri arasında bazılarının Mısır’la olan ilişkilerinin ve firavuna olan sadakatinin hangi boyutlara vardığını açıkça göstermektedir. Ondan karısını istese bile bunu reddetmeyeceğini hatta ona kendini öldür dese bunu da yapmaktan geri kalmayacağını dile getiren vasalların olduğu düşünüldüğünde Suriye-Filistin bölgesindeki Mısır hegemonyasının hangi aşamalarda ulaştığı anlaşılabilir.

Lab’ayu’nun mektubunun geri kalan detaylarına bakıldığında Habirular’ın bölgedeki ilişkiler ağına dair bilgilere yer verildiği de görülmektedir. Bu bilgiler ışığında düşünüldüğünde ve Lab’ayu’nun oğlunun Habirular’a katıldığı, onlarla bir iş birliği içine girdiğine dair söylenenlere bakıldığında Suriye’deki şehir devletlerinin pek çoğunun iyi veya kötü olsun bir şekilde Habirular’la ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ilişki şehirler açısından daha çok zararlı neticelenmiş gibi gözükmektedir. Bundan da en çok etkilenenin Biblos kralı Rib-Hadda olduğu aşıkardır.

Habirular’ın neden olduğu kaos ortamından dolayı sıkıntı çekenlerden biri de Şidon şehrinin yöneticisi Zimredda’dır. Amarna Arşivi’nde bu kişiye ait iki mektup yer almaktadır (EA 144-145) ve bunların ilkinde Habirular’dan ikincisinde ise onların işbirlikçileri olan Amurrular’dan yakınılır bahsedilmektedir.¹³⁰³ Bunlardan EA 144:22-30’da Habirular’la alakalı olarak “*kralın bana emanet ettiği bütün kasabalar ‘apîrulu adamlara katıldı*” denilirken bölgedeki gidişatın Habirular dolayısıyla da Amurrular lehine seyretmekte olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁰⁴ Bu ifadeden aynı zamanda iki konu hakkında da bilgi edinilmektedir. Bunlardan ilki Mısır firavununun bölgedeki güvenliği şehir devletlerine emanet ettiği ve Şidon’un da bunlardan biri olduğudur. İkincisi ise Habirular’ın ne firavundan ne de şehir devletlerinden çekinmeksizin korkusuz bir biçimde bölgede istedikleri gibi davrandıklarıdır. Habirular’ın bu tutumu bu öyle bir dereceye ulaşmıştır ki bazı şehirleri ele geçirip yağmalamakla yetinmemişler oraları ateşe vermişlerdir. Bu konuda en güzel örneklerden biri EA 185’te yer almaktadır. Hasi

¹³⁰² A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1031, 1033

¹³⁰³ R. Cohen, *agm*. 2002, s. 94.

¹³⁰⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 731, 735.

şehrinin yöneticisi Mayarzana tarafından Mısır firavununa gönderilen bu mektupta Habirular'ın bu akıl almaz tutumuna dair ayrıntılar mevcuttur. İlgili kısım şu şekildedir:

“...ve ‘apîrû kralın, benim efendimin şehri olan Mahşibtî şehrini ele geçirdi ve onlar şehri tamamen yağmaladılar sonra ateşe verdiler. Ve ‘apîrû Amanhatpe’ye katıldı (sığındı). Ve ‘apîrûlar kralın, benim efendimin şehri olan Gilôni’yi ele geçirdiler ve şehri tamamen yağmaladılar ve ardından ateşe verdiler. Gilôni şehrinden sadece bir ev kurtuldu ve ‘apîrû Amanhatpe’ye katıldı (sığındı).” (EA 185:16-27)¹³⁰⁵

Mektupta ‘apîrûların çeşitli yerleri ele geçirdiği ve yakıp yıktığına dair bilgi verilmeye devam edilmektedir. Burada dikkat çeken husus Habirular’ın şehirlere saldırıp yakıp yıktıktan sonra Amanhatpe’nin şehrine gitmesidir. Muhtemelen yerleşim alanları yağmalandıktan sonra Amanhatpe’nin şehri olan Tuşulti’de ganimetler paylaşılıyordu. Tuşulti’nin ‘apîrûlar için bir karargâh noktası olma ihtimali de bulunmaktadır.

Öte yandan bu eşkıyalık faaliyetlerine Habirular’ın tamamının dahil olmadığı da görülmektedir. Kaynaklarda onların en azından bir kısmının Mısır’ın ve bazı şehir devletlerinin safında yer aldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu konuda *Di-maş-qa/Şam* şehrinin yöneticisi Biryavaza’ya ait olan EA 195’te birkaç satır da olsa bilgi verilmiştir. Burada Biryavaza’nın şu ifadeleri Mısır’ın bir saldırı hazırlığında olduğunu ve bu harekatta ‘Apîrûlara mensup bazı grupların da onlarla birlikte olacağına dair bilgi edinmekteyiz. Biryavaza’nın ifadeleri şu şekildedir:

“Şimdi birliklerimle ve savaş arabalarım, kardeşlerimle ve ‘apîrû adamlarımla ve Sutû¹³⁰⁶ adamlarımla kralım, benim efendim her

¹³⁰⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 265, 266.

¹³⁰⁶ Muhtemelen Amorit kökenli göçebe insanların oluşturduğu bir topluluk. Onların Orta Fırat’ın batısında Suriye-Filistin bölgesi ile Mari ve Qatna arasında yaşadıkları ifade edilmektedir. Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East from the Early Bronze Age to the Fall of The Persian Empire*, Routledge, New York, 2009, s. 678.

nereye derse düzenli birliklere katılmak için hazırım.” (EA 195:24-32)¹³⁰⁷

Bu satırlarda yer alan “*‘Apîrû ve Sutû adamlarımla*” ifadelerinden hareketle adı geçen iki topluluğun çeşitli siyasi yapıların hizmetinde kullanılıyor oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu mektupta verilen bilgilerden hareketle ‘Apîrû (Habirular) ve Sutû gruplarına mensup bazı kişilerin *Di-maş-qa/Şam* şehrinin hizmetinde yer aldığını da ifade edebiliriz. Böylece Habiru adı verilen bu topluluğun bir kısmının şehirlere saldırdığı, yağma faaliyetlerinde bulunduğu ve buraları yakıp yıktığı; bir kısmının ise büyük devletlerin safında yer alarak onların safında çarpıştığı anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki her kim onlara ücretini verirse onun safında yer almışlardır. EA 195’teki ifadeler de bunu destekler mahiyettedir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden Habirular’ın Amarna Çağı’nda Suriye-Filistin coğrafyasının siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan şekillenmesinde çok önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Fakat onların yerleşim birimlerine saldırılarından dolayı genel itibarıyla kötü anılan, dışlanmış, istenmeyen bir toplum oldukları görülmektedir. Kudüs Kralı Abdi-Hepa’nın EA 288:22-31’de yer alan “*Düşmanlık yüzünden bir Apîru adam gibi oldum ve kralın, benim efendimin iki gözünü göremiyorum*” cümlesi Habirular’a olan bakış açısını yansıtan önemli bir ifadedir. Yine aynı mektubun bir başka yerinde Mısır’ın bu dönemde içinde bulunduğu güçsüz durum Habirular’ın sergilemiş oldukları tutumlara bağlı olarak çok açık bir biçimde akarılmaktadır. Zikrolunan satırlarda şöyle denilmektedir: “*Kralın güçlü kolu Nahrîma (Mezopotamya-Mitanni bölgesi kastediliyor olmalı) Kuş (Nübye) ülkesini alır(dı), ama şimdi, Apîru adamları kralın şehirlerini alıyor...*” (EA 288:4-47)¹³⁰⁸ Bu cümlesi ile Kudüs Kralı Abdi-Hepa Mısır’ın Habirular’a bile söz geçiremeyecek kadar güçsüz olduğunu açıkça vurgulamaktaydı. Halbuki yaklaşık yüz yıl kadar önce Tutmosis adlı firavunların liderliğindeki Mısır orduları Fırat kıyılarına kadar ilerlemişti. Amarna Çağı’nda ise özellikle bu devrin sonlarına doğru Mısır oldukça zayıf bir hale gelmişti.

¹³⁰⁷ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 897.

¹³⁰⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 1117, 1119.

Son olarak Habirular'ın hangi mektuplarda bahsedildiğini ilave ederek bu bahsi kapatmak istiyoruz. Buna göre Amarna Mektupları tarandığında onların pek çok mektupta zikredildiği görülmüştür: Bu mektuplar şu şekildedir: EA 67, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 95, 104, 108, 111, 112, 113, 117, 118, 121, 127, 129, 130, 132, 144, 146, 148, 179, 185, 186,¹³⁰⁹ 189, 190, 195, 197, 207, 215, 243, 246, 254, 271, 272, 273, 274, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 298, 299, 305, 313, 318, 366.¹³¹⁰

4.6. TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE UGARİT ŞEHİR DEVLETİ VE AMARNA ÇAĞI'NDAKİ POZİSYONU

+Kuzey Suriye'de Lazkiye'nin 12 km kuzeyinde bulunan ve yaklaşık 2000 km²'lik bir alanı kaplayan Ugarit/Ras-Şamra bölgenin en önde gelen kentlerinden birisidir. Önemli bir hinterlandı olan Ugarit bölgenin tahıl anbarı olarak nitelendirilen Amik Ovası'nın ürünlerinin ihraç edilmesine aracılık ediyordu.¹³¹¹ Verimli ovalara sahip olan Ugarit ılıman bir iklime sahipti. Yağış miktarının da bol miktarda olması sayesinde şarap, yağ, çeşitli tahıllar, keten başta olmak üzere çok çeşitli ürünler elde edilebilmiştir. Tarımın yanı sıra metal işçiliği ve buna bağlı olarak gelişen çeşitli zanaat kolları da ekonomik hayatın canlılığını arttırmıştır. Bütün bu avantajlar sayesinde erken dönemlerden itibaren Ugarit'in önemli bir ticaret merkezi haline geldiği görülmektedir.¹³¹² Ugarit aynı zamanda bir liman kenti olduğundan ürettiği ürünlerin dış pazarlara satılması kolay olmuştur. Bölgeye gelip giden yabancı halklar sayesinde kültürel açıdan da zenginleşen Ugarit zamanla kozmopolit bir görünüm kazanmıştır.¹³¹³

Tarihi süreç ilerledikçe sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş bir bölge haline gelen Ugarit'te yoğun bir yazılı kültür de ortaya çıkmıştır. Yakınoğu'nun en önemli arşivlerinden birinin burada olması bunu göstermektedir. Arşivde yer alan belgelere bakıldığında ise açıdan Ugarit şehir devletinin uluslararası ilişkilerde de aktif bir biçimde

¹³⁰⁹ Amarna Aşivi'ndeki mektupların içinde Habirular en çok EA 185 ve 186'da bahsedilmiştir. Bu iki mektup Hasi şehrinin yöneticisi olan Mayarzana'ya aittir.

¹³¹⁰ Bu liste Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1*, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston 2015 esas alınarak hazırlanmıştır.

¹³¹¹ Füzazan Kinal, "Ugarit Krallarının Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi VIII-XII (1970-1974)*, Ankara (1975), s. 1.

¹³¹² T. Bryce, *age.* 2005, s. 129.

¹³¹³ R. Cohen, *agm.* 2002, s. 87.

yer aldığı, diplomatik yazışmalar yaptığı böylece bölge toplumları arasında önemli bir yer edindiği görülmektedir.

Fransız arkeolog Claude F.-A. Schaeffer (1898–1982) ve ekibinin 1929 yılında Ras Şamra'da başlattığı kazılar sonucunda buradaki yerleşimlerin Neolitik Dönem'e kadar tarihlendiği (MÖ 6500) ortaya çıkarılmıştır.¹³¹⁴ Ancak burada yapılan asıl önemli keşif yukarıda kısmen değinilen çok çeşitli içeriğe sahip olan bir arşivin gün yüzüne çıkarılmış olmasıdır. MÖ 14. ve 12. yüzyıllara tarihlenen arşivden edebi, dini, ekonomik, hukuki konulara ait pek çok çivi yazılı belge çıkarılmıştır. Bunların daha çok Akadca kaleme alındığı tespit edilmiştir. Ancak bölgesel ölçekte olan ve genellikle Sami dilinin çeşitli lehçeleriyle yazılanları, Hititçe, Mısır Hiyeroglifiyle, Asurca, Hurrice ve en son olarak da daha yakın dönemlere tarihlenen belgeler arasında Yunanca kaleme alınmış olanları da vardır. Bulunan bu vesikalarda ise dört çeşit yazının kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Bunlar ise; Çivi Yazısı, çivi yazısıyla oluşturulan Ugarit Alfabe Yazısı, Hitit Hiyeroglifi ve Mısır Hiyeroglifi'dir.¹³¹⁵ Bütün bu dil ve yazı harmonisinin varlığı bölgenin kozmopolit bir yapıya sahip olduğunu bilhassa da ticaret hacmini ortaya koymaktadır. Kentin kozmopolit yapısının içinde ise Yakındoğu coğrafyasında geniş bir alana yayılmış bir vaziyette yaşamakta olan Hurri halkının da olması önemli bir detaydır.¹³¹⁶

Kalabalık bir nüfusa sahip olan Ugarit, Akdeniz kıyısına kümelenen diğer şehir devletleri gibi ticarete de mahirdi. Ticari yaşamın getirmiş olduğu hareketliliğe bağlı olarak Geç Bronz Çağı'nda (MÖ 1550-1200) kıyı bölgesinde yaşayan insan sayısının 25.000'e vardığı, kent merkezinde ise bu sayının 10.000'i bulduğu ifade edilmektedir. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda hareketli bir yaşamın ve yoğun bir ticari iklimin varlığı tahayyül edilebilir. Ugarit'te oldukça canlı bir ticaret yaşamının olmasında ise dönemin revaçta olan ürünlerinin ticaretinin yapılması etkili olmuştur. Başta tekstil ve bronz olmak üzere çeşitli madenlerin ticaretinin yapıldığı tespit edilmiştir.¹³¹⁷ Özellikle bölgenin en meşhur ürünü olan mor renkli kumaşlar ticari yaşamda çok önemli bir yere sahip lüks ürünler kategorisindeydi.¹³¹⁸ Bütün bu ürün çeşitliliği ve özellikle epidemik

¹³¹⁴ https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm (ET. 20.08.2019)

¹³¹⁵ Ugarit'te kullanılan Çivi yazısıyla yazılmış alfabetik yazı dünya tarihinde bir ilk olması yönüyle ayrı bir yere sahiptir. F. Kinal, agm. 1975, s. 1.

¹³¹⁶ Lluís Feliu, *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Brill, Leiden 2003, s. 264.

¹³¹⁷ M. Liverani, *age*. 2014, s. 326.

¹³¹⁸ M. V. De Mieroop, *age*. 2006, s. 173.

olarak nitelendirilen mor renkli kumaş gibi ürünler Yakındoğu toplumları arasında ticari ilişkilerin yoğunluk kazanmasında önemli bir yere sahip olmuştur.¹³¹⁹

Ticaret günümüzde olduğu gibi Eskiçağ Yakındoğu dünyasında da toplumları birbirine kaynaştıran önemli bir unsurdur. Özellikle bazı ürünlerin bir yerde olup başka bir yerde olmaması toplumların birbirine bağımlı hale gelmesine neden oluyordu ve bu sayede ticari yaşam ivme kazanıyordu. Bu konuda en iyi örnek (Tunç Çağı toplumları için) bronz üretiminde kullanılan bakır ve kalay madenleridir. Bu iki maden Geç Tunç Çağı için en çok kabul gören ürünlerdi. İkisi birden her yerde bulunmayabiliyordu bu da madenlerin uluslararası ticaretinin yapılmasını zorunlu hale getiriyordu. Bronz elde etmek isteyenler ya ikisini birden yahut da kendinde olmayana başka yerlerden almak zorundaydılar.¹³²⁰ Ugarit bu açıdan çok şanslıydı, çünkü Alaşia'dan gelen bakır ve doğudan gelen kalay madeninin yol güzergahı üzerinde bulunuyordu. Bu açıdan onlar her iki madene de sahip olabilmışler, bu sayede ürettiği bronzdan eşyaların veya bunun doğrudan ham halinin ticaretini yapabilmışlerdir. Öte yandan Ugaritlilerin cam, çeşitli lüks eşyalar, altın, gümüş, at ve tekstil ürünleri gibi çevre toplumların her türlü kullanımına yönelik ürünlerin de ticaretini yaptığı belirlenmiştir.

Ugarit ve benzeri şartlara sahip olan şehir devletlerinin yapmış olduğu bu ticari faaliyetlerden elde edilen kazanım kıyıda kümelenmiş olan şehir devletlerini Akdeniz'le Dünyası'nın en önde gelen lakalizasyonları haline getirmişti. Onlar kıyı ile iç bölgeler arasında köprü vazifesi görmüşler,¹³²¹ yapmış oldukları ticari faaliyetler sayesinde uluslararası arenada da ciddi bir prestij elde etmişlerdir. Bunun en güzel örneği Mısır ve Hititler başta olmak üzere Geç Tunç Çağı toplumlarının nazarında Ugarit'in en gözde lokalizasyonlardan biri olarak kabul edilmesidir. Hakikaten gerek Amarna Mektupları'nda gerekse Hitit anlaşma metinlerinde Ugarit'in diğer şehir devletlerinden farklı bir statüye sahip olduğu buraya ayrı bir ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Ugarit, Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın gerçekleştirdiği seferlerin sonucunda Hititlerin vasalı haline gelmiştir.¹³²² Halbuki daha önceleri bölgede tek hâkim güç konumunda bulunan Mısır Devleti idi. Amarna Çağı'nda yaşanan iç gelişmeler

¹³¹⁹ M. Liverani, *age.* 2014, s. 326.

¹³²⁰ M. V. De. Mieroop, *age.* 2006, s. 238.

¹³²¹ M. Liverani, *age.* 2014, s. 330.

¹³²² A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 393.

Mısır'ın bölgeden gerilemesine neden olmuştu. Bundan dolayı Mısırlıların Hititlere müdahale edecek durumu yoktu.

Mısır ile Ugarit arasındaki ilişkiler ise çok eskiye dayanıyordu. II. Amenhotep'in (MÖ 1427-1400) zamanına tarihlenen belgelerden iki bölge arasında ilişkilerin oldukça iyi olduğu anlaşılmaktadır.¹³²³ Bununla birlikte kaynaklardan Hurri-Mitannilerin de MÖ 1500'lerden itibaren Suriye'de etkili olduğu anlaşılrsa da onların Ugarit'te siyasi bir varlık gösterip göstermedikleri tam olarak bilinmiyor çünkü Ugarit'te ilk metinlerin yazılmaya başlandığı MÖ 1400'lerde Mitannilerin de bölgede etkisi azalmaya başlamıştı.¹³²⁴ Bu tarihten itibaren Mısır'ın da zayıflamaya başladığı düşünüldüğünde özellikle Akhenaten'in zamanında bölgede en önemli ve etkili güç Hititler kalmıştır. En azından I. Şuppiluliuma'nın zamanında ölgenin jandarmalığı onlardaydı. Diğer taraftan Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Mısır'da Ramsesler adı verilen dönemde MÖ 13-12. yüzyıllarda Mısır'ın Ugarit ile ilişkilerinin devam ettiği, iki merkez arasında yazışmalar¹³²⁵ yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu da Hitit gücünün ötelendiği anlamına gelmektedir.¹³²⁶

Ugarit'in Amarna Çağı'ndan sonraki kaderine bakıldığında ise Akdeniz Dünyası'nda pek çok bölgeyi etkileyen Deniz Kavimleri Göçü'nün onlara da büyük bir zarar verdiği görülmektedir. Bilindiği gibi bu önüne geçilemez yıkım dalgası Ugarit'i korumasına alan Hititleri bile etkilemiş ve onların da kaderinin sona ermesine neden olmuştur.¹³²⁷ Muhtemelen bundan en az zararla kurtulan da coğrafi özelliklerinin vermiş olduğu avantajdan dolayı Mısır olmuştur. Böylelikle Mısır'ın en büyük rakibi ortadan kalkmış olurken onlar varlıklarını devam ettirmişler, muhtemelen Suriye'de belli bir süre daha etkili olmuşlardır. Bununla birlikte Deniz Kavimleri Göçü Suriye bölgesinde yer

¹³²³ Jana Mynářová, "Tradition or Innovation? The Ugaritic-Egyptian Correspondence", *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant Vol. 20* (2010), s. 363.

¹³²⁴ https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm (ET. 20.08.2019)

¹³²⁵ Ramsesler zamanında yapılan yazışmalarda Ugarit kralları hem Akadca hem de Ugaritçe kullanmışlardır. Bu durum Akadca'nın eskiye nazaran lingua franca özelliğinin azalmakta olduğu şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan bu dönemde yapılan yazışmaların arasında Amarna Arşivi'ndekinden farklı olarak Mısır'dan gönderilen mektuplar da elde edilmiştir. MÖ 1213'e tarihlenen RS 82.2158 no'lu belgenin Mısır'ın dış ilişkiler ofisinden gönderildiği belirlenmiş olup firavun Merneptah'ın taç giymesinden hemen sonraki bir zaman dilimine tarihlenmektedir. J. Mynářová, agm. *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant Vol. 20* (2010), s. 365.

¹³²⁶ J. Mynářová, agm. *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant Vol. 20* (2010), s. 365.

¹³²⁷ Deniz Kavimleri Göçü ve Tunç Çağı'nın sonu hakkında şu üç kaynaktan doyurucu bilgi edinilebilir. Robert Drews, *The end of the Bronze Age Changes in Warfare and the Catastrophe CA. 1200 B.C.*, Princeton University Press, Princeton 1993.; Eric H. Cline, *age*, 2014.; Christoph Bachhuber and R. Gareth Roberts (eds), *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean, Proceedings of an International Symposium held at St. John's College, University of Oxford 5-6th March 2006*, Oxbow Books, Oxford 2009.

alan Ugarit ve pek çok şehir devletini yıkıma uğramıştır. Bu döneme kadar efendileri her kim olursa onlara karşı sadakitle davranan Ugaritliler Mısır'dan koparak bağlanmak zorunda kaldıkları Hititlerle aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmışlardır. Son Ugarit kralının da Ammurapi olduğu belirlenmiştir.¹³²⁸

4.6.1. URU Ú-ga-ri-ta: Ugarit Şehir Devleti'nin Amarna Arşivi'ndeki Mektupları

Eskiçağ Levant Bölgesi'ni gösteren bir haritaya bakıldığında Suriye'nin Akadeniz'e bakan kısmında sıra sıra dizilmiş (Ugarit, Biblos, Beyrut, Sur, Sidon vb.) şehirler görülecektir. Bunların her birinin tarihi geçmişi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Genel itibariyle buradaki iskân alanları MÖ 3000-2000 yılları arasında hızla büyüyüp gelişmiş ve zikrolunan kentler zamanla birer şehir devleti haline dönüşmüştür. Bunlar hem kıyıda hem de iç kesimlerde mevcuttu ancak içlerinde Ugarit, Biblos, Sur, Sidon gibileri sahip oldukları jeostratejik konuma bağlı olarak kısa zamanda önemli bir zenginlik elde etmişlerdi. Buna bağlı olarak da güçlü birer siyasi ve kültürel güce sahip olmuşlardı.¹³²⁹ Ancak yine de büyük güçlerin gölgesinde kalmaktan kurtulamamışlardır. Çünkü yaşadıkları Suriye coğrafyası Asya'nın Akdeniz'e açılan kapısı mahiyetinde olduğundan burası bugün olduğu gibi eskiden de büyük devletlerin çıkar çatışmalarına ve üstünlük mücadelelerine sahne olmuştur. Bunların başında ise Hititler, Mısırlılar, Mitanniler gelmiştir. Bu da yine günümüzde olduğu gibi bölgenin sahip olduğu stratejik ve ekonomik önemine binaen gerçekleşmiştir. Bölgedeki şehirler de bunlardan hangisi güçlü ise onun vasalı olmak zorunda kalmışlardır.

Ugarit¹³³⁰ bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bir kral listesi bulunmuştur. Bu kral listesine bakıldığında Ugaritlilerin Amarna Çağı'nın başladığı esnadaki krallarının I. Ammiştamru olduğu tespit edilmiştir. Onun iktidarda kaldığı zaman dilimine bakıldığında ise Mısır'da III. Amenhotep'in yönetimde bulunduğu görülmektedir. Amarna Arşivi'nde bulunan Ugarit mektuplarından biri (EA 45) I. Ammiştamru'ya aittir.¹³³¹ Diğerlerinin bazısında metnin giriş kısımları hasarlı olduğundan kime ait olduğu tespit edilememektedir. Buna göre Amarna Arşivi'nde Ugarit krallarına ait beş mektubun olduğu belirlenmiştir. Bu mektuplara bakıldığında bölgenin Biblos krallığı gibi sorunlar yumağı heline gelmediği görülmektedir. Öyle ki

¹³²⁸ M. V. De Mieroop, *age.* 2006, s. 228.

¹³²⁹ B. Kinsey (ed.), *age.*, 2011, s. 35.

¹³³⁰ Amarna Mektupları'nda *Ú-ga-ri-ta* şeklinde geçmektedir. A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 516.

¹³³¹ Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 370-381.

Amarna Arşivi'nde mektubu çok olan şehir devletlerinin sorunlarının da aynı oranda olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Biblos bunun en güzel örneğidir.

Amarna Çağı'ndaki Ugarit Kralları	
I. Ammiştamru	-?- -1370
II. Niqmadu	MÖ 1370-1335
Ar-Halba	MÖ 1335-1332
Niqmepa	MÖ 1332 -1270 ¹³³²

Amarna Arşivi'nde Ugarit krallarına ait mektuplar Knudtzon'un standart düzenlemesine göre şu şekilde ifade edilmiştir: EA 45 (I. Ammiştamru), EA 46 (Ugarit kralından ancak gönderenin ismi belirlenememiş), EA 47 (Ugarit kralından ancak gönderenin ismi belirlenememiş), EA 48 (Ugarit kraliçesi Hepa) bu dördü Berlin'deki Vorderasiatisches Museum'da muhafaza edilirken sonucusu olan EA 49 (Ugarit kralı Niqmaddu) ise Mısır'daki Kahire Müzesi'nde korunmaktadır. Bu mektupların tamamı Akadca kaleme alınmış olup dördü Ugarit kralları biri ise Hepa ismini taşıyan bir Ugarit kraliçesi tarafından yazılmıştır. Bununla birlikte Mısır firavunları tarafından Ugarit'e yazılmış bir mektup da gün yüzüne çıkarılmıştır.¹³³³

Ugarit'ten gönderilen mektuplara bakacak olursak:

Ugarit krallarına ait Amarna Arşivi'ndeki ilk mektup EA 45'tir. Tablet belli bir kısmında hasarlar vardır ancak metnin giriş kısmında bozulma olmadığından mektubun göndericisinin Ammiştamru olduğu tespit edilebilmiştir. Bu kişi kuvvetle muhtemel III. Amenhotep'in çağdaşı olan I. Ammiştamru olmalıdır.¹³³⁴ Mektubu incelediğimizde vasalların çoğunda görmeye alışkın olmadığımız bir hitabet tarzıyla ve gayet samimi bir biçimde firavuna seslendiği görülmektedir. Metnin giriş kısmında ilk önce "*Güneş tanrısı, benim efendim olan krala. Sizin hizmetkarınız 'Ammistamri'nin mesajıdır. Yedi kez ve yedi kez sizin ayaklarınıza kapanırım*" şeklinde kalıplaşmış el-etek öpme ifadelerine yer verilmiş bu kısmın hemen ardından ise onu diğerlerinden ayıran şu cümleler dile getirilmiştir:

¹³³² M. Liverani, *age.* 2014, s. 332.

¹³³³ J. Mynářová, *agm. Ägypten und Levante / Egypt and the Levant Vol. 20* (2010), s. 364.

¹³³⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 1-2*, 2015, s. 371, 1390.

“Kralım, güneş tanrım, benim efendim afiyette olsun, sarayuz, baş zevcesiniz, diğer eşleriniz, oğullarınız, düzenli birlikleriniz ve krala, güneş tanrısı, benim efendime ait ne varsa afiyette olsun.”

Bu cümleler devrin büyük krallarının mektuplarındaki ifadelerle benzetilmektedir. Bu açıdan Ugarit krallığının mevkisinin Mısır firavununun nezdinde pek çok şehir devletine göre daha üst seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıda verdiğimiz örnekleri karşılaştırmak yeterli olacaktır ve Ugarit’in Mısır’la olan ilişkileri ne şekilde olduğu ortaya çıkacaktır:

“Böylece (bu tablet) Alaşia memleketi kralından kardeşim olan Mısır memleketinin kralına yazılmıştır: Benim ve ülkemin iyi olduğu konusunda bilgi sahibi olun. Ve sizin iyiliğinize gelince; sizin, evinizin, oğullarınızın, eşlerinizin, atlarınızın, arabalarınızın, ülkenizin çok iyi olmasını diliyorum.” (Alaşia Kralının mektubu: EA 34:1-7)

“Mısır ülkesinin hanımı Teye’ye deyin; Mitannni ülkesinin kralı Tuşratta şöyle der: Ben iyiyim. Sizin de iyi olmanızı umarım. Eviniz, oğlunuz (Akhenaten), gelininiz Tadu-Hepa iyi olsun. Birlikleriniz ve size ait olan şeyler, ülkenizin tamamı çok çok iyi olsun.” (Mitanni kralı Tuşratta’nın mektubundan EA 26:1-6)

“... böylece Burnaburiaş senin kardeşindir. Benim için her şey iyi, senin için, eşlerin, oğulların, ülken, üst düzey memurların, atların, savaş arabaların için de her şey iyi olsun” (Babil/Kassit Kralı Burnaburiaş’ın mektubundan EA 9:3-6)

Ammiştamru’nun mektubundan devam edersek; metnin devamında gelen ifadelerden Mısır firavununun da (III. Amenhotep) ona yazdığı anlaşılmaktadır ne yazık

ki bu mektup şu an için bulunmuş değildir. Fakat EA 45'in gidişatından bu mektupta elçilerden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹³³⁵

Ugarit kralı I. Ammiştamru büyük devletlerin herhangi biriyle düşmanca bir ilişkiye girmenin ülkesinin selameti açısından iyi sonuçlar getirmeyeceğini anlamış olmalı ki buna göre davrandığını dile getirmektedir. Böylece Ugaritliler'in ne Mısır, ne onun Amarna Çağı'ndaki eşiği olan Hitit, ne de biraz daha doğuda yer alan Mitanni krallarına karşı bir tutum içerisinde bulunmaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mısır'ın gücünün azaldığı Ugaritliler tarafından da anlaşılmış olmalı ki I. Ammiştamru'nun halefi olan Niqmaddu ilerleyen süreçte Hititlerin safına geçerek uzun yıllar iyi ilişkiler içinde oldukları Mısır firavunlarına sırt çevirmişlerdir.¹³³⁶ Hiç şüphesiz onun böyle yapmasında I. Şuppiluliuma faktörü etkili olmuştur. Onun Suriye'de etkili olmaya çalıştığı Amurru ve Ugarit şehirlerinin de bu doğrultuda ilk hedef olduğu bilinmektedir.

EA 45'ten sonra Amarna Arşivi'nde yer alan Ugarit mektuplarının geri kalanı şunlardır: EA 46, 47, 48, 49'dur. Bunlardan EA 46 ve 47'de gönderen kralın ismi tabletin zarar görmüş olmasından dolayı tespit edilememektedir muhtemelen ya I. Ammiştamru'ya ya da Niqmaddu'ya aittir. EA 48 ise Ugarit kraliçesi Hepa tarafından Mısır kraliçesine gönderilmiştir. Bu mektubun içeriğine bakıldığında ise Mısır kraliçesinin daha evvel Hepa ile yazıştığı ve ona birtakım hediyeler gönderdiği dolayısıyla EA 48'in de buna karşılık olarak kaleme alındığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda iki ülke arasında yapılan yazışmalara kralların yanı sıra onların eşlerinin de katıldığı görülmektedir. Arşivde yer alan son Ugarit mektubu olan EA 49 ise Ugarit kralı Niqmaddu'ya aittir.¹³³⁷

Bu kısa bilgilerden sonra sırasıyla mektuplarda yazılanlara bakacak olursak: EA 46'dan anlam akışı sağlanacak bir biçimde bilgi elde edilememektedir. Satır aralarından önceki devirlerle alakalı olan şeylerden bahsedildiği ve Mısır'a sadakat bildiren “*Ey benim tanrım, efendim*” gibi ifadelerin geçtiği anlaşılmaktadır.¹³³⁸ EA 47 ise EA 46'ya nazaran daha sağlam bir biçimde günümüze ulaştığından bu mektuptan ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmuştur. Burada yer alan cümlelere baktığımızda mektubu gönderen Ugarit kralının biraz kederli olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni de aynı mektubun

¹³³⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 371.

¹³³⁶ T. Bryce *age. 2005*, s. 130.

¹³³⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1389-1392.

¹³³⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 375.

devamındaki satırlardan öğrenilmektedir. Buna göre onlar eskiden beri Mısır'a sadakatle hizmet etmekte ve zaman zaman oraya elçilerini göndermektedirler. Fakat bu elçilere herhangi bir tablet verilmemiştir. Ardından gelen kısımda ise başka ülkelerin elçilerine kralın sözlerinin yazılı olduğu tabletlerin verildiğinden söz eden Ugarit kralı bundan dolayı üzüntülü olduğunu vurgulamıştır. Bu cümleden Ugarit kralının sadakatinin ödüllendirilmesini arzu ettiği anlaşılmaktadır.¹³³⁹ Fakat ilerleyen sürteçteki gelişmeler Ugarit kralının Mısır'daki statüsünde bir azalma olduğunu göstermektedir. Bunda da kuvvetle muhtemelen Ugarit'in Hititlerle yakınlaşması etkili olmuştur.

EA 48 no'lu mektup ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi bir Ugarit prensesi olan Hepa'ya aittir. Amarna Arşivi'nde bu türden mektupların az olmasından dolayı Hepa'nın mektubunun tercümesini ve transkribe edilmiş halini olduğu gibi vermeyi uygun buluyoruz:

EA 48: Ugarit kraliçesi Hepa'nın Mısır kraliçesine Mektubu	
01) [a-na.....b]e-le-ti-ia	(1-4) Benim hanımım ...'ya. Sizin
02) [um-ma.....h]é-bá GÉME-ki	hizmetçiniz (...) -Hepa'nın mesajıdır.
03) [a-na GİR. ^{MEŠ} be-le-t]i-ia am-qut	Ben hanımımın ayaklarına kapanırım.
04) [a-na UGU be-le-ti-]i'a lu-ú šul-mu	Benim hanımım için her şey iyi olsun.
05) [.....t]a-at-ta-ad-ni	Siz bana [.....] verdiniz ve şimdi ben
06) [.....ù a-nu]-um-ma a-na-ku	de benim hanımefendime bir kavanoz
07) [.....a-n]a be-le-ti-ia	güzel kokulu bir balsam ...
08) [.....]DUG.KAŠ ri-qú\\ şú-ur-wa	(gönderiyorum) ¹³⁴⁰

Bu ifadelerle bakıldığında iki kraliçenin birbiriyle daha evvel de yazıştıkları ve karşılıklı olarak hediyeleştikleri anlaşılmaktadır. Ancak Mısır kraliçesinin isminin yazılı olduğu kısım hasarlı olduğundan bunun kim olduğunu bilemiyoruz. Bununla birlikte onun hangi kraliçe olabileceğine dair üç ihtimal vardır. Bunlar III. Amenhotep'in eşi Tiye, IV. Amenhotep'in eşi Nefertiti, Tutankh-aten'in¹³⁴¹ eşi Ankhsenpaaten (Ankhsenamun).

¹³³⁹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 119.

¹³⁴⁰ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 378 379.

¹³⁴¹ Amon Firavun Tut'un ismine Amarna Çağı'ndan sonra ilave edildiğinden dolayı bu şekilde yazıyoruz. Önce Tutankh-aten sonra Tutankh-amon'dur.

Amarna Arşivi'nde yer alan son Ugarit mektubu ise Niqmaddu'ya ait olan EA 49'dur. Ammištamru'nun mektubunda olduğu gibi EA 49'da da sadakat ifadeleriyle söze başlandığı, firavuna ve onun aile efradına iyi dilekler sunularak devam edildiği görülmektedir. Ugarit mektuplarının bu özelliği iki saray arasında sıcak ilişkilerin olduğunun bir yansımasıdır. Aksi taktirde vasal statüsüne sahip olan bir şehir devletinin yöneticisinin Mısır firavununa bu şekilde hitap edebilmesi mümkün bile değildir.

Niqmaddu'nun mektubunun geri kalanına gelince onun itaatkâr bildiren sözlerinin ardından iki ülkenin kralları arasında samimi ilişkilerin olduğu mektubun devam eden cümlelerinden anlaşılmaktadır. Bu yakınlığın derecesini mektubun bu kısmında Mısır firavunundan bazı görevliler istenmesinden de anlamak mümkündür. Ugarit kralı sarayında personel olarak görevlendirmek üzere Kuşi kökenli iki genç ve bir hekim talep etmiştir.¹³⁴² Burada Kuşili insanların istenmesi ise bir hayli ilginçtir. Muhtemelen onların egzotik bir bölgeden gelmeleri ve siyah tenli olmaları Asya saraylarında aranan bir şeydi. Hekim talebine gelince Ugarit kralı bunun açıklamasını ülkelerinde hekim olmaması şeklinde mektubun ilerleyen satırlarında ifade etmiştir. Bu isteğin yerine getirilip getirilmediği konusunda bir bilgiye sahip olmasak da bu türden isteklerin Amarna Çağı'nın farklı boyutlarını ortaya çıkardığı aşikardır. Bu ise Amarna yazışmalarına katılan siyasi teşekküllerin sadece diplomatik temaslarda veya ticari ilişkilerde bulunmadıkları yeri geldiğinde sosyo-kültürel anlamda da ilişkiler geliştirdikleridir. Ugarit kralının Mısır'dan hekim talep etmesi ve daha önceki bölümlerde değindiğimiz Alašia kralının Mısır'dan kehanet uzmanı istemesi, Mitanni kralı Tušratta'nın III. Amenhotep'e Ištara'nın (Šauška) bir heykelinin göndermesi bu türden ilişkilere iyi birer örnektir.¹³⁴³

Diğer yandan II. Nikmaddu'nun zamanında Ugarit ile Mısır arasında yazışmalar yapılmış ve hatta firavuna sadakat bildiren gösterişli cümlelerle hitap edilmiş olsa da iki ülke arasında bir şeylerin ters gitmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bunun birkaç sebebi olabilir. Bunlardan ilki hiç şüphesiz Mısır'ın bu dönemde Suriye-Filistin coğrafyasına gereken ehemmiyeti vermemesinden kaynaklanmıştır. Muhtemelen Nikmaddu'nun Mısır'daki çağdaşı IV. Amenhotep idi veya en azından belli bir dönem onunla aynı zaman

¹³⁴² A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 381.

¹³⁴³ Burada dile getirdiğimiz hekim talep edilme meselesi EA 49'da geçmektedir ancak A. Kuhrt, *age*. C. I, İstanbul 2013, s. 401'de bunun EA 47'de olduğu belirtiliyor. Bu açıdan A. Kuhrt'da bir yanlışlık olduğunu belirtmek istiyoruz. Bkz: EA 49:22-26, A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 381.

diliminde yaşamıştı. Hatta Nikmaddu'nun III. Amenhotep ile de bir dönem çağdaş olduğu ifade edilmiştir. IV. Amenhotep'in din reformuyla uğraştığı düşünüldüğünde Nikmaddu'nun onun umursamaz tavırlarına karşı sessiz kalmayacağı aşıkardır. Hele ki I. Şuppiluliuma'nın önderliğinde kuzeyden beliren Hitit gücü ortaya çıkınca muhtemelen Ugarit'in Mısır'a sırt dönmesi daha kolay olmuştur. İşte bu yeni ve taze güç Mısır firavunlarının ihtişamlı zamanlarının ardından Akdeniz Dünyası'nda meydana gelen otorite boşluğunun önemli oranda doldurmuştur. Bu da MÖ 14. yy.'da yaşanan gelişmelerin çok hızlı bir biçimde değiştiğini göstermektedir. Mısır'ın eskisi kadar güçlü olmadığı ve Mitannilerin de zayıflayarak çöküş dönemine girdiği, Asur'un ise yeniden ve muhteşem bir dönüşle toparlanmaya başladığı bu dönemde kader talihin kapılarını ardına kadar Hititlere açmıştı. Öte yandan Babil ise Karaduniaş veya Kassit olarak bilinen güçlü bir hanedanın elinde en azından belli bir süre devam edecek olan yükselme dönemini yaşamaktaydı. İşte bu karmaşık ortamda Ugarit gibi vasallar kendilerine güvenli bir liman bulmanın derdine koyulmuşlardır. Mısır'ın Suriye bölgesindeki azalan nüfuzunun Hititler tarafından doldurulmaya başlandığı bu dönemde Ugarit krallığı şartlara uygun olarak ani bir biçimde taraf değiştirmeyi becermişti. Bu taraf değişikliği aslında biraz da mecburiyetten kaynaklanmıştır. Çünkü II. Nikmaddu'nun I. Şuppiluliuma gibi güçlü bir kralla çağdaş olması onların kaçınılmaz olarak Hitit vasalı haline geleceği anlamına geliyordu. Hitit gücünün Suriye'de iyiden iyiye hissedilmesiyle birlikte sadece Ugarit değil önceden Mısır'a bağlı Amurru, Kadeş gibi şehir devletleri de peyderpey Hitit safına doğru kaymaya başlamışlardı. Şehirlerin yanı sıra güçlü bir zamanların güçlü devleti Mitanniler bile ilerleyen süreçte Hititlerin denetimine girmişti. Bütün bu gelişmeler bölgesel şartların ve oyunun kurallarını belirleyenlerin büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir.

Anlaşıldığına göre Hititler kendilerine bağladıkları yöneticilerle anlaşma yapmayı bir gereklilik olarak düşünüyorlardı ki Amurru, Ugarit, Nuhaşşe, Mitanni gibi siyasi yapıların her bireri ile bir anlaşma imzalamışlardır. Ugarit kralı II. Nikmaddu ile yapılan anlaşmanın Akadca bir kopyası bulunmuş olması onların ne şekilde hareket ettiklerini ve bu dönemde uygulamaya koydukları Suriye ve Levant politikasını gözler önüne sermektedir.¹³⁴⁴ Bu anlaşma okunduğunda öncelikle Ugarit'in Hitit vasalı haline geldiği anlaşılmaktadır.¹³⁴⁵ Ugarit Hititlere bağlı bir vasal olsa da bir zamanlar Mısır

¹³⁴⁴ G. Karauğuz, *age*. 2002. s. 166-168

¹³⁴⁵ Anlaşma için bkz: A. Kuhrt, *age*. C. I, 2013, s. 402, 403.

firavunlarıyla olduğu gibi Hititlerle de yakın ilişkiler geliştirdikleri tespit edilmiştir. Bu durum taraflar arasında yapılan yazışmalara da yansımıştır. Örneğin Hitit kralı I. Şuppiluliuma Ugarit'e yazdığı bir mektubunda çok nazik bir dil kullanmıştır. Bu Hititlerin Ugarit'e bakışını yansıttığından dolayı anılmaya değerdir. Mektubun bir kısmı şu şekildedir:

*“Nuhaşşe ve Mukiş memleketleri benim düşmanlarım olmasına rağmen sen onlardan korkmuyorsun, kendine güveniyorsun. Senin önceki ataların gibi sen de benim düşmanım değilsin ve sen benim düşmanımın düşmanı, dostumun dostu ol. Sadık ol ey Nikmaddu! Ve göreceksin Hitit kralı efendilerini terk eden Nuhaşşe ve Mukiş memleketleriyle nasıl ilgilenecek (Onlara gereken cezayı verecek). Eğer bunlar senin ülkeneye saldırırsa sakın korkma ancak acil olarak bana elçini gönder...”*¹³⁴⁶

Mektup ikili arasında iyi ilişkiler olduğunun emareleri olan gayet samimi cümlelerle devam etmektedir. Bu satırlarda yer alan ifadeler Nikmaddu için cezbedici ve eşitlerine karşı bir gurur nişanesi olmalıydı çünkü devrin en güçlü devletinin kralı onun arkasında durduğunu, herhangi bir tehlikeye karşı onları koruyacağını yazmış olduğu mektubunda bizzat dile getiriyordu. Bu mektup yazıldığında muhtemelen Amarna Çağı devam etmekteydi fakat son demleri yaşanıyor olmalıydı. Böylece Ugarit Hitit ilişkileri bağlamında bakıldığında uluslararası yazışmaların Mısır'ın haricinde farklı devletlerle de sürdürüldüğü görülmektedir.

İlerleyen süreçte Hititler'in Suriye bölgesinde önemli fetihler yapması elde edilen kazanımlardan Ugarit'in de payına bir şeyler düşmesini sağlamıştır. Bu durum onların Mısır'dan EA 47'de beklediği ancak o an için belki de gelmeyen lütuftan çok daha makbule geçmiş olmalıydı.¹³⁴⁷

Ugarit tahtında II. Nikmaddu'nun ardından Arhalba'yı görmekteyiz. Ancak bu kişi birkaç yıl tahtta kaldıktan sonra yerini Nikmepa'ya bırakmıştır. Mısır'da ise Nikmepa'nın çağdaşı olarak Horemhiep bulunmaktadır. Mısır'daki bu isim ise çok önemli

¹³⁴⁶ T. Bryce, *age.* 2005, s. 165.

¹³⁴⁷ T. Bryce, *age.* 2005, s. 166.

bir anlama geliyordu. Bu hem bir iktidar değişimi hem de pek çok şeyle birlikte bir dönemin sona erdiğinin göstergesidir. Akhenaten'in inanç reformu olan Atonizme, Amarna Diplomasisi ve yazışmaları ve bunlardan gelen ayrıntılı bilgi akışı bir devrin kapandığının zuhuratlarıydı. Bunların içinde belki de en önemlisi Geç Tunç Çağı'na dair yazışmalardan elde edilen bilgi akışının kesilmiş olmasıdır. Akdeniz Dünyası'nda diplomasi tarihi açısından önemli bir tarihi evre sona ermişti ancak kader bu kez Mısır'a ve Asur'a doğru bahar rüzgarlarını estirmeye başlamıştı. Böylece Mısır'ın Amarna Çağı'ndaki zayıflığı ordu kökenli bir kişi olan Horemheb'in liderliğinde sona erecekti. Mısır bu aşamadan itibaren Hitit'lerin güçlü kralı I. Şuppiluliuma'nın da ölümünü fırsat bilerek Suriye bölgesinde yeniden etkili olmanın yollarını aramaya yönelmiş ve savaş alanlarında yeniden dirilme çabalarına koyulmuştur.¹³⁴⁸ Ayrıca bu esnada Aten inancı terk edilerek yeniden kadim Amon tapınımına dönüş sağlanmıştır. Asur ise Amarna Çağı'nın sonlarına yakın bir dönemde başlayan yükselişini sürdürecektir.¹³⁴⁹

4.7. URU Dİ-MAŞ-QA (ŞAM) VE AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ MEKTUPLARI

Tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olma özelliğini koruyan, Asya'nın Akdeniz'e açılan kapılarından biri olarak zikredilen, buna bağlı olarak da pek çok devletin sahip olmak için uğrunda mücadele verdiği Suriye topraklarında çok önemli yerleşim alanları vardır. Bunların bir kısmı Ugarit gibi kıyıya yakın yerlerde, Halep ve Şam gibi bazıları da iç kesimlerde yer almaktadır.

Günümüz Türkçesi'nde genellikle Şam olarak zikredilen kent tarihi süreç içerisinde Damascus/Dimaşk¹³⁵⁰ olarak anılmıştır. Amarna Mektupları'nda ise *Di-maş-qa* şeklinde yer almıştır.

Bu kadim beldenin Orta Tunç Çağı'ndan beri yerleşimlere sahne olduğu ifade edilmektedir.¹³⁵¹ Bununla birlikte Yahudi tarihçi Josephus'un eserinde anlatıldığına göre kent Nuh peygamberin torununun oğlu "Uz" tarafından kurulmuştur ancak bunun tarihi tam olarak bilinmemektedir. Uzun tarihi geçmişinde çeşitli kökenlere mensup insanlara ev sahipliği yapmış olan kent daha çok Semitik halklarca iskana tabi tutulmuştur.

¹³⁴⁸ Toby Wilkinson, *age.* 2013, s. 376.

¹³⁴⁹ A. Kuhrt, *age.* C. I, s. 405.

¹³⁵⁰ Di-maş-qa kelimesinin Akadca olduğu belirtilmektedir. Bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye>. (Erişim tarihi: 14. 05.2019)

¹³⁵¹ T. Bryce, *age.* 2009, s. 181.

Özellikle de MÖ 10. yy'da Aramiler burada önemli bir unsur olmuştur¹³⁵² ki onların zamanında bölgeye Aram-Damascus'u adı da verilmiştir.¹³⁵³ Bunun yanı sıra Dmaşk/Damascus isminin onlar tarafından verildiği de iddia edilmiştir. Diğer yandan Bar Rakib adlı bir stelde yer alan “*dmśq*”¹³⁵⁴ kelimesinin bu şehre atfen yazıldığı ve buna bağlı olarak da bölgenin erken dönemlerden beri bu adla anıldığı düşünülebilir. Öte yandan belgelerde bu ismin *di-maš-qa*, *di-mas-qi*, *di-mas-qu/a*, *ta-ma-aš-qá*, *du-ma-aš-qa*, *ti-ma-aš-qi* şeklinde farklı varyantlarına da rastlanmıştır. Mısır dilinde ve İbranice'de (*dammešeq*) de benzer bir kullanım vardır.¹³⁵⁵

Kent hakkında bilgi veren en eski vesikalar Mari ve Tell- El Amarna arşiv belgeleri olup bunlardan edinilen bilgilere göre bu yerleşimin bilinen en eski adı *Di-maš-qa*'dır.¹³⁵⁶ Öte yandan Romalılar da bölge için Damascus ismini tercih etmişlerdir. Günümüz Türkçesi'nde ise bölge için Şam isminin kullanıldığı bilinmektedir. Aramilerin de buraya Aram-Damascus adını verdiğini belirtmiştik. Bu isim günümüze kadar gelmiştir.

Tarihi süreç içerisinde pek çok siyasi otoritenin hakimiyetinde kalmış olan Şam şehrinin lokalizasyonuna bakıldığında ise buranın Antilübnan (Cebelüşarkī) Dağları'nın doğu etekleri, Kāsiyûn Dağı ile Bâdiyetüşşâm adını taşıyan çöl sahası arasındaki bir vahada (Gûta vahası) yer aldığı görülmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar bölgedeki yerleşim izlerinin MÖ 4000'lere kadar gittiğini ortaya koymuştur. Şehrin yukarıda zikredilen isimlerine dair kayıtlar ise MÖ 1500'lere kadar takip edilebilmektedir. Bunun öncesinde ise ne şekilde adlandırıldığının bilgisine ulaşılamamıştır. Kentin en eski isimlerinden birine ise Mısır'da bulunan Karnak Tapınağı'nda bir yazıtta rastlanmıştır. Burada ise *Ta-ms-ku* şeklinde bir geçiş vardır.¹³⁵⁷ Bunun da gerek Tunç Çağı'nda tarihlenen vesikalardaki gerekse günümüzde kullanılan şekline benzediği açıktır.¹³⁵⁸ Böylece bakıldığında erken dönemlerden beri yerleşime

¹³⁵² Gösta W. Ahlström, Book Review: “Ancient Damascus: A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until Its Fall to the Assyrians in 732 B.C.E. By WAYNE T. PITARD. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1987. Pp. ix + 230”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 50, No. 2 (Apr., 1991), s. 147.

¹³⁵³ T. Bryce, *age*. 2009, s. xlviii.

¹³⁵⁴ İsmi geçtiği bir belge için bkz: K. Lavson Younger, “Panammuwa and Bar-Rakib: Two Structural Analyses, *JANES* 18, (1986), 101 n.39, s. 95.

¹³⁵⁵ G. W. Ahlström, *agm*. 147, 148.

¹³⁵⁶ <https://www.britannica.com/place/Damascus/History>. (Erişim tarihi: 23.08.2019)

¹³⁵⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye#1>. (Erişim tarihi: 14. 05.2019)

¹³⁵⁸ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 394.

uğramış olduğu anlaşılan bölgenin daha çok Geç Tunç Çağı'nı müteakip zamanlarda önemli bir bölge olarak tarih sahnesinde yerini aldığı anlaşılmaktadır.¹³⁵⁹ Bu gücü ve önemi kazanmasında hiç şüphesiz Mısır otoriteleriyle komşu olması hatta Mısır'ın bölgedeki Api/Upi adlı yönetim biriminin önemli bir merkezi statüsünde olması etkili olmuştur.¹³⁶⁰ Bu açıdan onların Mısır firavunlarıyla olan ilişkilerinin nasıl olduğuna değinmek faydalı olacaktır. İfade edildiği gibi III.Tutmosis zamanında gerçekleştirilen Asya Seferi ve MÖ 1479'daki Megiddo Savaşı'nın ardından Suriye-Filistin topraklarındaki pek çok şehir Mısır'ın vasalı haline gelmişti. Şam da bunlardan biriydi. Tutmosis'in ardından Geç Tunç Çağı'nın geri kalanında bu durum devam etmiş Mısırlılar uzunca bir dönem bölgenin kontrolünü ellerinde bulundurmışlardı.¹³⁶¹ Bu zaman zarfında Şam Mısır'ın bölgedeki yönetim sisteminin bir parçası olan Upi/Upe¹³⁶² bölgesinde merkez bir yerleşim yeri görünümündedir.¹³⁶³ Amarna Çağı'nın sona ermesinin ardından MÖ 10. yy'a gelindiğinde bölgenin yoğun bir Arami etkisi altında kaldığı, hatta Aramiler'in en azından belli kısmının oluşturduğu ve adına Aram Damascus'u¹³⁶⁴ denilen siyasi teşekkülün başkenti olduğu ifade edilmiştir.¹³⁶⁵

4.7.1. Amarna Çağı'nda Kentin Durumu ve Mısır'la Yazışmaları

Bu dönemde Şam bir şehir devleti görünümü arz etmektedir. Yöneticisi ise Biryavaza adında bir kişiydi ve muhtemelen onun soyu Semitik kökenlere dayanıyordu. Amarna Arşivi'nde ona ait dört mektup ortaya çıkarılmıştır. Bunlar: EA 194, 195, 196 ve 197'dir. Bununla birlikte Mısır firavununun da bu kişiye bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu mektup Amarna Arşivi'nde değil Kamid el-Loz (Kumidi) bulunan birkaç tablet arasından çıkarılmıştır. Bu mektubun içeriğinde ise firavunun Biryavaza'dan Mısır'a 'apîru (Habirular) insanlar göndermesi yönünde taleplerde bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³⁶⁶

¹³⁵⁹ Wayne T. Pitart, "Damascus", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 2, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. s. 103.

¹³⁶⁰ Alan James, "Egypt and Her Vassals: The Geopolitical Dimension", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 116.

¹³⁶¹ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age*. 2016, s. 159

¹³⁶² Kaynaklarda Upi/Api şeklinde ifade edilen bu bölgenin yeri için Ekler bölümündeki Harita: 2'ye bakınız.

¹³⁶³ W. T. Pitart, agm. New York 1997. s. 103.; T. Bryce, *age*. 2009, s. 181.

¹³⁶⁴ Bkz: Wayne T. Pitart, "Arameans", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 1, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. s. 186.

¹³⁶⁵ T. Bryce, J. Birket-Rees, *age*. 2016, s. 159

¹³⁶⁶ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 34.

Öte yandan Biryavaza'nın kimliği hakkında bir belirsizlik olduğu belirtilmiştir. Şöyle ki Amarna Mektupları'nda ismi geçen Biryavaza'nın Damascus'un kralı olup olmadığı tarihçiler arasında tartışma konusu olmuş; bazıları onun diğer şehirlerde olduğu gibi Mısır'a bağlı vasal bir kral olduğunu savunmuş, bazıları ise Mısır'ın bölgede görevlendirdiği bir yetkili olduğunu iddia etmişlerdir.¹³⁶⁷ Biryavaza'nın Mısır'a gönderilen mektupların giriş kısmına bakıldığında onun kendini tanıtma biçiminden ve mektuplarının içeriğinden bu kişinin hangi statüyle orada olduğuna dair daha aydınlatıcı bilgi edinilecektir. Bu doğrultuda aşağıdaki tabloda da detaylarını göreceğimiz üzere Biryavaza mektuplarının hiçbirinde kendisinden bir kral olarak bahsetmemiştir. Bu da onun bir kral olmaktan ziyade Mısır'ın bölgedeki bir yetkilisi olabileceğine dair yapılan tahminlerin doğruluk payını arttırmaktadır.

Biryavaza'nın Mektuplarının Giriş Kısımlarındaki İfadelerin Karşılaştırılması			
EA 194	EA 195	EA 196	EA 197
Krala, benim efendime; sizin hizmetkarınız Biryavaza'nın mesajıdır. Kralımın ayağına yedi kez ve yedi kez kapanırım.	Benim efendime, kralıma deyin; sizin hizmetkarınız, ayağınızın altındaki toz, bastığınız yer, oturduğunuz sandalye ve ayağınızı koyduğunuz iskemle olan Biryavaza'nın mesajıdır. Ben ağaran şafağın, ulusların, güneş tanrısı olan kralımın, efendimin ayaklarına yedi kez yüzükoyun kapanırım.	Krala, efendime; sizin hizmetkarınız Biryavaza'nın mesajıdır. Ben kralımın, efendimin ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım.	Krala, efendime; sizin hizmetkarınız Biryavaza'nın mesajıdır. Kralımın, efendimin ayaklarına yedi kez yüzükoyun kapanırım ve ayrıca yedi kez kapanırım.

Yukarıdaki tabloda yer alan Biryavaza'nın mektuplarının giriş kısımları incelendiğinde onun kendini Mısır firavununun bir hizmetkari, ayağının altında bir toz zerresi, firavununun ayağını bastığı toprak ve onun oturduğu bir sandalye şeklinde nitelendirdiği fakat mektuplarının hiçbirinde kendinden Şam'ın (Damascus) kralı ya da yöneticisi olarak bahsetmediği görülmektedir. Bu açıdan onun Mısır'ın Suriye

¹³⁶⁷ Nadav Naaman, "Biryavaza of Damascus and the Date of the Kāmid el-Lōz 'Apiru Letters.'" *Ugarit Forschungen* 20: 1988, s. 179, 180.

topraklarında bir çeşit eyalet birimi olarak nitelendirilen Upi/Api/Apina¹³⁶⁸ adlı bölgeye tayin edilmiş yüksek rütbeli bir yetkili olduğu düşünülebilir. Eğer öyle ise bu onun bir şehir yöneticisine nispeten çok daha yüksek rütbeli bir görevli olduğu anlamına gelmektedir.¹³⁶⁹ Fakat Biryavaza'nın mektuplarında onun ataları zamanından beri Mısır'a hizmet ettiğini dillendirmesi kafa karıştırırsa da bu konuda onların köklü bir aile olarak uzun yıllardır burada görevli olduğu şeklinde bir yorum yapılabilir. Elbette bu bir varsayımdır Biryavaza'nın bir kral olma durumu da ihtimallerden biridir.

Bu noktada Upi/Api yönetim birimi hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Mısırlılar Suriye-Filistin bölgesini üç yönetim birimine ayırmışlardır. Bunlar Ugarit'in hemen üst tarafında bulunan Amurru mıntıkası; Suriye'nin iç kısmı daha açık ifadeyle Şam şehrinin bulunduğu mevki, burası Upi adı verilen bölgenin merkezi konumunda düşünülebilir; son olarak da Filistin'in kuzeyinde kıyıya yakın bir bölgede yer alan Kenan mıntıkasıdır.¹³⁷⁰ Bu açıdan eğer Biryavaza Damascus'un değil de Upi denilen bölgenin bir idarecisi idiyse onun Mısır'ın üst düzey görevlilerinden biri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum onun bölgenin en önemli yeri olan Şam şehrinde ikamet ettiği söylenebilir.

Biryavaza'nın mektuplarının içeriğine gelince bunlarda genellikle Mısır'a sadakatle bağlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca onun kim olduğu konusunda kafa karıştırıcı bir ifade olarak değerlendirilen "kendilerinin önceki dönemlerde, atalarının zamanında da Mısır'ın sadık bir hizmetkari olduklarının" altı çizilmektedir.¹³⁷¹ EA 194'te yer alan ifadelerin devamında Biryavaza'nın babasının adının *Sutarna*, onun babasının da *Up[...]* olduğu ve bu kişilerin zamanında da Mısır'a hizmet edildiği ifade edilmektedir.¹³⁷² Bu kısa ve oldukça hasar görmüş olan mektuptan sonra içeriği hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğumuz EA 195 gelmektedir. Burada selamlama ve itaat bildirilen alışlagelmiş ifadelerin sonrasında Biryavaza'nın Mısır'dan gelen bir emir üzerine hazırlıklar yaptığına dair bilgi edinilmektedir:

¹³⁶⁸ Upi veya Apina adı verilen bu bölge için bkz: T. Bryce, J. Birket-Rees, *age*. New York and London 2016, s. 107.

¹³⁶⁹ N. Naaman, agm. 1988, s. 179, 180.

¹³⁷⁰ M. V. De Mieroop, *age*. 2011, s. 189.

¹³⁷¹ N. Naaman, agm. 1988, s. 180.; W. L. Moran, *age*. 1992, s. 272.

¹³⁷² A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 895.

Şimdi askerlerimle, arabalarım ve meslektaşlarımla ve 'apîru adamlarımla ve Sutû adamlarımla, kralın, efendimin emrettiği yer her neresi ise (oraya gitmek için) düzenli birlikleri bekliyoruz.

Bu ifadeler Mısır'ın askeri bir harekate yelteneceği ve bunun için de vasallarına bazı sorumluluklar yüklediği anlaşılmaktadır.¹³⁷³ Fakat bu seferin nereye olduğu konusunda bir bilgi verilmemektedir. Burada dikkat çeken bir husus da Biryavaza'nın emrinde Suriye-Filistin bölgesini adeta yangın yerine çeviren 'Apîrulara ve Sutûlara mensup adamlarının olduğu bilgisinin verilmiş olmasıdır. Demek ki Biryavaza'nın emrinde bu toplumsal yapıya mensup insanlar bulunuyordu. Fakat onlar Mısır'a karşı değil onun safında görev alacaklardı.

Biryavaza'nın bir başka mektubu olan EA 196'a bakıldındaysa mektubun 5.-13. satırlarında Mısır garnizonunun bir bölgede yaşanan sıkıntıdan dolayı hareket halinde olduğu anlaşılıyor. Üstelik burada "umarım Hatti memleketinin kralından önce varır" denilmesi Hitit ve Mısır arasında yaşanan bir rekabeti de haber verir mahiyettedir. Ancak bunun hakkında detaylı bir bilgi verilmemektedir. Burada bahsedilen bir önceki mektupta Biryavaza'nın hazırlığını yaptığı sefer de olabilir.

Mektubun devam eden 27.-29. satırlarında Biryavaza'nın eşlerinin ve gelinlerinin tecavüze uğradığına dair bir malumat verilmektedir. Burada suçlu/ların isminin yazılı olduğu kısım hasar gördüğü için bunu yapanların kim olduğu belirlenmemektedir. Metnin devamında ise Biryavaza, Mısır firavunundan kendisini ve ailesini korumasını, en azından düzenli birlikler gelene kadar 100 ya da 200 kişi göndermesini talep etmektedir. Biraz sonra gelen ifadelerde ise Biridaşwa ismi geçmektedir. Muhtemelen bu kişi Biryavaza'nın ailesine yapılan kötü saldırıdan sorumlu olan kişiydi. Kaynaklarda bu kişinin Yenoam bölgesinde ikamet ettiği ve Biryavaza'nın bir düşmanı olduğu bilgisi verilmektedir.¹³⁷⁴

Biryavaza'nın Amarna Arşivi'ndeki son mektubu ise EA 197'dir. Standart kalıplar çerçevesinde yazılan selamlama kısmının hemen ardından esas konuya

¹³⁷³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 897.

¹³⁷⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 899, 901.; Biridaşwa hakkında bilgi için bkz: R. S. Hess, *age. Winona Lake, Indiana* 1993, s. 61, 62.; N. Naaman, *agm.* 1988, s. 181.

geçilmiştir. Burada Arsawuya¹³⁷⁵ adlı bir kişinin A[raru(?)] şehrinde yaşayan biriyle (tablet bu kısmı hasarlı olduğundan bu kişinin adı tespit edilememiştir) yaptığı konuşmaya dair bilgi verilmektedir. Bu kısımda Arsawuya'nın zikrolunan şahsa “*atları ve atlı savaş arabalarını 'apîrulara teslim etmesini, krala vermemesini*” söylediğinin bilgisi Mısır firavununa aktarmaktadır.

Burada kral denilerek Mısır firavunu mu yoksa Biryavaza mı kastedilmektedir bilinmemektedir fakat bir sonraki cümlede Biryavaza'nın “*Ben kimim ki, bir uşak/hizmetkar. Bana ait olan her şey kralımdır.*” ifadesi atları ve savaş arabalarını teslim alacak kişinin Biryavaza olduğu anlaşılmaktadır. Bunun ardından Biridaşwa'nın Yanu'am kasabasını kendisine karşı kışkırttığını ve Aştartu kasabasındaki atlı arabaları alarak onları krala değil de 'apîrulara teslim ettiği dile getirilmektedir. Bu aşamadan sonra Buşruna ve Allônu kasabalarının krallarının da kendisine karşı savaş açtığını söyleyen Biryavaza onların “*Haydi Biryavaza'yı öldürelim onun Tahsi ülkesine gitmesine izin vermeyelim*” diye haykırdıklarını efendisine bildirmektedir.¹³⁷⁶ Beka Vadisi'nin kuzeyinde yer alan Tahsi ülkesi ile Biryavaza arasında ne tür bağlantı var bu kesin olarak bilinmiyor ancak Kadeş kralı Etakkama'ya ait olan EA 189:9-18'de bu bölgenin Biryavaza tarafından yakıldığı dile getirilmektedir.¹³⁷⁷ Eğer bu ifade doğruysa Biryavaza da suçlu pozisyona düşmüş oluyor. Öte yandan Biryavaza'nın mevcut mektuplarında bu konu hakkında bir bilgi verilmemesi ve onun kendini savunmaması suçlu olma ihtimalini arttırmaktadır. Buraya kadarki bilgilerden ayrıca şehir devletleri arasında sürekli bir huzursuzluk ortamının olduğu, herkesin bir başkasını suçladığı ve kuyusunu kazmaya çalıştığı anlaşılıyor. Günümüzde de olduğu gibi Suriye coğrafyasında huzur hep aranan şey olmuş adaleti tesis edecek güçlü bir devlete her zaman ihtiyaç duyulmuştur.

EA 197'nin devamına bakıldığında ise Biryavaza'nın kendisine saldırı hazırlığında olan kişilerin elinden kaçtığı ve Şam şehrine ve muhtemelen daha sonra da Mısır'ın bölgedeki yönetim merkezi olan Api ülkesine gittiği konusunda bilgi edinilmektedir. Bu arada düşmanlarının kendisini gördüğünde ona “*Biz Hatti ülkesinin hizmetkarlarıyız*” demeye devam ettiklerini, kendisinin de onlara cevaben “*Ben Mısır ülkesinin, kralın hizmetindeyim*” dediğini dile getirmiştir. Bu ifadelere bakıldığında

¹³⁷⁵ EA 53'ten bu kişinin Ruhişsu adlı bölgeden olduğunun bilgisine ulaşılmaktadır. Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. 275.

¹³⁷⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 903.

¹³⁷⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 21, 885.

bölgedeki yerel idarecilerin kendilerini Hitit veya Mısır gibi devrin iki büyük gücünden birine yakın gördüklerini, onların hizmetinde yer aldıklarını anlamaktayız. Öte yandan birbirleriyle kanlı mücadelelere girişen bu yerel elitlerin bu tutumları bağlı oldukları veya olmak istedikleri efendileri tarafından belki de umursanmıyordu bile.¹³⁷⁸ Çünkü Mısır firavununun veya Hitit kralının onların bu sürtüşmelerine karşılık herhangi bir müdahalede bulunmadıkları bilinmektedir. Bu en azından iki ülke arasında barışa dayalı ilişkilerin yaşandığı Amarna Çağı'nda böyle olmuştur. Anlaşılan o ki Geç Tunç Çağı'nın bu evresinde küçük devletçikler birbirini yok etmekle meşgulken büyükler değerli hediyelerin ve güzel prensesleri haremlerine almanın derdindeydiler.

Mektubun devam eden satırlarından Mısır'ın bölgede bazı kayıplara uğradığı da anlaşılmaktadır. İlgili kısımda Itakkama'nın (muhtemelen Kadeş kralı Etakkama) Qissa şehrinin (Kadeş); Arsawuya ile Biridaşwa'nın ise Api ülkesinin kaybedilmesine neden olduğuna dair bilgi verilmektedir. Diğerleri bir yana eğer Api'nin kaybı doğru ise bu Mısır için son derece sarsıcı olmalıydı çünkü Api onların Suriye-Filistin bölgesindeki üç idari merkezinden biriydi. Buraların elden çıktığı düşünüldüğünde bu Mısır'ın Suriye topraklarından geriye çekilmekte olduğu anlamına gelmektedir. Öte yandan Etakkama da Amarna Arşivi'ndeki bir mektubunda (EA 189) Biryavaza'nın Tahsi ülkesini yaktığına dair bir suçlamada bulunulmuştur. Bu ifade göz önünde alındığında ikilinin aralarının hiç iyi olmadığı, fırsat buldukça birbirlerini şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Yerel yöneticilerin birbirleriyle olan bu çatışmaları hiç şüphesiz bölgenin istikrarına büyük zarar vermekteydi. Böylece Amarna Çağı'nda Suriye-Filistin coğrafyasının ne denli karmaşık bir halde olduğunu anlamak mümkün olmaktadır.¹³⁷⁹ Üstelik bu şikâyetlere büyük devletlerin de katılmış olması durumun vehametini göstermektedir. Kassit kralı Burnaburiaş'ın Mısır firavununa gönderdiği mektuplarının birinde (EA 7:73-82) Biryavaza'nın bölgeden geçen kervanlarını soyduğuna şahit oluyoruz. Bu ifadeden şehir devletlerinin sadece birbirlerine zarar vermedikleri, uluslararası boyutlara varan suçlar işledikleri anlaşılmaktadır.¹³⁸⁰ Bu sorunun nasıl düzeleceği ise Biryavaza'nın mektubu EA 197'nin son kısımlarındaki şu ifadelerde saklıdır:

¹³⁷⁸ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 275.

¹³⁷⁹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 905.

¹³⁸⁰ Raymond Cohen, Raymond Westbrook, "Introduction", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 9.

“Kralım onun topraklarıyla ilgilensin ki düşmanların eline geçmesin. Efendim, ben kralımın şehri olan Komidi/Kumidi şehrini korurken benim iş birliği yaptığım kişiler (kardeşlerim) bana düşman oldular. Bu yüzden kralım onun hizmetkarına (Biryavaza kendisini kastediyor) huzur getirsin. Kralım onun hizmetkarını ve Qissa (Kadeş) ülkesinin krallarını ve Api ülkesinin krallarını terk etmesin. Baksın [...]” (EA 197:35-43)

4.8.URU QÀT-NA VE KRALLARI AKİZZİ’NİN AKHENATEN’E GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR

Qatna (*Qàt-na*) (Tell Mishrife), Asi Nehri’nin doğusundaki günümüzdeki ismi Hama olan yerleşim yerinin yakınlarında yer almaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde buradaki ilk yerleşim izlerinin Paleolitik Dönem’e kadar tarihlendiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte MÖ 3. binyılda yerleşimlerde artış olduğu, Orta ve Geç Bronz Çağları’nda ise bunun daha da yoğunluk kazandığı belirlenmiştir. Bu yoğunluk Yeni Babil Dönemi’ne kadar (MÖ 7.-6. yy.) devam etmiştir. Kentin yönetiminde ise genellikle Semitik kökenli insanlar bulunmuş, daha çok da Amoritler (Sumerce: MAR.TU, Akadca: Amurru) yer almıştır. MÖ 2. binyılın başlarında artmaya başlayan Amorit hakimiyeti sayesinde bölge Suriye’deki en önemli Amorit merkezlerinden biri haline gelmiştir. Onlar siyasi ve askerî açıdan güçlü bir varlık göstermişler ve bölgenin bir diğer önemli gücü olan Yamhad Krallığı ile yoğun mücadelelere girişmişlerdir.¹³⁸¹

Mezopotamya’dan Mari’ye ve buradan Akdeniz’e ve dolaylı olarak da Mısır’a kadar uzanan önemli ticaret yolları üzerinde bulunması Qatna’nın refah seviyesini arttırmış ve buna bağlı olarak bölge zamanla kalabalık bir nüfusa sahip olmuştur. Yapılan kazılar sonucunda buranın yazılı kültür açısından da önemli bir seviyeye ulaştığını gösteren çivi yazısıyla yazılmış tabletlerin yer aldığı bir arşiv bulunmuştur. Buradan çıkarılan 70’i aşkın tablette çeşitli konuları içeren metinler yer almaktadır. Bunların bazıları ise yerel düzeyde yapılan diplomatik yazışmaları ihtiva etmektedir. Bu da

¹³⁸¹ T. Bryce, *age.* 2009, s. xlv, 578, 579.

Qatna'nın diplomasi geleneğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹³⁸² Yakındoğu'nun bir diğer önemli arşivi olan Mari'de yer alan belgeler de Qatna'nın diplomasi geleneğine ayna tutmaktadır. MÖ 2. binyıla tarihlenen vesikalardan Qatna'nın bu süreçte Alalah ve Mısır ile yakın ilişkilerinin olduğu ortaya çıkarılmıştır.¹³⁸³

Stratejik bir bölgede yer alan ve buna bağlı olarak Orta ve Geç Tunç Çağları'nda Levant bölgesinin siyasi manzarasında önemli yer edinen¹³⁸⁴ Qatna'nın bilinen ilk yöneticisinin adı *İshi-Adad* (MÖ 1795-1775) idi. Bu kişi bölgede meydana gelen çatışmalarda özellikle Asur ve Aleppo'nun mücadelelerinde Asur krallarından Şamşi-Adad'ın safında yer almış olmasıyla bilinmektedir. Bu esnada Mari de Asur'un müttefiki olmuş Aleppo'nun Qatna'ya saldırması üzerine bu ikisi yardıma gitmişlerdir. Ancak Asur emperyalizmi çöktükten sonra bu kez Qatna ile Aleppo'nun yakınlaştığı görülmektedir.¹³⁸⁵ Qatna'nın bu tutumu yani çıkarlarına göre politik hamleler belirleme davranışı sonraki zamanlarda da devam edecektir. Böylece büyük devletlerin vasalı statüsünde olan şehir devletlerinin menfaatleri gereği daha önceden düşman oldukları krallarla dost ve müttefik olmada bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda en iyi örnek ise bilindiği gibi Amurrular'dı.

Qatna'nın siyasi yaşamı bu şekilde seyrederken ilerleyen süreçte Mitanni, Mısır ve Hitit gibi büyük devletlerin Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletlerine sahip olma yarışına girmeleri bölgedeki siyasi ortamı karmaşık bir hale sokmuştur. Zikrolunan büyük devletlerin en büyük amacı şehir devletlerine hâkim olarak yüklü miktarda haraç elde etmektir. İkinci bir amaçları ise siyasi prestij kazanmaktır. Dolayısıyla MÖ 2. binyılın ikinci yarısında gerek Qatna gerekse diğer şehir devletleri varlıklarını öyle ya da böyle devam ettirmek için denge siyaseti takip etmek zorunda kalmışlardır. Qatna da tarihi süreç içerisinde sırasıyla bu üç siyasi yapının etkisi altında kalmıştır. Mitannilerin egemenliğinden sonra bölge I. Tutmosis ve III. Tutmosis adlı firavunların başarılı askeri seferleri sayesinde Mısır'a bağlanmıştır. Özellikle III. Tutmosis'in bu noktada çok etkili olduğunu söylemeliyiz. Onların ardından ise Hititler bölgede etkili olmaya

¹³⁸² Krzysztof J. Baranowski, "New Light on Peripheral Akkadian from Qatna: Texts between Language and Writing System", *Altorientalische Forschungen* 2018; 45(1), s. 23.; A. H. Podany, *age*. Oxford-New York 2010, s. 77.

¹³⁸³ T. Bryce, *age*. 2009, s. 579.

¹³⁸⁴ L. Maritan, C. Mazzoli, V. Michielin, D. Morandi Bonacossi, M. Luciani, G. Molin, *Archaeometry* 47, 4 (2005), "The Provenance And Production Technology of Bronze Age And Iron Age Pottery From Tell-Mishrifeh/Qatna (Syria)", s. 723.

¹³⁸⁵ W. J. Hamblin, *age*. 2006, s. 263.

başlamışlardır.¹³⁸⁶ I. Şuppiluliuma'nın önderliğindeki Hitit orduları Yakındoğu'da yayılım gösterse de Amarna Arşivi'ndeki mektuplarından Qatna'nın Akhenaten'e itaat ettiği görülmektedir.¹³⁸⁷ Bu dönemde Hititler'in genişlemesine bağlı olarak Mitanniler'in ciddi oranda geri planda kalması Yakındoğu coğrafyasının en azından şimdilik iki süper güç arasında paylaşılmasına neden olmuştur. Bunlar Tutmosisler zamanından kalan imparatorluğun mirasının son dönemlerini yaşayan Amarna Çağı firavunları ile I. Şuppiluliuma'nın öncülüğünde tesis edilen güçlü Hitit İmparatorluğu'ydu.¹³⁸⁸ Bu aşamadan itibaren de Suriye-Filistin coğrafyasındaki şehir devletleri iki devletten birine aidiyet bağıyla bağlanacaklardır.

Öncelikle Mısır açısından tarafına bakıldığında Yeni Krallık Dönemi'nin başlangıcından itibaren uygulanan genişleme politikası sayesinde çok uzak bölgelere başarılı seferler yapan ve bu esnada pek çok vasala sahip güçlü bir devletle karşılaşmaktadır. Qatna da bu dönemde Mısır'ın vasallarından biri olmuştur. Qatna'nın Amarna Çağı'ndaki yöneticisi olan Akizzi'nin Mısır'ın uluslararası yazışma ofisinde bulunan mektuplarında kendilerinin ataları zamanından beri Mısır'a bağlı olduğu vurgulanmıştır. Bu da Mısır'ın bu şehir devleti üzerindeki hakimiyetinin geçmişine ışık tutmaktadır. Ki bu durum Qatna'nın güneyinde kalan Kadeş, Upe ülkesi ve Damascus için de geçerli olmuştur. Bu, şüphesiz Yeni Krallık Dönemi'yle birlikte Mısır'ın Asya topraklarında yoğunlaşan gücünün bir yansımasıydı. Mısır'ın Nil'in öte yakasındaki topraklarda elde ettiği bu başarılarından dolayı literatüre ait kaynaklarda Mısır'ın bu dönemi için "Nil Ötesine Yayılmış İmparatorluk" manasına gelen "*Nilotic Empire*" tabiri kullanılmıştır.¹³⁸⁹ Ancak Amarna Çağı'nda bu ifadeyi kullanmanın çok fazla mümkün olmayacağını söylemek mümkündür. Çünkü Mısır'ın bu dönemde en büyük rakibi olan Hititler I. Şuppiluliuma'nın önderliğinde Kuzey Suriye'de etkili olmaya çoktan başlamıştı bile. Bu durum gerek Qatna gerekse Nuhaşşe krallarının mektuplarında açıkça görülmektedir. Her iki şehrin kralı Akhenaten'e yazmış oldukları mektuplarında Hitit ordularına karşı yardım talebinde bulunmuşlardır.¹³⁹⁰ Hitit kralına boyun eğmemeye kararlı olan Qatna kralı Akizzi ve Upe bölgesinde önemli bir merkez olan Damascus'un (Şam) yöneticisi Biryavaza aslında böyle davranarak çok cesur bir adım atmış

¹³⁸⁶ Peter Pfälzner, "Levantine Kingdoms of the Late Bronze Age", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I*, (edited by D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford 2012, s. 778.

¹³⁸⁷ T. Bryce, *age*, New York, 2009, s. 579.

¹³⁸⁸ D. B. Redford, *age*, 1992, s. 153, 154.

¹³⁸⁹ D. B. Redford, *age*, 1992, s. 167.

¹³⁹⁰ D. B. Redford, *age*, 1992, s. 175

oluyorlardı. Ancak Akizzi ilerleyen süreçte önce Hititlerin korumasında olan Kadeş Krallığı'nın,¹³⁹¹ ardından da bizzat Hititlerin saldırısına uğramış ve onların egemenliğine girmek zorunda kalmıştır. Kaynaklarda Hitit saldırılarından dolayı Akizzi'nin yakarılarıyla acınacak bir hale geldiği anlatılmaktadır.¹³⁹²

4.8.1. Akizzi'nin Amarna Arşivi'ndeki Mektupları

Amarna Arşivi'nde Akizzi'ye ait olan mektuplar EA 52-56, +361¹³⁹³ ve 57 olarak numaralandırılmış olup bunların tamamı Akhenaten'e gönderilmiştir.¹³⁹⁴ Bunlara bakıldığında her birinde klasik selamlama ve el-etek öpme şeklinde ifade edebileceğimiz bir giriş pasajının olduğu göze çarpmaktadır. Öte yandan bazı tabletlerin oldukça hasar görmüş olmasından dolayı içeriği hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Bunlardan biri EA 52'dir. Mektubun geneli hasar görmüştür bu sebeple hangi konulardan söz edildiği bilinmemektedir. Okunabilen kısımlardan Akizzi'nin Mısır'a gönderdiği mektuplarına daha çok önemiyet verilmesini istediği ve bazı kervanlar gönderdiği anlaşılmaktadır.¹³⁹⁵

“Güneş tanrısının oğlu, benim efendim, Namhuria'ya (Akhenaten) böylece sizin hizmetkarınız Akizzi şöyle der; yedi kez ve yedi kez benim efendimin ayaklarına kapanırım.” (Bkz: Görsel 2.) şeklinde başlayan EA 53 ise hem yaşayan hem de ölmüş firavuna övgülerle doludur. Burada “güneş tanrısının oğlu” ifadesiyle hem tahta oturan Akhenaten'i hem de onun babası III. Amenhotep'i onurlandıran Akizzi sanki III. Amenhotep'in kendisini henüz yaşarken tanılaştırdığını biliyor gibidir.¹³⁹⁶ Bunun ardından gelen ifadeler ise tıpkı bir istihbarat raporu mahiyetinde olup bölgede olup biten her ne varsa yazılmıştır.¹³⁹⁷ İlk olarak Kadeş kralının (Etakkama) Hititler'le bir olduğunu ve onların kendisine saldırdığını, hatta bir mektup yollayarak onu da aynı safta yer alması için davet ettiğini haber vermektedir. Bu cümleden anlaşıldığına göre Kadeş Kralı, Akizzi'nin de Mısır'a karşı isyan etmesini istemektedir. Ancak mektubun devamında Akizzi'nin böyle bir şeye niyetinin olmadığı açıkça belirtilmektedir.¹³⁹⁸

¹³⁹¹ T. Bryce, *age.* 2009, s. 579.

¹³⁹² D. B. Redford, *age.* 1992, s. 176.

¹³⁹³ S. Izre'el EA 56 ile EA 361'in birleştirilmesini ifade ettiğinden bu şekilde yazılmıştır. Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 9, 406.

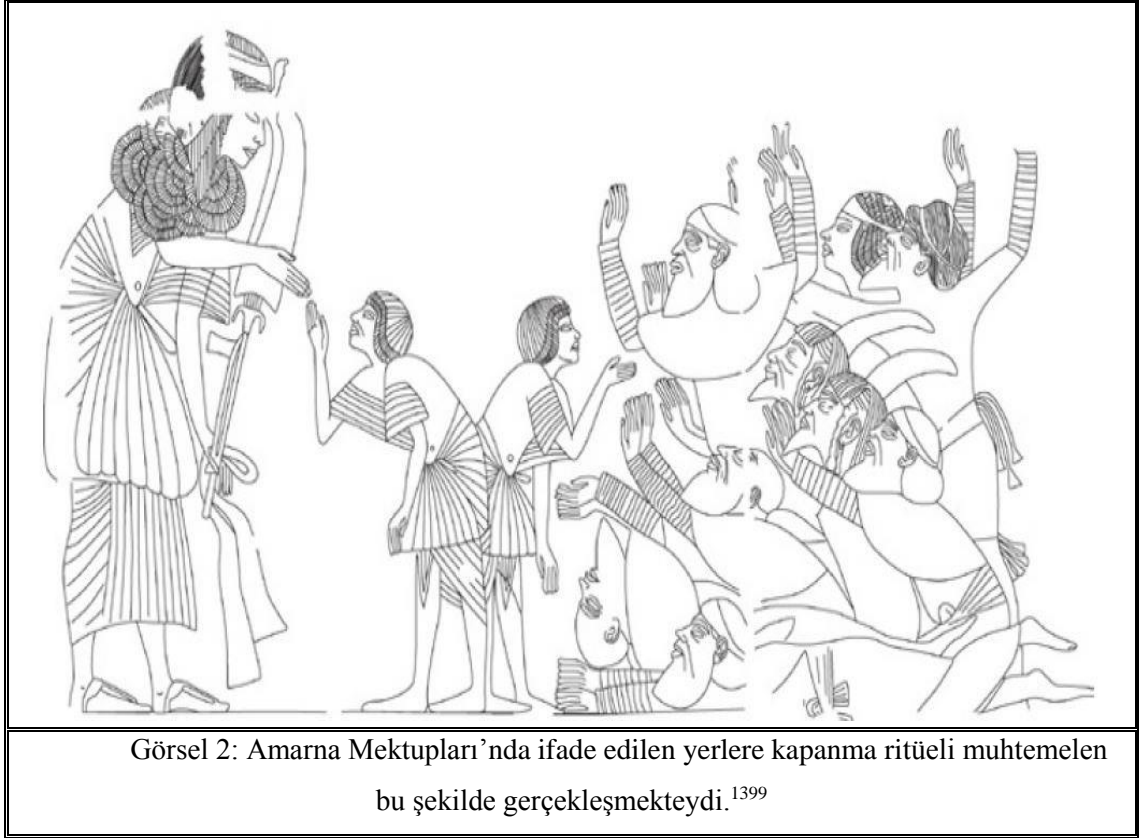
¹³⁹⁴ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 61.

¹³⁹⁵ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 389.

¹³⁹⁶ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 391.

¹³⁹⁷ A. James, *agm.* 2002, s. 118.

¹³⁹⁸ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 125.

Görsel 2: Amarna Mektupları'nda ifade edilen yerlere kapanma ritüeli muhtemelen bu şekilde gerçekleşmekteydi.¹³⁹⁹

Akizzi bu uzun mektubunun devam eden satırlarında Nuhaşşe kralı Adad-Nirari hakkında bilgi verilmiş, onun Mısır'ın sadık bir hizmetkârı olduğu dile getirilmiştir. Böylece onunla Akizzi'nin aynı safta yani Mısır tarafında yer aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan kendilerinin olduğu gibi Mısır'ın da düşmanı olarak nitelendirdikleri Kadeşli Etakkama'nın Upe Ülkesi'ne gelip burayı yağmaladığını bildiren Akizzi onların buradaki saraydan 200 talenton (yaklaşık 6 ton) altın, 300 talenton (9 ton) gümüş ve Biryavaza'nın evinden de 100 talenton bakır ele geçirdiğinin bilgisini vermektedir. Eğer bu rakamlar doğru ise Mısır'ın bölgedeki yönetim merkezlerinden biri olan Upe ve sadık vasalı Damascus/Şam ciddi bir biçimde soyulmuş, anlaşılan o ki ellerinde ne var ne yok yağmalanmıştır. Bu yapılanlara bakıldığında cesaret gerektiren bir hamle olduğu Kadeş kralının bu cesareti kendinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Amarna Mektupları'ndan anlaşıldığına göre onun dayanağı Hitit kralı I. Şuppiluliuma'dır.

Mektuba devam edecek olursak Akizzi sözlerine bölgesel güçler hakkında bilgi vererek devam etmiştir. Akizzi bu kez Labana kasabasından Teuwati'nin ve Rôğişi'den de Arsawuya'nın Kadeş kralına benzer tabiatta olduklarını aktarmış devamında ise

¹³⁹⁹ Ellen Morris, *Ancient Egyptian Imperialism*, Willey-Blackwell, Oxford 2018, s. 136.

Etakkama'nın Upe'yi ateşe verdiği bilgisi vermiştir. Muhtemelen yukarıda dile getirdiğimiz yağma hadisesinden sonra bölge yakılıp yıkılmıştır. Sonrasında ise Tunanab, Sinzar ve Nuhaşşe ülkelerinin krallarını ve kendisini Mısır'a bağlı hizmetkarlar olarak belirtmiştir. Ardından gelen cümlelere bakıldığında biraz sitemkâr bir havanın metne hâkim olduğu görülmektedir. Akizzi burada “ya kralın ortaya çıkmasını ya da düzenli ordu birliklerinin gönderilerek düşmanların icabına bakılması” gerektiğini dile getirmiştir.¹⁴⁰⁰ Aksi taktirde Teuwati ile Arsawuya'nın Upe bölgesinde olduklarını ve günü gününe Kadeş kralına “*gel ve Upe ülkesinin hepsini al*” dediklerinin bilgisini aktaran Akizzi eğer müdahalede bulunulmazsa buraların bundan böyle krala ait olamayacağını belirtmiştir. Yardım gelmezse nasıl Damascus (Şam) ve Qatna krala aitse saldırılara maruz kalan bu yerlerin de düşmana ait olacağını uyarısı yapılmıştır. Böylece ivedilikle yardım gönderilmesi gerekliliğini tekrardan hatırlatmıştır.¹⁴⁰¹

Knudtson'un edisyonuna göre Akizzi'nin bir başka mektubu da EA 54'tür. Bu tabletin ekseriyeti hasar görmüştür bu nedenle yazılanların muhteviyatına tam olarak vakıf olunamamıştır. Fakat metnin okunabilen kısımlarından bir önceki mektupta bahsi geçen kişilerin ve onların beraber hareket ettikleri Hititler'in Mısır'a ve Qatna'ya karşı düşmanca hareketlerde bulunduğu dair bilgilerin tekrar edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁰² Akizzi böyle yaparak muhtemelen tehlikenin boyutunu ortaya koymayı ve eğer gelecek olan bir yardım varsa bunu hızlandırmayı amaçlamış olmalıydı. Kaynaklardan bu dönemde pek çok yerin Hititlerin tahakkümüne girdiği ve Kadeş kralının da onların bir yardımcısı gibi hareket ettiği düşünüldüğünde bölgenin kaderinde etkili olan siyasi teşekküllerin değişmekte olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁰³

Bir sonraki mektup ise EA 55'tir. Oldukça uzun bir metne sahip bu tablette de bazı hasarlı kısımlar bulunmaktadır. Ancak bu durum mektubun içeriği hakkında bilgi edinilmesine engel teşkil etmemiştir. Bu bağlamda EA 55'in içeriğe baktığımızda bunda da Akizzi'nin diğer mektupları olduğu gibi klasikleşmiş selamlama ve hürmet ifadeleriyle başladığı görülmektedir. Bu kısmın hemen ardından ise mektubun sonuna kadar belli aralıklarla tekrar edilen şu ifadelerin dile getirildiği görülmektedir: “*benim atalarım zamanından beri bu ülke sizindi. Qatna şehri senin şehridir. Ben efendime aidim.*”

¹⁴⁰⁰ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 393.

¹⁴⁰¹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 125, 126.

¹⁴⁰² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 397, 399.

¹⁴⁰³ A. James, *agm.* 2002, s. 118.

Bununla Qatna'nın eski zamanlardan beri Mısır'a bağlı olduğu, Kadeşliler ve diğer isyancılar gibi Mısır'ın safından ayrılarak hainlik yapmadıkları vurgulanıyordu. Devam eden satırlara bakıldığında ise Mısır'dan nihayetinde yardım birliğinin geldiği anlaşılmaktadır. Akizzi bu kısımda askerlerin ihtiyaçlarının karşılandığına dair de bilgi vermiştir. Öte yandan Mısır'ın askerlerini ve atlı savaş arabalarını görenlerin büyük bir korkuya kapıldığı da dile getirilmiştir.¹⁴⁰⁴ Anlaşılan o ki Mısır firavunu durumun ciddiyetini görmüş ve bölgeye bir miktar asker göndermiştir. Fakat önceki mektuplarda anlatılanlara bakılırsa aslında iş işten geçeli çok olmuştur. Gelen bu birliğin pek bir işe yarayacağını söylemek şu aşamadan sonra zor gibi durmaktadır.

Akizzi'nin bu mektubundan anlaşıldığına göre Hititler bu dönemde Suriye bölgesinde oldukça etkili pozisyondadır. Zaman dilimi açısından Mısır'da Akhenaten'in tahtta bulunduğu ve bir din reformuyla uğraşıldığı, Hititlerde ise I. Şuppiluliuma'nın iktidarda olduğu göz önünde bulundurulduğunda aslında her şey çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Mısır iç meseleleri yüzünden Suriye'de etkili olacak bir durumda değildir ve onların yerini aşama aşama Hititler almaktadır. Bu durum ise vasalların mektuplarında açıkça görülmektedir. Böyle bir ortamda Kadeş gibi şehirlerin Mısır'ın safını terkederek Hititlere bağlandığı Qatna'nın ise buna zorlandığı belirlenebilmektedir. Nitekim bununla ilgili olarak Akizzi'nin EA 55 no'lu mektubunda bilgi verilmektedir. Buradaki malumatlara göre Hititler Qatna şehrinin elit insanlarını ele geçirmiş ve bölgeden uzaklaştırmıştır. Öte yandan bu olayların gelişiminde Amurru kralı Aziru'nun da parmağının olduğu (muhtemelen Habirular da işin içindedir) onun Qatna halkının en azından bir kısmını yaşadıkları yerden sürdüğü Akizzi tarafından bildirilmektedir. Bunun üzerine Akizzi Akhenaten'den halkının kurtulması için ödenecek olan fidyeyi göndermesini talep etmiştir. Bu da iki şeye kapı aralamaktadır birincisi: Amurrular Qatna halkının bir kısmını onlardan fidye almak için kaçırmıştır; ikincisi ise Qatna'da fidye ödeyecek kadar bile maddi güç kalmamıştır. Bu da istenen fidyenin oldukça fazla olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰⁵ Bu mektup sayesinde şehir devletlerinin aralarında askeri mücadelelerin yanı sıra adam kaçıрма olaylarının yaşandığı anlaşılmaktadır.

Mektubun sonlarına gelindiğinde ise Akizzi'nin bu kez farklı bir konu hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Hitit krallarının daha önceki bir dönemde şehirlerine

¹⁴⁰⁴ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 401.

¹⁴⁰⁵ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 127.

saldırdıklarını ve kutsal kabul ettikleri tanrı heykellerini (Şimigi/güneş tanrısı) alıp götürdüklerini aktarmaktadır. Bu onlar için yıkıcı bir durum olmalıydı çünkü bilindiği gibi Eskiçağ Yakındoğu toplumlarında tanrının o heykelle vücut bulduğuna inanılırdı dolayısıyla tanrı heykellerine büyük önem verilirdi.¹⁴⁰⁶ Bu açıdan bir kentten tanrı heykelinin kaybolması/çalınması hem kent için hem de orada yaşayanlar için büyük bir bela olarak değerlendirilirdi. Hitit kralları fidye almak, o kenti korumasız bırakmak, psikolojik bir baskı uygulamak gibi sebeplerle bu tür faaliyetlere çok sık başvurmuşlardır. Tanrı heykelinin alınıp götürülmesinin bir başka önemli nedeni de bunun bir hakimiyet sembolü olarak düşünülmüş olmasıdır. I. Murşili'nin Babil'e saldırdıktan sonra oradaki tanrı heykellerini götürmesi bu amaçlar doğrultusunda yapılmış olmalıydı. Sonrasında ise Kassit kralları bu heykelleri yüklü miktarda fidye vererek kurtarmış ve bu sayede Babil halkının nazarında büyük bir prestij elde etmiştir. Bu bilgilerden hareketle din, siyaset ve prestij gibi argümanların Eskiçağ Yakındoğu toplumlarının düşünce dünyasında çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hititlerin Qatna'daki tanrı heykelini alıp götürmesi onların yapmaya çalıştığı şeyin Babil'dekine benzer bir amaca hizmet ettiği yani maddi bir kazanç ve prestij edinimi olduğu düşünülmelidir. Bu durum karşısında Akizzi'nin Mısır firavununa bilgi vermiş olması ciddi bir prestij kaybedeceğinden de kaynaklanmıştır. Bu açıdan bir an evvel tanrısının heykelini kurtarmak istemiştir. Öte yandan devam eden satırlarda bu tanrı heykellerinin belli bir süre sonra geri getirildiğini ve onun altın vb. değerli madenlerle süslediğini haber vermektedir. Anlaşılan o ki heykeller bir vakit Hititler tarafından götürülmüş daha sonra da muhtemelen yüklü bir miktar fidye ödenerek geri alınmıştır.¹⁴⁰⁷

EA 56+361 no'lu tablete gelince; mektubun bu şekilde numaralandırılmasının nedeni tabletin parçalanmış olmasından ve ayrı ayrı değerlendirilmesinden kaynaklanmıştır.¹⁴⁰⁸ Görece Akizzi'nin diğer mektuplarından daha kısa bir metne sahip olan bu mektupta yazılanlara bakıldığında benzer selamlama ifadelerinin kullanıldığı bu kısmın hemen ardından ise Qatna'ya saldıranlar hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Bu konuda Mısır'a haber verdiğini aktardıktan sonra kendisine cevap olarak "*Niçin bana*

¹⁴⁰⁶ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2011, s. 23.

¹⁴⁰⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 403, 405.

¹⁴⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Jana Mynarova, *age.* 2007, s. 59, 60.

yazdın?” denildiğini biraz sitem edercesine dile getiren Akizzi bunun akabinde kendisine bir yardım bile gönderilmediğini yazmıştır.

Mektubun devamında ise Mısır firavunun kendisine karşı sırt çevirdiğini düşünmüş olmalı ki şunları demiştir: *“Ben sizin bir hizmetkarınızım bu yüzden benim efendim onun ellerinden beni bırakmasın (bizimle ilgilensin). Ve ben efendimden ayrılmayacağım. Ben efendimin birliklerine ve onun arabalı askerlerine güveniyorum.”* Bu ifadelerden bölgesel ölçekte Mısır’dan ayrılanların olduğuna dair birtakım çıkarımlar yapılabilir. Burada muhtemelen Kadeş gibi bazı şehir devletlerinin Mısır’dan koparak Hitit safına katılmış olmaları kastedilmekteydi. Bu da Suriye’de gücün el değiştirdiğini göstermektedir. Üstelik Kadeş kralı Etakkama’nın onların tüm kasabalarını ele geçirdiğine dair de bilgi verilmesi şehir devletleri arasındaki kaos ortamının iyice arttığını ortaya koymaktadır.¹⁴⁰⁹ Bununla birlikte Akizzi her ne olursa olsun kendilerinin Mısır firavununa bağlı kalacaklarının da taahhüdü vermiştir.

Akizzi’nin Amarna Arşivi’nde bulunan son mektubu ise EA 57’dir. Tablet çok hasarlıdır bu sebeple anlam bütünlüğü sağlanacak şekilde bir cümle kurmak mümkün olmamıştır.

Akizzi ve Amarna Arşivi’nde yer alan mektuplarına dair buraya kadar ifade edilenler doğrultusunda bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Öncelikle onun firavuna karşı sarsılmaz bir sadakatinin olduğu anlaşılmaktadır. Onun mektuplarını gönderdiği esnada ise Mısır tahtında Akhenaten oturuyordu ve bu firavun bir din reformu ile meşgul olduğundan Suriye bölgesindeki şehir devletlerinin sorunlarıyla yakinen ilgilenememiştir. Akizzi’nin mektuplarında yer alan ifadelere bakıldığında Kadeş gibi bazı şehirlerin Mısır’ın bu durumunu bir fırsat bilerek Hititlerin himayesine girdikleri anlaşılmaktadır. Böyle bir durum da Hitit krallığı için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve onlar aşama aşama bölgedeki şehirleri kendi saflarına çekmiştir. Akizzi’nin ısrarla Mısır’ın safında yer almaya çabaladığı görülse de ilerleyen süreçte onların da Hititlerin egemenliğine boyun eğmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁰⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 407.

4.9. URU ŞUR-Rİ: SUR MEMLEKETİ VE ONUN FİRAVUNA SADIK HİZMETKARI ABİ-MİLKU'NUN AMARNA ARŞİVİNDEKİ MEKTUPLARI

Günümüzde Lübnan kıyısında yer alan şehir Antik Yakınoğu'nun en önemli şehir devletlerinden biriydi.¹⁴¹⁰ Mitolojide ise Europa'nın¹⁴¹¹ doğduğu yer olarak bilinen kent tarihi süreç içerisinde farklı isimlerle anılmıştır.¹⁴¹² Modern Arapça'da *Şūr*, Fransızca'da *Tyr* ya da *Sour*, Latince'de *Tyros*, İbranic'de *Zor* veya *Tsor* bunlardan bazılarıdır.¹⁴¹³ Türkçe'de bu şehir için yaygın olan kullanım Sur şeklindedir. Amarna Mektupları'nda ise kentin *URU Şur-ri* olarak geçtiği görülmektedir.¹⁴¹⁴

Şehir coğrafi olarak iki temel parçadan oluşmaktadır. Birinci kısım Asya ana gövdesinde kalırken diğeri Akdeniz'e uzanmış bir adaydı, ancak zamanla bu iki kısım yapay bir bağlantı ile birleştirilerek bir yarımada şekline dönüştürülmüştür.¹⁴¹⁵ Kentin kuruluşu ise Herodotos'un anlattığına göre onun zamanından yaklaşık 2300 yıl önceye tarihlenmektedir. Bu da ortalama olarak MÖ 2700'lere kadar gitmektedir.¹⁴¹⁶ Bu aşamadan itibaren tarihi süreç içerisinde Bronz ve Demir Çağları'ndaki pek çok önemli siyasi teşekkül (bunlardan bazıları Mısırlılar, Persler, Hellenistik Dönem kralları, Romalılar ve ardından Bizanslılar'dır.) bölgede hâkim güç olmuştur.

1830'lardan itibaren başlayan arkeolojik kazılar sayesinde kentin geçmişi hakkında önemli bilgileri ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Ebla, Ugarit, Amarna gibi Yakınoğu'nun en önemli arşivlerinden çıkarılan belgelerde de kentin tarihi hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Bunlar arasında özellikle Amarna Arşivi'nden çıkarılan çivi yazılı mektuplar en ayrıntılı bilgileri sunmaktadır.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁰ Nick Marriner, Christophe Morhange, Marcelle Boudagher-Fadel, Michel Bourcier, Pierre Carbonel "Geoarchaeology of Tyre's Ancient Northern Harbour, Phoenicia", *Journal of Archaeological Science* 32 (2005), s. 1302.

¹⁴¹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için şu kaynağa bkz: Robert Graves, *Yunan Mitleri Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, (Çev. U. Akpur), Say Yayınları, Ankara 2010, s. 250.

¹⁴¹² <https://www.ancient.eu/Tyre/> (Erişim tarihi: 8.01.2020)

¹⁴¹³ <https://www.britannica.com/place/Tyre> (Erişim tarihi: 8.01.2020)

¹⁴¹⁴ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s.744.

¹⁴¹⁵ T. Bryce, *age*. 2009, s. 727.

¹⁴¹⁶ https://www.academia.edu/7384941/Tyre_Lebanese_city_ (19.05.2019); Ronald Wallenfels (ed.), *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students Vol. IV*, New York 2000, s. 135.

¹⁴¹⁷ T. Bryce, *age*. 2009, s. 727.

Sur şehri denildiğinde akla ilk gelen ticarettir. Sahip olduğu stratejik konumu çok iyi değerlendiren Surlular gelişmiş bir ticaret ağına sahip olmuşlar, bu sayede küçük ama önemli bir şehir devleti haline gelmişlerdir. Şehir devleti şeklinde siyasi bir teşekkül olma durumu ise Geç Tunç Çağı'nda Suriye-Filistin bölgesinin en önemli özelliklerden birisiydi. Bunun muhtemelen pek çok sebebi vardır. Bunlardan birkaçını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

1- Bölgenin siyasi olarak çok kırılğan bir yapıya sahip olması.

2- Çeşitli milletlerden halkların yaşaması ve buna bağlı olarak birlik kurulamaması.

3- Bölgenin istilalara çok açık bir coğrafi özellikte olması.

Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Geç Tunç Çağı'nın Suriye-Filistin coğrafyasında Akad İmparatorluğu gibi güçlü bir merkezi devlet teşekkül edememiştir. Hal böyle olunca da bölgede çoğu Sami veya Hurri kökenli toplumlara mensup insanların meydana getirdiği şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Bunların aynı ülkü etrafında birleşmemesi, birbirleriyle sürekli mücadele etmeleri ve büyük devletlerin bölgeye sahip olma yarışları gibi nedenlerden dolayı birer şehir devleti olmaktan öteye gidememişlerdir. Böyle olunca da büyük güçlerin güdümüne girmişler ve onlara haraç vermek zorunda kalan vasallar devletçikler haline gelmişlerdir. Sur da bunlardan biriydi elbette ama Sur şehri coğrafi konumunun vermiş olduğu avantajlar sayesinde iç bölgelerde yer alan şehir devletlerine nazaran ekonomik açıdan çok daha güçlüydü. Bu ise uzak bölgelerle yapılan ticaret sayesinde mümkün olmuştu. Sur ekonomisi en önemli kısmını ve kentin uluslararası alanda tanınmasını sağlayan ekonomik faaliyet alanları ise mor boya üretimi ve cam imalatıydı. Bunlar çok çeşitli bölgelere ihraç ediliyordu. Mısır firavunlarının da bu bölgeden cam aldıklarına dair kanıtlar vardır.¹⁴¹⁸ Cam üretimi ve boya yapımı Fenikeliler zamanında da devam etmiş ve bu sayede özellikle MÖ 9.-6. yüzyıllarda altın bir çağ yaşanmıştır.¹⁴¹⁹ Bu nedenle Sur kenti denildiğinde akla mor boyası ve buranın MÖ 1. binyıldaki halkı olan Fenikeliler gelmektedir.

¹⁴¹⁸ Wendy Reade, "Glass", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I*, (edited by D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford 2012, s. 321.

¹⁴¹⁹ N. Marriner, C. Morhange, M. Boudagher-Fadel, M. Bourcier, P. Carbonel, agm. 2005, s. 1303.

Kentin ticari özelliklerinin yanı sıra siyasi açıdan da oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz Dünyası'na mensup irili ufaklı siyasi yapıların katılımıyla yaşanan Amarna yazışmalarına Lübnan dolaylarında yer alan pek çok şehir devleti gibi (Beyrut-Sidon-Kumidi¹⁴²⁰) Sur kenti yöneticilerinin de katılması bunu göstermektedir. Bu da onların geçmişten gelen bir diplomasi geleneğine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Nitekim Amarna Mektupları arasında bu şehrin yöneticisi olan Abi-Milku'ya ait 11 adet mektup çıkarılmış olması önemli bir detay olup bu az bir sayı değildir. Bunlar EA 146¹⁴²¹-155 olup bunların tamamı Aknenaten'e yazılmıştır. Mektuplarda şehrin ismi "URU Şur-ri" şeklinde geçerken yöneticileri ise kendilerinden Mısır firavununun bir kölesi, hizmetkarı olarak bahsetmektedir.¹⁴²²

Amarna Yazışmaları'nı yapan Sur kralının adı Abi-Milku idi. Onun mektuplarında genellikle Sidon kentinin yöneticisi Zimredda'nın şikâyet edildiği göze çarpmaktadır. Bu durum daha önce ele aldığımız vasalların mektuplarındaki rekabet ve düşmanlıklarıyla getirmektedir. Nasıl ki Amurru-Ugarit, Amurru-Biblos arasında güçlü bir rekabet ve çatışma ortamı yaşanıyordu ise benzer bir durum Sur ile Sidon şehirleri arasında mevcuttu.¹⁴²³ Abi-Milku'nun anlattıklarına bakılırsa Zimredda firavunun düşmanlarıyla (Amurrular ile) iş birliği yaparak Sur kentini yok etmeyi kendine amaç edinmiş bir kişidir.¹⁴²⁴ Bütün bu karmaşık ilişkiler ağı içerisinde bir de Kadeş, Shechem (Şekem) ve URU Salim (Kudüs) krallarının yayımlacı politikaları eklenince Suriye-Filistin coğrafyasının kaotik manzarasının içinden çıkılmaz bir hal aldığı tahmin edilebilmektedir.

Bununla birlikte Sur kralının bazı şehirlerle çok yakın ilişkiler kurduğu da bilinmektedir. Buna dair en ayrıntılı bilgiler yine Amarna Mektupları'ndan gelmektedir. Bunlardan biri Rib-Hadda'nın EA 89 no'lu bir mektubudur. Bunda yer alan ifadelerle göre Abi-Milku onunla akrabalık bağı kurmuştur ancak zamanla bu ilişkiler ters istikamette gitmeye başlamıştır. Öte yandan EA 89'da yer alan bir bilgiye göre Sur kentinin halkı Amurruların desteğiyle yöneticilerini (Abi-Milku), eşini (Rib-Hadda'nın kızkardeşi) ve çocuklarını öldürmüştür.¹⁴²⁵ Eğer bu haber doğru ise Sur'da dış kaynaklı bir halk isyanı

¹⁴²⁰ P. Pfälzner, *agm.* 2012, s. 773.

¹⁴²¹ Bu mektubun göndereni Abi-Milku olsa da bunun Sur şehriden değil başka bir bölgeden yollandığı ifade edilmektedir. Bkz: J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62.

¹⁴²² A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 752.

¹⁴²³ M. Liverani, *age.* 2014, s. 335.

¹⁴²⁴ T. Bryce, *age.* 2009, s. 727.

¹⁴²⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 515.

yaşanmış ve bunun sonucunda büyük bir kaos meydana gelmiş kral, eşi ve çocukları katledilmiştir. Tahminlere göre olayın yaşanmasında Sidon kralı Abi-Milku'nun en büyük düşmanı Zimredda'nın parmağı vardır.¹⁴²⁶ Bu olumsuz durumun ardından bölgede neler yaşandı ve şehrin yönetimine kim geldi bilinmemektedir. Bu olayın ardından şehrin Mısır'la yazışmalara devam edip etmediği konusunda da bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen bölge Hititlerin eline geçmiştir. Amarna Çağı'nın da son demleri olduğundan bölgede yaşananların ayrıntısına ulaşma imkanı ne yazık ki bulunmamaktadır. Bilindiği gibi Tunç Çağı'nın bu evresi hakkında Amarna Mektupları'ndaki kadar ayrıntılı bilgi veren başka bir belge grubu yoktur.

Bu bilgilerin ardından Abi-Milku'nun mektuplarına bakacak olursak:

EA 146: Knudtzon'un düzenlemesine göre bu tablet Abi-Milku'nun Mısır firavununa gönderdiği ilk mektubunu içermektedir. Mynarova'da bunun Sur'dan değil farklı bir bölgeden yollandığına dair bilgi verilmektedir. Buna benzer durum Amarna Arşivi'nde yer alan vasalların mektuplarının bazısı için de geçerlidir. Onlar kimi zaman kendi şehriden değil farklı bir yerden mektup göndermişlerdir. Bu muhtemelen onların mektuplarını bir seyahat esnasında yazdıklarından kaynaklanmıştır.¹⁴²⁷

Metnin içeriğine gelince tabletin oldukça hasarlı olmasından dolayı tamamında nelerden bahsedildiğine vakıf olunamamıştır. Giriş kısmında yazılanlara bakıldığında diğer mektuplarda olduğu gibi klasik selamlama ifadelerinin olduğu görülmektedir. Bu kısmın sonrasında ise daha önce verildiği anlaşılan bir emrin yerine getirildiğiyle alakalı bilgiler verilmektedir. Abi-Milku'nun burada şehrini koruduğuna dair bir açıklamada bulunmasından hareketle Mısır firavununun ona ülkeni koru! şeklinde bir direktif verdiği anlaşılmaktadır. Bunun ardından ise Mısır'dan gelecek olan başka bir haber konusunda sabırsızlıkla beklediğini dile getiren Abi-Milku bunun hakkında detaylı bir bilgi vermez. Burada dikkat çeken bir ayrıntı onun Mısır'dan gelecek olan mesaj için "*efendimin nefesi*" şeklinde veciz bir ifade kullanmış olmasıdır. Bununla birlikte Mısır'dan gelecek olan mesajın beklendiği sıralarda Sur kentinin düşman saldırılarından dolayı muzdarip olduğu anlaşılmaktadır bu açıdan Abi-Milku belki de Mısır'dan gelecek olan askeri yardımın

¹⁴²⁶ T. Bryce, *age.* 2005, s. 143.

¹⁴²⁷ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 62. Bu tablet hakkında yapılan kimyasal analiz sonuçlarına ve tabletin nereden gönderilmiş olduğu konusunda gerekli açıklamalar için şuraya bakınız: Israel Finkelstein, Yuval Goren, Nadav Na'aman, "*Inscribed in Clay: Provenance Study of the Amarna Letters and Other Ancient Near Eastern Texts*", Tel Aviv University Sonia And Marco Nadler Institute of Archaeology, Tel Aviv 2004, s.168, 169.

yolunu da gözlemektedir. Abi-Milku her türlü saldırıya rağmen efendisine bağlı kalacağını sürekli olarak dile gitirmesi bu saldırıların nedeni konusunda bilgi vermektedir. Bu, bölgedeki güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak ortaya çıkan Kadeş gibi bazı şehirlerin Hitit safına geçmesine benzer bir durum olabilir. Bu açıdan Amurru, Kadeş ve Habiru gibi Mısır aleyhtarı ve Hitit taraftarı olan halkların Sur yönetimini Hititlerin safına çekmeye çalıştıkların söyleyebiliriz. Nitekim yukarıda değindiğimiz EA 89 no’lu mektupta anlatılanlar onların amaçlarına ulaştıklarını hatta Abi-Milku’nun ölümüyle sonuçlanan bir isyanın fitilini ateşlediklerini göstermektedir.

Diğer yandan mektubun okunabilen kısımlarından Abi-Milku’ya düşmanlık edenlerden en azından birinin Sidon kralı Zimredda olduğu anlaşılmaktadır. Tabletten geri kalan bölümleri ise oldukça hasarlıdır. Muhtemelen bu kısımlarda da ülkesinin içinde bulunduğu farklı sıkıntılar hakkında bilgiler verilmekte ve Mısır’dan yardım talep edilmektedir.¹⁴²⁸

EA 147: Moran’da bu mektup için “firavuna bir ilahi” şeklinde başlık yazılmıştır.¹⁴²⁹ Hakikaten Abi-Milku’nun bu mektubunun gerek selamlama gerekse diğer kısımlarına bakıldığında böyle olduğu, mektubun bir şiir havasında yazıldığı görülmektedir. Girişte yer alan şu ifadeler tabir yerindeyse bu şiirin ilk mısraları mahiyetindedir:¹⁴³⁰

“Krala, benim efendim, benim tanrım, benim güneş tanrım, sizin hizmetkarınız Abi-Milku’nun mesajıdır: ben yedi kez ve yedi kez kralımın ayaklarına kapanırım. Ben kralımın, efendimin sandaletlerinin altındaki tozuyum.”

Bu satırların genel olarak Amarna Arşivi’ndeki vasalların mektuplarında yer alan kalıplaşmış ifadelerle benzediği görülmektedir. Burada dikkat çeken husus “tanrım” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Bu muhtemelen onun firavuna aşırı derece bağlılık duymasından ötürü yazılmıştı. Ya da onun sevgisini kazanmak amacıyla fütursuzca söylenmiş abartılı bir söylem olarak değerlendirilebilir. Fakat Mısır firavunlarının en

¹⁴²⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 739.

¹⁴²⁹ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 233.

¹⁴³⁰ K. Avruch, *agm.* 2002, s. 156.

azından bazılarının kendilerini tanrı ilan ettiği düşünülduğünde (örneğin III. Amenhotep) Sur kralı buna bağlı olarak ona tanrım şeklinde seslenmiş de olabilir.

Ardından gelen cümlelere bakıldığında Akhenaten için yapılan övgülerin devam ettiği görülmektedir:

“Efendim bütün ülkelerde hergün doğan güneş gibidir. Tıpkı tatlı nefesiyle hayat veren ve kuzey rüzgarlarıyla dönen onun iyi niyetli/cömert babası olan güneş tanrısı gibi. Onun güçlü kollarıyla bütün topraklarında barış sağlanır...”

Bu şiirsel ifadelerden Sur kralının Akhenaten’e olan bağlılığı ve sevgisini anlamak mümkündür. Bu sevgi ve muhabbet o denli kuvvetli ve ondan gelen mesajlar onun için o denli önemlidir ki metnin devamında bu durumu anlatmak için şu cümleleri dile getirme ihtiyacı duymuştur:

“Kralın elçisi gelmediği an nefesim kesiliyor, burnum tıkanıyordu! Kralımın nefesi (firavunun mektubu kastediyor olmalı) bana ulaştığında o zaman muazzam derecede memnun oluyorum, her gün, günden güne.”¹⁴³¹

Mektubun 35.-40. satırlarında ise Mısır’dan Abi-Milku’ya daha önce gelen bir mesajdan bahsedilmektedir ancak bu mektup şu an için gün yüzüne çıkmamıştır. Fakat metnin ilerleyen kısımlarında Mısır’dan gelen bu mektupta hangi konulardan bahsedildiği az da olsa anlaşılacaktır. İlgili kısımda Mısır firavununun *“Büyük ordunun gelişine hazır olun.”* şeklinde bir mesaj ilettiği anlaşılacaktır. Böylece Mısır’dan askeri bir yardım geleceği ve Abi-Milku’nun buna çok sevindiği anlaşılacaktır. Devamında ise onun için çok değerli olan bu mesajın yazılı olduğu tablet kastedilerek şöyle denilmiştir: *“Efendim, karnımda ve sırtımda kralımın sözünü taşıyorum.”* Bu cümleden Abi-Milku’nun bu mektubu gururla üzerinde taşıdığı anlaşılıyor.

Mektup daha sonra ise firavuna itaat edenle etmeyenin ayrımının yapıldığı cümlelerle devam etmektedir. Bu kısımda *“her kim krala, onun efendisine itaat ederse onun ağzından tatlı nefesi o kişiye ulaşır ama her kim de kralın sözlerini dikkate almazsa*

¹⁴³¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 743.

o zaman onun şehri ve evi yerle bir edilir, o kişinin adı da sanki hiç olmamış gibi tüm ülkelerden silinir” şeklinde Mısır’a hizmet etmenin ve itaatin önemine vurgu yapılmıştır.¹⁴³² Abi-Milku sözlerinin devamında şehrini koruduğunu ve kralın güçlü kollarının artık gelmesi ve kendisine içecek su ile ısınmak için yakacak vermesini dile getirmektedir. Bu cümleden mevsimin kış olduğuna dair bir çıkarımda bulunabiliriz. Öte yandan ülkede içme suyu sıkıntısı çekildiği de anlaşılmaktadır.¹⁴³³ Abi-Milku mektubuna nihayet verirken diğer mektuplarında olduğu gibi Sidon kralı Zimredda’yı bir defa daha şikâyet etmekten geri durmamıştır. Bu ifadeyi su, tahıl ve kereste sıkıntısıyla birlikte ele aldığımızda Sur kentinde yaşananların müsebbibinin Zimredda olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴³⁴

EA 148: Bu mektup da klasik selamlama ifadeleri ile başlamış ve hemen ardından Mısır firavununun Sur kentinden ham cam talep etmesine dair bilgi verilerek devam etmiştir. Metnin 4.-8. satırlarında Abi-Milku’nun firavuna 100 şekel ağırlığında cam gönderdiği anlaşılmaktadır. Mektubun bu kısmından Sur’un bu dönemde de cam üretiminde önemli bir bölge olduğu öğrenilmektedir. Bilindiği gibi bu durum MÖ 1. binyılda Fenikeliler zamanında da devam etmiştir.¹⁴³⁵

Devam eden satırlarda bir önceki mektupta olduğu gibi bir su sıkıntısından bahsedilmektedir. Bu dertten muzdarip olanların bu kez kıyı bölgesinde yer alan¹⁴³⁶ Usû kasabası olduğu dile getirilmektedir. Bu durum öyle bir raddeye gelmiştir ki burada yaşayan insanların içmek için tabiri caizse bir tas suya muhtaç oldukları ifade edilmektedir. Mektuptan anlaşıldığına göre bu ve benzeri sıkıntılar firavuna yazılıyor muhtemelen o da başı dertte olana yardım edilmesi konusunda uygun olan bir şehrin yöneticisine emir veriyor ve böylece mağdur olan tarafın derdi çözüme kavuşturulmuş oluyordu. Anlaşıldığına göre çarklar bu şekilde işliyordu.

Abi-Milku’nun sözleri Sidon’lu Zimredda’nın onun askerlerinden birini ele geçirdiğine dair vermiş olduğu bilgiyle devam etmiştir. Bu durum muhtemelen iki şehir

¹⁴³² W. L. Moran, *age.* 1992, s. 233.

¹⁴³³ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 745, 747.

¹⁴³⁴ Nadav Na’man, “The Egyptian-Canaanite Correspondence”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore 2002, s. 136.

¹⁴³⁵ Fenikeliler hakkında ve onların cam işçiliğine dair şu kaynağa bkz: Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 119.

¹⁴³⁶ N. Na’man, *age.* 2002, s. 136.

devletinin arasında bir rehine krizine neden olmuştur. Her meselede olduğu gibi bu konuda da firavunun yardımı talep edilmiştir. Ancak rehine krizinin ne şekilde sonuçlandığı bilinmemektedir. Bu satırlarının ardından ise yine Usû kasabasında yaşanan sıkıntılardan bahsedilmiş onlara su, kereste, saman ve kil verilmesi için firavunun bölgedeki görevlilerine emir vermesi istenmiştir. Son olarak ise bölgede yaşanan önemli bir gelişme istihbarat raporu niteliğinde firavuna haber edilmiş ve mektup son bulmuştur. Burada bilgisi verilen olay Hazor kralının sarayını terk ederek Habirular'ın safına katılmasıyla alakalıdır.¹⁴³⁷

EA 149: Oldukça uzun bir metne sahip olan (84 satır) bu tabletin selamlama kısmının ardından gelen 6.-20. satırlarından kentin güvenlik sıkıntısının olduğuna dair bilgiler edinilmektedir. Bu sebeple firavundan Sur kentinin korunması için 20 asker istenmiştir. Öte yandan “kralım hizmetkarına yazarsa bu beni sonsuza kadar yaşatır” diyen Sur kralı firavundan gelen mektubun bölgesel ölçekte yapacağı etkiyi ve bunun bir nevi yaşam sigortası mahiyetinde olduğunu vurgular gibidir. Kendisinin firavunla yakın ilişki içerisinde olduğunun da bir göstergesi olan karşılıklı yazışmalar onun prestiji için de çok önemli bir şeydi.

Mektubun devamında Abi-Milku'nun bir önceki yıl Mısır'a gitmek için niyetlendiği ancak onun gemilerinin yola koyulduğu esnada Zimredda tarafından geri çevrildiği öğrenilmektedir. Bunun ardından gelen kısımda ise bu kez Amurru kralı Aziru'nun vermiş olduğu sıkıntılardan dem vurulmaktadır. Abi-Milku burada Aziru'nun Şumur'u ele geçirdiğini, Amurruların Biblos'un başına dert olduğu gibi Sur ve daha pek çok şehrin en büyük belası haline geldiğini haber vermektedir.¹⁴³⁸ Öte yandan Amurruların Hititlerin safında olduğu hesaba katıldığında onların amacının Sur gibi refah seviyesi yüksek olan yerleri de Hititlerin tarafına çekmek olduğunu öylemek mümkündür.

Tabletin 42.-54. satırlarının ise “*ben kralın ismini ve onun ordusunu duyduğumda (onların geldiğini haber verdiğimde) onlar çok korkmuş olacak ve tüm ülkeler (de) korkacak*” şeklinde başlaması Mısır'dan askeri yardım talebinde bulunulduğunu bunun da olumlu bir biçimde karşılandığını anlamaktayız. Devam eden satırlarda ise Zimredda'nın Usû kasabasını ele geçirdiğinin bilgisi verilmektedir. Usû, kıyı bölgesinde bir yerde bulunuyordu ve muhtemelen Sur şehrinin ana kara ile

¹⁴³⁷ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 235.

¹⁴³⁸ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 236.

bağlantısını sağlıyordu. Bu açıdan buranın ele geçirilmesi Sur halkının yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasında bazı sıkıntılara neden olmuştur. Metnin devamında Abi-Milku'nun ne sularının ne de yakacaklarının kalmadığını dile getirmesi Zimredda'nın verdiği sıkıntının ciddiyetini ortaya koyar mahiyettedir. Öyle ki ölümlerini bile gömecek yerlerinin olmadığı şeklinde bir açıklamanın yapılması Sur'un ana karaya her açıdan muhtaç olduğunu göstermektedir. Bu gelişmeler Sur'un içinde bulunduğu çıkmazdan dolayı kendisine yardım gönderilmesini adeta zaruri hale getirmiştir. Muhtemelen Mısır firavunu buna sessiz kalmamıştır.

Sur kralının bu mektubunda da Mısır firavununun ona yazdıklarından alıntılar da yapılmıştır. Buna göre Mısır firavunu ondan bölgede olup bitenler hakkında kendisine bilgi vermesini istemiştir. Bu dönemde Mısır firavunu bir din reformuyla uğraşiyor olsa da Suriye'nin tamamıyla olmasa bile Sur gibi bazı önemli yerlerle yakından ilgilendiği ve bu şehirlerin yöneticileri vasıtasıyla bölgede olup bitenlerden haberdar olmak istediği anlaşılmaktadır. Mektubun ilgili kısmında geçen Akhenaten'in sözleri şu şekildedir: “*Sen her ne duyduysan krala gönder.*” Abi-Milku, Mısır firavunun kendisine verdiği bu talimatı aktardıktan sonra duyduklarını şu şekilde dile getirmektedir: “*Sidon'dan Zimredda ve Aziru krala hainlik yaptılar. Onlar Sur şehrini ele geçirmek için gemilerini ve atlı savaş arabalarını topladılar.*” Böylece Sidon ve Amurrular kendisinin olduğu gibi Mısır'ın da düşmanları olarak tarif edilmiş oluyordu. Metnin sonlarına doğru ise onların Sur şehrini ele geçiremedikleri ancak Şumur'u aldıkları tekrar dile getirilmiştir. Bunun sonrasında ise Mısır'a gidip efendisinin yüzünü görmek istediğine dair dileklerini ifade etmiş ve böylelikle mektubuna nihayet vermiştir.¹⁴³⁹ Abi-Milku'nun sonraki mektubu olan EA 150'nin de benzer doğrultuda olduğu ifade edilmektedir ancak tablette hasarlı kısım çok olduğundan detayları hakkında bilgi edinilememektedir.

Abi-Milku'nun Amarna Arşivi'nde yer alan bir başka mektubu ise EA 151'dir. Buna da onun diğer mektuplarında olduğu şekliyle gösterişli selamlama ifadeleriyle başlamıştır. Bu kısmın ardından gelen satırlarda ise şöyle denilmektedir:

“Bakın ben kralımın şehrini çok özenli bir biçimde koruyorum ki kralım bana bu konuda güvenmişti. Benim niyetim kralın, benim efendimin yüzünü görmek için ona gitmektir ama Sidonlu Zimredda

¹⁴³⁹ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 755, 757.

yüzünden bunu yapamıyorum. O benim Mısır'a gitmek istediğimi duydu ve bu yüzden bana karşı bir saldırı düzenledi. Umarım kral onun şehrinin korumam için bana 20 adam verir ki ben kralın, benim efendimin huzuruna onun zarif yüzünü görmek için gelebilirim..."

Sur kralının bu ifadelerine bakıldığında onun efendisini görme arzusuyla yanıp tutuştuğunu bu yüzden büyük bir şevkle Mısır'a gitmek istediği anlaşılmaktadır ancak buna yeltendiğinde ise rakiplerinin buna müsaade etmediği görülüyor. Mektubun genel gidişatında buna benzer ifadeler ve sadakat bildiren gösterişli cümleler yer almaktadır.¹⁴⁴⁰ Öte yandan Sur kralının daha önceki mektuplarında olduğu gibi bunda da su ve yakacak istediği görülmektedir. Abi-Milku'nun farklı mektuplarında defaten aynı isteklerde bulunması onun taleplerini yerine getirilmediğini göstermektedir. Bu açıdan gerek Abi-Milku'nun gerekse diğer vasalların Mısır'dan çeşitli isteklerde buldukları ancak umduklarına nail olamadıkları görülmektedir. Bu yüzden onların çoğu zaman boşa kürek çektikleri söylenebilir.

EA 151'in devamına bakıldığında ise farklı ifadeler göze çarpmaktadır. Burada Sur kentinin coğrafyasına dair bilgi verildiğini görüyoruz. Buna göre Abi-Milku şöyle demektedir: *"Umarım kral onun hizmetkarıyla ilgilenir ve ona içmek için su ve yakması için de kereste verir. Ve kral, benim efendim bizim denizin ortasında olduğumuz konusunda bilgilendirilir. Bizim hiç suyumuz ve kerestemiz yok."* Bu cümleler Sur kentinin bir ada yerleşimi olduğunu ortaya koymaktadır. Adalardaki su sıkıntısı düşünüldüğünde ki Sur kralının mektuplarında da bu durum sıklıkla dile getirilmiştir ilerleyen dönemlerde yapay bir bağlantıyla adanın ana kara ile bağlantısı sağlanmıştır. Ancak bu Abi-Milku'nun zamanından çok sonra yapılmıştır.¹⁴⁴¹

Mektubun 44.-48. satırlarında ise Abi-Milku'nun Mısır'a İli-Milku adında bir elçisini yolladığı ve onun beraberinde 5 talentonluk bakır götürdüğü ifade edilmektedir. Bu da Mısır'ın Kıbrıs'tan başka bölgelerden bakır tedarik ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Akabinde firavunun kendisine bölgede olan bitenle alakalı olarak bana yaz dediğini tekrar dile getiren Abi-Milku bu doğrultuda Kenan coğrafyasında meydana gelen önemli

¹⁴⁴⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 763.

¹⁴⁴¹ <https://www.nbc-2.com/story/38487828/an-island-nation-in-the-mediterranean-sea-is-running-dry>. (Erişim tarihi: 22.05.2019)

haberleri aktarmaya başlamıştır. Bu kısımda yazılanlara bakıldığında Danuna kralının öldüğü, onun yerine kardeşinin yönetime geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yeni kralın ülkeyi pasifleştirdiğini sözlerine ekleyen Abi-Milku'nun bölgesel ölçekte sağlam bir istihbarat ağına sahip olduğu anlaşılıyor. Bunda bölgenin bir ticaret merkezi olması ve dolayısıyla kente çok çeşitli bölgelerden insanların gelmesi etkili olmuştur.¹⁴⁴²

Mektubun devamında aynı doğrultuda bölgede yaşanan gelişmelerle alakalı bilgi verilmeye devam edilmektedir. Bu kez Ugarit şehrinde büyük bir yangının¹⁴⁴³ meydana geldiği ve bundan dolayı sarayın ciddi bir biçimde zarar gördüğüyle alakalı malumat dile getirilmektedir. Bunun ardından Hitit askerlerinin orada görülmediğine dair de bir bilgi verilmesi muhtemelen bu yangının onlarla alakalı olmadığını söylemek için yazılmıştır. Bununla birlikte yangının nedeni hakkında detaylı bir bilgi verilmemektedir. Abi-Milku mektubunun devamında bu kez bir savaş hakkında bilgi vermektedir. Burada Kadeş kralı Etakkama ile Aziru'nun birleşerek Biryavaza'ya karşı savaşa tutuştukları ifade edilmektedir. Böylece bu mektup sayesinde bölgesel ölçekte yaşanan mücadeleler hakkında farklı bir şehir yöneticisinin bakışıyla bilgi edinildiği görülmektedir. En nihayetinde ise Sidon kralının saldırgan ve düşmanca tutumunun devam ettiğini bildiren Abi-Milku bu konuda kendisine bir an evvel yardım gelmesi gerektiğini dile getirerek sözlerine son vermiştir.¹⁴⁴⁴

Abi-Milku'nun bir başka mektubu ise EA 152'dir. Tablet pek sağlıklı bir biçimde günümüze ulaşmamıştır. Selamlama kısmından sonraki yaklaşık 40 satır oldukça hasarlıdır. Bu sebeple metinden çok ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Okunabilen kısımlarından Sidonlu Zimredda'nın Sur kentine düşmanlık yaptığı anlaşılabilir. Devamında ise yine bazı kişilerin ona olan düşmanlıklarından ve onun da Mısır'ın sadık bir hizmetkari olduğundan bahsedildiği görülmektedir.¹⁴⁴⁵

Kısa bir mektup olan EA 153 ise oldukça iyi korunmuştur. Mektubun tamamı şu şekildedir:

¹⁴⁴² T. Bryce, *age.* 2005, s. 129.

¹⁴⁴³ Kaynaklarda MÖ 2. Binyılda Ugarit sarayında bir yangın meydana geldiği yazılıdır. Bu muhtemelen Abi-Milku'nun mektubunda bahsettiği yangındır. Bkz: Adrian Curtis, "Ras Ibn Hani: The Material Sources", *Handbook of Ugaritic Studies*, (Wilfred G.E. Watson-Nicolas Wyatt), Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 8.; Mektupta bahsi geçen yangının tarihi olarak MÖ 1340 yılı verilmiştir. Bkz: Itamar Singer, *A Political History of Ugarit*", *Handbook of Ugaritic Studies*, (Wilfred G.E. Watson-Nicolas Wyatt), Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 629, 630.

¹⁴⁴⁴ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 765, 767.

¹⁴⁴⁵ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 769, 771.

“Krala, benim efendime: Sizin hizmetkarınız olan Abi-Milku'nun mesajıdır. Ben yedi kez ve yedi kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Ben benim efendim her ne dediyse onu yaptım. Tüm ülkeler kralın, benim efendimin birliklerinden korkuyor. Ben kralın, benim efendimin birliklerinin geleceğini göz önünde bulundurarak gemilerime adamları yerleştirdim. Ona itaatsizlik edenin evi ve yaşayacak hiçbir şeyi kalmaz. Bakın, ben kralın, efendimin şehrini koruyorum ve benim mutluluğum kralımın sorumluluğundadır. Kral onun hizmetkarının onunla olduğu konusunda bilgilendirilsin.”¹⁴⁴⁶

Bu ifadelere bakıldığında öncelikle Abi-Milku'nun Akhenaten'e bağlılığını bildirdiği ve Mısır'dan gelme ihtimali olan askeri birlikler için hazırlıklar yaptığı anlaşılmaktadır. Anlaşılan o ki Mısır orduları bölgeye ayak basacaktır ve bu sebeple Sur'da gereken hazırlıklar tamamlanmıştır.

EA 154. mektup ise selamlama ifadelerinden sonra Mısır firavunundan Abi-Milku'ya gelen *“Benim kuvvetlerim Yawi'ye karşı hazır olsunlar”* şeklindeki bir emrin yerine getirildiğine dair verilen bilgiyle devam etmektedir. Yawi'nin bir şehir veya o şehrin kralı olma ihtimali vardır. Yawi'ye dair ayrıntılı bilgi edinilememektedir. Mektubun devamında Mısır birliklerinin ayrıldıktan sonra Sidonlu Zimredda'nın Sur şehrinden su ve kereste almaya giden adamlara engel olduğunu söyleyen Abi-Milku Zimredda'nın daha sonra onun adamlarından birini katlettiğini, birini de yakaladığını şikâyet etmiştir. Mektubun sonunda ise kendini öven bir ifadeye yer vermiştir. Burada kralının sözünü dinlediklerinden ve ona itaat ettiklerinden dolayı kendilerinin huzur içinde olduklarını belirtmiştir.¹⁴⁴⁷

Abi-Milku'nun son mektubu ise EA 155'tir. Burada da öncekilerde olduğu gibi su, kereste, saman, tayın gibi bazı ihtiyaçların sıkıntısının yaşandığı, bundan dolayı yardım talep edildiği görülmektedir. Ancak bu kez farklı bir yol izlenmiş Akhenaten'in kızı prenses Mayati'nin¹⁴⁴⁸ (Meritaten¹⁴⁴⁹) ismi verilerek bu ihtiyaçlar istenmiştir. Kralın

¹⁴⁴⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 238, 239.

¹⁴⁴⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 775.

¹⁴⁴⁸ Amarna Arşivi'nde yer alan mektuplar incelendiğinde bu prensesin adı birkaç mektupta yer almaktadır. Bunlardan tespit edilenler EA 10, EA 155 (en çok bunda zikredilir)'tir.

¹⁴⁴⁹ R. S. Hess, *age.* 1993, s. 106, 107.; W. J. Murnane, *agm.* 2002 s. 105.

kendisine içecek su verileceğini söylediğini ancak bunu yapması gerekenlerin bu emri yerine getirmediğini dile getiren Abi-Milku şöyle demiştir:

“...beslenmek için hiç habibat yok, kral, benim efendim, Mayati'nin hizmetkarının yaşamını sağlaması için bilgilendirilsin. Kral benim efendim Mayati'nin hizmetkarına içecek su verdiğinde, o zaman ben kendimi gece gündüz benim hanımefendim Mayati'nin hizmetine adayacağım. Ama ben kralın, benim efendimin huzuruna girdiğimde, kralı, güneş tanrımı gördüğümde korkuyorum ve konuşmıyorum.”

Bu ifadelerle Sur'un Mayati'nin şehri olduğu vurgulanarak adeta onun hatırına ihtiyaç duyulan şeylerin gönderilmesi istenmiştir. Bu sebeple prensesin adı mektubun geri kalanı boyunca sık sık dile getirilmiş ve Sur şehrinin ona ait olduğu vurgulanmıştır.¹⁴⁵⁰

Mektubun devamına bakıldığında ise Abi-Milku'nun firavuna yakarılarının olumlu bir karşılık bulduğuna dair bazı ifadelerle karşılaşılmaktadır. Ancak bu kez de Mısır'ın bölgedeki görevlisinin umursamaz tavırlarından dolayı sıkıntı çektikleri anlaşılmaktadır. Abi-Milku bu konuda şunları demektedir:

*“...ama görevli, kralın emir verdiği gibi yapmadı. O kralın emir verdiği gibi kereste ve su vermedi. Kral onun hizmetkarı ve Mayati'nin şehri olan Sur şehrinin bu sıkıntısıyla alakalı olarak böylece bilgilendirilsin.”*¹⁴⁵¹

Mektubun son kısımlarına doğru ise ülkesinden ayrılıp ana karaya gidemediğini bunun da efendisinden gelecek tablet sayesinde çözüme kavuşacağını, Sidon kralının düşmanca hareketlerinden dolayı sıkıntıların bir türlü sona ermediğini dile getirmiştir. Ayrıca Sur şehrinin Mayati'ye ait olduğu ve Abi-Milku'nun bu prensese ve Akhenaten'e sadık bir hizmetkar olduğunu tekrar belirtmiştir.

¹⁴⁵⁰ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 777, 779.

¹⁴⁵¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 779.

Abi-Milku'nun Amarna Arşivi'nde yer alan mektuplarını gördükten sonra bunlar hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak: Onun mektuplarında dile getirilen temel argüman -pek çok vasalın mektubunda da görüldüğü gibi- yaşadıkları şehrin Mısır'a ait olduğu, kendilerinin de firavunun sadık hizmetkarları olduğudur. Öte yandan yine çoğu vasalın mektubunun ayrılmaz ifadeleri olan şikayetler meselesine bakıldığında ise Abi-Milku'nun en büyük belasının Sidon kralı Zimredda olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun kadar olmasa da Amurruların ve kısmen de Habirular'ın kendilerine düşmanca davrandığı dile getirilmektedir. Abi-Milku'nun incelediğimiz mektuplarında en çok dikkat çeken hususlardan biri de Akhenaten'in kızı Mayati'nin (Meritaten) de sıklıkla anılmış olmasıdır. Bu Mısır prensesi genellikle Sur kentinin sahibesi, hanımefendisi olarak zikredilmiştir. Bir ara su ve yiyecek sıkıntısı çeken kente acil yardım gönderilmesi istenirken Mayati'nin adının sık sık zikredilmesi, bu kent in ona ait olduğunun belirtilmesi önemli bir detaydır. Abi-Milku böyle yaparak adeta bu prensesin hatırına istedikleri yardımın bir an evvel gelmesini sağlamak ister gibidir. Öte yandan kraliçe Nefertiti yerine onun kızı olan Mayati'nin zikredilmiş olması hatta Sur şehrinin ona ait olduğu yönündeki ifadeler Nefertiti'nin ölmüş olabileceğini akla getirmektedir. Mayati belki de bu nedenle firavundan sonra ailenin en yetkili kişisi olarak düşünülmüş ve şehir ona adanmıştır.

4.10. URU ŞÍ-DU-NA VE KRALI ZİMREDDA'NIN AMARNA ARŞİVİ'NDEKİ MEKTUPLARI

Sidon, Levant (veya Doğu Akdeniz) olarak tarif edilen bölgede yer alan önemli bir antik yerleşim bölgesidir. Burası kaynaklarda Biblos ve Sur ile birlikte bir Fenike şehri olarak tarif edilmektedir. Fakat bu MÖ 1. binyıl ile birlikte kullanılan bir nitelendirme değildir. Bölge ticari hayatın yoğun biçimde yaşandığı bir Fenike şehri olmadan (MÖ 1000-1 yılları arası Fenikelilerin en etkili olduğu dönemdi¹⁴⁵²) önce de denizden ve karadan gelen tüccarların uğrak yeri olmuş, bu sayede erken dönemlerden itibaren önemli bir ticaret lokalizasyonu kimliğine bürünmüştür.¹⁴⁵³ Özellikle bölgede üretilen mor boya¹⁴⁵⁴ sayesinde kent in tanınırlığı artmıştır.¹⁴⁵⁵ Bölgede yapılan arkeolojik kazılar boya

¹⁴⁵² R. Wallenfels (ed.), *age. Vol. III*, 2000, s. 88.

¹⁴⁵³ R. Wallenfels (ed.), *age. Vol. I*, 2000, s. 66.

¹⁴⁵⁴ https://www.ancient.eu/Tyrian_Purple/. (Erişim Tarihi: 25. 05. 2019)

¹⁴⁵⁵ R. Wallenfels (ed.), *age. Vol. IV*, 2000, s. 84

üretimiyle alakalı¹⁴⁵⁶ kalıntıları ortaya çıkarmıştır. Bu kazılar aynı zamanda bölgenin Kalkolitik Dönem'den (MÖ 4. binyıl) itibaren yerleşimlere uğradığını göstermiş; kentin tarihi, kültürü ve demografik yapısı hakkında da önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır.¹⁴⁵⁷

Beyrut ve Lübnan ülkelerinin 27 mil güneyinde kalan Sidon şehri genellikle Sami kökenli halklar tarafından yönetilmiştir. Şehrin isminin taşıdığı anlam ise burada yaşayan insanların geçim kaynağı hakkında önemli bir bilgi vermektedir. Bu bağlamda Sidon isminin “balık avlamak” anlamına gelen “Sayd” dan geldiği belirtilmektedir. Bu dikkate alındığında bölge halkının erken dönemlerden itibaren denizle haşır neşir olduğu, daha çok balıkçılıkla tanındığı anlaşılmaktadır. Akdeniz kıyısına kümelenmiş pek çok şehir devletinden biri olan Sidon tıpkı Sur ve Biblos gibi bir ticaret ve üretim merkeziydi de. Denize yakın olmanın ve coğrafyasının vermiş olduğu avantajı çok iyi kullanan bölge halkı Akdeniz Dünyası'nda yer alan siyasi teşekküllerle önemli ticari bağlantılar tesis etmiştir.¹⁴⁵⁸ Sidon bu sayede ilerleyen süreçte refah seviyesinin yüksek olduğu bir cazibe merkezi haline gelmiş kısa zamanda büyüyerek zengin bir şehir devleti konumuna yükselmiştir.

Bölgenin Mısır'la bağlantıları ise Amarna Çağı'ndan çok erken dönemlere tarihlenmektedir. Bunun en önemli sebebi Lübnan dağlarında bol miktarda yetişen sedir ağaçları ticaretine bağlıydı. Sedir ve çeşitli ağaçların büyük gövdeleri gemi yapımı için çok elverişli olduğundan Mısırlılar kendi ülkelerinde olmayan bu ürünleri genellikle Levant bölgesindeki Sidon gibi şehirler vasıtasıyla temin ediyordu. Bu açıdan bölge onlar için hayati önem taşıyordu. Mısırlılar bu yüzden en erken dönemlerden itibaren bu bölgeyle ilgilenmeye başlamışlardır. Bu da Mısır kronolojisine göre takriben 3. Sülale zamanına tarihlenmektedir. Öte yandan Mısır'ın gücünün Levant'ta en yoğun hissedildiği dönem ise Mısır'da 18. Sülale'nin iktidar yıllarına özellikle de Tutmosisler zamanına rastlamaktadır.¹⁴⁵⁹ Mısırlılar Levant'ta etkili oldukları zaman zarfında buraki vasallardan sadece gemi yapımında kullanmak üzere yapı malzemesi almamış zeytinyağı, tahıl, şarap

¹⁴⁵⁶ Honor Frost, “The offshore island harbour at Sidon and other Phoenician sites in the light of new dating evidence”, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* (1973), 2.1, s. 86.; <http://www.pheniciens.com/articles/pourpre.php?lang=en>. (Erişim Tarihi: 25. 05. 2019)

¹⁴⁵⁷ T. Bryce, *age*. 2009, s. 649.

¹⁴⁵⁸ R. Wallenfels (ed.), *age*. Vol. IV, 2000, s. 84

¹⁴⁵⁹ Pearce Paul Creasman, “Ship Timber and the Reuse of Wood in Ancient Egypt”, *Journal of Egyptian History* 6 (2013), s. 125, 153.; M. V. De Mieroop, *age*. 2011, s. 72, 73, 99.

gibi gıdalar ve çeşitli madenler tedarik etmiştir. Bunlar çoğunlukla haraç veya yıllık vergi olarak alınmıştır.¹⁴⁶⁰

Öte yandan bölgedeki şehirlerin Mısır'a karşı sergilemiş oldukları maddi ve manevi cömertliğin bir bakıma onların kendi iyiliği için olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴⁶¹ Onlar firavuna büyük bir sadakatle bağlı olmalarının karşılığında bölgesel bazda yaşanan sıkıntılardan Mısır'ın şemsiyesi altında korunma nezaketiyle ödüllendiriliyordu. Bu açıdan Sur kralının mektuplarında görmüş olduğumuz üzere firavundan gelen bir tablet onlar için büyük bir güvence ve yaşamsal açıdan emsalsiz bir değer taşıyabiliyordu. Özellikle bu mektuplarda sıkça karşılaştığımız “*efendimin hayat veren nefesi bana geldi*” şeklindeki ifadelerin hem gerçek hem de mecaz anlamlara ithafen kullanıldığı görülmektedir. Bu ifade şehir devletlerinin varlıklarının devam etmesinin ve güvenliklerinin sağlanmasının büyük ölçüde Mısır'ın desteğine bağlı olduğunu vurgulamaktaydı.¹⁴⁶²

Sur, Sidon, Biblos ve Arvad gibi kentler MÖ 1200'lerde yaşanan Deniz Kavimleri Göçü'nün yıkım dalgasının ardından sağ kurtulmayı başardılar. Onların zengin müşterilerinin bazısı ortadan kayboldu fakat bu şehirler yaşamaya devam ettiler.¹⁴⁶³ MÖ 600'lerden itibaren ise Sidon'u Asur, Babil ve Pers gibi birkaç Yakındoğu devletinin vasalı konumunda görmekteyiz. Perslerin yıkılmasından sonra ise Büyük İskender'in imparatorluğuna dahil olan bölge daha sonra onun ardıllarına ve son olarak da Romalılara bağlanmıştır.¹⁴⁶⁴

4.10.1. Zimredda'nın Mektupları

Amarna Arşivi'nden Zimredda'ya ait iki mektup çıkarılmıştır. Bunlar EA 144 ve 145'tir. Bu mektuplara bakıldığında EA 144'te daha çok apîrulardan şikâyet edildiği görülürken, EA 145'in ise hasarlı olmasından dolayı içeriğinde neler yazdığına dair ayrıntılara ulaşılammaktadır.¹⁴⁶⁵

Abi-Milku'nun en çok bahsedildiği mektup grubu Sur kralı Zimredda'ya ait olanlardır. Zimredda mektuplarında defalarca kez Abi-Milku'yu Mısır'a sikayet etmiştir.

¹⁴⁶⁰ M. V. De Mieroop, *age.* 2011, s. 117.

¹⁴⁶¹ A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 428.

¹⁴⁶² A. Kuhrt, *age.* C. I, 2013, s. 428

¹⁴⁶³ M. V. De Mieroop, *age.* 2006, s. 257.

¹⁴⁶⁴ R. Wallenfels (ed.), *age.* Vol. IV, 2000, s. 77, 84.

¹⁴⁶⁵ A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 2015, s. 1496, 1497.

Bununla birlikte Abi-Milku'nun da bu şikayetler karşısında kendini savunmadığı hatta Abi-Milku'dan bile doğru dürüst söz etmediği görülmektedir. Bunun nedeni ise kesin olarak bilinmemektedir. Arşivden çıkarılan mektuplarına bakıldığında onun şahsına yapılan suçlamalardan haberinin olmadığını söylemek mümkündür çünkü konu hakkında tek bir kelime etmemiştir. Bu noktada en büyük eksiklik ise Amarna Arşivi'nde Zimredda'ya ait çok az mektubun bulunmuş olmasıdır.¹⁴⁶⁶

Bu bilgilerin ardından Zimredda'nın Amarna Arşivi'nde yer alan mektuplarında yazılanlara bakacak olursak:

EA 144: Bu mektup klasik selamlama ifadeleriyle başlamaktadır. Zimredda burada Mısır firavununu yüceltici ifadelerle ona seslenmiştir:

*“Krala benim efendime, benim tanrıma, benim güneş tanrıma, benim yaşam kaynağıma Sidon şehrinin yöneticisi Zimredda böylece der: ben efendimin, tanrımın, güneş tanrımın, yaşam kaynağımın ayaklarına kapanırım. Efendimin, tanrımın, benim güneş tanrımın, yaşam kaynağımın ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım.”*¹⁴⁶⁷

Bu kısmın ardından gelen satırlardan Mısır firavununun da ona bir mektup yazdığı ve Zimredda'nın da bundan büyük bir sevinç duyduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan burada şunu da ifade etmek gerekmektedir: Bilindiği gibi Amarna Arşivi'nden Mısır firavunlarının vasallarına gönderdiği çok az mektup çıkmıştır. Hatta büyük devletlere gönderilenlerin bile çok azı ele geçirilmiştir. Vasallar ise ikinci planda olduğundan muhtemelen Mısırlılar onlara çok daha az mektup göndermişti. Bunlar ise kuvvetle muhtemeldir ki önemsiz görüldüğünden arşivlenmemiştir bile. Bulunanlar ise Mısırlılar için öncelikli meseleleri ihtiva ettiğinden arşivlenmiş olmalıydı. Vasallara gönderilip de arşivden çıkan mektuplar şunlardır: EA 99 (Ammiya şehrine), EA 163 (Kenanlı bir yöneticiye), EA 190 (*Qi-id-ša* Kadeş kralına), EA 367 (*Ak-ša-pa*'nın yöneticisine), EA 369 (*Gaz-ri/Gezer*'in yöneticisine), EA 370 (*Aš-qa-lu-na/Aşkelon* yöneticisine). Görüldüğü gibi vasallara gönderilen çok az mektup gün yüzüne çıkmıştır. Bulunmayıp da varlığından haberdar olunan mektuplar ise vasalların Mısır'a yazdığı mektupların satır

¹⁴⁶⁶ T. Bryce, *age.* 2009, s. 650.; A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 738.

¹⁴⁶⁷ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 731.

aralarından geçen ifadelerden öğrenilmektedir. Zimredda'nın şu cümlelerini bu konuda bir delil olarak gösterebiliriz:

“Ve ben kralın, efendimin sözlerini duyduğumda, o onun hizmetkarına yazdığında, ben kralın, efendimin sözlerini duyduğum zaman benim kalbim neşelenir ve başım (gururla) dikilir ve benim gözlerim parlardı.”

Zimredda bu kısımdan sonra kendisine karşı bir saldırı yapıldığını ve bu yüzden pek çok yerin Habîrulara katıldığını ancak Sidon'un güvende olduğunu belirtmektedir. Bu bilgidен hareketle Suriye'de adeta bir çeşit eşkiya topluluğu gibi hareket eden Habîruların Sidon'un da başına dert açtığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁸ Muhtemelen Habîru endişesinden kaynaklanmış olmalı ki Zimredda devam eden satırlarında efendisinden kendisine düzenli birlikler göndermesini talep etmektedir. Bu konuda olumsuz bir yanıt verilmesin diye de üzerine düşen sorumlulukları yerine getirdiğini söyleme ihtiyacı duymuştur. Bununla saldırganlara karşı gücünün yetmediğini ima ediyor olmalıydı. Zimredda bu kısımda şunları demiştir: *“her şeyi kralın, efendimin emrine uygun olarak yerine getirdim.”* Zimredda'nın başı bu aşamada büyük bir sıkıntıda olduğundan kendisine yapılanların intikamını almak istiyordu. Bu yüzden firavunun düzenli birlikleri geldiğinde onların yanında kendisine de görev vermesini arzu ediyordu. Böylece başta Habîrular olmak üzere diğer düşmanlarını cezalandırma imkanına kavuşmuş olacak, bizzat kendisi onlarla mücadele edecekti.¹⁴⁶⁹

EA 145'e bakıldığında ise bunun 37 satırlık görece kısa sayılabilecek bir mektup olduğu görülmektedir. Mektup büyük oranda hasalı olup belli kısımları okunabilmektedir. Selamlama ifadelerinin ardından Zimredda'nın kendisine Api adlı bir elçi tarafından Mısır'dan bir mektup getirildiğinin bilgisini vermektedir. Bu arada düşmanlarının ona karşı şiddetli bir biçimde saldırmaya devam ettiğini de dile getirmiştir. Bu da bir önceki mektupta istenen yardımın henüz gelmediğini göstermektedir.

Tabletin 23.-29. satırlarında ise Zimredda'nın Mısır'a gitmek ve efendisini görmek istediği şu şekilde ifade edilmiştir: *“... duydum ki tüm hizmetkarların seni*

¹⁴⁶⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 731.

¹⁴⁶⁹ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 230.

bekliyor. Ve ben senin iki gözünü görmeyi istiyorum.”¹⁴⁷⁰ Amarna Arşivi’nde yer alan vasalların bazı mektuplarında da bu doğrultuda istekler bulunmaktadır. Bu, muhtemelen onların Mısır firavunu ile doğrudan görüşmeyi büyük bir ayrıcalık olarak kabul ettiklerinden kaynaklanmaktaydı. Bu sayede eşitleri arasında büyük bir saygınlık kazanacaklardı.

Zimredda ve onun mektuplarına dair genel bir değerlendirme yapacak olursak: Zimredda’nın yönetimde olan Sidon şehir devleti hakkında en çok dikkat çeken husus onların Sur kralı Abi-Milku’nun mektuplarında genellikle şikâyetlere konu edilmiş olmasıdır. Zimredda’ya ait olan mektuplarda ise bu konuda bir savunma ibaresine yer verilmemiştir. Onun bu konuda sessiz kalması da akla Abi-Milku’nun haklı olabileceğini getirmektedir. Öte yandan Zimredda’nın bölgesel ölçekteki ilişkiler ağına bakıldığında onun suçlu olma ihtimali yüksek gözükmektedir. Çünkü Zimredda, Amurrularla beraber hareket ediyordu, Amurruların da suç dosyasının bir hayli kabarık olduğu düşünüldüğünde bu durum Zimredda’nın da zan altına girmesi demek oluyordu. Bu açıdan Abi-Milku’nun mektuplarında Zimredda’nın Mısır’ın düşmanlarıyla birlikte olduğunun vurgulanması, onun bir ajan gibi davrandığının dile getirilmesi gibi suçlamaların altında yatan tek sebep onun Amurrularla iş birliği yapmasından kaynaklanmış olmalıydı. Bu da onun bazı şehir yöneticilerinin nazarında güven vermeyen bir kişi imajı oluşturduğunu göstermektedir.¹⁴⁷¹

4.11. URU LA-Kİ-ŞA VE KRALLARININ AMARNA ARŞİVİ’NDEKİ MEKTUPLARI

Geç Tunç Çağı’nın önemli şehirlerinden biri olan *La-ki-ša* (modern adı Lachish), antik Judah bölgesinde yer almaktadır. Arkeoloji literatüründe Tell ed-Duweir olarak geçen Lakişa¹⁴⁷² Mareşaa, Tell-Bornat, Tell-Areini, Tell el-Ḥesī, Tell-Quneitirah, Tell-Eitun, Tell-Muleihah gibi eski yerleşim alanlarının ortasında bulunan önemli bir şehir devleti görünümündedir.¹⁴⁷³ Öyle ki bu kentin Yahuda Krallığı¹⁴⁷⁴ zamanında Kudüs’ten

¹⁴⁷⁰ A. F. Rainey, *age*. Vol. 1, 2015, s. 735.

¹⁴⁷¹ R. Cohen, *agm*. 2002, s. 94.

¹⁴⁷² M. E. L. Mallowan, “Archeology of Lachish in the Near East”, *Nature*, *May 1, 1954*, *Vol. 173*, No: 4409, s. 792.

¹⁴⁷³ G. Ernest Wright, “A Problem of Ancient Topography: Lachish and Eglon”, *The Biblical Archaeologist*, *Vol. 34, No. 3 (Sep., 1971)*, s. 76, 77.; Christa Clamer and David Ussishkin, “A Canaanite Temple at Tell Lachish”, *The Biblical Archaeologist*, *Vol. 40, No. 2 (May, 1977)*, s. 71.

¹⁴⁷⁴ Bkz: Şeyma Ay, “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies Volume 3 / 1 2011*, s. 2.

sonra bölgenin en önemli şehri olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁵ Bu açıdan Lakişa'nın Yahudi tarihinde özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan Yahudi bilim insanları kentin tarihine ve tarihi coğrafyasına büyük bir önem vermişlerdir. Antik kaynaklarda ve özellikle Tevrat'ta bu bölgeden söz ediliyor olması başta Yahudi bilim insanları olmak üzere batılı tarihçileri ve arkeologları Lakişa üzerinde araştırmalar yapmaya sevk etmiştir.¹⁴⁷⁶ Bölgede II. Dünya Savaşı'ndan önce Starkey başkanlığında yapılan arkeolojik kazılar sayesinde Lakişa'nın tanınırlığı artmış özellikle 1970'lerde ve 1980'lerde yapılan kazılar büyük başarı getirmiştir. Bu dönemde D. Ussishkin'in önemli gayretleri olmuştur.¹⁴⁷⁷ Bütün bu çalışmalar sayesinde Lakişa'nın antik Judah (Yehuda) Krallığı'nın sınır kalesi olduğu anlaşılmıştır. Bu da bölgenin Yahudi tarihinde önemli bir yer edinmesinde başat rol oynamıştır.¹⁴⁷⁸

Arkeolojik kazılara rağmen Lakişa kentinin tarihine dair detaylara tam anlamıyla vâkıf olunamamıştır. Çünkü kazılarda daha çok yazılı olmayan materyaller ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan da şehrin tarihi sürecinde olup bitenler hakkında ayrıntılı bilgi edinilememiştir. Bununla birlikte D. Ussishkin'in kazılarından birinde Mısır hiyeratik yazısıyla yazılmış kalıntıların bulunmuş olması bilim insanlarını heyecanlandırmışsa da bunların kısa ifadeleri içeriyor olması hayal kırıklığına neden olmuştur. Fakat bu belge bölgenin çok kültürlü bir yapıya sahip olduğunu ve Lakişa sakinlerinin Mısır'la yakın ilişkiler geliştirdiklerini ortaya çıkardığından dolayı ayrı bir öneme sahiptir.¹⁴⁷⁹ Bunun yanında D. Ussishkin'in kazılarında tabaka IV'ten çıkarılan scarablar¹⁴⁸⁰ Lakişa'nın IV. Ramses (MÖ 1156-1150¹⁴⁸¹) döneminde de Mısır'la ilişkilerinin devam ettiğini göstermektedir.¹⁴⁸²

Kentin tarihi hakkında en ayrıntılı bilgiler ise Lakişa yöneticilerinin Amarna Çağı'nda Mısır firavunlarıyla yapmış olduğu yazışmalardan gelmektedir. Bilindiği gibi Suriye-Filistin coğrafyasının Geç Tunç Çağı'na dair en ayrıntı bilgiler bu yazışmalarda

¹⁴⁷⁵ <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-sites-places/biblical-archaeology-sites/lachish/> (Erişim tarihi: 1.06.2019)

¹⁴⁷⁶ C. Clamer and D. Ussishkin, agm. (May, 1977), s. 71.

¹⁴⁷⁷ Nir Lalkin, "A Ramesses IV Scarab from Lachish" *Tel Aviv 31, 2004*, s.17.

¹⁴⁷⁸ G. Ernest Wright, "Lachish: Frontier Fortress of Judah", *The Biblical Archaeologist, Vol. 1, No. 4 (Dec., 1938)*, s. 21.

¹⁴⁷⁹ Orly Goldwasser, "An Egyptian Scribe from Lachish and the Hieratic Tradition of the Hebrew Kingdoms" *Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University)*, Volume 18, Issue 2, 1991, s. 248.

¹⁴⁸⁰ Bu scarablar için bkz: N. Nalkin, agm. 2004, s. 20.

¹⁴⁸¹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, 2013, s.

¹⁴⁸² N. Nalkin, agm. 2004, s. 17.

yer almaktadır. Amarna Arşivi'ndeki mektuplar sayesinde Lakiša'nın tarihi de az çok aydınlanmıştır. Fakat Amarna yazışmalarının sona ermesinin ardından Geç Tunç Çağı'ndaki en önemli bilgi kaynağı da sessizliğe bürünmüş bu da bölgede sonraki gelişmeler hakkında bilgi darlığına sebep olmuştur. İlerleyen süreçte (Demir Çağı'nda) Asur krallarının yazıtlarından bilgi edinilse de bunların hiçbirinde Amarna Mektupları'ndaki kadar ayrıntı yoktur.

Lakiša'nın Amarna yazışmalarına katılmış olması onların yazılı kültür ve diplomasi geleneği açısından yüksek bir seviyede olduklarını göstermektedir. Öyle ki Amarna Arşivi'nden Lakiša krallarına ait altı adet mektup çıkarılması bu konuda önemli bir delil olup bu azımsanmayacak bir rakamdır.

Lakiša'dan gönderilen bu mektuplara gelince bunlar Zimreddi, Şipti-Ba'lu ve Yabni-İlu adlı yöneticiler tarafından gönderilmiştir. Bu üç kişi muhtemelen birbiri ardınca yönetime geçmişti. Tarihi verilerin yetersiz olmasından dolayı bu yöneticilerin zamanları hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Sadece yazdıkları mektuplar ışığında döneminlerdeki gelişmelere bakma imkânımız vardır. Bu mektuplara göre ortaya çıkan en açık sonuç ise Lakiša şehrinin Mısır'ın sadık vasallarından biri olduğu ve onların bazı şehir devletleri gibi başlarının çok fazla derde girmediğidir.¹⁴⁸³ Bu da Lakiša'nın etrafının derin vadilerle çevrili olmasından kaynaklanmıştır.¹⁴⁸⁴ Sonraki süreçte (MÖ 700'ler) Asur krallarından Sanherib'in de kenti kuşattığı sırada onun burayı yağmalamak için çok uğraştığı ifade edilmektedir.¹⁴⁸⁵

Amarna Arşivi'nden çıkarılan Lakiša mektuplarına gelince; bu mektuplar üç yönetici tarafından gönderilmiştir. Bunlardan *Zimredda* ve *Şipti-Ba'lu*'nun III. Amenhotep'in iktidarının ikinci yarısında ve Akhenaten'in saltanatının başlarında yaşadıkları tahmin edilmektedir. *Zimredda*'nın ölümünden sonra *Şipti-Ba'lu*'nun tahta geçtiği, sonraki kral Yabni-İlu'nun da Akhenaten'in iktidarının son zamanlarında iktidarda olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁸⁶ Bu üç yönetici zamanında Lakiša'nın diplomatik yazışmalara katılması onların bu dönemin uluslararası yazışma diline aşina olduklarını

¹⁴⁸³ W. F. Albright, "A Case of Lèse-Majesté in Pre-Israelite Lachish, with Some Remarks on the Israelite Conquest", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 87 (Oct., 1942), s. 35.

¹⁴⁸⁴ Bölgenin müstahkem bir yer olduğuna dair bilgiler içeren şu kaynağa bkz:

<http://emp.byui.edu/SATTERFIELD/Rel302/Lachish/Lachish.htm>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019)

¹⁴⁸⁵ R. D. Barnett, "The Siege of Lachish", *Israel Exploration Journal*, Vol. 8, No. 3 (1958), s. 162.

¹⁴⁸⁶ G. E. Wright, agm. (Sep., 1971), s. 83, 84.

göstermektedir. Öte yandan MÖ 6. yy'a tarihlenen ve "Lakiša Mektupları" adı verilen belgeler de bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir.¹⁴⁸⁷

Lakiša yönetiminin diplomatik ilişkilerinin yanı sıra Mısır'la ekonomik bağlarının olduğu da belirlenmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ulaşılan verilere bakıldığında bölgenin Mısır'la ticari ilişkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Geç Bronz Çağı'na tarihlenen bir tapınağın kalıntıları arasında Mısır kökenli olduğu tespit edilen ve ince bir işçilik ürünü olan altından bir plaka çıkarılmıştır.¹⁴⁸⁸ Bu ticari bağlantılar onların Mısır ile olan ilişkilerine ışık tutarken Lakişalılarının refah seviyesinin de yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Ki altın eşyalardan başka fildişinden yapılmış değerli objelerin de çıkarılmış olması bunun göstergesidir.¹⁴⁸⁹ Muhtemelen refah seviyesinin yüksek olmasına bağlı olarak Lakiša tarih boyunca pek çok saldırıya uğramıştır. Kaynaklarda kentin MÖ 13. yy'ın sonunda tahrip edildiğine dair bilgi verilmektedir. Bu tahribatı yapanlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmese de akla bir tek olasılık gelmektedir. O da Deniz Kavimleri'nin Yakınoğu'da sebep olduğu büyük yıkım dalgasıdır. Bir başka görüş ise Mısırlıların Lakişalıları kendilerince makul nedenlerden ötürü cezalandırmış olabileceği yönündedir.¹⁴⁹⁰ Lakiša'nın MÖ 1500'lerde I. Tutmosis'e karşı kendilerini korumaya yönelik çabaları ve Mısır'ın vasalı olmak istememeleri göz önünde bulundurulduğunda onların MÖ 13. yy. sonlarında Mısır'a isyan ettiklerini ve bu yüzden cezalandırılmış olduklarını akla getirmektedir. Bu da Amarna Çağı'ndan sonra Lachis'in elden çıkmış olabileceğini ve sonraki bir süreçte Mısır ordularınca cezalandırıldığını düşündürmektedir.¹⁴⁹¹

Bu yıkımdan sonra şehir halkı kendini toparlayamamış olmalı ki MÖ 10. yy'da tesis edilen Birleşik Monarşi (veya Birleşik Krallık)¹⁴⁹² yönetimine kadar şehrin yeniden inşa edilmediği ifade edilmektedir. MÖ 701-700 yıllarında ise Lakiša'nın Sanherib'in

¹⁴⁸⁷ Zellig S. Harris, "Lachish I. The Lachish Letters by Harry Torczyner; Lankester Harding.; Alkin Lewis, J. L. Starkey", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 57, No. 4 (Dec., 1938), s. 437.

¹⁴⁸⁸ Bu altın plaka için bakınız: Christa Ciamer, "A Gold Plaque from Tel Lachish" *Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University)*, Volume 7, Issue 3-4, (1980), (Published Online), s. 153.

¹⁴⁸⁹ C. Ciamer, agm. (1980), s. 152.

¹⁴⁹⁰ M. E. L. Mallowan, agm. 1954, s. 792.

¹⁴⁹¹ Richard A. Rosengarten, James T. Robinson (eds.), "Lachish and Eglon", *The Old and New Testament Student*, Vol. 11, No. 5 (Nov., 1890), s. 313.

¹⁴⁹² Yahudi literatüründe kullanılan "United Monarchy" terimine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Gunnar Lehmann, "The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah, and the Shephelah during the Tenth Century B.C.E.", *Jerusalem in Bible and Archaeology the First Temple Period*, (edited by Andrew G. Vaughn and Ann E. Killebrew), Brill, Leiden-Boston 2003.; Raz Kletter, "Chronology and United Monarchy. A Methodological Review", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1953-), Bd. 120, H. 1 (2004)*.

komutasındaki Asur orduları tarafından saldırıya uğradığı anlaşılmaktadır. “Lakiş Kuşatması” olarak bilinen¹⁴⁹³ bu sefer öncesinde Sanherib, karargahını bu bölgede kurmuş ve yapmış olduğu saldırının ardından güçlü savunma sistemlerine sahip olan Lakişa Asurluların eline geçmiştir. Sanherib bu zaman zarfında bir süre Judah bölgesinde kalmıştır. Sanherib’in bu saldırısına dair Eski Ahitte ve Ninova rölyeflerinde ayrıntılı bilgiler verilmektedir.¹⁴⁹⁴ Asurluların neden oluştuğu tahribat arkeoloji literatürüne göre bu yerleşim yerinin III. katmanına tarihlendirilmektedir.¹⁴⁹⁵

Amarna Arşivi’ndeki Lakişa mektuplarına gelince:

4.11.1. Zimredda(i)’nin¹⁴⁹⁶ Mektupları (EA 294-329)

EA 294: Lakişa şehrinin yöneticisi Zimredda’ye ait olan bu mektup Filistin’in merkezinden gönderilmiştir.¹⁴⁹⁷ Mektubun giriş kısmına bakıldığında diğer vasalların yazdıklarında olduğu gibi standart kalıplarda yazılmış bir selamlama cümlesinin olduğu görülmektedir. Bu kısımda şöyle denilmektedir:

“Kralıma, benim efendime, tanrıma, benim güneş tanrıma; sizin hizmetkarınız Zimredda (!) nin mesajıdır. Ben yedi kez ve yedi kez kralımın, efendimin, tanrımın, benim güneş tanrımın ayaklarına kapanırım.” (1-6)¹⁴⁹⁸

Bu kısmın ardından ise şu ifadelere yer verilmiştir:

“Ben kralın, benim efendimin onun hizmetkarına yazmış olduğu şu sözlerini duydum: «Senin komiserinin sözlerini dinle ve kralın, senin

¹⁴⁹³ G. E. Wright, agm. (Sep., 1971), s. 80, 85.

¹⁴⁹⁴ David Ussishkin, “The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars”, *Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 4:1-2, (1977), s. 28.

¹⁴⁹⁵ M. E. L. Mallowan, agm. 1954, s. 792.; G. E. Wright, agm. (Sep., 1971), s. 79.

¹⁴⁹⁶ EA 294 ve 329’un sahiplerinin Lakişa şehrinin yöneticisi olduğu kesindir. Fakat Rainey’de bunların göndereni hakkında bilgi verilirken ilki için Zimredda, ikincisi için ise Zimreddi isimlerinin yazıldığı görülmektedir. Bu başlık altında iki ismin aynı kişiye ait olduğu düşünülerek mektuplardan art arda bahsedilmiştir. A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1599, 1620.; Öte yandan Moran’da ise iki mektup için şu isimler kullanılmıştır: EA 294: Ad[d]a-[d]anu. EA 329: Zimreddi. Bkz: W. L. Moran, *age. 1992*, s. 336, 354.

¹⁴⁹⁷ J. Mynarova, *age. 2007*, s. 65.

¹⁴⁹⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1135.

efendinin şehirlerini koru ki efendin seninledir» Şimdi ben kralın, benim efendimin bana söylediklerini tutuyorum. Kral benim efendim, onun hizmetkarı hakkında bilgilendirilsin. Bakınız Gulati'nin oğlu Piya bana karşı hareket ediyor. Benim Yapô'da hizmet etmesi için ve kralın ambarlarını koruması için gönderdiğim adamlarım Gulati'nin oğlu Piya¹⁴⁹⁹ tarafından ele geçirildi. Bu yüzden kral, benim efendim onun hizmetkarının bu sözleri hakkında bilgilendirilsin. Efendim bana Piya'nın iyiliği için şehrinizi terk edin dese gerçekten ayrılıyorum ve (Mısır'a) gelir gece-gündüz sonsuza kadar krala hizmet ederim.”¹⁵⁰⁰

Böylece bu satırlara bakıldığında Zimredda'nın başının Gulati ve Piya'nın sebep olduğu bir sıkıntıdan dolayı belada olduğu anlaşılmaktadır. Onun şikâyet ettiği Gulati ve Piya adlı kişilerin hangi siyasi teşekkülün mensupları oldukları konusunda kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanmamıştır ancak Gulati'nin bir kadın ismi olduğuna dair bir veriden yola çıkılarak¹⁵⁰¹ onun bir kralın annesi veya karısı olabileceğine dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Piya ise Gulati'nin oğludur bu kişi mektuplarda Gezer'in yağmalanmasından dolayı da suçlanmaktadır.¹⁵⁰² Diğer yandan yukarıda vermiş olduğumuz ifadelerden Zimreddi'nin inanılmaz bir biçimde firavuna itaat ediyor olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Mısır firavununun ondan ülkesini bırakıp ona saldıran kişilere vermesini istese bile bunu yapmaktan çekinmeyeceğini bildirmesi bu bağlılığın bir tezahürüdür. Bunun yanı sıra Mısır'a gidip gece-gündüz efendisine hizmet etmenin kendisine tahtta oturmaktan daha sevimli olduğu yönünde bir cümle kurması da dikkat çeken bir başka ayrıntıdır.

EA 329: Amarna Arşivi'nde Zimredda(i)'ya ait olan son mektuptur. Mynarova'da yer alan bilgilere göre Gazze'den gönderilmiştir.¹⁵⁰³ Bir önceki mektubun da farklı bir noktadan gönderildiği hesaba katıldığında bunu gönderen yöneticinin çok sık seyahat eden bir kişi olduğu tahmin edilmektedir.

Mektup oldukça kısa bir metne sahip olduğundan tamamının çevirisi verilecektir:

¹⁴⁹⁹ Gulati ve Piya hakkında bkz: R. S. Hess, *age.* 1993, s. 68.

¹⁵⁰⁰ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 1135, 1137.

¹⁵⁰¹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 1996, s. 144.; A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, 1996, s. 337.

¹⁵⁰² R. S. Hess, *age.* 1993, s. 123.

¹⁵⁰³ J. Mynarova, *age.* 2007, s. 66.

*“Krala, benim efendim, benim tanrım, güneş tanrım. Cennetten gelen güneş tanrısına Lakiša şehrinin yöneticisi, sizin hizmetkarınız, ayağınızın altında toz olan Zimreddi’nin mesajıdır. Ben kralın, benim efendimin, cennetten gelen güneş tanrısının ayaklarına yedi kez ve yedi kapanırım. Kralın bana göndermiş olduğu özel görevlisine gelince ben onun sözlerine dikkatli bir biçimde kulak verdim ve şimdi ben onun emrine uygun olarak hazırlık yapıyorum.”*¹⁵⁰⁴

Bu satırlardan Mısır firavununun Zimreddi’ye bazı talimatlar vermek için bir görevlisini gönderdiği ve bu doğrultuda da onun gerekli hazırlıkları yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak ona denilenler hakkında detaylı bir bilgi verilmemiştir. Bunun askeri bir sefer için hazırlık yapılması veya Mısır’a ödenmesi gereken yıllık haraç hakkında olduğu düşünülebilir. Mektuptan çıkarılan bir başka öncemli sonuç ise Mısır firavununun bu şehrin yöneticisine de mektup gönderdiğiidir. Ne yazık ki bu mektup bulunamamıştır.

4.11.2. EA 328: Yabni-İlu’nun Bir Mektubu

Lakiša şehrinde gönderilen mektupların bir başkası olan EA 328, Yabni-İlu’ya aittir. Bu kişinin Lakiša’nın yöneticisi olduğuna dair bilgi verilmektedir.¹⁵⁰⁵ Onun mektubu kısa bir metne sahiptir. Yabni-İlu şöyle demektedir:

“Krala, benim efendim, tanrım, güneş tanrım, cennetten gelen güneş tanrım. Lakiša şehrinin yöneticisi, sizin hizmetkarınız, iki ayağınızın altındaki toz, atlarınızın seyisi olan Yabni-İlu’nun mesajıdır. Ben gerçekten kralın, efendimin, tanrımın, benim güneş tanrımın, cennetten gelen güneş tanrımın ayaklarına yedi kez ve yedi kez, yüzü koyun yerlere kapanırım. Ve kralın, benim efendimin bana gönderdiği

¹⁵⁰⁴ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1213.

¹⁵⁰⁵ A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1620.

görevlisine gelince. Şimdi ben Maya'dan kralımın bana söyleği her şeyi öğrendim. Şimdi ben her şeyi hazırlıyorum."¹⁵⁰⁶

Bu ifadeler içerik olarak EA 329'a benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Yine bir elçi gelmiş ve Lakiša'nın yöneticisine bazı talimatlar vermiştir. Ancak burada EA 329'dan farklı olan şey Mısırlı görevlinin isminin zikredilmiş olmasıdır.

4.11.3. Şipti-Ba'lu'nun Mektupları (EA 330-331-332)

Amarna Arşivi'nde Şipti-Ba'lu'ya ait üç mektup bulunmuştur. Bunlar EA 330, 331, 332'dir.

EA 330: Mektup diğerlerinde olduğu gibi klasik selam ve el-etek öpme ifadeleriyle başlamıştır. Ardından ise Şipti-Ba'lu'nun şu ifadeleri gelmiştir:

"Böylece kral, benim efendim bilgilendirilsin ki ben kralın, efendimin her sözüne kulak veriyorum. Dahası bakınız Yanhamu¹⁵⁰⁷ kralın sadık bir hizmetkârı ve kralın ayağının tozudur. Bunun ötesinde kral, benim efendim bilgilendirilsin ki onun şehri benim sorumluluğum altında sapaşlamdır."

Bu ifadelerden Şipti-Ba'lu'nun Mısırlı görevli Yanhamu'nun bazı tutumlarından rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Metinde öncelikle Yanhamu'nun da kralın ayağının tozu ve hizmetkârı olduğunun vurgulanması ve ardından şehrin sorumluluğunun kendisine ait olduğunun belirtilmesi Yanhamu'nun Lakiša'nın iç işlerine karışmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu kısa mektubun yazılma sebebi de muhtemelen Lakiša'nın güvende olduğunun ve Yanhamu'nun haddini bilmesi gerektiğinin firavuna bildirilmek istenmesidir.

EA 331: Bu mektuptaki selamlama ve hitap cümleleri Yabni-İlu'nun mektubu olan EA 328'e çok benzemektedir. Öyle ki "atlarınızın seyisi" ifadesine varıncaya kadar

¹⁵⁰⁶ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 354.

¹⁵⁰⁷ Yanhamu Mısırlı bir yetkili olup Amarna Mektupları'nda ondan çok sık söz edilmektedir. Hatta bazı mektupların bu kişiye yazıldığı bile olmuştur. Bkz: A. F. Rainey, *age.* Vol. 2, Leiden-Boston 2015, s. 1442.; Yanhamu'ya gönderilen bir mektup olan EA 256 için de bkz: W. L. Moran, *age.* Baltimore and London 1992, s. 309.

bu kısım birbirinin neredeyse aynısıdır. Belki de iki mektup aynı kâtip tarafından yazılmıştı. Mektubun selamlama kısmından sonraki bölümü şu şekildedir:

“Şimdi ben kralın benim efendimin bölgesini ve benim yaşadığım kralıma ait olan bu şehri koruyorum. Ve madem ki kral, benim efendim saf cam (ehlipakku¹⁵⁰⁸) konusunu dile getirdi ben onu temin eder etmez ivedilikle kralıma, benim efendim, tanrım, benim güneş tanrıma, cennetten gelen güneş tanrısına göndereceğim.”¹⁵⁰⁹

Bu ifadelerden Mısır firavunlarının ihtiyaç duydukları ürünler konusunda vasallarını yükümlü tuttıkları anlaşılmaktadır. Buna benzer durumlara arşivdeki mektupların bazılarında da rastlanılmaktadır. Bu mektupta istenen cam konusunun ise gerek Mısır firavunları gerekse diğer krallar için oldukça önemli olduğu görülmektedir. Çünkü Amarna Çağı’nda krallar birbirlerine hediye gönderirken çeşitli cam eşyaları da tercih etmişlerdir. Bu bakımdan camın uluslararası ölçekte önemli bir ürün olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda gerek büyük devletlerin krallarının gerekse vasalların Mısır’a camdan yapılmış hediyeler göndermeleri cama verilen kıymetin bir nişanesi olarak değerlendirilmelidir. EA 13, 14, 25, 37, 64, 148, 327, 314, 323, 327 numaralı mektuplarda camdan mamul çeşitli ürünlerden bahsedilmiştir. Öte yandan bu kayıtlar Mısır’ın erken zamanlardan beri yapmış olduğu cam eşya alımının Amarna Çağı’nda da sürdürüldüğünü göstermektedir.¹⁵¹⁰ Mısır’ın cam aldığı şehirler arasında Lakişa ile birlikte Akka (*URU Ak-ka*) ve Aşkelon (*URU Aš-qá-lu-na*) da yer almaktadır.¹⁵¹¹ Bu da Kenan bölgesinin cam üretiminde ön sıralarda yer aldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Fenikeliler’in de ilerleyen süreçte bu üretimin devamlılığını sağladığı bilinmektedir. Bununla birlikte Lakişa bölgesine de ev sahipliği yapan Kenan coğrafyasının Mısır’a sunduğu ürünlerin camla sınırlı olmadığı bunlar arasında bakır, kereste, tahıl, yağ, yöreye özgü hayvanlar gibi çok çeşitli ürünlerin de olduğu ifade etmek istiyoruz.¹⁵¹² Böylece Kenan coğrafyasının Mısır için oldukça önem arz ettiği görülmektedir.

¹⁵⁰⁸ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *age*. 2000, s. 67.

¹⁵⁰⁹ W. L. Moran, *age*. 1992, s. 355.

¹⁵¹⁰ B. M. Bryan, *agm*. 2002, s. 76.

¹⁵¹¹ A. H. Podany, *age*. 2010, s. 240.

¹⁵¹² R. Cohen, *agm*. 2002, s. 88.

EA 332: Šipti- Ba‘lu’nun Amarna Arşivi’ndeki son mektubudur. Tablet çok fazla hasar gördüğünden metnin sadece ilk altı satırı okunabilmiştir. Burada ise selamlama ifadelerinin bir kısmı yer almaktadır. İlgili kısmın tercümesi şu şekildedir:

“Krala, benim efendim, benim güneş tanrım, tanrım, cennetten gelen güneş tanrıma; Lakiša şehrinin yöneticisi, sizin hizmetkarınız, ayağınızın tozu, atlarınızın seyisi Šipti-Ba‘lu’nun mesajıdır. [...]”

Bu ifadeler bakıldığında Lakiša krallarına ait mektupların tümünde Mısır firavununa hitap edilirken *tanrım, güneş tanrım* şeklindeki ifadesinin ortak bir kullanım olduğu göze çarpmaktadır.

4.12. MISIR’DAN VASALLARA GÖNDERİLEN MEKTUPLAR VE BUNLARDA BAHSEDİLEN KONULAR

Amarna Arşivi’nden çıkarılan tabletlerin çoğunu Yakındoğu coğrafyasında yer alan devlerden Mısır’a gönderilen mektuplar teşkil eder. Bunların ise ekseriyeti Suriye-Filistin bölgesindeki küçük şehir devletlerinin (vasallar) yöneticileri tarafından gönderilmiştir. Büyük devletlerden Mısır’a gelen mektuplar ise yaklaşık olarak 50 kadardır. Bununla birlikte Amarna Arşivi’nden çıkan mektupların Mısırlılar tarafından yazılanlar (bu gerek vasallara gerekse büyük devletlere gönderilenler olsun) arşivin çok az bir miktar kısmını teşkil etmektedir. Oysa Mısır firavunlarının yazdığı mektupların daha fazla olması gerekliydi. Buna delil olarak da bazı devletlerin yöneticilerinin mektuplarında kendilerine daha evvel Mısır’dan mektup gönderildiğinin bilgisinin verilmesi gösterilmektedir. Örneğin EA 147’de yer alan ve Abi-Milku’ya ait olan şu ifade bunun en sağlam kanıtıdır: *“Efendim, karnımda ve sırtımda kralımın sözünü taşıyorum.”*¹⁵¹³ Bu ve benzeri ifadeler pek çok mektupta geçmektedir. Bunlar da Mısır firavunlarının daha fazla mektubunun olduğunun kanıtlarıdır. Ancak arşiv kayıtlarına bakıldığında Mısırlılara ait çok az mektubun gün yüzüne çıkarıldığı görülmektedir. Burada akılda tutulması gereken şey şudur: Madem ki bu mektuplar Mısırlılar tarafından yazıldı o halde neden buradaydı? Gönderilmiş olan bir mektubun Amarna Arşivi’nde ne işi vardı? Bununla ilgili gerekli tartışmaları ve yorumları ilgili bölümlerde dile

¹⁵¹³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 745.

getirdiğimiz için burada tekrar etmek istemiyoruz. Ancak hatırlanması babıyla özetle şunu diyebiliriz: Bir varsayımına göre bunlar içerdiği konulardan dolayı Mısırlılar için önemli addedilmiş ve bu sebeple esas mektup gönderildikten sonra bir kopyası da arşive konulmuştur. Bir başka görüşe göre ise de EA 162 hariç buradaki mektupların kopya olmadığı yazıldığı ancak gönderilmediği yönündedir. Arşive konulması ise muhtemelen yazı ve dil çalışmalarında örnek olarak faydalanılması içindir.¹⁵¹⁴

Amarna Arşivi'nden çıkarılan mektupların arasında Mısırlılar tarafından gönderilen bu mektuplara gelince: İki mektup (EA 1, 5) ve bir envanter listesi (EA 14) Babil'e, bir mektup (EA 31) Arzava'ya, geri kalanı ise (EA 99, 162-163, 190, 367, 369, 370) vasallara hitaben yazılmıştır. Böylece 382 adet olan Amarna tabletleri arasında deca 11'inin Mısırlılar tarafından kaleme alındığı sonucuyla karşı karşıya olunduğu anlaşılmaktadır.

Mısırlıların vasallara gönderdiği mektuplara ise şunlardır: EA 96'nın Mısırlı bir komutandan Biblos kralı Ribhadda'ya, EA 99'un firavundan (alıcının ismi yazmıyor) Ammiya(?) şehrine, EA 162'nin firavundan (alıcının ismi yazmıyor) Amurru kralı Aziru'ya, EA 163'ün firavun tarafından (alıcının ismi yazmıyor) Kenan Bölgesi'ne, EA 190'ın firavun veya yüksek rütbeli bir görevliden Kadeş kralı Etakkama'ya, EA 367'nin IV. Amenhotep'ten Ak-ša-pa'nın (Modern adı: Achshaph) yöneticisi Intaruta'ya, EA 369'un IV. Amenhotep'ten Gezer'in yöneticisi Milkilu'ya, EA 370'in IV. Amenhotep'ten Aš-qá-lu-na'nın yöneticisine hitaben yazıldığı tespit edilmiştir.

Mevcut olan bu mektuplarda nelerden bahsedildiğine bakacak olursak:

4.12.1. EA 96: Mısırlı Bir Görevliden Bibloslu Ribhadda'ya

Bu mektup Mısırlı bir ordu komutanından Biblos Kralı Ribhadda'ya gönderilmiştir. Mısırlı görevli mektubunun girişinde Ribhadda'ya şu şekilde hitap eder: “Benim oğlum Ribhadda'ya. Senin baban, generalinin mesajıdır. Tanrı senin ve senin ev halkının esenliğini bahşetsin.”¹⁵¹⁵ Mısırlı generalin baba-oğul ifadelerini kullanması dikkat çekmektedir. Bunun büyük-küçük arasındaki ayrımı ortaya koyduğunu daha önceki bölümlerde ifade etmiştik.

¹⁵¹⁴ W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvii,

¹⁵¹⁵ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 541.

Bu kısmın ardından Ribhadda'nın Mısırlı generale daha evvel dediği birtakım şikayetler konusuna değinildiğini görmekteyiz. Ribhadda'nın değindiği mesele ise bir salgınla¹⁵¹⁶ ve bundan kaçan insanlarla alakalıdır. Anlaşıldığına göre yakın bir dönemde Şumur'da bir salgın yaşanmış ve bundan canını kurtarmak isteyen bazı insanlar Ribhadda'nın memleketine sığınmak istemiştir. Ribhadda ise kuvvetle muhtemel salgının kendi ülkesine sıçramaması için bu bölgenin insanlarını ülkesine almak istememiştir.

Mısırlı yetkili de hem bu konu hakkında bilgi almak, hem de Mısır'ın buradaki çeşitli mülklerinin zarar görmemesi için gerekli talimatları bildirmek maksadıyla bu mektubunu kaleme almıştır.

Mektupta salgının ne tür bir hastalık olduğu konusunda ayrıntılı bilgi verilmemiştir fakat Mısırlı yetkili bunun nasıl bir salgın olduğunu öğrenmek için mektubunda bunu şu şekilde sorar: “*Bu salgın insanlarda mı yoksa eşeklerde midir? Nasıl bir salgındır ki eşekler yürüyemiyor?* Bu soru tarzlarından salgının etkisi hakkında az çok bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Muhtemelen Ribhadda'nın daha evvel eşeklerin yürümesine engel teşkil eden bir şey hakkında bir malumat vermiş olmalıydı ki Mısır yetkilisi bu şekilde bir soru sorma ihtiyacı hissetmiştir. Sonraki cümlede ise Ribhadda'ya “*kralın eşeklerini koruyorsundur değil mi*” şeklinde bir talimat verilmesi salgının hayvanlar üzerinde de etkili olduğunu düşündürmektedir. Ardından ise onların zarar görmemesi ve eşeklerin sağ salim Mısır'a ulaştırılması gerekliliği üzerine bir emir verilerek mektup sona ermiştir.¹⁵¹⁷

4.12.2. EA 99: Mısır Firavunu'ndan (III. Amenhotep/IV. Amenhotep) Ammiya Şehrine

Bu mektup III. Amenhotep veya IV. Amenhotep tarafından Ammiya(?) şehrine gönderilmiştir. Tabletten ilk iki satırı hasarlı olduğundan bunun hangi firavuna ait olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Mektupta Ammiya şehrinin yöneticisinden kızını ve çeyizinin Mısır'a göndermesine dair bir istekte bulunulmuştur. Bu da mektubu gönderenin kim olduğu konusunda bir tahminde bulunmamıza olanak vermektedir. III.

¹⁵¹⁶ Kaynaklarda salgının detaylarına dair bir bilgi verilmez ancak biz bunun veba olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim Amarna Arşivi'ndeki Alaşia mektuplarından biri olan EA 35'te de bir veba salgınından söz edilir. Öte yandan Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın da vebadan öldüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Amarna Çağı'nın sonlarına doğru bölgede bir veba salgınının yaşanmaya başladığı ve ilerleyen süreçte bunun arttığı ifade edilebilir. Öyle ki Hitit kralı II. Murşili'nin veba dualarını yazdırdığı da bilinmektedir. Bu dular için bkz: Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 101-103.

¹⁵¹⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. I*, 2015, s. 540.

Amenhotep'in evlilik işlerine çok düşkün biri olduğu bilindiğinden muhtemelen bu mektup ona aittir. Öte yandan Ammiya'dan 20 tane güçlü kuvvetli köle, gümüş, at arabası ve sağlıklı/sağlam atlar da istenmiştir.¹⁵¹⁸

4.12.3. EA 162: Akhenaten'den Amurru Kralı Aziru'ya

Bu mektubun Akhenaten tarafından gönderildiği alıcısının ise Amurru kralı Aziru olduğu belirtilmektedir. 81 satırdan oluşan mektupta Biblos prensinin kardeşiyle aralarında yaşanan bir husumete Aziru'nun müdahil olmasından dolayı duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Ayrıca bölgede bazı sorunların yaşandığı ve bundan dolayı Aziru'ya “*sen benim hizmetkarımsın diğerleri de öyle. Böyle bir meselede nasıl yer alabilirsin*” denilmektedir. Bu ifadeden Aziru'nun bir suça karıştığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Mektubun ilerleyen satırlarında Aziru suçlanmaya devam edilmektedir. Özellikle onun Kadeş kralı ile beraber hareket etmesi firavunu çok öfkelenirmişe benzemektedir ki bu konuda şöyle denilmiştir: “*...senin efendinin kızgın olduğu bu insanlarla birlikte... sen ve akrabaların efendinin savaş baltalarıyla öldürüleceksiniz.*” Bu ifade apaçık bir idam fermanı gibidir. Öte yandan Mısır firavununun Aziru'ya gönderdiği elçiyle birlikte kendisine karşı düşmanlık edenlerin yazılarak gönderilmesi yönünde bir emir verdiği de mektuptan edinilen bilgiler arasındadır. Ayrıca firavun Aziru'ya bazı kişilerin isimlerini vermiş ve onların ayaklarına pranga takılarak Mısır'a gönderilmesini emretmiştir. Bunların yanı sıra mektubun genel gidişatından Mısır firavununun Kanan bölgesine bir seyahat yapacağına dair de tahminler yapılmaktadır.¹⁵¹⁹

4.12.4. EA 163: Mısır'dan Kenan Bölgesine

Kenan Bölgesi'ne gönderildiği anlaşılan bu mektubun hasarlı kısımları çok fazladır. Bu sebeple mektubta yazılanların detaylarına vakıf olunamamaktadır. Bununla birlikte son kısımlarında Mısır ordularının büyüklüğünden ve ihtişamından bahsedildiği okunabilmektedir.¹⁵²⁰ Bunun da Kenan bölgesine göz dağı vermek için yazıldığı düşünülebilir.

¹⁵¹⁸ A. F. Rainey, *age. Vol. 1-2* 2015, s. 547, 1443.

¹⁵¹⁹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1-2*, 2015, s. 803-807, 1511.

¹⁵²⁰ W. L. Moran, *age.* 1992, s. 251.

4.12.5. EA 190: Mısır'dan Kadeş Kralı Etakkama'ya

Bu tablet de EA 163 gibi çok fazla hasar görmüştür. Bundan dolayı gönderen kişinin ismi tespit edilememiştir. Okunabilen belli başlı kısımlarından mektubun Kadeş kralı Etakkama'ya hitaben yazıldığı ifade edilmektedir. Bir diğer tespit edilen nokta da Mısır birliklerinin bir şehre yardıma gittiği ve Mısır ordularının içinde Kuşi, Sutu (Suteanlar) ve Habirular'ın olduğudur. Böylece ismi geçen bu üç topluluğun en azından bazı mensuplarının Mısır ordularında görev aldığını göstermektedir.¹⁵²¹ Bu bilgi Amarna Çağı'nda şehir devletlerinin korkulu rüyası olan Habirular gibi unsurların zaman zaman büyük devletlerin ordularında paralı asker olarak görev aldıklarını ortaya koyması açısından çok önemli bir detaydır.¹⁵²²

4.12.6. EA 367: Akhenaten'den Ak-şa-pa'nın Yöneticisi Intaruta'ya

EA 367 IV. Amenhotep'ten (Akhenaten) Ak-şa-pa'nın yöneticisi Intaruta'ya gönderilmiş çok uzun olayan bir mektuptur. Tabletın hasar görmeden günümüze ulaşması önemlidir. Özellikle de Akhenaten'e ait az sayıda mektuptan biri olması tabletin kıymetini daha da arttırmaktadır. Bu sebeple Akhenaten'in bir vasala neler dediği, onları ne şekilde gördüğü ve onlara nasıl hitap ettiğinin bilinmesi açısından mektubun tamamının tercümesini vermek istiyoruz:

“Böylece kral size bu tableti gönderiyor ve şöyle diyor: tetikte olun, sen kralın toprağını korumak için varsın. Kralınız size Maireya'nın oğlu Hanni'yi gönderiyor; o Kenan bölgesinin pek azimli bir müfettişidir. O size ne söylese yapın ki kralınız sizi suçlu bulmasın. Denilen her söz dikkatlice dinleyin ve dikkatlice yerine getirin. Tetikte olun, tetikte olun! İhmalkâr davranmayın. Umarım kralın okçuları geldiğinde onlar için yiyecek, şarap ve diğer gerekli olan her şeyden bol bol verilir. O (firavun kendisini veya ordusunu kastediyor) size hızlı bir şekilde

¹⁵²¹ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 887.

¹⁵²² Habiru vb. toplulukların paralı asker olarak görevlendirildiğine bilgilerin yer aldığı şu çalışmaya bkz: Sevgi Dönmez, “Tuzağa Düşmüş Bir Kuş Gibi”: Amarna Çağı'nda Bölgesel Çatışmalar, Paralı Askerler Ve Vekâlet Savaşları” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV/ 2, 2019, ss. 537-566.

*gelecek ve o düşmanların başlarını kesecek. Siz biliyorsunuz ki kralın birlikleri ve savaş arabaları çok fazladır ve hepsi çok iyidir.*¹⁵²³

Buna göre Akhenaten'in çok yüksek rütbeli bir görevlisini Intaruta'ya göndermiş olması bölgede ciddi sorunların olduğu ve bununla yakından ilgilenildiği anlamına gelmektedir.¹⁵²⁴ Öte yandan firavunun birkaç defa “tetikte olun!” şeklinde telkinde bulunması ve Mısır ordularının bölgeye kısa zamanda intikal edeceğinin bilgisini vermesi bölgede sorun çıkararak kimselerin kellesinin alınacağına bir ön bilgisi anlamında değerlendirilebilir. Aynı zamanda Intaruta'ya verilen talimatlardan birinin de orduların iaşesinin karşılanması şeklinde olduğu görülmektedir. Bu cümleden vasalların bir görevinin de sefere çıkan Mısır ordularının ihtiyaçlarını karşılamak olduğu anlaşılmaktadır.

4.12.7. EA 369: Bir Mısır Firavunundan (III. Amenhotep/Tutankhamon?) Gezer'in Yöneticisi Milkilu'ya

Bu mektup bir Mısır firavunundan Gezer'in yöneticisi Milkilu'ya hitaben yazılmıştır. Metinde firavunun ismine yer verilmediğinden bunun kim olduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Metnin son kısmında Mısır tanrısı Amon'un zikredilmesi bu mektubun IV. Amenhotep'e ait olmadığını düşündürmektedir. Çünkü bilindiği gibi bu firavun zamanında Aten inancı hâkim kılınmış diğer Mısır tanrılarına tapınım yasaklanmıştı. Tutankhamon zamanına gelindiğinde ise bu kez Aten kültü terk edilerek Amon inancına geri dönüş sağlanmıştı. Bu açıdan mektubun Tutankhamon'a veya Aten inancı başlamadan evvelki firavun olan III. Amenhotep'e ait olma ihtimali çok yüksektir. Bununla birlikte Rainey'de birinci cildin 23. Sayfasında bu mektubun III. Amenhotep'e, aynı eserin ikinci cildinin 1631. sayfasında ise Akhenaten'e ait olduğu yazılmıştır. Böylece kaynakta bir çelişki olduğu görülmektedir.¹⁵²⁵ Moran'da ise mektubun hangi firavuna ait olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır.¹⁵²⁶

¹⁵²³ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1249.

¹⁵²⁴ Niels Peter Lemche, *The Canaanites and Their Land The Tradition of the Canaanites*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1991, 35,36.

¹⁵²⁵ Bkz: A. F. Rainey, *age. Vol. 2*, 2015, s. 1631, ve A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 24.

¹⁵²⁶ W. L. Moran, *age. 1992*, s. 366.

Mektubun içeriğine gelince, bunun yazılı olduğu tabletin sağlam bir şekilde günümüze ulaşmış olması içeriğinin tamamına vakıf olunmasını sağlamıştır. Mektubun tercümesi şu şekildedir:

“Gezer’in yöneticisi Milkilu’ya; Böylece kral size bu tableti şunları söylemek için gönderiyor. O size okçularının müfettişi olan Hanya’ya şunları vermeniz için (onu size) gönderiyor: Güzel kadın sakiler; gümüş, altın, keten elbiseler, ma-al-ba-şi (kızıl renkli bir taş), her türlü değerli taş, 1 abanoz sandalye. Bunların tamamı iyi kalitede olsun. Toplam değeri 160 diban (yaklaşık 14,560 gr.) dir. (1 sakinin değeri 40 şekeldir. Toplam olarak 40 kadın saki için de 40 şekel yapar.) Son derece güzel kadın sakiler gönder ve eksiklik olmasın. Böylece kral, senin efendin sana şu şekilde seslenecek: Bu size verilen emir gereğince yapılan harika bir iştir. Biliyorsunuz ki kral güneşin haleleri gibidir. Onun birlikleri, savaş arabaları ve atları için her şey iyi durumdadır. Amon gerçekten güneşin doğduğu ve battığı Aşağı Ülke ile Yukarı Ülke’yi kralın ayakları altına serdi.¹⁵²⁷

Burada dikkat çeken husus Gezer’in yöneticisine yapılan isteklerin ardından bunların değerinin de yazılmış olmasıdır. Bunun niçin yapıldığı bilinmemektedir ancak akla birkaç ihtimal gelmektedir. İlk olarak bunların ücretleri ödenecek olduğundan böyle bu miktarların yazıldığı düşünülebilir. İkinci olasılık ise bunların en az yazılan miktarların kalitesinde/kıymetinde olması istendiğinden istenen bu şeylerin ederi yazılmış olabilir.

Mektupta dikkat çeken bir başka husus da Amon’un zikredilmiş olmasıdır. Bu önemli bir detaydır. Bu ifade öncelikle mektubun kime ait olmadığını göstermektedir ki bu kişi Akhenaten’dir. Öte yandan yukarıda da dile getirdiğimiz gibi bu ifade mektubun iki kişiden birine ait olduğuna dair önemli bir işarettir bunlar da III. Amenhotep ile Amarna Çağı’nın son firavunu Tutankhamon’dur.

¹⁵²⁷ A. F. Rainey, *age. Vol. 1*, 2015, s. 1251.

4.12.8. EA 370: Mısır'dan Aş-qá-lu-na'ya Bir Mektup

Mısır'dan Aş-qá-lu-na'ya (Aşkelon) gönderilen bu mektubun özünde buranın Mısır'a ait bir bölge olduğu görülmektedir. Mektupta aynı zamanda kralın bu toprağının iyi bir biçimde korunması gerektiğine dair birtakım direktifler de verilmiştir. Mektup EA 369'un sonundakine benzer bir şekilde sona ermiştir. Fakat bunda Amon'dan söz edilmemiştir.¹⁵²⁸

*“Biliniz ki kral iyidir. O, cennetteki güneş tanrısı gibidir. Onun piyadeleri ve savaş arabaları muhteşemdir. Güneşin doğduğu ve battığı Yukarı Ülke'den Aşağı Ülke'ye kadar her şey çok iyi durumdadır.”*¹⁵²⁹

¹⁵²⁸ Bkz: W. L. Moran, *age.* 1992, s. xvii.; A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 1252.

¹⁵²⁹ A. F. Rainey, *age.* Vol. 1, 2015, s. 1253.

SONUÇ

Bu çalışma esnasında öncelikle Amarna Çağı'nın kronolojisinin problemlili olduğu kanısına varılmıştır. Zira kaynakların ortak bir paydasının olmadığı, dolayısıyla dönem için pek çok eserde birbirinden farklı tarih aralıklarının verildiği görülmüştür. Bu bağlamda dönemin kronolojisini doğru tespit edebilmek adına kaynaklarda Amarna Çağı için verilen tarih aralıklarını mukayese ederek ve ortaya çıkan verileri son çalışmalar ışığında değerlendirerek Amarna Çağı'nın tarih aralığının MÖ 1390-1322 yılları arasını kapsadığı sonucuna varılmıştır.

MÖ 14. asırda yaşanmış olduğuna kanaat ettiğimiz Amarna Çağı'nın en önemli özelliğinin bir diplomasi çağı olmasıdır. Ancak Amarna Çağı'nın öncesinde de diplomatik teamüller doğrultusunda gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir. Öyle ki Yakınoğu'nun çeşitli bölgelerindeki siyasi teşekküller Amarna öncesinde de (Ebla ve Mari örneklerindeki gibi) benzer nitelikte yazışmalar yapmışlardır. Amarna Çağı'nı önceki devirlerde yaşanan ilişkilerden farklı kılan esas nokta ise bu dönemdeki diplomatik ilişkiler ağının ilk defa çok geniş bir alanda ve yoğun bir biçimde yaşanmış olmasıdır. Nitekim bu ilişkiler ağına Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve Suriye-Filistin ve Alaşia'nın (Kıbrıs) dahil olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere her açıdan birbirinden farklı "beş" bölgede yer alan siyasi teşekküller bu yazışmalara katılmıştır. Bilindiği gibi de Mısır bu diplomasi ağının merkezindeydi ve dönem boyunca dört ayrı firavun tarafından yönetilmişti. Gerçekten yazışmalar III. Amenhotep zamanında başlamış, onun ardından oğlu IV. Amenhotep (Akhenaten), Dönemi'nde yoğun bir biçimde devam etmiştir. Diplomatik ilişkiler Akhenaten'in ölümden sonraki süreçte Smenkhare ve Tutankh/aten/amon zamanlarında da devam etmiş olsa da iyice zayıfladığı anlaşılmaktadır.

Yazışmaların merkezi ve Amarna Arşivi'nin tamamına yakının gün yüzüne çıkarıldığı yer ise Akhenaten'in bir inanç reformunu hayata geçirmek için inşa ettiği ve aynı zamanda Mısır'ın yeni başkenti olarak da hizmet eden *Akhetaten* kenti idi. Orta Mısır'da yer alan bu kent modern zamanlarda bölgede yaşayan *Beni-Amran* isimli yerel bir kabileden dolayı *Tell el-Amarna* olarak adlandırmıştır. Bu isminden dolayı buradan

çıkarılan çivi yazısıyla yazılmış 382 adet tablete “*Amarna Tabletleri*” veya “*Amarna Mektupları*” adı verilmiştir. Amarna yazışmalarında pek çok konunun işlendiği görülmektedir. Ancak Mısır firavunlarının daha çok komşu krallıklardan prensesleri ve güzel kadınları kendi haremlerine almanın derdinde oldukları görülürken onların muhataplarının ise Mısır’dan altın almak amacıyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Amarna Çağı’nda büyük devlet olarak adlandırılan “Mısır, Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Arzava ve Alaşia devletlerinin kralları genel olarak birbirlerine “kardeşim” şeklinde hitap etmişlerdir. Bu, onların eşit statüde devletler olduğunu vurgulayan bir hitap şekli olmalıdır. Onların oluşturduğu topluluğa Eskiçağ literatüründe “*kardeş krallar*” veya “*büyük güçler topluluğu*” adı verilmiştir. Zikrolunan devletler grubunu vasallarla birlikte mukayese eden modern bilim insanları Amarna Çağı’nda oluşan bu tablo sonucunda büyük devlet-küçük devlet ayrımı fikrini ortaya atmışlardır.

Madalyonun diğer yüzünde yer alan küçük devletler yani vasallar ise büyük devletlerin gölgesinde olarak daha çok kendi şehirlerinin bekasını garanti altına almak ve iktidarlarını sürdürmek gayesiyle Amarna diplomasisinde yoğun bir biçimde yer almışlardır. Öyle ki Amarna Arşivi’ndeki mektupların büyük çoğunluğu onlara aittir. Vasalların bu denli mektup yazmaları ise onların başının sürekli derde girmesinden ileri gelmiştir. Onlar içinde buldukları kaos ortamından kurtulmak için sürekli olarak Mısır firavunlarının yardımını istemişlerdir. Mektuplarını yazarken de “*güneşim, efendim, tanrım, güneş tanrım, fırtına tanrım, cennetten gelen güneş tanrısı*” şeklinde gösterişli hitap ifadeleri kullanmışlardır. Böylece Mısır firavunlarının gururunu okşarken kendilerinin ona muhtaç olduğunu ve bağılıklarını dile getirmişlerdir.

Birbirleriyle mücadele halinde olan bu küçük krallıkların amacı kendi sınırlarını genişletmek ve güçlü olmayanın yok olmaya mahkûm olduğu bu topraklarda gücü ele alarak varlığını devam ettirmektir. Bu politik anlayışla hareket ettikleri görülen vasallardan mağdur olanlar Mısır’dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Firavunlar ise bu taleplere karşı çoğu zaman umursamaz bir tavır takınmışlardır. Mektuplardan anlaşıldığına göre Mısır firavunları çoğu zaman onlara kendi başınızın çaresine bakın şeklinde karşılık vermiştir.

Diğer yandan vasalların mektuplarında sadece yardım taleplerinin yer almadığı, bunlarda dikkat çeken bir başka hususun da bölgelerinde olup bitenleri Mısır firavununun

isteği ve emri üzerine ona rapor etmeleridir. Bu konuda yazılmış pek çok mektup Amarna Arşivi'nden çıkarılmıştır.

Öte yandan Amarna Arşivi'ndeki mektupların çoğunun Suriye bölgesinden gelmesinde etkili olan en önemli faktörlerden biri de Habirular'dır. Amarna Mektupları sayesinde varlıklarından detaylı bir biçimde haberdar olunan bu topluluk Amarna Çağın'da önemli bir yer işgal etmiştir. Öyle ki saldırgan tutumlarından ötürü kendilerinden pek çok mektupta bahsedilmiştir. Esasen bu halk grubu gerek kendi başlarına gerekse bölgede önemli bir şehir devleti olan Amurrularla birlikte hareket ederek diğer şehirlere saldırılar yapmış ve onların kaos ortamına itilmesine neden olmuştur. Bu da mağdurların sürekli olarak Mısır'dan yardım istemesinde yol açmıştır. Bunların başında ise Biblos şehri gelmektedir. Dolayısıyla Biblos kralı Rib-Hadda'nın hemen hemen her mektubunda gerek Habirular'ı gerekse onların işbirlikçisi olan Amurruları şikâyet ettiği görülmektedir. Öte yandan Amurruların ise bölgesel ölçekte var olma mücadelesi verdiklerini ve bu amaçla Mısır ve Hitit devletleri arasında denge politikası uygulayarak her iki tarafı da hoşnut etmeye çalıştıklarını belirtmek isteriz. Onlar ilk önce Mısır'a bağlı bir vasal iken Amarna Çağı'nın sonlarına doğru Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın gücüne boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu da bölge siyasetini belirleyen güç unsurunun artık Hititler olduğunu gösteren bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Mısır'ın geri çekilmeye, Hitit sınırının ise güneye doğru genişlemeye başladığı bir dönem yaşanmaktadır.

Bununla birlikte Habirular adı verilen bu karmaşık yapının tamamının başıboş bir eşkıya topluluğu gibi hareket etmediği onlardan bazılarının Mısır'ın ve muhtemelen diğer büyük devletlerin ordularının bünyesinde bir çeşit paralı asker olarak görev aldığı da anlaşılmaktadır. Bu açıdan Habirular'ın gerek faaliyetleri gerekse teşkilatlanma biçimleri açısından dikkat çektiği görülmektedir. Çalışmamız boyunca onlar hakkında vermiş olduğumuz bilgilerden, bu yapının Eski Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerinde yaşayan farklı toplumsal grupların biraraya gelmesi sonucu oluştuğu anlaşılmıştır. İlgili kısımlarda Habirular'ın İbrani toplumu ile ilişkili olduğu veya olmadığı konularına da değinilmiştir. Onların bir İbrani unsuru olup olmadığı ise tam anlamıyla bir muammadır. Habirular hakkında söylenebilecek en temel yargı onların Suriye-Filistin coğrafyasının tarihinde önemli bir sosyal tabaka oldukları ve şehir devletlerinin güvenliğini çoğu zaman tehlikeye düşürdükleridir. Mısır ve Amurru gibi devletler de onları kendi emelleri

doğrultusunda kullanmışlardır. Bu açıdan Hitit, Mitanni, Mısır, Asur gibi büyük devletler önemli ticaret yollarının geçtiği Doğu Akdeniz'e hâkim olma yarışını yaparken bölgedeki siyasi yapılar da varlıklarını devam ettirebilmek adına çeşitli politikalar geliştirmek zorunda kalmışlardır.

Bu çalışmada ele aldığımız bir başka konu da Amarna Mektupları'nın bulunduğu kent olan Akhetaten'in kuruluşunun ardında yatan bir inanç reformudur. IV. Amenhotep tarafından ortaya atılan Aten inancı ile Eski Mısır tanrılarına tapınım yasaklanmış sadece Aten adındaki tanrıya tapınılacağı ifade edilmiştir. Her ne kadar bu dönemde Mısır tanruları terk edilmiş olsa da Aten'in uçlarında *ankh* sembollerinin olduğu ışık saçan bir güneş diski ile tasvir edilmiş olması güneş simgeselciliğinin pratikte yaşamaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Böylece kadim Mısır uygarlığının var olmasında etkili olan iki unsurdan (Nil ve Güneş) biri olan "güneş" ögesinin Aten inancında da yer edinmiş olduğu dolayısıyla Aten fikrinin tam anlamıyla yeni bir din veya inanç olmadığı görülmektedir.

Bununla birlikte Aten inancı Amarna Çağı'nın önemli bir belirleyici unsuru olmuştur. Şöyle ki Mısır'da bu inanç reformu ile meşgul olunurken, Tutmosisler zamanında önemli oranda hakimiyet altına alınan Suriye-Filistin bölgesi yavaş yavaş Mısır'ın elinden çıkmaya başlamıştır. Mısırlılar buradan geri çekilirken, I. Şuppiluliuma'nın önderliğindeki Hititler bölgenin kaderinde etkili olmaya başlamışlardır. Bu bakımdan Amarna Çağı'nda liderlik Mısır'dan Hititlere geçmiştir diyebiliriz. Bunda da en büyük faktör yaşanan din reformunun neticesinde Mısır'ın iç işlerinde bir düzensizlik meydana gelmesi ve bunun dış politikaya olumsuz bir biçimde yansımalarıdır. Bu dönemde Mitanniler'in de güçten düşmesi ile bölgede en avantajlı devlet Hititler olmuştur.

Amarna Çağı'nın Hititlerden başka bir diğer parlayan yıldızı da Asurlulardır. Ticaret Kolonisi Devri'nin ardından gerilemeye başlayan Asurlular Amarna Çağı'nda I. Asur-Uballit'in liderliğinde yeniden güçlenmeye başlamıştır. Mezopotamya'nın bir diğer önemli unsuru olan Babil Devleti ise Amarna Çağı'nda Kassit Hanedanı'na mensup krallar tarafından yönetilmekte idi ve onların Mısır'la oldukça iyi ilişkileri vardı. Bu açıdan onlar Asurlular'ın Mısır'la ilişki kurmasına engel olmaya çalışmışlardır.

Mitannilere gelince, Geç Tunç Çağı'nın başlarında Ön Asya'da taze bir güç olarak ortaya çıkan bu halk, Hurrilerle birleşerek güçlü bir devlet vücuda getirmişlerdi. Ancak Yeni Krallık Dönemi'nde Tutmosis adlı firavunlar tarafından baskı altına alınmıştır. Bu aşamadan sonraki süreçte Asur'un ve Hititlerin güçlenmesine bağlı olarak Mısır firavunlarıyla dost olma yoluna girmişlerdir. Öyle ki Amarna Çağı'nda Mısır'la en yakın ilişkisi olan siyasi teşekkül Mitanni Devleti idi. Bu yakınlık Mitanni krallarının kızlarını Mısır firavunlarıyla evlendirmesiyle daha da artmıştır. Neticede yükselen Hitit gücünden ötürü bu yakınlığa Mısır'ın da ihtiyacı vardır diyebiliriz.

Amarna Çağı'nın iki önemli unsuru olan Arzava ile Alaşia krallıklarına gelince. Bilindiği gibi bu iki unsur devrin büyük devletleri arasında yer almışlar ve Mısır firavunlarıyla yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Özellikle Hititleri takip etme açısından Mısırlılar Arzava krallığına büyük önem vermiştir. Bir ara Arzava kralı Tarhundaradu'nun kızının III. Amenhotep ile evliliği gündeme bile gelmişti fakat bunun ne şekilde sonuçlandığı bilinmemektedir. İki ülke arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, Mısırlılar Anadolu'daki güçlü rakibi Hititlerin başına gelenler konusunda Arzava'dan bilgi edinmeye çalışmıştır. Alaşia ise Mısır'ın Akdeniz Dünyası'ndaki gözü kulağı gibiydi. Bu siyasi yapı Mısır'ın ve pek çok devletin Geç Tunç Çağı'nda ihtiyacı olan bakırı karşılamıştır. Muhtemelen bu sayede Amarna Çağı'nın büyük devletleri arasında kabul edilmiştir. Alaşia Krallığı'nın Amarna Arşivi'nde azımsanmayacak sayıda mektubu bulunmaktadır. Ancak bu mektupların hiçbirinde onların krallarının isminin yazılmadığı görülmektedir. Bu da büyük bir eksikliktir. Öte yandan bu mektuplardan iki ülke arasında genellikle bakır ticaretine dayalı ilişkilerin olduğu görülmektedir. Böylece Mısır ile ada arasında daha çok ekonomik münasebetlerin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Kısacası Amarna Çağı'nda Akdeniz Dünyası'nın en önemli siyasi teşekkülleri Mısır firavunları ile dostane ilişkiler içerisinde yazışmalar yapmışlar, birbirlerine değerli hediyeler göndermişler, ticari ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine önayak olmuşlardır. Amarna Mektupları sayesinde Akdeniz Dünyası'nın MÖ 14. yy'ına dair en detaylı bilgiler günümüze ulaşmıştır. Özellikle krallar arasındaki yazışmalar onların kişisel zaaflarını, nelere düşkün olduklarını ortaya koymasından önem arz etmektedir. Bu açıdan mektuplar, Akdeniz Dünyası'nın siyasi, sosyal ve ekonomik manzarasını ayrıntılı olarak gözler önüne sermektedir. Öyle ki Mısır'daki altının kum gibi çok olduğunu, bir

firavunun hastalanmasının ardından onun tedavisi için tanrıça heykelinin gönderildiğini, Habirular'ın faaliyetlerini, Alaşia Memleketi'nde yaşanan veba salgınından dolayı bakır işçilerinin çoğunun öldüğünü, Suriye-Filistin coğrafyasının günümüzde olduğu gibi söz konusu dönemde de kaos içinde olduğunu Amarna Mektupları sayesinde öğrenme imkânımız olmuştur. Yazışmalar sona erince bu bilgi akışı da son bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abacı, O. (2016). *Sumer Ve Türk Kültürünün Mukayesesi Ve Çıkan Sonuçlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Abulafia, D. (2011). *The Great Sea A Human History of the Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford-New York.
- Adler, H.P. (1976). *Das Akkadische des Königs Tußratta von Mittanni*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn.
- Aharoni, Y. (1979). *Land of Bible A Historical Geography*, The Westminster Press, Philadelphia.
- Ahlström, G. W. (1991). Book Review: "Ancient Damascus: A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times until Its Fall to the Assyrians in 732 B.C.E. By WAYNE T. PITARD. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1987. Pp. ix + 230," *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 50, No. 2 (Apr., 1991), ss. 147-150.
- Akıncı, M. (2019). "Pax Khazarica", *History Studies*, 11/4, Ağustos 2019, ss. 1123-1135
- Albayrak, İ., Erol, H. (2018). "Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:5/Sayı 17, ss. 153-163.
- Albright, W. F. (1942). "A Case of Lèse-Majesté in Pre-Israelite Lachish, with Some Remarks on the Israelite Conquest", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 87 (Oct., 1942), ss. 32-38.
- Alexiou, S. (1991). *Minos Uygarlığı*, (çev. Elif Tül Tulunay), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Alp, S. (2001a). *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara.
- Alp, S. (2001b). *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

- Alparslan, M. (2009). “Bir Bilim Olarak “Hititoloji”, *Hititolojiye Giriş*, (Hazırlayan: Metin Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, ss. 11-36.
- Alpman, A. (1981). “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S, 25, ss. 283, 312.
- Altman, A. (2010). “How Many Treaty Traditions Existed in the Ancient Near East”, *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer. Studien zu den Boğazköy-Texten 51*, (Edts.Yoram Cohen, Amir Gilan, Jared L. Miller), Harrassowitz, Wiesbaden, ss. 17-36.
- Artzi, P. (2002). “The Diplomatic Service in Action”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 205- 211.
- Aslantürk, N. (2018). “Eski Yakındoğu Dünyasında Kaybolmuş bir Kavim Hurriler”, *Aktüel Arkeoloji* sayı: 64. ss. 64-71.
- Assmann, J. (2018). *The Invention of Religion: Faith and Covenant in the Book of Exodus*, Princeton University Press, Princeton.
- Astour, M.C. (1965). "New Evidence on the Last Days of Ugarit", *American Journal of Archaeology*, Vol. 69, No. 3 (Jul., 1965), ss. 253-258.
- Astour, M.C. (1972). “Hattuşiliş, Halab, and Hanigalbat”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 31, No. 2 (Apr., 1972), ss.102-109.
- Avruch, K. (2002). “Reciprocity, Equality, and Status-Anxiety in the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 154-164.
- Ay, Ş. (2011). “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies Volume 3 / 1*, ss. 1-14.
- Ay, Ş. (2015). “Eski Yakındoğu'da İlahi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *TAD*, C. 34/ S. 57, ss. 1-22.
- Ay Arçın, Ş. (2016). *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hakimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Bachhuber, C. and Roberts, R. G. (eds) (2009). *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean, Proceedings of an International*

Symposium held at St. John's College, University of Oxford 5-6th March 2006,
Oxbow Books, Oxford.

- Bachvarova, M. R. (2016). *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Backman, G. (1996). *Hittite Diplomatic Text* (Ed. Harry A. Hoffner, Jr.), Scholar Press, Atlanta, Georgia.
- Balkaya, T. (2009). *Hurri-Mitanni Devleti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bar, S., Kahn, D., and Shirley J. J (eds), (2011). "Introduction", *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009*, Leiden, Boston, ss. 1-4.
- Baranowski, K. J. (2018). "New Light on Peripheral Akkadian from Qatna: Texts between Language and Writing System", *Altorientalische Forschungen 2018; 45(1)*, ss.22-35.
- Barnett, R. D. (1958). "The Siege of Lachish", *Israel Exploration Journal, Vol. 8, No. 3* (1958), ss. 161-164.
- Beaulieu, P.A. (2018). *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Medford.
- Bennett, J. (1939). "The Restoration Inscription of Tut'ankhamūn", *The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 25, No. 1, (Jun., 1939)*, Sage Publications, ss. 8-15.
- Bergsträsser, G. (2006). *Sami Dilleri Tarihi*, (çev. H. Kılıç- E. Tanrıverdi), Anka Yayınları, İstanbul.
- Berman, L. M. (2001). "Overview of Amenhotep III and His Reign", *Amenhotep III Perspectives on His Reign* (Edited by David O'Connor and Eric H. Cline), University of Michigan Press, Ann Arbor, ss. 1-25.
- Bietak M. (1996). *Avaris The Capital of Hyksos Recent Excavations at Tell el Dab'a*, British Museum Press, London.
- Bingöl, A. (2013). "Hurrilerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2013*. ss. 115-133.
- Birbrier M. L. (2008). *Historical Dictionary of Ancient Egypt*, The Scarecrow Press, Lanham.

- Black, J., Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, (Yayına Hazırlayan: Necdet Hasgöl), Aram Yayıncılık, İstanbul.
- Black, J., George, A., Postgate, N. (eds.) (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Bogucki, P. (Editor in Chief), (2008). *Encyclopedia of Society And Culture in the Ancient World*, New York.
- Booth, C. (2007). *The Boy Behind the Mask Meeting the Real Tutankhamun*, Published By Oneworld Publications, Oxford.
- Bostan, İ. (2007), “Preveze Deniz Muharebesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, (ss. 343-345).
- Brewer, D. J. and Teeter, E. (2011), *Mısır ve Mısırlılar*, (çev: N. Uzun), Arkadaş Yayınları, Ankara 2011.
- Brinkman, J. A., (2017). “Babylonia under the Kassites: Some Aspects for Consideration”, *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites, Volume 1 Philological and Historical Studies, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin, ss. 1-44.
- Brinkman, J. A., Civil, M., Gelb, I.J., Oppeheim, A. L., Reiner E. (edt.), (2004). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, Chicago, Volume 17/Š Part II, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Broodbank, C. (2013). *Making of the Middle Sea A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, Thames & Hudson, London.
- Bryan, B. M., (2000). “The 18th Dynasty Before The Amarna Period”, *The Oxford History of Ancient Egypt*, (edt. İan Shaw), Oxford University Press, Oxford, ss. 207-264.
- Bryan, B. M. (2002). “The Egyptian Perspective on Mittani”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 71-84.
- Bryce, T. (1986). “Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia”, *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 35, H. 1 (1st Qtr., 1986), ss. 1-12.

- Bryce, T. (2002). *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford New York.
- Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev. M. Günay), Dost Kitabevi, Ankara.
- Bryce, T. (2005). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, New York and London.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East from the Early Bronze Age to the Fall of The Persian Empire*, New York.
- Bryce, T. (2014). "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean* (edited by Jeremy McInerney), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 127-141.
- Bryce, T. (2016). "Arzawa", *The Encyclopedia of Ancient History*, (Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner) John Wiley & Sons, Oxford. Online Pub: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781444338386.wbeah30240>
- Bryce, T., Rens, J. B. (2016). *Atlas of the Ancient Near East From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, New York and London.
- Budge, E. A. W. (1930). *Amulets and Superstitions*, Oxford University Press, London.
- Carr, D. M. (2005). *Writing on the Tablet of the Heart Origins of Scripture and Literature*, Oxford University Press, Oxford-New York.
- Ceylan, A. (2019). "Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye Ve Mısır)" *BELLEK/Journal of Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences Department of History*, C. 1, S.1. Hatay. ss. 1-15.
- Charpin, D. (2010). "The Desert Routes Around the Djebel Bishri and the Sutean Nomads According to the Mari Archives", *AL-RĀFIDĀN, Journal of Western Asiatic Studies, Special Issue: Formation of Tribal Communities: Integrated Research in the Middle Euphrates, Syria*, Letterpress, Hiroshima. ss. 239-245.
- Childe, G. (2016). *Aryanlar Hint Avrupa Kökenlerine Dair Bir İnceleme*, (çev. C. C. Aydın) Alfa Yayınları, İstanbul.

- Christensen, W. (2009). *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Egypt*, Infobase Publishing, New York.
- Ciamer, C. (1980). "A Gold Plaque from Tel Lachish" *Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University)*, Volume 7, Issue 3-4, (1980), (Published Online), ss. 152-162.
- Civil, M., Ignace J. G., Landsberger, B., Oppeheim, A. L., Reiner E, (edt.), (2004a). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 1/A Part II*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Civil, M., Ignace J. G., Landsberger, B., Oppeheim, A. L., Reiner E. (edt.), (2004b). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 10/M Part I*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Civil, M., Ignace J. G., Oppeheim, A. L., Reiner E. (edt.), (2008), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 8/K*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Clamer, C. and Ussishkin, D. (1977)."A Canaanite Temple at Tell Lachish", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 40, No. 2 (May, 1977), ss. 71-76.
- Clayton, P. A., (2001). *Chronicle of the Pharaohs the Reign- by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 illustrations 130 in color*, Thames & Hudson, New York.
- Cline E. H. (2014). *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, Princeton.
- Cline E. H. (2018). *MÖ 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*, (Çev. Ayşegül Kulgin), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Cline, E. H. and O'connor, D. (eds.), (2009). *Thutmose III a New Biography*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Cline, E. H. and Stannish, S. M. (2011). "Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el- Hetan, Once More", *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, Vol. 3:2, ss. 6-16.
- Cogan, M. (2014). "Cross-examining the Assyrian Witnesses to Sennacherib's Third Campaign: Assessing the Limits of Historical Reconstruction", *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (Edited by Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston, ss. 51-74.

- Cohen, R. (1996). "On diplomacy in the ancient near east: The Amarna letters", *Diplomacy & Statecraft*, 7:2, ss. 245-270.
- Cohen, R. and Westbrook, R. (2002). "Introduction: The Amarna System", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 1-12.
- Cohen, R. (2002). "Intelligence in the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 85-98.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites And Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Creasman, P. P. (2013). "Ship Timber and the Reuse of Wood in Ancient Egypt", *Journal of Egyptian History* 6 (2013), ss. 152-176.
- Curtis, A. (1999). "Ras Ibn Hani: The Material Sources", *Handbook of Ugaritic Studies*, (Wilfred G.E. Watson-Nicolas Wyatt), Brill, Leiden-Boston-Köln. ss. 5-27.
- Çelik, H. (2014). *Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma (M.Ö. 1974-1719)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Çelik, Ö. F. (2016). "Küre (Kastamonu) Karmaşığı Ofiyolit Kayaçları Ve Bu Kayaçları Kesen Dasitlerin Kökeni", *Yerbilimleri, Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni*, 37 (3), ss. 217-235.
- Çığ, M. İ. (2005). *Hititler ve Hattuşa İştar'ın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2006). *İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çiftçi, M. K. (2010). *Eski Mısır Dininde Tanrı Ve Öte Dünya İnancı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Kitapları, İstanbul.
- Dassow, E. V. (2014). "Levantine Politics under Mittanian Hegemony", *Constituent, Confederate, and Conquered Space The Emergence of the Mittani State* (Edited by Eva Cancik, Kirschbaum Nicole Brisch, Jesper Eidem), Walter de Gruyter, Berlin/Boston, ss. 11-32.
- D'avennes, P. (2000). *Atlas of Egyptian Art*, A Zeitouna Book, Cairo.

- David, S. R. (2002). "Realism, Constructivism, and the Amarna Letters", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 54-67.
- David, R. and Antony E. (1992). *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London.
- Davies N. D. G., (1905). *The Rock Tombs of El Amarna Part III- The Tombs of Huya and Ahmes*, (edt. F. LL. Griffith), Printed by Gilbert and Rivington Limited, London.
- Dawson, H. (2014). *Mediterranean Voyages The Archaeology of Island Colonisation and Abandonment*, Left Coast Press, Walnut Creek, California.
- Deijl, A. V.D. (2008). *Protest or Propaganda: War in the Old Testament Book of Kings and in Contemporaneous Ancient Near Eastern texts*, (Edt.K.A.D. Smelik), Brill, Leiden-Boston.
- Demir, T. (2008). "Anadolu'da Kimmer-İskit İz Ve Etkileri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Demirel, S. (2012). "M.Ö. II. Binyıl Batı Anadolu'sunda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme" *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 5*, Ocak 2012, ss. 215-226.
- Desplancques, S. (2006). *Antik Mısır*, (çev. İ. Yerguz), Dost Kitabevi, Ankara.
- Devecchi, E. (2012). "Aziru, Servant of Three Masters?" *Altoriental. Forsch., Akademie Verlag, 39,1*, ss. 38-48.
- Dinç, Gülmez, O. (2019). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Babil Diplomatik İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Doğan Alparslan, M. (2009). "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş*, (hazırlayan: Metin Alparslan), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, ss. 119-127.
- Dossin, G. (1950). *Correspondance de Samsi-Addu et de ses fils Archives Royales de Mari 1*, Imprimerie Nationale, Paris.
- Dossin, G. (1951). *Correspondance de Samsi-Addu et de ses fils (Suite) Archives Royales de Mari 4*, Imprimerie Nationale, Paris.

- Dossin, G. (1952), *Correspondance de Iasmah-Addu Archives Royales de Mari* 5, Imprimerie Nationale, Paris.
- Dönmez, S. (2013). “Hitit Dönemi’nde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri”, *International Journal of Social Science, Volume 6 Issue 8, October 2013*, ss. 813-832.
- Dönmez, S. (2019). “Tuzağa Düşmüş Bir Kuş Gibi”: Amarna Çağı’nda Bölgesel Çatışmalar, Paralı Askerler Ve Vekâlet Savaşları” *Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXIV/2*, ss. 537-566.
- Drews, R. (1993). *The end of the Bronze Age Changes in Warfare and the Catastrophe CA. 1200 B.C*, Princeton University Press, Princeton.
- Druckman, D. and Güner, S. (2002). “A Social-Psychological Analysis of Amarna Diplomacy”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 174-188.
- Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Durmuş, İ. (2018). “Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt:5/Sayı 17*, ss. 177-200.
- Duymuş, Florioti, H. H. (2012). “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012*, ss. 359-379.
- Edzard, D. O. (2003), *Sumerian Grammer*, Brill, Leiden-Boston.
- Egberts, A. (1991). “The Chronology of "The Report of Wenamun", *The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 77*, ss. 57-67.
- Eker, A. (2009). *Hitit Seramikleri Ve Kullanım Amaçlarına Göre Sınıflandırılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Elat, M. (2000). “Arguments for the Identification of the ^{LÚ}Urbi in Assyrian Royal Inscriptions”, *Studies in Historical Geography & Biblical Historiography presented to Zecharia Kallai*, (ed. G. Galil and M. Weinfeld), Brill, Leiden, ss. 232-238.

- Erman, A. (1907). *A handbook of Ancient Egyptian Religion with 130 Illustrations*, Archibald Constable, London.
- Fales, F. M. (2014). "The Road to Judah: 701 B.C.E. In the Context of Sennacherib's Political-Military Strategy", *Sennacherib at the Gates of Jerusalem Story, History and Historiography*, (Edited by: Isaac Kalimi and Seth Richardson), Brill, Leiden-Boston, ss. 223-248.
- Fargo, V. M. and O'Connell, K. G. (1978). "Five Seasons of Excavation at Tell el-Hesi (1970-77)" *The Biblical Archaeologist*, Vol. 41, No. 4 (Dec., 1978), ss. 165-182.
- Favro M., Guastoni A., Marini F., Bianchin S., Gambirasi A. (2011). "Characterization of lapis lazuli and corresponding purified pigments for a provenance study of ultramarine pigments used in works of art", *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, December, ss. 2195-2208.
- Feliu, L. (2003). *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Brill, Leiden.
- Faulkner, R. O. (1942). "The Battle Of Megiddo, *The Journal of Egyptian Archaeology*," Vol. 28 (Dec., 1942), ss. 2-15.
- Finkelstein, I., Goren, Y., Na'aman, N. (2004), "*Inscribed in Clay: Provenance Study of The Amarna Letters and the Other Ancient Near Eastern Texts*", Tel Aviv University Sonia And Marco Nadler Institute of Archaeology, Tel Aviv.
- Fleming, D. E. (2004). *Democracy's Ancient Ancestors Mari and Early Collective Governance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Foster, B. R. (2005). *Before the Muses an Anthology of Akkadian Literature*, CDL Press, Bethesda, Maryland.
- Fournet, A. (2011). "The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean", *The Macro-Comparative Journal*, Vol.2 No. 1, ss. 1-19.
- Foxvog, D. A. (2011). *Introduction to Sumerian Grammar*, Create Space Independent Publishing Platform.
- Frahm, E. (2017a). "Assyria and the South: Babylonia", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm) Wiley-Blackwell, Oxford, (ss. 286-298)
- Frahm, E. (2017b). "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 bce)", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 161-208.
- Freeman, C. (1996). *Egypt Greece and Rome Civilizations of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, New York.

- Freewalt, J. A. (2017). *Ay and the Dahamunzu Affair*, A Master's Thesis Submitted to the Faculty of American Public University, American Military University, Charles Town.
- Frost, H. (1973). "The Offshore Island Harbour at Sidon and Other Phoenician Sites in the Light of New Dating Evidence", *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* (1973), 2.1, ss. 75-94.
- Gadd, C. J., B.A. (1921). *The Early Dynasties of Sumer and Akkad*, Harrison & Sons, Ltd., London.
- Gale, N. H. and Stos-Gale, Z. A., (1981). "Ancient Egyptian Silver", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 67 (1981), ss. 103-115.
- Gaspa, S. (2018), *Textiles in the Neo-Assyrian Empire: A Study of Terminology*, De Gruyter, Boston-Berlin.
- Gdansk, K. U. (2015). "The Rituals of Power: The Akkadian Tradition in Neo-Assyrian Policy", *Tradition and Innovation in the Ancient Near East, Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome 4–8 July 2011*, (Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, ss.237-250.
- Gelb, I. J., Landsberger, B., Oppeheim, A. L., Reiner, E. (edt.), (1998). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 2/B*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Gelb, I. J., Landsberger, B., Oppeheim, A. L., Reiner, E. (edt.), (1998). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 1/A PART I*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Gelb, I. J., Landsberger, B., Oppeheim, A. L., Reiner, E. (edt.), (1998), *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 11/N part II*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Gelb, I. J., Jacobsen, T., Landsberger B., Oppeheim, A. L. (edt.), (1995). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 6/H*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Gelb, I. J., Jacobsen, T., Landsberger B., Oppeheim, A. L. (edt.), (2004). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago, Volume 4/E*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.

- Goetze, A. (2008). "The Struggle For The Domination of Syria (1400-1300 B.C.)" *The Cambridge Ancient History, Vol. 2, Part II*, (Eds. I. E. S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger), Cambridge University Press, Cambridge, ss. 1-20.
- Golden, J. M., (2004), *Ancient Canaan and Israel New Perspectives*, Abc-Clio, Santa Barbara.
- Goldsworthy, A. (2016), *Pax Romana War, Peace and Conquest in the Roman World*, Yale University Press, New Haven & London.
- Goldwasser, O. (1991). "An Egyptian Scribe from Lachish and the Hieratic Tradition of the Hebrew Kingdoms" *Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University)*, Volume 18, Issue 2, 1991, ss. 248-253.
- Goren, Y., Finkelstein I., and Na'aman, N. (2002). "Petrographic Investigation of the Amarna Tablets", *Near Eastern Archaeology*, 65:3, September, ss. 196-205.
- Goren, Y., Finkelstein I., and Na'aman, N. (2003), "The Expansion of the Kingdom of Amurru According to the Petrographic Investigation of the Amarna Tablets", *BASOR*, ss. 1-11.
- Gökçek, L. G. (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö.1975-1723), Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", *Archivum Anatolicum 7/1, 2004*, ss. 59-78.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara.
- Gökçek, L. G.-Abacı, Oğuzhan, (2018), "Sumer ve Türk Dilleri Arasındaki Söz Dizimi ve Bazı Eklerin Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2018/5*. ss. 231-253.
- Gözlü, A. (2011). *Kıbrıs Eskiçağı ve Jeopolitiği*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Grayson, A. Kirk, (1991), *Assyrian Rulers of Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.) (Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo- London.
- Grayson, A. K. (1990). "An Eye-Stone Of Kurigalzu", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, Vol. 84, No. 2 (1990)*, ss. 141-142.
- Green, A. R. W. (2003), *The Storm-god in the Ancient Near East*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
- Griffith N. (Apr 1923). "Akhenaten and the Hittites", *The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 9, No. ½, (Apr 1923)*, ss. 78-79.

- Gurney, O. R., (1949). "Texts from Dur-Kurigalzu", *Iraq, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1949)*, ss. 131-149.
- Hackett, J. A. (1997). "Canaan", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I, (Ed. Eric M. Meyers), New York, ss. 408-409.
- Halayaqa, I. K. H. (2008). *A Comparative Lexicon of Ugaritic and Canaanite*, Ugarit-Verlag, Münster.
- Harris, Z. S. (1938). "Lachish I. The Lachish Letters by Harry Torczyner; Lankester Harding, Alkin Lewis; J. L. Starkey", *Journal of Biblical Literature, Vol. 57, No. 4 (Dec., 1938)*, ss. 437-439.
- Hart, G. (2005). *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, London and New York.
- Hartwig M. K. (2015). "Style", *A Companion to Ancient Egyptian Art*, (Ed. Melinda K. Hartwig), Wiley-Blackwell, West Sussex, ss. 39-59.
- Hatipoğlu, V. (1979). "Türk Tarihi'nin Başlangıcı", *Türkoloji Dergisi, Cilt 8 Sayı 1*, ss. 29-52.
- Hayes, J. L. (2000). *A Manual of Sumerian Grammar and Text*, Undena Publications, Malibu.
- Hess, R. S. (1993). *Amarna Personal Names*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
- Hetzron, R. (ed.), (1997). *The Semitic Languages*, Routledge, New York and London.
- Hikade, T. (2012). "Egypt and the Near East", *A companion to the archaeology of the ancient Near East* (ed. D. T. Potts), Blackwell Publishing, Oxford, ss. 833-850.
- Hoffmeier, J. K. (2015). *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, Oxford University Press, New York.
- Hoffner, H. A., (2009). *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Hooke, S. H. (1993). *Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, (çev: Alaaddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara.
- Hornung, E. (2004). *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (çev: Z. A. Yılmaz), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

- Horowitz W. (1997). "The Amarna Age Inscribed Clay Cylinder from Beth-Shean", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 60, No. 2 Jerusalem Jun., ss. 97-98.
- Huehnergard, J., Pat-El, N. (Eds.), (2019), *The Semitic Languages*, Routledge, London and New York.
- Hyslop, R. M. (1972). "The Metals amūtu and ašī'u in the Kültepe Texts", *Anatolian Studies* / Volume 22 / December 1972, ss.159-162.
- Izre'el, S. (1995). "The Amarna Glosses: Who Wrote What for Whom? Some Sociolinguistic Considerations", *Israel Oriental Studies 15*, (eds. Shlomo Izre'el, Rina Drory) Brill, Leiden, ss. 101-122.
- Izre'el, S. (1997). *The Amarna Scholarly Tablets*, Styx Publication, (Cuneiform Monographs, 9.), Groningen.
- Jackson, H. M. (1955). "The Shadow of Pharaoh, Your Lord, Falls upon You": Once again Wenamun 2.46", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 54, No. 4 (Oct., 1995), ss. 273-286.
- Jagersma, A. H. (2010). *A Descriptive Grammar of Sumerian*, (Doctoral Thesis), Leiden University, Leiden.
- Jakob, S. (2017). "The Middle Assyrian Period (14th to 11th Century bce)" *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford 2017, ss. 117-142.
- James, A. (2002). "Egypt and Her Vassals: The Geopolitical Dimension", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 112-124.
- Jean, C.F. (1950). *Lettres Diverses Archives Royales de Mari 2*, Imprimerie Nationale, Paris.
- Johnson, W. R (1996). "Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations" *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 82, ss. 65-82.
- Jordan, M. (2014). *Dictionary of Gods and Goddesses*, 2nd ed., Facts On File, New York.
- Josephson, J. A. (2015) "Connoisseurship", *A Companion to Ancient Egyptian Art*, (Edt. Melinda K. Hartwig), Wiley-Blackwell, West Sussex, ss. 60-77.
- Joukowsky, M. S. (1997). "Byblos", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I (Ed. Eric M. Meyers), New York, ss. 390-394.

- Jönsson, C. (2002). “Diplomatic Signaling in the Amarna Letters”, *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 191-204.
- Kağnıcı, G. (2017). “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Er Hanedanlar Döneminden Eski Babil’in Sonuna Kadar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, Mayıs, ss. 125-135.
- Kartal, A. (2011). *Anadolu Sahası Türk Folklorunda Gökyüzü Varlıklarının Oluşum Hikayeleri ve Bunlara Bağlı İnanmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya.
- Katz, H. (2008). “The Ship from Uluburun and the Ship from Tyre: An International Trade Network in the Ancient Near East”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1953-)*, Bd. 124, H. 2 (2008), ss.128-142.
- Kaufman, S. A. (1997), “Aramaic”, *The Semitic Languages*, (edt. Robert Hetzron), Routledge, New York and London, ss. 114-130.
- Kelder, J. M. (2010). “*The Kingdom of Mycenae A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*” CDL Press Bethesda, Maryland.
- Kempinski, A. and Koşak, S. (1982). “CTH 13: The Extensive Annals of Hattusili I (?)”, *Tel Aviv Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol. 9, Number 2, 1982. ss. 87-116.
- Kilani, M. (2016). “A New Tree Name in Egyptian: r-b-r-n =“juniper” in the Tale of Wenamun”, *Journal of Near Eastern Studies* 75 no. 1 (2016), The University of Chicago, ss. 43-52.
- Kilani, M. (2020). *Byblos in the Late Bronze Age Interactions between the Levantine and Egyptian Worlds*, Brill, Leiden-Boston.
- Kılıç, Y., Çelik, H., Yılmaz, C. (2017). “Turukkular (Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: IV/Sayı: XI/Mayıs /MMXVII, 2017, ss. 58-75.
- Kılıçbay, M. A. (2005-2006). “Bir Akdeniz Ütopyası: Akdeniz Birleşik Devletleri”, *Doğu Batı*, s. 34, Doğu Batı Yayınları, Ankara, ss. 231-238.
- Kınal, F. (1975). “Ugarit Krallarının Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi VIII-XII (1970–1974)*, Ankara, ss. 1-15.

- Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kinsey, B. (ed.), (2011). *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*, Marshall Cavendish, Singapur/New York.
- Kıymet, K. (2013). *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kıymet, K. (2014). “Hitit Mitolojisinde Tanrıların Yer Altına İnişi”, *folklor/edebiyat*, cilt:20, sayı:77, 2014/1, ss. 21-34.
- Klemm R., Klemm D. (2013). *Gold and Gold Mining in Ancient Egypt and Nubia Geoarchaeology of the Ancient Gold Mining Sites in the Egyptian and Sudanese Eastern Deserts*, Springer, London.
- Klengel, H. (1992) *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*, Akademi Verlag, Berlin.
- Klengel, H. (2011). “History of the Hittites”, *Insight into Hittite History and Archeology* (Edited by Hermann Genz and Dirk Paul Mielke), Peeters, Leuven-Paris, ss. 30-46.
- Kletter, R (2004). “Chronology and United Monarchy. A Methodological Review”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1953-)*, Bd. 120, H. 1 (2004), (ss. 13-54)
- Knapp, A. B. (1992). “Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 55, No. 3. (Sep., 1992), ss. 112-128.
- Knapp, A. B. (2008). *Prehistoric and Protohistoric Cyprus Identity Insularity and Connectivity*, Oxford University Press, New York.
- Knudtzon, J. A. (1915). *Die El-Amarna-Tafeln*, Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig.
- Koppen, F. V. (2017). “The Early Kassite Period”, *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites Volume 1 Philological and Historical Studies*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin, ss. 45-92.
- Kuhr, A. (2013). *Eskiçağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330, C. I*, (çev: D. Şendil), İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Kupper, R. (1950). *Correspondance de Kibri-Dagan, Gouverneur de Terqa Archives Royales de Mari 3*, Imprimerie Nationale, Paris.
- Kwasman, T. (2007). “The Demon Of The Roof”, *Disease in Babylonia*, (Edts: T. Abusch- M.J. Geller), Brill, Leiden-Boston, ss. 160-186.

- Lalkin, N. (2004). "A Ramesses IV Scarab from Lachish" *Tel Aviv* 31, 2004, ss. 17-21.
- Lam, J. (2011). "A Reassessment of the Alphabetic Hurrian Text RS1.004 (KTU 1.42): A Ritual Anointing of Deities?", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11 (2011). ss. 148–169.
- Landsberger, B. (1943), "Sümerler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. II, S. 5, ss. 89-102.
- Lehmann, G. (2003). "The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah, and the Shephelah during the Tenth Century B.C.E.", *Jerusalem in Bible and Archaeology the First Temple Period*, (edited by Andrew G. Vaughn and Ann E. Killebrew), Brill, Leiden-Boston, ss. 117-162.
- Lennard, H. (1979). *Alasia Problems (Studies in Mediterranean archaeology)*, P. Åström, Göteborg.
- Lemche, N. P. (1991). *The Canaanites and Their Land The Tradition of the Canaanites*, Sheffield Academic Press, Sheffield.
- Liverani M. (2001). *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC*, Palgrave, New York.
- Liverani, M. (2002). "The Great Powers' Club", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 15-27.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London.
- Lipiński, E. (1991). "The Cypriot vassals of Esarhaddon", M. Cogan and I. Eph'al (eds.), *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Scripta Hierosolymitana 33, Jerusalem: Magnes, ss. 58-64.
- Lloyd, A. B. (ed.), (2010) "Chronology", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, Wiley-Blackwell, Oxford, ss. xxxii- xliii.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia Volume 2: Historical Records of Assyria From Sargon to the End*, University of Chicago Press, Chicago.

- Lurker, M. (2004). *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, Routledge, London.
- Maidman, M. P. (2011). "Tracing the Course of the Arrapha Assyria War: A Proposal", *A Common Cultural Heritage: Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler*, (Edts: Grant Frame, Erle Leichty, Karen Sonik), CDL Press, ss. 207-217.
- Mallette, K. (2014), "Lingua Franca", *A Companion to Mediterranean History*, (edt. Pergrine Horden-Sharon Kinoshita), Wiley Blackwell, Oxford.
- Mallowan, M. E. L. (1954). "Archeology of Lachish in the Near East", *Nature, May 1, 1954, Vol. 173*, No: 4409, ss. 792.
- Mandacı, E. (January 2013), "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü", *History Studies, Volume 5 Issue 1*, ss. 349-366.
- Maritan, L., Mazzoli, C., Michielin, V., Bonacossi, D. M., Lucian, I M., Molin G. (2005), "The Provenance And Production Technology of Bronze Age And Iron Age Pottery From Tell-Mishrifeh/Qatna (Syria)" *Archaeometry* 47, 4 (2005), ss. 723-744.
- Marriner, N., Morhange, C., Fadel, M. B., Bourcier, M., Carbonel, P. (2005). "Geoarchaeology of Tyre's Ancient Northern Harbour, Phoenicia", *Journal of Archaeological Science* 32, ss. 1302-1327.
- Martino, S. D. (2006). *Hititler*, (çev. E. Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Meier, S. A. (2002). "Diplomacy and International Marriages", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 165-173.
- Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Memiş, E. (2007a). *Eskiçağ'da Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Memiş, E. (2007b). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Memiş, E. (2018). "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakındoğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 15 Kasım 2018*, ss. 296-303.

- Mertz, B. (2007). *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, Harper Collins e-book, New York.
- Michailidou, A. (2010). "Measuring by weight in the Late Bronze Age Aegean: The people behind the measuring tools", *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, Iain Morley-Colin Renfrew (edt.), Cambridge University Press, Cambridge, ss. 71-87.
- Mieroop, M. V. D. (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, (çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Mieroop, M. V. D. (2011). *A History of Ancient Egypt*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Mieroop, M. V. D. (2014). *Babil Kralı Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Miller, D. B., and Shipp, R. M. (2014). *An Akkadian Handbook Helps, Paradigms, Glossary, Logograms, and Sign List*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
- Miller, J. L. (2017). "Political Interactions between Kassite Babylonia and Assyria, Egypt and Hatti during the Amarna Age", *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites, Volume 1 Philological and Historical Studies, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 30 June to 2 July 2011*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin, ss. 93-111.
- Molendijk, A. L. (2016). *Friedrich Max Müller and the Sacred Books of the East*, New York.
- Moran, W. L. (1992). *Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Morenz L. D. and Popko L. (2010). "The Second Intermediate Period and the New Kingdom", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 110. ss. 101-119.
- Moret, A. and Davy, G. (2011). *From Tribe To Empire Social Organization among Primitives and in the Ancient East*, Routledge London and New York.
- Morkot, R. G. (2005). *The Egyptians An Introduction*, Routledge-Taylor & Francis e-Library, New York.
- Morris, E. (2018). *Ancient Egyptian Imperialism*, Willey-Blackwell, Oxford.
- Moscatti S. (2004). *Fenikeliler*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

- Mumford, G. D. (2010). "Pharaonic Settlements", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 336-349.
- Murnane, W. J. (1995). *Text from the Amarna Period in Egypt*, (Edited Edmund S. Meltzer), Scholars Press, Atlanta, Georgia.
- Murnane, W. J. (2002). "Imperial Egypt and the Limits of Power", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 101-111.
- Mynářová, J. (2007). *Language of Amarna- Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*, Chezc Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague.
- Mynářová, J. (2010). "Tradition or Innovation? The Ugaritic-Egyptian Correspondence", *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant Vol. 20*, (ss. 363-372)
- Mynářová, J. (2012). "The Representatives of Power in the Amarna Letters", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East: Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20–25 July 2008*, (Gernot Wilhelm), Eisenbraus, Winona Lake, ss. 551-558.
- Mynářová, J. (2014). "Egyptian State Correspondence of the New Kingdom: The Letters of the Levantine Client Kings in the Amarna Correspondence and Contemporary Evidence", *State Correspondence in the Ancient World From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*, (Edited by Karen Radner), Oxford University Press, New York, ss. 10-31.
- Mynářová, J. (2015). "Egypt among the great powers and its relation to the neighboring vassal kingdoms in the southern Levant according to the written evidence: Thutmose III and Amarna", *EDER, Birgitta; PRUZSINSZKY, Regine (orgs.). Policies of exchange: political systems and modes of interaction in the Aegean and the Near East in the 2nd millennium B.C.E.*, Austrian Academy of Sciences Press, Viena, ss. 155-163.
- Na'man, N. (1986). "Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 45, No. 4* (Oct., 1986), ss. 271-288.
- Na'man, N. (1988). "Biryawaza of Damascus and the Date of the Kāmid el-Lōz 'Apiru Letters." *Ugarit Forschungen 20: 1988*. ss. 179–193.

- Na'man, N. (2002). "The Egyptian-Canaanite Correspondence", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 125-138.
- Nelson, H. H. (1913). *Battle of Megiddo*, (Phd. Dissertation), Private Edition, The University of Chicago, Chicago-Illinois.
- Norrie, P. (2016). *A History of Disease in Ancient Times More Lethal than War*, Palgrave Macmillan, (e-book).
- Novák M. (2007). "Mittani Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations" M. Bietak-E. Czerny (Hg.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III*. Proceedings of the SCIEEM 2000-2nd Euro Conference, Wien, ss. 389-401.
- O'connor, D. and Cline, E. H. (Edts.) (2001). "Preface," *Amenhotep III Perspectives on His Reign*, University of Michigan Press, Ann Arbor. ss. v-vi.
- O'connor, D. (2006). "Thutmose III: An Enigmatic Pharaoh" *Thutmose III A New Biography*, (Edts: Erich Cline and David O'Connor) The University of Michigan Press, Ann Arbor, ss. 1-38.
- Ören, H. (2018). *Eski Yakındoğu'da Ölçü Birimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Partridge, R. B. (2010), "Transport in Ancient Egypt", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 370-389.
- Peker, H. (2013). "Hitit Devleti'nin Uluslararası ilişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (edt. Meltem Doğan Alpaslan-Metin Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları İstanbul, ss. 64-83.
- Pekşen, O. (2018), "Asurlularda Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi ve Halka İlanı" *Multidisipliner Çalışmalar-4 (Sosyal Bilimler), Cilt II*, (Edts: Abidin Temizer- İbrahim Serbestoğlu), Institut za Geografiju, Podgorica / Montenegro, (ss. 549-565)
- Petri, W.W. F. (1891). *Tell El Hesy (LACHIS)*, Published For The Committee of The Palestine Exploration Fund London.
- Petrie, W.W. F. (1898). *Syria and Egypt: From the Tell el Amarna Letters*, Charles Scribner's Sons, New York.

- Pfälzner, P. (2012). "Levantine Kingdoms of the Late Bronze Age", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I*, (edited by D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford 2012, ss. 770-796.
- Pfoh, E. (2016). *Syria-Palestine in the Late Bronze Age An Anthropology of Politics and Power*, Routledge, New York.
- Pinches, T. G. (1917). "The Language of the Kassites", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1917), ss.101-114.
- Pitart, W. T. (1997a). "Arameans", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 1, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. ss. 184-187.
- Pitart W. T. (1997b), "Damascus", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 2, (Ed. Eric M. Meyers), New York, ss. 103-106.
- Podany, A. H. (2010). *Brotherhood of Kings How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, New York.
- Postgate, N. (2014). "Wool, Hair and Textiles in Assyria", *Wool Economy In The Ancient Near East And The Aegean: From The Beginnings Of Sheep Husbandry To Institutional Textile Industry*, (Edt.Catherine Breniquet and Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, ss. 401-427.
- Potts, D. T., (2004), *The Archaeology of Elam Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Pritchard, J. B. (edt.), (1969). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton.
- Pryke, L. M. (2011). "The Many Complaints o Pharoah of Rib-Addi of Byblos", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 131, No. 3 (July-September 2011), ss. 411-422.
- Pulak, C. (1998). "The Uluburun Shipwreck: an overview", *The International Journal of Nautical Archaeology (1998) 27.3*, ss.188-224
- R. D. (1934), "Campagne de Thoutmès III contre le Mitanni", *Syria, T. 15, Fasc. 1 (1934)*, ss. 104.
- Ragionieri, R. (2002). "The Amarna Age: An International Society in the Making", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 42-53.

- Rainey, A. F. (1996). *Canaanite in the Amarna Tablets a Linguistic Analysis of the Mixed Dialect used by the Scribes from Canaan Volume I-IV Orthography, Phonology Morphosyntactic Analysis of the Pronouns, Nouns, Numerals*, (Edt. T. Muraoka), E.J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- Rainey, A. F. (2015). *The El-Amarna Correspondence 2 vol set, A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets, Vol 1-2*, HdO 110, Ed.; William M. Schniedewind, Brill, Leiden-Boston.
- Reade, W. (2012). "Glass", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I*, (edited by D.T. Potts), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 317-335.
- Redford, D. B. (1970). "The Hyksos Invasion in History and Tradition" *Orientalia, Nova Series, Vol. 39, No. 1*, GBPress, ss. 1-51.
- Redford, D. B. (1993). *Egypt Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, Princeton.
- Redford, D. B. (2004). *From Slave to Pharaoh: the Black Experience of Ancient Egypt*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Reeves, N. (2019). *Akhenaten: Egypt's False Prophet*, Thames & Hudson. (e-book)
- Remler, P. (2006). *Egyptian Mythology A to Z*, Facts On File, Inc., New York.
- Richardson, S. (2017). "Before Things Worked: A "Low- Power" Model of Early Mesopotamia", *Ancient States and Infrastructural Power Europe, Asia, and America*, (Edited by Cliff ord Ando and Seth Richardson), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, ss. 17-62.
- Roaf, M. (2013). "Mesopotamian Kings and the Built Environment", *Experiencing Power, Generating Authority Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia* (Edt: Jane A. Hill, Philip Jones, andAntonio J. Morales), University of Pennsylvania Press., Philadelphia, ss. 331-359.
- Roaf, M. (2017). "Kassite and Elamite Kings", *Karduniaš. Babylonia Under the Kassites Volume 1 Philological and Historical Studies*, (edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke), Walter de Gruyter, Boston/Berlin, ss. 166-195.
- Rollinger, R. (2017). "Assyria and the Far West: The Aegean World", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford, (ss. 275-285.
- Rosengarten, R. A., Robinson, J. T. (Edts), (1890), "Lachish and Eglon", *The Old and New Testament Student, Vol. 11, No. 5 (Nov., 1890)*, ss. 313.

- Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholar Press, Atlanta, Georgia.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*, Penguin Books, London.
- Rowton, M. B. (1976). "Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-'ibrîm", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No. 1 (Jan., 1976). ss. 13-20.
- Roy, J. (2011). *The Politics of Trade Egypt and Lower Nubia in the 4th Millennium BC*, Brill, Leiden- Boston.
- Russell, J. M. (2017). "Assyrian Cities and Architecture", *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 423-452.
- Sasson, J. M. (1984). "Thoughts of Zimri-Lim", *Biblical Archaeologist*/June, ss. 110-120.
- Sayce, A. H. (1922). "The Geographical Position of Arzawa", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 8, No. 3/4 (Oct., 1922), ss. 233-234.
- Schramm, W. (2010). *Akkadische Logogramme*, Göttinger Beiträge zum Alten Orient, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.
- Sever, H. (1987). "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", *A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.31, S.1.2, Ankara, ss. 421, 428.
- Sever, H. (1997). "Amütum Madeninin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisince Verilmiş Bir Ruhsatnâme", *Archivum Anatolicum* 3, ss. 291- 299.
- Shaw, I. and Nicholson, P. (2003). *Dictionary of Ancient Egypt*, British Museum Press, London.
- Shirley, J. J. (2014). "The Power of Elite The Officials of Hatshepsut's Regency and Coregency", *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, (eds. José M. Galán, Betsy M. Bryan, Peter F. Dorman), The University of Chicago Press, Chicago, ss. 173-245.
- Silverman, D. P. Wegner, Josef W., Wegner, Jennifer Houser, (2006), *Aknehaten and Tutankhamun Ravolution and Restoration*, University of Pennsylvania Museum of Archeology and Antropology Publishing, Philadelphia.
- Singer, I. (1999). "A Political History of Ugarit", *Handbook of Ugaritic Studies*, (Wilfred G.E. Watson-Nicolas Wyatt), Brill, Leiden-Boston-Köln. ss. 603-733.

- Singer, G. G. (2005). "Some Economical Terms in the Amarna Letters", *Cahiers Caribéens d'Égyptologie n°7/8 (2005)*, ss. 197-205.
- Sir Gavaz, Ö. (2007). "Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası", *İCANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara*, ss. 2819-2837.
- Sir Gavaz, Ö. (2008). "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Aralık 2008*, ss. 21-39.
- Spalinger A. J. (2005), *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Oxford.
- Spalinger, A. J. (2010). "Military Institutions and Warfare: Pharaonic", *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 424-445.
- Stanley, B. (2007). "Byblos", *Cities of the Middle East and North Africa: a historical encyclopedia*, (Michael R. T. Dumper and Bruce E. Stanley, Editors), ABC Clio, Santa Barbara, California, ss. 104-106.
- Steele, P. M. (2019). *Writing and Society in Ancient Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Stevens, A. (2015). "The Archaeology of Amarna", *Oxford Handbooks Online*, (<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935413.001.0001/oxfordhb-9780199935413-e-31>., Online Publication Date: Mar 2015.)
- Stevens, A. (2016). "Tell el-Amarna", *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Willeke Wendrich (ed.), Los Angeles. ss. 1-37.
- Sweeney, N. M. (2010). "Hittites and Arzawans: a view from western Anatolia", *Anatolian Studies, Vol. 60 (2010)*, ss.7-24.
- Şahin, C., Belge, R. (2016). "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm", *Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 57, Eylül-Ekim 2016*, ss. 439-467.
- Taş, İ. and Adalı S. F. (2016). "A Hittite View of Lullubum and its World", *Audias fabulas veteres: Anatolian studies in honor of Jana Součková- Siegelova*, (Edt. Šarka Velhartická), Brill, Leiden-Boston, ss. 374-388.
- Tekin, O. (1998). *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Teeter, E. (2003). *Scarabs, Scaraboids, Seals and Seal Impressions from Medinet Habu, with Post Pharaonic Stamp Seals and Seal Impression*, Vol. 118, Chicago, Illinois.
- Theophilus G. P. (1917). "The Language of the Kassites", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1917), ss.101-114.
- Topçuoğlu, O. (2011). "Anitta Metni", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu Asurlular İstanbul'da*, (Editörler: F. Kulakoğlu-S. Kangal), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, ss. 24-29.
- Török, L. (2009). *Between Two Worlds the Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500*, Brill, Leiden-Boston.
- Turan, O. (2016). "Roma Ordusunda Beslenme Düzeni", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2016, Cilt 2, Sayı 3. ss. 25-36.
- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London.
- Uncu, E. (2011). *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Ussishkin, D. (1977). "The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars", *Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 4:1-2, (1977), ss. 28-60.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünsal, V. (2003). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Veldmeijer, A. J. & Ikram, S. (2013). *Chasing Chariots proceedings of the first international chariot conference (cairo 2012)*, Sidestone Press, Leiden.
- Viberg, A. (1996). "The concept of Anointing in the Old Testament", *Journal of the European Pentecostal Theological Association*, 16:1. ss.19-29.
- Vidal, J. (2010). "Sutean Warfare in the Amarna Letters", *Studies On War In the Ancient Near East: Collected Essays On Military History*, (Edt. Jordi Vidal), Münster: Ugarit-Verlag, ss. 95-103.

- Viganò, L. (2000). "Rituals at Ebla II, i-giš sag: A Purification Ritual or Anointing of the Head?", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 2000), ss. 13-22.
- Vogiatzakīs, I. N., Pungetti, G., Mannion, A. M. (Editors), (2008), *Mediterranean Island Landscapes Natural and Cultural Approaches*, Springer, Berlin- New York.
- Wallenfels, R. (ed.), (2000a). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students, Vol. I*, New York.
- Wallenfels, R. (ed.), (2000b). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students Vol. II*, New York.
- Wallenfels, R. (ed.), (2000c). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students Vol. III*, New York.
- Wallenfels, R. (ed.), (2000d). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students Vol. IV*, New York.
- Weinsten, J. M., Cline, E. H., Kitchen, K. A., and O'connor, D. (2001), "The World Abroad", *Amenhotep III: Perspectives on His Reign*, (David O'Connor and Eric H. Cline, eds.), University of Michigan Press, Ann Arbor, ss. 223-270.
- Weitzman, S. (2017). *The Origin of the Jews The Quest for Roots in a Rootless Age*, Princeton University Press, Princeton.
- Wener, J. (2017). *The Sunshade Chapel of Meritaten from the House-of-Waenre of Akhenaten*, University of Pennsylvania Press., Philadelphia.
- Westbrook, R. (2002). "International Law in the Amarna Age", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 28-41.
- Wijngaarden, G. J. V. (2012). "Trade goods reproducing merchants? The materiality of Mediterranean Late Bronze Age exchange", *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, (Edts. Joseph Maran and Philipp W. Stockhammer), Oxbow Books, Oxford.
- Wilkinson T. (2010). "The Early Dynastic Period" *A Companion to Ancient Egypt Volume I*, (edt. Alan B. Lloyd), Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 48-62.
- Wilkinson T. (2013). *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra' ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.

- Wilkinson, T. (2014). *The Nile: A Journey Downriver Through Egypt's Past and Present*, Knopf Publishing, New York.
- Wimmer, S. J. (2005). "Byblos vs. Ugarit: The Alalakh Seal Impression 194 Once Again", *LEVANT* 37, ss. 127-132.
- Winckler, H., (1889). *Der Thontafelfund Von El Amarna Heft I-II*, W. Spemann, Berlin.
- Winckler, H. (2010). *The Tell- El- Amarna Letters*, (translate: J. Metcalf), Kessinger Publishing, Montana.
- Worthington, M. (2010). *Complete Babylonian*, McGraw, A Macmillan Company London.
- Wright, G. E. (1938). "Lachish: Frontier Fortress of Judah", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 1, No. 4 (Dec., 1938). ss. 21-30.
- Wright, G. E. (1971). "A Problem of Ancient Topography: Lachish and Eglon", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 34, No. 3 (Sep., 1971), ss.76-86.
- Yamada, S. (2017). "The Transition Period (17th to 15th Century bce)" *A Companion To Assyria*, (Edited by Eckart Frahm) Wiley-Blackwell, Oxford, ss. 108-116.
- Yıldırım, E. (2012). "M.Ö. II. Binyılda Paylaşılmayan Topraklar: Kuzey Suriye", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 8, December 2012, ss. 1385- 1406.
- Yıldırım N., (2017). *Filolojik Belgeler ve Arkeolojik Bulgular Işığında Eskiçağ'ın Çocuk Kralları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Yiğit, T. (1995). "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İšuwa Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı: 28, 1995. (ss. 233-251)
- Yon, M. (2006). *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
- Youngblood, R. (1962). "Amorite Influence in a Canaanite Amarna Letter (EA 96)", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.168 (Dec. 1962), ss. 24-27.
- Younger, K. L. (1986). "Panammuwa and Bar-Rakib: Two Structural Analyses, *JANES* 18, (1986), 101 n.39, ss. 91-103.

- Zaccagnini, C. (2002). "The Interdependence of the Great Powers", *Amarna Diplomacy The Beginnings of International Relations*, (Edts. Raymond Cohen, Raymond Westbrook), Johns Hopkins University Press, Baltimore, ss. 141-153.
- Zangani, F. (2016). "Amarna and Uluburun: Reconsidering Patterns of Exchange in the Late Bronze Age", *Palestine Exploration Quarterly*, 148,4, (2016), ss. 230-244.
- Zernecke, A. E. (2013). The Lady of the Titles: The Lady of Byblos and the Search for her "True Name" *DieWelt des Orients*, 43. Jahrgang, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen, ss. 226–242.
- Ziegler, N. and Reculeau, H. (2014). "The Sutean Nomads in the Mari Period", *Settlement Dynamics and Human-Landscape Interaction in the Dry Steppes of Syria*, (D. Morandi Bonacossi (ed.)), Studia Chaburensia 4, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 209-226.
- Zikmundová, E. (2016). *English As A Lingua Franca: Theory And Practical Implications*, (Bakalářská práce), Západočeská Univerzita v Plzni Fakulta Filozofická, Plzeň.

WEB SİTESİ KAYNAKLARI

- <https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye>. (Erişim tarihi: 14. 05.2019)
- https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm (Erişim tarihi: 20.08.2019)
- <https://www.osmanice.com/osmanlica-32435-nedir-ne-demek.html>. (Erişim tarihi: 9.08.2019)
- <https://www.sekizsilindir.com/2017/10/metal-yorgunlugu-nedir.html> (Erişim tarihi: 19.08.2019)
- <http://ancientneareast.tripod.com/Hasi.html>. (Erişim tarihi: 27.05.2018.)
- <http://archaeology.tau.ac.il/?p=4729>. (Erişim tarihi: 21.05.2018)
- <http://atensequence.blogspot.com/2013/08/the-importance-of-gold-to-ancient.html>.(Erişim Tarihi: 14.11.2018)
- <http://bigpara.hurriyet.com.tr/doviz/dolar/>. (Erişim tarihi:2. Nisan 2019.)
- <http://blog.milliyet.com.tr/mursili-nin-yakarisi/Blog/?BlogNo=7793>.(Erişimtarihi 21.04.2019)

http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Fournet_Kassite.pdf (Erişim tarihi: 02.01.019)

<http://henoteizm.nedir.org/> (Erişim tarihi: 03.10. 2018).

<http://holylandphotos.org/browse.asp?s=1,2,6,353,3617>. (Erişim tarihi: 13.12.2018)

http://mugsarsumerian.com/default.htm#a_MUSH. (Erişim tarihi: 13.02.2019)

<http://oracc.museum.upenn.edu/aemw/alalakh/idrimi/cbd/qpn/qpn.x000228.html>.(Erişim tarihi: 06.02.2019)

<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/ikur/>. (Erişim tarihi: 8.03.2019)

<http://oracc.museum.upenn.edu/dcclt/signlists/cbd/xhu/SH.html>. (Erişim tarihi: 11.02.2019)

<http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>. (Erişim tarihi 16.02.2019.)

<http://theancientbridge.com/2015/07/confronting-pseudo-archaeological-memes-pt-4-was-byblos-the-goddess-of-writing-is-the-word-bible-pagan/>.;(Erişim Tarihi: 17.04.2019)

<http://ulibtk17.hitit.edu.tr/Detail/hitit-medeniyeti>. (Erişim tarihi: 01.01.2019)

http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/excavation/map.shtml. (Erişim tarihi: 20.06.2018)

<http://www.angelfire.com/m/art/ankhes/meritaten.html>.;<https://www.geni.com/people/Meritaten/4664857630510061497> (Erişim tarihi: 05.03.2019)

<https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakikaakardan-guvenli-bolge-mesaji,JYe5KcWU50ezKtivBaEakQ>. (Erişim tarihi: 29.07.2019)

<http://www.angelfire.com/art/ankhes/ankhesenamnen.html>. (Erişim tarihi: 5.03. 2019).

<http://www.arkeoloji.biz/2011/12/uluburun-gemi-batigi-uluburun-kazisi.html>. (Erişim tarihi: 16.12.2018)

<http://www.cografyabilimi.gen.tr/kayac-turleri-nelerdir/> (Erişim tarihi: 10.07.2018.)

<http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm>. (Erişim tarihi: 20.09.2018)

<http://www.imninalu.net/Habiru.htm> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

<http://www.israel-a-history-of.com/habiru.html> (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

<http://www.kokuparfum.com/parfumlerde-en-yaygin-kullanilan-bilesenler/> (Erişim tarihi: 22.06.2019)

http://www.newworldencyclopedia.org/entry/William_Matthew_Flinders_Petrie. (Erişim tarihi: 5.07.2018).

<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935413.001.0001/oxfordhb-9780199935413-e-31>. (Erişim tarihi: 22.05.018)

<http://www.pheniciens.com/articles/pourpre.php?lang=en>. (Erişim Tarihi: 25. 05. 2019)

<http://www.tau.ac.il/~archpubs/projects/amarna.html>. (Erişim tarihi:21.05.2018)

<http://www.thaliatook.com/OGOD/baalat.php>.; (Erişim tarihi: 17.04.2019)

<http://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/amarna/cuneiform2.html>.(Erişim tarihi: 22.06.2018)

<http://www.ucl.ac.uk/museumstatic/digitalegypt/archaeology/petriedigsindex.html>. (Erişim tarihi: 5.07.2018)

https://en.wikipedia.org/wiki/Amenhotep_III (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Amarna_Akkadian_letter.png (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Kassite_-_Cylinder_Seal_-_Walters_42619.jpg (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Nofretete_Neues_Museum.jpg (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Princess_of_Akhenaton_family-E_14715-IMG_0319-gradient.jpg (Erişim tarihi: 12.07.2019)

<https://face2faceafrica.com/article/the-black-pharaohs-from-the-kingdom-of-kush-who-ruled-over-egypt-for-centuries>. (Erişim tarihi: 12. 04. 2019)

<https://www.blackhistorymonth.org.uk/article/section/pre-colonial-history/3781> (Erişim tarihi: 12. 04. 2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye#1>. (Erişim tarihi: 14. 05.2019)

<https://katherinestange.com/egypt/hymn2.htm>. (Erişim tarihi: 19.07.2019)

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781444338386.wbeah30240>. (Erişim tarihi: 20.01.2019.)

<https://pharaoh.se/pharaoh/Merikara>. (Erişim tarihi: 10.04.2019)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/aa/Vorderasiatisches_Museum_Berlin_018.jpg (ET: 12.07.2019)

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cc/GD-EG-Caire-Musée061.JPG> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://www.academia.edu/7384941/Tyre_Lebanese_city_ (Erişim tarihi: 19.05.2019)

<https://www.ancient.eu/Byblos/>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

<https://www.ancient.eu/canaan/>. (Erişim tarihi: 28.06.2018.)

<https://www.ancient.eu/cyprus/>. (Erişim tarihi: 23.03.2019)

<https://www.ancient.eu/image/3163/sixth-amarna-letter-tablet/> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

<https://www.ancient.eu/Kush/>; (Erişim tarihi: 12. 04. 2019)

<https://www.ancient.eu/Mitanni/> (Erişim tarihi: 15.06.2019)

https://www.ancient.eu/Tyrian_Purple/. (Erişim Tarihi: 25. 05. 2019)

<https://www.ancient-origins.net/history-famous-people/feminism-and-battle-women-s-rights-ancient-egypt-005895>. (Erişim tarihi: 16.09.2018.)

<https://www.archaeology.wiki/blog/2014/02/07/new-evidence-on-the-amenhotep-iii-and-amenhotep-iv-co-regency/>. (Erişim tarihi: 17.06.2019)

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-rython-14576/> (Erişim tarihi: 24. 06. 2019)

<https://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-sites-places/biblical-archaeology-sites/lachish/> (Erişim tarihi: 1.06.2019)

<https://www.britannica.com/biography/Flinders-Petrie>. (Erişim tarihi: 5.07.2018)

<https://www.britannica.com/place/Mitanni>.(Erişim tarihi: 24.01.2019).

<https://www.britannica.com/topic/Baalat>. (Erişim tarihi: 17.04.2019)

<https://www.britannica.com/topic/Cushite>. (Erişim tarihi: 7.04.2019)

<https://www.britannica.com/topic/Heb-Sed>. (Erişim tarihi: 10.10.2018)

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=327035&partId=1 (Erişim tarihi: 12.07. 2019)

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=276254&partId=1&people=92856&peoA=92856-1-8&page=1 (Erişim tarihi: 12.07. 2019)

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=317631&partId=1&people=92856&peoA=92856-1-8&page=1 (Erişim tarihi: 12.07. 2019)

<https://www.erbakir.com.tr/tr/>. (Erişim tarihi: 02.04. 2019.)

<https://www.google.com/search?q=akdeniz+y%C3%BCz%C3%B6l%C3%A7%C3%BCm%C3%BC&ie=utf-8&oe=utf-8>(Erişim tarihi: 11.08.2018.)

https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=141 (Erişim tarihi: 28.03.2019)

https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_svh/textindex.php?g=svh&x=x (Erişim tarihi: 28.03.2019)

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/theophoric>. (Erişim tarihi: 28.11.2018)

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544695> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

https://www.metmuseum.org/toah/hd/silv/hd_silv.htm. (Erişim tarihi: 30.03.2019)

<https://blog.providentmetals.com/featured-products/how-precious-metals-were-used-in-ancient-egypt.htm>.(Erişim tarihi: 30.03.2019)

<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/24.2.11/> (Erişim tarihi: 22.06.2018.)

<https://www.nbc-2.com/story/38487828/an-island-nation-in-the-mediterranean-sea-is-running-dry>. (Erişim tarihi: 22.05.2019)

https://www.newenglishreview.org/Robert_Wolfe/From_Habiru_to_Hebrews%3A_The_Roots_of_the_Jewish_Tradition/ (Erişim tarihi: 1.05. 2019)

https://www.researchgate.net/publication/259442447_Theophoric_names_as_a_matter_of_faith. (Erişim tarihi: 28.11.2018)

<https://www.researchgate.net/publication/51926474>. (Published online. Sayfa numarası bulunmamakta. (Erişim Tarihi: 3.12.2018)

<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/melihaltinok/2017/06/19/ordular-mideleri-uzerinde-yurur>. (Erişim tarihi: 10.04. 2019)

<https://www.shorthistory.org/ancient-civilizations/ancient-egypt/marriage-in-ancient-egypt/> (Erişim tarihi: 26.06.2019)

<https://www.tau.ac.il/humanities/semitic/amarna.html> (Erişim tarihi: 4.07.2018.)

<https://www.worldatlas.com/articles/where-is-the-levant.html>. (Erişim tarihi: 1.07.2018.)

<https://www.worldatlas.com/articles/which-countries-have-a-coastline-on-the-mediterranean-sea.html>. (Erişim tarihi: 11.11.2018)

EKLER BÖLÜMÜNDE KULLANILAN KAYNAKLAR

Resim 1

https://en.wikipedia.org/wiki/Amenhotep_III (Erişim tarihi: 12.07.2019)

Resim 2:

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cc/GD-EG-Caire-Musée061.JPG>
(Erişim tarihi: 12.07.2019)

Resim 3:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/aa/Vorderasiatisches_Museum_Berlin_018.jpg (Erişim tarihi: 12.07.2019)

Resim 4:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544695> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

Harita 1:

Yuval Goren, Israel Finkelstein, Nadav Na'aman, "Petrographic Investigation of the Amarna Tablets", *Near Eastern Archaeology*, 65:3, September 2002, s.199. (ss.196-205.)

Harita 2:

Trevor Bryce, Jessie Birkett Rens, *Atlas of the Ancient Near East From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, New York and London 2016, s. 138.

Harita 3:

Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge, New York and London 2014, s. 279.

Harita 4:

BEAULEU, Paul-Alain, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley-Blackwell, Medford 2018, s. 123.

Plan 1:

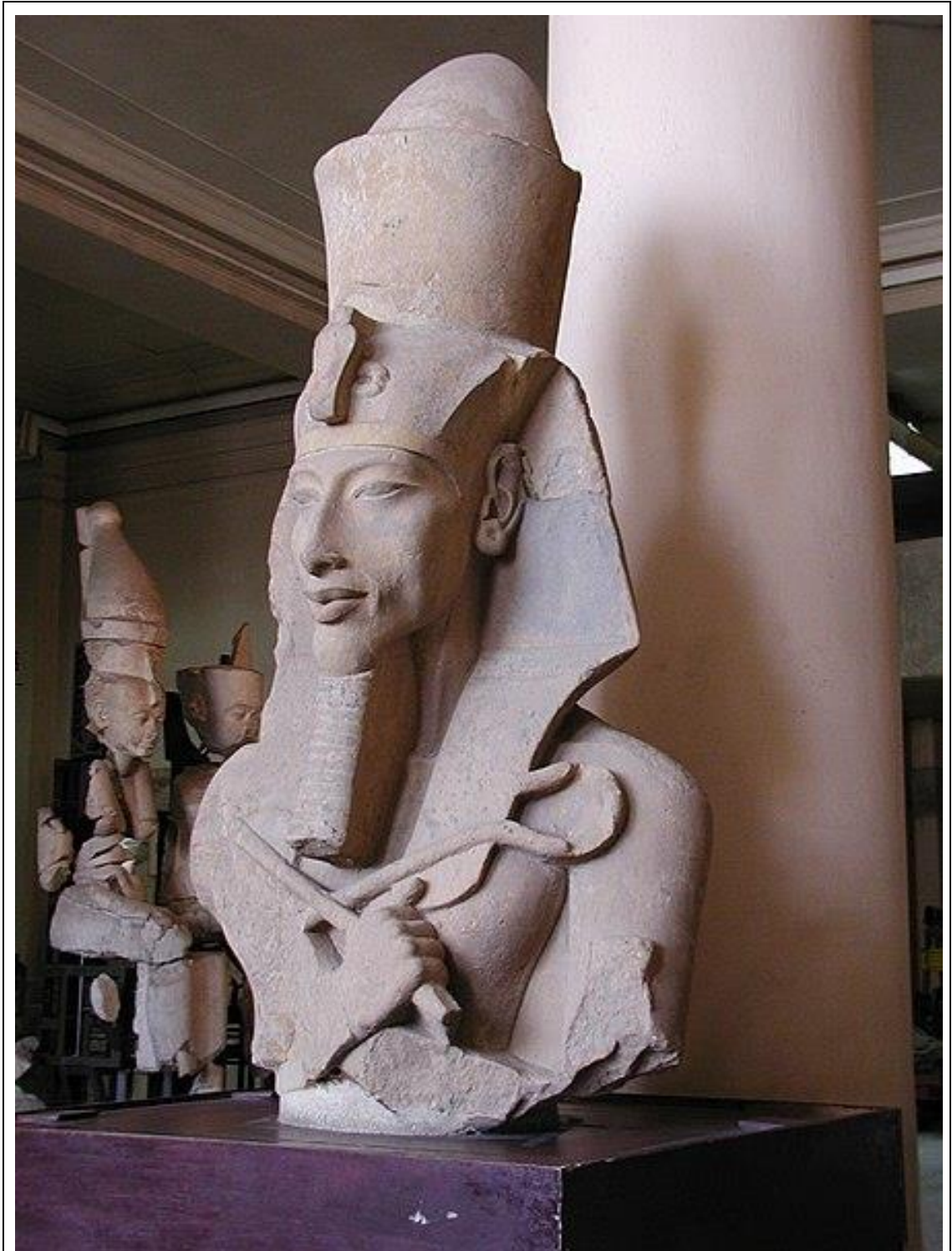
MYNÁŘOVÁ, Jana, (2007), *Language of Amarna- Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*, Chezc Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague, s. 14.

EKLER

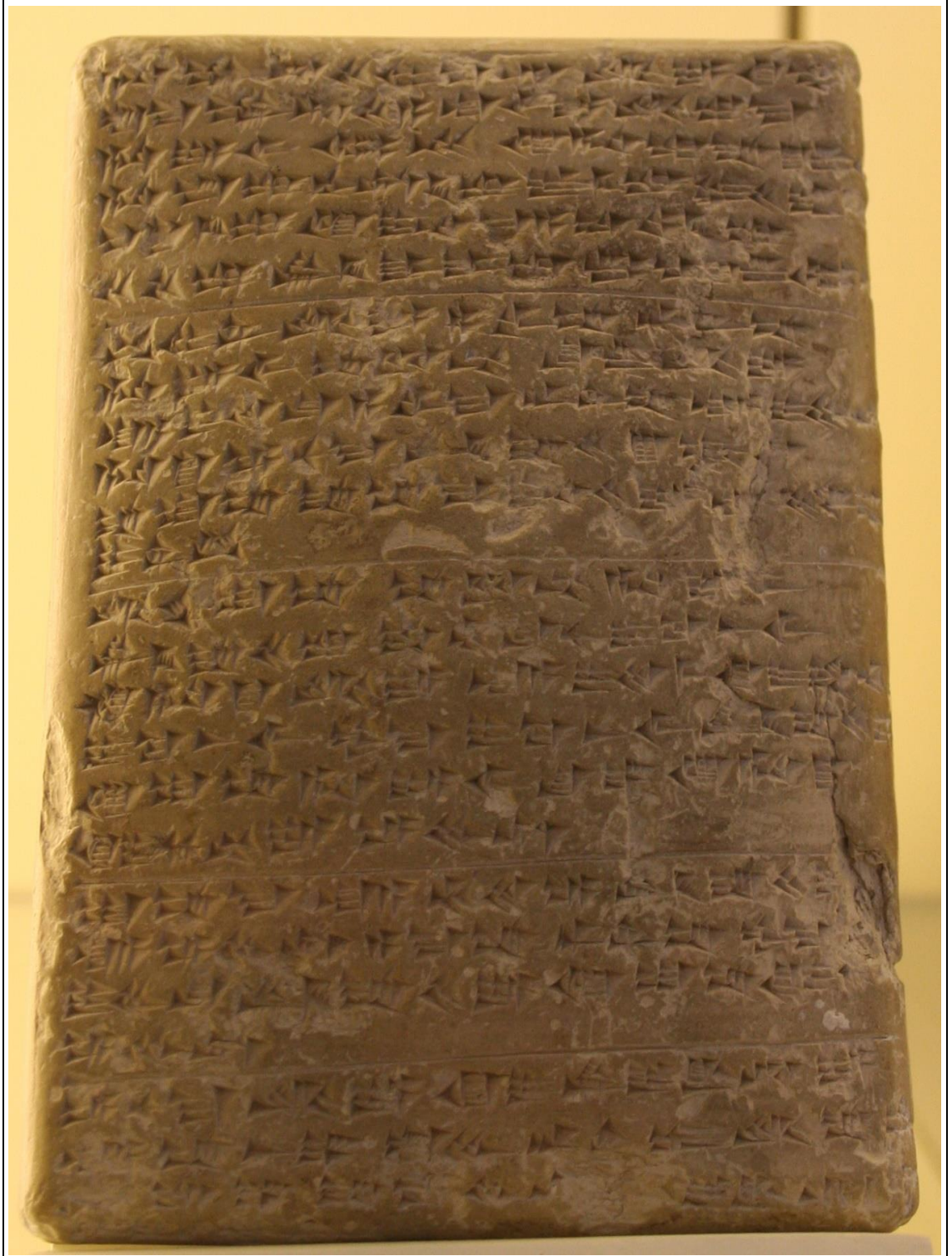
Resim: 1

Amarna Çağı'nın ve diplomatik evliliklerin mimarı III. Amenhotep

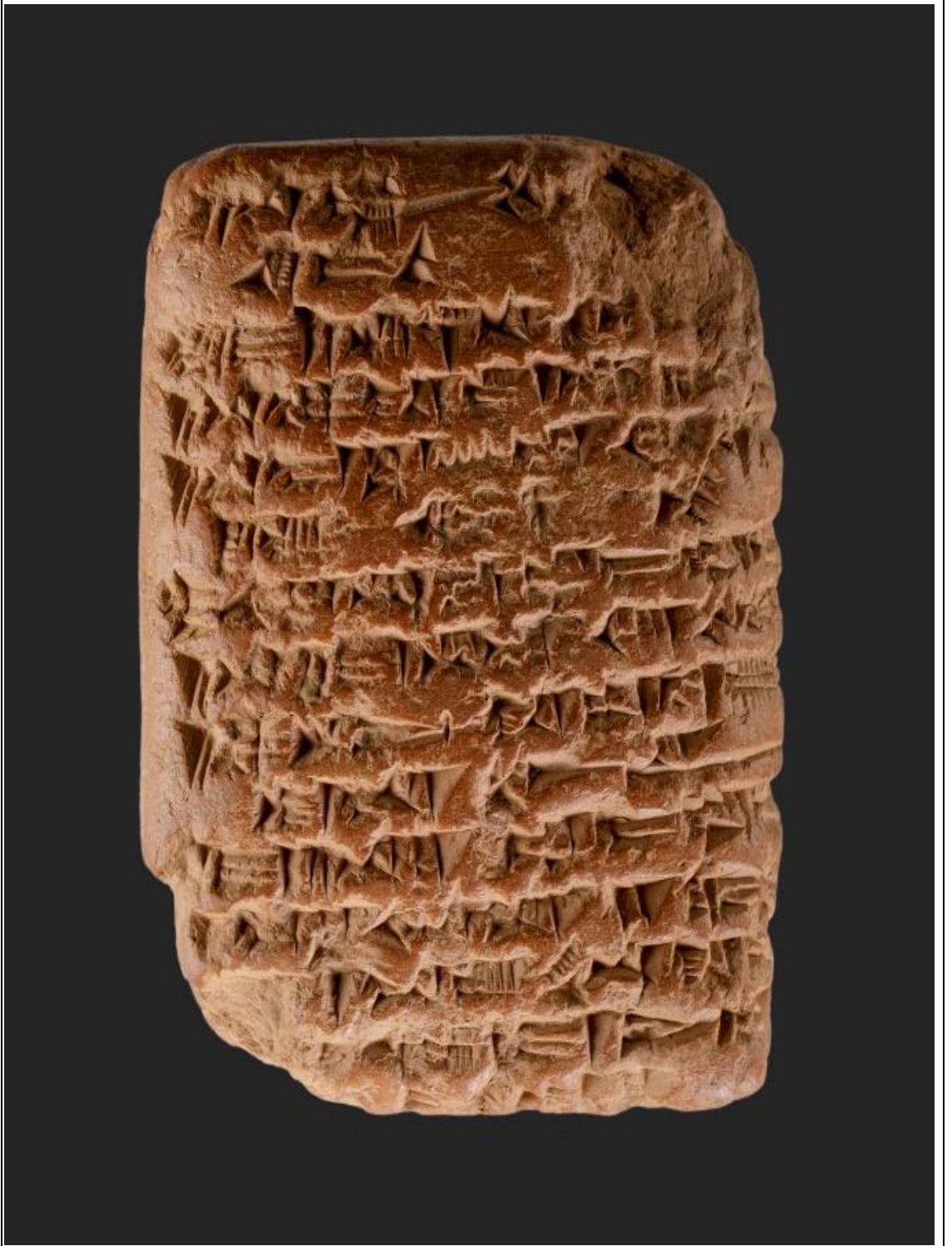
Resim: 2

IV. Amenhotep/Akhenaten.

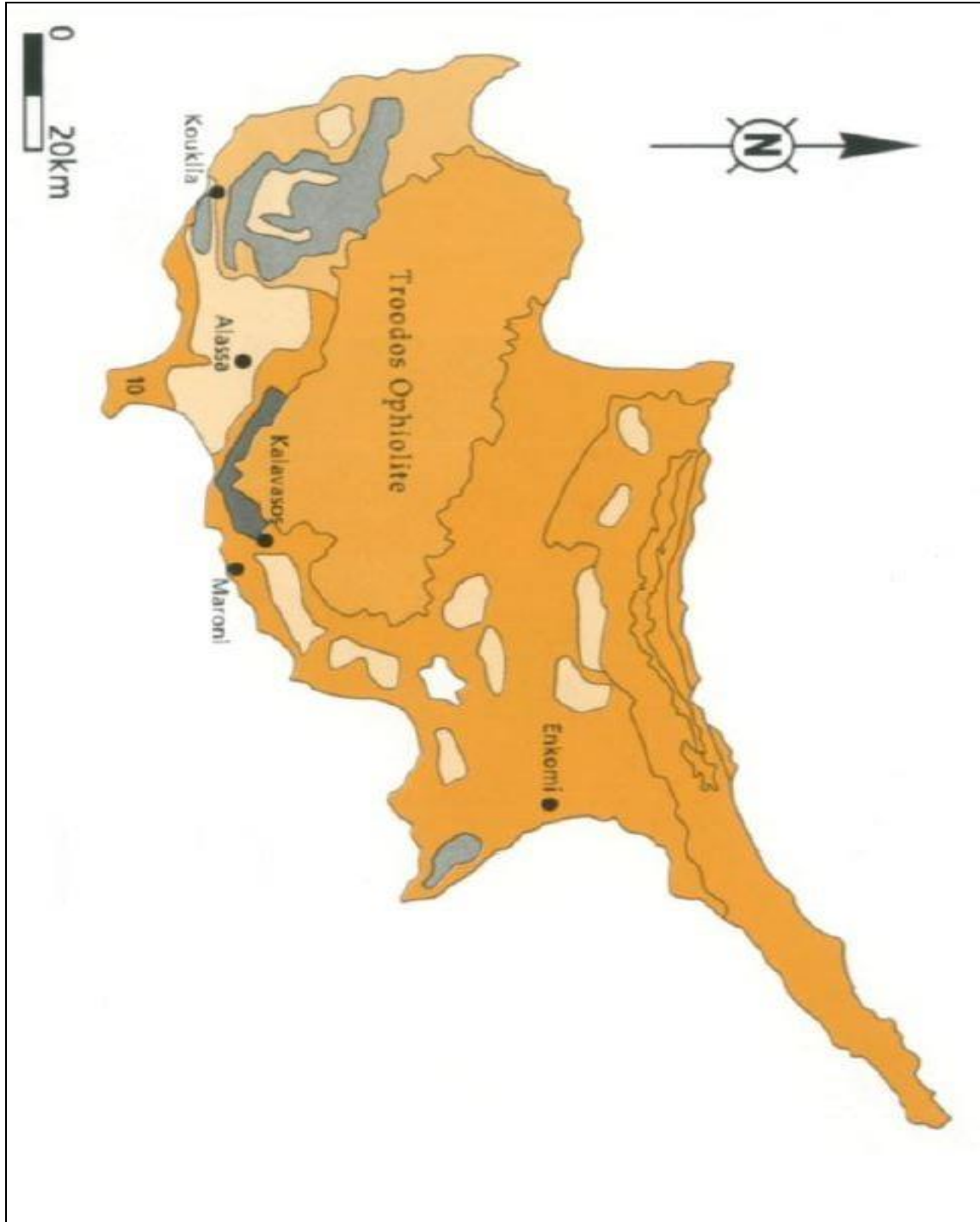
Resim: 3

Alasia kralının mektubu EA 38.

Resim: 4

Amarna mektubu: Asur kralı I. Aşşur-Uballit'in Akhenaten'e gönderdiği mektubunun EA 15'in önyüzü. Tabletlerin boyutu küçüktür. Örneğin bu tabletin ölçüleri şu şekildedir: Yükseklik. 7.7 cm; Genişlik. 5.5 cm. Bir avuca sığacak şekilde bir telefon misali.

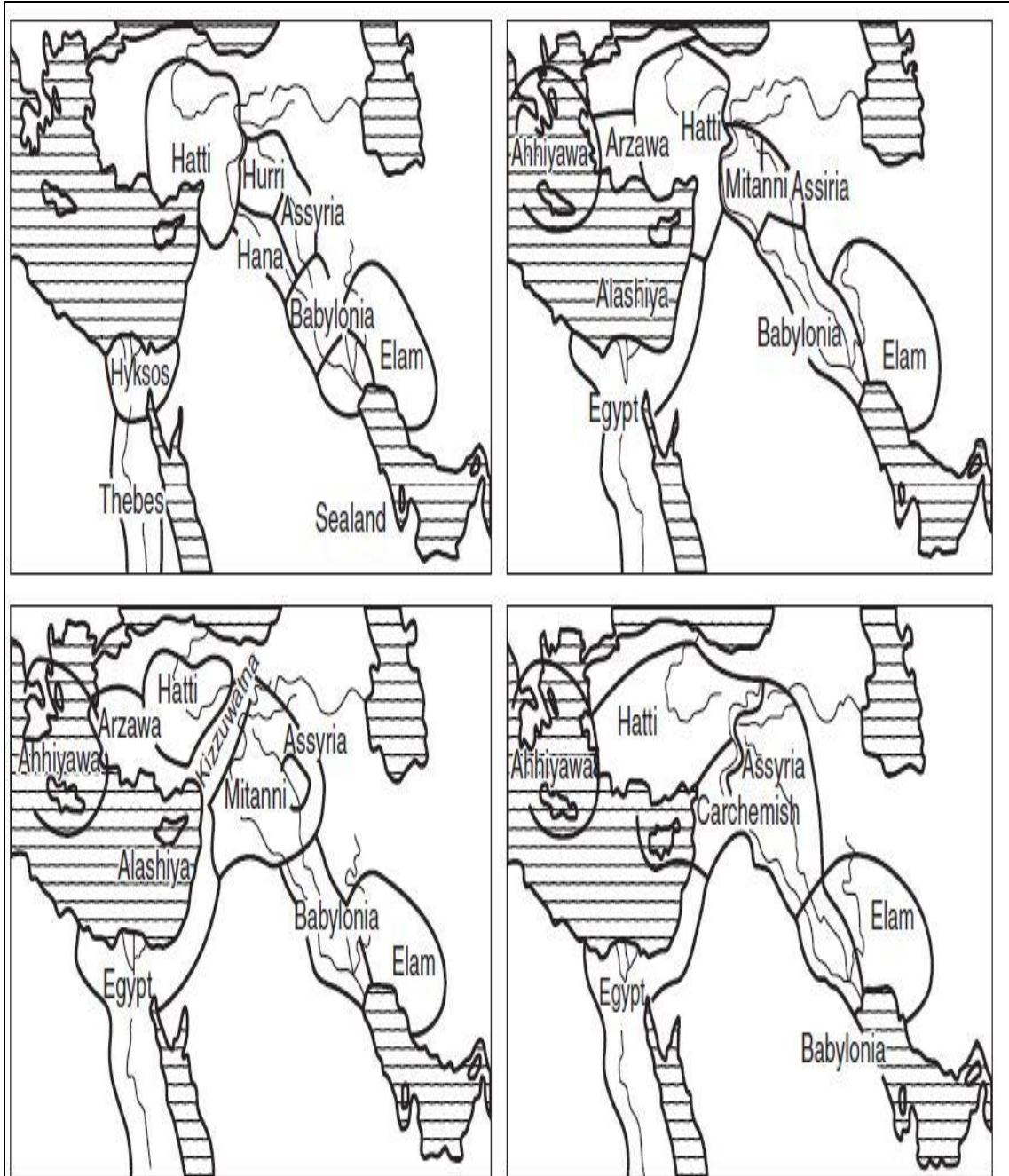
Harita: 1

Amarna Çağı'ndaki Alaşia krallığı muhtemelen haritada Kıbrıs'ın güneyinde gösterilen Alassa'nın olduğu yerdedi. Bu açıdan Geç Tunç Çağı'ndaki Alaşia memleketi muhtemelen adanın tamamı değil belli bir bölgesine atfen kullanılıyordu.

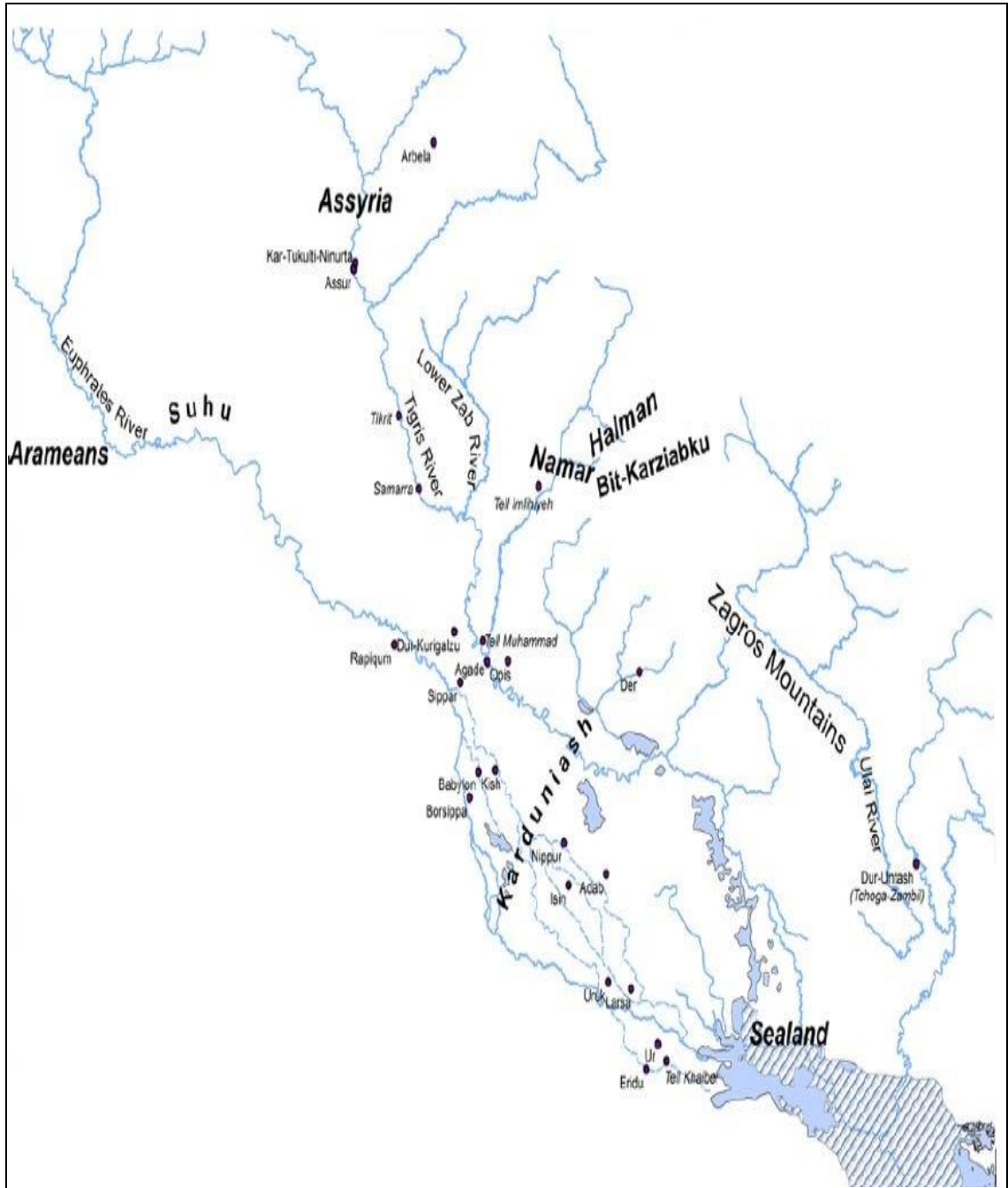
Harita: 2

Amarna Mektupları'nda geçen Suriye-Filistin Bölgesindeki Şehirler

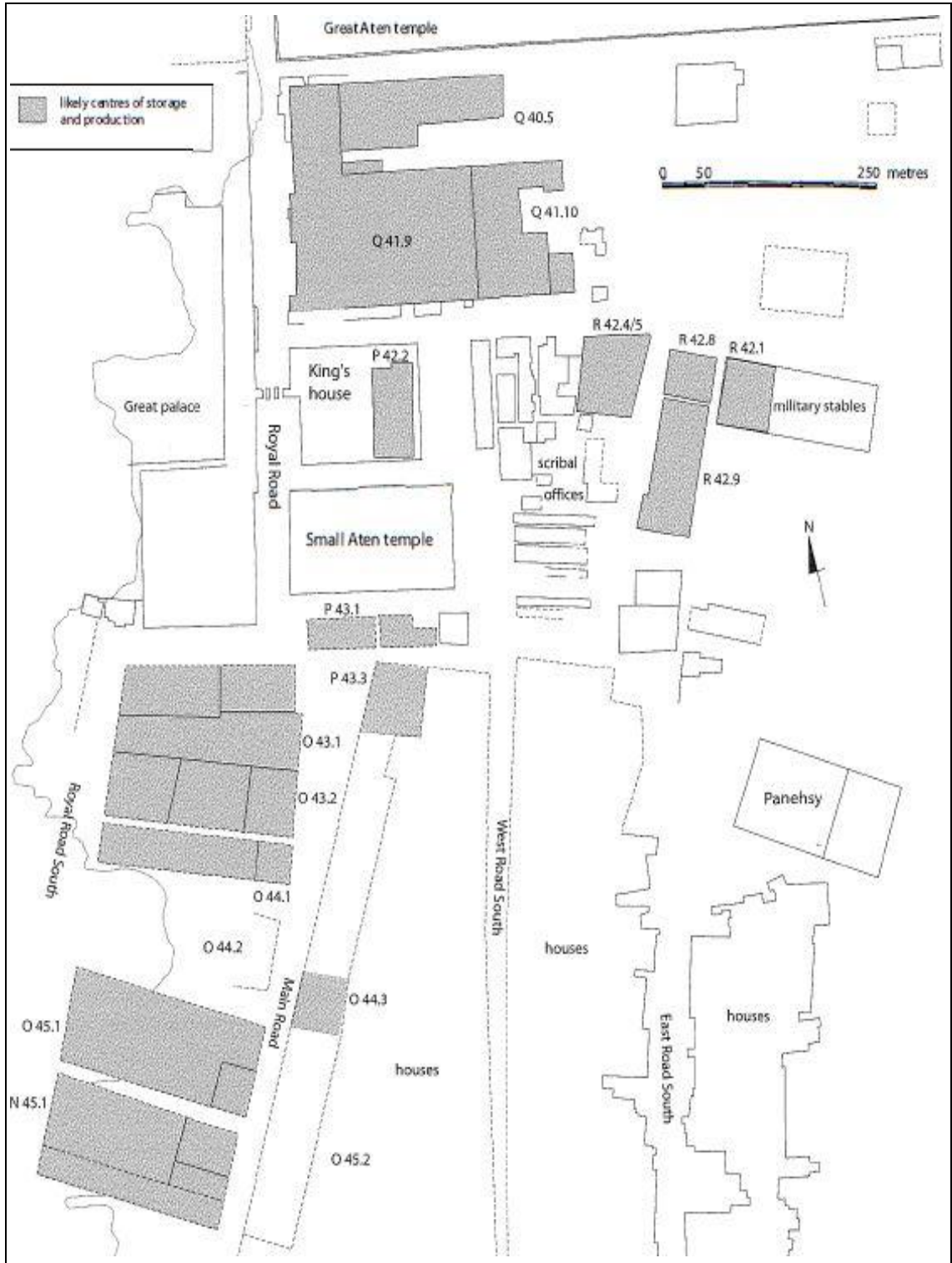
Harita: 3

Akdeniz Dünyası'nda Geç Tunç Çağı yaşanırken “*bölgesel sitem*” üst solda yaklaşık 1600'lerde dönem şekil alıyor, altta sol haritada Mısır ve Mitanni hegemonyası 1450'ler, üst sağ haritada Mısı ve Hitit baskın güç iken 1350'ler, alt sağ harita ise 1220'lerdeki durum.

Harita: 4

Kassitlerin/Karadunias Babil'i.

Plan: 1

Amarna kentinin yerleşim planı. (King's House) Kralın Evi'nin hemen sağında dönemin en önemli kurumlarından olan Yazmanların Ofisi bölümü dikkat çekiyor.

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Cemal YILMAZ
 Doğum Yeri : Uşak-Eşme
 Doğum Tarihi : 17.11.1986
 E-Posta : cemalyilmaz_64@hotmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Eşme Şehit Âdem Çiftçi Çok Programlı Lisesi
 Lisans : Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (2006-2010)
 Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı (2012-2015)
 Doktora : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (2015-2020)

Yabancı Dil ve Düzeyi: YÖKDİL- 82.5

İLGİ VE ÇALIŞMA ALANLARI: Eski Mısır Medeniyeti, Amarna Çağı ve Mektupları, Eski Yakındoğu’da devletlerarası ilişkiler, Geç Tunç Çağı’nda Suriye-Filistin bölgesinin tarihi. İsrail ve Yahudi tarihi.

YAYIN:

Yusuf Kılıç- Hüsrem Çelik- Cemal Yılmaz, “Turukkular (Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *Cilt: IV/Sayı: XI/Mayıs /MMXVII, 2017.*

KONGRE-BİLDİRİ:

Şeyma AY ARÇIN, Cemal YILMAZ, “*SALIMUM ve Amarna Mektuplarına Göre Devletlerarası İlişkilerdeki Yeri*” 3. Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, 8-10 Kasım 2019, İzmir Demokrasi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ve İsrailiyat Dergisi.